THIS BOOK IS NO LONGER THE PROPERTY OF
THE UNIVERSITY OF CHICAGO LIBRARY

Class Lat. & Greek Book

University of Chicago Libraries

GIVEN BY

Museum.

Besides the main topic this book also treats of

Subject No. On page | Subject No. On page

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/museummaandbladv0000pjbl

Lat. & Greek

MUSEUM.

11

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

ACHTTIENDE JAARGANG.

1911.

THIS BOOK IS NO LONGER THE PROPERTY OF
THE UNIVERSITY OF CHICAGO LIBRARY

LEIDEN. – A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[ij].
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. – PARIJS, H. LE SOUDIER. – LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO LIBRARY

AP15 .M9 cop. 2

380567

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 18den Jaargang.

Dr. W. A. Baehrens te Groningen.
Dr. A. Beets te Leiden.
Dr. J. Berlage te Deventer.
Dr. E. Bessem te Utrecht.
Dr. J. W. Bierma te Leiden.
Dr. G. W. van Bleek te Rotterdam.
Prof. Dr. L. H. K. Bleeker te Groningen.
Dr. J. F. D. Blöte te Tilburg.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Prof. Dr. R. C. Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. T. J. de Boer te Amsterdam.
Dr. Z. C. de Boer te Tiel.
Dr. P. A. A. Boeser te Leiden.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain te Groningen.
Dr. A. Borgeld te Amsterdam.
Dr. C. Brakman Jz. te 's-Gravenhage.
Dr. R. Brandstetter te Luzern.
Dr. R. Stavenisse de Brauw te Gouda.
H. H. Breuning te Groningen.
Dr. G. Brom te Rome.
Prof. Dr. A. Brückner te Berlijn.
Prof. Dr. Th. Bussemaker te Leiden.
Prof. Dr. W. Caland te Utrecht.
Dr. G. Cohen te Parijs.
Dr. B. A. P. van Dam te 's-Gravenhage.
W. Davids te Amsterdam.
Dr. M. Engers te Doetinchem.
Dr. B. Faddegon te Amsterdam.
Dr. J. M. Fraenkel te Utrecht.
Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen te Utrecht.
Prof. Dr. P. van Geer te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. H. van Gelder te Utrecht.
Dr. H. E. van Gelder te Scheveningen.
Dr. A. Geyl te Leiden.
Dr. J. van Ginneken S. J. te Nijmegen.
Dr. I. H. Gosses te Amsterdam.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Groningen.
Prof. Dr. F. J. van den Ham te Groningen.
Dr. A. G. van Hamel te Middelburg.
Prof. Dr. J. J. Hartman te Leiden.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
Dr. E. van Hille te Zwolle.
Dr. J. H. Holwerda te Leiden.
Dr. I. M. J. Hoog te Nijmegen.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Prof. Dr. J. Huizinga te Groningen.
Dr. J. van IJzeren te 's-Gravenhage.
Dr. D. G. Jelgersma te Oegstgeest.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
J. de Josselin de Jong.
Dr. Th. W. Juynboll te Leiden.
Dr. A. H. Kan te Middelburg.
Prof. Dr. H. T. Karsten te Amsterdam.
Prof. Dr. J. H. Kern te Groningen.
Dr. E. B. Kielstra te 's-Gravenhage.
Dr. A. Kluyver te Leiden.
Dr. W. P. C. Knuttel te 's-Gravenhage.
Dr. W. Koch te Tiel.
Dr. E. F. Kossmann te 's-Gravenhage.
Dr. E. B. Koster te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. W. B. Kristensen te Leiden.
Dr. A. J. Kronenberg te Rotterdam.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Leiden.
Dr. J. H. Leopold te Rotterdam.
Dr. R. Leyds te Groningen.
Prof. Dr. W. Martin te 's-Gravenhage.
Dr. C. H. Ph. Meijer te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Groningen.
Dr. P. C. Molhuysen te Leiden.
Dr. W. Mulder te Katwijk a/d Rijn.
Dr. F. Muller Jz. te Utrecht.
Prof. Dr. H. M. van Nes te Leiden.
Mej. Dr. E. Neurdenburg te Utrecht.
Prof. Dr. H. Th. Obbink te Amsterdam.
Prof. Dr. H. Oort te Leiden.
Dr. B. J. H. Ovink te Leiden.
Dr. K. H. de Raaf te Rotterdam.
Dr. A. G. Roos te Groningen.
Prof. Dr. P. D. Chantepie de la Saussaye te Leiden.
Dr. A. A. van Schelven te Maarssen.
Dr. M. A. Schepers te 's-Gravenhage.
Dr. J. Schrijnen te Utrecht.
Dr. N. J. Singels te Utrecht.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
J. C. van Slee te Deventer.
Dr. X. Smits te 's-Hertogenbosch.
Dr. A. J. de Sopper te Velsen.
Prof. Dr. J. S. Speyer te Leiden.
A. E. H. Swaen te Groningen.
Dr. J. S. Theissen te Groningen.
Prof. Dr. C. C. Uhlenbeck te Leiden.
Dr. M. C. Valeton te Arnhem.
Dr. J. van der Valk te Rotterdam.
P. Valkhoff te Zwolle.
D. J. Veen te Bergharen.
Dr. H. D. Verdam te Leeuwarden.
Prof. Dr. J. Verdam te Leiden.
Dr. M. W. de Visser te Leiden.
Dr. K. Sneijders de Vogel te Leiden.
Prof. Dr. C. W. Vollgraff te Groningen.
Prof. Dr. J. C. Vollgraff te Utrecht.
Dr. C. G. N. de Vooys te Assen.
Prof. Dr. S. G. de Vries te Leiden.
Dr. J. Vürtheim te Rotterdam.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Dr. A. J. Wensinck te Utrecht.
Dr. W. Werff te Assen.
Dr. N. van Wijk te 's-Gravenhage.
Dr. C. Wilde S. J. te Mariendaal bij Grave.
†Prof. Dr. G. Wildeboer te Leiden.
H. Zondervan te Groningen.

82749

II. Alphabetische lijst der recensies.

Achtnich, Der Bürgerstand in Strassburg bis zur Mitte des XIII. Jhrh. (Gosses) 434.
Acquoy, Handleiding tot de kerkgeschiedvorsching en kerkgeschiedschrijving; 2de dr. d. Pijper (Blok) 308.
Adnotationes super Lucanum ed. Endt (Karsten) 129.
Ammiani Marcellini Rerum gestarum libri qui supersunt rec. Clark, I (Baehrens) 366.
Anonymi Chronographia syntomos ed. Bauer (Roos) 302.
Aristophanis Pax ed. Zacher (van Leeuwen) 1.
Aristotelis Πολιτεία Ἀθηναίων post Blass ed. Thalheim (van Hille) 124.

Baehrens, Panegyricorum Latinorum editionis novae praefatio maior (Kronenberg) 211.
Von Bahder, zie Weigand.
Barthel, zie Mau.
Bartsch, Chrestomathie de l'ancien français, 10ième ed. par Wiese (Salverda de Grave) 377.
Bauer, zie Anonymus.
Baumann, Johan van Beverwijck (Geyl) 263.
Bechtel, Aeolica (J. C. Vollgraff) 43.
Behrens, Beiträge zur französischen Wortgeschichte und Grammatik (Salverda de Grave) 139.
Bérard, Révolutions de la Perse (Th. W. Juynboll) 306.
Bergmann, König Manfred von Sizilien (Mulder) 179.
Bethe, Hektors Abschied (van Leeuwen) 86.
Birt, Jugendverse und Heimatpoesie Vergils (Bierma) 92.
Blase, zie Heinichen.
Blass, zie Aristoteles.
Bley, Eigla-Studien (Boer) 17.
Boehme, zie Porzeziński.
Boekenoogen, zie Evangelien.
Boer, Die Sagen von Ermanarich und Dietrich von Bern (Frantzen) 419.
De Boer, zie Schlimmer.
Boeser, Beschrijving van de Egyptische verzameling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (Kristensen) 388.
Boll, zie Traube.
Bone, Πείρατα τέχνης (Kuiper) 124.
Bos, Schoolatlas der geheele aarde, 19de dr., d. Niermeyer (Zondervan) 450.
Bourgeois, La diplomatie secrète au XVIIIième siècle, I-II (Bussemaker) 100.
Brakman, Annaeana Nova cet. (Wilde) 209.
Brandt, Eclogae poetarum latinorum, ed. tertia (Singels) 191.
Brandt, Die jüdischen Baptismen (Oort) 259.
Dez., Jüdische Reinheitslehre und ihre Beschreibung in den Evangelien (Oort) 444.
Braun, Die Entwicklung der spanischen Provinzialgrenzen in römischer Zeit (Kan) 140.
Broch, Slavische Phonetik (van Wijk) 429.
Brockelmann, Précis de linguistique sémitique, trad. par Marçais et Cohen (Wensinck) 213.
Brugmann, zie Osthoff.
Brugmans en Oppermann, Atlas der Nederlandsche Palaeographie (Gosses) 216.
Buck, Introduction to the study of Greek dialects (Faddegon) 164.
Bueno, Teatro español contemporáneo (Davids) 427.
Butler, The Forerunners of Dante (Salverda de Grave) 255.

Capellanus, Sprechen Sie Lateinisch? 5. Aufl. (Hartman) 168.
Carnoy, Notions pratiques de stylistique grecque (Hesseling) 207.
Cartellieri, Philipp der Kühne, Herzog von Burgund (Mulder) 384.
Clark, The Cursus in Mediaeval and Vulgar Latin (Bierma) 247.
Clark, zie Ammianus.
De Cock en Teirlinck, Brabantsch Sagenboek, I (Blöte) 148.
Cohen, zie Brockelmann.
Cohn-Wiener, Die Entwicklungsgeschichte der Stile in der bildenden Kunst, I (Martin) 448.
Collingwood Lee, The Decameron (Borgeld) 378.
Commelin, Nouvelle Mythologie grecque et romaine (M. A. Schepers) 72.
Consoli, zie Persius.
Croiset, Observations sur la légende primitive d'Ulysse (van Hille) 310.

Dauzat, La Vie du Langage (Valkhoff) 298.
Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique, II (J. H. Holwerda) 437.
Dibelius, Englische Romankunst, I (Swaen) 222.
Diehl, Manuel d'art byzantin (Hesseling) 349.
Van Dijk, Macbeth en de nieuwste crimineele psychologie (van Dam) 335.
Draheim, Die Odyssee als Kunstwerk (van Leeuwen) 323.

Endt, zie Adnotationes.
Van Esveld, De balneis lavationibusque Graecorum (Kan) 27.
Die Evangelien vanden Spinrocke, met toelichting van Boekenoogen (Mej. Neurdenburg) 252.
Evans, Lang, Murray, Jevons, Myres, Warde Fowler, Die Anthropologie und die Klassiker, übers. von Hoops (Vürtheim) 322.

Fayen, Lettres de Jean XXII; Tome II, 1 (Brom) 141.
Feist, Europa im Lichte der Vorgeschichte und die Ergebnisse der vergleichenden indogermanischen Sprachwissenschaft (Kluyver) 241.
Fick, Die Entstehung der Odyssee (M. C. Valeton) 4.
Fimmen, Zeit und Dauer der kretisch-mykenischen Kultur (C. W. Vollgraff) 184.
Fischer, „Tag und Nacht" im Arabischen (Wensinck) 172.
Fraenkel, Geschichte der griechischen Nomina agentis auf -τήρ, -τωρ, -της (-τ-), I (van IJzeren) 201.
Franck, Etymologisch Woordenboek der Nederl. taal, 2de dr. door van Wijk (Uhlenbeck) 334.
Freibe, Der deutsche Volksaberglaube (Schrijnen) 313.
Friedländer, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms, 8. Aufl. (Kuiper) 176.

Gebhardt, Souvenirs d'un vieil Athénien (Hesseling) 392.
Van Gelderen, Duitsch Woordenboek, 2de dr. (Breuning) 232.
Gercke und Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft, I (Speyer) 83.
Gerlach, Griechische Ehreninschriften (C. W. Vollgraff) 43.
Gibb Memorial Series, Vol. X-XI (Houtsma) 132. 215.
Giraud, Blaise Pascal (Chantepie de la Saussaye) 231.
Görris, Dr. W. J. F. Nuyens beschouwd in het licht van zijn tijd (W. P. C. Knuttel) 103.
Goetz, Zur Würdigung der grammatischen Arbeiten Varros (van Wageningen) 10.
Goetz, zie Varro.
Golther, Die Gralssage bei Wolfram von Eschenbach (Frantzen) 15.
Gomperz, Griechische Denker, I. Band, 3. Aufl. (Jelgersma) 441.
Graefe, Die Publizistik in der letzten Epoche Kaiser Friedrichs II. (Huizinga) 23.

Grasé, Idiom and Grammar, 2nd ed. (de Josselin de Jong) 152.
De la Grasserie, De l'Euphonie (van Ginneken) 121.
Graux, zie Plutarque.
Groeber, Wahrnehmungen und Gedanken (Sneijders de Vogel) 98.
Guerber, Myths and Legends of the Middle Ages (Blöte) 188.

Harbottle, Dictionary of Quotations: Latin (Koster) 11.
Harnack, Entstehung und Entwicklung der Kirchenverfassung und des Kirchenrechts in den zwei ersten Jahrhunderten (van Nes) 227.
Hauser, Études sur la réforme française (van Schelven) 108.
Haynes Bode, The Pali Literature of Burma (Speyer) 171.
Heinichen, Lateinisches Schulwörterbuch: I, 8. Aufl., bearb. von Blase und Reeb; II, 6. Aufl., bearb. von Wagener (van Wageningen) 69.
Heinze, zie Horatius.
Herrmann, Die alten Seidenstrassen zwischen China und Syrien, I (de Visser) 381.
Van Herwerden, Lexicon graecum suppletorium et dialecticum, ed. altera (van Leeuwen) 244.
Buitenrust Hettema, Van den Vos Reinaerde, II (J. Verdam) 219.
Hilka, Die altindischen Personennamen (Caland) 369.
Hillebrandt, Vedische Mythologie; kleine Ausgabe (Caland) 292.
Hirt, zie Weigand.
Hitopadeça van Nārāyaṇa, vert. d. van der Waals (Faddegon) 413.
Hobein, zie Maximus Tyrius.
Hoops, zie Evans.
Van Hoorn, De vita atque cultu puerorum monumentis antiquis explanato (C. W. Vollgraff) 62.
Q. Horatius Flaccus, erkl. von Kiessling; II. Teil, 4. Aufl., besorgt von Heinze (van der Valk) 246.
Huelsen, Die Thermen des Agrippa (Kan) 391.
Huemer, Chrestomathie aus Platon nebst Proben aus Aristoteles (Ovink) 351.
Oeuvres complètes de Christiaan Huygens, XII (van Geer) 150.

Iahn, zie Persius.
Iuvenalis, zie Persius.

Jacob, zie Türkische Bibliothek.
Jacobsen, Essai sur les origines de la comédie en France au moyen âge (Salverda de Grave) 425.
Jahn, Das Saurapurāṇam (Speyer) 53.
Japikse, Leerboek der Nederlandsche Geschiedenis (Theissen) 114.
Jeanroy, Giosuè Carducci (Salverda de Grave) 300.
Jevons, zie Evans.
De Jong en Wagenvoort, Schoolplaten voor de Vaderl. Geschiedenis (Blok) 394.

Kalff, Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde, V (de Vooys) 133.
Kant, zie Weigand.
Van der Kemp, De teruggave der Oost-Indische Koloniën (Kielstra) 142.
Kiessling, zie Horatius.
Kircher, Die sakrale Bedeutung des Weines im Altertum (van Hille) 439.
De Klerck, De Java-oorlog van 1825-30, VI (Kielstra) 59.
Knoke, Armin der Befreier Deutschlands (Koch) 223.
Koch, zie Schlimmer.
Kock, Om språkets förändring; andra uppl. (Beets) 121.
Koerte, zie Menandrea.
Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος, uitg. d. Xirouchakis (Hesseling) 44.
Kroll, Studium der klassischen Philologie (Speyer) 152.
Kroll, zie Teuffel.
Kuiper, De Lysidis dialogi origine, tempore, consilio (Ovink) 142.

Lacombe, Taine historien et sociologue (Bussemaker) 341.
Lang, zie Evans.
De Lasteyrie, L'église de Saint-Philbert-de-Grandlieu (Smits) 229.
Lautensach, Die Aoriste bei den attischen Tragikern und Komikern (van Bleek) 406.
Leendertz, Het Leven van Vondel (Beets) 293.
Legrand et Pernot, Bibliographie Ionienne (Hesseling) 127.
Lehmann, zie Traube.
Lémann, L'idée messianique chez le peuple d'Israël (Bleeker) 446.
Lenz, Kleine historische Schriften (Blok) 434.
Leo, zie Persius.
Leopold, Uit den tuin van Epicurus (Ovink) 351.
Leskien, Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache; 5. Aufl. (van Wijk) 431.
Lipsius, Zum Recht von Gortyns (Engers) 187.
Luns, Over het ontstaan van het Fransche drama (Cohen) 21.

Marçais, zie Brockelmann.
Van Marle, Hoorn au moyen-âge (H. E. van Gelder) 181.
Marouzeau, L'emploi du participe présent latin à l'époque républicaine (Baehrens) 166.
Dez., La phrase à verbe *être* en latin (F. Muller Jz.) 289.
Martin-Dupont, François Rabelais (C. de Boer) 23.
Mau, Führer durch Pompeji, 5. Aufl., bearb. von Barthel (Roos) 392.
Meister, Ein Ostrakon aus dem Heiligtum des Zeus Epikoinios im kyprischen Salamis (Engers) 243.
Mémoires de la Société Néo-philologique de Helsingfors, V (Hartman) 49.
Menandrea ed. Koerte (J. C. Vollgraff) 125.
Menéndez Pidal, L'épopée castillane à travers la littérature espagnole (Davids) 336.
Eduard Meyer, Kleine Schriften (H. van Gelder) 257.
Meyhoffer, Le pasteur Josse van Laren et ses descendants (Hoog) 343.
Mülder, Die Ilias und ihre Quellen (van Leeuwen) 88.
Müller, De Graecorum deorum partibus tragicis (M. A. Schepers) 204.
Murray, zie Evans.
Myres, zie Evans.
Myrrha Borodine, La femme et l'amour au XIIe siècle d'après les poèmes de Chrétien de Troyes (Sneijders de Vogel) 57.

Naville, La Découverte de la Loi sous le Roi Josias (Wildeboer) 309.
Nicole, Le procès de Phidias dans les Chroniques d'Apollodore (C. W. Vollgraff) 361.
Niermeyer, zie Bos.
Florence Nightingale Jones, The Decameron (Borgeld) 378.
Nöldeke, Das Heiligtum al-Husains zu Kerbelâ (Houtsma) 13.
Noordtzij, Beknopte Hebreeuwsche Spraakkunst (van den Ham) 51.
Norden, zie Gercke.

Olivieri, zie Philodemus.
Van Ophuysen, Maleische Spraakkunst (Brandstetter) 97.
Opitz, zie Sallustius.
Oppermann, zie Brugmans.
Baroness Orczy, The Scarlet Pimpernel, ed. by Grasé and Swaen; second ed. (de Josselin de Jong) 33.
Osthoff und Brugmann, Morphologische Untersuchungen, VI (Schrijnen) 401.

Ovink, Wijsgeerige en taalkundige verklaring van Plato's Gorgias (T. J. de Boer) 106.

Patin, Der Afbau der Ars Poetica des Horaz (van Wageningen) 328.
Pauls, Aus dem Pfarrarchive einer ostfriesischen Landgemeinde (Gosses) 385.
Pernot, Anthologie populaire de la Grèce moderne (Hesseling) 127.
Pernot, zie Legrand.
Dez., zie Le Siège de Malte.
A. Persii Flacci D. Iunii Iuvenalis Sulpiciae Saturae recogn. Iahn; ed. quartam cur. Leo (van Wageningen) 285.
A. Persii Flacci Saturarum Liber iterum rec. Consoli (Brakman) 288.
Petit, Bibliographie der Middelnederl. Taal- en Letterkunde, II (Kluyver) 417.
Philodemi Περὶ τοῦ καθ' Ὅμηρον ἀγαθοῦ βασιλέως libellus ed. Olivieri (Fraenkel) 126.
Pik, Leerboek der Vaderl. Geschiedenis, II (Stavenisse de Brauw) 449.
Platons Symposion hrg. von Schöne (Ovink) 393.
Plutarque, Vie de Cicéron publ. par Graux (Leyds) 113.
Pohl, zie Thomas à Kempis.
Pohlenz, Vom Zorne Gottes (K. H. E. de Jong) 260.
Porzeziński, Einleitung in die Sprachwissenschaft, übers. von Boehme (Kluyver) 81.
Pottier, Diphilos et les modeleurs de terres cuites grecques (Six) 105.
Prick van Wely, Viertalig aanvullend Hulpwoordenboek, 3de uitg. (Kluyver) 416.
Prinsen, Multatuli en de Romantiek (de Vooys) 13.
Proskauer, Das auslautende -s auf den lateinischen Inschriften (Sneijders de Vogel) 324.
Prou, Manuel de paléographie latine et française; 3ième éd. (S. G. de Vries) 130.

Reeb, zie Heinichen.
Reiners, Der Nominalismus in der Frühscholastik (T. J. de Boer) 312.
Richter, Erasmus und seine Stellung zu Luther (van Slee) 30
Rothe, Die Ilias als Dichtung (van Leeuwen) 323.
Roussel, La religion védique (Caland) 11.

C. Sallusti Crispi Bellum Catilinae et Bellum Jugurthinum erklärt von Opitz, 2. Aufl. (H. D. Verdam) 231.
Schlimmer en de Boer, Woordenboek der Grieksche en Romeinsche Oudheid; 2de dr., door de Boer en Koch (Singels) 271.
Schoell, zie Varro.
Schöne, zie Plato.
Schönhoff, Emsländische Grammatik (J. H. Kern) 374.
Schonken, Die Wurzeln der kapholländischen Volksüberlieferungen (Hesseling) 112.
Schraub, Jordan von Osnabrück und Alexander von Roes (Mulder) 255.
Schreiber, Griechische Satyrspielreliefs (C. W. Vollgraff) 227.
Schrijnen, Essays en Studiën (Obbink) 190.
Schröder, Ablautstudien (van Wijk) 331.
Schröter, Beiträge zur Geschichte der neulateinischen Poesie Deutschlands und Hollands (Molhuysen) 131.
Schultz, Rätsel aus dem hellenischen Kulturkreise, I (Hesseling) 9.
Schulze, Römische Elegiker, 5. Aufl. (Bessem) 352.
Schweikert, Cruquius und der Codex Divaei des Horaz (van Wageningen) 326.
Seeck, Geschichte des Untergangs der antiken Welt II-III (Boissevain) 98.
Seymour de Ricci et Winstedt, Les quarante-neuf vieillards de Scété (Boeser) 370.
E. and M. Sharpe Grew, The Court of William III (Blok) 58.
Le Siège de Malte, publ. par Pernot (Hesseling) 127.
Skutsch, zie Teuffel.
Söderhjelm, La nouvelle française au XVième siècle (Borgeld) 427.
Spranger, Wilhelm von Humboldt und die Reform des Bildungswesens (de Sopper) 270.
Stählin, Editionstechnik (Roos) 321.
Stengel, Opferbräuche der Griechen (Leyds) 346.
Stoett, Middelnederl. Spraakkunst. Syntaxis, 2de dr. (Kluyver) 54.
Sulpicia, zie Persius.

Teirlinck, zie De Cock.
Teuffel, Geschichte der römischen Litteratur, 6. Aufl., bearb. von Kroll und Skutsch, II (Speyer) 411.
Indian Text Series, Vol. II (Houtsma) 251.
Thalheim, zie Aristoteles.
Thiele, De Severo Alexandro Imperatore (Koch) 224.
Thomae Hemerken à Kempis Opera Omnia ed. Pohl, Vol. I (van Slee) 262.
Thumb, Handbuch der neugriechischen Volkssprache, 2. Aufl. (Hesseling) 284.
Thurneysen, Handbuch des Alt-Irischen, II (van Hamel) 96.
Traube, Vorlesungen und Abhandlungen hrg. von Boll; II, hrg. von Lehmann (S. G. de Vries) 410.
Türkische Bibliothek, hrg. von Jacob, Bd. 12 (Houtsma) 330.
Maximi Tyrii Philosophumena ed. Hobein (Leopold) 281.

Ullman, Hieremias de Montagnone and his citations from Catullus (van Wageningen) 95.
Unus Multorum, The lately discovered fragments of Menander, 2nd ed. (van Leeuwen) 161.

J. J. P. Valeton Jr., Oud-testamentische Voordrachten (Bleeker) 145.
M. Terenti Varronis de lingua latina quae supersunt recensuerunt Goetz et Schoell (F. Muller Jz.) 44.
Viollet, Les Interrogatoires de Jacques de Molai Mulder) 304.
Völter, Polykarp und Ignatius (Meyboom).
De Vrouwen-peerle, ofte dryvoudighe Historie cet. (Mej. Neurdenburg) 418.

Van der Waals, zie Hitopadeça.
Wachtler, Die Blütezeit der griechischen Kunst im Spiegel der Reliefsarkophage (Berlage) 185.
Wächter, Reinheitsvorschriften im griechischen Kult (Vürtheim) 389.
Wagener, zie Heinichen.
Walde, Lateinisches etym. Wörterbuch, 2. Aufl. (Speyer) 362.
Walleser, Der ältere Vedānta (Speyer) 249.
Warde Fowler, zie Evans.
Weigand, Deutsches Wörterbuch, 5. Aufl. bearb. von Von Bahder, Hirt und Kant; hrg. von Hirt, Lief. 5-11 (van Wijk) 174.
Wendorff, Die aristokratischen Sprecher der Theognis-Sammlung (Kuiper) 41.
Westberg, Die biblische Chronologie nach Flavius Josephus und das Todesjahr Jesu (Veen) 64.
Westermann, Die Türkenhilfe und die politisch-kirchlichen Parteien auf dem Reichstag zu Regensburg 1532 (Theissen) 25.
Wiese, zie Bartsch.
Van Wijk, zie Franck.
Wilcken, Zum alexandrinischen Antisemitismus (Hesseling) 144.
Williams, Essai sur la composition du roman gallois de Peredur (van Hamel) 168.
Te Winkel, De Ontwikkelingsgang der Nederl. Letterkunde, III (Meijer) 253.

Winstedt, zie Seymour de Ricci.
Wolfsfeld, zie Zippelius.
Wolters, Minnelieder und Sprüche (Kossmann) 138.
Wood, Elckerlyc-Everyman (de Raaf) 371.

Xirouchakis, zie Κρητικός.

Zacher, zie Aristophanes.
Ziebarth, Aus dem griechischen Schulwesen (van Hille) 29.
Ziehen, Die Metamorphosen des P. Ovidius Naso in Auswahl (Werff) 31.
Dez., Neue Studien zur lateinischen Anthologie (Wilde) 47.
Zippelius und Wolfsfeld, Priene (Brakman) 438.

III. Register voor de rubrieken „Berichten en Mededeelingen" en „Wetenschappelijke Mededeelingen".

Abendanon (J. H.), Het onderwijs in Ned.-Indië in den Compagniestijd 314.
Akademie (Koninklijke) van Wetenschappen 34. 73. 114. 153. 193. 234. 273. 314. 253. 394.
Archives de la Maison d'Oranje-Nassau, 5ième Série, I, publ. par F. J. L. Krämer 314.
d'Aulnis de Bourouill (J.), Levensbericht van wijlen den heer N. G. Pierson 314.

Benseler, Griechisch-Deutsches Schulwörterbuch, 13de dr., bez. d. A. Kaegi 194.
Bēowulf (Heyne's), 9de dr. d. Schücking 235.
Bibliotheek (Koninklijke) te 's-Gravenhage, Afdeeling voor Documentatie 154.
Boissevain (U. Ph.), Over een Hadrumetijnsche munt in de verzameling der Akademie 34.
Bolkestein (H.), Overlevering en overblijfselen 274.
Brückner (A.), Holländisch-Russisches 450.
Brugmans (H.), Litteratuur als historiebron 395.

Caland (W.), De Kāṇva-recensie van het Brāhmaṇa der honderd paden 394.
Congres (31ste Nederl. Taal- en Letterk.) 34.
Congres (Tweede Groot-Nederl. Studenten-) 34.
Croiset van der Kop (A.), Zur Frage nach den holländischen Seeausdrücken im Russischen 450.

Dyserinck (J.), Karakterschets van Mevrouw A. L. G. Bosboom-Toussaint 395.

Fruin (R.), De studie van het Oud-vaderlandsche Recht en de Archieven 115.

Van Gelder (H. E.), Over de haringvisscherij vóór circa 1600: 234.
Genootschap (Historisch) te Utrecht 314.
Genootschap (Provinciaal Utrechtsch) 395.
Van Gils (P. J. M.), Eenige opmerkingen over de Annales Rodenses 193.
Van de Graft (C. C.), Over den invloed van Bonaventura's Meditationes de Vita Christi op de primitieven der Nederl. Schilderkunst 154.
Salverda de Grave (J. J.), Inleiding tot een uitgave der gedichten van den troubadour Uc de Saint-Circ 273.
Grove (G. L.), secretaris van het Deensche Rijksarchief, overleden 275.
De Guichen, Crépuscule d'ancien régime 316.

Hartman (J. J.), Onze waardeering der elegische Latijnsche poëzie 353.
Hesseling (D. C.), Onze gevaarlike spelling 315.
Buitenrust Hettema (F.), De eerste „Nederduytsche Academi", en de Leidse Universiteit 74.
Horatius, Oden und Epoden, hrg. von Hoppe 452.
Huizinga (J.), Het nationaal besef bij de geschiedschrijvers van het huis Bourgondië 314.

De Jong (K. H. E.), De wijsbegeerte in den Romeinschen Keizertijd 154.

Kalff (J.), Het restaureeren van monumenten 395.
Kern (J. H.), De met het participium praeteriti omschreven werkwoordsvormen in het Nederlands 193.
Kluyver (A.), Over purisme bij het navolgen van vreemde talen 394.
Knappert (L.), De vrijmaking der „Joodsche natie" onder de Bataafsche Republiek 274.
Knuttel (W. P. C.), De strijd om het „Public Gebedt" 395.
Krämer (F. J. L.), zie Archives.
Kruitwagen (Bon.), Over eene verzameling van middelnederlandsche initia 115.
Kuiper (K.), Korte mededeeling over een drietal Grieksche kinderspelen, beschreven door Pollux 234.

Laube (H.), Das erste deutsche Parlament, hrg. von A. Hänel 315.
Lindner, Weltgeschichte, VII: 315.
Linschoten-Vereeniging 193.
Literaturzeitung (Die theologische) 195.
Rutgers van der Loeff (A.), Geestelijke gemeenschap 74.
Loewe (R.), Germanische Sprachwissenschaft, 2. Aufl. 451.
Dez., Deutsches Wörterbuch 452.
De Louter (J.), De arbitrage in het Noord-Atlantische visscherij-geschil 114.

Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, maandvergaderingen 74. 115. 154. 193. 234. 274. 314. 354; jaarvergadering 394.
Meyer (Ed.), Over papyrusfragmenten 274.
Moll (J. W.), De idee der Universiteit en haar toekomstige ontwikkeling 34.

Nijhoff's Index op de periodieken van algemeenen inhoud 194.
Norman Angell, Europe's Optical Illusion in het Nederlandsch vertaald 155.

Obbink (H. Th.), De beteekenis van Egypte en Babylonië in de oude religieuze denkwereld 74.

Peppler (C. W.), De uitgang -κός, „as used by Aristophanes for comic effect" 354.
Pirenne (H.), De regeering van Albert en Isabella in België 314.

Rectoraatsoverdrachten 34.

Schottenloher (K.), Die liturgischen Druckdenkmäler in ihrer Blütezeit 315.
Schrijnen (J.), Over de waarde der cultuurhistorische methode voor de kennis der Christelijke Oudheid 74.
Schulz (H.), Deutsches Fremdwörterbuch 235.
Scriptor Latinus, Tijdschr. onder red. v. W. Lommatzsch 275.
Speyer (J. S.), Levensbericht van wijlen den heer S. J. Warren 73.
Stern, Geschichte Europas von 1830 bis 1848: 452.

Stichting de Goeje 153.
Suyling (J. Ph.), The Hague Peace Conferences of 1899 and 1907: 234.

Firma Teubner, Gedenkboek 316.

Uhlenbeck (C. C.), Original Blackfoot Texts 115.

Dez., Geslachts- en persoonsnamen der Peigans 153.

De Vreese (W. L.), Een eigenhandig handschrift van Vondel ontdekt 396.

Winternitz (M.), A general Index to the names and subject-matter of the S B E 354.

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

Analecta Bollandiana 117. 197. 397.
Anglia 76. 117. 196. 455.
Archief, Nederlandsch, voor Kerkgeschiedenis 157. 237. 356.
Archief voor het Aartsbisdom Utrecht 117.
Archievenblad, Nederlandsch 117. 196. 456.
Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen 76. 196. 356. 455.

Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 76. 196.
Beweging 77.
Bijdragen en Mededeelingen Hist. Genootsch. 317.
Bijbragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem 237. 456.
Bijdragen van het Kon. Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië 155. 454.
Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis 36. 117. 356. 456.
Bijdragen, Leuvensche 317. 455.
Bulletin de correspondance hellénique 35. 317. 397.
Bulletin Nederl. Oudheidk. Bond 36. 197. 318. 397.
Bullettino della commissione archeologica comunale di Roma 35. 75. 355. 454.

Eeuw, Onze 36. 77. 117. 197. 237. 356. 457.

Forschungen, Indogermanische 195. 236. 316. 453.

Geschichtsblätter, Hansische 157. 456.
Gids 36. 77. 117. 197. 237. 356. 457.
Gids, Indische 37. 117. 197. 237. 357. 457.
Gids, Nieuwe 36. 77. 118. 197. 357. 457.
Gids, Vlaamsche 37. 197. 357. 397. 457.

Holland, Oud- 157. 317.

Jaarboek van de Kon. Akademie van Wetenschappen 235.
Jahrbücher, Neue, für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 35. 75. 156. 276. 317. 355. 454.
Jahresheft des österr. archäol. Inst. 453.
Journal Asiatique 35. 75. 196. 236. 277. 397. 454.
Journal des Savants 34. 75. 116. 155. 195. 275. 354. 396. 453.
Journal of Hellenic Studies 155.

Katholiek 37.

Mémoires de la Société de Linguistique 116. 354. 453.
Mitteilungen des kais. deutsch. archäol. Instituts. Athen. Abt. 193. 317. Röm. Abt. 35. 75. 195. 453.
Mnemosyne 75. 195. 354. 453.
Musée Belge 276. 355.
Muséon 196.
Museum, Rheinisches 35. 276. 396.

Nachrichten, Göttinger 276. 453.
Nederland 77. 117.

Philologus 155. 195. 276. 355.

Review, American Historical 197.
Review, English Historical 356. 456.
Revue Archéologique 35. 116. 155. 316. 454.
Revue de l'instruction publ. en Belgique 156. 276. 355.
Revue de Philologie 116.
Revue Historique 76. 157. 277. 318. 456.
Rivista di Filologia Classica 116. 195. 316. 396.
Romania 76.

Sitzungsberichte der kgl. bayer. Akademie d. Wiss. 396.
Studiën 37. 198. 237. 357. 457.
Studien, Wiener 355.

Taalgids, Nieuwe 36. 237. 277. 355. 455.
Tijdschrift van het Kon. Nederl. Aardrijksk. Genootschap 77. 158. 277. 356. 456.
Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen 357. 457.
Tijdschrift voor geschiedenis 36. 117. 397.
Tijdschrift voor geschiedenis, land- en volkenkunde 237.
Tijdschrift voor munt- en penningkunde 117. 197. 456.
Tijdschrift voor Nederl. Taal- en Letterkunde 36. 157. 236. 355.
Tijdschrift, Teyler's Theologisch 118. 197. 357.
Tijdschrift, Theologisch 37. 118. 197. 357. 457.
Tijdspiegel 77. 117. 197. 357. 457.

Verslagen en Mededeelingen van de Kon. Akademie van Wetenschappen 235.
Verslagen en Mededeelingen Vereen. Oud Vaderl. Recht 157.
Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte 277. 456.
Vierteljahrschrift, Historische 36. 117. 277. 356.
Vragen des Tijds 77. 118. 197. 357. 457.
Vragen van den Dag 77. 197. 357.

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 156. 236. 397. 454.
Zeitschrift für deutsche Philologie 76. 196.
Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Litteratur 36. 75. 237. 356. 455.
Zeitschrift für deutsche Wortforschung 157. 317. 455.
Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 35. 156. 277. 355. 455.
Zeitschrift für romanische Philologie 76.
Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 235.
Zeitschrift, Historische 36. 117. 157. 277. 397. 456.
Zeitschrift, Westdeutsche 197. 397.
Zeitschrift, Wiener, für die Kunde des Morgenlandes 236.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt aangeduid eene korte bespreking onder „Berichten en Mededeelingen").

Aschendorff, Münster i. W. 312. 323.
Beck, München 410.
Bloud & Cie., Paris 392.
Böhlaus Nachfolger, Weimar 431.
Böhme, zie Deichert.
Bohn, Haarlem 253. 271.
Bretschneider, Roma 141.
Brill, Leiden 106. 112. 132 *154. 209. 215. 260. 417.
Bruncken, Greifswald 152.
Brusse, Rotterdam 13 351.
Buchhandlung des Waisenhauses, Halle a. S. 419.
De Bussy, Amsterdam 62.
Champion, Paris 49. 127. 141. 166. 168. 300. 425. 427.
Clarendon Press, Oxford 247. 255.
Colin, Paris 100. 298. 306. 336.
Cotta, Stuttgart-Berlin *452.
Deichert (Böhme), Leipzig 64.
Delsman, Amsterdam 413.
Dewit, Brussel 141.
Diesterweg, Frankfurt a. M.-Berlin 47.
Van Dishoeck, Bussum 418.
Van Doesburgh, Leiden 97. *315.
Engelmann, Leipzig 392.
Friemann, Aurich 385.
Fromme, Wien 351.
Garnier Frères, Paris 72.
Geuthner, Paris 121. 213. 289.
Giard & Brière, Paris 341.
Ginn & Co., London 164.
Göschen, Leipzig 31. *451.
Van Goethem, Gent 17.
Hachette & Cie., Paris 113. 231.
Harrap & Co., London 188.
Harrassowitz, Leipzig 49.
Heinsius Nachfolger, Leipzig 30.
Heitz, Strassburg 98.
Herder, Freiburg i. B. 262.
Hesse, Leipzig *316.
Hinrichs, Leipzig 9. 227.
Hirzel, Leipzig 176. 401.
Ten Hoet, Nijmegen 145.
Von Holten, Berlin 138.
Istas, Leuven 207.
De Jager, 's-Gravenhage 216.
Klincksieck, Paris 229. 304. 309. 310. 370.
Koch, Dresden-Leipzig 168.
Kündig, Genève 361.
Van Langenhuysen, Amsterdam *74.
Laurens, Paris 105.
Leopold, Rostock 15.
Leroux, Paris 127.
Librairie évangélique, Brussel 343.
Loescher & Co., Roma 288. 391.
Van Looy, Amsterdam *274.
Losco, Amsterdam 21.
Lüstenöder, Frankfurt a. M. *275.
Luzac & Co., London 132. 215.
Malmberg, Nijmegen 103.
Marcus, Breslau 292. 369.
Mayer & Müller, Berlin 13. 131. 222. 224. 330.
Mercure de France, Paris 127.
Meulenhoff & Co., Amsterdam 293.
Albin Michel, Paris 23.
Mills & Boon, London 58.
Mosmans, Venlo 190.
Murray, London 251.
Niemeyer, Halle a. S. 43. 139. 257.
Nijhoff, 's-Gravenhage 54. 59. 142. 150. 181. *194. *235. 252. 308. 334. 388.
Noordhoff, Groningen 335.
Nutt, London 378.
Oldenbourg, München-Berlin 434.
Parker & Co., Oxford 161.
Perrin, Paris *316.
Perthes, Gotha 313.
Picard et Fils, Paris 57. 108. 130. 349. 437.
Prieto y Comp., Madrid 427.
Quelle & Meyer, Leipzig 384. 434.
Reuter & Reichard, Berlin 270.
Revers, Dordrecht 263.
Ricker, zie Töpelmann.
Schöningh, Paderborn *235. 323. 326.
Siemenroth, Berlin 98.
Siffer, Gent 148.
Sijthoff, Leiden *155. 244. *314.
Slothouwer, Amersfoort 27.
Royal Asiatic Society, London 171.
Swan Sonnenschein & Co., London 11.
Téqui, Paris 11.
Teubner, Berlin-Leipzig 1. 10. 29. 44. 70. 81. 83. 86. 92. 124. 125. 126. 129. 144. 172. 184. 185. 187. 191. *194. 227. 231. 243. 281. 302. *316. 321. 346. 393. 411. 438. 448. *452.
Töpelmann (Ricker), Giessen 174. 204. 259. 389. 418. 439. 444
Trübner, Strassburg 53. 201. *235. 284. 324.
University Press, Chicago 371. 378.
Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 4. 41. 260. 406.
Veit & Co., Leipzig 441.
Visser & Co., Weltevreden 416.
Vitte, Paris-Lyon 446.
Vogel, Leipzig 377.
Waseniuska Bokhandeln, Helsingfors 49.
Weidmann, Berlin 88. 140. 223. 241. 246. 285. 352. 366. 381.
Wettergren och Kerber, Göteborg 121.
Tjeenk Willink, Zwolle 142. 219. 449.
Winter, Heidelberg 23. 25. 96. 179. 249. 255. 322. 331. 362. 374. 429.
Wolters, Groningen 33. 114. 133. 152. 211. 232. 394. 450.
Zalsman, Kampen 51.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

18de Jaargang. **N°. 1.** **Oct. 1910.**

Aristophanis Pax ed. Zacher (van Leeuwen).
Fick, Die Entstehung der Odyssee (M. C. Valeton).
Schultz, Rätsel aus dem hellenischen Kulturkreise (Hesseling).
Goetz, Zur Würdigung der grammatischen Arbeiten Varros (van Wageningen).
Harbottle, Dictionary of Quotations: Latin (Koster).
Roussel, La religion védique (Caland).
Nöldeke, Das Heiligtum al-Husains zu Kerbelâ (Houtsma).
Prinsen, Multatuli en de Romantiek (de Vooys).
Golther, Die Gralssage bei Wolfram von Eschenbach (Frantzen)
Bley, Eigla-Studien (Boer).
Luns, Over het ontstaan van het Fransche drama (Cohen).
Martin-Dupont, François Rabelais (C. de Boer).
Graefe, Die Publizistik in der letzten Epoche Kaiser Friedrichs II. (Huizinga).
Westermann, Die Türkenhilfe und die politisch-kirchlichen Parteien auf dem Reichstag zu Regensburg 1532 (Theissen).
Van Esveld, De balneis lavationibusque Graecorum (Kan).
Ziebarth, Aus dem griechischen Schulwesen (van Hille).
Richter, Erasmus und seine Stellung zu Luther (van Slee).
Schoolboeken:
Ziehen, Die Metamorphosen des P. Ovidius Naso in Auswahl (Werff).
Baroness Orczy, The Scarlet Pimpernel, ed. by Grasé and Swaen; second ed. (de Josselin de Jong).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Redacteur-Secretaris Dr. A. Kluyver, Heerengracht 20, Leiden.

Aristophanis Pax. Edidit **Konradus Zacher**. Praefatus est **Ottomarus Bachmann**. Leipzig, B. G. Teubner. 1909. (Pr. M. 5).

Zacher heeft zijn critische uitgave van de Pax niet mogen voltooien. Eenige jaren geleden deed deze kundige en humane geleerde, die zooveel noeste vlijt aan Aristophanes heeft ten koste gelegd, en wiens omvangrijke onderzoekingen over de handschriften, waarin de blijspelen van dien comicus zijn overgeleverd, niet zooveel resultaten hebben opgeleverd als men hem gaarne had gegund, een veel verbeterde tweede uitgave van von Velsen's recensie der Equites het licht zien; thans had hij dezen nieuwen arbeid van gelijken aard ondernomen, waarbij geen editie van von Velsen maar alleen diens collaties en verder de facsimilia van den Ravennas en den Venetus hem ten dienste stonden. Gedurende dat werk is de pen hem ontzonken; de voorrede is van zijn op dit terrein ervaren vriend Bachmann, die ook, hoewel zelf lijdende, in het tweede gedeelte veel heeft aangevuld en gewijzigd.

In die uitvoerige voorrede lees ik met genoegen: „neque Hauniensis neque Veneti 475 ratio est habenda"; beide zijn copiën van andere bestaande handschriften. Dat zal nu voortaan wel een erkend feit blijven, maar het heeft erg lang geduurd eer die overtuiging doordrong; zeven en zestig jaar geleden schreef Cobet reeds aan Geel: „Venetus 475 is een copie van 474....; bij den eersten oogopslag blijkt dit."

Terwijl Zacher met dit werk bezig was, „ecce deinceps prodeunt novae editiones eiusdem fabulae Pauli Mazon 1904, Sharplei 1905, Joannis van Leeuwen 1906, quarum ratio erat habenda", — aldus Zacher zelf in een begin van een voorrede, dat onder zijn papieren is gevonden. Die uitgaven, evenals de door van Herwerden in 1897 bezorgde en andere, zijn trouw door hem geraadpleegd.

Recht nuttig is de Appendix, waarin Bachmann, gebruik makende van Thimann's en Hense's arbeid, de ongewoon talrijke scholia van metrischen aard, die op de Pax betrekking hebben, heeft bijeen gevoegd. Die scholia zijn aan Heliodorus en dus indirect aan Aristophanes Byzantius ontleend.

Minder ingenomen ben ik op blz. 7, waar ik boven het gebazel, dat een metrische inhoudsopgave moet verbeelden, weder in groote letters het opschrift: „Ἀριστοφάνουσ γραμματικοῦ" zie prijken, zonder eenige waarschuwing of toelichting, alsof wij — Zacher en Bachmann natuurlijk ook — niet sinds lang beter wisten.

De annotatio critica neemt wat meer ruimte in dan in de door von Velsen bezorgde uitgaven. Gelukkig! Ze kon intusschen m. i. zonder schade wel wat zijn ingekort. Dat bijv. op vs. 196 Brunck eertijds in plaats van het onbetwistbaar goede en volstrekt niet bevreemdende ὅτ'(ε) cum praesenti in een onbewaakt oogenblik ὅτι heeft voorgesteld, en dat Hamaker — mirum! — hem is bijgevallen, behoefde nu toch niet meer te worden opgerakeld. Of vs. 650:

οὐ γὰρ ἡμέτεροσ ἔτ' ἔστ' ἐκεῖνοσ ἀνήρ, ἀλλὰ σόσ

konden in de *adnotatio critica* de woorden „ἀνήρ] Bekker

Dindorf (en natuurlijk ieder ander óók)" en in de *scripturae discrepantia* de woorden „ἀνήρ] ἀνὴρ libri" wel zijn weggelaten, daar immers de libri in zoo'n geval *nooit ofte nimmer* den spiritus asper geven, terwijl het metrum geen twijfel toelaat en Bekker natuurlijk niet de eerste is geweest die merkte dat er een lidwoord bij behoorde.

Zoo verdiende ook de ongelukkige inval van Reisig op vs. 701, om in plaats van „τί παθών;" of *wat mankeerde hem dan?* „τί μαθών;" voor te stellen, niet in den jare 1909 nog weer te worden vermeld. Plaatsen genoeg waar domme copiisten μαθών en παθών hebben verward! maar dat is toch geen reden waarom wij maar altijd zouden moeten voortgaan te doen alsof wij het verschil niet kenden!

Conservatief is deze uitgave, zooals men tegenwoordig pleegt te zeggen; ik voor mij spreek liever van *voorzichtig*. Maar gaat de voorzichtigheid nu toch niet te ver, is dat behouden, en niet veeleer het goede verwerpen voor het verkeerde, als men vs. 246 de deels in den tekst, deels in de scholia overgeleverde lezing:

ὦ Μέγαρα Μέγαρ', ὡσ ἐπιτετρίψεσθ' αὐτίκα,

waaraan niets hoegenaamd hapert, naar de noten verwijst, omdat alle hss. nu eenmaal in den tekst ἐπιτρίψεσθ' en de slechtere ἰὼ geven:

ἰὼ Μέγαρα Μέγαρ', ὡσ ἐπιτρίψεσθ' αὐτίκα.

Die typische paradiorthosis wordt ons nu als een versregel van Aristophanes geboden, met de meedeeling er bij dat G. Hermann dat gehakkel eertijds heeft trachten goed te praten: „a metricis dubitationibus defendit El. d. m. 137."

Dat bij zulk conservatisme een versregel, waartegen niets anders is ingebracht dan dat hij op een alleraardigste plaats de aardigheid in den grond bederft, — ik bedoel nu vs. 270, — geen gevaar liep uit den tekst te worden verwijderd, laat zich denken. En zelfs het nog al onschuldige *sluitteeken* of uitroepingsteeken, waarmede naar ik meen een bekend bezwaar in vs. 329 is verholpen:

τοῦτό νυν, καὶ μηκέτ' ἄλλο < ! > μηδὲν ὀρχήσησθ' ἔτι

heeft Zacher gemeend niet te moeten opnemen invitis codicibus, maar naar de noten verwezen.

Maar dat zelfs ἀποκνίσματα vs. 791 in den zin van *afschrapsel* is blijven staan, dàt verbaast me toch. Blaydes gaf toch al lang ἀποκνήσματα. Moeten we nu werkelijk nog altijd aan de hss. vragen wat er op deze en soortgelijke plaatsen behoort te worden geschreven (Zacher citeert er eenige, uit Plato en anderen, waar dezelfde itacistische fout voorkomt), of kunnen we ons eens vooral voor gezegd houden dat κνῆν *krabben* of *schrappen* iets anders is dan κνίζειν *prikken* en dat *afpriksel* onzin is?

Ook vat ik niet hoe vs. 1037 iemand kan twijfelen of men οὐχὶ μὴ παύσῃ moet lezen dan wel οὐχὶ μὴ παύσει kan laten staan. De grammatica eischt daar den subjunctivus, en hoe dikwijls -ῃ -ησ en -ει εισ verwisseld worden, ook in *R* en *V*, weet immers iedereen, natuurlijk Zacher en Bachmann beter dan de meesten.

Men ziet dat ik mij op menige plaats — ik gaf slechts enkele voorbeelden — met de in deze uitgave gevolgde methode van tekstbehandeling niet kan vereenigen. Toch erken ik gaarne dat we de uitgave dankbaar behooren te aanvaarden; en wie den ontslapen vakgenoot hebben gewaardeerd, stellen op het bezit van dit opus postumum vooral prijs als herinnering aan zijn innemende persoonlijkheid. Onder hen behoort ook de schrijver van deze boekaankondiging.

Leiden. J. van Leeuwen Jr.

Die Entstehung der Odyssee und die Versabzählung in den griechischen Epen, von **August Fick.** Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1910. (Pr. M. 7).

Dit is de derde maal (of, zoo men er bij rekent „die Grundschrift unseres Odysseetextes", Bezzenb. Beitr. XXX 1905, de vierde maal) dat Fick de Odyssee onder handen neemt. In 1883 gaf hij haar uit (in hoofdzaak volgens de analyse van Kirchhoff) in 't Aiolisch vertaald (uitgez. ψ 345—372 ω 205—547, die hij aan Kinaithos toeschrijft, benevens eenige nog jongere invoegsels) voorzien van „Anmerkungen" die vertaling betreffende, benevens eene inleiding over „die Entstehung der Formenmischung in Homer", en eene verhandeling over Kinaithos en zijne redactie der Odyssee. Den Nostos verdeelde hij toen reeds „ohne irgendwie Liebhaber von Zahlenspielen in der Anordnung alter Poësie zu sein" in 10 zangen „jeder ursprünglich zu etwa 250 vss." In 1887 gaf hij als toegift bij zijn „Hesiods Gedichte" eene „Versabzählung" niet slechts van den „Ouden Nostos" (waar hij nu een verloren gegaan stuk over Poseidons toorn tegen de Phaiaken bij rekent, dat hij op 67 vss. schat; zóó bestaat het gedicht nu uit 9 zangen ieder van 243 vss.) maar ook van de Tisis (6 zangen, waarvan *twéé*, *vier* en *zes*, ieder 7 × 110 vss. bedroegen, *één* 1 × 110 vss., *drie* 4 × 110 en *vijf* 5 × 110 vss., alle te samen 3410), en van de Telemachie (6 zangen ieder van 385 vss., maar de eerste en laatste zang gingen verloren) en van den „Jongeren Nostos" (waarvan „bei der Zerreissung des Gedichts" zich wel „kaum eine Vermutung wagen lässt", maar waaromtrent toch de „einfachste Annahme" is, dat het uit 7 zangen samen van 1500 vss. zal bestaan hebben). In zijn laatste werk geeft hij eene inleiding „der Aiolische Homer" (nl. aanvullende algemeene opmerkingen dienaangaande waartoe hem vooral aanleiding gaven publicaties en correspondenties — hij citeert er 't een en ander uit van geleerden die bedenkingen maken of instemming betuigen) en eene herziening zijner vroegere beschouwingen omtrent den omvang der bovengenoemde uit de Odyssee losgewikkelde bestanddeelen — hij laat den Ouden Nostos nu met den Apoloog eindigen en ontneemt er dus aan Odysseus' terugkeer op het Phaiakenschip en Poseidons toorn, maar neemt nu aan dat het begin der Nekuia van den ouden Nostos verloren is gegaan; van minder belang zijn de veranderingen in den omvang der andere stukken — en, onder den naam „Tilgung der Ionismen" aanvullingen en wijzingen zijner vroegere „Anmerkungen", en verder nu ook een hoofdstuk over „Ort unt Zeit der Abfassung", waarin hij tot de conclusie komt, dat de Oude Nostos vervaardigd is

op Chios ± 700 v. Chr.; de Jongere op Rhodos ten tijde dat Helios daar „Landespatron" werd (wanneer is onbekend, wellicht tijdens, nl. in verband met, de nauwere vereeniging der 3 steden van het eiland); de Tisis in Kreta in alle geval na Archilochos wien (fr. 70) σ 136 en (fr. 64) χ 412 nabootsen; de Telemachie misschien ± 620 (wegens eene toespeling op Kyrene δ 85—89, want de ἄνακτεσ ll. zijn de Grieksche kolonisten, de ποιμένεσ de nomaden van Libye), maar wáár is niet te zeggen. Kinaithos moet niet (zooals in de uitgave van 1883) ± 660, maar in alle geval na 550, misschien zooals de ouden meenden ± de 69ste Olympiade gesteld worden.

De eigenlijke noviteit intusschen van Ficks laatste werk is de uiteenzetting van den invloed dien, naar hij zich overtuigd houdt, de Grieksche kalender gehad heeft op de vershoeveelheden der gedichten waarin hij het Homerische epos en de Hesiodische poesie oplost, en der Homerische hymnen of ten minste sommige er van. Voor den Ouden Nostos krijgt Fick nu 1944 vss. verdeeld in twee helften, elk van 4 zangen, die ieder 243 vss. bevatten (voor het verloren stuk der Nekuia worden nu 132 vss. uitgetrokken) d. i. zooveel als er dagen zijn in 3 trimesters van een siderisch maanjaar en tevens in 2 horen — het jaar heeft 3 horen ϝέαρ, θέροσ en χείμων, den herfst kenden de oude dichters nog niet als jaargetijde — van een zonnejaar. Iedere helft bestaat dus uit 972 vss. d. i. niet alleen 4 × 243, maar ook 3 × 324, welk laatste getal dat der dagen is van een geheel siderisch maanjaar. Sterk treedt te voorschijn, zegt Fick, het grondgetal 9 (de siderische maanmaand bestaat uit 3 × 9 dagen), 27 dagen voeren van Ogygia naar Scheria, 9 afdeelingen van 9 vss. bevat de eerste zang, geiten worden er 118 (d. i. $^1/_3$ der dagen van een zonnejaar) op het Kyklopeneiland buit gemaakt, en wel 9 voor ieder der 12 schepen (d. i. 108, zijnde $^1/_3$ der dagen van een siderisch maanjaar) + 10 voor Odysseus alleen, en de vermelding der 9 × 12 geiten, valt op vs, 108 van den Nostos. — De Jongere Nostos bevat nu 1350 vss. (eigenlijk 1215, maar de dichter heeft ook het Kikonenavontuur „vluchtig overgedicht" — dit moet op 11 vss. geschat worden — en van de Tisis — zie beneden — een aantal vss. nl. ε 1—124, die ook eenige niet in de Tisis passende toevoegselen van hem bevatten, overgenomen), in 3 zangen ieder van 450 vss. onderverdeeld in eene afdeeling van 300 en eene van 150 vss Het getal 1350 is 50 × 27, waarbij men ook bedenke, dat Rhodos, waar het gedicht vervaardigd is, tegenover den berg Latmos lag, waar een heiligdom was van Endymion, een vóórgriekschen maangod, de donkere maan, die bij Selene, de lichte maan, 50 zonen had m. a. w. maanden van 27 dagen. — De Tisis bestaat nu uit 360 vss. d. i. 66 × 55. Alle grootere afdeelingen der Tisis bevatten een veelvoud van 55 vss. (waar hij de grenzen zet duidt Fick niet aan), welk getal ontstond door afronding uit 2 × 27. Het geheele getal 3630 is dat der dagen van eenen „cyclus" d. i. een tijdperk in welks aantal dagen die van zonnejaar en siderisch maanjaar beide deelbaar zijn, nl. van 11 siderische maanjaren van 330 dagen (afgerond uit 324) en van 10 Zonnejaren van 363 dagen. — De Telemachie valt nu, voor zoover nog overig, uiteen in 4 zangen, ieder van 385 d. i. 7 × 55 vss.; de volledige Telemachie zal wel, meent Fick, het half aantal vss. van dat der Tisis bedragen hebben d. i. dus 1815.

Van de Ilias is het niet als van de Odyssee de derde (of vierde) maar reeds de zesde behandeling, die Fick ons in zijn laatste werk aanbiedt. Want nog ouder dan zijne uitgave der Odyssee (hoewel ook van 1885) is een artikel „die Entstehung des hom. dial." (Bezz. Beitr. VII) waarin hij reeds eenige zangen der Ilias in 't Aiolisch omzet. En in een naschrift op zijne uitgave der Odyssee „Ausblicke" genoemd, geeft hij een kort betoog over de samenstelling der Ilias en haar Aiolischen oorsprong. Voorts onderwerpt hij in de toegift op zijn „Hesiods Gedichte" van 1887 ook de Ilias aan „Versabzählung", waaraan hij in zijn „die Homerische Ilias" van 1886 nog niet dacht. Het resultaat is nu dat de Menis, die in die uitgave 2260 vss. bedroeg, met behulp van voortgezette athetese — intusschen zijn ook verscheidene vroeger geschrapte vss. weer opgenomen — op 1936 vss. wordt gebracht (te verdeelen in zangen die elk een veelvoud van 11 vss. bevatten), en de „organische" „Erweiterung" er van precies het dubbele, ongerekend de jongere „Erbreiterung" (door invoegsels) waardoor de omvang van gene zeer gezwollen is. In zijn „das Lied vom Zorne Achills" 1895 (Bezz. Beitr. XXI) maakt hij nog eenige veranderingen in zijne tweede constitutie der Menis en drukt haar aldus (natuurlijk weer in 't Aiolisch) nog eens af. In zijn laatste werk blijft de verhouding tusschen de oorspronkelijke Menis, de „Ur-Menis" en hare „Erweiterung" dezelfde, maar de Ur-Menis krijgt nu 1944 vss. en dus met de „Erweiterung" 2888. En Fick ziet nu dat de „Erbreiterung" ook juist 2888 vss. bedraagt. De Ur-Menis is nu in omvang geheel gelijk aan den „Ouderen Nostos" en hij verdeelt haar nu ook gelijk dezen in twee helften ieder van 4 zangen, en natuurlijk ziet hij daar nu ook hetzelfde verband met den Kalender in. In de „Erweiterung" en in de „Erbreiterung" „ging die feine gliederung der Ur-Menis natürlich verloren." — De „Oitos" (Β 48—Θ 55, incl. talrijke invoegsels der „Einleger", en door hen vermeerderd met eene „Erbreiterung" omvattende Θ 55—565 Λ 1—56. Ο 415—746 Υ 1—380 Φ 385—513), voor het eerst in de „Homerische Ilias" in 't Aiolisch vertaald — wat er voor den redactor Kinaithos overblijft is hoofdzakelijk Β 484—779 Σ 483—605 Ψ 257—Ω 3 benevens talrijke kleinere en grootere versgroepen verstrooid in de Menis en hare „Erweiterung" en „Erbreiterung" en in de „Oitos" — wordt voor het eerst in de toegift op „Hesiods Gedichte" „abgezählt". Ontdaan van 'tgeen de „Einleger" er bij hebben geleverd, maar daar het door den redactor „vorn gekappt" is met bijberekening van 300 vss. voor hetgeen verloren is gegaan, wordt het gedicht geschat op 2400 vss., verdeeld in 4 boeken ieder van 600 vss. In zijn laatste werk heeft Fick dit eenigzins gewijzigd. Nu krijgt hij 2430 vss. d i. 10 × 243, verdeeld in twee deelen, het een van 1220, het andere van 1210 vss., ieder weer in twee deelen gesplitst, het een van 610, het andere van 605 vss. De verbinding van 243 ('t getal der dagen van 3 trimesters van een siderisch maanjaar en tevens van 2 horen van een

zonnejaar, zie boven) met 10 „stimmt ganz mit dem Eindringen des ‚Fünfmachens' ‚πεμπάζειν' das für eine Gruppe von Verszahlsystemen in der Griechischen Epik (hier wordt zeker gedoeld op Jongeren Nostos en Telemachie, zie bov.) so bezeichnend ist." — Van de Hesiodische poësie had Fick in zijn „Hesiods Gedichte" de Theogonie „in hare echte gedaante" d. w. z. gezuiverd van invoegsels en vertaald in het „Oud Delphische" of „Amphiktyonen" dialekt, in 3 deelen uiteengelegd (naar de 3 genealogiën Uranos-Gaia, Kronos-Hera, Zeus-Hera) van ieder 144 vss., verdeeld in strophen van 9, 18, 36, 72 vss. (Reeds in zijne „die Homerische Odyssee" had hij in de „Ausblicke" eenige opmerkingen gemaakt over 't oorspronkelijke dialekt der Theog., eenige stukjes er van daarin vertaald en de „strophische Gliederung" aangeduid). In zijn laatste werk blijft dat onveranderd, maar nu wijst hij ook op den samenhang met den kalender, immers 144 = 16 $\times$ 9 (d. i. $^1/_3$ eener siderische maanmaand) en 3 $\times$ 144 = 432 = 16 $\times$ 27 (d. i. het getal der dagen eener geheele siderische maanmaand). Voorts merkt hij op dat de beide prooimia, ieder 18 vss., en de „kleine Boerenkalender" 48 vss., hoewel niet van Hesiodos zelf, toch „in der Verszählung" „der Weise Hesiods folgen". — De Werken en Dagen splitst hij evenals in „Hesiods Gedichte" ook nu in „Werke" „fünf Weltalter" en „von Recht und Unrecht", het eerste van 144, het tweede en derde ieder van 72 vss. (72 = 8 $\times$ 9). Ook de „Eoën" dunken Fick nu, voor zoover nog blijken kan, te bestaan uit veelvouden van 27, wat hij vroeger nog niet gezien had.

In zijn laatste werk heeft Fick ook voor het eerst de Delische en de Pythische Apollohymne, en de Artemishymne met den kalender in verband gebracht. De eerste heeft n. l. zonder het prooimion 162 vss. een aantal = $^1/_2$ der dagen van een siderisch maanjaar, 't prooimion 18 vss., samen 180 d. i. een aantal = $^1/_2$ der dagen van een zonnejaar als men dit op 360 dagen rekent (12 maanden van 30 dagen) in plaats van op 363; de tweede heeft zonder dat prooimion 324 vss., een aantal = dat der dagen van een siderisch maanjaar, zij is te verdeelen in twee zangen ieder van 162 vss., 't prooimion „is nlet volledig meer," „waarschijnlijk bestond het uit 2 maal zooveel vss. als dat van de vorige hymne (die ook overigens half zoo lang is) nl. 36 vss.;" deze geven, opgeteld bij de 324 ook weer 't getal 360; de derde is 286 vss. groot te verdeelen in twee deelen, één van 165 en één van 121 vss., het eerste weer te verdeelen in eene groep van 55 (afgerond uit 2 $\times$ 27) en 110 (2 $\times$ 55) vss.; de 121 vss. zijn in aantal = $^1/_3$ der dagen van 't zonnejaar van 363 dagen. Het geheele getal 286 is ook 11 $\times$ 26 (26 is $^1/_2$ van 't aantal weken van 9 dagen van een zonnejaar van 363 dagen).

Wat moet men nu van dit alles oordeelen? Wien de studie van Homeros en Hesiodos tot de overtuiging heeft gebracht van de onmogelijkheid om de bestanddeelen der onder hun naam gaande poësie, voor zoo ver we die nog voor ons hebben, *met éénige nauwkeurige kennis* omtrent hunnen omvang, ja zelfs omtrent de vraag wat er deel van oorspronkelijke liederen heeft uitgemaakt, wat er door „Erweiterung" en „Erbreiterung" bij is gekomen, los te maken, wie zich overtuigd houdt van het volkomen onvoldoende der gronden, waarop Fick vaststelt, dat ze zoo en niet anders dan hij het gedaan heeft moeten worden losgesneden, die zal ook in zijne „Zahlenspiele" zooals bij ze zelf noemt, niet anders dan een vernuftig spel zijner fantasie kunnen zien. Ik meen, bij volle erkenning van Ficks rijke geleerdheid en van den schat van treffende en voor de analyse der Homerische en Hesiodische poësie vruchtbare opmerkingen door hem gemaakt, in 't bijzonder van zijne groote verdiensten voor den tekst van Homeros en Hesiodos mij bij hen, die in dat geval verkeeren, te moeten aansluiten. Met de Homerische hymnen staat het in zake de „Zahlenspiele" niet geheel zóóals met het Epos. Zij gaven in deze veel minder vrijheid van beweging dan de uit het Epos gewonnen gedichten, wier omvang geheel berust op persoonlijk oordeel; bij de Hymnen kan men alleen door athetese en het schatten van eventueele lacunen zelf tot de gewenschte getallen meewerken. In de hymne op den Delischen Apollo schrapt Fick niets, na vs. 81 meent hij met Baumeister dat een vers uitgevallen is; in de hymne op den Pythischen Apollo worden 208—213, 231—242 en 263 gestreken, in de hymne op Artemis 98, 132—136, 267—269, 275—276. Hierover waag ik geen oordeel; maar dat het aantal vss. der 3 hymnen met den kalender verband zou houden dunkt mij eene wegens de hiertoe noodige „afronding" onwaarschijnlijke aanname. Dat het in geen geval iets bewijst voor het Epos is haast niet noodig op te merken.

Natuurlijk blijft Fick bij zijne overtuiging dat het voornaamste van Ilias en Odyssee uit het Aiolisch, van Hesiodos uit het „Amphiktyonen dialekt" vertaald is. Maar dat de eigenaardigheden waardoor het Episch zich onderscheidt van de „jongere Ias" meer dan een verschil in ouderdom verraden, heeft Fick m. i. nog altijd niet bewezen. Dat het Ionisch dan „in zoo korten tijd" „van karakter veranderd zou zijn" geldt niet, want 1⁰. is het willekeurig dat Fick aan de jongere Ias κε, ϝ, en ᾱ (want Ἰάονες ἑλκεχίτωνες in N 685 is toch wel ontleend aan de Delische Hymne is 147) absoluut ontzegt, 2⁰. verhindert niets aan te nemen, dat de Epische zangertaal in vergelijking met de spreektaal betrekkelijk stabiel bleef. Vreemd schijnt het zeker dat het jongere en niet het oudere Ionisch de ouderwetsche vormen κῶς, κότε, κόσος enz. gebruikte, maar daar het toch vaststaat dat het Ionisch samengegroeid is uit verschillende dialekten, zoo kan er tijdens de wording der Homerische gedichten lokaal verschil in de uitspraak van die woorden geweest zijn dat zich in de Epische taal ten gunste der π in de spreektaal ten gunste der κ vereffende. Verder zegt Fick „vreemd zou het zijn zoo Ioniers de heldendaden der Achaiers bezongen hadden" en „de lokale kennis van Troie en omstreken, waarvan sommige sommige gedeelten der Ilias blijk geven konden Ionische zangers niet bezitten." Maar het oorspronkelijke gedicht der „Menis" waartoe naar mijne overtuiging noch de Πατροκλεία noch de Ἕκτορος ἀναίρεσις" behoorden, toont geene autopsie der plaatsen, en al schildert het *ook* dappere daden van Achaiers en al wist de dichter dat Ilios vallen moest, dàt staat bij hem niet op den voorgrond, maar gener benauwdheid. En van den anderen kant zij gereedelijk toegestemd, dat o. a. met stukken

van Aiolische zangen „vertaald” in het Oud-Ionisch dat gedicht „erweitert” en „erbreitert” is, maar dat gebeurde niet na 600 en was niet het werk van sukkels, die mechanisch vertaalden en zelfs van het metrum de eischen niet kenden, maar van oude en begaafde zangers die vreemd goed in hun eigen taal omzetten; van dien aard zal er ook in de Odyssee heel wat „vertaalwerk” aanwezig zijn; men wordt daaromtrent op de gedachte van „vertaling” gebracht door den inhoud, niet door den vorm. Ten slotte is, wat Hesiodos betreft, Ficks eenige bewijsgrond deze, dat een man uit Thessalie afkomstig en in Boiotie woonachtig toch wel niet in het Ionisch dichten zou. Maar als dat in zijn tijd de kunsttaal der zangers was, is de zaak zoo onwaarschijnlijk niet.

Arnhem. Matthée Valeton.

Rätsel aus dem hellenischen Kulturkreise, gesammelt und bearbeitet von **Wolfgang Schultz.** I. Die Rätselüberlieferung. Leipzig, Hinrichs. 1909. (Pr. M. 6).

De verzamelaar van de in dit boek uitgegeven Griekse raadsels stond bij het begin van zijn taak voor de moeilike vraag wat in 't algemeen onder een raadsel verstaan moet worden. Vroeger, zegt hij, zou men begonnen zijn met theoreties „den Begriff des Rätsels” vast te stellen, om dan met die definitie gewapend te verwerpen en te verkiezen naar hartelust. Hij zelf heeft een andere methode gevolgd. Hij bestudeerde wat de Ouden onder αἴνιγμα en γρῖφος verstonden, en richtte zich daarnaar; natuurlik is vooral Athenaeus de autoriteit bij wie voorlichting gezocht werd. De uitslag van het onderzoek was dat onder raadsels zeer veel heterogeens werd begrepen, en zo zien we dan in deze verzameling, waarvan ik de volledigheid kan noch wil betwisten, zo veel verscheidenheid dat ik voor mij nauweliks één gemeenschappelike eigenaardigheid, eigen aan al die voorschriften, strikvragen, verbloemde zegswijzen en puzzle's, kan opmerken.

Raadsels kunnen eigenlik niet vertaald worden, teminste zeer vele niet; Schultz heeft het gedaan waar het mogelik was, maar zeer dikwels alleen de Griekse tekst afgedrukt. Terecht is hij er van overtuigd dat deze soort litteratuur al heel moeilik zonder kennis, men mag wel zeggen zonder biezonder grondige kennis van de taal, die immers hier de gedachten meer verbergen dan openbaren wil, kan worden beoefend. Ik heb dan ook in menig geval naar de „Erläuterungen” verlangd, waaraan het tweede deel van het werk gewijd zal wezen. Hier en daar is de schrijver reeds vooruitgelopen op de resultaten van dit vervolg van zijn boek. Zo geeft hij ons op verschillende plaatsen verklaringen van de verborgen betekenis der uitdrukkingen; daarbij toont hij zich een overtuigd aanhanger van de theorie der „Zahlensymbolik” die Ludwich met sukses (volgens Schultz) op de Homeriese hymnen heeft toegepast. Nu, wie het boek van Ludwich maar even in handen heeft gehad zal eerder geneigd zijn in te stemmen met het oordeel daarover in het *Museum* door de heer Van Leeuwen uitgesproken; op mij teminste maakte het inzien van dat werk een verbijsterende indruk, allerminst tot nadere kennismaking uitlokkend. Het is intussen mogelik dat wie inderdaad raadsels wil opgeven zich van iets zo duisters als deze „Symbolik” heeft bediend; ik kan echter niet inzien, al komt het met de cijfers uit, dat iets dergelijks kan verborgen liggen in het bekende vers, hier als raadsel geciteerd, νήπιοι, οὐδὲ ἴσασιν, ὅσῳ πλέον ἥμισυ παντός en wat er verder volgt. Het tweede deel, dat stellig zeer uitvoerig deze wijze van verklaring zal behandelen, zal misschien meer licht geven. Ik hoop het, want ik heb het zeer nodig.

Leiden. D. C. Hesseling.

G. Goetz, Zur Würdigung der grammatischen Arbeiten Varros. Leipzig, B. G. Teubner. 1909. (Pr. M. 1). (Abh. der phil.-hist. Klasse der Kön. Sachs. Ges. der Wiss. XXVII, 3).

Voor eenigen tijd heeft Reitzenstein in zijn geschrift „M. Terentius Varro und Johannes Mauropus von Euchaita” betoogd, dat niet Varro, maar diens leermeester Aelius Stilo de vader der Latijnsche grammatica is, „der zuerst und in grossem Stil ein einheitliches System der Sprachwissenschaft” naar Rome heeft overgebracht. Volgens Reitzenstein, die daarbij een nauwkeurig onderzoek naar de bronnen van „de lingua Latina” instelde, zou Varro niet veel meer dan een plagiator of compilator zijn, die inzonderheid het groote werk van Aelius Stilo geplunderd heeft. Is deze voorstelling van zaken al dadelijk in strijd met hetgeen ons de ouden zelf over Varro's werkzaamheid op grammaticaal gebied mededeelen (vgl. Cic. Brut. § 205, Quint. X 1, 95), de meening van Reitzenstein wordt geheel weerlegd door het nieuwe onderzoek naar Varro's bronnen, dat Goetz zich in bovengenoemde verhandeling getroost heeft. Daaruit blijkt duidelijk, dat Varro wel woordverklaringen aan Aelius ontleend heeft, maar dat hij niet van plagiaat kan beschuldigd worden (p. 75). Gaat men de werken van Varro na, niet alleen zijne philosophische en didactische geschriften, maar ook de fragmenten van zijn saturae Menippeae, dan krijgt men den indruk, dat deze geleerde zich gedurende zijn gansche leven met etymologische studiën heeft bezig gehouden. Het ligt daarom voor de hand aan te nemen, dat hij naast Aelius en andere grammatici ook zijn eigen, vroegere werken in „de l. L.” gebruikt en met wijzigingen en verkortingen gecopieerd heeft, vooral zijne Antiquitates. Langs dezen weg is ook gemakkelijk verschil en overeenkomst tusschen L. L. en Festus-Paulus te verklaren, daar de Antiquitates van beide de gemeenschappelijke bron zijn (p. 73).

Kort geleden heeft Dr. F. Muller Jzn. in zijne voortreffelijke dissertatie „de veterum, imprimis Romanorum studiis etymologicis” hetzelfde punt (pars II caput I en II) behandeld. Geheel zelfstandig (want de verhandeling van Goetz kwam hem eerst onder het afdrukken van zijne dissertatie in handen) is Muller tot nagenoeg hetzelfde resultaat als Goetz gekomen [1]) Hij beweert wel in zijn „Addenda” p 263, dat Goetz het bestaan van een etymologisch werk van Aelius ontkent, doch dit is niet volkomen juist. [2]) Het verschil tusschen beiden bestaat

[1]) P. 143, n. 2: „alia via me ad eundem fere vel similem eventum pervenisse atque Goetzium vehementer gaudeo.”

[2]) Goetz p. 75 „An den erstgenannten Stellen wird man an ein grammatisches Werk mit besonderer Betonung der Etymologie denken” (n. l. een werk van Aelius).

veel meer hierin, dat volgens Goetz Varro alleen maar „Artikel oder Artikelchen” (p. 75) van zijn leermeester overnam, terwijl Muller meent, dat Varro zich hiertoe niet bepaald heeft, maar in zijn L. L. „duas certe partes, unam Aelii alteram Varronis agnoscendas” (p. 124). Het aan Aelius in ruimeren zin toegeschrevene is dan de zoogenaamde „pars Stoico-Aeliana”. Ook hierin staan beide onderzoekers dichter bij elkaar dan men op het eerste gezicht zou meenen, want Goetz schrijft p. 87: „vielleicht stand er (Varro) in der Zeit, in der er das Werk schrieb, noch mehr als später unter dem Einflusse des Stoikers Aelius, dessen Vorlesungen er hörte und möglicherweise benutzt hat.” Doch ik geef Dr. Muller gaarne toe, dat waar de Grieksche bronnen, zoowel de Stoicijnsche als de Alexandrijnsche, ons in den steek laten, het moeilijk valt, een beslissend oordeel uit te spreken. In elk geval is de eer van den ouden Varro gered.

Groningen. J. van Wageningen.

Th. B. Harbottle, Dictionary of Quotations. Latin. London, Swan Sonnenschein & C°. 1909. (Pr. sh. 3, d. 6).

Een handig boek voor hen die de klassieke schrijvers niet willen of kunnen lezen, maar toch wel eens 'n Latijnsch citaat willen lanceeren. Immers „so'n bischen Latein ziert den ganzen Menschen”. Maar toch ook wel aardig voor de deskundigen om in te bladeren ter opfrissching en om bij voorkomende gelegenheden op hoop van zegen te raadplegen. Want 't zou te veel gezegd en ook wel gevergd zijn dat men er alles in kan vinden. Het is wel eens interessant te weten waar precies een of ander veel gebruikt citaat van 'n minder bekenden schrijver voorkomt. Zoo ervaart men met voldoening dat „mundus vult decipi” te vinden is in *de Paradoxa Ducenta Octoginta* van Sebastian Franck, en met zekere vreugde leeren wij den naam van dien wereldwijze kennen. Het is N°. 238 van den uitgaaf van 1542. *Niet* te vinden zijn o. a. „De mortuis nil nisi bene” en „Quem deus vult perdere prius dementat”. Terwijl er dertien aanhalingen zijn uit de *Imitatio*, is het bekende „ama nesciri” niet opgenomen. Ik zelf liep een tijd làng met drie versregels rond die ik niet thuis kon brengen, luidend (ik citeer uit het geheugen):

Ego deum genus esse semper dixi et dicam coelitum,
Sed eos non curare opinor quid agat humanum genus,
Nam si curent, bene bonis sit male malis, quod nunc abest.

Ze klinken Plautus- of Terentius-achtig; Plautus komt me nog waarschijnlijker voor. Harbottle geeft een legio aanhalingen uit beide schrijvers, maar laat me hier in den steek. Wie helpt?

Den Haag. Edward B. Koster.

La religion védique par A. Roussel, professeur de sanscrit à l'Université de Fribourg (Suisse). Paris, P. Téqui. 1909. (Pr. fr. 3).

Het boekje van den heer Roussel, welks titel hierboven vermeld is, kan niet op groote oorspronkelijkheid aanspraak maken. Eigenlijk is het niet veel meer dan een extract, min of meer verwaterd, van het bekende werk van Oldenberg: „die Religion des Veda”, ofschoon een lezer, wanneer hij niet telkens Oldenberg vergeleek met Roussel, allicht den indruk zou ontvangen, dat een groot gedeelte der opmerkingen van den franschen schrijver op eigen onderzoekingen berust. De geheele opzet is echter Oldenberg, van 't begin tot het eind, enkele weinig beteekenende afwijkingen daargelaten. Roussel erkent trouwens, dat hij aan Oldenberg veel verschuldigd is: hij citeert hem getrouwelijk en neemt gansche passages in aanhaling van hem over; een zeer groot deel echter ook van wat hij niet aanduidt als ontleend aan Oldenberg, is min of meer woordelijk toch ook in de „Religion des Veda” weer te vinden. Ongepast en bij den onbevooroordeelden lezer zekere ergernis wekkend is dan ook het aan 't adres van Oldenberg gerichte verwijt, dat „Bergaigne lui fournit, dans ces pages surtout, presque toute sa documentation” en: „bien d'autres passages, cités par Bergaigne et Oldenberg qui les lui emprunte, suivant son habitude” etc. (pp. 96, 162). En zoo iets wordt gezegd door iemand, wiens bron uitsluitend het werk van Oldenberg is! Geen enkele plaats uit de vedische teksten wordt door Roussel aangehaald, of zij is bij Oldenberg te vinden, — men kan er zeker van zijn, dat, wanneer er sprake is van „certains védisants”, of „plusieurs védisants” of eenvoudig van „on”, dit feitelijk beduidt: „Oldenberg.” Alles wat na het werk van Oldenberg, dat dan toch al 16 jaar oud is, over den Veda is geschreven, bestaat eenvoudig niet voor den schrijver van dit boekje — van zelfstandige bronnenstudie is zoo goed als geen sprake; slechts duikt hier en daar een aanhaling uit het Rāmāyaṇa of het Bhāgavata Purāṇa op, met welke teksten de S. iets meer kennis schijnt te hebben gemaakt. Het is echter de vraag of de daaruit aangehaalde passages in 't kader van een boek passen, dat over la religion védique handelt. Meestal is de S. het roerend eens met Oldenberg, behalve in twee gevallen, namelijk èn wanneer òf Bergaigne òf Aug. Barth een opinie hebben uitgesproken, afwijkend van die van Oldenberg, èn wanneer hij zich niet kan vereenigen met de beschouwingen van Oldenberg over den ontwikkelingsgang der godsdienstige denkbeelden. Als goed Katholiek (het boekje is behoorlijk voorzien van het „nihil obstat” van den vic. gen. rect.) trekt Roussel te velde tegen „l'hypothèse évolutionniste” en hij acht het, om een staaltje te geven van zijn beschouwingen, niet ondenkbaar, dat „le culte du serpent .... serait une réminiscence lointaine du paradis terrestre”. Dit wat de hoofdzaken van het boek betreft. Wat de détails aangaat, het zou niet moeilijk zijn een geheele lijst van onjuistheden, die niet op rekening van Oldenberg komen, samen te stellen, waaruit zou kunnen blijken, dat de S. nauwelijks competent is om als zelfstandig bewerker op te treden van zulk een gewichtige materie als de godsdienstige denkbeelden van den Veda. Hoe kan een „professeur de sanscrit” herhaaldelijk (er is dus geen sprake van een drukfout) van den neshthar spreken of citaten neerschrijven zooals: Brahma sarvabhūtesvasti, viçvasmād indra uttara; welk hoogleeraar in 't Sanskrit zal tegenwoordig nog durven spreken van „les célèbres lois de Manu, ce contemporain probable de Moïse”! Verraadt het niet een totaal gebrek van inzicht in 't ritueel, wanneer het heet: „il (d. w. z. le sacrifice de soma)

comprend les trois feux et conséquemment (n. b.!) les trois pressurages" of wanneer de sphya wordt aangeduid als „une espèce particulière de gourdin liturgique"?

De slotsom, waartoe de bespreking van dit boekje wel moet leiden, is dat de nagedachtenis van den leermeester Bergaigne slechts matig door dezen leerling geëerd wordt en dat wij hier te doen hebben met een boekje dat geen schrede vooruit beteekent: wat er goed in is te vinden, is aan Oldenberg ontleend.

Utrecht. W. Caland.

A. Nöldeke, Das Heiligtum al-Husains zu Kerbelâ. Mit einem Anhang vom Grafen Eberhard von Mülinen und 8 Tafeln (Türkische Bibliothek, herausgegeben von Dr. G. Jacob, 11. Band). Berlin, Mayer & Müller. 1909. (Pr. M. 5).

De inhoud van het 11de deeltje van Prof. Jacob's Türkische Bibliothek valt eenigszins buiten het kader der tot dusver daarin behandelde onderwerpen, want het geeft ons eene nauwkeurige beschrijving van het groote Shiietische heiligdom te Kerbelā, dat, al ligt het op Turksch grondgebied, met de Turken verder niets te doen heeft. De Shiieten toch zijn meestal van Perzische of Indische nationaliteit en onder de Turken hoogst zeldzaam aan te treffen. Maar al zal men dus eene beschrijving van hun heiligdom niet in eene Türkische Bibliothek zoeken, niemand zal er Prof. Jacob minder dankbaar om zijn, dat hij eene zeer ruime gastvrijheid oefent en ook zulke onderwerpen in zijne uitgave opneemt, die daarin strikt genomen minder te huis behooren. De auteur namelijk van deze beschrijving Dr. A. Nöldeke is zelf architekt en heeft het plan van het complex gebouwen, dat tegenwoordig het onderstelde graf van Husain omgeeft, nauwkeurig opgenomen en in teekening gebracht; hij heeft de structuur dezer gebouwen in bijzonderheden beschreven en de plaats, die zij in de Oostersche bouwkunst innemen, bepaald. Dit alles is te leerzamer, omdat het tot dusver nooit gedaan was, al publiceerde de Fransche *Illustration* in haar nummer van 27 Maart 1909 eenige fraaie afbeeldingen van het vermaarde heiligdom. Mindér gelukkig schijnt ons de geschiedenis van het heiligdom geslaagd, doch de schrijver noemt deze dan ook bescheiden genoeg een *Versuch.* In de literatuur-opgaven missen wij onderscheidene geschriften, die min of meer uitvoerig over Kerbelâ handelen, bijv. V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* III, 173 vvg.; E. Aubin, *La Perse d'aujourd'hui* 372 vvg.

De aan dit deeltje toegevoegde opmerkingen van den Graaf von Mülinen zijn van philologischen en zakelijken aard en betreffen den inhoud van het vorige deeltje.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Multatuli en de Romantiek door **Dr. J. Prinsen J.Lz.** Rotterdam, W. L. en J. Brusse. 1909. (Pr. *f* 1.25).

De Franse en Duitse romantiese school leren ons de atmosfeer kennen „waarin de jonge Multatuli bewust en onbewust ademde." Zijn geest was „ook door veelsoortige lektuur van zulke aandoeningen doordrenkt," schreef Dr. H. J. Polak in 1887 [1]). Maar de bewonderaars van Multatuli waren zozeer van zijn oorspronkelikheid overtuigd, dat deze gedachte, meer berustend op vage intuïtie dan op helder weten, onvruchtbaar moest blijven. Vandaar dat Prinsen's *Beweging*-artikels, die deze smaakvolle herdruk ten volle verdienden, zo verrassend werkten.

„In den ideeën-voorraad van Multatuli's werk is weinig oorspronkelijks." En toch komen ze „gloednieuw te voorschijn, altijd weer met het merk van zijn eigen persoonlijkheid." Zijn navolging is geen „impotent teren op anderen," maar geestverwantschap. Dit wil Prinsen ons laten zien door een reeks van treffende parallellen. Volledigheid is natuurlik niet beoogd, en vergissing zeer goed mogelik. Eerst wenst hij het begrip „romantiek" veel ruimer te definiëren dan gewoonlik geschiedt: hij rekent daartoe „het gansche letterkundig leven van ongeveer 1750 tot plusminus 1850, gevoeld als één groote eenheid, één streven naar machtige, zelfstandige kunst" (blz. 9). In een tweetal hoofdstukjes (III-IV) wijst de schrijver op ideeën en episoden van Multatuli's werk, waarin de verwantschap met de romantiek onmiskenbaar is. Een prototype van de Wouter-geschiedenis vond hij in de *Contraste und Paradoxe* van Friedrich von Sallet (blz. 29 vlg.). Merkwaardiger nog is dat de geest van de Romantiek spreekt in Multatuli. Een vijfde hoofdstukje, dat later met de beide vorige ineenvloeit, dient om te verduideliken dat voornamelik „de opstand van het individu tegen de maatschappij" een gemeenschappelik kenmerk is. Rousseau oefent al vroeg invloed op Multatuli's gedachten. Van Byron's werk zijn er weinig sporen. Des te nader staat hij bij Victor Hugo en de Franse romantici.

Het slothoofdstuk wijst op de zeer biezondere plaats van deze auteur in de Nederlandse letteren. Wat bij ons voor romantiek gold, was een schijnvertoning, die met revolutionair-romanties gevoel niets te maken had. De geestelike atmosfeer bleef benauwd. Multatuli, als vertegenwoordiger van de „wereld-romantiek" werkte dus als een zuiverende storm: „zoo heeft hij onze huidige letterkunde ingeluid en voorbereid" (blz. 78).

Deze hartstochtelik-strijdlustige slotbeschouwing — m. i. het beste en meest suggestieve gedeelte — zal wel de oorzaak zijn dat men dit geschrift als een „pamflet" gekarakteriseerd heeft. Daarmee is deze verdienstelike studie onrecht gedaan. De schrijver neemt geen blad voor de mond. In dat opzicht is hij een volgeling van Multatuli. Maar hij is geen Multatulist, die een vereerde meester vergoodt, en alle tegenstanders verguist. Èn als denker, èn als geschiedschrijver staat hij te hoog voor een bekrompen partijstandpunt. Daardoor kon hij de Multatuli-studie leiden op een nog ongebaande weg, in een geschrift dat door al wat dit jubilaeumjaar opleverde, niet overtroffen werd. De zwakke zijde is dat de veelheid van notities en van gedachten in het bestek van één artikel samengeperst, soms tot bontheid en overlading voert. Ook uit de kompositie van de middelste hoofdstukken blijkt dat de stof hem soms ontgroeit. De polemiese opmerkingen b.v. tegen Lasserre gericht, leiden de aandacht af.

Nog in een ander opzicht verdient deze studie aandacht en navolging. Het is een proeve van vergelijkende

[1]) In dezelfde *Studiën* (blz. 260) die Prinsen als uitgangspunt van zijn beschouwingen neemt.

litteratuurgeschiedenis in de beste zin van het woord. Opsporen en vergelijken van „motieven", het nagaan van „invloeden" is op zich zelf onbelangrijk: dat kan slechts middel, en mag nooit einddoel zijn. Litteratuur is meer dan letterkundig bewerkte fiktie. De litteratuurgeschiedenis heeft daarachter de mens en de tijd te zoeken. Belezenheid en vlijt zouden niet voldoende zijn om — gelijk Prinsen hier doet — de Nederlandse letterkunde van Europees standpunt te beschouwen. Over de blijvende waarde van Multatuli's werk en over de m. i. overschatte betekenis van zijn populariteit in Duitsland kan men anders denken dan deze schrijver, maar een zo brede beschouwing van onze letterkunde kan niet anders dan heilzaam werken.

Assen. C. G. N. de Vooys.

Die Gralssage bei Wolfram von Eschenbach. Rede zur Feier des 28. Februar 1910 gehalten von Professor **Dr. W. Golther,** d. Z. Rektor der Universität. Rostock, Leopold. 1910.

Er is iets tergends in de quaestie Wolfram-Kiôt en wat daarmee samenhangt. Na al wat o. a. Wesselofsky en in de laatste jaren Hagen, Iselin, Jessie Weston omtrent de Graal- en Perceval-sage en litteratuur aan het licht hadden gebracht, scheen de meening gewettigd, dat er geen sprake meer van kon zijn, Crestien de Troyes als schepper dier sage, en zijn Graalgedicht als oorsprong dier litteratuur te beschouwen. En nu komt een der uitnemendste kenners der m.e. letteren, duwt met één armzwaai al dat met zooveel geleerdheid, scherpzinnigheid en geduld verzamelde materiaal op zij, verklaart de daaruit getrokken conclusies voor ‚Wahnglauben an unbekannte Grössen' (S. 2) en hervat het oude betoog, dat Wolfram geen andere bron heeft gehad, dan Crestien. Moeten wij Golther gelijk geven, dan zijn wij dus weer zoo ver, als in 1880, en kunnen met Mephisto zeggen: ‚Ein grosser Aufwand, schmählich! ist vertan.' Niet zonder eenige verwondering constateert echter de belangstellende lezer der rectorale rede, dat de kracht der aangevoerde argumenten geenszins evenredig is aan de beslistheid, waarmee zij geuit worden.

Dat het geheele betoog op eene petitio principii berust en in een cirkel ronddraait, is, naar mij dunkt, gemakkelijk te zien. Volgens G. ligt de fout der bovengenoemde nieuwste studiën hierin, dat zij zich niet aan de overgeleverde bronnen aan Wolfram voorafgaande (Crestien en Robert de Borron), houden, maar daarbuiten en in de latere litteratuur aanknoopingspunten zoeken. Deze fout wil hij vermijden. Daar nu Robert als bron van W. niet in aanmerking komt, zoo blijft alleen Crestien als zoodanig over. Dus wordt het gedicht van W. met den Contes del Graal vergeleken, en alles wat niet daarmee overeenstemt, als vinding van W. verklaard. Nu zal men vragen: als de zaak zoo eenvoudig is, waarom hebben dan zoovele geleerden zich het hoofd er over gebroken? Toch alleen hierom, dat de Contes del Graal voor een groot deel (± een derde) niet de bron van den Parcival *kan* zijn. Daaromtrent zegt G. (S. 16): ‚Niemand würde in den Zutaten Wolframs Eigentum anzweifeln, wenn nicht die ausdrückliche Quellenberufung vorläge.' Maar juist die ‚Quellenberufung', zou ik zeggen, met hare onmogelijkheden, heeft twijfel aan het bestaan van Kiôt gewekt. Als W. niets van zijne bron had gezegd, dan zou de philologische critiek ongetwijfeld tot de conclusie gekomen zijn, dat hij behalve Cr. nog een ander, uitvoeriger en vollediger Fransch graalgedicht had gebruikt. G. heeft echter een, volgens hem afdoend argument: de niet te loochenen overeenstemming tusschen C. en het 3de—13de boek van den Parcival, die hij aantoont door een vergelijking der ‚Gralszene'. Hij besluit daaruit (S. 16): ‚Dass Wolfram wirklich einen Dichter namens Kyôt = frz. Guiot kannte und benützte, ist beim Verhältnis vom Text Wolframs zu dem Kristians unmöglich. Guiot müsste Kristian wörtlich abgeschrieben haben'. Dit laatste houdt echter, als men toeziet, geen steek. G. zegt wel (S. 9): ‚Im ganzen verläuft die Gralszene bei W. genau ebenso wie bei K., viele Verse sind wörtlich übersetzt,' maar dat is veel te sterk uitgedrukt. Uit een nauwkeurige vergelijking van beide teksten is mij gebleken, dat van 440 verzen van Cr. hoogstens 5 bijna letterlijk vertaald zijn: 225, 17 *wa er herberge möhte hân = ou je porroie avoir ostel;* 230, 27 (*und sitzen*), *zuo mir dâ heran* = (*et dist*) *amis, ça vous traiez;* 231, 17 *ein knappe spranc zer tür dar în = uns vallez antre par la porte* (in een ander verband); 231, 20, *und lief den schaft unz ûf die hant = et jusqu'a la main au vaslet* (*coroit*); 239, 1 *môraz, wîn, sinopel rôt = et viez moré et cler sirop* (voor *viez* is zeker *vinz* gelezen). Daarbij komen nog ongeveer zes plaatsen, waar de bewoordingen aan den Franschen tekst herinneren, maar overigens wijkt de Duitsche tekst van het begin tot het einde zelfs in de meest onbeduidende bijzonderheden zoozeer af, dat het eer lijkt, alsof W. het stelselmatig anders had willen vertellen. Den objectieven indruk kan men aldus samenvatten: het is dezelfde geschiedenis, maar in een afwijkende redactie. Het resultaat der vergelijking kan dus alleen zijn, dat W. het gedicht van C. heeft gebruikt, maar geenszins, dat hij geen andere bron heeft gevolgd.

De ‚Zutaten' van W. worden besproken in verband met de ‚Einsiedlerszene' (9de boek). G. tracht duidelijk te maken, hoe W. er toe kwam, al die toevoegsels mitsgaders den geheelen inhoud van vijf nieuwe boeken te verzinnen. Het is overal dezelfde petitio principii: wat bij C. ontbreekt, moet uit het brein van W. afkomstig zijn. En om dat aannemelijk te maken, moet G. onderstellen, dat W., in strijd met zijne zeer nadrukkelijke herhaalde verklaring, niet alleen lezen kon, maar ook Latijn, Fransch, misschien een weinig Arabisch kende (S. 10) en een uitgebreide, hoewel wat rommelige, belezenheid had (S. 16). Maar, zeggen wij, als W. zulk een litteraire ontwikkeling bezat en die zoo welgevallig ten toon spreidde, welke reden had hij dan, tegen de boekengeleerdheid van Hartman te polemiseeren — en wanneer hij in staat was, een menigte Fransche namen zelf te smeden, zooals *Munsalvaesche, fontâne la salvaesche, Feirefiz* enz., hoe is dat te rijmen met kinderlijke blunders, zooals *Famurgân, Terdelaschoye, Künec Lac* e. d? En vooral: Hoe is het toch toegegaan bij al die mystificaties, die op rekening van W. gesteld worden? Stel W., als een geleerd en belezen man in zijn kring bekend, kreeg van een voornamen begunstiger, bijv. den land-

graaf van Thüringen, een hs. van den Contes del Graal ter bewerking in het Duitsch, natuurlijk om dit gedicht in den hofkring te laten voordragen. Zal hij nu aan dit publiek, dat van alles op de hoogte is, vertellen, dat hij geen letter kan lezen, dat hij bijna geen Fransch kent, en n. b. dat hij niet het hem ter hand gestelde werk van C. heeft vertaald, maar een ander, niet bestaand boek van Kyôt? Mij dunkt: poser la question, c'est la résoudre. — Er is echter ook een direct tegenbewijs te putten uit den aanhef van den Willehalm (2.19) waar W. in een plechtig gebed de hulp van God op zijn arbeid afsmeekt, zich beroepende op zijn zwakheid:

> Swaz an den buochen stêt geschriben,
> des bin ich künstelôs beliben.

Zou W. hier den Alwetende hebben willen mystificeeren?

Tot het bespreken van bijzonderheden is hier geen plaats. Slechts nog dit: Op blz. 22 wordt in één adem gezegd, dat een Franschman toch moeilijk van *Koningen* van Anjou kan gesproken hebben, maar dat W. zeer goed de Oostenrijksche heeren van Anschowe tot koningen van Anjou heeft kunnen maken! Men ziet het parti pris: Waar het Kiôt geldt, is niets, waar het Wolfram geldt, alles mogelijk.

Dat Golther in zijne rede ook vele goede en behartenswaardige dingen zegt, is van hem niet anders te verwachten. Maar als geheel genomen schijnt mij deze bijdrage tot de litteratuur over Wolfram eer een stap achteruit, dan voorwaarts.

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

A. Bley, Eigla-Studien. Gent, E. van Goethem. 1910. (Université de Gand: Recueil de Travaux publiés par la Faculté de Philosophie et Lettres; 39ième Fascicule).

Wie met het boek van den heer Bley kennis maakt, moet zich niet laten afschrikken door den vorm. In de voorrede zegt de schrijver iets over gebreken van compositie, die een gevolg van den gang van het onderzoek zijn, maar sterker wordt men getroffen door het gebrekkige Duitsch, dat ook het taalgevoel van wie geen Duitscher is herhaaldelijk sterk beleedigt en het dikwijls moeilijk maakt, de bedoeling te vatten. Maar zet men zich hierover heen, dat moet men erkennen, dat het boek werkelijk belangrijke vragen behandelt, en dat op een ten deele zeer origineele wijze. Er is ook veel in het werk, waaraan ik mijn toestemming niet onthouden kan, ofschoon de schrijver m. i. van overdrijving niet vrij te pleiten is.

Het eerste hoofdstuk houdt zich bezig met eene speciale vraag, die slechts tot op zekere hoogte met den inhoud van het geheel samenhangt, namelijk deze, of Þórólfr Kveldulfsson in zijn strijd met de zonen van Hildiríðr naar de voorstelling der saga het recht op zijne zijde had. De vraag wordt door den heer Bley ontkennend beantwoord; hij meent, dat het tragische van het conflict hierin bestaat dat Þórólfr onrecht heeft, terwijl hij overtuigd is, recht te hebben. Dit is een bij uitstek poëtisch motief, wat strookt met des schrijvers geheele opvatting der saga als een niet historisch maar een dichterlijk werk. Ik houd het er eer voor, dat wij met een onzeker geval te doen hebben, en dat het den sagaschrijver ook minder hierom te doen was, te toonen, wie het formeele recht op zijne zijde had, dan op welke wijze de partijen hun zaak behandelden. Daarom is zijn sympathie aan de zijde van Þórólfr, die eerlijk en open is, en niet aan die der zonen van Hildiríðr, die hun toevlucht nemen tot laster, en om dergelijke redenen kan hij het later met Egill houden tegenover Bergǫnundr, ofschoon Egils rechtsaanspraken nauwelijks beter zijn dan die der zonen van Hildiríðr.

Het tweede hoofdstuk behandelt het bezoek van Egill bij Eiríkr blóðøx in York. Het is een volkomen juist beginsel, dat, wil men uitmaken, wat in deze overlevering historisch zijn kan, men moet beginnen met een onderscheid te maken tusschen de gedichten van Egill, die op deze gebeurtenis toespelingen bevatten, en aan wier authenticiteit weinig getwijfeld wordt, en het proza waaruit wij slechts een overlevering van de 12e of 13e eeuw leeren kennen. Het is ook juist, dat wij, waar deze bronnen met elkaar in tegenspraak zijn, eer de gedichten moeten gelooven dan het proza. Dit beginsel is reeds door Snorri, dien de heer Bley voor den schrijver der Eigla houdt, erkend. De heer Bley voert inderdaad belangrijke verschilpunten aan, die wel in staat zijn, een twijfel te wekken — waar die niet reeds bestaat — aan de betrouwbaarheid der prozaïsche overlevering. Daarentegen kan ik niet met hem meegaan in zijn constructie der historie op grond van de verzen. Ik geloof, dat hij hier uit te weinig gegevens te veel wil afleiden, en dat van de reeks gebeurtenissen, die p. 43 opgesomd worden, nauwelijks een enkele duidelijk in den tekst te lezen staat. Ik noem één voorbeeld. Egill zegt in de Arinbjarnarkviða, dat hij van Eiríkr zijn hoofd ten geschenke kreeg, en bij dat geschenk behoorden zijn oogen en zijn mond. Hoe kan iemand daar nu uit afleiden, dat Egill speciaal gevreesd heeft, dat hem de tong zou worden uitgesneden, en dat de reden daarvan was, dat 'ihm ein zungendelict zur last gelegt wurde'! [1])

In hoofdstuk 3—7 wordt betoogd: dat de Egillsaga niet een historisch maar een poëtisch werk is, dat de schrijver vermoedelijk tegelijk dichter en historicus was dat de bedoeling van het boek is, de familie der Sturlungen te verheerlijken, dat Snorri de schrijver is, dat hij echter het werk niet ten einde gebracht heeft.

Wat het eerste punt betreft, hier wordt gepolemiseerd tegen de door meerdere IJslandsche geleerden vertegenwoordigde richting, die in den inhoud der saga's in hoofdzaak geschiedenis ziet. Men kan inderdaad tegen deze opvatting veel inbrengen, en er hebben zich ook reeds dikwijls stemmen tegen verheven. Bedenkt men, dat de afstand tusschen deze litteratuur en de gebeurtenissen, waarover zij handelt, gemiddeld meer dan 200 jaar is, dan moet men reeds daarom besluiten, dat de

[1]) Geheel onjuist is het, wanneer Hǫfuðlausn 1,1 *vestr fórk of ver* verklaard wordt 'von Island komme ich' en 14, 7—8 *frétts austr of mar Eiríks of far*, 'der ruf von Erichs taten ist von England nach Island gedrungen', waaruit dan weer historische conclusies getrokken worden, want IJsland ligt niet in het Oosten, en Engeland niet van IJsland uit in het Westen.

traditie geen juist beeld van de gebeurtenissen kàn geven. Ook is het bekend, dat vele mededeelingen omtrent zoogenaamd historische feiten slechts verhalen zijn, die tot een bepaald type behooren, dat in de litteratuur telkens weerkeert. Van de andere zijde hebben de IJslanders vroeg een bijzonderen aanleg voor chronologie en historische kritiek aan den dag gelegd; zij hebben zich ook rekenschap gegeven van de bronnen, waaruit zij hun berichten putten, gedichten van tijdgenooten en mededeelingen van oude mannen, die soms met name genoemd worden. Het geldt hier dus een meer of minder, en in vele gevallen zal het onmogelijk zijn, uit te maken, wat waarheid is, wat poëzie. De heer Bley vervalt nu in een ander uiterste en verklaart de geheele Egilssaga — en als ik goed lees, laat hij doorschemeren, dat hetzelfde voor een reeks familiesagas geldt — voor poëzie. Nu zijn hier nog verschillende standpunten mogelijk. Men kan meenen, dat het meeste, wat de saga inhoudt, wel van poëtischen oorsprong is, maar dat de sagaschrijver het toch uit de mondelinge traditie geput heeft, die zoo'n groot aandeel heeft aan de vorming ook van andere stoffen. Maar de heer Bley meent, dat de saga een roman is, door een enkel schrijver verzonnen met een bepaald doel. Die opvatting schijnt mij zeer gewaagd en zeer moeilijk te bewijzen. Men zou haar althans gaarne door eenige analogie uit den bloeitijd der Oudnoorsche letterkunde gesteund zien. Het hoofdargument is gelegen in de compositie der saga. In een groot gedeelte toch van deze heerscht een eenheid, die naar de meening van den heer Bley slechts het product van bewuste kunst kan zijn. Die eenheid nu zullen weinigen ontkennen, ofschoon er bij gezegd moet worden, dat belangrijke stukken daar buiten vallen en weggeïnterpreteerd moeten worden door de verklaring, òf dat hier nu bij uitzondering een stukje mondelinge traditie voor ons ligt, dat de sagaschrijver niet kon negeeren, òf dat de bedoelde stukken niet tot het oorspronkelijke werk behooren. Maar volgt uit die eenheid, dat het werk het verzinsel van één man moet zijn? Is niet de Óláfs saga helga beroemd om hare compositie en de in haar heerschende eenheid, en berust zij niet toch op oudere bronnen, die ons zelfs voor het grootste gedeelte bekend zijn? Die eenheid is zeker het werk van den genialen schrijver, maar zij kan even goed bereikt zijn door eene gelukkige groepeering der stof en door het licht, waarin de schrijver de gebeurtenissen geplaatst heeft, als door het laten van den vrijen teugel aan de fantasie. En wanneer wij aannemen dat de schrijver der Egilssaga eene reeks mondelinge bronnen gebruikt heeft, dan begrijpen wij zoowel de eenheid als het gebrek aan eenheid. De gebeurtenissen, die met het conflict tusschen Egill en den Noorweegschen koning samenhangen, heeft de auteur zóó gegroepeerd, dat eene toenemende spanning bereikt wordt; wat daarbuiten valt, heeft in het geheel slechts een chronologische plaats gekregen en staat dus met het overige in een losser verband.

Niet heel sterk staat de schrijver m. i., waar hij betoogt, dat de saga de verheerlijking van het geslacht der Sturlungar bedoelt. Ik wil niet ontkennen, — wat trouwens reeds anderen gezien hebben, — dat de sagaschrijver misschien tot dit geslacht behoord heeft, en dat de persoon van Egill voor hem een bijzondere aantrekkelijkheid kan gehad hebben, daar hij hem als een van zijn voorvaderen kon beschouwen. Zelfs schijnt hij er niet tegen te hebben opgezien, zooals Björn M. Ólsen heeft aangetoond, omtrent sommige punten, als de uitgestrektheid van het door Skallagrímr in bezit genomen land, overdreven voorstellingen in zijn werk op te nemen, maar van hier tot de meening, dat hij een heelen roman over Egill en zijn voorouders zou verzonnen hebben, alleen om in hem den stamvader der Sturlungar te eeren, is een heele stap. De poëzie, waartoe ook mondelinge prozaverhalen behooren, heeft vanouds de gewoonte, haar helden te idealiseeren; ook de sagalitteratuur is van deze neiging niet vrij, ofschoon zij juist beroemd is om de maat, die zij hierin houdt, en de levensware karakteristiek, die zoodoende bereikt is. Maar wanneer wij nu bv. in de saga herhaaldelijk lezen van Egils hebzucht, gaat het dan aan, te verklaren, dat deze trek niet tot het karakter van den idealen held kàn behooren en dus een vreemd element moet zijn? Is dat niet, de eigen aesthetica in de plaats der overlevering stellen?

De hoofdstukken, die over Snorri handelen, vind ik de zwakste van het werk. De vraag, of Snorri de Egilssaga kan geschreven hebben, is reeds in 1904 in de Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie door Björn Magnússon Ólsen uitvoerig en zeer nauwkeurig besproken. De heer Bley deelt in een 'nachtrag' mee, dat hij deze verhandeling pas gelezen heeft na de voleindiging van zijn manuscript. Mij komt het voor, dat deze handelwijze onvergeeflijk is. Niet alleen om datgene, waarin de twee schrijvers met elkaar overeenstemmen, maar ook om dat, waarin zij van elkander afwijken. De argumentatie van Björn Ólsen is meer zakelijk dan die van den heer Bley, wiens redeneering toch geheel berust op de hypothese, dat de saga een roman in den modernen zin van het woord is. De punten uit Snorri's leven, die aangehaald worden als bronnen voor bepaalde deelen der saga, zijn alle van dien aard, dat men, wanneer eenmaal gegeven is, dat Snorri de schrijver is, wel aan de mogelijkheid — nauwelijks meer — kan denken, dat hier een samenhang bestaat, maar geen hunner kan ook maar in de verte iets voor Snorri's werkzaamheid bewijzen, zoolang deze zelf twijfelachtig is. Ik noem een voorbeeld. Egill en zijn voorvaders zijn in aanhoudende conflicten met de Noorweegsche koningen. Ook Snorri heeft zulk een conflict gekend. Wat bewijst dat voor een samenhang? Immers niets. Want zulke conflicten zijn inderdaad herhaaldelijk voorgekomen en worden ook in andere bronnen dikwijls vermeld. Pas wanneer men langs anderen weg tot de overtuiging gekomen is, dat Snorri de saga heeft geschreven, is er plaats voor de overweging, of de conflicten der Egilssaga ook onder den invloed van Snorri's eigen ervaring kunnen geschreven zijn.

Maar vooral zijn Björn Ólsens resultaten bedenkelijk voor het laatste hoofdstuk, waarin de meening wordt uitgesproken, dat Snorri de saga niet voleindigd heeft, en deze vooronderstelde onvolledigheid weer hieruit

verklaard wordt, dat hij door den dood verhinderd werd, zijn werk ten einde te brengen, wat dan voorts tot het besluit voert, dat de Egilssaga Snorri's laatste werk moet zijn. Want Björn Ólsen toont, dat de verhouding tusschen de Egilssaga en Heimskringla van dien aard is, dat het eerstgenoemde werk ouder moet zijn dan het tweede, daar het door het laatstgenoemde als bron gebruikt is. Indien de heer Bley die meening voor onjuist hield, dan was het volstrekt noodzakelijk geweest, voor zijne afwijkende opvatting gronden aan te voeren. Zooals de zaken nu staan, vervalt door het onderzoek van Björn Ólsen het geheele zevende hoofdstuk van de Eigla-Studien, en voorzoover men uit het ontbreken van het bewijs van het tegendeel mag afleiden, dat de saga dus wel het werk van één man is, vervalt ook de geheele aesthetische theorie, die uitsluitend op het eerste, zij het ook het grootste, gedeelte der saga gebaseerd is.

Laat mij ten slotte zeggen, dat, wanneer ik ook voornamelijk heb moeten stilstaan bij dat, waarmee ik mij niet kan vereenigen, ik het boek van den heer Bley toch met groote belangstelling gelezen heb, en dat zijne beschouwingswijze toch binnen zekere grenzen haar recht van bestaan heeft, ja een niet ongewenscht tegenwicht vormt tegen de methode, die alles voor historisch aanziet, waarvoor het tegendeel niet direct kan worden bewezen.

Amsterdam. R. C. Boer.

Frank Luns, Over het ontstaan van het fransche drama en zijn ontwikkeling in den loop der middeleeuwen [XII eeuw-1548]. Amsterdam, Losco. 1909.

Je ne songerais certainement pas à m'occuper du travail de M. Frank Luns, si son livre ne soulevait une question de principes. De même qu'il existe des droits de propriété littéraire et artistique, il existe des droits de propriété scientifique. Nous sommes arrivés péniblement depuis le XVIIIe siècle à nous faire une conscience scientifique, il ne faut pas la laisser se perdre.

Ce n'est pas parcequ'un vulgarisateur fait suivre son exposé d'une bibliographie composée de beaucoup de livres qu'il n'a pas lus et d'autres qu'il a systématiquement pillés, qu'il doit se croire quitte envers lui-même et envers autrui. Il n'est pas admissible que M. L. reproduise la traduction du Jeu d'Adam par M. Clédat [1]) en la faisant précéder de cette formule „wij geven den text in gemoderniseerd oud-Fransch met behoud van versmaat en woordschikking" (p. 2). Il était si simple d'ajouter „naar Clédat".

Ce qui eût été plus difficile, c'est d'indiquer les emprunts faits à mon „Histoire de la Mise en scène dans le théâtre religieux français du moyen-âge" [2]), dont la „Tweede Deel" (pp. 29--55), près de la moitié du volume, n'est qu'un démarquage. L'ouvrage est cité seulement dans la bibliographie, pèle-mêle avec des manuscrits et des imprimés dont M. L. n'a certainement pas fait usage du moins pour le présent travail.

[1]) Le Théâtre au moyen-âge. Classiques populaires, 1897 pp. 16—18 et 26—29.
[2]) Paris, Champion 1906.

Il est vrai que M. L. a brouillé comme à plaisir ses extraits [1]). Il parle d'abord des auteurs, des acteurs, des spectateurs et puis de la mise en scène et l'organisation; tandisque j'ai mis ces deux derniers chapitres en tête.

Ce n'est pas que le contenu soit bien différent. Toutes les citations me sont empruntées, même quand elles s'accompagnent d'une indication précise comme „f° 47 r°. en v°." (Luns, 49 = Cohen, 162), qui ferait croire que M. L. à consulté l'incunable à la Nationale.

Très souvent M. L. ne se contente pas de résumer, il traduit. Exemple:

Cohen p. 206 al. 3.	Luns p. 34 al. 1.
En 1485, le jeune fils d'un barbier ... [2]) fit à Metz le personnage de sainte Barbe „si prudemment et dévotement que plusieurs personnes pleuraient de compassion" ... Plusieurs personnes s'intéressèrent à lui et lui firent faire des études. Il devint chanoine.	In 1485 te Metz werd door den zoon van een barbier de rol van de H. Barbara gespeeld: „zoo omzichtelijk en devotelijk, dat vele personen van medelijden huilden." Verschillende toeschouwers trokken zich hierdoor zijn lot aan en lieten hem studeeren. Hij werd Kanunnik.

Parfois la chose devient presque comique, parceque M. L. (p. 36) dans un passage, où Petit de Julleville est contredit, renchérit sur mon affirmation en disant „dat .... moeten wij hem ten sterkste tegenspreken"! Le „wij" n'est pas si mauvais!

Qu'on ne m'objecte pas que M. L. a systématiquement renoncé à citer ses auteurs. Lintilhac est invoqué (p. 15), sans nécessité d'ailleurs, à propos d'une source qu'il n'a pas été le premier à découvrir, et H. Thomas (l. A. Thomas) pour son article de la Romania (XXI, 1893).

Il n'y a pas que le prénom de M. Thomas qui ait souffert; une foule de noms sont massacrés, Gangé pour Cangé (p. 10), Enquinart pour Enguignart (p. 35) et les textes ne sont pas mieux traités. Si au moins M. L. copiait toujours exactement! [3])

Pour finir, une dernière citation: (Luns pp. 29—30 = Cohen p. 181) qui s'applique aux auteurs ... du moyen-âge: „zonder eenige verandering neemt hij over: rijmen, verzen, tafereelen en geheele bedrijven zelfs, denkende: waarom iets veranderen aan datgene, wat mijn voorgangers bedachten en altijd nog blijkt succesvol te zijn?

Paris. Gustave Cohen.

[1]) Exemple: le paragraphe sur les feintes Luns, 48 = Cohen p. 146; le paragraphe suivant, sur les trappes, Luns p. 48—9 = Cohen p. 162, mais le paragraphe d'après sur les feintes d'animaux et de plantes, Luns p. 49, retourne à Cohen p. 147.
[2]) Le plus piquant est que j'ai commis là une erreur. Le document invoqué dit „fils barbier". Il fallait traduire: „apprenti barbier".
[3]) L'illustration n'est pas plus originale. M. L. dit bien dans la table: Pl. VI d'après Cohen, mais la Folie de Clidamant m'est aussi empruntée et ce n'est pas une „reconstructie". Encore un coup, je ne mets dans tout ceci aucun ressentiment personnel contre M. L. que je ne connais pas. Je suis heureux de constater avec quel intérêt et avec quel profit il a lu mon livre, seulement... il aurait dû le dire.

N. Martin-Dupont, François Rabelais. Paris, Albin Michel. (1910). (Pr. fr. 5).

Dit boek, dat uiterlik onmiddellik doet denken aan de bij dezelfde firma uitgegeven „Nouvelle Collection de Mémoires Historiques", is inderdaad van hetzelfde niet-wetenschappelike gehalte. Verder gaat de vergelijking echter niet: de schrijver heeft zijn stof niet anekdoties opgevat, maar is dan ook heel wat minder onderhoudend. Hartstochtelik bewonderaar van Rabelais — („Est-il une épopée comparable à *l'Inestimable Chronique*? Qu'est *l'Iliade* à côté?") — heeft de heer Martin-Dupont blijkbaar de behoefte gevoeld anderen te doen delen in het genot van de lektuur van een boek, dat men in Frankrijk zo slecht kent dat b. v. de vrouwen er zich vanaf wenden „sans autres motifs que les médisances stupides des cuistres chargés de faire leur éducation, lesquels n'ont jamais, et pour cause, ouvert un livre auquel ils n'eussent rien compris."

Aan het einde van zijn „Prologue" zegt de schrijver dat hij niets anders heeft willen doen dan de aandacht vestigen op die bladzijden, welke hem na herhaalde, oplettende en veelvuldige lezing het meest getroffen hebben. „Dans cet exposé, que j'appellerai littéral, je n'ai pas cru devoir mettre plus de méthode que ne le ferait le lecteur bénévole, qui ne demande rien de plus que de s'instruire en s'amusant." Deze definitie van dilettantisme is geen fausse modestie: men stuit overal op zoveel naïefs in ideeën en betoogtrant [1]), dat de Rabelaiskenners zich voor dit boek niet hard zullen intresseren en de kritiek het eigenlik gerust kan negéren. (De schrijver negeert trouwens zelf bijna geheel de uitgebreide moderne Rabelaiskritiek). Het boek voorziet dan ook slechts in een behoefte, die van de schrijver om anderen mee te doen genieten van zijn „livre de chevet". En als zodanig is het, zelfs zonder instruktief of onderhoudend te zijn, een sympatiek boek. Een aantrekkelikheid zijn ook de keurige foto's van rabelesiana waarmee het werk versierd is.

Groningen. C. de Boer.

Friedrich Graefe, Die Publizistik in der letzten Epoche Kaiser Friedrichs II. Ein Beitrag zur Geschichte der Jahre 1239—1250. (Heidelberger Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte, begründet von **Erich Marcks** und **Dietrich Schäfer**, herausgegeben von **Karl Hampe** und **Hermann Oncken**, 24. Heft). Heidelberg, Carl Winter. 1909. (Pr. M. 7.20).

Tot viermaal toe komt de strijd van pauselijk en wereldlijk gezag in de Middeleeuwen tot een crisis; in elk van die critische perioden wordt hij begeleid door een levendigen geschriftenoorlog. Drie van die perioden van litterarischen beginselkrijg zijn reeds te voren tot onderwerp van opzettelijke verhandelingen gemaakt: die van Johannes XXII door S. Riezler, van Gregorius VII door C. Mirbt en van Bonifacius VIII door R. Scholz. Voor de jaren der groote vijandschap van Gregorius IX en Innocentius IV tegen Frederik II, doet Graefe iets dergelijks.

Voor de kennis van de ontwikkeling der Middeleeuwsche kerk- en staatsleer is dit tijdperk het minst belangrijke. De strijd van deze jaren is geen principieele zooals in de andere genoemde perioden, het is een strijd om de territoriale macht in Italië, niet eigenlijk een essentieel hoofdstuk uit den strijd tusschen Imperium en Sacerdotium. Slechts middellijk worden de groote beginselkwesties der beide machten er bij te pas gebracht, vooral naar aanleiding van het afzettingsvonnis van het Concilie van Lyon. Zoo worden dus slechts incidenteel de belangrijke punten uit de theorie der pauselijke macht in deze jaren verder ontwikkeld of scherper geformuleerd. Toch is de kennis van die ontwikkeling onmisbaar als schakel tusschen de voorafgaande perioden en de katastrofe van Anagni; de gedachten van Innocentius IV omtrent de Constantijnsche schenking, de twee-zwaarden-theorie, de translatio imperii beduiden een progres, die van Frederik II omtrent de positie der kardinalen en het beroep op het concilie evenzeer.

In tegenstelling met de andere perioden, die een bonte verzameling strijdschriften bieden, uit allerlei groepen en partijen voortgekomen, beperkt zich het polemische materiaal hier hoofdzakelijk tot de officieele en officieuze manifesten der strijdende machten zelve, dit eveneens een uitvloeisel van het haast enkel staatkundig karakter van den strijd. Ook dit maakt de stof minder aantrekkelijk; er is minder variatie van gevoelen.

De taak, die Graefe zich heeft gesteld, is een heel andere dan die, welke Scholz vervulde, die zijn werk noemde Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Anschauungen des Mittelalters, en daarin vooral uitstekend de behandelde tractaten analyseerde. Graefe geeft een volledige bespreking van alle geschriften in tijdsvolgorde, een onderzoek naar hun herkomst, een letterlijke vertaling van het belangrijkste, een uitvoerig résumé van het overige. Dit alles verbonden door korte samenvattingen van de tijdsgebeurtenissen. Met groote zorg worden de tallooze bijbelcitaten aangewezen.

Uit de gevolgde methode is nu niet juist een aangenaam leesbaar boek voortgekomen. Deze middeleeuwsche politieke manifesten, waarin, zooals Lorenz treffend heeft gezegd, steeds weer in de geringste kwestie het allerhoogst principieele wordt gemengd, waar alle afkeuring ontaardt tot persoonlijken schimp, zijn zeer vermoeiende lectuur. Naar den vorm zijn zij een mozaïek van schriftplaatsen, bij voorkeur uit Profeten en Openbaring, evenzoovele vlammenteekens voor hen, die zelf vol waren van den haat en den hartstocht des strijds, trompetstooten van rhetoriek, die ons dikwijls valsch klinken. De prachtige allure der latijnsche volzinnen is in de duitsche vertaling verloren. Was het toch misschien niet beter geweest, als Graefe wat meer geanalyseerd had, wat meer de zakelijke argumenten uit den snorkenden omhaal had gelicht? — Doch hoe het zij, voor hem, die dit tijdperk in détail wil bestudeeren, zal het boek een zeer bruikbaar hulpmiddel zijn.

Groningen. J. Huizinga.

[1]) Zeer scherp komt dit karakter van het boek uit wanneer men b. v. het hoofdstuk „Rabelais médecin" legt naast het korresponderende hoofdstuk „Les sciences médicales" in Plattard's eveneens pas verschenen werk „L'Oeuvre de Rabelais". De heer Martin-Dupont vraagt zich o. a. ergens af of men in de wijze waarop Rabelais de geboorte van Gargantua beschrijft, niet een verborgen kritiek zou moeten zien op het dogma van de bovennatuurlike geboorte van Jezus! Ook b. v. het hoofdstuk over taal en stijl, om van de rest niet te spreken, is geheel het werk van een leek.

Ascan Westermann, Die Türkenhilfe und die politisch-kirchlichen Parteien auf dem Reichstag zu Regensburg 1532. (Heidelberger Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte, begründet von **Erich Marcks** und **Dietrich Schäfer**, herausgegeben von **Karl Hampe** und **Hermann Oncken**, 25. Heft). Heidelberg, Carl Winter. 1910. (Pr. M. 6.20).

Na een langen tijd van rust drongen in de eerste helft der 16e eeuw de Turken onder Sultan Soliman II weer angstwekkend bedrijvig op in de richting van de Oostenrijksche landen en van het Duitsche Rijk. In 1521 werd Belgrado genomen en 5 jaar later zegevierde bij Mohacz een Turksche legermacht over de troepen van Koning Lodewijk van Hongarije. Weenen zelfs werd bedreigd en de „Türkennot", al was zij eigenlijk een fictie bij de zwakheid van het Turksche leger, scheen maatregelen tot afweer noodzakelijk te maken. De Rijksdag te Regensburg was uitgeschreven om ze met de Stenden van het Duitsche Rijk te beramen.

Was voor den Keizer de Turkenvraag de gewichtigste, andere kwesties hielden juist in dezen tijd verschillende leden van het Rijk in zulk een mate bezig, dat ze ongetwijfeld invloed op den gang der onderhandelingen zouden oefenen.

Vooreerst was dat het religievraagstuk. In 1530 waren de Protestanten uitgesloten van de bepalingen, over den landsvrede gemaakt. Zij hadden daarom de besluiten van den Augsburger Rijksdag niet erkend en een gedeelte van hen had zich in het begin van 1531 tot het Smalkaldisch verbond vereenigd. Sedert den slag bij Kappel was de angst voor een Zwingliaansche overheersching verdwenen en had meerdere eenheid hen nog sterker gemaakt. Echter bleef er ook na dien tijd verschil van opvatting in het Protestantsche kamp. Een star-Luthersche groep, die het „geeft den keizer wat des keizers is" ondanks alles in zijn vaandel bleef voeren, stond scherp tegenover de verbondenen van Smalkalden, die weigering van hulp in den strijd tegen de Turken billijkten als strijdmiddel om tot den vurig verlangden godsdienstvrede te geraken. Een derde partij scheen tot weigering evenzeer geneigd, zonder dat zij het met haar verzet, van den beginne af aan, eigenlijk ernstig meende.

Een tweede kwestie was die van de positie der Habsburgers. Zou Ferdinand koning van Hongarije zijn en zou hij in de toekomst de Duitsche keizerskroon dragen? Het Hongaarsche koningschap werd hem vinnig door Johan Zapolya betwist, die zich daartoe zelfs met de Turken in verbinding had gesteld, en die steun vond bij enkele vorsten van het Duitsche Rijk, o.a. bij den hertog van Beieren. En tegen zijn verkiezing, in 1531, tot opvolger van Karel V bleef ook Beieren vooral zich heftig verzetten; het had zich daartoe met de Protestanten verbonden en zocht steun in het buitenland; pogingen werden gedaan om Frankrijk, om Engeland, om Denemarken te winnen. Zoo moest wel Beierens positie op den komenden rijksdag een bijzonder scheeve zijn en de kanselier Von Eck, de verpersoonlijking van zijn politiek, zou er een moeielijke en dubbele rol hebben te spelen. Handelende uit een ander oogmerk dan zij, moest hij aan de zijde der Protestanten staan in hun verzet tegen de centrale regeering, terwijl hij op religieus gebied zich allerminst tot concessies bereid dacht te toonen. Een andere groep is er onder de katholieke vorsten, die de Protestanten, desnoods door inwilliging van een gedeelte van hun eischen, tot hulp tegen de Turken wil bewegen terwijl een derde fractie zich onverzoenlijk tegen elke tegemoetkoming verzet.

Zoo schijnt aan Protestantsche zijde de eisch van voorloopige vrijheid van godsdienst de conditio sine qua non van de meerderheid voor de inwilliging van de gevraagde hulp tegen de Turken; zoo is aan katholieken kant de meerderheid beslist gekant tegen concessies op godsdienstig gebied. Afzonderlijke onderhandelingen schijnen het eenige middel om tot eenig resultaat te geraken; te Schweinfurt zal met de Hervormden over het vraagstuk van den godsdienst worden getracteerd terwijl op een Rijksdag te Regensburg uitsluitend de politieke kwestie, de hulp tegen de Turken, aanhangig zal worden gemaakt. Zou die scheiding helpen, dan moesten de onderhandelingen te Schweinfurt afgeloopen zijn vóór die te Regensburg begonnen; dat was niet het geval en, hoewel met minder heftige botsingen misschien dan anders het geval zou zijn geweest, bleef er intusschen een goed merkbare wisselwerking tusschen de beide centra van bespreking bestaan. Den wederzijdschen invloed, hier bedoeld, na te gaan, is het hoofddoel van Ascan Westermann's boek. Achtereenvolgens worden daartoe besproken de gebeurtenissen in Regensburg tot op de officieele opening van den Rijksdag; de opening der vergadering en de keuze van een commissie van prae-advies, die bijna geheel katholiek uitvalt en die, in plaats van hem te bespoedigen, den gang van zaken nog trager doet zijn; de aanvankelijke houding van de Stenden, die, vooral op Eck's drijven, op vrede tusschen Ferdinand en Zapolya aandringen d. i. op prijsgeven van Hongarije; de mislukking van de onderhandelingen te Schweinfurt en de uitbarsting van fellen godsdienststrijd nu op den Rijksdag als gevolg van het afbreken dier onderhandelingen en van den angst der Katholieken voor een overval van de Protestanten als zij hun strijdmacht tegen de Turken zullen zenden en de Hervormden de hunne thuis zullen houden; de vele vragen, die bij de besprekingen over de hulp tegen de Turken rijzen over getal van knechten, tijd en plaats van samenkomst, keuze van een opperbevelhebber enz. en de moeilijkheden, bij de oplossing van al deze kwesties vooral door Beieren den Keizer bereid; de hernieuwing van de onderhandelingen met de Protestanten te Neurenberg en de weigering van de meerderheid der katholieke vorsten om eenige tegemoetkoming op religieus gebied te toonen; de houding van de Hervormden, die langzamerhand van hun eischen veel laten vallen; het onverzoenlijke en koppige volhouden der Katholieken, dat den Keizer steeds meer drijft in het kamp van hun tegenstanders, zoodat zijn „Abschied", met wijziging van dat van den Rijksdag, in veel opzichten aan de wenschen van de Protestanten tegemoet komt. In een laatste § wordt dan nog nagegaan welke vruchten ieder der partijen van den Rijksdag heeft geplukt. De Protestanten hadden zich den kans op vrede wel niet zelf bevochten, maar hij bestond toch, al was het door de onverdraagzaamheid van hun tegenstanders. Die

tegenstanders hadden in het godsdienstvraagstuk beslist een neerslag geleden; hulp tegen de Turken hadden zij daarentegen den Keizer, ondanks al zijn dringen, niet meer toegestaan, dan zij reeds te Augsburg hadden beloofd. Of zij daaraan verstandig hadden gedaan is echter een vraag, die men kwalijk bevestigend zal knnnen beantwoorden; zij hadden door hun houding den Keizer gedwongen tot concessies aan de Protestanten, waartoe hij, had hij zich van hen minder afhankelijk gevoeld, zeker niet zou zijn gekomen. Dat succes hadden de Hervormden vooral aan Beieren te danken; Habsburg te schaden, te voorkomen dat de strijdmacht, tegen de Turken samengebracht, tevens zou worden gebruikt om Ferdinand in het onbetwist bezit van Hongarije te stellen, dàt was het doel, waarvoor Eck onvermoeid had gestreden, en dat hij volkomen had bereikt. Den Keizer eindelijk hadden al de gevoerde onderhandelingen niets dan ergernis en uitstel opgeleverd. Vooral in dit opzicht is het heldere en vlot geschreven verhaal van Westermann van beteekenis; het toont nog eens weer duidelijk aan hoe machteloos in werkelijkheid die Keizer was, wiens heerschappij, oppervlakkig beschouwd, bestemd scheen om de halve wereld te omvatten.

Uit vele Archieven en oorkondenpublicaties heeft de schrijver zijn gegevens geput; daarbij is de nieuwere literatuur over de regeering van Karel V vlijtig gebruikt. Een reeks van belangrijke bijdragen verhoogt de waarde van het boek.

In één opzicht slechts lijkt mij het betoog wat minder gelukkig. Ik geloof niet dat Karel V in de mate als hier wordt aangenomen afkeerig was van een Concilie ter beslechting van het godsdienstvraagstuk. Integendeel, het komt mij voor dat hij ernstig hoopte op vrucht van een dergelijke vergadering. Het kwam er slechts op aan het met den Paus eens te worden over wat daarbij op den voorgrond zou staan: de verbetering der misstanden, zooals de Keizer dat wenschte, of de dogmatische kwestie, die men aan den anderen kant sterk naar voren wilde schuiven. En daar nu in de dagen van den Rijksdag van Regensburg de verstandhouding tusschen wereldlijk en geestelijk hoofd verre van schitterend was, is het geen wonder dat de keizer, vooral om die omstandigheid, zich weinig ijverig toont voor de bijeenroeping van een Concilie.

Groningen. J. S. Theissen.

W. H. Chr. van Esveld, De balneis lavationibusque Graecorum, Amersfoort, G. J. Slothouwer. 1908. (Utrechtsche dissertatie).

De jonge dokter heeft krachtig de tamelijk „spröde” stof aangepakt en ze met groote beslistheid en flinkheid tot een boekje verwerkt. Als men den conspectus capitum opslaat, maakt de indeeling eerst een ietwat vreemden indruk: Pars prima, de aetate homerica; Pars altera, de usu frigidarum calidarumque lavationum apud posterioris aetatis Graecos; Pars tertia, de balneis. Wellicht ware het concinner geweest ook de pars prima zoo te splitsen, dat eerst in het algemeen over het gebruik van baden in den Homerischen tijd werd gesproken en daarna over de inrichtingen in dien tijd daarvoor bestemd. In de pars tertia wordt over de badinrichtingen bij de latere Grieken wel wat heel weinig verteld, daar de schrijver zorgvuldig alles wat strict Romeinsch is, elimineert en dus de thermae, die toch ook wel voor een deel naar voorbeelden uit groote Hellenistische steden zullen zijn gebouwd, geheel buiten beschouwing laat. Hij had ook, mijns inziens, duidelijker moeten aangeven, wat hij als onderste tijdgrens heeft aangenomen.

Overigens levert deze dissertatie het bewijs, dat de schrijver in alle opzichten tot zelfstandig onderzoek in staat is. In het verzamelen van bouwstoffen heeft hij geen moeite ontzien en hij beweegt zich met vaardigheid op terreinen, waarop de meeste jonge doctorandi zich alles behalve plegen thuis te gevoelen (architectuur, epigraphie, papyri). Bij het trekken van conclusies toont hij bedachtzaamheid en gezond verstand, al kan ik in enkele dingen niet met hem meegaan. Zoo bespreekt hij uitvoerig de zoogenaamde baden der Cretensische paleizen, die hij hardnekkig aldus blijft noemen, ook al ontbreekt elke afvoerbuis. Met den recensent in het Phil. Wochenschrift (1910, 6. col. 181) ben ik het eens, dat hij zich van die moeilijkheid wel wat al te gemakkelijk afmaakt, en ik wil er nog even bijvoegen, dat dit ontbreken van afvoerbuizen des te meer bevreemdt, omdat overigens in de Cretensische paleizen het rioolstelsel bij uitstek practisch was ingericht; wat den schrijver niet onbekend moet zijn geweest. Toch wil hij ons op de mouw spelden, dat die groote ingemetselde bakken weer geheel werden leeggeschept. Credat Iudaeus Apella!

De regels betreffende het bad van Odysseus in de Nausicaäepisode (Od. VI, 209 volgg.), die door een menigte geleerde en hooggeleerde hoofden zijn overpeinsd en ook door den schrijver als onoplosbaar worden gedoodverfd, heb ik er nog eens op nagelezen. Zijn ze inderdaad zoo moeilijk te verklaren? Zeker, v. 209 past in den samenhang niet en wordt dan ook door Kirchhoff geschrapt, maar daarmee kan men volstaan. Nausicaä beveelt haar maagden Odysseus te baden, maar deze zijn nog niet geheel van haar angst voor den onguren, viezen schipbreukeling bekomen, blijven een beetje op een afstand en zeggen, dat hij zich zelf maar moet wasschen. Od., die, haar tegenzin bemerkend, begeert zoo min mogelijk last te veroorzaken om ook bij de slavinnen in de gunst te komen, verzoekt haar nu uit zich zelf heen te gaan, opdat zij zich tegenover haar meesteres zullen kunnen rechtvaardigen; wat zij dan ook doen (v. 223). Eenige moeilijkheid levert nog het γυμνοῦσθαι in v. 222 (daar Od. reeds naakt is). Al te veel nadruk behoeft men er echter niet op te leggen; immers Od. geeft den slavinnen eenvoudig een voorwendsel in den mond om tegenover Nausicaä te gebruiken.

Op één vraag heeft tot mijn spijt de kundige schrijver geen antwoord gegeven nam., of de Grieken zeebaden namen bij wijze van hygiënischen maatregel. Wel weet Dr. van Esveld verschillende voorbeelden aan te halen van het baden in zee om het lichaam te reinigen of met een sacrale bedoeling, maar eenig spoor van een Grieksch Scheveningen of Trouville heeft hij blijkbaar niet kunnen ontdekken. Mogelijk, dat de minder krachtige golfslag in de Middellandsche zee daarvan de reden is.

De schrijver heeft verder nog veel wetenswaardigs verzameld over de baden in de gymnasia, de eigenlijke badinrichtingen, de verschillende soorten van kuipen en waschbekkens, wijzen, waarop het bad genomen werd, enz. Het is soms duidelijk te zien, dat hij met het Latijn een harden strijd heeft gevoerd om het tot het juist weergeven van hetgeen hij bedoelde, te dwingen. Geheel ongerept is het niet uit dien strijd te voorschijn gekomen en toont daarvan, vooral in het eerste gedeelte, maar al te duidelijk de sporen. Maar dit verwijt treft minder den schrijver dan het Kon. Besluit, dat nog altijd het Latijnschrijven verplichtend stelt ook voor onderwerpen, die er zich allerminst toe leenen.

Ten slotte heeft de schrijver recht op de verklaring, dat noch door verzuim der Museumredactie noch door nalatigheid van ondergeteekende deze aankondiging eerst zoo laat is verschenen.

Middelburg. A. H. Kan.

Erich Ziebarth, Aus dem griechischen Schulwesen. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1909. (Pr. M. 4; geb. M. 5).

Als uitgangspunt voor zijn interessant boekje heeft Schr. gekozen de in het heiligdom van Apollo Delphinios gevonden maar nog niet uitgegeven oorkonde, vermeldende de schenking van een zekeren Eudemos ten behoeve van het onderwijs in zijn vaderstad Milete (Milet. Inv. 660). Het eerste hoofdstuk bevat deze oorkonde met vertaling en commentaar. — In het tweede hoofdstuk, Staat und Schule, wordt er op gewezen, dat de Eudemos-oorkonde het bewijs levert, dat het lager onderwijs van den staat uitging en zij derhalve een particuliere schenking bevat aan een staatsschool. Aan den eisch van Plato: staatsonderwijs en leerplicht was n. l. lang niet overal voldaan, wèl in Sparta, niet in Athene; de wet van Solon bevat een reglement van staatswege vastgesteld voor de particuliere scholen, waarvan sommige op ambtelijk initiatief waren opgericht; een enkel woord over het meisjesonderwijs in Teos, dat ook onder den παιδονόμος, stedelijk schoolopziener, stond en over het waarschijnlijke van coëducatie in die plaats sluit zich hierbij aan. Dat langzamerhand de staatszorg zich over het onderwijs heeft uitgebreid, vindt waarschijnlijk zijn oorzaak in het belang, dat de staat had bij een geregelde deelneming van de schooljeugd aan godsdienstige feesten, hoewel die ook mogelijk was te Athene, waar men zich met de half-ambtelijke choregen behielp en in andere plaatsen, waar men die deelneming eenvoudig verplicht stelde; daar was de leerplicht een noodzakelijk correlaat. — Schenkingen aan scholen en scholen uit schenkingen gesticht worden in het derde hoofstuk behandeld; hierbij wordt de Teos-inscriptie over de Polythrus-schenking afgedrukt en besproken; schenkingen voor spelen, leeraarsplaatsen, gymnasiarchen, zalfolie, 't zij door één persoon, 't zij door meer personen bij inschrijving gedaan, komen daarna ter sprake. — Het vierde en laatste hoofdstuk is het uitgebreidste. Wat door de opgravingen, in de eerste plaats te Pergamon, over de lokaliteiten is bekend geworden, wordt vermeld en een duidelijk overzicht wordt gegeven van de inscripties, de eerste soort bedoeld als verslag van den toestand der school, als reclame voor den παιδοτρίβης en tot herinnering aan de door de jongens behaalde onderscheidingen is belangrijk voor de klassenindeeling, de rangnummers en de bevolkingsstatistiek; andere lijsten, door de jongens zelf opgemaakt, geven blijk van het vereenigingsleven onder de jongelui, van hun clubs met een soort rechtspersoonlijkheid en statuten, die bekwaam waren tot het aanvaarden van schenkingen en tot het oprichten van eeredecreten voor kosmeten en gymnasiarchen; ten slotte worden besproken de tallooze graffiti van allerlei aard. Zoo waren de ruime hallen tot een schoolarchief geworden. Over het onderwijs zelf geven de opgravingen natuurlijk niet veel inlichtingen; ostraka met leesoefeningen en schrijfvoorbeelden, cahiers met strafwerk zijn gevonden; des te meer leveren de inscripties omtrent agonen, vacantiedagen e. d.; dat koningsverjaardag in den diadochentijd maandelijks gevierd werd, zou Schr. niet verwonderd hebben (p. 129) als hij Schmidt's Geburtsdag im Altertum gekend had.

Een enkele opmerking. In de Eudemos-oorkonde r. 16 wordt gezegd, dat de ταμίαι het geld zullen afgeven aan de bestuurders van de bank en dat dezen het zullen overdragen τοῖς μεθ' αὑτοὺς αἱρεθησομένοις τραπεζίταις, ἕως ὁ δῆμος βουλεύσηται περὶ τῆς ἐσομένης ἀπ' αὐτῶν προσόδου, welke woorden Schr. vertaalt door: jedesmal ihren Amtsnachfolgern zu übergeben, bis das Volk über die Verwendung des Zinsertrages Beschluss fasst. Dit is dunkt me niet juist. Er is blijkbaar van één keer afdragen sprake, omdat in 't loopend bestuursjaar nog geen volksbesluit werd verwacht, maar eerst in 't volgend; maar de zaak langer te laten traineeren had geen zin. Trouwens anders had er ook wel gestaan τοῖς ἀεὶ αἱρεθησομένοις of iets dergelijks. Daarna wordt het aparte hoofd niet meer gevoerd maar het geld gevoegd bij het overige kapitaal van den staat, dat door de bank werd bewaard. De ἀνατάκται zullen jaarlijks aan de ταμία 300 staters uitbetalen, m. i. was deze som de gefixeerde rente van het kapitaal, opdat de school gevrijwaard zou zijn voor de up-and-downs van den rentestandaard, een soort privilege dus.

Tenslotte kan Schr.'s verklaring, dat de bezoldiging van de onderwijzers maandelijks werd uitbetaald tot het vermijden van moeilijkheden in schrikkeljaren (p. 16) misschien dienen om voor goed in Hor. Sat. I, 6, 75 de lezing octonos aeris vast te stellen, waar we dan een dergelijke uit oude tijden overgeleverde gewoonte zouden kunnen aannemen.

Ik behoef na dit referaat zeker niet nog afzonderlijk te vermelden, dat m. i. dit boekje in alle opzichten zeer geslaagd en lezenswaard mag genoemd worden.

Zwolle. E. van Hille.

Dr. Max Richter, Desiderius Erasmus und seine Stellung zu Luther auf Grund ihrer Schriften. Leipzig, M. Heinsius Nachfolger. 1907. (Pr. M. 2.50).

Van de „Quellen und Darstellungen aus der Geschichte des Reformationsjahrhunderts," die sinds eenigen tijd onder leiding van Dr. Georg Berbig, predikant te Neustadt-Koburg, worden uitgegeven, maakt bovenstaand geschrift het derde deeltje uit. Met groote nauwkeurigheid is daarin uit de brieven en schrifturen van beide Reformatoren bijeengebracht, wat dienen kan om hunne

wederzijdsche verhouding, in de verschillende phasen, die deze heeft ondergaan, in het licht te stellen. De schrijver vestigt diensvolgens het oog, 1°. op Erasmus als reformator, 2°. op den tijd tot aan het Leipziger godsdienstgesprek, 3°. op het tijdperk tot den rijksdag te Worms, 4°. dat tot den dood van Leo X, 5°. tot aan het beslissende keerpunt, 6°. op den strijd over den vrijen wil, en 7°. op de verdere jaren tot Erasmus' dood, en resumeert dan 7°. in een terugblik, wat het onderzoek aangaande beider verhouding aan den dag brengt. Het is een loffelijke uiteenzetting van alles wat ter zake dient, en nergens zoo volledig bij elkaar wordt aangetroffen. Helder komt daarbij het uiteenloopend standpunt, dat beide mannen innamen, te voorschijn. Wat zij in elkander waardeeren, maar ook wat hen wederkeerig op een afstand houdt en gaandeweg meer tot besliste tegenstanders maakt, wordt hier met groote juistheid aangewezen. Beide mannen beoogen een reformatie der kerk, maar de een gaat ten slotte vierkant tegen haar in, terwijl de ander geen principieelen strijd tegen het historisch geworden instituut als zoodanig, voert en geen breuk wil, al geeft hij haar harde noten te kraken. Een heroïsche natuur de een, een plooibare, vreedzaam gezinde en bemiddelende geest de ander, houden beide aan hun program vast.

Na hun strijd over den vrijen wil ontstaat er tusschen hen een persoonlijke vijandschap en wederkeerige afschuw. Luther scheldt Erasmus „ein ruhmsüchtiges Geschöpf, ein Epicuräer, ein listiger, tückischer Mann, der beide Gott und Religion verspottet," en deze antwoordt daarop „mit grosser Erregtheit und in sehr satirischem Ton."

Dr. Max Richter heeft met deze uiteenzetting van de houding dezer twee buitengewone persoonlijkheden een zeer te waardeeren bijdrage voor de geschiedenis van het Hervormingstijdperk geleverd. Of de objectieve waardeering van Erasmus' standpunt echter niet een weinig geleden heeft onder de subjectieve voorkeur, die de schrijver — en niet zonder reden, — geeft aan het karakter, dat Luthers hervormingswerk droeg, zou ik niet durven ontkennen. Het is niet gemakkelijk om zich van alle eenzijdigheid te spenen ten aanzien van een man, dien Vondel eens zoo juist teekende met de woorden:

Om pays is al zijn bidden;
Voorsichtigh houd hij 't midden
En staarooght op 't apostelyck gestarnt,
Daar hier Charybd en ginder Scylla barnt.

En toch is Erasmus eerlijk en in vollen gemoede overtuigd geweest, dat die middenweg de ware en de beste was.

Deventer. J. C. van Slee.

SCHOOLBOEKEN.

Die Metamorphosen des P. Ovidius Naso. In Auswahl mit einer Einleitung und Anmerkungen herausgegeben von **Dr. Julius Ziehen** (Sammlung Göschen Nr. 442). Leipzig, G. J. Göschen'sche Verlagshandlung. 1909. (Pr. geb. M. 0.80).

Dit boekje wordt aangekondigd als het eerste bandje in een rij van dergelijke uitgaven van Grieksche en Latijnsche geschriften. De uitgave is bestemd voor de school en „dem zum Glück noch immer weiten Kreise von Gebildeten, die sich privatim mit den Meisterwerken der antiken Literatur beschäftigen".

Al weer een bloemlezing, zal zeker menigeen denken. En ook deze is er weer een, waarin men verhalen als die van Narcissus, Procris en Cephalus, Progne en Philomela, ja zelfs het Iudicium armorum, noode mist. Zeker, men kan dergelijke stukken niet in elke klasse van een gymnasium lezen, maar moeten ze daarom uit de schooledities geweerd worden? De „Kreis von Gebildeten" is er toch zeker niet mee gebaat! Wel wordt des uitgevers oordeel over de Metamorphosen erdoor versterkt, maar dat zal toch zijn bedoeling niet zijn. Hij schrijft n.l. op bldz. 10 van de inleiding: „In den Metamorphosen erkennen wir an manchen Stellen den Dichter der Liebespoesien der ersten Ovidschen Schriftstellerperiode wieder: dem Schlüpfrigen wird nicht immer ganz aus dem Wege gegangen, aber unser weitaus überwiegender, durchaus bestimmender Eindruck ist doch der, dasz der mit den Fasti begonnene Läuterungsprocesz in dem Wesen des Dichters sich im Schaffen der Metam. erfolgreich fortgesetzt hat etc." Hij moge daarmee de schoone bladzijden vergelijken, die Pichon geeft over de Metamorphosen en de Fasti, Histoire de la littérature latine, pagg. 419—427

Ook in de wel opgenomen passages is het snoeimes dikwijls op barbaarsche wijze gebruikt. Trouwens in dit geval kon dat niet uitblijven. Men moet n.l. weten, dat de uitgave zich van andere bloemlezingen hierdoor onderscheidt, dat de bewerker het karakter van de Metam. als een carmen pepetuum heeft trachten te bewaren. Op zichzelf is dat streven zeker heel loffelijk, maar als men weet, dat de omvang van het gedicht tot op iets meer dan een derde geslonken is, zal men er zich al dadelijk op voorbereiden, dat met de overgangen van het eene verhaal op 't andere nog al eens raar wordt omgesprongen. Ik wil hiervan een enkel voorbeeld geven.

In het 2de boek laat de uitgever op het verhaal van Phaëton dat van Europa volgen. Bij Ovidius lezen we na het einde van het eerste (vss. 401 sqq.):

At pater omnipotens ingentia moenia caeli
circuit, et ne quid labefactum viribus ignis
corruat, explorat. quae postquam firma suique
roboris esse videt, ...

Ten koste van de aardige inleiding van 't verhaal van Europa worden de geciteerde verzen vastgekoppeld aan:

.... sceptri gravitate relicta
ille pater rectorque deum e. q. s. (II, 847).

Nu wordt Ovidius weer een paar regels met rust gelaten, maar als hij dan, vss. 862 sqq. (gaudet amans etc.), te ondeugend wordt naar het gevoelen van den heer Ziehen, wordt de „schlüpfrige" passage geschrapt en zoo lezen we dus:

miratur Agenore nata,
Quod tam formosus, quod proelia nulla minetur,
Sed quamvis mitem, metuit contingere primo:
Mox adit et flores ad candida porrigit ora.
Paulatimque metu dempto modo pectora praebet e. q. s.

In de noten vinden we dan bij 't laatste vers wel aangeteekend: „Subjekt ist natürlich nunmehr der Stier", maar de tekst wordt er niet beter door.

X, 148 sqq. luiden bij Ziehen alsdus:

Ab Jove, Musa parens, — cedunt Iovis omnia regno —
Carmina nostra move! Iovis est mihi saepe potestas
Dicta prius; cecini plectro graviore Gigantas
Sparsaque Phlegraeis victricia fulmina campis.
Nunc opus est leviore lyra: sine coniuge caelebs
Vivebat thalamique diu consorte carebat
Pygmalion. e. q. s.

Men ziet, hoe hier Ovidius' bedoeling geheel weggevaagd wordt. Immers, hoewel Orpheus met Juppiter wil beginnen,

zij 't dan ook niet met zijn *potestas*, geeft de heer Ziehen in strijd met alle logica het verhaal van Pygmalion.

Hoe gevaarlijk dat schrappen en plakken is, blijkt ook in het 3de boek. Op het verhaal van Actaeon (138—250) volgt bij Ziehen dat van Pentheus (513 sqq.). De overgang wordt gevormd door deze verzen:

Dumque ea per terras fatali lege geruntur (316)
Tiresias per Aonias celeberrimus urbes
Inreprehensa dabat populo responsa petenti (340).

't Tweede van deze verzen is door den heer Ziehen gegeven in plaats van het Ovidiaansche:

Ille per Aonias fama celeberrimus urbes,

dat hem natuurlijk niet paste, daar in zijn tekst Tiresias nog niet genoemd was. Dus moet het vers veranderd worden! Maar 't is den uitgever toch ontgaan, dat hij *per* lang maakt.

In het verhaal van Pentheus worden in de rede van Acoetes de verzen (586—591), waarin deze het heeft over het visschersberoep van zijn vader, zonder eenige reden geschrapt. Wat moet nu de leek denken, als hij de noot op vers 593 leest? Daar staat n.l.: „addidici: zum Fischergewerbe hinzu".

Het zou mij te ver voeren, als ik nog meer van dien aard wilde opsommen. Het aangevoerde is, dunkt mij, voldoende om te laten zien, dat een dergelijke verminking van den tekst den dichter niet weinig schade doet, die, zoo hij nog leefde, zeker een nieuwe metamorphose aan zijn werk zou toevoegen!

Meer ingenomen ben ik met de noten. Deze zijn zeer beknopt, waarom het des te meer te betreuren valt, dat ze niet onder den tekst zijn gegeven. Zeer te apprecieeren is 't, dat de uitgever telkens aangeeft, tot welke kunstuiting het werk van den dichter in alle tijden aanleiding gegeven heeft. Hier en daar hadden ze nog wel bekort kunnen worden. Wat heeft men b.v. aan opmerkingen als deze: „veros edidit ortus: hat dir deine wirkliche Abstammung verkündet." — „Immunis aratri: vom Pflugdienst frei". — „Croceis: safranfarbig, goldgelb." — „Tympana: Handpauken, Tamburins". — „Protervas: dreist". — „Nectar: Göttertrank". — „sine fine: unendlich". —? Bij de woorden: *in latus obliquum* vinden we: „sie sucht ihre Gestalt möglichst wenig zu zeigen", alsof de lezer dat zelf niet merkt. Voor de verklaring van het geciteerde geeft ons de opmerking in elk geval niets.

Toch zou de uitgever een goed werk verricht hebben, als hij de heele Metamorphosen van een dergelijke commentaar voorzien had. Nu vrees ik dat zijn arbeid tengevolge van zijn behandeling van den tekst weinig vrucht zal dragen.

Bandje, papier en druk zijn goed verzorgd. Drukfouten vond ik weinig: bldz. 93 staat boven de pagina *Mebea*; bldz. 173, r. 6 is een *s*, bldz. 178, r. 20 een *i* weggevallen; bldz. 179, r. 9 en 10 v. o. is de volgorde der woorden verstoord en bldz. 189, r. 12 v. o. staat *coninux*.

Assen. W. Werff.

Baroness Orczy, The Scarlet Pimpernel. Edited by **J. C. G. Grasé** and **A. E. H. Swaen**. Second edition. Illustrated. Groningen, J. B. Wolters. 1910. (Pr. *f* 1.50).

De eerste uitgave van dit boekje werd aangekondigd en besproken in N°. 11-12 van *Museum*, 1908. Dat reeds nu een tweede druk noodig was is wel het beste bewijs dat het leesboek „zijn weg heeft gevonden". In dezen, met acht plaatjes geïllustreerden, druk zijn eenige kleine veranderingen aangebracht; een paar moeilijke zinnen zijn wat vereenvoudigd, een enkel lastig woord is door een gemakkelijker vervangen. Doch deze veranderingen zijn zoo gering dat de eerste en tweede druk zonder bezwaar naast elkaar gebruikt kunnen worden.

Leiden. J. de Josselin de Jong.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering der Letterk. Afd., gehouden op 12 Sept. l.l., werd door den heer Snouck Hurgronje een verslag uitgebracht over de te Rome gehouden vergadering van de Internationale Associatie der Academiën, en door den heer te Winkel een verslag over het in Aug. l.l. te Maastricht gehouden Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres. Daarna hield de heer Boissevain een voordracht, getiteld *Over een Hadrumetijnsche munt in de verzameling der Akademie.* In den catalogus wordt deze munt vermeld onder Carteia. Doch het opschrift is zoowel op dit exemplaar als op enkele andere die men er van heeft, zeer afgesleten, en ten gevolge daarvan steeds verkeerd gelezen. De juiste lezing werd door den spreker vastgesteld met behulp van het exemplaar der Akademie en van een gelijksoortigen denarius, in het bezit van den heer Dr. Häberlin te Frankfurt a/M. Het zou te wenschen zijn — zoo betoogde de spreker — dat de Nederlandsche studenten met behulp van verzamelingen als die der Akademie de numismatiek beoefenden.

Het ambt van Rector Magnificus voor het jaar 1910-1911 is op 19 Sept. l.l. overgedragen aan de volgende heeren: te Leiden aan den heer Prof. Dr. P. J. Blok, te Utrecht aan den heer Prof. Mr. D. Simons, te Groningen aan den heer Prof. Dr. R. A. Reddingius, te Amsterdam (Gemeentelijke Universiteit) aan den heer Prof. Dr. J. te Winkel.

De aftredende Rector Magnificus van Groningen, de heer Prof. Dr. J. W. Moll, hield bij die gelegenheid een rede over *De idee der Universiteit en haar toekomstige ontwikkeling.*

In de laatste dagen van Augustus is te Maastricht het 31ste Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres gehouden onder voorzitterschap van den heer Mr. L. H. J. Lamberts Hurrelbrinck. Van de daar gehouden voordrachten vermelden wij die van den heer prof. te Winkel over Veldeke, voor wien — zooals de spreker mededeelde — wellicht te Maastricht een standbeeld zal worden opgericht; die van den heer Dr. Mansvelt over Nederlanders in Zuid-Afrika; die van den heer Franck over de plannen eener Vlaamsche Hoogeschool; die van den heer Simons over oppervlakkig en doeltreffend nationalisme. Een aantal meer bijzondere punten werden in de afdeelingsvergaderingen behandeld. De deelnemers waren doordrongen van het besef, dat ook dit congres weder beantwoord had aan het doel: de gemeenschap tusschen Noord- en Zuidnederlanders te versterken.

Het Tweede Groot-Nederlandsch Studentencongres is gehouden te Leiden van 15-17 Sept. l.l. onder voorzitterschap van den heer Mr. A. M. Joekes. Door den heer Prof. Mr. C. van Vollenhoven werd gesproken over „Nederland's plaats en taak tegenover het buitenland"; door den heer Mr. M. Tydeman over „De betrekkingen tusschen Nederland en België"; door den heer G. F. Haspels over „De nieuwere Nederlandsche letteren"; door den heer Dr. N. Mansvelt over Zuid-Afrika; door den heer W. D. van Hoogenhuyzen over „de noodzakelijkheid van meer koloniale belangstelling bij den Nederlandschen student". Het volgende Congres zal plaats hebben te Leuven.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1910, Juillet: M. Croiset, La Comédie nouvelle. — L. Hourticq, L'art religieux de la fin du moyen âge en France, II. — G. de Sanctis, La légende historique des premiers siècles de Rome, III; Août:

M. Dieulafoy, Vitruve, I. — P. Monceaux, Les Saints militaires, I. — É. Berger, Henri II Plantegenêt. — P. Foucart, Note sur un passage de Philochoros.

Rheinisches Museum, LXV, 3: F. Solmsen, Zu dem neugefundenen arkadischen Synoikievertrag. — G. Mercati, Appunti sul palinsesto Vat. gr. 1456. — H. Rabe, Die Listen griechischer Profanschriftsteller. — Th. Birt, Nachträgliches zu Vergils Catalepton. — F. Reuss, Das Schlachtfeld am Trasimenersee. — K. Witte, Ueber die Form der Darstellung in Livius Geschichtswerk. — Th. Stangl, Bobiensia. — W. Süss, Zwei Bemerkungen zur Technik der Komödie. — G. Crönert, Variae lectiones. — Miszellen.

Mitteilungen des kais. deutsch. archäol. Inst., Röm. Abt. XXIV, 3: W. Amelung, Zerstreute Fragmente römischer Reliefs. — L. v. Sybel, Zu den altchristlichen Sarkophagen. — N. Persichetti, La Via Salaria nei circondarii di Roma e Rieti.

Revue Archéologique, 1910, Mai-Juin: W. Deonna, Le Gaulois de Délos. — Th. Reinach, Un nouveau sous-préfet romain de Tarantaise. — F. de Mély, Les miniaturistes et leurs signatures. — S. Reinach, L'enlèvement de Proserpine par Léonard de Vinci.

Bulletin de correspondance hellénique, 1910, Mai-Juillet: Ch. Dugas, Fragment de bas-relief du Musée du Louvre. — J. Hatzfeld, Inscriptions de Rhodes. — A.-J. Reinach, Delphes et les Bastarnes. — W. Vollgraff, Inscription d'Argos. — P. Roussel et J. Hatzfeld, Fouilles de Délos. — P. Roussel, Note sur une inscription de Délos.

Bullettino della commissione archeologica comunale di Roma, XXXVII, 3-4: L. Mariani, La giovinetta di Anzio. — D. Vaglieri, Preneste e il suo tempio della Fortuna. — L. Cantarelli, Una iscrizione dell' anfiteatro Flavio. — F. Cerasoli, I restauri del Pantheon dal secolo XV al XVIII. — G. Gatti, Notizie di recenti trovamenti di antichità in Roma e nel suburbio. — L. Cantarelli, Scoperte archeologiche in Italia e nelle antiche provincie romane.

Journal Asiatique, 10ième Série, XV, 2: E. Revillout, Mémoire sur les diverses promulgations du décret de Rosette. — G. Ferrand, Les voyages des Javanais à Madagascar. — M. Danon, Amulettes sabbatiennes.

Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik, XXV-XXVI, 7: Th. Plüsz, Technische Kunstgriffe und persönliche Kunst im Homer. — I. Hammer-Jensen, Die Druckwerke Herons von Alexandria (Schluss). — R. Asmus, Der Kyniker Sallustius bei Damascius. — A. Werminghoff, Die Monumenta Germaniae historica. — R. M. Meyer, Zur Psychologie der Produktivität. — Anzeigen und Mitteilungen.

In het paedagog. gedeelte: H. Schnell, Sächsische und preussische Mädchenschulpolitik. — S. Reiter, Briefwechsel zwischen Karl Otfried Müller und Ludwig Schorn. — B. Bruhns, Die Schulgeographie auf dem letzten deutschen Geographentage in Lübeck 1909. — M. Hartmann, Fragen der Schulverwaltungsreform.

Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, LXI, 7: L. Brandl, Neue Ergebnisse der Shakspereforschung. — A. von Leclair, Noch ein Wort zur Frage der formalen Bildung. — A. Kornitzer, Noch einmal zu Sall. B. Iug. 3.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XXIX, 4: J. H., Bladvulling (*quets* = *'k wed des*). — R. van der Meulen, Hollando-Russica (vervolg). — J. A. Worp, Hollandsche of Engelsche tooneelspelers te Neurenberg? — J. Franck, Beiträge zur niederländischen Grammatik (I: *i* und *ie* im Mittelniederländischen; II: Mittelniederländisch *oe*). — D. C. Hesseling, Overblijfselen van de Nederlandse taal op Ceylon. — J. H. Kern, *Troyen* 10888 e. v. — F. P. H. Prick van Wely, Eenige oude en nieuwe Oosterlingen (1. *Sjappietouwer*, 2. *Nonje*, 3. *Mangga-mangis(tan)*, 4. *Grobbejak*, 5. *Massak*). — J. van der Valk, *Fumative-Vomative*. — A. B., Bladvulling (*Bokje-sigaar*).

De Nieuwe Taalgids, IV, 5: C. G. N. de Vooys, Wanbegrippen omtrent taal en spelling bij letterkundigen. — J. Koopmans, De „Nederlandsche taal" in het gemeenteverslag van Rotterdam.

Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Litteratur, LII, 1-2: R. Heym, Bruchstück eines geistlichen Schauspiels von Marien himmelfahrt. — E. Schröder, „Diu Mâze". — A. Nolte, Zu Gottfrieds Tristan. — R. Meissner, *Leudus*. — Dez., *Dulgere*. — A. Heusler, Heldennamen in mehrfacher lautgestalt. — R. Gottschick, Der anfang und der schluss von Boners Edelstein. — J. Lunzer, Die Virginal A und Wolframs Willehalm. — P. Kluckhokn, Ministerialität und ritterdichtung. — H. Patzig, Zu Zs. 51, 255. De Servando Medico. — F. W. E. Roth und E. Schröder, Althochdeutsches aus Trier. — M. H. Jellinek, Studien zu den ältern deutschen grammatikern (3. Zu Sebastian Helbers Syllabierbüchlein). — E. Schröder, Collation und kritik von Albers Tundalus.

Bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis, IX, 1-2: Koolemans Beynen, De erfprins van Oranje in Noord-Holland in 1799. — Huges, Een Goudsch vredesplan van 1588. — Putnam, The Dutch element in the Unites States. — Zijp, Iets over den economischen toestand van Alkmaar in 1514. — Van Gelder, Aanteekeningen op dit artikel. — Bibliographie.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXV, 3: Martin, Opgravingen van Gauckler. — Bolkestein, Antike Wirtschaftsgeschichte. — Stellwagen, Uit en over Lehndorff's dagboeken (slot). — De derde vacantie-cursus voor geografen.

Bulletin van den Nederl. Oudheidk. Bond, III, 4: Pit, Nederlandsch Museum (vervolg). — Van Kerkwijk, Op het Valkhof gevonden loodjes. — Martin, Stedelijk Museum te Haarlem. — Overvoorde, Openingsrede te Gouda.

Historische Zeitschrift, CV, 2: Reuter, Ebbo von Reims und Ansgar. — Wiegand, Eduard Zellers Berufung nach Marburg. — Miszellen (o. a. Stolze, Neuere Literatur zum Bauernkriege. — Koser, Das Herzogtum Kleve in den Friedensverhandlungen 1759/60).

Historische Vierteljahrschrift, XXI, 3: Hilliger, Schilling und Denar der Lex Salica. — Busch, Englands Kriege im Jahre 1513 (slot).

De Gids, 1910, Aug.: Salverda de Grave, Frans spreken en Frans schrijven. — Van Hall, Uit het liefdeleven van groote schrijvers, II (Goethe I).

Onze Eeuw, 1910, Aug.: Krämer, Nabetrachting op de Balkan-kwestie; Sept.: Stellwagen, Koningin Louise van Pruisen. — Kleyn van Brandes, Franz von Lenbach.

Nieuwe Gids, 1910, Aug.: Corn. Veth, Duitsche kunst in de eerste helft der 19de eeuw.

Indische Gids, 1910, Aug.: Van der Kemp, Nicolaus Engelhard. — Berkhout, De zakelijke rechten op onroerende goederen in Ned.-Indië tijdens de O.-I. C. — Kalff, Bataviasche doctoren uit de 17de eeuw, I; Sept.: H. P. N. Muller, Van Mantsjoerije over land naar huis. — Habbema, Het onderwijs in Britsch-Indië. — Kalff, Bataviasche doctoren (slot).

Vlaamsche Gids, 1910, Juli-Aug.: Cornette, Simon Stevin, I; Sept.-Oct.: Cornette, Simon Stevin (slot). — Fris, Julius Vuylsteke als historieschrijver.

Theol. Tijdschrift, LXIV, 4: Eerdmans, Exegese. — Knappert, Studiën over het godsdienstig en zedelijk leven onzer vaderen (vervolg). — Conybeare, Miscellanea.

Katholiek, 1910, Juli: Van der Loos, Geschiedenis van de H. Kruisweg-devotie, I; Aug.-Sept.: Droog, De oprichting van de nuntiatuur te Keulen. — Van Wijk, De Kerk van Christus katholiek. — Van der Wal, Esperanto. — Van der Loos, De H. Kruisweg-devotie (slot).

Studiën, LXXIV, 1: B. Speekman, Opvoeding en Internaat. — H. Bolsius, „Geschiedkundige opvoeding" langs de evolutie-baan, I. — M. van Steen, Uit Zuid-Spanje, IV. — C. van Malten, De voorloopers van het „Paysage intime", II; 2: H. Bolsius, „Geschiedkundige opvoeding" enz., II. — J. van Kasteren, Scripturistisch overzicht. — J. J. G. Boelen, Dies Irae. — L. van Miert, Canisiana, VII. — C. van Malten, „Paysage intime", III.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Baumann, Van Beverwijck: Onze Eeuw 1910, Sept. (Blok).
Brakman, Ammianea et Annaeana: Berl. phil. Woch. 1910, n⁰. 34-35 (Th. Stangl).
Cabaton, Les Indes Néerlandaises: Indische Gids 1910, Sept. (Bezemer); Gids 1910, Aug. (van Deventer).
Fischer, Individualisme in Nederland: N. Taalg. IV, 5 (de Vooys).
De Groot, Denkers van onzen tijd: Onze Eeuw 1910, Aug. (van der Wyck); Katholiek 1910, Aug.-Sept. (Aengenent).
Kruisinga, Taal en Maatschappij: N. Taalg. IV, 5 (van Ginneken).
Leendertz, Vondel: Onze Eeuw 1910, Sept. (Blok).
Luyt, Klikspaans Studentenschetsen: N. Taalg. IV, 5 (de Vooys).
Van Mierlo, Hadewijch, Strophische Gedichten: N. Taalg. IV, 5 (de Vooys).
Naber, Carolina van Oranje: Onze Eeuw 1910, Sept. (Blok).
Van Noordhorn, Het Kerklatijn: Katholiek 1910, Aug.-Sept. (Hollenberg).
Postmus, Oud-Holland en de Revolutie: N. Taalg. IV, 5 (Koopmans).
Simon, Islam und Christentum: Indische Gids 1910, Sept. (Adriani).
Speyer, De Indische Theosophie: Indische Gids 1910, Aug.; Theol. Tijdschr. LXIV, 4; Nederland 1910, Aug. (van Loghem).
Wientjes, De Jacobo Geelio: Katholiek 1910, Aug.-Sept. (v. d. B.).

PERSONALIA.

Benoemd: tot leeraar in het Engelsch aan de H. B. S. met 3-j. c. te Arnhem de heer F. J. Hopman; tot tijdelijk leeraar in het Engelsch aan de H. B. S. te Delft de heer A. van Heerikhuizen; tot leeraar in het Nederlandsch en in de Aardrijkskunde aan het Gymnasium te 's-Hertogenbosch de heer P. van Alfen; definitief tot leeraar in de Geschiedenis aan die school de heer Mr. L. J. C. van Gorkom; tot leerares in het Duitsch aan de H. B. S. v. m. te Utrecht mej. J. M. Robbers; aan het Gymnasium te Alkmaar: tot leeraar in het Duitsch de heer L. Leydesdorff, in de Oude Talen en de Oude Geschiedenis de heer C. W. Krings, in het Hebreeuwsch de heer Dr. A. W. Groenman; aan de Handelsdagschool aldaar tot tijdelijke leeraren: in het Nederlandsch en de Geschiedenis de heer A. A. van Rijnbach, in de Aardrijkskunde de heer G. Trouw, in het Duitsch de heer L. Leydesdorff, in het Fransch de heer H. de Noo; aan H. B. Scholen te Amsterdam: tot tijdelijk leeraar in het Duitsch de heer W. H. Mol, tot tijdelijke leerares in het Duitsch mej. Oosting, tot leeraar in de Geschiedenis en de Aardrijkskunde de heer W. Bruyel, tot tijdelijk leeraar in het Russisch de heer M. Woronick, tot tijdelijk leeraar in het Duitsch de heer J Romp, tot tijdelijk leeraar in het Engelsch de heer A. Eykelboom, tot leeraar in het Engelsch de heer L. Versteeg, tot tijdelijke leerares in het Engelsch mej. J. D. van der Waals, tot tijdelijk leeraar in het Fransch de heer P. de Geus, tot tijdelijk leeraar in de Geschiedenis de heer J. Spinoza Catella Jessurun; tot leeraar in de Geschiedenis en de Aardrijkskunde aan de H. B. S. met 5-j. c. te 's-Gravenhage de heer K. J. Penn; tot tijdelijk leeraar in het Spaansch aan H. B. Scholen te Haarlem de heer B. M. Franco, en tot tijdelijk leeraar in het Maleisch aan die zelfde scholen de heer R. Soetan Casajangan Soripada; tot leerares in de Geschiedenis, de Aardrijkskunde en het Nederlandsch aan de H. B. S. v. m. te Haarlem mej. J. C. van Gelsdorp; tot leeraar in de Oude Talen aan een Gymnasium te Amsterdam de heer F. W. Greebe; tot tijdelijk leeraar in het Fransch aan het Gymnasium te Haarlem de heer N. F. Stades; opnieuw tot tijdelijk leeraar in de Geschiedenis en de Aardrijkskunde aan die zelfde school de heer Dr. G. B. Brom; definitief tot leeraar in het Duitsch aan de H. B. S. te Amersfoort de heer J. Hovens Greve; tot tijdelijk leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Amsterdam de heer N. T. Polak; tot tijdelijk leeraar in het Nederlandsch aan de H. B. S. met 5-j. c. te Deventer de heer K. Kooiman, en tot tijdelijke leerares in het Fransch aan die school Mej. E. E. Engelbrecht; tot leeraar in de Geschiedenis en de Aardrijkskunde aan de H. B. S. met 3-j. c. te Eindhoven de heer Rutgers; tot leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Gorkum de heer Dr. H. J. Lulofs; tot leeraar in het Hebreeuwsch aan het Gymnasium te Schiedam de heer A. Ketellapper; tot tijdelijke leeraren aan de H. B. S. te Sneek: in het Nederlandsch en de Geschiedenis de heer J. Ruinen, in het Duitsch de heer Z. J. v. d. Bout, in het Fransch de heer C. L. v. d. Graaf; tot tijdelijk leeraar in de Handelsgeschiedenis aan de Handelsschool te Vlissingen de heer Dr. H. E. Becht; tot tijdelijk leeraar in het Engelsch aan de H. B. S. te Zwolle de heer E. Inglis Arkell; tot leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Gouda de heer Dr. A. Rutgers; definitief tot leerares in de Geschiedenis en de Aardrijkskunde aan de H. B. S. v. m. te Leiden mej. C. Ligtenberg; definitief tot leeraren aan het Gymnasium en de H. B S. te Tiel: in het Engelsch de heer H. Teerink, in het Duitsch de heer J. A. Sormani; tot leeraar in de Aardrijkskunde aan een Gymnasium te Utrecht de heer J. Spijkerboer; tot directeur van de H. B. S. te Veendam de heer Dr. L. M. J. Stoel; tot leerares in het Fransch aan het Gymnasium te Zetten mej. J. H. E. ter Weeme en tot leerares in het Duitsch aan die school mej. E. C. C. Gronemeyer.

Eervol ontslag verleend op verzoek: aan den heer R. de Boer als tijdelijk leeraar in het Engelsch aan het Gymnasium te 's-Hertogenbosch; aan mej. H. C. Breijer als leerares in het Duitsch aan de H. B. S. v. m. te Utrecht; aan den heer J. v. d. Werff als leeraar in het Fransch aan het Gymnasium te Assen; met 1 October aan mej. J. H. Koppeschaar als leerares in het Engelsch aan de H. B. S. v. m. te Deventer; aan den heer J. Bouten als leeraar in het Engelsch aan een H. B. S. te Amsterdam.

Zoo juist verscheen:

Dr. P. V. SORMANI en Dr. P. VERSMEETEN.

Grieksch Themaboek.

Met Vocabularium, Woordenlijsten en Regels.

Prijs gebonden f 2.50.

Vroeger verscheen:

KAEGI'S

Grieksche Grammatica.

(Verkorte Uitgave).

BEWERKT DOOR

Dr. P. V. SORMANI,

Rector aan het Gymnasium te Nijmegen.

Prijs f 2.—, geb. f 2.25.

Uitgaven van P. NOORDHOFF, te Groningen.

Aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden is de betrekking vacant van

Assistent bij de Grieksche Afdeeling,

Jaarwedde **f 1200,** de benoeming geschiedt tijdelijk. Zij die hiervoor in aanmerking wenschen te komen, melden zich schriftelijk aan bij de Directie van dat Museum (**Breestraat 22**) met duidelijke aanwijzing welke Archaeologische studiën zij reeds gemaakt hebben.

Uitgave van A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. te Leiden:

PHILOKTETES,

Tragedie van Sophokles.

METRISCH VERTAALD

DOOR

Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN Jr.

Tweede Uitgave. Prijs **60 Cent.**

Bij A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te Leiden is verschenen:

Lexicon Graecum suppletorium et dialecticum,

COMPOSUIT

HENRICUS VAN HERWERDEN,

Professor ord. in Academia Ultraiectina rude donatus.

EDITIO ALTERA CORRECTIOR ET AUCTIOR.

Lugduni Batavorum apud A. W. SIJTHOFF. — MCMX.

De omvang van deze Lexikon is 106 vel druks. Royaal octavo. **Prijs gecartonneerd f 30.—.**

OUD-NEDERLANDSCHE STEDEN IN HAAR ONTSTAAN, GROEI EN ONTWIKKELING,

door **Dr. H. BRUGMANS,** Hoogl. te Amsterdam en **C. H. PETERS,** Rijksbouwmeester te 's-Gravenhage. :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-:

Wordt uitgegeven in 40 afleveringen elk van 3 à 4 vel, royaal formaat. **Prijs bij inteekening 50 Cents per aflevering. Gebonden in 3 halfleeren banden à f 8.25 per deel.** :-: :-: :-: :-: :-:

Verschenen zijn:

DEEL I. **De Nederlandsche Stedenbouw.** De Stad als Veste, Woon- en Handelsplaats. Ruim 300 blz. met 150 afbeeldingen waarbij vele uitslaande platen.

DEEL II. **De Nederlandsche Stedenbouw.** De Stad met hare Kerken, Kloosters en Godshuizen, haar Raadhuis en verdere Openbare Gebouwen, haar Woon- en Bedrijfshuizen. Ruim 500 blz. met meer dan 300 afbeeldingen, waaronder talrijke uitslaande platen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF's UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

DEC 29 1910

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

18de Jaargang. N°. 2. Nov. 1910.

Wendorff, Die aristokratischen Sprecher der Theognis-Sammlung (Kuiper).
Gerlach, Griechische Ehreninschriften (C. W. Vollgraff).
Bechtel, Aeolica (J. C. Vollgraff).
Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος, uitg. d. Xirouchakis (Hesseling).
M. Terenti Varronis de lingua latina quae supersunt recensuerunt Goetz et Schoell (F. Muller Jz.).
Ziehen, Neue Studien zur lateinischen Anthologie (Wilde).
Mémoires de la Société Néo-philologique de Helsingfors, V (Hartman).
Noordtzij, Beknopte Hebreeuwsche Spraakkunst (van den Ham).
Jahn, Das Saurapurāṇam (Speyer).
Stoett, Middelnederl. Spraakkunst. Syntaxis, 2de dr. (Kluyver).
Myrrha Borodine, La femme et l'amour au XIIe siècle d'après les poèmes de Chrétien de Troyes (Sneijders de Vogel).
E. and M. Sharpe Grew, The Court of William III (Blok).
De Klerck, De Java-oorlog van 1825-30, VI (Kielstra).
Van Hoorn, De vita atque cultu puerorum monumentis antiquis explanato (C. W. Vollgraff).
Westberg, Die biblische Chronologie nach Flavius Josephus und das Todesjahr Jesu (Veen).
Schoolboeken:
Heinichen, Lateinisches Schulwörterbuch: I, 8. Aufl., bearb. von Blase und Reeb; II, 6. Aufl., bearb. von Wagener (van Wageningen).
Commelin, Nouvelle Mythologie grecque et romaine (M. A. Schepers).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Redacteur-Secretaris Dr. A. Kluyver, Heerengracht 20, Leiden.

Die aristokratischen Sprecher der Theognis-Sammlung von **Franz Wendorff**, Dr. phil. Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht. 1909. (Pr. M. 3).

De schrijver van deze brochure, aangevuurd door het succes van Reitzenstein die, naar zijn oordeel „in der staubigen Schulstube unserer Theognis-weisheit kühn den Besen geschwungen hat", en in zijne ontdekkingen geleid en bezield door Reitzensteins Schlagwort: „das Theognisbuch ein Commerzbuch," tracht in een reeks meer uit losse aanteekeningen dan uit geregelde betoogen bestaande hoofdstukken het bewijs te leveren dat de stemming en levensbeschouwing, in onze Theognidea aan den dag tredende, die zonder twijfel niet aan éénen dichter, doch aan een geheelen kring „Tischgenossen" is toe te schrijven, geheel is doortrokken van Spartaansch-aristokratischen geest, dat de persoon van Theognis „illusorisch" is; maar dat de Theognis-verzameling een lokalen (Megarensischen?) achtergrond heeft.

De conclusies tot welke de schrijver komt, zijn — vooral in het hoofdstuk over den lokalen achtergrond — zoo uitermate onduidelijk uitgedrukt, en door zijn drukke, verwarde manier van tusschenzin op tusschenzin, reserve op reserve, en repliek op repliek te stapelen nog weder zoo verduisterd, dat het niet mogelijk is in eene aankondiging als deze daarvan een helder exposé te geven. Ik betwijfel echter ook of dit gewenscht zou zijn. Het geheele boekje van Dr. Wendorff is, naar mijne meening, een proeve van eene philologische methode, tegen welke niet ernstig genoeg kan worden gewaarschuwd. Om het Spartaansch-aristokratisch karakter der verzameling aan te toonen wordt achtereenvolgens opgesomd dat zoowel te Sparta als bij de „Genossenschaft der Weintrinker" wier „Commerzbuch" de Theognis-verzameling was, de ἀρετή, de σωφροσύνη, de δικαιοσύνη in eere waren, en de rijkdom geminacht(!) dat (volgens Plato Prot. 342 A—E) de Spartanen uitblinken door σοφία en ook de Aristokraten onzer Theognidea het ἐσθλὰ ἐπίστασθαι in eere houden, enz. enz. Het behoeft nauwelijks gezegd dat men op die wijze alles wat in Griekenland ooit over mannenmoed, betrouwbaarheid of deugd is geschreven kan boeken in het register der „Spartaansch-Aristokratische" partij, waar die zich overigens moge hebben bevonden.

Het gevaarlijke der methode door dezen schrijver gevolgd is dat hij, de toch reeds vaak door te haastige combinaties gewaagde conclusies van Reitzenstein e.a. outreerend, zijn bewijzen bouwt op reeksen van losse en uit hun verband gerukte citaten. Welk een volstrekt bodemlooze willekeur is het b.v. al de „Eclogae, in denen sich die Kyrnos-Anrede begegnet" op grond van vs. 237 vv. als Gelagevortrag te stempelen. Wie die apocope in haar geheel doorleest zal gereedelijk erkennen dat men dan met volkomen hetzelfde recht die verzen bestemd voor voordracht op reis, aan boord ja bij een luchtvaart mag achten. Of zal iemand eenige waarde kunnen toekennen aan een betoog, dat zich baseert op eene stelling als deze, dat ook de paraenetische gedeelten der Theognidea „Gelagevorträge" zijn,

daar voor zulke vermaningen de symposiën immers de aangewezen plaats zijn!

Het ingewikkelde vraagstuk der ontwikkeling van den uit heterogene bestanddeelen samengestelden Theognisbundel, acht ik ondanks triumfkreten als „die Kyrnos festung ist erobert,” ondanks de overtuigde verzekering: „Theognis ist also ein Fantom” door het geschrift van Dr. Wendorff geen enkele schrede nader tot de oplossing gebracht.

Amsterdam. K. Kuiper.

Dr. G. Gerlach, Griechische Ehreninschriften. Halle a. S., Max Niemeyer. 1908. (Pr. M. 3).

Dit boek is eene verduitschte en gedeeltelijk herziene uitgaaf van 's schrijvers dissertatie. Het behandelt eene bepaalde categorie van Grieksche inscripties, nl. die, waarin iemand openlijk, hetzij van staats- of overheidswege, hetzij ten gevolge van particulier initiatief geëerd wordt. Aanvankelijk luidde de eenvoudige formule voor zulk eene inscriptie ongeveer aldus: ὁ δεῖνα τὸν δεῖνα ἐτίμησεν ἀρετῆς ἕνεκα; langzamerhand werd deze echter door allerlei toevoegingen aanmerkelijk uitgebreid. Verwant daarmede zijn ook de volks- en raadsbesluiten, waarbij aan personen eerbewijzen worden toegekend (zoog. Ehrendekrete); doch deze blijven hier geheel buiten beschouwing. Dr. Gerlach bestudeert zijne Ehreninschriften uitsluitend naar den vorm. Hij analyseert de in de verschillende eeuwen gebruikelijke terminologie, en toont de ontwikkeling daarvan door statistische tabellen aan. Van cultuurhistorisch oogpunt valt daar het een en ander uit te leeren, al is het niet zeer veel. Dr. Gerlach's boek zal echter een zeer welkom hulpmiddel zijn vooral voor hen, die nieuw ontdekte Grieksche Ehreninschriften voor het eerst zullen moeten uitgeven en dateeren. Er kan van getuigd worden, dat het nauwkeurig en zakelijk is, gelijk een dergelijk werk zijn moet.

Groningen. C. W. Vollgraff.

Aeolica. Bemerkungen zur Kritik und Sprache der aeolischen Inschriften von **Friedrich Bechtel**. Halle a. S., Max Niemeyer. 1909. (Pr. M. 3).

In dit geschrift onderwerpt de vermaarde epigraaf een aantal van de belangrijkste aeolische inscripties, door Paton uitgegeven in het tweede deel der Inscriptiones Graecae insularum maris Aegaei en nog sommige andere, welke eerst later ontdekt zijn, aan een nieuw onderzoek. „Terwijl ik vroeger, zoo schrijft hij in zijne voorrede — en hij denkt daarbij aan het lang geleden door hem bewerkte eerste deel van de Sammlung der griechischen Dialektinschriften — terwijl ik vroeger over mij zelven tevreden was, indien ik er m. i. in geslaagd was een epigraphischen tekst op juiste wijze vast te stellen, acht ik het thans volstrekt noodig, gelijk ik trouwens reeds bij mijne bewerking der ionische inscripties gedaan heb, aan den critischen commentaar nog een taalkundigen toe te voegen, aan de grammatica, de woordvorming en woordenschat en bepaaldelijk ook aan de nog weinig of niet bekende eigennamen gewijd.

Bechtel maakt hier en daar ook op opschriften van antieke munten opmerkzaam, welke aan de aandacht van Paton en de oudere epigrafen ontgaan zijn.

Talrijke vernuftige en grootendeels vrij zekere aanvullingen van lacunen en verbeteringen van het door zijne voorgangers gepraesteerde leveren een nieuw bewijs voor Bechtel's zeldzame geleerdheid en schranderheid.

Utrecht. J. C. Vollgraff.

Ὁ Κρητικὸς Πολεμος (1645-1669) *ἢ συλλογὴ τῶν Ἑλληνικῶν ποιημάτων Ἀνθίμου Διακρούση (καὶ) Μαρίνου Ζάνε*, uitgeg. door **A. Xirouchakis**. Triest. 1908. (Pr. fr. 10).

De in West-Europa niet zeer talrijke bezitters van de Venetiaanse drukken der twee uitvoerige gedichten waarin de langdurige strijd om Kreta is bezongen, kunnen hun zeldzame maar bijna onleesbare edities als curiosa een plaatsje laten in hun boekenkast, en tans een goed gedrukt werk ter hand nemen waarin zij een veel zuiverder tekst vinden, voorafgegaan door een uitvoerige inleiding en gevolgd door een lijst van eigennamen en interessante woorden, beide voorzien van de plaatsen waarop zij in de gedichten voorkomen. Dat hebben zij te danken aan de ijver en de geleerdheid van de archimandriet Xirouchakis, het hoofd van de Griekse kerk te Venetië. Zij zullen intussen goed doen met van tijd tot tijd hun oude, gebrekkige hulpmiddelen nog eens in te zien; anders vergeten zij dat een billik oordeel over 't werk van de nieuwe uitgever rekening moet houden met de treurige toestand waarin de tekst verkeerde die hij te bewerken en te verbeteren had. Immers aan al hun wensen is niet voldaan. Aan de tekst valt nog heel wat te doen; nu 't oog niet meer wordt afgeleid door spel- en drukfouten van de grofste soort, worden allerlei onduidelikheden, somtijds evidente vergissingen, zichtbaar. De woordenlijst aan 't eind zou aan bruikbaarheid veel gewonnen hebben indien te minste de zeldzame woorden vergezeld waren van een vertaling of omschrijving. En een poging om in de inleiding de zaken niet zó uitsluitend als Kretenser te beschouwen, zou aan de heer Xirouchakis stellig lezers met meer vertrouwen in de onpartijdigheid van zijn voorstelling hebben bezorgd. Reeds bij 't begin wil hij ons verzekeren dat wat hij noemt τὰ τρία μεσαιωνικὰ μεγαθήρια, n.l. ὁ Τοῦρκος, ὁ Πάπας καὶ ὁ Ἐνετός, ἐπνίγησαν ἤδη ἐν τῷ κιτρίνῳ ἀφρῷ τῆς λήθης, διότι μόνον τὸ καλὸν ἡ ἀδέκαστος ἱστορία χαράσσει διὰ τοῦ σιδηροῦ αὐτῆς δακτύλου εἰς τὰς πλάκας τῆς αἰωνιότητος.

Dit alles doet echter de heer Xirouchakis niet de eer verbeuren, dat hij de beide gedichten — vooral dat van Zanes is belangrijk — bruikbaar heeft gemaakt voor de studie van historici en taalkundigen.

Leiden. D. C. Hesseling.

M. Terenti Varronis de lingua latina quae supersunt recensuerunt **Georgius Goetz** et **Fridericus Schoell**. Accedunt grammaticorum Varronis librorum fragmenta. Leipzig, Teubner. 1910. (Pr. M. 10; geb. M. 12.50).

In zijn 1833 verschenen uitgave van Varro's werk geeft Karl Otfrid Müller als zijn meening te kennen (Praef. XL): „... si post Spengelii atque meas curas tertius quidam ἔφεδρος gradum fecerit non minorem nostris: hunc pollicebor horum fragmentorum formam

iam veram et genuinam et, si dicere fas est, tanquam ad exemplar ex ipsa Varronis bibliotheca raptum expressam nobis esse redditurum". Het is anders uitgekomen: deze Varro-uitgave vertoont op meer plaatsen een kruis ter herinnering aan vele gevallen coniecturen, en toch, en juist daarom is ze een kind van onzen tijd. Terecht. Immers, men moge zich, waar het andere auteurs geldt, door gevoelsargumenten meer aangetrokken voelen tot die hoopvolle stemming dan tot deze systematische resignatie, bij een auteur als Varro en wel bijzonder in diens boeken de L.L. zal ongetwijfeld ieder, die zich in deze lectuur gewaagd heeft, een dergelijke modern-conservatieve uitgave een recht van bestaan moeten toekennen.

Hier nu is inderdaad een taak van veel toewijding zóó volbracht, dat het nu bereikte langen tijd tot uitbreiding vooral naar den kant der grammatisch-historische interpretatie aanleiding zal geven, tot methodische verbetering zeker uiterst zelden. Verbazend is dit niet: de uitgevers, Goetz en Schoell, zijn moderne leerlingen van Ritschl, bekend door hun editie van Plautus, Goetz is bovendien door zijn uitgave van het Corp. Gloss. Lat. en zijn studies op het gebied der Gramm. Lat. in later tijden voortreffelijk georienteerd, Schoell onder meer blijkens zijn bewerking der fragm. leg. XII tab. in ouder tijden, waarvan we zulk een sterken neerslag bij Varro vinden, te huis. Ook Wissowa heeft zijn groote kennis van oud-Romeinsche cultus en cultuur, Skutsch ten slotte zijn bijdragen over Lat. taal in dienst van deze uitgave gesteld: men kan veilig aannemen, dat heden Varro voor zijn duister werk geen beter voorlichters zou kunnen vinden.

Prolegomena (50 pag.) behandelen beknopt maar volledig de geschiedenis der libri de L.L. en weiden vervolgens na een korte vermelding van de epitome Casinensis breedvoerig uit over den Codex Laurentianus F (p. 24 – 30). Apographa, edities, inhoud, indeeling en bronnen der verschillende boeken worden ten slotte besproken: zeer terecht bestrijden de uitgevers — evenals Goetz reeds vroeger deed, Abh. Sächs. Ges. d. Wiss. XXVII 67 sqq. — Reitzenstein's vernuftige doch uiterst onwaarschijnlijke theorie, volgens welke Varro althans in b. V – VII niet meer gedaan zou hebben dan een etymologisch werk van Aelius Stilo behoudens kleine aanvullingen tot het zijne maken.

In de tekstconstitutie is na de tweede edities van Canal (1874) en Spengel (1885) principieel geen wijziging gekomen. Müller (praef. XII en XVII) had de juiste beteekenis van Cod. Laur. LI, 10 (F) nog niet begrepen, die tegenwoordig algemeen als „ceterorum librorum omnium unicus fons (Prol. XIV)" beschouwd wordt. Gelukkig — en dit maakt de hoofdbeteekenis van deze editie uit — hebben de uitgevers op deze theoretische beschouwing ook practisch consequent willen voortbouwen (Prol. XXXV) en ons inderdaad den tekst naar F gegeven, daarbij s t e e d s (een enkelen lapsus daargelaten) in den tekst zelf zichtbaar makend, waar ze in hun constitutie van het hs. afweken. Zoo is er een tekst ontstaan weinig riant en verre van schitterend, maar volkomen betrouwbaar. Slechts onaantastbare verbeteringen van vergissingen van het hs. zijn in den tekst zonder meer opgenomen, maar in die gevallen wordt altijd in de annotatio critica de lezing van den cod. vermeld. Deze annotatio geeft overigens veel minder dan Spengel's editie: slechts een keur van vroegere en nieuwere gissingen en, consequent, slechts in zooverre ook lezingen van andere hss.

Daar ik de eerste 10 vel van deze uitgave door de welwillendheid der uitgevers reeds vroeger langen tijd tot mijn beschikking had gehad, heb ik me na de verschijning tot een nauwkeurige vergelijking van deze editie met die van Müller en Spengel[2] van IX, 63 af (vel 13) beperkt. Ik bepaal me tot een enkele opmerking, ofschoon een dergelijke vergelijking van slechts eenige bladzijden reeds een bont mengsel van vragen, gissingen en opmerkingen oproept.

Vaak dan blijkt ook hier, dat men vroeger te snel met een schijnbaar evidente verbetering den tekst vervlakt heeft, waar omzichtiger interpretatie nieuwe bedoeling of verder af liggende oorzaak speurt, vgl. IX 64: „unae et uni et una" met adn. p. 286, waar voorheen de volgorde vluchtig veranderd werd. Ook in het herstellen van wat door later goed bedoeld misverstand onduidelijk werd, is veel bereikt; met instemming vond ik hier bijv. X 2 het ook historisch onmogelijke: „— qui (? quid ?) proportione quod dicunt ἀνάλογον" in het evidente: — pro portione — en ἀνὰ λόγον opgelost (ook reeds Rh. M. 53,75 voorgesteld zooals ik thans zie). Waarom wordt echter steeds IX 71 in plaats van het zonderlinge „natant" („onzeker zijn"? cf. X 16, waar immers de toevoeging „vehementer" bij wat nog bewust beeld moet zijn volstrekt niet past) niet palaeographisch voor de hand liggend „nutant" gelezen? Ook V 135 leek mij de verbetering „arat terram" i. p. v. „aruit" (door het voorafgaande „ruitrum"?) voor de hand liggend: vgl. Isid. Or. XX 14,2: „— a r a terrium —", die onmiddellijk daarvóór de etymologie van *vòmer* geeft, die bij Varro volgt (vgl. ook Skutsch over *armentum* Glotta I 341). Is wellicht IX 92 te lezen: „— si (of „sin) nati uno ex procreante dissimilis (Acc. plur.)? Maar genoeg. Bij een zoo slechte overlevering van een zwâre stof wordt een gissing licht een vergissing. Ook Varro's hier zoo hortende ongelijkmatige stijl geeft weinig steunpunten en dit ouderwetsche Latijn is voor ons een land zonder achterland: het leert ons het kunstmatige van Cicero's taal beter meten, maar blijft zelf als kunsteloos proza zonder voorganger (over Cato vgl. Leo *Plaut. Forsch.* 35).

In tegengestelde richting hebben de editores hun uitgave en den lezer duchtig gewapend: uitvoerige testimonia, de gewichtigste uitgeschreven, geven de plaatsen, waar Varro of Varroniaansche gedachten zeker of waarschijnlijk later weer opduiken. Over de volledigheid daarvan zijn de uitgevers (p. V) te bescheiden: een langdurige vergelijking met het door mij zelf voor de etymologieën verzamelde materiaal en met den Thesaurus voor de eerste letters bewees mij, dat slechts het zeer abstruse of ongewichtige hier gemist wordt.

Ten slotte volgen de fragmenten uit de L.L. en volledigheidshalve de andere grammatische fragmenten. Nieuwe gezichtspunten kan men hier moeielijk verwachten na Funaioli's uitgave (1907). Over Augustinus *de dialectica* wordt geen beslist oordeel geveld (vgl. ook p. 301) en terecht: beschouwt men de zaak nuchter,

dan tast men hier toch al te zeer in het duister en Reitzenstein's ingenium bezit in dezen iets bedwelmends, dat echter niet lang aanhoudt. Tegenover Wilmanns' verzameling vinden we hier een vermeerdering met 21, tegenover die van Funaioli met 7 frg., waarvan slechts twee Varro's naam dragen, Serv. Aen. II 81 en Th. Gloss. p. 122.

Aan het eind volgen adnotationes (p. 245—301), uitvoeriger besprekingen van sommige plaatsen en litteratuuropgaven, en een index, die voortreffelijk en veel uitgebreider is, dan in vorige edities het geval was.

We zijn hiermede een standaarduitgave van Varro's werk rijker geworden; Spengels editio altera behoudt haar waarde slechts door de breedere annotatio critica en de uitvoeriger beschrijving der overige hss. Overigens zal deze editie, het resultaat van harden en vaak mistroostigen arbeid, nog zeer lang — ik zeide het reeds — de basis voor dit soort Varro-studie blijven. Wie brengt, of billijker, wie belooft ons nu de zoo hoog noodige gecommentarieerde Varro, waar met Reitzenstein (*Ioh. Maurop.* etc. Vorw.) anderen terecht naar verlangen? Is het zonderling dat dit werk zwaar van inhoud en duister van vorm, maar ook hoogst belangrijk en dat niet uitsluitend historisch, nog steeds op zijn *eersten* interpretator wacht? Eigenlijk niet. Wie Varro kent, zal het begrijpen maar ook betreuren.

Utrecht. F. Muller Jzn.

Dr. Julius Ziehen, Neue Studien zur Lateinischen Anthologie. Frankfurt a/M. und Berlin, Moritz Diesterweg. 1909. (Pr. M. 180).

Tekstverbeteringen en conjecturen op een antiek schrijver zijn in den regel geen aangename lectuur. Zij worden meestal slechts gelezen en gewaardeerd door philologen van beroep, met name door hen, die denzelfden auteur tot voorwerp hunner studie hebben gekozen.

Dr. Ziehen leverde in zijn *Neue Studien zur Lateinischen Anthologie* een brochure, die bijval en belangstelling kan vinden bij allen, die zich met de studie der klassieke Oudheid bezig houden, ook al mogen zij niet tot de eigenlijke vakmannen gerekend worden.

De gedichten, die Z. bespreekt, zijn op zichzelf beschouwd niet erg belangrijk, hun poëtische waarde doorgaans zeer gering. Het zijn de schrandere opmerkingen, de welgekozen verwijzingen naar analoge stukken, de interessante aperçus omtrent menige bijzonderheid der antieke beschaving, die de lezing dezer *Neue Studien* ook voor ruimere kringen aantrekkelijk maken.

Dat ik niet op ieder punt met den geleerden schrijver overeenstem, spreekt vanzelf. Wáár vond men ooit twee philologen, die het geheel met elkander eens waren? Evenmin kan ik alle verbeteringen en verklaringen bespreken. Ik bepaal mij bij het vermelden van een paar voorbeelden om mijn zeer gunstig oordeel over deze bijdrage te motiveeren.

Het eerste gedicht (Riese I, Carm. 14), dat Z. behandelt, is, evenals de zes volgende, een metrische ἔκφρασις (beschrijving) van een kunstwerk, hier een schilderij of mozaiekstuk, dat de schaking van Europa door Jupiter in een reeks van tafereelen voorstelde.

De onbekende dichter verhaalt in grootendeels aan Vergilius ontleende verzen, hoe de god in de gedaante van een stier aan de jeugdige maagd verschijnt, zich door haar laat streelen en met bloemen bekransen. Dan bestijgt de lichtzinnige koningsdochter het ongewone rijdier, dat haar ijlings over de golven wegvoert.

Nu vervolgt de dichter:

„Illi (sensit enim tuus, o clarissime, frater)
„Subsidunt undae, straverunt aequora venti,
„Nunc pelagi nymphae crinem de more solutae
„Suspensum et pariter comitique onerique timentem".

Riese vermoedt hier een leemte. Inderdaad de beide laatste verzen geven geen volledigen zin en sluiten ook niet goed aan bij de volgende:

„Egregia [1]) interea summa sublimis ab unda
„Prona petit maria et pelago decurrit aperto."

Z. geneest de plaats zonder een lacune aan te nemen. In plaats van *Nunc* schrijft hij *Nant* en vindt zoo het ontbrekende hoofdwerkwoord; vervolgens vervangt hij timen*tem* door timen*tes* en laat dit participium terugslaan op nymphae. Hij leest dus:

„*Nant* pelagi nymphae crinem de more solutae
„Suspensum ac [2]) pariter comitique onerique timen*tes*".

Waarom is Z. niet nog een stapje verder gegaan door ook het eerste deelwoord suspen*sum* met nymphae te laten overkomen? Wat beteekent eigenlijk: *crinem de more solutae suspensum?* Veel beter sluit zich m. i. *suspensae* bij *timentes* aan in den zin van: *in angstige spanning*, gelijk trouwens ook Vergilius (Aen. II 729) beide participia op denzelfden persoon — Aeneas, die met zijn vader op de schouders en zijn zoontje aan de hand uit Troje vlucht — laat terugslaan. Ik zou dus voorstellen:

„*Nant* pelagi nymphae crinem de more solutae,
„Suspen*sae* et pariter comitique onerique timen*tes*."

Scherpzinnig is ook Z's conjectuur op een klein gedichtje (Riese I, 1, carm. 347), dat een ander kunstwerk beschrijft. De titel luidt: De Sigillo Cupidinis aquas fundentis. Riese geeft het gedichtje aldus:

„Igne salutifero Veneris puer omnia flammans
„Pro facibus proprias arte ministrat aquas".

Alleen de beide woorden *proprias* en *arte* kunnen hier eenige moeilijkheid opleveren. Voor *proprias* giste Heinsius *properas*, Meyer *propriis*, Baehrens *propria*.

Z. zoekt de fout in *arte*. Hij vermoedt hiervoor *utre* en schrijft dus:

„Igne salutifero Veneris puer omnia flammans
„Pro facibus proprias *utre* ministrat aquas."

Het beeld stelde dus vermoedelijk een Cupido voor, die water uit een uter (zak) liet vloeien; een voorstelling, die men, gelijk Z. aantoont, vrij dikwijls in de antieke kunst ontmoet.

Wellicht zou men dan nog met Meyer *propriis* kunnen lezen:

„Pro facibus prop*riis* utre ministrat aquas."

[1]) Wellicht dient men hier te lezen: *Regina*.
[2]) Voor d e z e verandering (*ac* voor *et*) geeft Z. geen reden op.

Het ware verleidelijk den geleerden schrijver alzoo op den voet te volgen en al zijn gissingen te bespreken.... maar dan zou de recensie wellicht even omvangrijk worden als de brochure zelf.

Moge zij allen, die de gedichten der Anthologie bestudeeren — en nog menig ander — tot nut en genot strekken.

Mariëndaal b/Grave. C. Wilde S. J.

Mémoires de la Société Néo-philologique de Helsingfors, Tome V. Helsingfors, Waseniuska Bokhandeln; Paris, Champion; Leipzig, Harrassowitz. (1909).

Aan den stichter en patronus der genoemde société, den heer Werner Söderhjelm is dit deel gewijd (ter gelegenheid van zijn vijftigsten verjaardag), en waarschijnlijk daarom afzonderlijk uitgegeven. Vóórin staat het portret van den gehuldigde en reeds ter wille van dat portret zou men het boek koopen: 'k heb zelden zóó'n innemend gelaat aanschouwd.... een prachtexemplaar van een Hollander, zou men zeggen.

Van dat deel verzoekt de redactie van 't *Museum* mij een aankondiging te geven en ik kwijt mij van die taak met ingenomenheid. Want het eerste (tevens bijna 't langste) opstel handelt over niemand meer of minder dan.... Giovanni Pascoli:

Emil Zilliacus, Giovanni Pascoli et l'antiquité. Étude de littérature comparée (136 bladzijden).

En ik aarzel niet het een in vele opzichten zeer goed opstel te noemen. Het laat zich aangenaam lezen. Of 't Fransch onberispelijk is waag ik niet te beoordeelen, maar 't is helder als glas en hoogst onderhoudend. En onderhoudend mag men wel in de eerste plaats het geheele artikel noemen: wie er eenmaal aan is begonnen leest het zeker uit. En die doet dan op een hoogst genoegelijke wijze al aardig wat, wel geordende, kennis op van dien onvergelijkelijken man, die misschien wel de grootste aller hedendaagsche dichters en tevens de grootste aller hedendaagsche philologen is (ik voor mij althans heb een vaag vermoeden dat hij het een is zoowel als het ander).

Gelijk men al dadelijk uit den titel kan opmaken, handelt het stuk voornamelijk over de ,Poemi Conviviali'. Geen bundel van Pascoli toch is zoo zeer „antiquisant" als deze. En van de gedichten van dezen bundel geeft Zilliacus ons zeer instructieve en tevens zeer leesbare inhoudsopgaven. Vooral dankbaar mogen zij, die geen Italiaansch kennen, hem wel zijn voor het verslag van „l'Ultimo Viaggio", die prachtige voortzetting der Odyssee, een onderwerp reeds door Dante aangeroerd en in onzen tijd uitvoeriger behandeld door Tennyson en den Italiaan Graf. Zilliacus doet zijn best onpartijdig te wezen, maar zijn verslag laat bij den lezer wel den indruk achter dat Pascoli hier de kroon spant. Maar zeker wekt hij warme en oprechte bewondering voor dat heerlijk kunstwerk *poemi di Ate*, waarvan bepaaldelijk de twee afdeelingen *l'etèra* en *la madre* ten volle de aangrijpendste tafreelen van Dante evenaren.

En bij het een en ander brengt Zilliacus met veel smaak en kennis van zaken al de brokstukken latijnsche en vooral grieksche poëzie te pas, die er werkelijk bij te pas komen, want ook op dit gebied is hij geenszins onbedreven. Ik veroorloof mij hier slechts twee aanmerkingen: op bladz. 45 lezen wij dat *men* de passage over Chalcis bij Hesiodus (O. et D.) voor onecht houdt; werkelijk is dat een particuliere meening van Plutarchus. En op bladz. 24 krijgen wij de mededeeling dat wij geen enkel *specimen van een nomos* over hebben. Nu is Z. toch bepaald slecht „op de hoogte van den tijd"!

Maar bij de *poemi conviviali* bepaalt zich Zilliacus niet: herhaaldelijk geeft hij opmerkingen ten beste over Pascolis eigenaardigheden, zijn deugden en „gebreken", opmerkingen, die bewijzen dat Z. heel wat van Pascoli gelezen heeft en goed gelezen ook. Wat Z. met Pascolis „gebreken" bedoelt is voor den deskundige gemakkelijk te raden: duisterheid en schijnbaar onnoodige uitweidingen. Ik zeg „schijnbaar", want de dichter zal er wel zijn goede redenen voor hebben, en ook die duisternis zit misschien meer in *ons* onverstand dan in *zijn* onvermogen.

Bezwaren van beteekenis heb ik tegen Z.'s geschrift slechts zeer weinig. Hij spreekt nu en dan van „invloed" en dat *mag* niet; vooreerst omdat 't onmogelijk is te begrijpen wat met dat afgezaagde woord wordt bedoeld, en ten tweede omdat geen werkelijk dichter invloed *ondergaat*, zelfs niet van Homerus. Het eenige wat hij *ondergaat* (de echte dichter, groot of klein) dat is *Gods genade*, maar die maakt hem dan ook bekwaam om al wat hij op zijn levensweg ontmoet, in boeken zoowel als in de natuur, als souverein te *gebruiken* naar eigen neiging en eigen „willekeur". Van „point de départ" mag men, gelijk Z. óók doet, spreken, waar men passages van Pascoli en stukken uit de Oudheid nevens elkaar stelt; maar dat miserabele woord „invloed" verzinke eens voor goed in 't niet.

En met dit bezwaar hangt het tweede, dat tegen den onder-titel, ten nauwste samen. De boven-titel is uitmuntend: „Giovanni Pascoli et l'antiquité". Een dusdanige vage aanduiding past bij een beschouwing van een groot dichter, want ook deze beschouwing mag niet streng of systematisch zijn: men beschouwt hem onder een of anderen gezichtshoek en wacht gelaten af welke gedachten aldus zullen worden gewekt.

Maar de onder-titel maakt een mensch kregel: „étude de littérature comparée".

't Is om wee te worden van al die „wetenschappen" die men in onzen tijd uitdenkt: men neemt maar een willekeurig woord, zet er „vergelijkend" bij.... en klaar is alweer een professoraat. Bepaaldelijk het in verband brengen van een Pascoli met eenig nieuw vak van wetenschap zou ergernis wekken — zoo 't niet lachen deed. Want zoo'n „wetenschap" kan toch wel geen ander ideaal hebben dan dat men te eeniger tijd in een of anderen Berlijnschen „thesaurus totius poeseos" zal kunnen opzoeken uit welke ingredienten de poëzie van Pascoli bestaat, gelijk de apotheker in de pharmacopee nakijkt hoe pulvis doveri en balsamum opodeldoch wordt toebereid.

Eigenlijk zou men, om Pascolis kunst geheel naar den eisch te beschrijven, moeten uitgaan van zijn *latijnsche* gedichten, zijn meest eigenaardig, zijn *meest oorspronkelijk* werk en dan daarbij steeds in 't oog

houden wat Pascoli zelf zegt over poëzie in 't algemeen en over nieuw-latijnsche poëzie in 't bizonder. Ik bedoel de twee opstellen in „Pensieri e Discorsi", dat hemelsche, Plato-waardige *il fanciullo*, en het even voortreffelijke over Vitrioli, waarin het doodend mot d'ordre: „das Altertum will *historisch* verstanden sein", wordt beantwoord met het uitdagend: „neen *ik* wil dat de oudheid *leven* zal". Daardoor zou tegenover het moorddadig bedrijf van gelijkmaking van allerlei, waaruit de *ziel* is weggenomen, een monument van echte literatuur-studie worden gesteld, waaraan men kon zien dat bij een Pascoli alles, ook zelfs zijn meesterlijk latijn, bijzaak is; dat men dat alles ook elders vindt, maar dat dat eigenaardige, dat fijne, dat geheel bizondere dat den lezer zoo nu en dan doet opspringen als voer er een electrische schok door zijn leden, dat dát Pascoli zelf is, die Pascoli zou blijven al kende hij geen Latijn, al had hij nooit Homerus of Hesiodus gelezen.

Maar wat Zilliacus geeft is *in zijn soort* zeer goed. Ik beveel het van harte ter lezing aan.

De overige stukken kan ik slechts aanduiden:

U. Lindelöf, die altenglischen Glossen im Bosworth—Psalter (Brit. Mus. Ms. Addit. 37517) bldz. 137—232.

O. I. Tallgren, Sur la rime italienne et les Siciliens du XIIIe siècle. Observations sur les voyelles fermées et ouvertes bldz 233—374.

A. Wallensköld, la construction du complément des comparatifs et des expressions comparatives dans les langues romanes bldz. 375—478.

A. Långfors, notice sur deux livres d'Heures enluminés du XVe siècle, appartenant à Mme la Baronne Eduard Hisinger bldz. 479—504.

A. Suolahti, eine mittelhochdeutsche Paraphrase der Sequens Ave praeclara.

M. Wasenius, liste des travaux sur les langues et littératures romanes et germaniques publiés par des auteurs finlandais ou parus en Finlande au cours des années 1906—1908 bldz. 549—557.

Al die stukken maken den indruk van „duchtig gedocumenteerd" te zijn.

Wie zich Dl. V der mémoires de la Société neophilologique de Helsingfors aanschaft is zeker niet bekocht!

Leiden. J. J. Hartman.

Beknopte Hebreeuwsche Spraakkunst met oefeningen en woordenlijsten door **Dr. A. Noordtzij**. Kampen, Ph. Zalsman. 1907. (Pr. *f* 2.50).

Nog altijd wacht in het *Museum* de reeds in 1907 verschenen Hebreeuwsche Spraakkunst van Dr N. op eene aankondiging van mijne hand. Een grammatica voor eerstbeginnenden nauwkeurig te beoordeelen, de eischen te stellen waarvan zij kan en moet voldoen, daarvoor is eenige tijd noodig: dit leert men eerst door het gebruik: hiermede zij eenigszins mijn uitstel verontschuldigd.

Eene goede Hebr. grammatica, in het Nederlandsch geschreven, die bij ons de anders zeer aanbevelenswaardige van Hollenberg zou kunnen vervangen, bezitten wij nog niet. Voorziet nu het bovengemelde werk in zulk een behoefte? In meer dan één opzicht, ja. De schrijver is op de hoogte van de behandelde stof en behandelt die beknopt: de verklaring, die hij geeft is duidelijk: over gebrek aan volledigheid valt allerminst te klagen: na de eigentlijk gezegde grammatica volgen nog lees- en vertaaloefeningen: stukken ter vertaling uit het O. T. gedeeltelijk ongevocaliseerd: eindelijk een dubbele woordenlijst: Hebr.-Nederl. en Nederl.-Hebr.

Met dat al hebben wij hier nog niet geheel wat wij noodig hebben. Een paar opmerkingen slechts om duidelijk te maken wat ik bedoel, en die ik met verscheidene zou kunnen vermeerderen. Misschien kunnen zij bij een 2^{den} druk het werk ten goede komen. Allereerst had dunkt mij de juiste uitspraak der consonanten wel wat uitvoeriger kunnen besproken worden met gebruikmaking van, om niet meer te noemen, de gegevens die wij daarvoor vinden in het O. T. en de Septuagint. Ook de paragraaf over de vocalen lijkt mij te kort behandeld: vooral slaat dit op hetgeen pag. 3 gezegd wordt omtrent het oudste vocaalstelsel. Ik betwijfel of iemand die begint Hebreeuwsch te leeren, begrijpen zal wat hier in twee zinnen te veel wordt saamgeperst. Ook de behandeling der Segolaatvormen voldoet mij niet, vg. par. 14 d 3 en ook pag. 91 h. Waarom niet eenvoudig gewezen op de natuurlijke van zelf gegeven uitspraak van woorden als *melek*, met invoeging eener hulpvocaal: een bewijs hebben wij hier voor de zorgvuldige vaststelling der uitspraak door de uitvinders der vocalen. Men dient hier van den klank der woorden uit te gaan. Wat in § 64 in het begin: over de verba met 2 gelijke consonanten gezegd wordt is juist: maar deze opmerking was ook van pas geweest bij andere verba, b.v. die met een n aanvangen: de tweeletterige stam zal hier ook wel de oorspronkelijke zijn.

Over het geheel had ik wel gewild dat van den gewonen gang in de meeste grammaticás gevolgd, wat meer was afgeweken. Op sommige zaken had meer de nadruk kunnen worden gelegd: deze hadden breeder uiteengezet en beredeneerd kunnen worden. Daartegenover lijkt mij de paragraaf over de naamwoorden omslachtig genoeg: veel daarvan behoort in het lexicon thuis. Behalve duidelijkheid moet soberheid de hoofdzaak zijn waarop men zich bij het schrijven eener grammatica heeft toeteleggen. Het lezen van texten staat op den voorgrond: de grammaticale theorie heeft slechts de rol van begeleidster. Doch het is niet gemakkelijk, ook bij een arbeid als deze, iedere critiek te ontwapenen; en ik herhaal: het werk van Dr. N. bevat veel dat goed en bruikbaar is.

In de Chrestomathie p. 33 vindt men o. a. Ps. 112 : Ps. 111 had hier naast een plaats kunnen vinden: beide psalmen behooren bij elkander: de opvatting van 112 : 4 zie noot 2 ware dan wellicht wat anders uitgevallen. In Esther 7 : 6 pag. 32 zou ik liever lezen met de LXX: het gelaat van Haman werd beschaamd: en niet den gewonen text volgen: zij bedekten het gelaat van H. In een noot leest men: dit was het begin der terechtstelling: maar zonder dat nadere toelichting of bewijsplaats wordt gegeven. Ten slotte de vraag: moest niet bij de aangehaalde plaatsen, vooral in de syntaxis, aangegeven zijn, waar men ze in den Bijbel kan vinden?

Groningen. F. J. van den Ham.

W. Jahn, Das Saurapurāṇam. Ein Kompendium spätindischer Kulturgeschichte und des Sivaïsmus. Strassburg, Trübner. 1908. (Pr. M. 5.50).

„Vor mehr denn vierzig Jahren äusserte Lassen in seiner Ind. Altertumskunde: 'Da die bisher vollständig bekanntgemachten Purâṇa Vishṇuitisch sind, wäre es sehr zu wünschen, dass auch ein Çivaitisches veröffentlicht würde'. — Mittlerweile ist wohl mehr als eines gedruckt worden, aber noch keines davon ausführlich behandelt, und damit soll nunmehr der Anfang gemacht werden." Aldus begint dr. W. Jahn zijne Inleiding, en spreekt daarmede tegelijk uit in welke behoefte hij wilde voorzien en hoe hij dat wilde. Inderdaad, aan de talrijkheid van de Purâṇas en den geweldigen omvang van vele van die openbaringen is het te wijten, dat de Indologische wetenschap van die gewichtige documenten nog lang niet het gebruik heeft gemaakt, dat er van gemaakt moet worden; en onze wetenschap is nog zoo jong! Meer en meer zullen zij in den kring van het stelselmatig onderzoek getrokken worden. Evenwel, sedert Wilson's vertaling van het Viṣṇupurāṇa en Burnouf's uitgave en vertaling van het Bhāgavata is er op dit gebied, rechtstreeks althans, niets van beteekenis verricht. Nu gaandeweg de meeste, en zeker de belangrijkste Purāṇas in Indië gedrukt zijn, wordt het tijd de gegevens die zij bevatten nader bekend te maken.

Daarom verdient de arbeid van dr. Jahn waardeering, en om de wijze waarop hij de door hem opgenomen taak heeft verricht, toejuiching. Hij vestigde zijne keus op een betrekkelijk klein werk, een upapurāṇa van laten tijd, maar dat om zijn sterk uitgesproken sectarisch, Çivaïetisch karakter een type vertegenwoordigt. Hij geeft van het geheele werk den inhoud getrouwelijk weer, maar maakt onderscheid tusschen wat wel en wat niet belangrijk is; het eerste behandelt hij uitvoerig, deelt het soms in extenso in vertaling mede, het laatste besnoeit hij naar de behoefte. Die methode is goed. Is ze eens op alle purānische werken toegepast, dan is aan het onderzoek een nuttig hulpmiddel om den koers te vinden op die uitgestrekte wateren geschonken. Om de goede methode naar behooren aan te wenden, is het noodig dat de bewerker niet alleen ter dege te huis is in het Hindoeïsme en in de smṛti litteratuur, maar ook eene grondige philologische vorming bezit. Dr. Jahn blijkt aan die eischen ruimschoots te voldoen. Zijne talrijke aanteekeningen, de vele geciteerde parallelplaatsen en de wijze waarop hij twistpunten en moeielijkheden van interpretatie bespreekt, verraden eene goede school, uitgebreide lectuur en een goed oordeel. Ik heb de juistheid van de vertaling niet rechtstreeks aan den tekst kunnen controleeren, omdat ik geen exemplaar er van bezit noch ter mijner beschikking heb.

Het Saurapurāṇa was totnogtoe alleen bekend uit wat Barth in 1896 in de Mélanges Harlez over de adhyāyas 38—40, eene zeer tendentieuse bestrijding van de leerstellingen van Madhvācārya, gepubliceerd had. Daaruit valt de late tijd van zijn oorsprong af te leiden, want gezegde Madhva leefde in de 12de eeuw. Met Barth houd ik de mogelijkheid van eene interpolatie dier capita voor onwaarschijnlijk. Dit punt en allerlei andere zaken van algemeenen aard, het Saurapurāṇa betreffende, worden in eene „Einleitung", die aan de inhoudsopgave voorafgaat, nader nagegaan. Indices verhoogen de bruikbaarheid van het boek.

Een paar opmerkingen. Op bldz. XVII ware beter van eene „Vertreibung des Buddhismus" circa 800 na Chr. niet gesproken. Bldz. XXIII omtrent *bhaviṣyadhvam* vgl. mijne Sanskrit Syntax pag. 272 noot; andere voorbeelden: Rām. (ed. Bombay) I, 27, 27; IV, 67, 21; Mhbh. III, 228, 8, en zie comm. op Rām. (Bombay-ed.) IV, 41, 49. — Bldz. 15, n. 2 zij verwezen naar X, 15—18. — Bldz. 105, n. 2 had ongeschreven kunnen kunnen blijven. — Bldz. 122, n. 4. Deze plaats is niet begrepen. Wat hier de Çivaïet zegt, valt samen met eene gemeenplaats in Buddhistische geschriften: in de tallooze mogelijkheden van wedergeboorten is het menschzijn als een buitenkansje, als iets *durlabham* te beschouwen, dies make men van zulk een geluk het goede gebruik; dat is de beteekenis van de bedoelde plaats. — Bldz. 131, n. 2 *cakrīkṛtaçarāsanaḥ* vgl. Ilias Δ, 124 κυκλοτερὲς μέγα τόξον ἔτεινε, aan het discuswapen valt hier niet te denken. — In de lijst van in het Petersb. Wdb. ontbrekende woorden en namen mis ik *Raktāsura*, die in adhy. 49 genoemd wordt.

Leiden. J. S. Speyer.

Dr. F. A. Stoett, Middelnederlandsche Spraakkunst: Syntaxis. Tweede geheel omgewerkte druk. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1909. (Pr. f 5; geb. f 5.75).

De heer Stoett behoort zonder twijfel tot de beste kenners van de vormen en constructies die in het *Middelnederlandsch Woordenboek* worden behandeld. Het kan dan ook niet anders of de tweede, omgewerkte druk van zijn *Syntaxis* is een repertorium geworden, zeer nuttig voor elk die Middelnederlandsche teksten heeft te bestudeeren. Het geeft talrijke voorbeelden van constructies die gewoon of althans niet zeldzaam zijn, en het geeft ook vele parallelle plaatsen voor gevallen waarin de minder ervaren lezer een opheldering noodig heeft. Daarin bestaat de onbetwistbare en blijvende waarde van het boek. En zelfs grammatici die in de voorstelling hier en daar iets meenen te moeten afkeuren, zullen het telkens weer bij hunne studie raadplegen.

Zooals de heer Stoett in zijn „Voorwoord" mededeelt, heeft hij de Middelhoogduitsche Syntaxis van Paul als model gebruikt. Evenals deze heeft hij de middeleeuwsche taal in de eerste plaats door een vergelijking met de tegenwoordige willen beschrijven. Al kan ik mij voorstellen dat een linguist aan een andere methode de voorkeur zou geven, dat hij aldoor zou verlangen te zien hoe de door den heer Stoett behandelde vormen uit oudere zijn ontstaan, toch is om allerlei practische redenen het door den schrijver gekozen standpunt zeer goed te verdedigen. Want voor de studenten is het Middelnederlandsch in de eerste plaats niet een uit het Oudgermaansch voortgekomen taal, maar wel een oudere vorm van de taal die zij zelf spreken. Hun aandacht is gemakkelijk te bepalen bij de verschillen tusschen hun eigen praktijk en die der middeleeuwsche teksten, en de aanwijzing van die verschillen zal hen de *feiten,* die zij toch in de eerste plaats moeten leeren, gemakkelijk

doen onthouden. Maar die verschillen vallen beter in het oog, wanneer men ze stelt tegenover gelijksoortigheid in andere gevallen; en het vermelden van zulke overeenkomsten zal men den heer Stoett dus zeker niet kwalijk nemen, vooral wanneer daardoor de beschrijving meer een indruk maakt van volledigheid. Dat bovendien hier en daar meer historische toelichtingen worden gegeven, kan men desnoods inconsequent noemen, doch men moet niet al te systematisch willen zijn. Het boek van den heer Stoett is vooral te beschouwen als een geordende verzameling van voorbeelden, en door middel van een register heeft de schrijver er voor gezorgd dat men spoedig vindt wat men zoekt.

Met dat al is de wijze van die ordening niet zonder belang, en men zou kunnen vragen of zij niet hier en daar gelukkiger zou zijn uitgevallen, indien de schrijver zich van den tekst van zijn model nog wat meer rekenschap had gegeven. Ziehier b. v. een kleinigheid. Bij Paul begint het hoofdstuk *Subject und Praedicat* met de opmerking dat oorspronkelijk het onderwerp door de persoonsvormen reeds was aangewezen, maar dat in het Mhd. nog slechts in enkele gevallen een vorm van het verbum finitum zonder een afzonderlijk uitgedrukt onderwerp wordt gebruikt: als voorbeeld is dan in de eerste plaats te noemen elke vorm, die in de historische grammatica de 2de pers. van den imperatief heet. De heer Stoett kiest hier een andere, niet-historische voorstelling. Op blz. 3 begint het hoofdstuk *Onderwerp en Gezegde* aldus: „In het Mnl. wordt het onderwerp niet uitgedrukt: *a*) in den 2^{den} pers. van den imper." Hier wordt blijkbaar een eigenschap van het Mnl. aangeduid door vergelijking met onze hedendaagsche taal en wel door het aanwijzen van een overeenkomst. Immers de schrijver denkt, zonder het te zeggen, aan deze waarheid, dat in het Nieuwnederlandsch het onderwerp, zoo al niet door een substantief, dan althans door een pronomen pleegt te worden aangeduid; en nu wordt opgemerkt, dat in bepaalde gevallen een pronomen niet voorkomt. Doch waarom wordt nu juist de 2de pers. van den imperatief genoemd? Immers een gewoon Hollander kent van dien modus geen andere vormen dan zulke die hij vormen van den 2^{den} persoon zal noemen. Ik geloof, dat die „2de pers." uit de paragraaf bij Paul is overgenomen bij een voorstelling die dien term in het geheel niet vereischte. — Blz. 8 wordt gezegd: „het praedicatieve attribuut wordt zuiver praedicaat, als het werkwoord den dienst doet van een koppelwerkwoord." Daaruit zou men allicht afleiden, dat eerst het werkwoord tot copula wordt, en dat dientengevolge het naamwoord van gesteldheid in een zuiver praedicaat verandert. Doch mij dunkt, dat in menig geval juist omgekeerd het verbum aan kracht heeft verloren, doordat hetgeen door het praedicatieve attribuut werd uitgedrukt, het meest de aandacht trok. Paul zegt dan ook, voorzichtiger, en meer een proces aangevende dan een feit: „Das praedicative attribut kann sich dem wirklichen praedicate sehr nähern, indem das verbum sich der function der copula nähert". Er zijn hier twee verschijnselen: het ééne gaat samen met het andere, de prioriteit wordt in het midden gelaten. — Blz. 12 wordt gesproken over lidwoorden en andere determinativa vóór op zich zelf staande bnw. Maar ten onrechte zegt de schrijver hier, dat in uitdrukkingen als *iet goedes* het lidwoord „wordt weggelaten": immers dan zou het er eerst moeten gestaan hebben. Paul zegt juister: „Ohne artikel steht im sing. der von einem substantivischen pron. abhängige gen" — Niet zeer helder vind ik op blz. 13 de opmerkingen over substantieven die „het karakter aannemen van adjectieven. Paul begint zijn paragraaf aldus: „Substantiva ohne art. als praed. gebraucht, können sich der natur von adjectiven annähern". Zoo is het inderdaad naar waarheid uitgedrukt; wanneer men zegt *hij is soldaat geworden*, dan reeds is *soldaat* niet meer zoo zuiver een znw. als in *de soldaat sneuvelde*. Na het een en ander te hebben medegedeeld over verschillende gevallen, met voorbeelden tot toelichting, geeft de schrijver op blz. 14: „Opmerking. Dat znw. als praedicaat het karakter aannemen van adjectieven is bekend: *Van fierheden sceen hi libaert*... Van hier uit is dan ook de overgang van subst. tot adjectief begonnen". Maar iets dergelijks had men verwacht aan het begin van de paragraaf, waarin trouwens veel beter en eenvoudiger voorbeelden worden gegeven dan dit vers uit *Ferguut*, dat voor het Nederlandsch niet veel beteekent, daar het woordelijk met het Fransch overeenkomt (de uitgave van Verdam geeft blz. 44: „de fierté resanble lion"). En in het vers *daer sijn verscer liede noot*, waar men — zooals de schrijver opmerkt — twee constructies door elkaar heen ziet, kan ik niet met hem een duidelijk voorbeeld bespeuren van „den overgang van znw. tot bnw." In zinnen waarin *nood* oorspronkelijk het onderwerp was, heeft die „overgang" plaats gehad zonder dat het praedicaatsverbum van het enkelvoud in het meervoud kwam.

Ten slotte nog één voorbeeld. In een zin als *die claghe ware bet verholen* heeft het deelw. volgens den heer Stoett „de beteekenis van een infinitief" (zie blz. 204—205). Is het wenschelijk zich aldus uit te drukken? Moet men niet liever met Paul spreken van een gebruik van het deelwoord, „wo wir im nhd. zu andern constructionen greifen"? De heer Stoett wil juist het verschil doen uitkomen tusschen onze manier van spreken en de middeleeuwsche. En nu zouden wij b.v. zeggen: „hij had beter gedaan met die aanklacht achterwege te laten". Hier is dus een geval waarin het Mnl. gebruik maakt van een deelwoord, om een gedachte uit te drukken waarvoor wij nu zeer dikwijls een constructie met een infinitief kiezen. Ik zeg *zeer dikwijls*, want men zou het vers b.v. ook aldus kunnen omschrijven: „had hij die aanklacht achterwege gelaten, het zou wel zoo goed zijn geweest". In elk geval, men kan niet zeggen, dat het deelw. *verholen* de beteekenis heeft van een onbepaalde wijs. Met deze voorbeelden heb ik een enkel bezwaar genoegzaam duidelijk gemaakt.

De schrijver zal dergelijke opmerkingen niet al te gezocht vinden. Juist in een werk dat bestemd is voor hen die nog niet in de grammatica geoefend zijn, ziet men gaarne een zeer correcte voorstelling. Aan dien wensch is in dezen tweeden druk m.i. niet overal voldaan, een derde zal daartoe gelegenheid geven. Immers deze is te verwachten van een boek waarin zooveel wetenswaardige feiten zijn bijeengebracht, en dat —

naar ik denk — ook de meesters onder onze philologen zeer verdienstelijk zullen vinden.

Leiden. A. Kluyver.

Myrrha Borodine, La femme et l'amour au XIIe siècle d'après les poèmes de Chrétien de Troyes. Paris, A. Picard et Fils. 1909. (Pr. fr. 5).

Deze merkwaardige studie bestaat uit drie gedeelten: I een *Inleiding* (bl. 1—21), waarin enkele algemene kwesties, Chrétien de Troyes betreffende, worden ter sprake gebracht, en het gezichtspunt wordt aangewezen, waaruit zijn werken zullen beschouwd worden. — II een uitvoerige *analyse* van zijn werken (bl. 22—276). — Hierbij heeft Mej. B. met opzet *Philomène*, een bewerking van het bekende verhaal uit het zesde boek van Ovidius' *Metamorphosen*, en de *Guillaume d'Angleterre*, waarvan het auteurschap niet geheel vast staat, buiten beschouwing gelaten, — III een konklusie (blz. 277—284), waarin zij de resultaten, bij de studie van Chrétien's gedichten verkregen, systematies samenvat en konstateert, dat de dichter drie ontwikkelingsstadiën heeft doorgemaakt: In *Erec* is het ridderlik ideaal sterker dan de liefde; in *Cligès*, *Lancelot* en *Yvain* is de liefde oppermachtig; in *Perceval* ten slotte is het religieus ideaal krachtiger dan de liefde.

Zoals we reeds uit deze korte samenvatting zien, geeft de titel van het werk niet geheel de inhoud ervan weder. Het is niet in de eerste plaats de vrouw en de opvatting van de liefde in de 12de eeuw waarop de nadruk valt, als wel op de „évolution sentimentale" van Chrétien de Troyes. Toch is dit juist een goede gedachte. Want maar al te vaak wordt de „hoofse" liefde als één geheel beschouwd, en wordt er te weinig gelet op verschil van opvatting bij verschillende auteurs, en vooral op het verschil van standpunt door dezelfde persoon ingenomen in verschillende tijdperken van zijn leven. Schr. heeft er dus goed aangedaan de ontwikkelingsgang te bestuderen van Chrétien de Troyes, de dichter die bij uitstek de vertegenwoordiger is van de hoofse romanlitteratuur.

Maar moeilik is die studie tevens. Immers, de een of andere trek die men geneigd zou zijn te verklaren als bewijs voor de ontwikkeling van de schrijver, is dikwels alleen toe te schrijven aan het verschil van onderwerp, al blijft het in het algemeen waar dat ook de keuze van een onderwerp karakteristiek is voor de geest van de schrijver [1]). Zo kan men bijv. bezwaarlik van ontwikkeling bij Chrétien spreken ten opzichte van *Perceval*. Het onderwerp dat Chrétien te behandelen had, is ten eerste hetzelfde als bijv. in *Aiol*: een domme jongen die zich ten slotte ontpopt in een volmaakt ridder, en ten tweede de Graallegende. Natuurlik kan bij deze gegevens de liefde een niet zo alles overheersende rol spelen als in *Cligès* en *Lancelot*, zonder dat er daarom van een verandering van inzicht bij Chrétien sprake behoeft te zijn; jammer is het ook dat het gedicht niet af is en we dus niet met volkomen zekerheid de rol van Blancheflor kunnen vaststellen! Ook wordt het systeem van Mej. B. verzwakt door het feit dat de „matiere et san" van de *Loncelot* de dichter door Marie de Champagne aan de hand gedaan. Wanneer Chrétien dus zelf verklaart dat hij in dat gedicht niet zijn eigen mening uitspreekt, mogen wij het dan wel zijn plaats aanwijzen in de ontwikkelingsgang van Chrétien's denkbeelden omtrent de liefde?

Maar niettegenstaande deze enkele restrictie, en al geloven we ook dat schrijfster wel wat al te zeer gesystematiseerd heeft, in hoofdzaak bevat haar stelling waarheid. Wij behoeven slechts *Erec* en *Yvain* te vergelijken om die waarheid te konstateren: in beide gedichten hebben we te doen met de verhouding tussen man en vrouw; in *Erec* zien we de jonge vrouw geduldig verdragen de harde behandeling van haar man, om als zij ten slotte glorierijk uit de proef te voorschijn komt, door hem .... grootmoedig te worden vergeven! In de *Chevalier au lion* daarentegen is de vrouw de meerdere; als *Yvain* tegen zijn belofte langer dan een jaar van haar verwijderd blijft, verbant zij hem onverbiddelik uit haar tegenwoordigheid, en de arme held leidt een ellendig bestaan en de smart over die ongenade brengt hem zelfs tot waanzin, totdat hij eindelik door de list van Lunette door zijn eigen vrouw weder in genade wordt aangenomen. Dit verschil van behandeling van een gelijksoortige stof wijst zeker op een wijziging in de denkbeelden van Chrétien.

Maar behalve deze algemene stelling door de schrijfster verdedigd, zijn er in deze studie nog tal van fijne opmerkingen en analysen van het vrouwelik hart, zoals alleen een vrouw ze maken kan. Geen ogenblik twijfelen we dus de lezing van Mej. B.'s boek — eigenlik moeten we nu van Mevrouw Lot spreken — met warmte aan te bevelen.

Leiden. K. Sneijders de Vogel.

E. and M. Sharpe Grew, The Court of William III. London, Mills and Boon. 1910. (Pr. sh. 15).

Dit met zestien fraaie portretten rijk geïllustreerde boekdeel beschrijft in 20 hoofdstukken de omgeving van Willem III en Maria in Engeland volgens berichten van tijdgenooten, brieven, mémoires enz. Met groote vrijgevigheid stelde de hertog van Portland de te Welbeck Abbey bewaarde archieven van William Bentinck, waarop de aandacht onzer geschiedkundigen wel eens gevestigd mag worden, ter beschikking der schrijvers, die ook van de belangrijke bibliotheek aldaar gebruik konden maken. Van de daar bewaarde brieven van Willem III, die met de beroemde mémoires en brieven zijner gemalin en Burnet's berichten het voornaamste materiaal voor de kennis van 's vorsten intiem leven vormen, worden enkele hier in extenso medegedeeld. Het zeer goed geschreven boek levert zoo merkwaardige bijdragen tot de kennis zoowel van Willem III en Maria als van de wereld van partijschap en persoonlijke intrige, die hen in de ruim 13 jaren hunner regeering als koning en koningin van Engeland omringde. De opeenvolgende hoofdstukken geven ons een aantal biografieën, die meestal een ongunstig denkbeeld verschaffen over deze intriganten, die jong geweest waren

[1]) Het schijnt me toe dat M. Roques in zijn kritiek in het laatstverschenen nummer van de *Romania* deze waarheid wel wat uit het oog verloren heeft.

aan het hof van den zedeloozen Karel II en den fanatieken Jacobus II. Behalve Nottingham en Somers komen slechts enkelen hunner er goed af. Daarentegen schittert, zooals te verwachten was, de edele figuur der reine koningin in helderen glans ons te gemoet en stijgt ook de bewondering voor de staatsmanskunst en het karakter van Willem III, die de toestanden aan zijn hof zeer wel doorzag, alleen zijn aan hem verknochte Hollandsche vrienden geheel vertrouwde en met onvergelijkelijken takt de onvertrouwbare elementen afwisselend wist te gebruiken en tegen elkander uit te spelen. Van die Hollanders wordt alleen aan Bentinck een geheel hoofdstuk gewijd; de anderen: Ouwerkerk, Van Rheede Ginckel, Zuylesteyn, ook de gunsteling Keppel (Albemarle) blijven in de schaduw, te veel, naar mij schijnt, met het oog op de belangrijke rol, die de gehate Hollanders aan het hof speelden. De schrijvers wijzen (p. 207/8) op dien haat, dien zij ten deele uit naijver maar ten deele ook uit tegenstelling van rassen verklaren. „There is hardly any nation which Englishmen find harder to understand than the Dutch", misschien „because we suppose them to be near us in race and are therefore less prepared to find in them a difference of disposition than we should be in the case of the French". De biografieën dragen hier en daar misschien een al te anecdotisch karakter maar zijn aardig geschreven en door tal van litteraire aanhalingen afgewisseld.

Leiden. P. J. Blok.

E. S. de Klerk. De Java-oorlog van 1825—30. Zesde Deel. Batavia, Landsdrukkerij; 's-Hage, M. Nijhoff. 1909.

Met dit zesde deel is dan de beschrijving van „den opstand in midden-Java en zijne gevolgen" voltooid. *Geheel* volledig kan men haar niet noemen: sommige bescheiden ontbreken in de archieven, en enkele stukken worden, ook thans nog, voor openbaarmaking minder geschikt geacht. Dit laatste geldt echter geen feiten, maar slechts sommiger beschouwingen; en wij kunnen nu wel zeggen dat het geheele werk vrijwel alle licht verspreidt over de oorzaken van, en de aanleiding tot dien opstand; over de militaire en staatkundige handelingen welke tot het einde van dien opstand leidden, en over de ingrijpende regelingen welke daarna werden getroffen, om in de toekomst de rust te verzekeren en tevens vergoeding te erlangen voor de opofferingen, welke noodig waren geweest om het omvangrijk verzet te bedwingen.

Wanneer wij nu alle zes deelen te zamen overzien, dan krijgen wij wel den indruk, dat de opzet aanvankelijk *te* breed is geweest, — iets, waarin natuurlijk, zou het werk één geheel vormen, later geen verandering kon worden gebracht, al konden uitweidingen die geheel buiten het kader vallen — zie vooral deel II — verder worden vermeden.

Zooals bekend, zijn de drie eerste deelen bewerkt door den heer P. J. F. Louw, de drie laatste door den heer E. S. de Klerck. Het ligt voor de hand, dat zij niet altijd eenstemmig zijn in hun oordeel over personen, die in het behandelde tijdvak een belangrijke rol speelden. Vandaar, dat men soms in de latere deelen eene bestrijding vindt van wat in een vorig deel werd opgemerkt, en dat, nu en dan, de beide auteurs vinnig tegen over elkander staan (bl. 50—51 van deel VI), — meer dan o. i. noodig was.

Doch dit kan ons koud laten. De belangstellende lezer vindt nu vrij wel alle gegevens bijeen om zich zelven een oordeel te vormen, — wat ten slotte de voorkeur verdient. En hij mag beide auteurs dankbaar zijn dat zij, ieder op eigen wijze, zóóveel „uit het stof der archieven" te voorschijn wisten te brengen: hij mag tevens wel zijne erkentelijkheid betuigen aan de Indische Regeering, die hun daartoe de gelegenheid gaf en de uitgaaf van hun arbeid bevorderde.

In het thans voor ons liggend deel behandelt de heer De Klerck in de eerste plaats de verschillende adviezen, tijdens den oorlog gegeven ten opzichte van de gedragslijn welke, was eenmaal de rust hersteld, ten aanzien van de Vorstenlanden zoude moeten worden gevolgd. Het spreekt van zelf: de strekking van die adviezen hangt af, èn van de personen die ze gaven, èn van den tijd, waarin ze gegeven werden; tot zekere hoogte kunnen zij dienen als maatstaf van de kennis en het doorzicht der adviseurs. Ter loops zij opgemerkt dat — wat het raadselachtig advies betreft hetwelk (bl. 6) in Mei 1826 door De Kock zou zijn gegeven, in strijd met wat hij vroeger en later noodig keurde — het vermoeden voor de hand ligt, dat Du Bus slecht gelezen, en eene door De Kock besproken zinsnede uit Mac Gillavry's nota aan De Kock zelven toegeschreven heeft.

Het is ook thans, nu wij tachtig jaren van het einde van den „Java-oorlog" verwijderd zijn, wel van belang, de meeningen van de meest bevoegde beoordeelaren te vernemen. Wie heeft wel niet eens de uiting gehoord, dat de Indische Regeering in 1830 toch wel dwaas is geweest, de Vorstenlanden op Java, zij het dan in besnoeiden vorm, te doen voortbestaan; dat zij toen de knoop had behooren door te hakken en de leenrijken geheel tot zich had moeten trekken... Het was het — altijd gevaarlijke — dilettantisme dat zoo sprak; trouwens, „auf kaum einem zweiten Gebiete ist wildem Dilettantismus so viel Spielraum gelassen worden wie auf dem der Kolonialpolitik" (Dr. Alfred Zimmermann, Kolonialpolitik, 1905), — wij kunnen dat nog dagelijks waarnemen.

Wie wat dieper in de geschiedenis van den Java-oorlog doordringt — en daartoe bestond ook reeds in vorige jaren de gelegenheid, al is deze nù beter —, weet dat er overwegende redenen waren om te handelen zooals gedaan werd. Zelfs Van Sevenhoven, die, meer dan een zijner tijdgenooten, in beginsel het handhaven der vorstenbesturen afkeurde en, in het belang der inlandsche bevolking, verre de voorkeur gaf aan den bestuursvorm welken wij in het verdere deel van Java kennen, zelfs Van Sevenhoven was van oordeel dat de goede trouw verbood, aan de vernietiging der vorstenbesturen te denken.

In de volgende hoofdstukken wordt, als het ware van dag tot dag, verhaald welke „regelingen" met die vorstenbesturen getroffen werden, en onder welke

omstandigheden zulks geschiedde. Er was heel wat te regelen! De „buiten-provinciën". — Banjoemas, Bagelen, Madioen, Kediri — gingen aan den Staat over; de vorsten werden, tot zekere hoogte althans, voor het verlies van inkomsten uit die landen schadeloos gesteld aan het door elkander liggen van de aan Solo en Djocja toebehoorende gronden moest, door eene behoorlijke grensscheiding, een einde worden gemaakt. Een aanzienlijk hoofd, wien dat bij zijne onderwerping was beloofd, een ander die wegens zijne trouwe diensten gedurende den oorlog moest worden beloond, werden, gelijk Pakoe Alam in 1812, aangesteld tot „landheeren, onafhankelijk van 's Sultans gezag". Eindelijk moest in de evengenoemde „buiten-provinciën", nu „residentiën", alles — bestuur, justitie, politie, belastingen — opnieuw worden georganiseerd.

In hoofdzaak zijn de getroffen schikkingen wel bekend, en wij behoeven ons daarbij hier niet op te houden. Dat de daartoe noodige onderhandelingen veel beleid vereischten, eischt geen betoog, en dat binnen betrekkelijk korten tijd alles beslist was, toont dat het bij de daarmede belaste commissarissen niet aan dat beleid ontbroken heeft.

Wie, in onze dagen, nog mocht afkeuren dat het Nederlandsche gezag zijn invloed meer en meer in Indië uitbreidt, herleze wat verhaald wordt van den toestand der bevolking in 1830 in de „overgenomen" gewesten (Zie o.a. blz. 163).

Opmerkelijk is wat baron Van Lawick van Pabst „een ambtenaar die met een gezond oordeel de kennis paart van land, taal, huishoudelijke inrichtingen en inwendig bestuur van den Javaan" (blz. 167), zegt over de verkiezing der dessahoofden, in latere jaren verdedigd, zelfs met een niet wel begrepen en bovendien vervalscht citaat uit Baud's brief van 7 Maart 1840 no. 5 (S. van Deventer, *Landelijk Stelsel* III blz. 93—94). Van Lawick ontkende dat die verkiezing op de adat steunen, en evenzeer dat zij nuttig wezen zou, „want het volk kiest altijd voor hunne hoofden de onwetendste en onverschilligste onder hen" (blz. 174). Dat werd gezegd in 1830, dus lang vóórdat men — zooals later geschiedde — het slechte gehalte der dorpshoofden aan de uitwerking van het cultuurstelsel toeschrijven kon.

Laat ons ook even de aandacht vestigen op van Lawick's aanbeveling aan de Europeesche ambtenaren (blz. 185) om het „onder regenten en hoofden vooral heerschend misbruik van opium" tegen te gaan. In dàt opzicht zijn wij wel veel vooruitgegaan!

Zooals wij boven aanstipten, werden er in 1831, naast het „onafhankelijk" gebied van Pakoe Alam, nog twee dergelijke gebieden — Kalibawang en Nanggoelan — in het leven geroepen. Het lot hiervan valt, het is waar, wel eenigszins buiten het kader van den „Java-oorlog"; toch had o.i. de heer De Klerck goed gedaan, indien hij de geschiedenis dier landen volledig had medegedeeld, iets wat in betrekkelijk weinig regels had kunnen gebeuren; zie het door hem, terecht, zeer geprezen art. over de Vorstenlanden van den heer G. P. Rouffaer in Encl. v. N.-I. IV blz. 598.

Eene andere opmerking is, dat de heer De Klerck eene enkele maal wel wat te veel detailkennis bij zijne lezers onderstelt. Zoo spreekt hij op blz. 256 van de „Nagaragoeng" (de „ommelanden" der hofstad, in tegenstelling met de „Mantjanegara", de „buitengewesten"), zonder verdere toelichting. Zoo zal het niet dadelijk iedereen duidelijk zijn dat (blz. 250—251) met de namen Wiranegara en Praboeningrat dezelfde persoon bedoeld wordt.

Maar dat zijn kleinigheden, in verhouding tot den omvangrijken arbeid, door den Schrijver verricht.

Onze indruk van het geheel is zeer gunstig, en aan onzen gelukwensch met de voltooiing van het groote werk over de Java-oorlog willen wij ten slotte de hoop toevoegen dat het den heer De Klerck gegeven moge zijn, ook over andere perioden onzer Indische geschiedenis der XIXe eeuw zooveel licht te onsteken.

Den Haag. E. B. Kielstra.

G. van Hoorn, De vita atque cultu puerorum monumentis antiquis explanato. (Diss. van Amsterdam). Amsterdam, J. H. de Bussy. 1909. (Pr. *f* 3).

G. van Hoorn heeft in deze archaeologische dissertatie eene aardige bijdrage geleverd tot een onderwerp uit de oudheid, dat ongetwijfeld onze aandacht verdient: de behandeling van de kinderen bij hunne geboorte en later, hunne verzorging, kleeding, spelen enz. Sommige gedeelten daarvan zijn uitvoerig, andere veel minder uitvoerig behandeld. De schrijver schijnt er naar gestreefd te hebben om niet te zeer in herhaling van het reeds bekende te vervallen. Ik zal hem daar geen verwijt van maken, al geeft het aan zijn werk, als boek beschouwd, iets ongelijks. Het archaeologisch materiaal is trouwens nog altijd te schaarsch, dan dat op grond daarvan eene eenigszins volledige en aaneensluitende behandeling van een onderwerp als het hier gekozene mogelijk zou zijn. Slechts zelden kan het ons nog gelukken de historische ontwikkeling van antieke zeden en gebruiken, de opvoeding der kinderen betreffende, te schetsen. Elk boek daarover kan thans in hoofdzaak nog slechts eene verzameling van losse opmerkingen worden.

Eenige gevolgtrekkingen en beweringen van den schrijver geven mij aanleiding hem te bestrijden. De heer van Hoorn wenscht de oude Grieken van het bloeitijdperk geluk, dat zij zoo wijs geweest zijn hunne kinderen niet te misvormen door hun lichaam met zeer nauwe banden te omzwachtelen (blz. 7—8). Hij vindt van deze later algemeen geworden gewoonte in de kunst van de klassieke eeuwen geen voorbeeld. In de litteratuur vindt hij ze het eerst vermeld bij Callimachus. Daarentegen vindt hij wel herhaaldelijk gezwachtelde kinderen op kunstwerken uit Italië afgebeeld, waaruit hij dan opmaakt, dat de Grieken vóór Callimachus, dus omstreeks 300 v. Chr. deze verkeerde gewoonte uit Italië hebben overgenomen. Maar vooreerst is er, voor zoover ik weet, onder die in Italië gevonden afbeeldingen geen ééne, die ouder is dan de IIIe eeuw v. Chr., waardoor reeds het laatste gedeelte van 's schrijvers betoog zijne kracht verliest, en ten tweede is er reeds in één van de geschriften, die op naam van Hippocrates staan, duidelijk sprake van kinderen, die niet in doeken, maar in windsels gebakerd zijn. In het boek περὶ ἀγμῶν § 22 wordt gezegd dat men om een

gebroken dijbeen stijf vast te zetten het in eene halfcylindervormige buis (σωλήν, Littré· gouttière) kan plaatsen, die van den voet tot aan de heup reikt, en dat men dan been en buis te zamen, ter hoogte van de knie, losjes met een zwachtel moet omwinden, ὥσπερ τὰ παιδία ἐν τῇσι κοίτῃσι σπαργανοῦται. Zuigelingen werden dus wel degelijk in Griekenland reeds minstens in de eerste helft van de IV[de] eeuw v. Chr. in de wieg gezwachteld. (Met het woord *losjes*, χαλαρῶς, zal de geneesheer hier slechts bedoeld hebben er voor te waarschuwen, dat men niet *al* te stijf moest zwachtelen, daar eene werkelijk *losse* omzwachteling bij een gebroken been van geenerlei nut zou zijn geweest).

Blz. 19, aanm. 1 wordt met Grasberger gezegd, dat in het nieuw-Grieksch κούνια *schommel* beteekent. Ik zal niet ontkennen, dat het woord somtijds in dien zin gebruikt wordt. Maar bij het maken van deze opmerking is over het hoofd gezien, dat κούνια tegenwoordig in Griekenland juist het eenige gebruikelijke woord is voor *wieg*.

Blz. 20. De schrijver merkt op, dat wij juist uit het oude Athene geen enkele afbeelding bezitten van eene wieg. Hij vraagt zich af, of er dus misschien in Attica, in tegenstelling met andere gedeelten van Griekenland, geen wiegen in gebruik zijn geweest. Mij dunkt, dat is vrij onwaarschijnlijk.

Blz. 28 wordt voor de vittae van kinderen zonder voldoende argumenten eene analogie gezocht in onze ouderwetsche valhoeden.

Blz. 84 wordt tot mijne verwondering gezegd, dat men omtrent den eersten Maart te Athene misschien nog wel versche druiven kon hebben gehad.

Bl. 89. Den Sileen met den kleinen Dionysos op den schouder uit het Nationale Museum te Athene (Reinach, Rép., b 64, 8; Friedr.-Wolt., 1503) beschouwt Dr. van Hoorn als een kunstwerk van „strengen stijl." Het is een werk van de III[de] eeuw v. Chr.

Blz. 90, aanm. 7. Onder de schrijvers, die na Girard over de opvoeding in Griekenland geschreven hebben had nog kunnen worden vermeld: Freeman, Schools of Hellas, London, Macmillan, 1907.

Dr. van Hoorn's dissertatie is goed gedrukt, maar minder goed gecorrigeerd. Zijn schrijftrant kenmerkt zich door eene beknoptheid, die in de meeste gevallen weldadig aandoet. Het latijn is niet altijd correct (b.v. blz. 55: *cui legi* eo magis nobis opus est; blz. 91: *cylix* masculini generis). Onder de talrijke platen, die zeer goed zijn, vindt men de volgende inedita, die de waarde van het boek verhoogen:

fig. 17 en 18: het mooie marmeren kinderkopje uit het akademische Kunstmuseum te Bonn; van Hoorn dateert het te hoog, nl. omstreeks 375 v. Chr., dus eer ouder dan jonger dan de kleine Dionysos van Praxiteles;

fig. 2, 4, 29[b] en 30: roodfigurige vazen uit de musea te Berlijn, New-York, Leiden en Athene;

fig. 11 en 12; corinthisch vaasje uit Berlijn;

fig. 35: clazomenische sarcophaag uit Bonn.

Het bovenstaande moge den indruk versterken, dat de heer van Hoorn, ondanks menige tekortkoming, met zijne dissertatie een goed stuk werk geleverd heeft, dat een hartelijken gelukwensch waard is.

Groningen. C. W. Vollgraff.

Die Biblische Chronologie nach Flavius Josephus und das Todesjahr Jesu von Friedrich Westberg. Leipzig, Deichert'sche Verlagsbuchhandlung Nachf. (Georg Böhme). 1910. (Pr. M. 4.50).

In bovengenoemd boek tracht de schrijver de Bijbelsche Chronologie, die naar zijne meening onjuist is, naar de Chronologie van Flavius Josephus te verbeteren, en tevens den tijd te bepalen, wanneer Jezus geleefd heeft en gestorven is.

Overeenkomstig de Chronologie van Josephus meent hij, dat heeft plaats gehad:

de schepping van Adam . . .	in 't jaar	4204	vóór onze jaartelling
de zondvloed.	„ „ „	2548	„ „ „
de geboorte van Abraham . .	„ „ „	2256	„ „ „
de uittocht uit Egypte. . . .	„ „ „	1653	„ „ „
de regeering van Saul .	van 't jaar	1125—1105	„ „ „
de regeering van David	„ „ „	1105—1064	„ „ „
de regeering van Salomo	„ „ „	1064—984	„ „ „
de tempelbouw	„ „ „	1061—1054	„ „ „

Volgens de Bijbelsche Chronologie had plaats:

de schepping van Adam . . .	in 't jaar	4004	vóór onze jaartelling
de zondvloed.	„ „ „	2348	„ „ „
de geboorte van Abraham . .	„ „ „	1996	„ „ „
de uittocht uit Egypte. . . .	„ „ „	1491	„ „ „
de regeering van Saul .	van 't jaar	1074—1054	„ „ „
de regeering van David	„ „ „	1054—1014	„ „ „
de regeering van Salomo	„ „ „	1014—974	„ „ „
de tempelbouw	„ „ „	1011—1004	„ „ „

Uit bovenstaande lijstjes blijkt, hoe groot het verschil is tusschen de Chronologie van Josephus en die des Bijbels.

Waarom Westberg de Chronologie van Josephus stelt boven die des Bijbels deelt hij ons niet duidelijk mee. Wel blijkt ons uit zijn boek, dat hij met Josephus dweept en meer geloof slaat aan de traditie dan aan den Bijbel.

Zoo meent hij bijv. met Josephus, dat Abraham in het jaar 2256 zou geboren zijn, omdat dit zoo goed harmonieert met Genesis 14, waar een aantal koningen worden opgenoemd, die te gelijkertijd met Abraham hebben geleefd. Westberg vindt dan ook de bepaling van Josephus van het jaar van Abraham's geboorte in 2256 beslist juist, omdat Abraham tegelijk met Amraphel, den koning van Sinear = Chammurabi geleefd heeft, en Chammurabi leefde in de 2de helft der 23ste eeuw, of omstreeks 2200 vóór onze jaartelling, gelijk Winckler en anderen hebben gezegd.

Nu is 't ons echter niet onbekend, dat er geleerden gevonden worden, die uitnemend kunnen phantaseeren, maar er zijn toch ook anderen, die aan die phantasieën geen geloof slaan en met Fr. Ulmer „Der alte Orient 1907" en zoovele anderen duidelijk bewijzen, dat Hammurabi eerst omstreeks 't jaar 1945 vóór onze jaartelling aan de regeering kwam. Veel valt er dan ook voor deze laatste bewering te zeggen, die zich ook geheel aansluit aan de Bijbelsche Chronologie.

Dat de uittocht der Israëlieten uit Egypte door Josephus en Westberg veel vroeger wordt geteld dan door den Bijbel, is een natuurlijk gevolg van hun meening, dat Abrabam ruim $2^1/_2$ eeuw vroeger heeft geleefd dan de Bijbel aanduidt.

Maar dat synchronisme van Abraham—Hammurabi is voor Westberg meer dan voldoende, om volkomen vertrouwen te stellen in de Chronologie van Josephus.

Nu weten we echter, dat in de werken van Flavius Josephus talloos vele chronologische fouten voorkomen. Maar Westberg weet daar raad op. Josephus zelf, zoo zegt hij, kan zich onmogelijk hebben vergist. De fouten, die in zijne werken voorkomen, hebben wij aan latere afschrijvers te danken. En dan gaat hij telkens en telkens wederom getalletters zóó veranderen, als hem dat 't beste voorkomt. En aan die verandering van getalletters is hij zoo gewoon geraakt, dat hij zelfs meent gerechtigd te zijn, om Bijbelsche getalletters met elkander te verwisselen.

Zoo zegt Josephus bijv., dat koning Salomo 80 jaren heeft geregeerd. Dit strijdt wel met twee plaatsen in den Bijbel, maar Westberg gelooft Josephus meer dan den Bijbel, en daarom wil hij dan ook in 1 Koningen 11 : 42 en in 2 Chron. 9 : 30 de getalletters 40 in 80 veranderd hebben. Nu, daarin heeft Westberg gelijk, dat de mêm = 40 veel overeenkomst heeft met phê = 80 en men kan zich voorstellen, dat een afschrijver in plaats van phê = 80 mêm = 40 gelezen heeft in het voor hem liggende handschrift.

Maar, dat is geen voldoende reden, om getalletters in den Bijbel te veranderen of met elkander te verwisselen. We moeten hier een oogenblik naar de traditie terug, om achter de waarheid te komen, en die traditie vergelijken met hetgeen er in den Bijbel staat. Volgens de Joodsche traditie zou koning Salomo zeer oud geworden zijn. En ook volgens den Bijbel zou hij dat, als hij namelijk zich aan de voorwaarde had gehouden, die God aan zijne belofte verbonden had (1 Kon. 3 : 14). Maar Salomo kwam die voorwaarde niet na, hij week van God af (1 Kon. 11 : 1—5), en zoo werd ook de belofte van een hoogen ouderdom niet vervuld, want hij bereikte slechts een leeftijd van hoogstens 60 jaren. Immers Rehabeam, zijn zoon en opvolger, werd in de laatste levensdagen van koning David geboren en was 41 jaar oud, toen hij koning werd (1 Kon. 14 : 21). Maar op die historische feiten let Westberg niet. Josephus moet gelijk hebben, en de Bijbel ongelijk.

En zoo zijn er een aantal bladzijden in zijn boek aan te wijzen, waarnevens men ongetwijfeld een vraagteeken moet plaatsen.

En, wat nu de tijd van Jezus leven en het jaar van Zijn sterven betreft, ieder, die op de hoogte dier kwesties is, bemerkt dadelijk, dat Westberg zich telkens vergist.

Jezus kan onmogelijk, zooals Westberg beweert, geboren zijn in het 12de jaar vóór onze jaartelling onder het consulaat van Quirinius (en Messala). Dit is in flagranten strijd met de Bijbelsche en algemeene geschiedenis. Ook heeft Jezus niet, zooals Westberg met Ireneus (adv. haer. II. 33) meent, meer dan 40 of liever 45 jaren op aarde geleefd. 't Is dwaas, om dit af te leiden uit de woorden der Joden (Joh. 8 : 57) „gij hebt nog geen 50 jaren en hebt gij Abraham gezien?" Immers, toen de Joden dat zeiden, bedoelden zij eenvoudig: „gij hebt nog niet den leeftijd van iemand, die grijs begint te worden, gij zijt nog een jonge man in de kracht van uw leven, en wat spreekt gij dan voor onzin, alsof gij Abraham hadt gezien."

Voorwaar, ook in deze uitdrukking speelt de traditie bij Westberg een groote rol.

Maar, zoo vragen we, wat kan er toch tegen zijn, om ons, ten opzichte van Jezus' levensgeschiedenis, alléén op de Evangeliën te verlaten? Deelen de Evangelisten ons geen historie mee, wanneer ze ons zeggen, dat Jezus geboren is ten tijde van de beschrijving, die op bevel van keizer Augustus, tijdens het leven van koning Herodes, heeft plaats gehad? Ieder, die dat ontkent, kent de historie niet. We weten uit de geschiedenis, dat er tijdens de regeering van Herodes, en wel niet zoo heel lang voor zijn dood, eene beschrijving voor den census „in 't Joodsche land" en niet „in de geheele wereld", zooals verkeerd vertaald is, heeft plaats gehad. In Luc. 2 : 1 lezen we: „ἀπογραφή" en „πᾶσα ἡ οἰκουμένη".

Maar, zoo vraagt wellicht iemand, hoe kon keizer Augustus in het gebied van koning Herodes, met wien hij bevriend en wiens bondgenoot hij was, het bevel uitvaardigen tot 't houden van eene beschrijving voor den census? Een afdoend antwoord op deze vraag geeft ons Flavius Josephus (Joodsche Gesch. XVI, 15), waar hij ons meedeelt, dat Herodes door zekeren Syllaeus, staatsdienaar van den Arabischen koning, schandelijk bij den keizer was belasterd. Herodes zou toch het land van den Arabischen koning te vuur en te zwaard hebben verwoest. Toen nu Augustus deze zware beschuldiging had aangehoord, werd hij hevig vertoornd op Herodes en schreef hem een brief, waarin hij o. a. zeide, dat hij hem tot nu toe als vriend en bondgenoot behandeld had, maar, dat hij hem van nu voortaan als zijn onderdaan zou behandelen en hem en zijn koningrijk cijnsbaar zou maken. En dat dit ook werkelijk zijn plan was, daarvoor strekt de beschrijving voor den census ten bewijze, waarover Lucas in zijn Evangeliën spreekt. En zoo zien wij hier, dat Lucas en Josephus elkander ophelderen. Uit het vervolg van Josephus geschiedenis blijkt, hoe groot de verslagenheid van Herodes was. Hij zond een gezantschap met Nicolaüs aan het hoofd tot den keizer, en het mocht Nicolaüs gelukken, om den keizer weder met Herodes te verzoenen, en daarop werd de beschrijving op last van den keizer niet verder meer voortgezet. Maar onder Gods voorzienig bestuur had die beschrijving aanleiding gegeven, dat Jezus te Bethlehem geboren werd.

En nu vergist Lucas zich niet, zooals Westberg meent, als hij zegt dat deze beschrijving geschiedde, toen Cyrenius over Syrië praeses of stadhouder was. Wel zou volgens de traditie, door Tertullianus tot ons gekomen, Saturninus in dien tijd praeses van Syrië geweest zijn, maar ook hier vergist zich de traditie. Immers Justinus Martyr, die veel vroeger dan Tertullianus leefde, verklaart ons tot driemalen toe (Apol. I, 34, 36 en Tryph. 78), dat Jezus onder Cyrenius geboren is, en ook A. W. Zumpt „Commentationes epigraphicae" brengt de mogelijkheid aan het licht, dat Cyrenius, die praeses van Cilicië was, ook praeses van Syrië geweest is, ten tijde van Jezus geboorte.

En die geboorte van Jezus, zoo blijkt ons duidelijk uit 't Evangelie, had niet langen tijd voor Herodus dood plaats.

Maar, wanneer heeft Herodes geleefd en wanneer is hij gestorven?

Niet moeielijk is het, om die vragen juist te beantwoorden.

We weten toch uit de geschiedenis, dat Herodes voor Antigonus, den laatsten vorst uit het Makkabeesche huis, heeft moeten vluchten. Toen Antigonus in 't Joodsche Land gevallen was en Jeruzalem had veroverd nam Herodes de vlucht naar Rome. Daar werd hij door Antonius, en op diens voorspraak door Octavianus, eervol ontvangen en spoedig op het Kapitool tot koning der Joden gehuldigd onder het consulaat van Domitius Calvinus en Asinius Pollio. Maar, ofschoon Herodes in 714 a.u.c. d. i. in het jaar 40 vóór onze onze jaartelling, te Rome tot koning der Joden gehuldigd was, werd hij eerst drie jaar later nl. in 717 a.u.c. dus in 't jaar 37 vóór onze jaartelling, door de Joden als hun koning erkend, nadat hij met behulp der Romeinen Jerusalem ingenomen en Antigonus, den laatsten vorst uit het huis der Hasmoneërs gedood had [1]). Moge Herodes dan ook, gerekend van zijn huldiging te Rome, van af 't jaar 40 koning der Joden zijn genoemd en van af dien tijd 37 jaren hebben geregeerd, in werkelijkheid heeft hij maar 34 jaren over de Joden als koning geregeerd, namelijk van af 10 Tisri of 5 October 37 tot 't jaar 3 vóór onze jaartelling. Niet eerder toch dan van af het jaar 37 onzer jaartelling hebben de Joden Herodes als hun koning erkend. En dit blijkt ook duidelijk uit Joh. 2 : 20, waar we lezen, dat, toen Jezus 30 jaar oud geworden was, en in 't openbaar als leeraar optrad, het 46 jaar geleden was, dat Herodes den herbouw des tempels begon. Die tempelbouw moet dus 16 jaar vóór Jezus geboorte een aanvang hebben genomen, want het was 30 + 16 = 46 jaar geleden, toen Herodes dien tempelbouw begon. En daar hij, toen hij dien bouw begon, 18 jaren over de Joden als koning geregeerd had (Josephus Antiq XV, II), had hij, toen Jezus geboren werd 18 + 16 = 34 jaar geregeerd.

Maar nog duidelijker deelt Lucas ons den tijd mee, wanneer Jezus geleefd heeft.

Uit de Evangeliën weten wij, dat Johannes de Dooper ongeveer een half jaar vóór Jezus geboren is, en dat hij in het 15de jaar van keizer Tiberius (Lucas 3 : 1) zijne prediking begon. Dat moet dus geweest zijn in het jaar 780 a.u.c., want met insluiting der twee jaren van zijn mederegentschap met Augustus, regeerde Tiberius over 't Joodsche land van af het jaar 765 a.u.c. En dat dit maar geen commentum theologorum is, zooals Westberg dat belieft te noemen, bewijst Innitzer „Johannes der Taufer 1908. S. 165", die erkent, dat de dateering naar het mederegentschap door de geleerden van onzen tijd bijna algemeen aangenomen wordt. Maar ook een dergelijk geval heeft in het Babylonische Rijk plaats gehad. Immers Nebucadnezar werd, sedert zijn tweejarig mederegentschap, nl. van af het jaar 607 koning van Babel genoemd, ofschoon hij eerst in 605, nà den dood van Nabopolassar, werkelijk koning van Babel werd. Zoo werd ook Archelaüs, de zoon van Herodes, door de Joden „koning" genoemd (Matth. 2 : 22), ofschoon hij slechts Ethnarch was.

Is nu Tiberius, waaraan niet te twijfelen valt, van af 't jaar 765 a.u.c., dat is: twee jaar vóór den dood van Augustus, door de Joden „keizer" genoemd, dan is Jezus in het najaar van 780 a.u.c. of liever in het voorjaar van 781 a.u.c. in het openbaar als leeraar opgetreden. Immers, op den leeftijd van 30 jaren aanvaarden de priesters en de leeraars onder Israël hun ambt. Is nu Jezus in het begin van het jaar 28 onzer jaartelling in het openbaar als leeraar opgetreden, dan moet hij in de laatste dagen van het jaar 4 vóór onze jaartelling geboren zijn. Koning Herodes heeft toen niet lang meer geleefd en is, zooals Josephus meedeelt niet lang vóór 't Paaschfeest gestorven. Het jaar meldt Josephus wel niet, maar het moet zijn het jaar 751 a.u.c., d. i. het jaar 3 vóór onze jaartelling. Immers, van af zijne huldiging te Rome in 714 a.u.c. tot aan zijn dood heeft hij 37 jaren geregeerd.

Zooals men weet houdt men het in onzen tijd bijna algemeen er voor, dat Jezus ruim drie jaren als leeraar onder Zijn volk is werkzaam geweest. Er zijn er echter, die met Westberg aan een veeljarigen arbeid van Jezus gelooven, gelijk ook Zarathustra en Buddha vele jaren zijn werkzaam geweest.

Wat mij betreft, 't komt mij voor, dat de openbare werkzaamheid van Jezus niet vele jaren, zelfs geen drie jaren geduurd heeft. En deze mijne meening is gegrond op het Evangelie van Johannes, waarin ons nauwkeurig het spoor aangewezen wordt, om den vermoedelijken duur van Jezus werkzaamheid te bepalen. Johannes toch spreekt duidelijk in zijn Evangelie over drie Paaschfeesten, die er tijdens het openbare leven van Jezus gevierd zijn (Joh. 2 : 13; Joh. 6 : 4 en Joh. 13 : 1), op grond waarvan men mag aannemen, dat de openbare werkzaamheid van Jezus twee jaar en ruim drie maanden geduurd heeft. Immers, we mogen het voor uitgemaakt houden, dat het feest in Joh. 5 : 1 bedoeld, het Purimfeest geweest is.

Is nu Jezus, zooals ik zooeven reeds zeide, in het begin van 't jaar 28 onzer jaartelling, als leeraar onder zijn volk opgetreden en heeft zijne werkzaamheid ruim twee jaar en drie maanden geduurd, dan volgt daaruit, dat Hij op het Paaschfeest van het jaar 30 onzer jaartelling gestorven is. Maar — wanneer vierden de Joden het Paaschfeest?

De wet schreef voor, dat op den namiddag van 14 Nisan het Paaschlam geslacht moest worden en dat, wanneer die dag, volgens Joodsch spraakgebruik, met zonsondergang geëindigd was en 15 Nisan begon, het Paaschlam gegeten moest worden.

Met het eten van het Paaschlam begon het Paaschfeest en scheen ook de Lente-vollemaan. De Joden vierden dus het Paaschfeest of liever begonnen dit feest te vieren op den avond, wanneer de Lente-vollemaan scheen.

Maar, wanneer scheen nu de Lente-vollemaan in 't jaar 30 onzer jaartelling?

Volgens de sterrenkundigen van onzen tijd op den 6den April, tusschen 10 en 11 uur 's avonds Jeruzalemschen tijd.

Maar wat volgt daar nu uit? Dit, dat Christus gestorven is op den 7den April van 't jaar 30 onzer jaartelling, welke dag op een Vrijdag viel, omdat de Zondagsletter van 't jaar 30 A is.

---

[1]) Antigonus regeert te Jerusalem van 5 Juli 40 tot 5 Oct. 37.

Naar de meening van Westberg is Jezus echter op den 3den April van 't jaar 33 onzer jaartelling gestorven, 'tgeen echter om bovengenoemde redenen eene onjuistheid is. Ook was het, volgens de sterrenkundigen van onzen tijd, in het jaar 33 op den avond van den 2den April Lente-vollemaan, en daar de Zondagsletter van 't jaar 33 D is, valt 2 Aprii op een Donderdag, en wanneer Christus in dàt jaar gestorven was, zou Hij dus op Vrijdag den 3den April gestorven zijn. Maar die dag zou dan niet, zooals Westberg meent 14 Nisan, maar 15 Nisan geweest zijn. Westberg heeft dus ook ten opzichte van 14 Nisan gedwaald, gelijk ook allen dwalen, die meenen, dat Christus niet op 15 maar op 14 Nisan gestorven is.

Hoe men zoo algemeen aan die dwaling komt? 't Is niet moeielijk, om daarop een afdoend antwoord to geven. In de eerste eeuwen onzer jaartelling had men groote voorliefde voor de symbolische verklaring der H. Schrift, en meende met Melito van Sardes (tijdgenoot van Polycarpus), die in zijn „clavis" de Symbolische Schriftverklaring zeer aanmoedigde, dat Christus, als het ware Paaschlam, ter zelfder ure gestorven was, waarop de Joden hun Paaschlammeren slachtten, dus op den namiddag van 14 Nisan. Zij beriepen zich voor hunne meening op den apostel Paulus, die 1 Cor. 5 : 7 zegt: „Christus ons Paschen is voor ons geslacht" en op 1 Cor. 15 : 20 „Christus is opgestaan, als eersteling van hen, die ontslapen zijn." Zij hielden het voor zeker, dat beide hoofdgebeurtenissen in het leven van Jezus, zijn dood en opstanding, te zamen moesten vallen met hetgeen voor Israël in godsdienstig en tijdelijk opzicht van het hoogste belang was. Volgens hen zou Christus op 14 Nisan nà den middag gestorven zijn toen men de lammeren slachtte, en op 16 Nisan zijn opgestaan, vroeg in den morgen, toen men, in den omtrek van Jeruzalem, de eerste rijpe aren plukte en de eerste schoof in den tempel bracht en aan God aanbood, om daarmee den geheelen oogst aan Hem toe te wijden.

Zij hielden het ook voor zeker, dat de apostel Johannes insgelijks deze chronologische voorstelling in zijn Evangelie had, wat duidelijk zou blijken uit Joh. 13 : 1, Joh. 13 : 29, Joh. 18 : 28, Joh. 19 : 14 en andere teksten in het Evangelie van Johannes te vinden.

Velen hebben zich, door alle eeuwen der Chr. Kerk heen, aan deze exegetische traditie gehouden, zoo ook de heer Westberg, maar anderen meenen met mij, dat we de exegetische traditie moeten laten rusten en ons bij andere en betere argumenten moeten bepalen. En doet men dat, dan zal men, als men onbevooroordeeld is, tot de conclusie moeten komen, waartoe ik gekomen ben, dat Christus, volgens al de Evangeliën, op 15 Nisan, d. i. op den 7den April van 't jaar 30 onzer jaartelling gestorven is.

Bergharen. D. J. Veen.

SCHOOLBOEKEN.

Heinichens Lateinisches Schulwörterbuch, I. Teil, Lateinisch-Deutsch, 8te Auflage, neubearbeitet von Dr. **H. Blase** und Prof. Dr. **W. Reeb** (Pr. M. 6,75; geb. M. 8); II. Teil, Deutsch-Lateinisch, 6ste verbesserte Auflage, neubearbeitet von **C. Wagener** (Pr. M. 5,75; geb. M. 7). Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1909.

In 1905 werd de zevende druk van het hierboven vermelde woordenboek, althans van het eerste deel, door Dr. N. J. Beversen in dit maandblad (XII 9, 348—350) aangekondigd en thans ligt reeds van dit deel eene achtste uitgave voor ons, welke door den directeur van het Herbst-gymnasium te Mainz en door een leeraar aan het Ostergymnasium in diezelfde stad bewerkt is. De nieuwe uitgave is in menig opzicht verbeterd, gewijzigd en aangevuld. Op meer dan eene plaats heeft de rangschikking der beteekenissen, vergeleken bij die van den vorigen druk, bepaald gewonnen, onjuistheden zijn gecorrigeerd, overbodige citaten geschrapt en woorden uit de zilveren Latiniteit, voor zoover die in de bloemlezing van Opitz en Weinhold [1]) voorkomen, opgenomen. Bovendien is het woordenboek met eene inleiding verrijkt, bestaande uit eene verhandeling over de „lateinische Laut-, Wortbildungs- und Formenlehre" van de hand van Dr. E. Hermann, eene over de „historische Entwicklung lateinischer Wortbedeutungen", geschreven door Dr. K. Reissinger, en eindelijk een overzicht over de Romeinsche literatuur in zes kolommen, door een anonymus vervaardigd, dat evenwel, wat mij aangaat, gerust had kunnen achterwege blijven. De twee andere hoofdstukken daarentegen zijn uitstekend geschreven. Alleen vrees ik, dat ze voor leerlingen van een gymnasium wat te ver gaan; voor studenten in de klassieke letteren echter zijn ze eene voortreffelijke inleiding op hunne linguistische studiën [2]). Er valt dus in dezen achtsten druk veel te roemen, maar toch is het weer bevreemdend, dat de nieuwe uitgevers geen kennis hebben genomen van Dr. Beversen's kritiek op de vorige uitgave. Veel fouten, waarop door hem gewezen is, zijn blijven staan, en indien er al enkele verbeterd zijn, schijnt dit niet de uitwerking van zijne beoordeeling te wezen. Men zou kunnen vragen, waarom de firma Teubner een dergelijk Duitsch schoolboek, dat toch in ons land geen debiet zal vinden, aan het Museum ter aankondiging zendt, indien van de daarin verschijnende recensie toch absoluut geen nota door den schrijver van het ingezonden boek wordt genomen. Het ligt niet in mijne bedoeling hier eene opsomming te geven van alle errata, waarop Dr. Beversen reeds gewezen heeft, of die in mijne Nederlandsche bewerking verbeterd zijn, maar die toch, ondanks de zorgen van vijf opeenvolgende bewerkers, Heinichen-Dräger-Wagener-Blase-Reeb, hun bestaan tot den achtsten druk van de Duitsche uitgave hebben voortgesleept. Wel reken ik mij verplicht met eenige voorbeelden mijn oordeel te staven. Ze zijn voor het grootste gedeelte aan de eerste drie letters van het alphabet ontleend.

Nog altijd is *P. Corn. Scipio Nasica Corculum* de ‚Schwiegervater' in pl. v. den ‚Schwiegersohn' van den ouden Africanus (de jaartallen van zijn consulaten zijn thans verbeterd). *Solearius* is nog steeds een ‚Sandalenträger' in pl. v. een ‚Sandalenverfertiger' (Plaut. Aul. 514). *Soli* ligt nog altijd op Cyprus in pl. v. in Cilicië, en ondanks Moretum 48—49 blijft *quadra* een ‚viereckiges Stückchen Brot' in pl. v. een ‚runder Kuchen gleich unsern Semmeln oben durch Einbuchtungen geviertelt' (Verg. Aen. VII 115 Deuticke). *Bidens* is niet een schaap ‚das beide Zahnreihen vollständig hat', want zulke schapen bestaan er niet, maar een ‚schaap, dat reeds twee tanden heeft, welke grooter zijn dan zijn overige melktanden' (Nehring). *Calo* is geen ‚treinknecht', maar ‚oppasser' of ‚staljongen' (vgl. Caes. b. G. II 24); de ‚treinknechten' heeten *muliones*. Bij *accuso* staat ten onrechte, dat het alleen door Nepos met *quod* verbonden

[1]) Vgl. *Museum* I 7, 257.

[2]) Zoo gaat men m. i. te ver, door aan een gymnasiast den vorm *legebam* te verklaren als ontstaan uit *legens* + **fam*, en *legam* (coni. praes.) als gevormd naar analogie van **bhuvam*.

wordt, doch men vergelijke Cic. ad Att. 16,16,5. In *aedilicius* is de *i* van *li* kort. *Algidus* (sc. mons) is m. (niet fem.). Onder *allevo* is het citaat *etiam faciem manu allevans* aan Suet. Cal. 36, niet aan een dichter ontleend. *Infelix minuendo corpus alebat* onder *alo* zijn bekende woorden van Ov. Met. 8,878, niet van een later prozaschrijver. Caesar zegt (b. G. IV 28, 3): *naves in altum provectae* (niet *profectae*), vgl. onder *altum*. Bij Ov. Met. 13, 129 leest men: *non foret ambiguus tanti certaminis heres* (niet *heros*), vgl. onder *ambiguus*. De plaats Cic. de off. III § 71 luidt: *malitia mala bonis* (niet *malis*) *ponit ante*, vgl. onder *antepono*. De uitdrukking *bos arator* is ontleend aan Suet. Vesp. 5, 4, niet aan een dichter (vgl. onder *arator*). In *Archilochius* is de *i* van *chi* lang. Cicero schrijft in den bekenden brief ad fam. V 12, 6: *assentatiuncula* (niet *ostentatiuncula*, wat niet voorkomt) *quadam aucupari* (z. d.) *tuam gratiam*. Uit het lexicon van Klotz is waarschijnlijk overgenomen: *aut humilem grato calfacit igne forum*, maar Ov. Fast. IV 698 heeft voor *forum*: *focum* (z. onder *calefacio*). Eveneens schijnt aan Klotz de fout ontleend, dat *cicer* masc. in pl. v. neutrum is, vgl. Varro L. L. VIII 48. De woorden *celerandae victoriae* zijn bij Tac. ann. II 5,2 te vinden, niet bij een dichter (z. onder *celero*). In het citaat *novis vulneribus ceteras rumpendas cicatrices* (onder *cicatrix*) leze men in pl. v. *ceteras*: *veteres* (Curt. X 5, 13). Blijkens Sil. It. VIII 453 heeft *Clanis* (rivier) een korte *a*. De versregel Ter. Hec. 472 luidt: *benigno* (niet *benigne*) *et clementi animo* (onder *clemens*). *Oscula libavit natae* (onder *libo*) zijn woorden van Verg. Aen. I 256, het behoeft nauwelijks gezegd te worden, niet van een later prozaäuteur. In *siticulosus* is de *i* van *ti* lang, Hor. Epod. III 16. *Subvolvo* beteekent niet ‚hinabwälzen', maar juist het omgekeerde ‚hinaufwälzen' vgl. Verg. Aen. I 424 Zoo zou ik kunnen voortgaan, maar deze voorbeelden zijn, naar het mij voorkomt, voldoende om aan te toonen, dat de Duitsche uitgevers hun voordeel hadden kunnen doen met ook eens te letten op hetgeen in Holland gepubliceerd wordt. Tevens zou ik in overweging willen geven, om, zoo het tot een negenden druk mocht komen, bij *laetus* (evenals reeds nu bij *luxuria* de beteekenis ‚das üppige Wachstum' het eerst vermeld staat), de beteekenissen ‚glimmend, glanzend, vet, vruchtbaar', die het woord bij de Romeinsche boeren had, voorop te zetten als de oorspronkelijke, waaruit zich die van ‚blij' ontwikkeld heeft (vgl. Bréal et Bailly Dict. p. 149; Walde L. E. W. p. 320). Immers Cic. de orat. III § 155 zegt: *nam gemmare vitis, luxuriem esse in herbis, laetas segetes etiam rustici dicunt*. Als nu de Romeinsche boeren van *laetae segetes* spraken, hadden zij, nuchter en prozaïsch als zij waren, die uitdrukking zeker niet van de dichters overgenomen, maar bestond die reeds in hunne taal als oorspronkelijke landbouwterm. Zoo wordt het ons ook begrijpelijk, hoe *laetamen* ‚mest' kan beteekenen en dat Vergilius als echte boerenzoon van *sues laeti* spreekt (G. II 520). Misschien is ook *sincerus* (vgl. Walde s. v.) oorspronkelijk een term, door de Romeinsche iemkers gebruikt (= *sine cera*).

Over het tweede deel, Duitsch-Latijn, kan ik kort zijn. In den tijd, dat het Ned.-Lat. woordenboek van Capelle en Ecker niet meer aan de behoeften van de Latinisten voldeed, en Montijn en Mehler nog niet verschenen waren, heeft menig Nederlander tot dit Duitsch lexicon zijne toevlucht moeten nemen en het als hoogst betrouwbaar en bruikbaar leeren kennen. Sedert dien tijd heeft Wagener voortdurend verbeteringen en aanvullingen in zijn arbeid aangebracht, zoodat dit boek een voortreffelijk hulpmiddel voor het onderwijs in het Latijn geworden is. Slechts eene enkele opmerking zij mij geoorloofd! In dit deel worden wel de eigennamen van landen en steden uit den tegenwoordigen tijd, zooals ‚Niederlande' *Belgium*, ‚Amsterdam' *Amstelodamum* enz., opgenomen, maar gemist worden moderne woorden als ‚kapitalist', ‚enteignen', ‚nervös' enz., welke toch zeer goed door *faenerator, extorquere* (*legibus*), *trepidus* zouden weer te geven zijn. Soms vindt men in de Latijnsche vertaling eene omschrijving, ofschoon de Romeinen een eigen woord bezeten hebben, b. v. ‚Feuerwehr': *excubiae adversus incendia institutae*, maar Suetonius (Aug. 30) en Petronius (78) zeggen daarvoor eenvoudig: *vigiles*. Zoo zou er hier en daar nog wel eene kleinigheid aan te vullen of te verbeteren zijn [1]), maar over het algemeen is dit deel een voorbeeld van een met zorg bewerkt woordenboek (vgl. b. v. het artikel: ‚Geschmack').

Groningen. J. van Wageningen.

P. Commelin, Nouvelle Mythologie grecque et romaine. Parijs, Garnier Frères. 1909.

„Cet ouvrage s'adresse surtout aux personnes désireuses de connaître la Mythologie traditionnelle des Grecs et des Latins" — zoo begint de schrijver zijn inleiding en vervolgt: „Il ne saurait entrer dans nos vues de faire ici oeuvre d'érudition, chose d'ailleurs plus fastidieuse qu'utile, si l'on considère les différents ouvrages de ce genre parus depuis quelques années. Mais hâtons-nous d'ajouter que ces ouvrages ne se lisent guère; et nous nous proposons au contraire de nous faire lire, en donnant à ce travail un caractère d'utilité." En verder op pag. VII van de inleiding: „en publiant cette Mythologie, nous n'avons pas oublié qu'elle est destinée aux études de la jeunesse autant qu'aux artistes et aux gens du monde." — Hoewel deze uitingen deels wat hol klinken, deels niet over-duidelijk zijn, blijkt toch wel zóóveel, dat bij den lezer van dit boekje geen kennis van mythen en sagen der ouden, noch van Grieksch en nauwelijks van het Latijn mag worden verondersteld. Daarom dan ook worden door den schrijver zoo noodig de Grieksche eigennamen verklaard en vaak ook de Latijnsche, en schrijft hij een zeer eenvoudige stijl.

Toch komt het mij voor, dat deze farrago van bekende en onbekende, oudere en jongere mythen en verhalen, geïllustreerd door prentjes naar beelden en schilderijen uit allerlei tijden, aan de gestelde voorwaarden zeker niet beantwoordt. En wel hoofdzakelijk om twee redenen: ten eerste doet de schrijver blijkbaar een poging om zoo volledig mogelijk te zijn en maakt juist daardoor op vele plaatsen zijn boekje onleesbaar, en ten tweede blijkt herhaaldelijk dat de heer Commelin òf zelf niet op de hoogte is òf met een allerminst prijzenswaardige haast en vluchtigheid heeft gewerkt. Het eerstgenoemde euvel zou allicht gemakkelijk te verhelpen zijn, het tweede is erger en zonder totale herziening en omwerking van het boek ongeneeslijk, naar het mij voorkomt.

Kortheidshalve zal ik mij hier beperken tot het geven van enkele voorbeelden uit beide rubrieken.

Behalve dat m.i. heel wat verhaaltjes zonder meer geschrapt kon worden (ik noem b.v. die over Saron, over allerlei Grieksche en niet-Grieksche rivieren, over Comus en Momus, over Pholus, Hippocoön, Achenon en Passalus, Demophoön, Lara, Muta of Tacita), toont de schrijver een onbedwingbare neiging tot opsomming van namen. Zoo b.v. somt hij pag. 22 een 14-tal giganten op; vlak daaronder de 7 Godinnen, die Jupiter [2]) achtereenvolgens huwde; pag. 111 de 7 Plejaden; p. 123 ongeveer 20 winden; pag. 251 alle 14 kinderen van Niobe; pag. 262 Hercules' 10 vrouwen en 14 pag. verder hare kinderen; pag. 314 sq. wel 15 leerlingen

[1]) Het werkwoord ‚gratulieren' is b. v. weggelaten, maar wel vindt men: ‚Gratulant', ‚grassieren', ‚Gratifikation'.

[2]) De Grieksche Goden- en heldennamen zijn zoo mogelijk vervangen door Latijnsche. Immers: „il faut bien reconnaître et avouer que ces noms (de Grieksche) ne disent pas grand' chose au public romain. Ajoutons même que, pour l'oreille française, s'ils ne sont pas barbares, ils semblent parfois dépourvus d'harmonie" (inl. pag. V).

van Chiron; pag. 322 meer dan 50 Argonauten. — En zouden zinnen als: Ayant donc eu le malheur de tuer à la chasse son frère Belléros ou Pyrène, il alla se réfugier à la cour de Proetus ou Proclus, roi d'Argos. Antée ou Sténobée, femme de ce prince...." (pag. 337) wel erg aanlokken tot verdere lectuur?

Op pag. 39 wordt phoibos verklaard als „lumière et vie". Is hier aan βίος gedacht? — pag. 51 „le Dodonque, ou chef des Lampadophores". Bedoelt de schrijver de δᾳδοῦχος? — pag. 75 „Bacchus, en grec Dionysos" en pag. 79 „Bacchus dérivé d'un mot grec qui signifie crier"! — pag. 92 „Calliope nom composé grec qui signifie un beau visage" (sic.) — pag. 434 „Les Lacédémoniens avaient à Chalcioecon, dans le temple de Minerve...." pag. 448 „En Grèce les devins... les prêtres ou aruspices...." — Ook uitlatingen als „Achille, selon Homère, fut blessé en combattant...." (pag. 368) „Minerve conseilla à Pandare de lancer une flèche pour empêcher le combat singulier de Pâris et de Ménélas" (pag. 389) e. a. wijzen niet op diepe Homerusstudie!

Toen ik op pag. 68 las van Mars: „Son surnom de Gravidus signifie celui qui s'avance à grands pas" dacht ik dat het drukfoutenduiveltje aan 't werk was geweest, hier met komisch effekt. Maar op dezelfde pag. wordt „mardi" verklaard uit „Martii dies" en pag. 467 leest men niet zonder verwondering: „une grosse corde allumée (funis) d'où vient, dit-on, le mot funérailles". Zie verder pag. 57 „Hermès c'est-à-dire interprète ou messager. Son nom latin venait du mot merces marchandise"; of p. 244.... „et jetez derrière vous les os de votre grand'mère" (sic); of pag. 448 „l'augure, divination.... les ministres.... portaient aussi le nom d'augures"; pag. 458 „la formule licet.... c'est-à-dire ou peut se retirer": bedoeld is ilicet.

Op pag. 11 zegt de schrijver: „les Carthaginois offraient à Saturne des sacrifices humains: ses victimes étaient des enfant nouveau-nés" zonder een woord te reppen over de Molochdienst; op pag. 21 lezen we dat de Titanen in de Tartarus liggen „sous la garde des Géants", op pag. 130 daarentegen was het Neptunus die „les tint enfermés dans l'Enfer"; evenzoo strijdt de voorstelling op pag. 132 („les Romains consacraient à Neptune tout le mois de février") met die op pag. 224 volgens welke de Romeinen die maand aan Pluto hadden gewijd. Zoo ook groeien volgens de eene plaats (pag. 302) Theseus en Pirithous in de onderwereld vast aan een rots, terwijl even verder (pag. 304) staat: „mais là, Cerbère se jeta sur Pirithous et l'étrangla".

Hierbij zal ik het maar laten: ik vrees al te veel plaats in het *Museum* te hebben gevraagd.

's-Gravenhage. M. A. Schepers.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering der Letterk. Afd., gehouden op 10 Oct. l.l., werd door den heer Speyer voorgedragen een *Levensbericht van wijlen den heer S. J. Warren.* Geboren in 1847 te Dokkum, waar zijn vader rector was, en na den vroegtijdigen dood van dezen voortreffelijk opgevoed door zijn moeder, kwam Warren in 1864 aan de Leidsche Hoogeschool als student in de letteren. Naast de classieke philologie, en bepaaldelijk het Grieksch, beoefende hij ijverig het Sanskrit. In 1875 promoveerde hij op een dissertatie, getiteld *Over de godsdienstige en wijsgeerige begrippen der Jaina's.* Dit stuk werd door de bevoegde critiek zeer gunstig ontvangen. In 1879 werd vanwege de Akademie een door hem bewerkte uitgave in het licht gezonden van een tekst uit de heilige schrift der Jaina's. Die studiën kon hij niet voortzetten, daar hij als leeraar aan een gymnasium (toen te Zwolle) geen gelegenheid had de handschriften der Koninklijke Bibliotheek te Berlijn behoorlijk te raadplegen. In datzelfde jaar benoemd tot rector te Dordrecht, gaf hij ook als zoodanig blijk van liefde voor zijn vak door twee verhandelingen in programma's van het gymnasium (1880 en 1882). Evenals deze stukken, waren ook vele andere in *De Nederlandsche Spectator* en in *De Gids* bestemd voor een meer uitgebreid publiek, maar zij waren toch het uitvloeisel van zelfstandige studie. Inzonderheid de Buddhistische vertellingen trokken hem aan, en met den religieusen geest van het Buddhisme was hij zeer ingenomen. Zijn studie van het Grieksch, inzonderheid van Plato, wist hij meermalen op een gelukkige wijze in verband te brengen met zijn Indologie, zoo o. a. in een Gidsverhandeling van 1906, en in een Akademievoordracht van 1907 (in 1900 was hij tot lid der Akademie benoemd). Een geheel andere litteratuur die hij op een verdienstelijke wijze beoefende, was de Hongaarsche; een zijner artikelen, daarop betrekking hebbende, werd door Schuchardt zeer geprezen. In 1896 werd hij rector van het Erasmiaansch gymnasium te Rotterdam, en hij is als zoodanig overleden op 3 Januari van dit jaar. Hij was iemand van veel aanleg, veel kennis en beschaving, maar die zich niet tot de studie van een enkel vak heeft kunnen beperken, en daardoor niet zooveel voor ééne bepaalde wetenschap heeft kunnen doen als men in den beginne van hem hoopte.

De heer Dr. H. Th. Obbink heeft op 17 Oct. l.l. zijn ambt aanvaard als hoogleeraar in de algemeene geschiedenis der godsdiensten en in de geschiedenis van den Israëlietischen godsdienst aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam. Hij hield een rede over *De beteekenis van Egypte en Babylonië in de oude religieuze denkwereld.*

Op 10 Oct. l.l. aanvaardde de heer Dr. J. Schrijnen, benoemd tot lector aan de Rijksuniversiteit te Utrecht vanwege de St.-Radboudstichting, zijn lessen met een rede *Over de waarde der cultuurhistorische methode voor de kennis der Christelijke Oudheid.* Het Christendom — zoo betoogde de spreker — is in de eerste plaats een feit, maar men kan het ook beschouwen als een Idee, als een zeer eigenaardig „cultuurbegrip", dat de wereld heeft veroverd. Daarna werd in onderdeelen nagegaan, hoe de antieke beschaving door den geest van het Christendom was vervangen, en hoe zich die verandering in godsdienst, zeden, taal en kunst had geopenbaard. — Het stuk is verschenen bij de firma C. L. van Langenhuysen te Amsterdam.

De heer Dr. A. Rutgers van der Loeff heeft zijn ambt als lector in de archaeologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht aanvaard met een rede over *Geestelijke gemeenschap.* Onder de verschillende grootere en kleinere kringen van gemeenschap tusschen de menschen, waarvan er eenige door den spreker werden genoemd, is ook de gemeenschap door den geest der Grieksche beschaving; en hoe verschillende volken in den loop der tijden in dien geest hadden trachten door te dringen, werd vervolgens door den spreker in herinnering gebracht.

De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde hield op 7 Oct. l.l. een vergadering, waarin de heer Dr. F. Buitenrust Hettema sprak over *De eerste „Nederduytsche Academi", en de Leidse Universiteit.* De spreker herinnerde er aan dat het nog niet met zekerheid was uitgemaakt, waarom Coster's Academie eigenlijk was opgericht. Volgens den spreker was het doel van Coster een instelling te stichten tegenover de Calvinistische Hoogeschool van Leiden. De predikanten te Amsterdam wisten echter te beletten dat er aan Coster's Academie onderwijs werd gegeven, men moest zich dus bepalen tot het tooneelspel. Nadat Coster zich in 1622 had teruggetrokken, werd zijn denkbeeld weer opgevat door de Regeering van Amsterdam die intusschen Remonstrantsch was geworden; de

Illustre School werd opgericht en wist zich te handhaven ondanks den tegenstand van Leiden. Eenige jaren later werd de Kweekschool der Remonstranten bij het Athenaeum ingelijfd. Het denkbeeld van Coster was — zooals de spreker betoogde — een school te stichten voor de vrije wetenschap, niet onderworpen aan de voogdij der theologie. — In deze vergadering werd de heer Dr. A. Kluyver benoemd tot Voorzitter der Maatschappij voor het jaar 1910-'11.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN

Journal des Savants, 1910, Septembre: L. Delisle, Le miniaturiste parisien Honoré. — M. Dieulafoy, Vitruve, II. — P. Monceaux, Les Saints militaires, II. — É. Berger, Léopold Delisle.

Mnemosyne, XXXVIII, 4: J. van Leeuwen Jr., Homerica (vervolg) XXXV. De ultimo Hectoris cum uxore colloquio. XXXVI. De Iliadis compositione. — W. A. Baehrens, Ad Panegyricos Latinos aliosque scriptores observationes. — J. J. Hartman, Annotationes criticae ad Plutarchi opera (vervolg).

Mitteilungen des kais. deutsch. archaeol. Inst., Röm. Abt. XXIV, 4: M. Bang, Epigraphisches vom Forum Romanum. — L. Pareti, Il processo di Fidia ed un papiro di Ginevra. — R. Pettazzoni, Rapporti fra l'Etruria e la civiltà di Golasecca.

Bullettino della commissione archeologica comunale di Roma, XXXVIII, 1: G. Pinza, Il tempio di Apollo Palatino. — R. Paribeni, Testa di Olympionikes del Museo Nazionale Romano. — A. Sorrentino, La Thensa capitolina sopra un bassorilievo romano. — A. Monaci, La scenografia dell' ingresso di Marco Aurelio nell' arco di Costantino. — G. Pinza, Strumenti musicali in avorio rinvenuti in una arcaica tomba prenestina. — D. Vaglieri, Note epigrafiche. — L. Cantarelli, Scoperte archeologiche in Italia e nelle antiche provincie romane. — Dez., Note bibliografiche.

Journal Asiatique, 10ième Série, XV, 3: E. Amélineau, Étude sur le chapitre XVII du *Livre des Morts* de l'ancienne Égypte. — C. F. Seybold, Quatre signatures autographes maghribines à Londres, de 1682, 1726 et 1729. — C. O. Blagden, Quelques notions sur la phonétique du talain et son évolution historique. — F. W. Thomas, Les vivāsāḥ d'Aśoka. — Mélanges. — Comptes rendus. — Chronique.

Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik, XXV-XXVI, 8: Th. Wiegand, Priene. — G. Herbig, Epigraphik und Sprachwissenschaft. — B. Warnecke, Gebärdenspiel und Mimik der römischen Schauspieler. — G. Kettner, Goethes Drama „Die Geschwister". — Anzeigen und Mitteilungen.

In het paedagog. gedeelte: S. Reiter, Briefwechsel zwischen Karl Otfried Müller und Ludwig Schorn. — U. Meier, Das höhere Schulwesen Deutschlands und Österreichs nach dem Urteile Professor Henri Bornecques. — M. Runze, Das Ilberg-Album und das alte Stettiner Gymnasium. — Anzeigen und Mitteilungen.

Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Litteratur, LII, 3: Droege, Nibelungenlied und Waltharius. — Gottschick, Über einige beispiele Boners und ihre lateinischen vorlagen. — Bernt, Zur Heidelberger handschrift cod. pal. germ. 341. — Pestalozzi, Siegmunds schwert. — Christ, Münsterische bruchstücke der niederdeutschen Apokalypse. — Stange, Hadlaub. — Leitzmann, Zu Berthold von Regensburg.

Zeitschrift für deutsche Philologie, XLII, 3: W. Fehse, Das totentanzproblem. — G. Graber, Heinrich von dem Turlîn und die sprachform seiner Krône (schluss). — Miszellen und literatur.

Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, XXXVI, 2: R. Lenk, Die syntax der skeireins. — S. Feist, Die germanische und die hochdeutsche lautverschiebung sprachlich und ethnographisch betrachtet. — B. Delbrück, Beiträge zur germanischen syntax, I-III. — H. Collitz, Zum Hildebrandsliede. — G. Baesecke, Undeutsche synaloephen bei Otfried. — R. Engelmann, Ein mittelfränkisches accentgesetz. — A. Leitzmann, Zur abfassungszeit des Annoliedes.

Anglia, XXXIII, 3: O. Hübschmann, Textkritische untersuchungen zu More's „Geschichte Richard's III". — G. A. Jacobi, Zur quellenfrage von Fletchers „The Sea-Voyage". — E. B. Reed, The Sixteenth Century Lyrics in Add. Ms. 18, 752. — O. B. Schlutter, Das Vocabularium Cornicum. — M. Dobson, An Examination of the Vocabulary of the „A. Text" of „Piers the Plowman". — S. Stefanović, Zu „Deor" v. 14-17. — B. Fehr, Noch einmal zur etymologie von ae. *massere*.

Romania, XXXIX, 2-3: D. S. Blondheim, Contribution à la lexicographie française d'après des sources rabbiniques. — A. Thomas, Notes étymologiques et lexicographiques (nouvelle série). — P. Meyer, *Le Salut Notre Dame, La Lettre de prêtre Jean.* — Gertrude Schoepperle, The lovepotion in *Tristan and Isolt.* — Cl. Brunel, Randon, protecteur des troubadours. — G. Bertoni, Note e correzioni all'antico testo piemontese dei *Parlamenti ed epistole.* — Margaret Jackson, Antonio Pucci's poems in the *Codice Kirkupiano.* — A. Piaget, Ballades de Guillebert de Lannoy et de Jean de Werchin. — Mélanges. — Comptes rendus.

Zeitschrift für romanische Philologie, XXXIV, 5: W. Meyer-Lübke, Aucassin und Nicolette. — Th. Kalepky, Zur französischen Syntax, XV-VII. — E. Sicardi, Per due luoghi della *Vita nuova.* — E. Quaresima, Zu Carlo Battisti's „Die Nonsberger Mundart (Lautlehre)". — A. A. Fokker, Quelques mots espagnols et portugais d'origine orientale. — Vermischtes. — Besprechungen.

Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen, CXXIV, 3-4: A. Risop und H. Morf, Adolf Tobler. — K. Haag, Die Sachsengrenze. — H. Bräuning, Ungedruckte Briefe Johann Heinrich Mercks. — H. Tardel, Zur Stoffgeschichte von Chamissos Künstlerlegende „Das Kruzifix". — F. Rosenberg, Zur Quelle von Grillparzers „Ein treuer Diener seines Herrn". — J. Falconer, Three letters of „The man of feeling". — W. Dibelius, Pierce Egan und Dickens. — J. Frank, Scarroniana, I. — O. Nobiling, Berichtigungen und Zusätze zum portugiesischen Teil von Körtings Lateinisch-romanischem Wörterbuch, I. — Kleinere Mitteilungen. — Beurteilungen und kurze Anzeigen.

Revue Historique, CV, 1: Cavaillès, Une fédération pyrénéenne sous l'ancien régime, I. — Roux, La Russie et la politique italienne de Napoléon III, I. — Nouaillac, L'affaire de Mantoue en 1613. — Bulletin Historique (Bémont, Léopold Delisle; Antiquité romaine; Histoire byzantine; France: Révolution et Empire; Russie: 1909; Pays-Bas).

Tijdschrift Kon. Ned. Aardr. Gen., XXVII, 4: Eilerts de Haan, Expeditie Suriname-rivier. — Tesch, Physische gesteldheid der Noordzee. — Hirschi, Geogr.-geol. Skizze vom Nordrand von Sumatra; 5: Van Baren, De morphologische bouw van het diluvium ten O. van den IJsel. — Van Nouhuys, Het eiland Taliaboe der Soela-groep.

De Gids, 1910, Sept.: Speyer, Edwin Arnold's Buddhisme. — Jonkman, De Staatscommissie voor reorganisatie van het Onderwijs. — Heering, De ethiek van het historisch materialisme. — Tesch, Antarctisch Onderzoek. — Van Hall, Uit het liefdeleven van groote schrijvers: Goethe, II. — Colenbrander, Hollands leerschool als koloniale mogendheid.

Onze Eeuw, 1910, Sept.: Stellwagen, Koningin Louise van Pruisen. — Kleyn van Brandes, Lenbach.

Tijdspiegel, 1910, Aug.: Van Zuylen van Nyevelt, Adolf Wagner's Geschichte des Lamarckismus. — De Villiers de l'Isle Adam, De dochters van Milton; Sept.: Smit Kleine, Jacob van Lennep.

Nederland, 1910, Sept.: Stellwagen, Napoleon I en het tooneel.

Nieuwe Gids, 1910, Sept.: Buitenrust Hettema, Van Lennep op congressen.

Beweging, 1909, Aug.: Uyldert, Victor Hugo's jeugdlyriek. — Koopmans, Daniel Heinsius, I; Sept.: Koopmans, Daniel Heinsius (slot); Oct.: Uyldert, Robert Brownings Bells and Pomegranates; Nov.: De Vooys, Over Carlyle's Geschiedenis van Frederik den Groote. — Gutteling, Brentano. — Berlage, Kunst en Maatschappij, I; Dec.: Berlage, Kunst en Maatschappij (slot); 1910, Jan.: Meuleman, Sigurd Jorsalfar; Febr.: Grondijs, Over het zeldzame, het buitengewone en het ironische: Maart: Klijnsma, De veldtocht van 1815, I; April: Klijnsma, De veldtocht van 1815 (slot). — De Vooys, De letterkundigen tegenover de Vereenvoudigde Spelling. — Verwey, Een woord in zake spellingswijziging; Mei: Gossaert, Lucretius.

Vragen des Tijds, 1910, Sept.: Meyers, Hoe Amsterdam haar raadhuis verloren heeft.

Vragen van den Dag, 1910, Juli: Kunitake Kumé, Shinto en Kami. — Van der Molen, Hersenvermoeienis. — Van Haren, De ooievaar in het volksgeloof; Aug.: Nell, Hoogere luchtlagen in Nederland. — Blink, Immigratie in Amerika. — Dez., Koloniaal Museum en Instituut.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders of betrekking hebbende op Nederland:

Baehrens, Panegyricorum latinorum editionis novae praefatio major: Rev. Crit. 1910, n°. 41-42 (E. T.).

Boer, Untersuchungen über den Ursprung und die Entwicklung der Nibelungensage, III: Zeitschr. f. d. Altert. LII, 3, Anzeiger (G. Neckel).

Eerdmans, Alttestamentliche Studien, II: D. Ltztg. 1910, n°. 39 (J. Meinhold).

Elkan, Marnix v. St. Aldegonde: Lit. Zentralbl. 1910, n°. 40.

Van Esveld, De balneis lavationibusque Graecorum: Rev. Crit. 1910, n°. 32 (My).

Fischer, Individualisme in Nederland: Tijdsp. 1910, Sept. (Valckenier Kips).

De Groot, Denkers van onzen tijd: Nederl. 1910, Sept. (Graadt van Roggen).

Hofstede de Groot, Verzeichniss der Werke der hervorragendsten holländischen Maler des XVII. Jhrh., II: Lit. Zentralbl. 1910, n°. 39 (H. S.); III: ibid. n°. 42 (H. S.).

Van Hoorn, De vita atque cultu puerorum monumentis antiquis explanato: D. Ltztg. 1910, n°. 28 (O. Waser); Lit. Zentralbl. 1910, n°. 37 (F. Pfister).

De Leeuw, Brazilië: Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen. XXVII, 5 (S.).

Lindeboom, Erasmus: Lit. Zentralbl. 1910, n°. 26.

F. Muller Jz., De veterum imprimis Romanorum studiis etymologicis, I: Lit. Zentralbl. 1910, n°. 40 (K. Witte).

Naber en Moret, Op expeditie: Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen. XXVII, 5 (S.); Tijdsp. 1910, Sept. (G. C.).

Nouaillac, Lettres de François d'Aerssen à Jacques Valke: Rev. Crit. 1910, n°. 33 (H. Hauser).

Postmus, Oud-Holland: Gids 1910, Sept. (Colenbrander).

Prinsen, Multatuli: D. Ltztg. 1910, n°. 41 (Mevr. v. d. Bergh v. Eysinga-Elias).

Speyer, De Indische Theosophie: N. Gids 1910, Sept. (Grashuis).

Uhlenbeck, Ontwerp van eene vergelijkende vormleer van eenige Algonkin-talen: D. Ltztg. 1910, n°. 40 (K. Th. Preuss).

Verschave, La Hollande politique: Rev. Crit. 1910, n°. 24 (R. Guyot).

Veth, Rembrandts Leben und Kunst: Lit. Zentralbl. 1910, n°. 27 (G. G.).

Vürtheim, De Aiacis origine, cultu, patria: D. Ltztg. 1910, n°. 29 (W. Kroll).

In de **Revue Historique** (CV, 1) zijn de volgende werken aangekondigd door den heer Prof. Dr. Th. Bussemaker:

Archives de la Maison d'Orange-Nassau, uitg. d. Krämer en Bussemaker; Blok, Geschichte der Niederlande, IV; Blok, Venetiaansche Relazioni; Brom, Guide aux archives du Vatican; Colenbrander, Grondwet; Dönges, Wilhelm der Schweiger; Van der Goes, Briefwisseling, uitg. d. Gonnet; De Witt, Brieven, uitg. d. Japikse; Kernkamp, Baltische Archivalia; Knuttel, Acta der Synoden; Lasonder, De Hooge Vierschaar in Zeeland; S. Muller Fz., May.

PERSONALIA.

Benoemd: tot leeraar in het Engelsch aan een H. B. S. et Amsterdam de heer J. Vriend; tot tijdelijk leeraar in de Geschiedenis aan een Gymnasium aldaar de heer H. F. Eckmann; tot leeraar in het Duitsch aan een H. B. S. te Amsterdam de heer C. V. M. van Spaendonck; tot leerares in het Duitsch aan de nieuwe middelbare school v. m. Jan Luykenstraat te Amsterdam mej. J. H. Siemens, en tot leerares in het Fransch aan die school mej. M. C. Jeltes; tot tijdelijke leerares in het Fransch aan het Gymnasium te Assen mej. I. Tigler Wybrandi; tot leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Winschoten de heer N. F. Polak; tot conrector van het Gymnasium te Zutfen de heer Dr. Th. Dokkum; tot leeraar in de Aardrijkskunde aan een H. B. S. te Amsterdam de heer A. van den Belt; tot tijdelijke leerares in het Duitsch aan de H. B. S. te Nijmegen mej. J. L. A. Lohrmann; tot leeraar in de Aardrijkskunde aan het Erasmiaansch Gymnasium te Rotterdam de heer M. Zeldenrust.

Eervol ontslag verleend op verzoek: met 1 April aan den heer J. Broekema als leeraar in de Geschiedenis en de Aardrijkskunde aan de H. B. S. te Middelburg.

Gepromoveerd: tot Doctor in de Nederlandsche Letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht Mej. H. J. A. Ruys, met proefschrift *Duyfkens ende Willemynkes Pelgrimagie ..., wtghegheven door Boetivs a Bolswert*; tot Doctor in de Godgeleerdheid aan die zelfde Universiteit de heer J. van Dorp, met proefschrift *De Ethiek van Auguste Comte.*

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF's UITGEVERS-Mij. te LEIDEN:

Actueel. **Actueel.**

DE GROOTE ILLUSIE,

door NORMAN ANGELL:

Geautoriseerde uitgave vertaald onder toezicht van Dr. L. A. J. BURGERSDIJK Jr.

Dit hoogst belangrijke werk verschijnt gelijktijdig in Engeland, Amerika, Duitschland, Frankrijk, Denemarken, Zweden, Spanje, Italië en Rusland.

Prijs f 1.90.

Dit boek geeft antwoord op het groote vraagstuk

„OORLOG OF VREDE".

en is van groot belang voor Nederland.

Een Boek van groot Nationaal Belang.

NEDERLAND

IN DEN AANVANG DER TWINTIGSTE EEUW.

GESCHETST IN WOORD EN BEELD
DOOR VERSCHILLENDE SCHRIJVERS,

ONDER LEIDING VAN JHR. MR. H. SMISSAERT.

Dit keurig uitgevoerd Boekwerk bevat ± 1000 bladzijden druks met ruim 500 afbeeldingen, een register van persoonsnamen en van zaken.

Verkrijgbaar in 12 Afleveringen, à 75 Cts. per Aflevering, of gebonden in linnen band, ontworpen door THEO MOLKENBOER, à f 9.60.

Uitvoerig, rijk geïllustreerd Prospectus is bij elken Boekhandelaar gratis verkrijgbaar, terwijl proefafleveringen ter inzage zijn te bekomen.

Lexicon Graecum suppletorium et dialecticum,

COMPOSUIT

HENRICUS VAN HERWERDEN,

Professor ord. in Academia Ultraiectina rude donatus.

EDITIO ALTERA CORRECTIOR ET AUCTIOR.

Lugduni Batavorum apud A. W. SIJTHOFF. — MCMX.

De omvang van deze Lexikon is 106 vel druks. Royaal octavo. **Prijs gecartonneerd f 30.—.**

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M'[ij]., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

18de Jaargang. **No. 3.** **Dec. 1910.**

Porzeziński, Einleitung in die Sprachwissenschaft (Kluyver).
Gercke und Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft, I (Speyer).
Bethe, Hektors Abschied (van Leeuwen).
Mülder, Die Ilias und ihre Quellen (van Leeuwen).
Birt, Jugendverse und Heimatpoesie Vergils (Bierma).
Ullman, Hieremias de Montagnone and his citations from Catullus (van Wageningen).
Thurneysen, Handbuch des Alt-Irischen, II (van Hamel).
Van Ophuysen, Maleische Spraakkunst (Brandstetter).
Groeber, Wahrnehmungen und Gedanken (Sneijders de Vogel).
Seeck, Geschichte des Untergangs der antiken Welt, II-III (Boissevain).
Bourgeois, La diplomatie secrète au XVIIIième siècle, I-II (Bussemaker).
Görris, Dr. W. J. F. Nuyens beschouwd in het licht van zijn tijd (W. P. C. Knuttel).
Pottier, Diphilos et les modeleurs de terres cuites grecques (Six).
Ovink, Wijsgeerige en taalkundige verklaring van Plato's Gorgias (T. J. de Boer).
Hauser, Études sur la réforme française (van Schelven).
Schonken, Die Wurzeln der kapholländischen Volksüberlieferungen (Hesseling).
Schoolboeken:
Plutarque, Vie de Cicéron publ. par Graux (Leyds).
Japikse, Leerboek der Nederlandsche Geschiedenis (Theissen).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Redacteur-Secretaris Dr. A. Kluyver, Heerengracht 20, Leiden.

Dr. Viktor Porzeziński, Einleitung in die Sprachwissenschaft. Autorisierte Übersetzung aus dem Russischen von **Dr. Erich Boehme.** Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1910. (Pr. M. 3; geb. M. 3.60).

Dit werkje (van 230 bladzijden klein-octavo) is een vertaling van wat de schrijver, leerling en opvolger van Fortunatow, aan de hoogeschool te Moskou heeft gedoceerd. De stof is voornamelijk, maar toch niet geheel, gegeven door het Indogermaansch, en er wordt dus meer in aangeroerd dan in de *Einleitung* van Delbrück: men vindt hier o.a. een genealogisch overzicht van de meest bekende talen op de geheele aarde, en opmerkingen over een morphologische classificatie daarvan. Verder is er een uitvoerig hoofdstuk over phonetiek, en evenzoo zijn er een paar over de taalvormen in betrekking tot wat zij uitdrukken. Inzonderheid in dit gedeelte vindt men een fijn bedachte terminologie die, zooals de schrijver zegt, eenige denkbeelden van Fortunatow weergeeft. Daarentegen is de geschiedenis der taalwetenschap, en bepaaldelijk van de Indogermanistiek, wat korter uitgevallen dan bij Delbrück, behalve dat de theorieën over het reconstrueeren der Indogermaansche taal en over het bepalen van de woonplaats der Indogermanen uitvoeriger zijn behandeld.

In zijn geheel is dit boek het werk van iemand, zeer vertrouwd met de hedendaagsche wetenschap, bescheiden en gematigd in zijn denkwijze, eenvoudig in zijn manier van voorstellen. Alleen in wat men het meer psychologische gedeelte zou kunnen noemen, is de stijl nu en dan wat moeilijk; ook de eigenaardige termen, waarmede van niet onbekende zaken een zeer persoonlijke voorstelling wordt gegeven, maken de lectuur hier minder gemakkelijk. Een zoo nuttig boek, voor zulk een geringen prijs te krijgen, zal zeker in een groot aantal exemplaren worden verkocht, en geen kooper zal zich beklagen, of hij moet wat veel eischen. Dat vele zou dan zijn: meer dan hetgeen in andere dergelijke werken reeds verhaald is. En tot zulk een eisch zou de titel misschien eenig recht geven. *Einleitung in die Sprachwissenschaft* klinkt grootscher dan b.v. *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes.* Meillet wil alleen uiteenzetten, en door voorbeelden toelichten, hoe men de vergelijkende methode moet leeren toepassen op de studie van de Indogermaansche talen; en die methode, ontworpen door Duitsche geleerden, doceert hij in den strengen vorm dien de Fransche school er aan heeft gegeven. Zijn boek is niet wat hij noemt „un traité de linguistique générale". Vindt men zoo iets dan in het boek van Porzeziński? Ik kan het er niet in ontdekken. Wel wordt hier ook over andere dan Indogermaansche talen gesproken, wel wordt gezegd dat men zich niet tot de studie van een groep verwante talen moet beperken, maar dat men, door zijn vergelijkende aandacht aan verschillende groepen te besteden, het algemeene karakter van alle menschelijke taal moet trachten op te sporen. Maar dit punt wordt niet uitgewerkt. Bestaat er nu al of niet eene „Science du langage", die iets anders is dan geschiedenis van allerlei taalverschijnselen en de methode om het nog onbekende in zulke geschiedenis zooveel mogelijk te weten te

komen? Op die vraag geeft het boek geen helder antwoord. Want eenige meer algemeene beschouwingen, geheel berustende op feiten in enkele nauwverwante talen, kunnen daartoe m. i. niet voldoende zijn. Evenmin wordt het karakter der gewone historische taalstudie zeer streng onderzocht. Dat die zoogenaamde „vergelijkende" grammatica eigenlijk het hulpmiddel is om feiten te ontdekken die niet historisch gegeven zijn, wordt niet duidelijk gezegd; en op blz. 6 en 7 wordt de term *vergelijkend* in een ruimer en minder technische opvatting gebruikt dan voor een leerling dienstig is. De vergelijkende klank- en vormleer met hare zoogenaamde „wetten" is een instrument waarmee men het verledene duidelijker tracht te reconstrueeren, het hulpmiddel bij niet-rechtstreeksch historisch onderzoek. Maar bij menig onderzoek heeft men maar weinig gelegenheid zulke formules toe te passen. En dan gelijkt de taalstudie op wat gewoonlijk geschiedkundige studie heet. Het zou voor een leerling van groot belang wezen, indien hem tot in bijzonderheden werd uiteengezet, hoe een zelfde quaestie achtereenvolgens in verschillende perioden der wetenschap is behandeld geworden; hoe niet alleen de ontdekking van „taalwetten", maar ook hoe een aldoor toenemende behoedzaamheid die in toenemende kennis haar oorsprong heeft, het „gezond verstand" aldoor meer in zijn voorbarigheden tegenhoudt en op den goeden weg brengt. Zou iets dergelijks in een *Einleitung in die Sprachwissenschaft* niet op zijn plaats zijn geweest? Maar dan had het boek grooter omvang moeten krijgen. Liever dan verder te spreken over onvervulde wenschen, willen wij letten op het vele en hoogst verdienstelijke dat de schrijver heeft gegeven in een klein bestek, en toch zóó dat men hem met belangstelling volgt, omdat hij blijkbaar een kundig en eerlijk man is.

Leiden. A. Kluyver.

Einleitung in die Altertumswisserschaft herausgegeben von **A. Gercke und E. Norden.** I. Band. Methodik. 1. Sprache. Metrik. Griechische und römische Literatur. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1910. (Pr. M. 13; geb. M. 15).

Duitschland is toch een geheel eenig land voor de zuivere wetenschap. Waar elders ware de uitgave van een werk mogelijk als dat, hetwelk hier wordt aangekondigd? Nog sterker: de firma Teubner durft het aan, niet alleen na en naast Iwan Müller's hooggeschat en algemeen verbreid *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft*, maar zelfs kort nadat zij in het door haarzelve op touw gezette encyclopedische werk *Die Kultur der Gegenwart* ook een deel „Die griechische und römische Literatur und Sprache" (zie de aankondiging in *Museum* XV, 83) had uitgegeven, alweder eene soortgelijke samenvattende beschrijving in het leven te roepen van wat op het gebied der klassieke oudheid de stand van zaken in het wetenschappelijk onderzoek is, en voor die lang niet gemakkelijke taak de samenwerking van een breeden staf van uitnemende en hoogstaande geleerden te verkrijgen. Behalve van de beide redacteuren op het titelblad vermeld, zijn in het eerste deel bijdragen opgenomen van Kretschmer, Bickel, Bethe en Wendland. Band II en III, die zullen volgen, en waarin vermoedelijk de realia van de klassieke oudheid behandeld zullen worden — noch in het „Vorwort" van de beide „Herausgeber" noch in het inteekeningsformulier van den „Verleger" worden zonderlingerwijze die onderwerpen genoemd — zullen opstellen bevatten van Beloch, Heiberg, Keil, Kornemann, Lehmann-Haupt, Neumann, Pernice, Wide, Winter. Afgaande op wat het eerste deel brengt, zal de begrenzing der „Altertumswissenschaft" tot de zoogenaamde klassieke oudheid, de wereld van Grieken en Romeinen, wel in de bedoeling liggen. De titel zelf is misleidend. Hier mag een bescheiden protest niet achterwege blijven. Met allen eerbied voor hare oudste zuster, een eerbied waarop deze dubbel en dwars recht heeft, kunnen de jongere zusters, die in de beoefening van de verschillende Aziatische culturen der oudheid, in die van de oudste culturen van Kelten, Germanen, Slaven enz. ieder de haar gestelde taak vinden, het niet goedkeuren dat zij, waar van „Altertumswissenschaft" in het algemeen sprake is, als eene quantité négligeable schijnen te worden beschouwd!

Als motief voor deze nieuwe onderneming, tevens als richtsnoer voor het doel dat men zich daarbij gesteld heeft, noemen de beide redacteurs in hun „Vorwort" de wenschelijkheid, dat aankomende studenten in de philologie bij hunne „Ratlosigkeit angesichts der erdrückenden Fülle der Tatsachen und Probleme" een hun passenden wegwijzer en leiddraad in handen krijgen, die wat de viva vox van hunne academische docenten hun niet kan geven of in gebreke blijft te doen, hun verschaft of aanvult. In Duitschland met zijne verregaande differentieering van onderwijs aan studenten in de classieke philologie, en waar ook niet de zoo nuttige instelling van den graad van candidaat haar regelenden invloed doet gelden, zal de behoefte aan zulk een samenvattend overzicht met litteratuuropgaven en allerlei nuttige wenken allicht zich sterker doen gevoelen dan bij ons. Maar ook onze candidaten zullen er ongetwijfeld groot voordeel van kunnen hebben. Strikt genomen is alleen het eerste hoofdstuk, dat Gercke bewerkt heeft en dat de „Methodik" behelst, er op berekend om in de nooden en behoeften van die philologische studenten te voorzien. Voor wie pas aankomen is het te zwaar; dat heeft de schrijver zelf gevoeld. Onze candidaten zullen uit die doorwrochte en veelomvattende encyclopedie van de philologische wetenschap en hare methoden, toegepast op de classieke philologie en met voorbeelden helder toegelicht, veel kunnen leeren. Van alle kanten wordt het onderwerp bekeken; de plaats, die de philologie in het geheel der wetenschappen inneemt, aangegeven; de verschillende richtingen: de formeele philologie, de studie der realia, de taalwetenschappelijke behandeling meer of minder breed geschetst. In een „Anhang" wordt de praktische zijde: de wetenschappelijke opleiding beschouwd als onmisbare voorbereiding voor den aanstaanden leeraar, in het licht gesteld. Hier en daar wordt allerlei verstandige en goede raad er aphoristisch tusschen gestrooid. „In den empfänglichsten Lebensjahren während der Universitätszeit musz eine breite Basis geschaffen werden, damit der Jünger der Wissenschaft wirklich in ihr zu Hause ist und sich

nicht mit dem Stückwerk begnügt, das für den Horizont der Schüler zurechtgeschitten ist" (blz. 124). Evenwel brenge men niet op de school geleerdheid, die daar niet te huis hoort. „Die gewöhnliche naive Interpretation erklärt alle Erscheinungen nach der Schablone. Sie muss im Elementarunterrichte unermüdlich angewendet werden, und sie ist es, die die Grammatik in Verruf gebracht hat" (blz. 99). Gercke schijnt ook verstandig genoeg te zijn om te weten, dat methode noodig en nuttig is, maar dat er vóór alles nog iets anders behoort bij te komen dat in de persoonlijkheid van den toekomstigen geleerde of leeraar zelf gelegen is. Hij spreekt het althans in een bepaald geval uit, nl. waar hij het heeft over het vak der paedagogiek: „dabei, zegt hij (blz. 127), gehe ich hier natürlich nicht auf das ein, was keine Wissenschaft und keine Technik lehren kann und was erst den wirklichen Lehrer macht.... der angeborne pädagogische Takt, der auf einer Art von Inspiration beruht." Op bldz. 79 zegt hij met betrekking tot de oude grootmeesters in de conjecturaalcritiek: „Das lehrreiche Studium dieser Meister wird heute viel zu sehr vernachlässigt." Zelf zou hij echter in die richting beter den weg wijzen, als hij zijne voorbeelden van emendationes palmariae bij voorkeur aan die groote meesters, en niet hoofdzakelijk aan eenige van zijne land- en tijdgenooten ontleend had.

Aan het slot zijner „Methodik" wijst hij er met nadruk op, dat „der Philologe und Historiker ohne lebendige Berührung mit der Wissenschaft" gaandeweg „ein schlechter Lehrer wird, zumal in den oberen Klassen, wenn er von den Früchten der in seinen jungen Jahren gepflanzten Obstbäume leben will, ohne sie zu begiessen, beschneiden und düngen, ohne neue Stämme anzupflanzen." En het is duidelijk, dat de samenstellers van deze „Einleitung" wel degelijk rekening hebben gehouden met wat in het belang is van de talrijke klasse van leeraren in de klassieke oudheid, wier levenstaak hen belet zich geheel aan de wetenschap te geven. Aan hen is gedacht bij de behandeling van de afzonderlijke gedeelten, die op de „Methodik" volgen, en die er op zijn ingericht om den huidigen stand van wetenschappelijke kennis en vraagpunten aan de orde te beschrijven.

Het tweede hoofdstuk is getiteld „Sprache," bewerkt door Kretschmer. Bickel schreef het derde, dat over de „Metrik" handelt. Als vierde volgt de „Griechische and römische Literatur," waarin het Grieksche gedeelte eene legkaart is van het werk van twee heeren, Bethe en Wendland; het Romeinsche is, gelukkig, door één man vervaardigd, en wel door Norden zelf. In dat vierde hoofdstuk is deze methode gevolgd: bij de Grieksche litteratuur wordt eerst de poëzie behandeld, dan het proza, daarop volgt, meest in kleine letter, eene breed opgezette paragraaf, getiteld: Quellen und Materialien. Gesichtspunkte und Probleme; bij de Romeinsche is periodenindeeling en in elke periode eerst de poëzie, dan het proza, dan volgt een soortgelijke paragraaf over bronnenonderzoek enz. Wil men uit den omvang van de verschillende hoofdstukken de gewichtsverhouding leeren kennen, die in deze encyclopedie aan de verschillende onderdeelen is toegekend, dan zij hier gezegd, dat het eerste hoofdstuk 128 bladzijden telt tegen 101 van het tweede, 41 van het derde, en 316 van het vierde — daarvan komen er 178 op de Grieksche en 138 op de Latijnsche letterkunde. Andere en betere verhoudingen dan wij in „Die Kultur der Gegenwart" aantroffen. Laat ik hier nog bijvoegen dat typen en papier voortreffelijk zijn, in aanmerking genomen dat er naar gestreefd is een vrij compressen druk in twee lettersoorten met duidelijkheid en smaakvol uiterlijk te doen samengaan. De prijs van het werk is waarlijk niet te hoog. Hij zal bij inteekening op alle drie Bände nog wat lager komen.

Ook voor onze Nederlansche classici valt hier veel wijsheid op te doen. Vooral Kretschmer's hoofdstuk over de Grieksche en de Latijnsche taal acht ik zoowel voor den candidaat als voor den doctor in de classieke letterkunde eene voortreffelijke en zeer gewenschte lectuur. Hier vinden zij eene inleiding in de wetenschappelijke behandeling van de „oude" talen, die met meesterhand geschreven, de beginselen zoowel als de feiten beheerscht en zoowel de vergelijkende als de historische methode in het juiste licht stelt. Wat in de rest van dit eerste deel staat, hoe goed ook — en Norden's „Römische Literatur" verdient allen lof — kan men licht ook elders zoo of nagenoeg zoo vinden; maar eene zoo goede orienteering in het taalwetenschappelijke deel van hunne studie wordt niet licht elders aangetroffen. Onze studenten kunnen dit hoofdstuk ook in alle kalmte des gemoeds lezen; wat er in staat, ligt buiten het kader van de examenvakken.

Ik meen hiermede het karakter van dit grootsch opgezette werk voldoende te hebben aangegeven. Voor detailopmerkingen is hier geene plaats. Alleen wil ik bij de „Merksprüche," die tegenover de Inhoudsopgave staan, zooals de spreuk: ἁπλοῦς ὁ μῦθος τῆς ἀληθείας ἔφυ de „Wahlspruch G. Hermanns" en een bekend Terentiaansch vers „Wahlspruch Fr. Ritschls," onze Duitsche vrienden er even op wijzen dat een andere eveneens daar geciteerde spreuk, het νᾶφε καὶ μέμνασ' ἀπιστεῖν κ. τ. λ de „Wahlspruch G. C. Cobets" geweest is.

Leiden. J. S. Speyer.

Hektors Abschied von Erich Bethe. Leipzig, B. G. Teubner. 1909. (Pr. M. 1.20). — Overdruk van: Abhandlungen der phil.-hist. Klasse der königl-sächs. Ges. der Wiss. XXVII 413—442.

In bovenstaande verhandeling tracht prof. Bethe te betoogen dat in het 6e boek der Ilias twee oorspronkelijk niet bijeenbehoorende episoden zijn samengevoegd, namelijk: 1) de optocht der Trojaansche vrouwen naar den tempel der Burchtgodin, 2) het bezoek van Hector bij Paris en zijn afscheid van Andromache. Hij maakt nu deze tweede episode van haar omgeving los, gaat met liefdevolle nauwkeurigheid den onderlingen samenhang na van de beide tafreelen waaruit zij bestaat: *a*) Hector bij Paris en Helena, *b*) Hector met Andromache in gesprek, en wijst op de fijne karakterteekening. Zijn slotsom is: in een ouder gedicht, waarvan een gedeelte in Z is opgenomen, kwam Hector kort voor zijn dood uit den veldslag met geen ander doel dan om Paris te halen, den held die hem zou wreken; als Hector straks door Achilles' hand was geveld, zou de pijl van Paris Achilles doorboren.

„Een ouder gedicht". Hoe Bethe zich dat „opnemen" of „inwerken" van ouder gedichten in de Ilias eigenlijk denkt, is mij niet recht duidelijk, en eerlijk gezegd, geloof ik dat hij ook zelf daarvan geen heldere voorstelling heeft. Hij begint zijn opstel met de verklaring „dat wij er eindelijk weer aan gewend zijn geraakt de „Ilias als een samenhangend gedicht te beschouwen „(ein einheitliches Gedicht, das Werk eines künstlerischen „Willens)", maar neemt tevens aan dat de dichter allerlei „Vorlagen planmässig zusammengearbeitet hat". Als nu echter die dichter, die kunstenaar, een oogenblik daarna „Redaktor" en „Ordner" wordt genoemd en de Ilias uit „Werkstücke (wat zijn dat eigenlijk?) erbaut" heet, die men „um sie prüfen zu können muss herauslösen und den Mörtel abschlagen", dan begrijp ik niet langer, wat ik zoo even meende wèl te begrijpen, den zin der woorden: „wij zijn eindelijk weer gewend geraakt" enz. — Immers, aaneenvoegen van „Werkstücke" wil òf zeggen: datgeen wat elk architekt doet, die een gebouw, *zijn* kunstwerk, *zijn* schepping, optrekt, — maar dan blijft er van dat gebouw ook niets dan ruw materiaal zonder kunstwaarde over, als men de steenen uitéén haalt en er de kalk afkrabt; dat is dus Bethe's bedoeling allerminst! — òf het beteekent ongeveer wat een vroeger geslacht zich als den oorsprong der Ilias heeft gedacht, namelijk het ruw-weg aaneen lasschen van brokstukken of ook wel van geheele afzonderlijke gedichten, niet door een kunstenaar, maar door een werkman, niet het werk van een dichter, die zijn stof aan oudere sagen ontleende, maar dat van een redakteur of een commissie van redaktie, die haar „Werkstücke" uit oude kunstwerken „herausgebrochen" had, — en aan die voorstelling hebben wij ons waarlijk niet in de laatste jaren behoeven te gewennen.

Toch aanvaard ik die woorden „eindelijk weer gewoon geraakt" als een goed omen en pas ze gaarne op mij zelf toe. Laten wij trachten er nog veel beter aan te wennen, en in ons de overtuiging aan te kweeken dat men den samenhang van de Ilias — of van de Odyssee — evenmin als van eenig ander organisch geheel kan verscheuren zonder het leven zelf er van aan te tasten. „De Ilias tegelijk een geheel en een veelheid", dat is òf onzin, òf het is de erkenning van wat vanzelf spreekt, dat deze dichter, evenals anderen, zijn stof niet uit het ijle niet heeft te voorschijn getooverd, maar ze aan vroegere — vaak onderling niet overeenstemmende — overleveringen heeft ontleend, gelijk een architekt zijn plan uitvoert met materiaal van verschillende leveranciers, en niet zelf zijn steenen bakt of uithouwt uit de groeve, — neen, ook die vergelijking is alweer misleidend, want ook dàn nog, als de bouwmeester dat deed, wat althans denkbaar is, zou hij scheppend en oorspronkelijk kunstenaar kunnen blijven; om juist te zijn, moet het slot luiden: gelijk een architekt zijn steenen niet uit de lucht grijpt, zooals goochelaars aan naieve toeschouwers dat toeschijnen te doen.

En als Bethe zijn verhandeling sluit met deze verklaring: „wij kunnen onmogelijk weten of de dichter van „Hectors Afscheid een grooter epos had geschapen; „alleen zooveel is zeker, dat aan het tot ons gekomen „gedeelte een en ander moet zijn voorafgegaan om de „verhoudingen en de gegevens duidelijk te maken „waaruit die dichter het tooneel had opgebouwd dat „geheel zijn werk is, Hectors Afscheid", dan zou ik hem willen toeroepen: collega, gij weet veel meer dan gij denkt; die verhoudingen en die gegevens kent gij zoo goed als wij allen, en den omvang van het gedicht waarin ze ons zijn uiteengezet evenzeer; want de dichter der Ilias, — niet uw anonymus, die het onbekende kunstwerk zou hebben geschapen, waarvan een brokstuk als „Torso" in boek 6 der Ilias zou zijn ingevoegd, — heeft ze ons meegedeeld in het vorig deel van zijn gedicht, de eerste vijf boeken. De Achaeërs zijn enkele weken geleden [1]) aan de kust van Troas verschenen; heden zijn zij nu tegen de stad opgerukt, en nadat een poging om den krijg door een tweegevecht tusschen Menelaus en Paris te beslechten is mislukt, heeft de groote strijd op leven en dood een aanvang genomen. En nu zegt Hector zijn gade vaarwel, — dat had hij ook eenige uren tevoren kunnen doen, maar de dichter heeft het nu zóó gewild, — en als hij van Andromache is weggegaan, gevoelt zij — en wij gevoelen het met haar — dat dit een afscheid voor het leven is geweest [2]).

Men pleegt aan te nemen dat dit in de Ilias niet uitkomt; maar dan doet men den dichter onrecht. Al sneuvelt Hector nog niet op dezen eersten dag van den strijd, maar een paar dagen later, hij keert toch niet terug in de stad, en Andromache ziet hem dus eerst als lijk weder, door Achilles voortgesleurd achter zijn zegekar. Want, gelijk den veldheer betaamt, blijft hij bij de troepen, die den eersten nacht dicht onder de muren kampeeren, en vervolgens, nadat zij voorspoedig hebben gestreden, in de open vlakte nabij de legerplaats der Achaeërs.

Om de Ilias zóó te mogen verklaren, behoeft men alleen op twee plaatsen (H 477 en Θ 55—59) een kleine wijziging aan te brengen, niet eens uit conjektuur, want er bestaat verschil van lezing.

Maar ik mag hier verder niet in bijzonderheden treden; dat hoop ik eerlang in de *Mnemosyne* te doen [3]).

Leiden. J. van Leeuwen Jr.

Dietrich Mülder, Die Ilias und ihre Quellen. Berlin, Weidmann. 1910. (Pr. M. 10).

„Wij zijn er eindelijk weer aan gewend geraakt de Ilias als een geheel, als het werk van een dichter te beschouwen." Deze mij zoo sympathieke woorden van prof. Bethe, waarvan ik echter de toepassing in de verhandeling van dien geleerde over „Hector's Afscheid" niet kon vinden, zouden als motto voor Mülder's boek kunnen dienen. Hij is inderdaad overtuigd een *kunstwerk* vóór zich te hebben, dat men *als zoodanig* moet beschouwen om het te kunnen waardeeren en er den kunstenaar die het schiep uit te leeren kennen; eerst

[1]) Ik heb dit indertijd uitvoerig betoogd in de *Mnemosyne*. Weerlegging schijnt me niet mogelijk en is ook niet beproefd.

[2]) Zie Naber Quaest. Hom. 156, ook door Bethe aangehaald.

[3]) Zoo schreef ik in Juni; in het inmiddels verschenen October-nummer der *Mnem.* heb ik aan dit voornemen gevolg gegeven. [Noot in de drukproef bijgevoegd].

daarna kan men dan — des verkiezende — gaan onderzoeken over welke stof die kunstenaar beschikte en hoe hij ze heeft gebruikt. Met de opgewektheid, uit de liefde tot zijn onderwerp geboren en vol van den moed zijner overtuiging, heeft Dr. Mülder nu getracht het beeld van dien dichter te teekenen. Zeer verstandig heeft hij zich daarbij bepaald tot eigen zienswijze, overtuigd dat, indien het hem mocht gelukken anderen daarvoor te winnen, de bestrijding van afwijkende opvattingen van zelf overbodig zou worden.

Zijn beide hoofdstellingen: „de Ilias is een naar een bepaald plan ontworpen, wèlsamenhangend gedicht" en: „de Ilias is niet aan het begin maar aan het einde eener krachtige letterkundige ontwikkeling geschapen" onderschrijf ik gaarne; ik heb verleden jaar, eerst in kleiner kring, daarna in eenige avondvoordrachten aan onze Universiteit, en nu onlangs in de *Mnemosyne*, getracht hetzelfde te betoogen.

Derhalve: Homerus „een betrekkelijk jonge dichter", vergeleken namelijk met zijn — ons onbekende — voorgangers. Hoe jong dan wel? Mülder's meening, dat hij omstreeks 625 heeft geleefd, schijnt me niet aannemelijk, en de daaruit voortvloeiende beoordeeling van hetgeen de overgeleverde tekst van Ilias en Odyssee aan jongere woordvormen bevat maak ik allerminst tot de mijne. Het komt mij voor dat de vaak besproken overeenkomst van sommige gedeelten der Ilias met verzen van Tyrtaeus en andere elegie-dichters voor het bepalen van den tijd, waarin de dichter der Ilias heeft geleefd, geen bruikbaar materiaal oplevert, al mag Mülder daaraan groot gewicht hechten, ook blijkens zijn vroegere verhandeling over „Homer und die altionische Elegie" [1]).

De beoordeeling van de kunst des dichters is intusschen van deze vraag niet afhankelijk. Uitnemend is Mülder er in geslaagd daarvan het dramatisch pathetisch karakter aan te toonen, berekend op levendige voordracht, — niet zang, zegt hij nadrukkelijk en terecht, — met veel gebarenspel.

Minder ingenomen ben ik met uitingen als: „de dichter is een schalk en lacht in zijn vuistje" (131, 246, enz.), hij „persifleert", „neemt een loopje met" dit of dat, „wil zijn toehoorders aan het schateren brengen", „houdt er allerlei kunstgrepen (Tricks) op na"; en deze eigenaardigheid van Mülder's opvatting doet mij twijfelen of ik hem als geestverwant mag beschouwen, al ben ik het op verscheiden hoofdpunten geheel met hem eens. Ik mis bij Mülder eerbied voor hetgeen den dichter volgens mij heilig is geweest en heilig moest zijn, zou hij dichter verdienen te heeten. In hoeverre de schepper der Ilias een vroom man was, weet ik niet, maar dat hij een *vroom dichter* was in den zin dat, *terwijl hij zijn kunstwerk schiep*, de gestalten der Olympiërs voor hem straalden in verheerlijkenden lichtglans, daarvan ben ik overtuigd, en zoowel het kunstwerk als de kunstenaar zou in mijn schatting jammerlijk diep dalen, als ik moest aannemen dat de dichter den draak placht te steken met de godsdienstige voorstellingen van vroeger geslachten, en de Olympiërs als een soort marionetten beschouwde, die men van tijd tot tijd eens met armen en beenen laat slaan, eigenlijk uit malligheid en met een knipoogje aan het publiek, op een „fast immer wie ironisch anmutenden Art und Weise" (106, en zoo passim), een „letterkundige mode door overdrijving parodieerend" (120, 184 enz.). Dat ware spotten... niet maar alleen met wat voor anderen eerbiedwaardig was of eenmaal geweest was, maar ook en vooral met eigen kunst; dat ware onvereenigbaar... niet slechts met vromen zin, maar ook en vooral met goeden smaak en betamelijkheidsgevoel. Neen, in de kunst van onzen dichter is de inwerking der goden geen bijzaak, maar veeleer hoofdzaak! Hoe ik mij het plan der Ilias ontsproten denk uit des dichters streven om de oude sagen met zijn eigen godsdienstige voorstellingen en die zijner tijdgenooten in overeenstemming te brengen, dus uit den „gründlichen Wandel der Anschauung" waarvan Mülder ergens (267) spreekt, heb ik onlangs getracht in de *Mnemosyne* uiteen te zetten.

Als ik dan ook een der oude gedichten, waaraan de dichter der Ilias volgens Mülder zijn stof moet hebben ontleend, als „Heraklesschwank" zie betiteld, waaruit de „im Himmel herrschende Familienzank" zou zijn overgenomen, en voor dat oude gedicht als kenmerkend zie opgegeven „das Zanken, Balgen und Übertölpeln, „worin schliesslich der ganze Spass besteht" (129), dan kom ik tegen zoo grove voorstelling in krachtig verzet, hoe gaarne ik mij overigens aansluit bij Mülders betoog dat hetgeen over Heracles in de Ilias wordt verhaald geenszins als later ingelascht is te beschouwen.

Zoo de goden, zoo de heroën! Ook het heldendom, het ridderwezen heeft de dichter der Ilias volgens Mülder niet ernstig opgevat. Als demokraat, in een ionische republiek levend en voor vrije burgers dichtend, gewend aan de rhetoriek der volksvergaderingen, drijft hij eigenlijk den spot met een „bramarbasierenden Achilleus" en dergelijke buiten de werkelijkheid staande reuzen (346—348); de hoofdfiguren der heldensage moeten zich zelfs, als dat zoo in des dichters kraam te pas komt, „in het pakje van reizende kunstenaars (Akrobaten) laten steken" — ter gelegenheid namelijk van de lijkspelen (men zie 286—293).

Ik kan mij voorstellen dat een door zulke uitvallen ontstemde lezer het boek uit de hand legt, als een schotschrift dat buiten rekening kan worden gelaten. Laat ons dat niet doen, maar het goede er uit aanvaarden en de hoofdgedachten ernstig toetsen, hoeveel ons in de inkleeding moge mishagen. Laat ons dankbaar erkennen dat Mülder, na scherp en onbarmhartig onderzoek, de Ilias als „het werk van een der oorspronkelijkste en vernuftigste dichters van alle volken en tijden" (342) heeft leeren waardeeren.

Als voorbeelden van onzen dichter beschouwt Mülder: 1) een gedicht waarin de veroveringen van Achilles in het zuidelijk gedeelte van Troas (Lyrnessus, Pedasus en vooral Dardania) werden verhaald; 2) een gedicht over den strijd der zeven tegen Thebe: Ilios is n.l. volgens hem een uit Boeotië naar Azië verplaatst Thebe; 3) een gedicht over Meleager: de uit toorn zich aan den

[1]) Progr. Hildesheim 1906. Mij alleen uit Cauer's referaat (Grundfragen der Homerkritik², 1909, blz. 489 et 529 volgg.) bekend.

strijd onttrekkende Achilles is naar het beeld van Meleager geteekend; 4) het oude gedicht over Heracles en diens tocht tegen Ilios, dat zoo grappig zou zijn geweest; 5) een gedicht met Nestor tot hoofdpersoon; 6) een Rhodisch-Lycisch epos, terwijl 7) de sage van Helena, die oorspronkelijk naar een niet ver van Sparta verwijderde plaats, vermoedelijk Troezen, moet zijn ontvoerd, door onzen dichter voor het eerst tot het motief van een, door hem verzonnen, krijgstocht der gezamenlijke vorsten van Hellas naar het verre Oosten is gemaakt.

Dat laat zich alles zeer goed hooren; al kan — zal men over allerlei bijzonderheden met den schrijver van meening verschillen, en al zal veel uit den aard der zaak steeds onzeker blijven, men zal in elk geval zijn ongemeene scherpzinnigheid en veelal gezonden betoogtrant moeten waardeeren. Mijn hoofdbezwaar — en ik zal wel niet alleen staan in mijn opvatting — geldt de voorstelling die Mülder ons geeft van *de wijze waarop* de dichter der Ilias het werk van zijn voorgangers heeft gebruikt. „Een talent van wonderbare dramatische kracht" kent hij hem toe, „dat overal leven en beweging „heeft weten te brengen in de van elders ontleende „stof" (320 en elders); ook zelfstandigheid genoeg om een strijd tusschen Europa en Azië te verzinnen, en om allerlei eigennamen van aanvoerders zelf te maken; maar diezelfde dichter met zijn rijke verbeeldingsgave wordt ons telkens en telkens weer voorgesteld als gebruikmakende van „gevormd materiaal" en zich daarmee zoo goed en zoo kwaad als het gaan wil behelpende; met andere woorden: hij zou voortdurend stukken van oudere gedichten zooveel mogelijk onveranderd hebben overgenomen, en verlegen hebben gestaan zoodra het hem „an geformtem Material fehlte" (85 en elders); de dichter — op zulke oogenblikken veelal „Bearbeiter" betiteld — zou dan aan het prutsen, of hoe moet ik het noemen?[1]) zijn geraakt en er maar wat van hebben gemaakt, omdat hij hetgeen hij eigenlijk wilde zeggen niet goed zeggen kòn (161 en elders). Zoo slaafsche en onbeholpen navolging bij zooveel oorspronkelijkheid kan ik mij niet voorstellen, en geloof ook niet dat Mülder zelf er zich een klare voorstelling van heeft gemaakt. Veel liever spreek ik dan ook met hem van „Altes in neue Formen gegossen" (294), — oude stof in nieuwen dichtvorm; van „een nieuw beeld, dat de dichter, inspiriert von seiner Quelle, het eerst heeft gezien" (218); van „eenvoudige van elders ontleende gegevens, die de dichter met al de middelen zijner kunst heeft versierd en verrijkt" (240), zoodat „eerst door zijne kunst uit de overgeleverde stof een gedicht in den vollen zin des woords is ontstaan" (249). Heusch, de heer Mülder heeft voor dat oude gedicht meer eerbied en bewondering, dan hij in de hitte van het betoog laat blijken, meer misschien dan hij zich bewust is of zou willen weten. Hij zal de gymnasiasten te Emden niet leeren met de Ilias te spotten, zelfs niet met de grieksche sagen en den griekschen riddertijd.

Dat een zoo „temperamentvoll" man, wanneer hij opkomt tegen hetgeen langen tijd als onomstootelijke waarheid is beschouwd, kans loopt door te slaan in tegenovergestelde richting en zich wel eens heftiger zal uitlaten dan noodig of wenschelijk was, spreekt vanzelf en is dus, indien noodig, zeker gemakkelijk te vergeven; ook dat hij zich soms schromelijk vergist. Voor den gang van het betoog is dat van weinig belang: ik laat hetgeen ik van dien aard opteekende hier dan ook rusten.

„Ik twijfel wel eenigszins" zegt Mülder ergens ironisch (108), „of mijn verklaring (van de Diapeira) bij de gewone, „gedachtelooze bewonderaars van Homerus waardeering „zal vinden; toch verlang ik minder dan iemand in de „woorden van den dichter te leggen wat er niet in ligt. „Maar hij heeft er recht op dat wij hem geven wat „hem toekomt, zelfs al kwam daarbij van al onze „helden-vereering, onze helden-theologie, mythologie en „archaeologie geen zier terecht. Wat de dichter bedoelt, „zegt hij duidelijk genoeg, als men hem maar onbevoor„oordeeld en met verstand leest, zonder oude of nieuwe „geleerden meer te gelooven dan hem zelf." — Die woorden zijn mij uit het hart gesproken, en wien niet, dien het ernst is met onze wetenschap? Eischte Aristarchus niet precies hetzelfde? Moge Mülder's boek, dat de groote deugd heeft inderdaad een boek te zijn, een werk dat men lezen en na lezing als een geheel overwegen kan, nagenoeg zonder aanteekeningen of citaten, velen opwekken om, als hij, uit eigen oogen te kijken. Ik ben overtuigd dat het daartoe kan en zal dienen, en heet daarom het werk, ondanks veel dat mij daarin afstoot, van harte welkom.

Leiden. J. van Leeuwen Jr.

Th. Birt, Jugendverse und Heimatpoesie Vergils. Erklärung des Catalepton. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1910. (Pr. M. 3.60).

Met een zucht van verlichting heb ik de laatste bladzijden van het hierboven genoemde boek gelezen. Zulke lektuur is even weinig onderhoudend als licht.

En is dit heele soort van commentaren niet verwerpelijk, die in de uitvoerigheid hunner taalkundige en zakelijke uiteenzettingen al te vaak het verband met den tekst loslaten. Zoo zegt schr. p. 27 en vl. „Derartige Verschreibungen finden sich öfter und es verlohnte einmal, sie zu sammeln." Hij bedoelt fouten als *deo* voor *de eo*. En hiervan geeft hij eenige uit verschillende schrijvers genomen voorbeelden. Voor het beoordeelen der lezing *Sinistra et ante* voor *Sinistra tante* zijn deze voorbeelden overbodig; want ieder weet wel, dat dergelijke fouten wel eens in de handschr. voorkomen. En om van eenige waarde op zich zelf te zijn, zou zulk een verzameling heel anders moeten zijn aangelegd, veel uitvoeriger en nauwkeurig systematisch gerangschikt.

Aanvaardt men eenmaal het soort, dan is er veel in dezen commentaar te prijzen. De schrijver is meermalen oorspronkelijk in zijne opmerkingen en verklaringen. Zoo hebben mij, om een paar voorbeelden te noemen, bizonder getroffen de regel, dien hij uit Cic. Orator 153 getrokken heeft, dat de uitgang van een woord weggelaten kon worden, als een gelijk geconstrueerd woord volgde — een regel voor de metriek van Plautus van groot belang — en zijn bewijs, (p. 50 vl.) dat men in den lateren keizertijd in den dat. sing. *qui* en niet *cui*

[1]) Mülder zelf spreekt van „zusammenflicken" (288 en elders).

schreef Hinderlijk echter is een zekere ongebondenheid van stijl, die in werk als dit misstaat; uitvallen als „Belege, die freilich auch heute noch immer von unachtsamen Editoren durch schlechte Korrekturen verschmiert werden" zijn tegen den goeden toon.

Het zwakste in het boek is het kritische gedeelte. De kritische opgaven zullen over het algemeen wel juist zijn overgenomen van Bährens en Ribbeck, al zijn er ook hoegenaamd geen correcties in gebracht; zooals ook hier weer, net als bij Bährens en Ribbeck staat, dat Voss. 78 in Ia vs. 4 *ignavis* heeft, terwijl dit handschr. *ignarus* geeft. Maar de bespreking der handschr. is totaal onvoldoende. Aan een opgave als „M: *Monacensis 18895*, chartac. im J. 1452 geschrieben, auf fol. 225 ff." heeft niemand iets. Een goede samenvatting van hetgeen over deze handschr. door Näke, Ribbeck en Bährens geschreven is, zou van groot nut en gemak zijn. Wil men zich evenwel op het standpunt stellen, dat deze alleen voor de heele Appendix Vergiliana is te geven, dan heeft het ook geen zin zoo'n paar vermeldingen van jaartallen en namen te geven. De enkele namen der handschriften ter verklaring der kritische opgaven zouden dan voldoende zijn geweest.

Schr. is overtuigd, dat deze verzameling door de uitgevers van de Aeneis in het licht gegeven is en dat de gedichten dus, behalve IX dat, zooals ook hij erkent, moeilijk echt kan zijn, werkelijk Vergilius tot auteur hebben. Ik ben nog eenigszins twijfelmoedig gestemd. Alleen maar deze bezwaren wil ik opperen. Als men aanneemt, dat deze gedichtenverzameling inderdaad uit de schriftelijke nalatenschap van Vergilius is uitgegeven, is het zeer moeilijk te verklaren, hoe een gedicht van een ander — en dat is IX immers – onder Vergilius' nagelaten geschriften is geraakt en door den uitgever voor een gedicht van Vergilius is aangezien. En hiernaast: in de woorden van XV, het slotgedicht van den uitgever der verzameling, *Homereo non minor ore fuit* voel ik, dat de Aeneis als bekend verondersteld wordt. Dan kunnen deze gedichten moeilijk door de Aeneisuitgevers uit Vergilius' nagelaten papieren verzameld zijn.

Opmerkingen bij den inhoud van den commentaar heb ik vele; wat bij de veelsoortigheid der stof, die ter sprake komt, ook niet te verwonderen is. Ik geef daarvan hier nog een paar.

Op pag. 44 noemt schr. onder gevallen als *palm et crinibus* ook gevallen als *praesente legatis omnibus*. Maar dit laatste is geheel iets anders; dat is een geval van casus-verstijving; het eerste is een kwestie van bepaalde groepeering, het tweede van bepaalde woorden; *praesente* dient hier als praepositie, gelijksoortig met ons *gedurende*.

In IIa noemt Priapus de geschenken op, die hij krijgt:

Mihi corolla picta vere ponitur
Mihi rubens arista sole fervido
Mihi virente dulcis uva pampino

Schr. wil verbinden *uva virente pampino:* „beim Winzerfest schneidet man nämlich im Süden die Traube nicht immer nur einfach vom Stock sondern vielfach auch ganze belaubte Rebzweige ab, an denen die Trauben hängen bleiben." Tegenover *vere* evenwel en *sole fervido* schijnt ook *virente pampino* moeilijk iets anders dan een tijdsbepaling te kunnen zijn, waar *vireo* de beteekenis heeft van „bloeiend zijn, overvloedig zijn."

Ib. vs. 10 vl.

Meis capella delicata pascuis
In urbem adulta lacte portat ubera

„Das *adulta lacte* ist von einziger Kühnheit" zegt Schr. Ik betwijfel dit. Het woord is bizonder juist gekozen, niet bizonder stout gebruikt. „Tot rijpheid, tot volle ontwikkeling komen" is een gewone beteekenis van *adolescere* (b. v. *ubi adoleverit aetas*) en dit past juist bij de langzaam aan vol wordende speen. Daarentegen zijn de door schr. aangehaalde voorbeelden *fax flammis adulta* (Ap. Met XI 1,24) „waarvan de vlammen zich hoog verheffen" en *flamma adolescente* (Front. Strat. I, 5,28) „hooger wordend," naar ik meen, anders bedoeld. Evenmin kan ik me vereenigen met wat hij verder van *pascuis* zegt: „zu dem freien Ablativ *pascuis* kann nur *in* nicht *ex* ergänzt werden und daher ist diese Ortsbestimmung, wie angegeben, zu *adulta* zu ziehen." Ieder, die de twee verzen onbevooroordeeld overleest, zal verbinden *meis capella pascuis in urbem portat ubera*. En het spraakgebruik van Vergilius verzet zich hiertegen in het geheel niet. Vgl. Aen. V 178 *at gravis ut fundo vix tandem redditus imo est.*

Wat schr. op pag. 34 zegt van de wijze, waarop Priapus aan den dief niet zelf de straf voltrekt, maar door een mensch voltrekken laat, schijnt me op verkeerde redeneering te berusten. De voorstelling, die in verschillende Priapea gegeven wordt, is duidelijk genoeg en kan daarom niet, gelijk schr. meent, nader verklaard worden door deze plaats. Maar we hebben hier te doen met een komische, half rationalistische innovatie.

Bij IIIa vs. 4 *Nutrior; magis et magis fit beata quotannis* maakt schr. niet eens melding van de conjectuur van Bücheler: *tutor ut magis et magis sit beata quotannis.* In de codd. staat voor *fit ut*, met erasie van één letter daarvoor in B. Mij schijnt het geen conjectuur maar een emendatie. *Nu* is naar boven gekomen van het vlak er onder staande woord *huius.*

In IIIb leest schr. de slotverzen *Tale deae numen, tali mortalia nutu / Fallax momento temporis hora dedit*, wat hij aldus verklaart: einem solchen Nicken der Parze hat in einem raschen Augenblick die trügerische Stunde „die Entscheidung über den Tod" anheimgegeben." Heel gemakkelijk te begrijpen is deze verklaring niet. En ook onwaarschijnlijk in een gedicht, dat overigens zoo eenvoudig is. Nu bestaat een conjectuur van Ruhnken, die ook hier vermeld wordt, *premit;* deze gaat van de onderstelling uit, dat p̄it gelezen is als d̄it, wat zeker niet te gewaagd is gedacht. En hoe eenvoudig wordt dan alles. *Tale deae numen, tali mortalia nutu: / Fallax momento temporis hora premit.* „Zoo is 't bestier der Fortuin, zoo wankel staat al wat men menschelijk is, de misleidende tijd vaagt het in een oogwenk weg."

Ik wil eindigen met IX vs. 60 *Cynthius et Musa, Bacchus et Aglaie.* Schr. meent, dat beantwoordend aan het enk. *Aglaie* met opzet ook het enk. *Musa* is gesteld. „Im Interesse der Konzinnität steht hier nun auch *Musa* im Singular und zwar mit gelängter Endung."

Om dit te verdedigen haalt hij zeven plaatsen aan, waar een korte *a* voor de caesuur als lang behandeld wordt. Hieruit moet Aen. III 464 *Dona dehinc auro gravia sectoque elephanto* weggenomen worden, omdat we hier met een ander geval, een rhythmische verlenging in een groep van korte te doen hebben en verder ook de beide eerst genoemde, omdat ze uit Carmina epigraphica zijn genomen; de versificatie van deze volgt niet geheel dezelfde regels als van de kunstpoezie en de uitspraak moet niet geheel gelijk geacht worden aan die van het beschaafd Latijn. Van de vier voorbeelden, die er dan nog resten zijn 2 uit Propertius (II 13, 25; IV 5, 64), éen uit Ovidius (Am. III 7, 55) en een uit een epigram bij Gellius (I, 24). Als men in aanmerking neemt dat in 't laatste 't woord, dat voor de Caesuur staat *scaena* is, dus een bastaardwoord in zijn eigen taal op een lange eindigend, en dat de Propertiushandschriften niet van het beste soort zijn, dan is de bewijskracht van deze vier niet sterk. Maar zwaarder telt, dat het enk. *Musa* een slechten zin geeft. Musa is de dichtgodin in 't algemeen of ook overdrachtelijk de zangkunst, de dichter spreekt tot zijn Muze of van zijn Muze, maar het gezelschap van Apollo vormen de Musae.

Het werk is niet geheel zonder drukfouten. Of daartoe ook duandua voor dvandva behoort, of dat de Schr. zijne kennis van Sanskriet terminologie uit een Italiaansch werk geput heeft, waag ik niet uit te maken.

Leiden. J. W. Bierma.

B. L. Ullman, Hieremias de Montagnone and his citations from Catullus (reprinted from Class. Phil. V 1, Jan. 1910).

In het jaar 1300 legde de Paduaansche rechter Hieremias de Montagnone een boek met citaten uit oude en middeleeuwsche schrijvers aan, dat hij *compendium moralium notabilium* noemde. Daarin zijn zeven plaatsen uit Catullus te vinden, reeds door Baehrens in zijne editie p. LVII vermeld. Daar de codex Veronensis van Catullus waarschijnlijk eerst in 1310 ontdekt is, moet men aannemen, dat de rechter de plaatsen uit den dichter van Verona eerst later aan zijne verzameling heeft toegevoegd. Sedert dit compendium door Peiper aan het licht is gebracht, heeft het de aandacht van de geleerden getrokken, dat Hieremias bij zijne citaten uit Catullus niet het nummer van het gedicht, maar van een *capitulum* (čap^{m}.) opgeeft. Wat beteekent dat? Baehrens vermoedde, dat H. zijne aanhalingen niet aan een handschrift van Catullus ontleende, maar aan een florilegium, doch dit vermoeden is onwaarschijnlijk, daar wij van het bestaan van zulk eene bloemlezing niets afweten en zich bovendien het merkwaardig geval voordoet, dat de nummers der capitula hooger worden, naarmate de citaten ook in latere gedichten van Catullus te vinden zijn. Dit laatste had reeds Peiper opgemerkt en hij giste daarom, dat H. zijn exemplaar van Catullus in afdeelingen, *capitula*, verdeeld had. Die gissing is thans zekerheid geworden door Ullman's onderzoek. Het blijkt toch, dat waar H. een nieuw *capitulum* laat aanvangen, in de codices R O G, dus ook in den archetypus, een gekleurde initiaal of de titel van een gedicht te vinden is [1]). Vooral schijnt de Oxoniensies zoo getrouw mogelijk deze aanwijzigingen van den Veronensis te hebben overgenomen. En dit is dan ook het belangrijke van Ullman's studie, dat zij de waarde van O verhoogt, als een getrouw afschrift van V.

Groningen. J. van Wageningen.

Rudolf Thurneysen, Handbuch des Alt-Irischen. II: Texte mit Wörterbuch. Heidelberg, Carl Winter. 1909. (Pr. M. 2.40; geb. M. 3).
[Indogermanische Bibliothek, herausgeg. von Dr. H. Hirt und Dr. W. Streitberg. 1. Abt., I. Reihe: Grammatiken, 6 II].

Op de kort geleden verschenen Oudiersche grammatika laat Thurneysen een zeer praktisch leesboekje volgen, dat ieder, die de Oudiersche vormleer in zijn geheugen wil vastleggen, bij dezen aanbevolen zij. Een boekje als dit voorziet ongetwijfeld in eene leemte, daar de Thesaurus Palaeohibernicus zoomin als de oudere glossenuitgaven van Zimmer, Stokes en Ascoli ieders bezit kunnen zijn. Bovendien zal de beginner van tijd tot tijd wel eens eene terechtwijzing noodig hebben, waar het geldt Oudiersche verbaalvormen te ontcijferen of infixpronomina uit te schakelen. Met zulke terechtwijzingen is Thurneysen niet spaarzaam. Vooreerst geeft hij als aanhangsel bij zijne texten een brokstuk uit de Würzburger glossen ($6^{b}5-6^{c}21$) met een volledig commentaar, waarin iedere nominale, pronominale of verbale vorm verklaard wordt. Verder is het glossarium zeer uitvoerig en bevat ook alle in de texten voorkomende verbaalvormen, telkens met verwijzing naar schrijver's „Grammatik.” Dit laatste is het, dat mij den voorkeur doet geven aan het boekje van Thurneysen boven het eenige andere van dien aard, dat ik ken, n.l. Strachan's „Selections from the Old Irish Glosses”; hoewel ook dit werkje rijkelijk van noten voorzien is, mist het 't voordeel van een bijbehoorende grammatica, die in aansluiting erbij gebruikt kan worden. Wat de wijze van uitgave betreft had ik gaarne gezien, dat Thurneysen het voorbeeld van Strachan gevolgd had en steeds de Iersche glosse onmiddelijk achter den Latijnschen text had gedrukt: men behoeft dan niet moeizaam te zoeken, wanneer men tot juist begrip eener glosse het Latijn vergelijken wil.

De keuze der Iersche texten komt mij zeer gelukkig voor. De meeste ruimte is natuurlijk gewijd aan eene bloemlezing uit de groote glossenhandschriften, n.l. die te Würzburg ($20^{d}7-23^{a}9$ en $33^{c}1-34^{a}2$), te Milaan ($35^{b}23-36^{b}6$; $61^{a}1-61^{d}4$; 52; $55^{c}1$; $55^{d}11$; $56^{a}13$; $58^{c}4,6$; $85^{b}11,13$; $94^{c}3-13$; $102^{a}9-17$; $131^{c}5-13$), te Turijn (39–69), te St. Gallen ($28^{a}7-28^{b}3$; $45^{b}1-45^{b}9$; $187^{b}5-188^{a}29$; $202^{a}4-202^{b}3$) en te Karlsruhe (3^{c}; $18^{1}/_{2}{}^{d}$). Dan volgt iets uit hot Boek van Armagh ($18^{a}2-18^{b}1$) en het geheele fragment der archaïstische homilie te Kamerijk. Ten slotte vindt men eenige opmerkingen over Iersche poëzie, gevolgd door een paar gedichten, niet minder oordeelkundig gekozen: de twee

[1]) P. 71: „he gave a consecutive numbering to the sections formed by the interposition of red-letter titles or headings”; p. 75: „whether H. imposed this numbering on the Veronensis itself or on a copy, it is impossible to determine.”

eerste (*Is acher* en *Domfarcai*) zullen op niemand hunne werking missen en wellicht sommigen aansporen dieper te zoeken in de nog verborgen schatten van oude Iersche strofische kunst.

Ten slotte nog iets over den gevolgden text.

Thurneysen wijkt hier en daar af van de Thesaurus Palaeohibernicus. Voor de Würzburger glossen heeft hij fotografieën van het handschrift gebruikt en daar beteekent dus zijn text eene nieuwe collatie. Een enkel maal is de volgorde eene andere dan in den Th. P. Thurneysen drukt steeds het *di* der handschriften, waar in den Th. P. dit steeds tot *didiu* is uitgebreid. In het glossarium zegt hij: *dĭ*: *Abkürzung für didiu.* Vermoedelijk zal hij toch wel bedoelen, dat deze afkorting zuiver grafisch is en dan is de zaak dus van weinig belang. Hetzelfde geldt voor *dă-dano* Afwijkingen in Thurneysens Würzburger text van dien in den Th. P. zijn overigens zeldzaam. Ik teeken ze hier even aan, daar dit wellicht voor dezen of genen nuttig kan zijn: Wb. 21a4: Th P. *siglithi*, Thurn. *siglithe*; ib. 21d1: Th. P. *nietetár*, Thurn. *nifitetar* (aldus ook Zimmer); ib. 21d3: Th. P. *arn*, Thurn. *aris* (eene reeds in den Th. P. voorgestelde lezing); ib. 22a6: Th. P. *is airi asberar* ascendit *dó*, bij Thurn. ontbreekt *dó*; ib. 22b6: Th. P. *esé á deo*, Thurn *e[t] sé á deo*. Bovendien is in Thurneysens text van Wb. 20d7–23a9 eene randglosse uitgevallen, n. l. 22b1, die in den Th. P. aldus luidt: ... *chibthascrad* ... *hóre adib baill.* Men ziet, de verschillen betreffen slechts punten van ondergeschikt belang. De eenige plaats waar de juiste lezing tot gewichtige overwegingen aanleiding zou kunnen geven is Wb. 21d1, waar Zimmer zich aan Thurneysens zijde heeft geplaatst; overigens kan men daarover nog vergelijken Pedersen in K.Z. XXXV 359.

Voor de overige texten spreekt Thurneysen niet van eene nieuwe collatie; ik neem dus aan, dat hij hier vroegere uitgaven heeft gebruikt en slechts hier en daar naar eigen inzicht verbeterd en conjecturen op corrupte plaatsen gewaagd. Dat neemt niet weg, dat er ook in deze jongste uitgave een aantal plaatsen in het Kamerijksche fragment duister zijn gebleven. Hierop mogen zich dus toekomstige keltologen het hoofd breken. Maar niet, voordat zij zich goed thuis voelen op het geaccidenteerde gebied van het Oudiersch. Om dat te bereiken zullen hun Thurneysens texten een goed leidsman zijn.

Middelburg. A. G. van Hamel.

Maleische Spraakkunst, door **Ch. A. van Ophuysen.** Leiden, S. C. van Doesburgh. 1910. (Pr. geb. *f* 3.75).

Verf. sagt einleitend, sein Buch sei in erster Linie für seine Schüler, welche das Examen als Kolonialbeamte bestehen wollen, bestimmt, er hoffe aber auch auf einen weiteren Leserkreis. Diese Erwartung ist vollauf berechtigt. Ref. möchte vor allem auch die Vertreter der allgemeinen Sprachforschung, die sich ja immer mehr für die indonesischen Studien interessieren, auf dieses Buch aufmerksam machen.

Ophuysens Grammatik hat einen Vorzug, der keiner andern unter den zahlreichen malaiischen Grammatiken, unter denen es doch ganz vorzügliche gibt, im gleichen Masse eigen ist: Er macht fortlaufend, vom ersten bis zum letzten Paragraphen, auf den Unterschied in der Auffassung und in der Ausdrucksweise aufmerksam, wie er zwischen Indonesisch, spez. Malaiisch, und Europäisch — nicht nur Niederländisch, sondern auch Englisch etc. — besteht. Dadurch gelingt es ihm, uns ein ausserordentlich scharfes Bild vom Wesen der malaiischen Sprache zu liefern. Meisterhaft in dieser Hinsicht ist der Abschnitt über das Pronomen § 62 ff. — Um noch bei einigen Einzelheiten zu verweilen, so muss Ref. gestehen, dass ihn die Theorie des Akzentes, § 31 ff, sehr frappiert hat. Da aber Verf. eine längere Forschungsreise durch sämtliche malaiisch sprechenden Gegenden unternommen hat, ausdrücklich zu dem Zwecke, um über gewisse sprachliche Erscheinungen Klarheit zu gewinnen, müssen wir seine Theorie akzeptieren. Der Abschnitt § 1–8 ist zu langatmig, in § 49 und 50 vermisst Ref. die Beispielsätze.

Ophuysens Buch sei aufs wärmste empfohlen, besonders auch den Vertretern der allgemeinen Sprachforschung.

Luzern. R. Brandstetter.

Gustav Groeber, Wahrnehmungen und Gedanken (1875–1910). Strassburg, J. H. Ed. Heitz. 1910. (Pr. M. 1.80; geb. M. 2.50).

Een groot filoloog, een werker voor wie we eerbied hebben, de man van de *Grundriss*, de stichter van de *Zeitschrift für romanische Philologie,* biedt ons hier zijn denkbeelden aan in de vorm van korte maximen. Laten we een blik slaan in het boekje en de man bewonderen, die niettegenstaande zijn tijdrovende werkzaamheid op speciaal gebied zijn gedachten laat gaan over allerlei kwesties, over wetenschap en geloof, geschiedenis en kunst, over wijsgerige en letterkundige vraagstukken. Trots klinkt hier en daar de toon van de man, die de macht van het verstand heeft leren kennen, als hij bijv zegt: *Gott bleibt ein Erziehungsmittel für, ihr Fühlen und ihr Begehren dem Denken nicht unterwerfende Menschen.* Scherp geformuleerd zijn vaak zijn definities, zo bijv.: *Franzosen empfinden wie Frauen und rechnen wie Juden.* Maar over het algemeen ontbreekt de Franse gratie die toch aan zulk werk zijn waarde geeft. Goed doet het echter aan naast de filoloog te leren kennen de man van edel karakter, die niet koud blijft voor de grote levensvragen welke de mensheid bezighouden.

Leiden. K. Sneijders de Vogel.

Otto Seeck, Geschichte des Untergangs der antiken Welt. II-III. Band, mit Anhang II-III. Berlin, F. Siemenroth. 1901 en 1909. (Pr. per deel M. 6; geb. M. 7).

Bijna vijftien jaren geleden werd het eerste, toen kortelings verschenen deel van Seecks breed opgezet werk in het *Museum* door mij aangekondigd (Jaarg. 1896 p. 222 v.v.). Mijn eindoordeel vatte ik aldus samen: „Het kan niet genoeg betreurd worden dat het den schrijver, aan wiens scherpzinnigheid en veelomvattende kennis men alle recht moet laten wedervaren, èn in zijn historische opvatting èn in zijn stijl veelal ontbroken heeft aan die rustige bezonnenheid, die de Grieken terecht zoo hoog stelden”. Thans is bij de lezing van het tweede en derde deel, waarin het Rijksbestuur en Godsdienst en zedelijkheid zijn behandeld,

mijn indruk dezelfde gebleven, het gevoel van onbevredigd zijn wellicht nog versterkt. Men zou zijne bedenkingen tegen Seecks boek ook kunnen samenvatten in de klacht: ach, dat aan al dit weten, aan deze zoo grondige geleerdheid en bewonderingswaardige scherpzinnigheid toch ware gepaard geweest een nobeler zin, een verhevener opvatting van de dingen en van de personen, meer eerbied voor en meer medelijden met de menschheid.

Ook, meer gevoel voor maat en het besef van de noodzakelijkheid om elk historisch beeld in zijn eenheid en geslotenheid te geven. Hoewel de schrijver uitteraard van vele rechts- of staatsinstellingen, religieuse of zedelijke voorstellingen slechts de laatste ontwikkeling had te schetsen, heeft hij zich herhaaldelijk niet kunnen bedwingen om de geheele voorgeschiedenis van instituut of voorstelling er bij te geven. Een paar voorbeelden ten bewijze.

In het derde boek, *die Verwaltung des Reiches*, worden het hof en de rijksambtenaren, het krijgswezen en de financien, de administratie van het Rijk en het gemeentelijk bestuur, eindelijk het kastenwezen, dat zich sedert Severus Alexander vooral ontwikkelt, uitmuntend geschetst, klaar en helder en, wij behoeven het bij Seeck nauwelijks te zeggen, met volledige kennis van zaken. Maar waartoe toch is in het hoofdstuk *das Reich und die Einzelstaaten* een — op zich zelf beschouwd zeer belangrijke — uiteenzetting ingelascht over de rechtsverhouding der onderdanige steden tot het Rome der republiek, bij en vóor Servius Tullius aanvangend? In deze uitvoerigheid en in dezen omvang ongetwijfeld een hors d'oeuvre.

Waartoe, vragen wij met nog veel meer recht, moest aan de schets van Godsdienst en zedelijkheid eene uiteenzetting van bijna even grooten omvang voorafgaan, waarin achtereenvolgens, over 5 hoofdstukken verdeeld, *der Animismus*, *der Sonnenglaube*, *die Religion des Homer, die ältesten Mysterien der Griechen* en *die Philosophie* worden behandeld?! [1]).

Maar ik heb een veel grooter bezwaar tegen deze schets; een bezwaar reeds boven door mij aangeduid, gewekt door den geest waarin het is geschreven. Ik wil daar niet over uitweiden. Een aanhaling kan volstaan om te doen gevoelen wat ik meen. „*Das Christentum*, zegt de schrijver, *fand seine ersten Anhänger unter den kleinen Leuten, die nicht in der Lage waren, sich für ihren Kultus grosse Ausgaben zu gestatten. Es machte* d a h e r [2]) *Ernst mit der Lehre der Philosophie, dass Opfer und Leistungen unnütz seien, und schaffte diese äusseren Zeichen der Devotion gänzlich ab*" (III, 177). Dat is Seecks kommentaar op den brief aan de Hebreën en op Hosea 6,6: „Want ik heb lust tot weldadigheid en niet tot offer en tot de kennis Gods meer dan tot brandofferen".

---

[1]) Alles grondig en met de bijbehoorende aanteekeningen. Zoo zijn b.v. 22 bladzijden van den *Anhang* gewijd aan de motiveering van Seecks meening, dat het grootste deel der Grieksche goden tot één grondbegrip, dat van de zon, kan teruggebracht worden; een gedocumenteerde lijst van zonnegoden van Absyrtos en Achilleus tot Theseus en Tydeus toe (II, 572-595) is er aan toegevoegd!

[2]) De spatieering is van mij.

Ex ungue —. Zou hier wel *leonem* aangevuld moeten worden?

Groningen. U. Ph. Boissevain.

Émile Bourgeois, La diplomatie secrète au XVIIIe siècle. Ses débuts. I. Le secret du Régent et la politique de l'abbé Dubois (Triple et Quadruple Alliances. 1716—1718); II. Le secret des Farnèse. Philippe V et la politique d'Alberoni. Paris, Colin. z. j. (Pr. per deel frs. 10).

De verhoudingen tusschen de staten van Europa na den dood van koningin Anna van Engeland en van Lodewijk XIV hebben in sterke mate den invloed ondergaan van de Hannoversche politiek van George I en van Orleans' zelfzuchtige staatkunde; zij gaven aanleiding tot een ingewikkeld diplomatiek spel, dat doorkruist en bedorven dreigde te worden door een gelijktijdigen opzet van het huis Farnese — op den Spaanschen troon vertegenwoordigd door Elisabeth, de tweede gemalin van Philips V — om met de middelen van Spanje zijne plaats in Italië te versterken en uit te breiden. Twee mannen van burgerlijke afkomst hebben hierin een groote rol vervuld: Dubois als vertrouweling van Orleans, Alberoni als dienaar van den hertog van Parma en gunsteling van het Spaansche koningspaar.

De heer Bourgeois heeft het ondernomen het politiek bedrijf dier jaren nauwkeurig uiteen te zetten, en in het licht te stellen, welk aandeel Dubois en Alberoni er in gehad hebben en hoe zij tot hun invloedrijke plaats gekomen zijn. Van de twee deelen, tot heden verschenen, geeft het eerste, na een inleidend gedeelte dat tot Juli 1716 loopt, de geschiedenis der onderhandelingen, die tot de Triple-alliantie van 1717 en de Quadruple-alliantie van 1718 hebben geleid, waarbij in het bizonder Dubois' werkzaamheid wordt besproken en beoordeeld. Het tweede deel is eigenlijk een geschiedenis van Alberoni tot zijne verdrijving uit Spanje in Dec. 1719, waaraan het relaas is toegevoegd van de vervolgingen die hij te lijden had, totdat zijn proces te Rome gunstig voor hem was afgeloopen. Natuurlijk echter neemt de worsteling tusschen de Engelsch-Fransche en de Parmesaansch-Spaansche politiek hierbij een groote plaats in. Terwijl het oordeel van Bourgeois over Orleans' en Dubois' streven van het gangbare niet veel afwijkt (de buitengewone vereering van *Bliard* voor Dubois vormt eene uitzondering), is zijne meening over Alberoni beslist zeer gunstig en kan zijn tweede deel als een verdediging van den veel gesmade gelden. Trouwens, wie kennis genomen heeft van de inleiding, die Bourgeois in 1893 heeft geschreven bij zijne uitgave der *Lettres intimes du cardinal Alberoni au comte Rocca*, zal niet anders verwacht hebben. Evenals toenmaals komt mij ook nu nog die apologie te verregaand voor: het beeld van den belangloozen Italiaanschen patriot, dat hij van Alberoni ontworpen heeft, is te vleiend. En zelfs al ware dit niet zoo, dan nog rust op Alberoni de verantwoordelijkheid, dat hij de krachten en de belangen van Spanje heeft verspild door zich te laten gebruiken als instrument voor de begeerten van het huis Farnese. In Bourgeois' uitspraak: „Ce n'était pas seulement pour procurer un bel établissement à la nièce (Elisabeth Farnese) de ses maîtres qu' Alberoni avait

négocié son mariage, c'était pour s'emparer avec elle du gouvernement espagnol et le diriger, selon ses vues, au profit des Farnèse et de l'Italie" ligt, onbedoeld, een scherpe veroordeeling opgesloten.

Over het algemeen is Bourgeois' werk zeer goed gedocumenteerd; echter mist men hier en daar het gebruik van de nieuwste litteratuur (b.v. I, p. 35 het werk van *F. Salomon, Geschichte des letzten Ministeriums Königin Anna's von England*, 1894, en I, p. 225 de nieuwere gegevens over Von Goerz, gepubliceerd door *Th. Westrin* e. a.), en doorloopend ontbreekt het gebruik van Nederlandsche bronnen en litteratuur, die toch voor een goed inzicht in de diplomatieke geschiedenis dezer jaren onmisbaar zijn. Wel worden in de uitvoerige bibliographie, die aan den aanvang van deel I prijkt, de werken van *Wagenaar* en van *Arend en Van Rees* genoemd, doch de wijze waarop de auteur Nederlandsche namen mishandelt, bewijst voldingend, dat hij deze al evenmin heeft geraadpleegd als andere die niet worden vermeld. Niet alleen detailfouten [1]) maar ook onvolledige en scheeve voorstellingen zijn het gevolg geweest van dit verzuim. Zooals trouwens anderen reeds vóór hem gedaan hebben, wijst Bourgeois er ettelijke malen op, dat *Wiesener* in zijn werk *Le Régent, l'abbé Dubois et les Anglais* te veel op de Engelsche bronnen is afgegaan; maar hij zelf heeft nu en dan vergeten wat hij terecht van Dubois zegt: „il ne faut jamais croire Dubois qu' à demi" (I, 299), en zijne voorstelling is hierdoor herhaaldelijk eenzijdig geworden. De kennisneming van Nederlandsche bronnen en litteratuur zou hem hiervoor misschien behoed hebben. In 't bizonder geldt dit ten aanzien der verhouding tusschen Orleans, Engeland en de Republiek vóór Juli 1716, het tijdstip waarop Dubois naar Den Haag werd gezonden. Daar de auteur die verhouding niet voldoende kent, beoordeelt hij m. i. Orleans' positie in dien tijd onjuist en ontbreekt bovendien de achtergrond, waartegen het optreden van Dubois in Den Haag moet worden gezien, zoodat de beteekenis van diens werkzaamheid wordt overschat. Tot het geven van een verkeerden indruk werkt niet minder mee, dat geen nadrukkelijke melding wordt gemaakt van de ernstige pogingen, reeds in Februari 1716 door Orleans aangewend, om toenadering tot koning George te verkrijgen; er is volstrekt geen bewijs, dat die zijn gedaan onder invloed van Dubois en dat deze de aanstichter van die politiek van aansluiting bij Engeland is geweest. Bourgeois begint zijn mededeelingen over die pogingen feitelijk eerst met Dubois' zending naar Den Haag, maar hierdoor blijft geheel verborgen, dat die zending een uiterste redmiddel was van Orleans, die in de grootste verlegenheid verkeerde; en dit dient men toch te weten om een goed inzicht te hebben in de omstandigheden, waaronder Dubois zijne besprekingen met Stanhope voerde. Bourgeois heeft de instructie van Dubois ontleend, zooals anderen vóór hem, aan de *Arch. Étrang.* te Parijs, *fonds Angleterre*; zij is echter ook, en ik geloof beter, te vinden in dezelfde archieven *fonds Hollande*, t. 298 fol. 127, en heeft daar eene kantteekening, die voor de gedrukte stemming te Parijs kenmerkend is. Zij leert, dat de instructie reeds 9 Juni was vastgesteld, maar dat daarna, op de tijding van de Engelsch-Oostenrijksche alliantie, de zending geheel werd opgegeven; bij nader inzien echter besloot Orleans de kans toch te beproeven (16 Juni), en vier dagen later kreeg de instructie nu nog eene toevoeging, die van Orleans' ontmoedigde stemming duidelijk blijk geeft. Dat de besprekingen tusschen Dubois en Stanhope (die hiervan — anders dan Bourgois denkt — Heinsius geregeld op de hoogte hield) alleen naar de berichten van Dubois, dien men immers altijd maar half gelooven moet, en niet tevens naar de brieven van Stanhope worden geschetst, leidt ook tot eene eenzijdige voorstelling en tot overschatting van Dubois' diplomatiek talent, eene overschatting die m. i. ook valt op te merken bij de rol, door Bourgeois aan Dubois toegekend bij de onderhandelingen te Hannover. Natuurlijk stuit men, telkens als de Republiek in Bourgeois' werk ter sprake komt, op min of meer grove onjuistheden, maar ook elders wreekt zich de onkunde van Nederlandsche verhoudingen. Ik wijs op Bourgeois' voorstelling van de houding van Townshend tegenover het werk, door Stanhope en Dubois te Hannover tot stand gebracht; deze toch krijgt eerst hare volle verklaring uit de betrekkingen van Engeland met de Republiek; want Townshend's bezwaren sproten niet in de eerste plaats voort uit vijandschap tegenover het verbond met Frankrijk maar uit afkeuring van de wijze, waarop ten slotte, tegen de stelligste beloften in, de Republiek werd behandeld. Voor de beoordeeling der plannen van Alberoni zijn niet zonder waarde de berichten van den ambassadeur Ripperda te Madrid; laat ik er op wijzen, dat reeds in *April* 1717 deze zich tot tolk maakte van de volgende eischen van Alberoni en den Spaanschen koning: de keizer zal Mantua aan Venetie afstaan, daarvoor Cremona met ap- en depentiën ontvangen en bevestigd worden in het bezit van Milaan; de koning van Spanje zal ontvangen Sardinië, Sicilië en Napels, en de opvolging in Parma en Toscane zal verzekerd worden aan een kind van Philips en Elisabeth Farnese (brieven van 19 en 26 April 1717).

De bezwaren, die ik hier heb aangevoerd, mogen intusschen niet den indruk vestigen, dat Bourgeois' werk een vluchtige arbeid is; integendeel, het is het resultaat van een zeer omvangrijke studie en van uitvoerige onderzoekingen in archieven, vooral van die te Parijs en te Napels, maar ook Weenen en Londen hebben materiaal geleverd. Indien des ondanks de lezer, die zich op de hoogte heeft gehouden van de publicaties betreffende de diplomatieke geschiedenis dezer jaren, zich na de lectuur der twee lijvige deelen moet bekennen, dat hij er niet veel nieuws uit heeft geleerd, moet dit worden toegeschreven aan de wijze, waarop dit werk is ontstaan Het oorspronkelijk het antwoord op eene prijsvraag, in 1888 uitgeschreven, waaraan in 1892 de bekroning is toegekend. In het judicium, door Albert Sorel uitgebracht, heeft de auteur echter aanleiding gevonden om het om en bij te werken, uit te breiden en er den vorm aan te geven, waarin het thans, na vele jaren, in 't licht is verschenen. Dat

[1]) Wel wat sterk is, dat I, 39 Maastricht als barrièreplaats genoemd wordt.

lange tijdsverloop nu heeft aan Bourgeois' werk de aantrekkelijkheid van vele nieuwe resultaten te brengen ontnomen. Er zijn onderwijl over deze periode verscheiden boeken verschenen — Bourgeois zelf heeft er het zijne ook toe bijgedragen —, en wat in 1892 nieuw was, is het nu niet meer. Blijkbaar is de redactie van 1892 op verschillende plaatsen behouden gebleven en zal het hieraan te wijten zijn, dat herhaaldelijk verklaard wordt dat de historici verzuimd hebben aan dit of dat hunne aandacht te schenken, terwijl toch voor het oogenblik voor zulk een uitspraak geen grond bestaat. Feitelijk komt dus het werk van Bourgois ettelijke jaren te laat, althans nu hij er dezen omvang aan gegeven heeft, en men vraagt zich af, of het nu werkelijk wel noodig of wenschelijk was, zoo uitvoerig allerlei zaken te behandelen, die met hetzelfde materiaal reeds door anderen zijn toegelicht. Doch blijkbaar denkt de heer Bourgeois er anders over, en aan de velen, die zich met de diplomatieke geschiedenis dezer jaren niet in 't bizonder hebben bezig gehouden en er zich van op de hoogte willen stellen, zal ook ongetwijfeld zijn rijk gedocumenteerd en goed geschreven werk voortreffelijke diensten kunnen bewijzen.

Leiden. Th. Bussemaker.

G. C. W. Görris. S. J., **Dr. W. J. F. Nuyens beschouwd in het licht zijn tijd.** Bekroond antwoord op een prijsvraag van het Nuyens-fonds. Nijmegen, L. C. G. Malmberg. 1908.

Het moet voor pater Görris een dankbaar werk zijn geweest de samenstelling van zijn biografie van den Katholieken geschiedschrijver Nuyens. Het jongere geslacht onzer Katholieke landgenooten heeft reden te over om met groote erkentelijkheid den man te gedenken, die zooveel voor hen gedaan heeft. Er heerscht in deze levensschets een warme toon, die weldadig aandoet. Toch heeft de schrijver zorgvuldig vermeden om enkel als lofredenaar op te treden. Zijn groote ingenomenheid met het werken en streven van den Westwoudschen dokter heeft hem niet blind gemaakt voor de fouten van dezen stoeren Westfrieschen strijder en hij verheelt zijne gebreken niet. Het beeld, dat uit zijn boek naar voren treedt, is niet bepaald een sympathieke figuur, wel een, die eerbied afdwingt ook bij hen, wier denkbeelden lijnrecht tegen de zijne ingaan. Wat heeft Nuyens gewerkt en tot stand gebracht! Het is schier onbegrijpelijk hoe hij bij een drukke praktijk als dorpsdokter nog tijd heeft kunnen vinden voor den ontzaggelijken arbeid door hem bijna veertig jaar lang verricht. Want het zijn niet alleen de lijvige geschiedwerken, welke hem ook in niet-Katholieke kringen bekend maakten, waardoor de tijd, van zijn ambtsbezigheden overschietende, in beslag genomen werd, maar jaren lang stond hij midden in de Katholieke beweging en heeft hij als journalist, als redacteur van tijdschriften, als schrijver van brochures zich dapper geweerd. Voegt men daarbij dat hij met tal van mannen van naam in correspondentie was, dan staat men verbaasd over de werkkracht en werklust van dezen plattelands-geneesheer. Pater Görris verzekert ons dat hij een hartelijk vader voor zijn gezin was, en wij hebben geen recht er aan te twijfelen, maar heel veel tijd kan er voor dat gezin toch niet zijn overgeschoten.

Voor den niet-Katholieken lezer, uit den aard minder vertrouwd met de geschiedenis onzer Katholieke landgenooten in de tweede helft der vorige eeuw, bevat de studie van pater Görris heel wat gegevens, welke licht werpen op de wording der machtige Katholieke partij zooals wij die thans kennen. Eigenaardig is zeker dat Nuyens zelf oorspronkelijk voor het optreden van de Katholieken als staatkundige partij weinig voelde. Het is vooral Schaepman geweest, die in dit opzicht den geschiedschrijver tot zijn inzicht heeft overgehaald. Nuyens, die de Aprilbeweging mede gemaakt had, heeft lang vastgehouden aan een samengaan met de liberalen. Verklaarbaar in den man, die er getuige van geweest was, dat de Katholieken aan de liberalen onder leiding van Thorbecke het herstel der hierarchie verschuldigd waren. Dat hij onderscheid maakte tusschen liberalen en liberalen, of zooals hij de laatsten noemde anticlericale „liberalisten" pleit niet voor zijn wijsgeerig inzicht. Dat het hieraan bij hem wel eens haperde bewijst ook het feit, dat deze vurige Katholiek door zijne geloofsgenooten wel eens is verdacht er liberale neigingen op na te houden. Al zal nu wel niemand dezen strijder voor zijn kerk voor een verkapten liberaal houden, zoo is toch niet weg te redeneeren dat liberale denkbeelden op Nuyens hebben ingewerkt. Van daar dat zijn sympathie meer was aan de zijde van de Montalembert en Dupanloup dan van Louis Veuillot. Maar heeft Nuyens als getrouw en geloovig Katholiek dan niet doorzien dat liberaal en Katholiek elkander uitsluiten? Hij noemt zich zelven een „Katholiek-liberaal" en schrijft: „Ik begrijp liberaal echter anders; geen heerschappij eener factie, maar vrijheid zoo uitgebreid mogelijk voor alle opinies; vrijheid van onverdraagzaamheid zelfs op dogmatisch gebied, maar de meest mogelijke eerbiediging van individueele vrijheid, waar het de toepassing op personen geldt." (blz. 198). Verklaarbaar als wij van pater Görris vernemen dat het Nuyens veel strijd gekost heeft zich van de liberalen te scheiden, d. w. z. tot de conclusie te komen dat zijn illusies.... illusies waren.

Een boek als deze biografie met talent en prettig geschreven en waarbij een streven naar objectiviteit niet te miskennen valt, geeft toch, waar het een zoo militant persoon als Dr. Nuyens geldt, aan andersdenkenden aanleiding tot opmerkingen vooral ten opzichte van de verdiensten van den dokter als geschiedschrijver. Buitengesloten moet blijven hier het debat over de waarde van N.'s geschiedwerken te heropenen. Slechts wat pater Görris hierover in 't midden brengt kan ter sprake komen. Vooraf nog deze opmerking. De schrijver staat blijkbaar aan Nuyens' zijde als deze zich ergerde dat men sprak en schreef van Nederland als een „Protestansche natie" of van „het Protestansche karakter der Nederlandsche natie". Van een historicus laat zich dat moeilijk begrijpen, want deze moet toch wel tot de conclusie gekomen zijn, dat hier eenvoudig een feit geconstateerd werd. Ook zonder de Katholieke Middeleeuwen eenvoudig te negeeren of zonder te willen betoogen dat de Katholieken geen Nederlanders zijn, kan

men met volle recht de gewraakte uitdrukking gebruiken, om het onloochenbare feit te constateeren, dat sedert eeuwen het Protestantisme een onuitwischbaren stempel op het Nederlandsch volk gedrukt heeft. Als men ons volk een Christelijke natie noemt wil men daarmede toch niet zeggen dat onze Joodsche landgenooten geen Nederlanders zijn.

En nu de beteekenis van Nuyens als geschiedschrijver. Pater Görris schrijft: „Alles bij elkaar genomen stempelt het werk van den arbeidzamen dokter hem tot een echt en groot historicus" (blz. 162). Waar de auteur nu N.'s historischen arbeid nader omschrijft, daar brengt hij zelf de bewijzen bij om deze meening te bestrijden. Op blz. 63 lezen wij: „Nuyens nu was geen *kroniek* — maar *geschiedschrijver* in den echten zin des woords. Hij had een overtuiging onder wier belichting hij al de voorvallen der wereldgeschiedenis beschouwde." Waar pater Görris de studies door N. in den Katholieken *Volks-almanak* karakteriseert, doet hij dit aldus: „Ook hier gaat hij bij voorkeur verdedigender wijze te werk; geen wetenschap, zuiver en alleen òm de wetenschap kon hem bekoren, maar al wat hij deed, studeerde en schreef, moest dienstbaar zijn aan zijn levensdenkbeeld: verdediging der Kerk op wetenschappelijke wijze, in alle punten, waarin 't zij de echte, 't zij de pseudo-wetenschap haar miskende" (blz. 76). Voeg hier nu bij dat Nuyens zelf in een brief aan Fruin zijn streven aldus toelichtte: „mijn bedoeling is niet anders dan over feiten, zooveel die de domaine public zijn, *ons* gevoelen te zeggen" (blz. 114), dan heeft men genoeg om te constateeren dat Nuyens bovenal tendenz-schrijver was en dat deze eigenaardigheid aan de wetenschappelijke waarde van zijn arbeid groote afbreuk doet. Ook al erkent men dat absolute onpartijdigheid van een historicus niet te vergen is, dan is het nog heel iets anders of een geschiedschrijver zijn eigen denkbeelden niet altijd achter de schermen weet te houden, of dat hij altijd alles en alles uit een bepaald oogpunt bekijkt. Nuyens was altijd in de eerste plaats Katholiek en bezag alles door een Katholieken bril. Dat zoo iemand recht heeft op den naam van „een echt en groot historicus" kan ik niet toegeven. Men kan hulde brengen aan zijn geleerdheid en aan zijn werklust, men kan eerbied hebben voor het verbazend vele dat hij gedaan heeft, maar ik meen dat zijne verdiensten hem meer doen kennen als polemicus en apologeet dan als geschiedschrijver.

Den Haag. W. P. C. Knuttel.

Les grands Artistes. Diphilos et les Modeleurs de Terres Cuites Grecques par **Edmond Pottier.** Étude critique, illustrée de vingt-quatre reproductions hors texte. Paris, Henri Laurens, editeur. (1910). (Pr. fr. 2; geb. fr. 3.50).

Er zijn tweeërlei soort populaire geschriften naarmate van de schrijvers van wie zij uitgaan. In het eene geval zet zich iemand er toe den wetenschappelijken arbeid van anderen te verzamelen, te schiften en binnen het bereik te brengen van een kring voor welken die niet toegankelijk was; in het andere put de onderzoeker zelf uit de volheid van zijn kennis om zich rechtstreeks tot een breedere schare te wenden dan hij pleegt te doen. Het is geen geringschatting voor het nuttige werk van eerstgenoemden wanneer ik meen dat de laatste een vrucht van sappiger geur pleegt voort te brengen.

Een nieuw voorbeeld levert het boven aangehaalde boekje. Om de serie waarin het verschijnt draagt het den naam van Diphilos van wien de schrijver voor jaren een twintigtal beeldjes te Myrina heeft opgegraven. Zoo heeft ook hij onder den naam van Douris de beschilderde vazen behandeld. Maar het is heelemaal geen levensbeschrijving en ook de verdere titel drukt niet geheel juist den inhoud uit. Er is niet zoozeer sprake van de makers der aarden beeldjes, van wie wij zoo bitter weinig weten, doch van hun werk.

Dit is echter zoo ruim en zoo breed behandeld, dat wij in die 70 kleine, wijd gedrukte bladzijden een geheel antiek kunstgeschiedenisje krijgen, op 24 platen met 80 afbeeldinkjes toegelicht. Die zijn misschien wat heel klein, maar het boekje is dan ook eigenlijk bestemd om mee te nemen naar en te lezen in het Louvre, waar die geheele mikrokosmos in enkele zalen bijeen is. Klein is dat alles, dat is het eenige wat er aan ontbreekt, om een zuivere voorstelling van de antieken te geven die soms zoo groot waren en vaak nog zoo grootsch zijn.

Daar staat tegenover dat wij hier met oorspronkelijke, niet door restauratie vervalschte kunst te doen hebben en dat de copieën naar beroemde kunstwerken, al ontbreken zij niet — zelfs een schilderij is er onder, de jongen met de druiven, waarvan een haan wil pikken, van Zeuxis — toch verzinken bij die menigte van figuurtjes die uit het leven zijn voortgekomen en voor het leven, ook na den dood zijn bestemd.

Dat is het wat de beeldjes van Tauagra bij hun verschijnen alle harten won, dat zal ook dit goed geschreven boekje welkom doen zijn bij velen voor wie de antieke kunst een ontoegankelijk bosch der schoone slaapster is, en misschien dezen of genen den lust geven en den weg wijzen er in door te dringen en de onverwelkbare schoonheid te aanschouwen, die alleen te vinden is voor wie haar zoeken met geheel hun hart.

Amsterdam. J. Six.

Dr. B. J. H. Ovink, Wijsgeerige en taalkundige verklaring van Plato's Gorgias. Leiden, Brill. 1909. (Pr. *f* 2.25).

Plato, die boven allen de kunst verstaat gewichtige dingen op lichten toon te zeggen, weet ook, en niet het minst in den Gorgias, voor den ernstigen zin de volle uitdrukking te vinden. Het is hier de vraag hoe de mensch, voor zich zelf en met anderen, behoort te leven, zal hij waarlijk gelukkig zijn: òf voor het vluchtig genot van het oogenblik, in machtsbegeerte en prachtvertoon, dan wel, door allen schijn heendringend, voor datgene wat blijvende waarde heeft. Een vraag die niet alleen in het algemeen wordt gesteld maar zeer bizonder toegepast op het streven van de atheensche demokratie.

Wanneer ik zóo den Gorgias lees, meen ik wel ongeveer de gedachten van Plato te verstaan. Na de lezing van Dr. Ovink's 'Wijsgeerige Ophelderingen' ben ik echter in die meening eenigszins geschokt. Moge dit ook

anderen zoo gaan, dan heeft de schrijver de echt sokratische voldoening hen van een vermeend weten te overtuigen.

De zaak is, geloof ik, deze. Er zijn in den Gorgias duistere plaatsen en de redeneering van Sokrates schijnt ons hier en daar sofistisch te zijn. Een enkele maal doet de heer Ovink een poging om daarbij de lezers te helpen, maar in 't algemeen is dat zijn bedoeling niet. Zijn 'Ophelderingen' zijn geen 'uitlegging' van den Gorgias in den bizonderen filologisch-historischen zin van het woord, maar men kan ze het best omschrijven als een inleiding tot de filosofische problemen, die in den Gorgias ter sprake komen. Daar diezelfde problemen ook in andere dialogen worden behandeld, krijgen we dus meer een inleiding tot de platonische filosofie dan een verklaring (in den gewonen zin) van den Gorgias.

En meteen een inleiding tot de filosofie van Kant, zooals de Marburger school die opvat. Met Prof. Natorp is de heer Ovink ervan overtuigd dat Plato, zij het in minder ontwikkelden vorm, dezelfde waarheid heeft uitgesproken als Kant. Op dit standpunt staande komt men er licht toe, in de werken van Plato alleen 'de waarheid' te zoeken, de suprahistorische waarheid, met verwaarloozing van haar tijdelijke grieksche verschijning. Aan het gevaar dat het licht van de idee in plaats van de verschijning te verhelderen ons oog daarvoor verblindt, is, naar het mij toeschijnt, de schrijver niet overal ontkomen. Omdat hij Natorp volgt, behoeft dit hier niet in bizonderheden te worden aangetoond.

Natorps in 1903 verschenen 'Platons Ideenlehre', m. i. een even talentvol als gevaarlijk boek, blijkt zeer suggestief te werken. Ik zou den heer Ovink willen raden, het nog eens nauwkeuriger te lezen, en tot zoolang zijn oordeel op te schorten. Dat er aan nauwkeurige lezing van Natorps werk wel iets ontbreekt, maak ik op uit sommige plaatsen, b. v. deze op blz. 19, waar we lezen:

„En hiermede hangt samen de geheel nieuwe zin, die [in den Gorgias] aan het woord *filosofie* wordt toegekend. Dit beteekende vóor Plato en nog in zijn vroegere geschriften niets anders dan „Bildungsstreben". Nu dient hem juist dit woord om de uitsluitend kritische, niet slechts ondogmatische maar anti-dogmatische bedoeling van zijn filosofeeren in herinnering te houden. Dit komt duidelijk uit, wanneer hij (482 A) verklaart: „niet ik, de filosofie spreekt zoo. Haar moet gij weerleggen, als gij kunt." Dat is juist zoo, als wanneer men in den tegenwoordigen tijd van een uitspraak „der wetenschap" spreekt."

Tot zoover Dr. Ovink. Dat Plato hier on- of zelfs antidogmatisch zou zijn, wordt eerst duidelijk na de lezing van Natorp, Platons Ideenlehre, blz. 43: „Diese Selbstgewissheit der endlich zu festen Positionen durchgedrungenen wissenschaftlichen Forschung bestätigt auch die ganz neue Bedeutung, die dem Worte *Philosophie* beigelegt wird. Es besagte vor Plato und noch in den Schriften seiner Frühzeit nichts mehr als „Bildungsstreben"...... So diente ihm [Sokrates] gerade dies Wort, die ausschliesslich kritische, nicht nur undogmatische sondern antidogmatische Absicht seines Philosophierens in Erinnerung zu halten. So könnte es etwa noch gedeutet werden, wenn Sokrates im Gorgias Philosophie seinen Beruf und seine Liebe (481 D) nennt. Aber es geht weit darüber hinaus, wenn er (482 A) erklärt: Nicht ich, die Philosophie spricht so, sie widerlege wenn du kannst. Das ist ganz, wie wenn man heutzutage von einem Satze „der Wissenschaft" redet."

De 'taalkundige verklaring' die Dr. Ovink geeft is, zooals hij dankbaar erkent, grootendeels aan de uitgaven van Deuschle-Cron en Sauppe-Gercke ontleend. Mocht de schrijver, wat zijn voorbericht in uitzicht stelt, nog andere dialogen bewerken, dan zou het aanbeveling verdienen, de plaatsen in den griekschen tekst op de gewone wijze aan te duiden. Nu alleen de § § aangegeven zijn, moet men er soms naar zoeken.

Amsterdam. T. J. de Boer.

Études sur la Réforme française par **Henri Hauser**, professeur à l'Université de Dijon (Vol. 3 de la Bibliothèque d'Histoire religieuse). Paris, Alphonse Picard et fils. 1909. (Pr. frs. 3.50).

„Des amis, assurément trop indulgents" noemt Prof. Hauser in zijn voorrede van dit — aan Gabriel Monod opgedragen — werkje, zijn vrienden, die hem geraden hebben een aantal indertijd door hem geschreven en in verschillende tijdschriften verspreide artikelen eens tot een bundeltje te verzamelen en opnieuw uit te geven. Ik ben zoo vrij met hem van meening te verschillen. Die vrienden hebben inderdaad m.i. een goed werk gedaan. Want er is een zeer interessant boekje door ontstaan, dat — te meer wijl het er smakelijk uitziet en aantrekkelijk is geschreven, in niet geringe mate een inzicht kan geven in een weinig nog gekend deel van de kerkgeschiedenis.

Op zichzelf bestaat er wel reden om zulk een „Sammelband" van vroegere publicaties met zeker wantrouwen aan te zien. In aanmerking genomen den snellen voortgang van de geschiedkundige wetenschap, vreest ge allicht voor een goed deel reeds weer verouderde kost slechts te krijgen. En tegelijk verschrikt u het gevaar om in de verschillende studiën op de meest onaangename wijze door de geschiedenis te worden heen en weer geslingerd, en — waar toch meestal in tijdschriftartikelen meer detailwerk wordt geleverd — een volstrekt ontoereikenden indruk te krijgen van het tijdvak, waarover ge zult worden ingelicht.

Aan die beide bezwaren is Prof. Hauser echter schitterend ontkomen. Ten eerste doordat hij — hoewel de diverse artikelen nog gedateerd zijn met het jaartal hunner eerste verschijning — ze toch allen heeft bijgewerkt en — meestal in noten, een enkele maal echter ook in den tekst — heeft vermeld wat sinds dien kon worden aan het licht gebracht. En voorts ook doordat zijn studies, hoe schijnbaar uiteenloopende onderwerpen ze ook behandelen, toch te samen een zekere eenheid vormen. Ze vormen de uitwerking van een al in 1893 den geleerden schrijver voor den geest staand program van systematisch onderzoek der Hervormingsgeschiedenis van zijn vaderland. Eerst behandelt hij in een algemeene studie „De l'Humanisme et de la

Réforme en France" het ontstaan der Reformatie, om in het volgende artikel „Un nouveau texte sur Aimé Maigret" op datzelfde ontstaan dan nog wat meer licht te laten vallen ten opzichte van een detailpunt. Daarna handelt hij op eendere wijs wat betreft haar ontwikkeling. In „La Réforme et les classes populaires en France au XVIe siècle" wordt deze bezien van uit een algemeen gezichtspunt; terwijl daarop volgen een vijftal onderzoekingen, die zich meer met een speciaal onderwerp bezighouden: „Étude critique sur la „Rebeine" de Lyon, 1529", „Nîmes, Les Consulats et la Réforme", „La Réforme en Auvergne", „Petits livres du XVIe siècle", en: „Une source importante du martyrologe de Crespin". En zoo wordt dan door 't aan al die verschillende punten gewijde onderzoek, langs den weg der „Vertretung" een vrij compleet beeld van het geheele tijdperk geteekend.

De geschiedenis der verhouding van Reformatie en Humanisme doorliep in Frankrijk — volgens Prof. Hauser — drie perioden. Eerst bestond er een „union intime", die 't duidelijkst blijkt uit een boekje van Marguerite d'Angoulême: „le Miroir" (1531). Daarna echter komt divergentie, vooral door de vervolgingen van 1534/35. Het Humanisme, de autoriteit der kerk verworpen hebbend, wil nu ook niet die van den Bijbel aanvaarden, zooals de Reformatie die verstond. Deze op haar beurt weigert de voortreffelijkheid te erkennen van wat het Palladium was van het Humanisme: „le cuyder", de belijdenis der ongereptheid en van het normatief karakter van den menschelijken wil. Dat was de periode der „séparation". En deze wordt dan weer gevolgd door die van het „antagonisme", wanneer het Humanisme begint te spreken van „les démoniacles de Calvins, imposteurs de Genève", en tevens de Reformatie in de Institutie van Calvijn geheel het anti-schismatisch en anti-dogmatisch karakter, dat ze aanvankelijk had, bewust heeft laten varen.

Een uitvoerige beoordeeling van dit alles te geven is hier natuurlijk onmogelijk; ze zou niet alleen historische feiten raken, maar tevens religieuse en wijsgeerige overtuigingen, die aan zulke algemeene beschouwingen altoos ten grondslag liggen; en daarmee overschreed ze ver de grenzen eener boekaankondiging. Slechts één opmerking veroorloof ik me. Ze raakt den geheelen opzet dezer studie en blijft niettemin historisch van aard, daar ze de qualificeering betreft, die Prof. Hauser geeft van het levenswerk van Calvijn. Volgens hem bestond dat in: „refaire une autorité, un dogme, une Église, en partant du libre examen". Volgens mij is het in deze woorden geheel misteekend. In den zin waarin dat hier is bedoeld, is Calvijn nooit van het „libre examen" uitgegaan; het zou te veel plaats innemen om het te bewijzen, maar moeilijk zou het niet zijn. Van het begin af aan was werkelijk de Reformatie van een geheel anderen geest dan het Humanisme, ook al schenen beiden een tijdlang — èn voor anderer èn voor eigen bewustzijn, van denzelfden te wezen. En daarom had dan ook de geschiedenis hunner verhouding meer dan als een langzame uiteenscheuring van wat bijeen hoorde, — omdat 't Humanisme niet durfde door te zetten en de Reformatie tenslotte terugkrabbelde, — geteekend moeten zijn als een voortgaande ontwarring van twee inderdaad andersoortige grootheden, slechts door de omstandigheden een tijdlang te samen gevlochten.

In het artikel over Aimé Maigret wordt aangetoond dat een bericht uit de „Nonciatures de Clement VII", sprekend over de gevangenname van een predikant te Lyon, moet zien op 't geen in 1524 gebeurd is met genoemden bekenden bevorderaar der Reformatie, en dat bericht dus verkeerdelijk in Fraikin's „Nonciature de France" is gedateerd op 1525. Dit met scherpzinnigheid gevoerd bewijs mag zeker geslaagd heeten. Eén ding misschien maar was er tegen in te brengen. Naar strenge methode is het m.i. niet geheel compleet. Terecht doet de schrijver bij 't opwerpen van deze conjectuur, eer hij ze accepteert, ook een poging om te verklaren hoe uit de goede lezing de verkeerde opkwam. Maar m.i. stelde hij zich daarbij toch te spoedig tevreden. De copiist der oorspronkelijke minuut zou uit MDXXIV MDXXV hebben gemaakt. Zeer goed mogelijk, maar is 't wel zoo zeker — uit Fraikin's publicatie is dat niet op te maken, die geeft 1525 — dat de man MDXXIV voor zich heeft gehad en niet MDXXIIII? En had ook niet moeten worden nagegaan hoe het mogelijk is dat Balan „Monumenta saeculi XVI" ook 1525 dateert? Is Prof. Hauser ervan overtuigd dat deze Balan geen van die van Fraikin onafhankelijke bron heeft gebruikt, en dat dus aan zijn stem in het capittel werkelijk zoo weinig gezag mag worden gehecht, als hij doet? Een paar vragen — nog eens — die aan het resultaat niet afdoen, maar die om het onderzoek volledig te maken, m.i. toch beantwoord hadden moeten worden.

Het artikel over de Reformatie en de „classes populaires" lijkt mij, met dat over „Nîmes, Les Consulats et la Réforme", het belangrijkste van de geheele collectie, met name voor den Hollandschen beoefenaar van de kerkgeschiedenis. In het eerste wordt erop gewezen dat — veelmeer dan men vroeger dacht — in de Fransche Reformatie een rol werd gespeeld, niet alleen door adel, geestelijkheid en burgerij, maar evenzeer ook door de arbeidende bevolking. Uit het tweede blijkt dat èn in Nîmes èn in verschillende andere steden de ontwikkeling der Reformatie niet weinig is bevorderd door de houding der magistraten, die — zij 't niet uit liefde voor het beginsel, waarom het ging, maar meer uit de zucht om de centrale macht en de geestelijkheid tegen te werken en hun eigen autonomie te verdedigen tegen vreemde inmenging — niet alleen dikwijls de vervolging tegenhielden, maar zelfs positief de aanhangers der nieuwe leer hebben gesteund. En, waar nu door de nieuwere onderzoekingen in onze geschiedenis juist deze zelfde verschijnselen aan den dag gekomen zijn — openbaart zich hier een analogie, die mij van de grootste belangwekkendheid schijnt.

Het laatste drietal artikelen is voor den buitenlander minder aantrekkelijk. Ze behandelen de Reformatie in Auvergne, die Prof. Hauser van veel ruimer verspreiding bleek dan naar de algemeene opinie het geval was; de groote hulp, die de drukpers heeft verleend om de nieuwe denkbeelden ingang te doen vinden; en de betrouwbare wijze, waarop het Martelarenboek van Crespin is tot stand gekomen, ook in de latere toevoegingen aan de oorspronkelijke editie. Interessante

punten op zichzelf en die de aandacht laten vallen op onderzoekingen, waaraan groote behoefte bestaat ook in onze Nederlandsche kerkgeschiedvorsching, maar die niettemin van te specifiek Fransch belang zijn om er verder op in te gaan. Aangaande een enkelen der in 't eerste artikel genoemde personen ware nog te verwijzen geweest naar het „Corpus Reformatorum, Opera Calvini" (p. 239 Le Cour: cf. Vol 21 p. 772, 780; p. 244 Pierre Chabot: cf. Vol. 21 p. 739, 773, 776, 779; p. 252 Jehan Bompar: cf. Vol. 18 p. 385).

Slechts één artikel bleef nu nog onbesproken; het meest uitvoerige, dat handelt over „la Rebeine", een oproer dat in 1529 te Lyon heeft plaats gehad. Prof. Hauser waagt daarin een poging om aan te toonen dat die „Rebeine" in den grond niet anders is geweest dan „une manifestation sociale d'un grand mouvement religieux". Voor het ondernemen dier poging was moed noodig. Eigenlijk is er maar één bron, die in die richting wijst: het, op meer dan een punt bovendien nog wel zeer onbetrouwbaar gebleken verhaal van den Lyonschen dokter: Symphorien Champier. Noch de andere schrijvers, die van deze gebeurtenissen gewag maken, noch ook de gemeentelijke archieven van Lyon geven aan die opvatting eenigen steun. Niettegenstaande dat meent nu echter toch Hauser zich aan de zijde van Champier te mogen stellen. Op goede gronden? Het is moeilijk daarover een beslist oordeel uit te spreken. Scherpzinnig is het onderzoek voorzeker. Maar of het overtuigend mag genoemd, schijnt me toch twijfelachtig. Niettegenstaande al wat voor het tegendeel wordt aangevoerd, lijkt me de betrouwbaarheid van Champiers bericht aangaande de vernieling van enkele in den gevel van zijn huis aangebrachte heiligenbeelden, toch minstens verdacht. De Hervorming moge voorts ten tijde der „Rebeine" te Lyon reeds meer aanhangers hebben gehad dan men denken zou, aan te nemen dat deze, hoewel ten getale toch van omstreeks vijfhonderd, geen kerk hebben gesticht, ofschoon ze zich wel in anderen zin organiseerden, en bovendien, — zooal niet de leiding, dan toch de voornaamste hand hebben gehad in een beweging die van roof en diefstal aan elkaar hing, gaat m.i. toch te ver. Op die manier zou de Hervorming te Lyon een geheel anderen gang hebben genomen dan in alle andere plaatsen; waar ze immers altoos zoo spoedig mogelijk geen andere dan een uitsluitend kerkelijke organisatie zocht, en waar ze evenzeer, zelfs bij haar radicaalste beeldstormerij, zorgvuldig er zich van heeft onthouden zich iets toe te eigenen. En wat eindelijk den derden grond betreft die Prof. Hauser voor zijn gevoelen aanvoert: het zwijgen der gemeentelijke archieven zegt niets, want de overheid had reden om van 't religieus karakter der beweging maar geen gewag te maken, — het moge waar zijn, maar waar dan daartegenover een beroep wordt gedaan op de beschouwing der geestelijkheid, die anders was, mag toch evenmin vergeten dat die geestelijkheid op haar beurt er belang bij had alle ongeregeldheden te schrijven op rekening der ketterij.

Intusschen: de opmerkingen, naar aanleiding van dit en enkele andere der in dit boekje te samen gevatte artikelen gemaakt, en die de auteur mij ten goede houde, nemen toch niet weg, dat als geheel het werkje èn om de punten, die het ter sprake brengt en den blik dien het op een geheele periode geeft, èn om de aantrekkelijke en tot verder onderzoek prikkelende wijze waarop het die punten behandelt, ook voor de beoefenaars der Nederlandsche kerkgeschiedenis hartelijke aanbeveling verdient.

Maarssen. A. A. van Schelven.

F. T. Schonken, Die Wurzeln der Kapholländischen Volksüberlieferungen (Supplement van het **Internationales Archiv für Ethnographie**, Dl. 19). Leiden, Brill. 1910.

De heer Schonken, een te Leipzig studerend Afrikaner, is kort na de voltooiing van het handschrift dat bestemd was zijn dissertatie te worden, overleden. Wie het hier aangekondigde geschrift, na de dood van de schrijver door de zorg van enige vrienden uitgegeven, leest, zal gevoelen dat voor de wetenschap en voor zijn volk het vroegtijdig sterven van Schonken een verlies van betekenis geweest is. Meer nog dan de vlijt en de nauwkeurigheid waarvan zijn werk getuigt, verdient zijn helder en eerlik oordeel onze bewondering; van chauvinisme is bij hem niets te bespeuren, al blijkt uit menige plaats van zijn werk dat hij voor zijn volk grote liefde gevoelt. Hij schrikt niet van theorieën die aan het „beschaafde" karakter der Afrikaanse taal afbreuk schijnen te doen, hij bespreekt even rustig de gebreken van zijn eigen natie als het deel dat in de ontwikkeling van Zuid-Afrika aan andere volken toekomt. Die wetenschappelike ernst is dubbel te waarderen in iemand die, zelf jong, tot een jong volk behoorde dat veel strijd heeft gekend.

De schrijver vergelijkt de zeden der Afrikaners, hun litteratuur, taal, kleding, woning en karakter met hetgeen hem door lektuur en aanschouwing uit Nederland bekend is, en komt tot de slotsom dat de kenmerkende eigenschappen overeenkomen met die der voorvaders uit de zeventiende eeuw; de verschillen verklaart hij uit de gewijzigde omstandigheden, vooral uit het klimaat, en de leefwijze die daarbij past. Invloed van andere volken acht hij gering; het meest hecht hij nog aan die der Hugenoten. Veel van hetgeen hij meedeelt is aan Nederlanders uit eigen omgeving bekend, maar voor ons is het interessant daarbij op te merken hoe, gelijk b.v. bij de kinderspelen het geval is, de hoofdzaak is gebleven, doch in de biezonderheden velerlei is gewijzigd naar de gelegenheid van het land. Soms is niet duidelik aangegeven wat de schrijver voor speciaal Afrikaans houdt; het woord „kermisbed" schijnt hij b.v. in Nederland onbekend te achten (blz. 22). De gewoonte om bij het knikkeren een kruisje op de grond te tekenen „um den Schuss des Gegners zu beschwören" herinner ik mij uit mijn eigen kinderjaren; de schrijver verklaart het als een overblijfsel „von alter Zauberei", en dat waarschijnlik terecht. Wij geloofden indertijd aan de rationalistiese verklaring dat het gebeurde om de aandacht bij het mikken afteleiden. Het verbod aan kinderen om naar iemand met de vinger te wijzen — ook in Nederland bekend — had eveneens als zulk een survival genoemd kunnen worden.

Het uitvoerige werk van Gallée over de boerewoningen in Nederland heeft Schonken niet meer kunnen gebruiken, maar diens denkbeelden waren hem uit voordrachten bekend. Zijn eigen studie van de Afrikaanse boerewoning bracht hem tot de overtuiging dat het Kaapse huis tot het Nedersaksiese type behoort. Daardoor wordt de mening bevestigd van Dr. Boekenoogen, die het dialekt der eerste kolonisten niet voor Noord-Hollands houdt; in Noord-Holland vertoont het boerehuis het Friese type.

Indien de heer Schonken langer had mogen leven, zou voortgezet onderzoek hem waarschijnlik tot aanvulling en uitbreiding van zijn werk hebben geleid. De wijze waarop uit het Oudhollandse het Afrikaanse volkskarakter is ontstaan, kan zeker nog meer in biezonderheden worden toegelicht. Als voorbeeld noem ik de verhouding van de Afrikaners tot de kleurlingen, speciaal tot de vrouwen. De bijna fysieke afkeer der Afrikaners van huweliksgemeenschap met gekleurde vrouwen hadden de eerste kolonisten volstrekt niet; door harde ervaring zijn zij, betrekkelik spoedig, tot het inzicht gekomen dat onthouding noodzakelik was. Belangwekkend zou het zijn dit in biezonderheden te zien aangetoond, daar het door een duidelik voorbeeld zou bewijzen hoe waarnemingen van het verstand kunnen overgaan in het gevoelsleven van een volk en zijn karakter kunnen wijzigen.

Leiden. D. C. Hesseling.

SCHOOLBOEKEN.

Plutarque, Vie de Cicéron .... par **Ch. Graux**. Paris, Hachette. 1908.

Deze uitgave behoort tot de bekende reeks handige boekjes, sedert jaren allen classici bekend. Ook de bewerker is ons bekend als nauwgezet, smaakvol beoefenaar der klassieke letteren. Men krijgt dan ook dadelijk een gunstigen indruk van deze bewerking, geheel in den trant van 't vroeger reeds verschenen Vie de Démosthène. De tekst steunt vnl. op den Matritensis, de notice is volledig en de onpartijdigheid van Graux is te roemen: niet alleen wijst hij op de vergissingen en willekeurige „arrangements" van Plutarchus, doch hij zegt zelfs beminnelijk openhartig in de notice p. 28: „Plutarque reçoit bien de l'honneur d'être expliqué dans les classes à côté d'Homère, de Sophocle, de Démosthène. Les jeunes Français pourraient fort bien lire les Vies des hommes illustres dans le français d'Amyot. Au lieu de déchiffrer péniblement deux ou trois biographies d'un atticisme douteux, on lirait l'oeuvre tout entière en bon vieux français. Au point de vue historique, l'instruction serait ainsi plus complète; au point de vue de l'étude de la langue grecque, un ou deux discours de Lysias, au lieu de Plutarque, feraient peut-être autant de profit." Men zou deze tirade eer verwachten in een beschouwing over de op 't lycée te lezen schrijvers dan in een school-uitgaafje van Plut. zelf. Die paraphrase van Amyot haalt Gr. natuurlijk voortdurend aan. Over verschillende lezingen willen we niet rechten. Slechts wil ik wijzen op de vele afgebroken letters en op 't feit, dat de bewerker op eenige plaatsen bij verwijzingen vergeten heeft de 52 blz. van de notice op te tellen bij het aantal blz. van den tekst, zoodat b.v. in n. 5 van p. 110 page 75 moet gelezen worden in pl. v, 23.

Groningen. R. Leyds.

Dr. N. Japikse, Leerboek der Nederlandsche Geschiedenis ten gebruike van Gymnasia en H. B. Scholen. — Groningen, J. B. Wolters' U.-M. 1910. (Pr. geb. *f* 2.50).

Er is veel sympathieks in het voorbericht, waarmee de schrijver dit nieuwe leerboek voor de Vaderlandsche Geschiedenis inleidt. De wijze, waarop het werk ontstond, maakt het tot de vrucht van praktische ervaring. De auteur toch liet gedurende de jaren, dat hij docent was aan Gymnasium en H. B. S., de leerlingen aanteekeningen maken naar aanleiding van het vertelde; de notities, die hem voor zijn lessen dienden, legde hij ten grondslag aan het nu verschenen leerboek; bij de uitwerking moet hij zich hebben gericht naar de opgedane ondervinding, zeker de beste gids om tot een in de praktijk bruikbaar werk te geraken. En ook de uitdrukkelijke verklaring, dat het aanbrengen van *veel* kennis van feiten en jaartallen niet in de bedoeling ligt, dat het geven van inzicht in den samenhang van het gebeurde voorop staat, doet aangenaam aan; zóó bijgebrachte kennis heeft kans het blijvend eigendom van de leerlingen te worden.

Het boek zelf beantwoordt aan de verwachtingen, door het voorbericht gewekt. Het is eenvoudig, bevattelijk, duidelijk geschreven. Maar het heeft meer verdiensten. Over het algemeen geeft het duidelijk blijk van de vertrouwdheid van den auteur ook met de nieuwere resultaten van het historisch onderzoek. Appreciatie verdient verder het pogen om voor de gewone behandelingswijze der middeleeuwen een andere in de plaats te stellen, om het chronologisch verhaal der voornaamste politieke gebeurtenissen in de verschillende gewesten, waaruit de Republiek later groeide, te vervangen door een groepeering van feiten en toestanden onder meer algemeene gezichtspunten. Eindelijk is er, naar het mij voorkomt, hier naar gestreefd om de groote figuren uit ons verleden, onverschillig welke hun politieke of religieuze inzichten waren, recht te doen wedervaren.

Slechts enkele bezwaren zijn er bij mij, bij het doorlezen van het boek, gerezen. De behandeling der Middeleeuwen moge een zeer belangwekkende wezen voor wie eenmaal op de hoogte zijn van den gang der zaken in de afzonderlijke deelen, ze heeft voor betrekkelijk jeugdige leerlingen toch ook al weer haar schaduwzijde. Opnieuw is bij mij de vraag opgekomen of het niet zaak zou zijn dat gedeelte der Vaderlandsche Geschiedenis veel meer dan tot nu toe gebeurt, onder te brengen bij de Algemeene, waar de bijzondere kenmerken der Middeleeuwen dan toegelicht zouden kunnen worden o. a. aan markante personen en toestanden ook uit ons eigen verleden; het lijkt mij logischer om voor een tijd, als er van een eigen nationaliteit hier nog maar weinig of in 't geheel geen sprake kan zijn, het pogen te staken om grenzen te trekken, die toch in werkelijkheid niet bestaan. Na een zeer korte inleiding zou dan met de Bourgondische regeering de meer bijzondere behandeling van de Vaderlandsche historie in kunnen zetten. Eindelijk lijkt mij de behandeling van het voor onze leerlingen zoo moeielijke tijdvak der voortdurende vervorming onzer staatsinstellingen op het einde der 18e en in het begin der 19e eeuw nog wat traditioneel. Te veel voor hen maar weinig zeggende getallen en mededeelingen vervangen hier de eenvoudige uiteenzetting van de kern der telkens aangebrachte wijzigingen en van het waarom, dat er toe leidde.

In zijn geheel genomen verdient het boek m. i. echter alleszins een warme aanbeveling; het zal ongetwijfeld zijn weg in de onderwijswereld vinden.

Groningen. J. S. Theissen.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering der Letterk. Afd., gehouden op 14 Nov. l.l., gaf de heer de Louter een bijdrage over *De arbitrage*

in het Noord-Atlantische visscherij-geschil. De heer Asser betuigde zijn ingenomenheid met de heldere uiteenzetting. — De heer Uhlenbeck gaf voor de werken een verhandeling, getiteld *Original Blackfoot Texts from the Southern Peigans, Blackfoot Reservation, Teton County, Montana, with the help of Joseph Tatsey collected and published with an English translation by C. C. Uhlenbeck.* Dit werk zal weldra in druk verschijnen.

Op 14 Nov. l.l. aanvaardde de heer Mr. R. Fruin zijn ambt als hoogleeraar aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam met een rede over *De studie van het Oudvaderlandsche Recht en de Archieven.* De spreker betoogde, dat het een dwaling zou zijn te meenen, dat men, om de practijk van het oude recht te leeren kennen, slechts het materiaal had te verwerken dat thans in de talrijke uitgaven van rechtsbronnen voor ieder beschikbaar is. Neen, de studie in archieven blijft noodzakelijk; men moet de acta raadplegen van de colleges en de personen, die met de uitoefening en de handhaving van het recht belast zijn geweest. Zóó eerst kan men de werkelijke toestanden leeren kennen. Deze opvatting werd toegelicht met eenige voorbeelden, ontleend aan het Zeeuwsche leenrecht.

De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde hield op 4 Nov. l.l. een vergadering, waarin de heer P. fr. Bon. Kruitwagen een voordracht hield, getiteld *Over eene verzameling van middelnederlandsche initia.* De spreker deelde mede dat de uitgave van zulk een verzameling, waarvan het nut onbetwistbaar was, onder zijne leiding zou plaats hebben. Groot is het aantal middeleeuwsche tractaten waarvan men den auteur niet weet of niet terstond kan weten; vele zijn naamloos, vele staan op naam van anderen. Er zijn werken over initia van Latijnsche geschriften, en groot gemak daarvan had de spreker ondervonden bij het catalogiseeren van handschriften. Voor het Middelnederlandsch zou iets dergelijks even gewenscht zijn. De *Bibliographie* van den heer Petit, wien de spreker hulde bracht, maakt het mogelijk de gedrukte werken te raadplegen, waarvoor ook de *Annales* van Campbell nuttig zijn. Voor de handschriften zal een groot materiaal door prof. de Vreese worden geleverd. De heer Kruitwagen gaf vervolgens eenig denkbeeld van de uitvoering, waaraan allerlei moeilijkheden verbonden waren. In hoeverre zou men b.v. fragmenten opnemen? Sommige stukken komen alleen als fragment in de handschriften voor; van deze moeten de initia zeker worden vermeld. Hoe zal men handelen wanneer een tractaat begint met een bijbeltekst, of wanneer een Latijnsche tekst aan den Nederlandschen voorafgaat? Hoe zal men de initia alphabetisch rangschikken, de groote verschillen in den vorm der woorden in aanmerking genomen? In hoeverre zal men verwijzingen geven? Zal men ook de slotwoorden vermelden? Op die verschillende vragen werd een voorloopig antwoord gegeven. Naar aanleiding daarvan werden verschillende belangstellende opmerkingen gemaakt door de heeren Boele van Hensbroek, Muller, Molhuysen, Pijper, Kluyver.

De beide bundels van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde zijn weder verschenen. De *Handelingen* bevatten o. a. de openingsrede van den Voorzitter Prof. Bussemaker, de rede van den heer Dr. C. G. N. de Vooys over *De invloed van Multatuli's letterkundig werk op oudere en jongere tijdgenoten*, de gewone Verslagen, en Mededeelingen over historische onderwerpen van de heeren Prof. Fockema Andreae en Prof. Bussemaker. In de *Levensberichten* vindt men biographieën van P. N. Muller, A. P. Th. Sassen, M. J. de Goeje, E. van der Ven, C. A. Marchant Jr., W. A. Terwogt, A. H. G. P. van den Es, Lina Schneider, W. Hoogvliet, C. Stoffel, D. H. G. Bellaard, D. F. van Heyst, N. de Ridder.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1910, Octobre: L. Leger, Le poème national de Monténégro. — G. Radet, César et la Gaule. — R. Dussaud, Les ruines de Hégra en Arabie.

Mémoires de la Société de Linguistique, XVI, 4: L. Homburger, Étude de quelques correspondances de sonores bantoues. — A. Meillet, Deux notes sur des formes verbales indo-européennes. I. Sur le présent gr. λείχω. II. Sur l'élargissement *-eu*. — J. Vendryes, Sur l'emploi de l'infinitif au génitif dans quelques langues indo-européennes. — E. Boisacq, Grec ἑλίκη „saule". — R. Gauthiot, Des noms de l'abeille et de la ruche en indo-européen et en finno-ougrien. — L. Ščerba, Notes de phonétique générale. I. Sur *l* dure. II. Slave *y* et gaulois *u*. — M. Féghali et A. Cuny, Une survivance remarquable dans le parler actuel de Kfâr-'Abîda; 5: E. Destaing, Notes de phonétique (Afrique occidentale). — J. Vendryes, Sur quelques présents en *-ā-* du verbe italoceltique. — A. Meillet, Persica. I. Sur le génitif des thèmes en *-i-*; II. Sur *y* et *v* après consonne; III. Emploi des temps; IV. V. perse *didā*; V. V. perse *aϑiy*; VI. *-ā* au locatif. — R. Gauthiot, A propos du nom de Zoroastre. — A. Cuny, Nouvelle contribution à l'étymologie de *explōrāre*. — Dez., Φϑία-Θετταλός-Θετταλία. — Dez., Gallois *odocos*, latin *ĕbulum*. — Th. Kluge, Sur un préfixe des langues caucasiques du sud. — A. Meillet, La phrase nominale pure en arménien.

Revue de Philologie, XXXIV, 1: Ph. Fabia, Le premier consulat de Petilius Cerialis. — P. Jouguet, Remarques sur l'éphébie dans l'Égypte greco-romaine. — F. Gaffiot, (*Quis*) *quid* relatif. — B. H., Stèle funéraire de Caulonia. — P. Boudreaux, Notes sur quelques manuscrits des „Lapidaires grecs". — De la Ville de Mirmont, Afranius Burrhus. — D. Serruys, Un „codex" sur papyrus de saint Cyrille d'Alexandrie. — Dez., Inscriptions chrétiennes d'Égypte. — B. Haussoullier, Inscriptions de Chios et d'Érythres. — R. Pichon, Sénèque, *de otio*; 2: B. Haussoullier, Le Papyrus 29 de Lille. — Dez., Disques funéraires grecs. — R. Pichon, Le but de Cicéron dans la première lettre à Quintus. — J. Viteau, Note sur un fragment grec attribué à Saint Irénée. — L. Havet, Observations sur Plaute *Merc.* — L. de Vos, L'empereur Julien et le préfet Florentius. — A. Bourgery, Sur la prose métrique de Sénèque le philosophe. — C. E. Ruelle, Correction dans Aristote. — P. Legendre, Glanure tironienne. — A. Delatte, Un ἱερὸς λόγος pythagoricien.

Rivista di filologia classica, XXXVIII, 3: D. Bassi, Frammenti inediti di opere di Filodemo. — V. Ussani, Leggendo Rutilio. — C. Marchesi, La terza satira Oraziana del primo libro. — E. Bignone, Collectanea latina. — C. Pascal, La sorte delle grandi anime secondo i poeti antichi.

Revue Archéologique, 1910, Juillet-Août: L. Joulin, Les âges protohistoriques dans le sud de la France et dans la péninsule hispanique. — P. Durrieu, Les „Très belles heures de Notre-Dame" du duc Jean de Berry. — Roblot-Delondre, Argote de Molina et les tableaux du Pardo. — G. Millet, L'Octateuque Byzantin. — O. Tafrali, Les monuments roumains. — Seymour de Ricci, Sarapis et Sinope.

Anglia, XXXIII, 4: O. Hübschmann, Textkritische Untersuchungen zu More's „Geschichte Richard's III.", II. — J. L. Lowes, Simple and Coy. — J. H. Kern, Das Leidener Rätsel. — O. B. Schlutter, Zum Leidener Rätsel. — O. Ritter, Neorxnawang. — Dez., Etymologieen. — J. Ellinger, Gerundium, Infinitiv und *that*-satz als adverbiale oder adnominale ergänzung. — A. Anscombe, The Site of Oswy's Victory over Penda. — E. Flügel, Frederick James Furnivall †. — E. Einenkel, Nachträge zum „Englischen Indefinitum", IV. — O. B. Schlutter, Berichtigungen zu Anglia, N. F. XXI.

Bijdragen voor vaderl. Gesch., IX, 3: Gosses, Merowingisch en Karolingisch Utrecht. — Craandijk, De beschilderde glazen in de Kapel van Assendelft in Den Haag. — Van der Mieden van Opmeer, Kantteekeningen op de bijdrage van den heer Bruinvis. — Bibliographie (1 Juni—1 Oct. 1910).

Nederl. Archievenblad, IX, 1: Verslag omtrent de positie der gemeente-archivarissen. — Rapport in zake opleiding van archivarissen. — Kleinere Bijdragen.

Tijdschrift voor geschiedenis, XXV, 4: De Wilde, Russische zeden in de 16de eeuw. — Van Giffen, Het dalingsvraagstuk der alluviale Noordzeekusten. — Historische mededeelingen.

Historische Zeitschrift, CV, 3: Kiesselbach, Zur Frage der Entstehung der Städtehanse. — Bornhaasen, Das religiöse Problem bei Bayle, Voltaire, Rousseau. — Müsebeck, Die Einleitung des Verfahrens gegen Arndt. — Miszellen.

Historische Vierteljahrschrift, XXI, 4: Riesz, Zur Vorgeschichte der Magna Charta. — Busch, Englands Kriege in 1513, II. — Strieder, Maria Theresia, Kaunitz und die oesterreichische Politik. — Kleinere Mitteilungen.

Archief voor het aartsbisdom Utrecht, XXXVI, 2: Droog, Ignatius Busca (vervolg). — Brom, Mgr. Brancadoro in de Hollandsche Zending, I.

Analecta Bollandiana, XXIX, 4: Z. García, S. J., La lettre de Valérius aux moines du Vierzo sur la bienheureuse Aetheria. — Ch. van de Vorst, La Vie grecque de S. Léon le Grand. — A. Poncelet, La translation des SS. Éleuthère, Pontien et Anastase. — H. Delehaye, Les premiers „Libelli miraculorum". — Dez., Gaianopolis. — Bulletin des publications hagiographiques. — U. Chevalier, Repertorium hymnologicum (Supplementum alterum, p. 161-176).

Tijdschrift voor munt- en penningkunde, XVIII, 4: Voet, Keurteekens op oude penningen. — Van Kerkwijk, Geboorte van een vierling. — Sassen, Analyse van een vijftal muntordonnantiën.

Gids, 1910, Oct.: Steinmetz, De toekomst van ons ras. — Joh. Naber, Het feminisme in zijnen modernen vorm. — Busken Huet, Legenden en legendenvorming; Nov.: Dyserinck, Uit het verleden van De Gids. — Robbers, Het wetsontwerp betreffende de Berner-conventie. — Japikse, De aard der volksbewegingen 1747/8.

Onze Eeuw, 1910, Oct.: Hulshof, Een Duitsch econoom in en over ons land (1670). — Geertr. Carelsen, Oranje in Fulda; Nov.: Leopold, Ontstaan van Rome. — Garrer, Een medewerker van Van Effen.

Tijdspiegel, 1910, Nov.: Baumann, Cavour.

Nederland, 1910, Nov.: S. Kalff, Jan Zoet.

Indische Gids, 1910, Nov.: Mac Leod, Uit de geschiedenis der O.-I. C.: De G. G. Mossel, III.

Nieuwe Gids, 1910, Nov.: Kapteyn-Muysken, G. B. Shaw. — Mertelmans, Peter Benoit. — R. V. S., De Zuid-Afrikaansche Akademie.

Vragen des Tijds, 1910, Oct.: Bos, Onderwijshervorming. — Meerkerk, Historie en Kunst (Max Havelaar); Nov.: Bos, Onderwijshervorming, II.

Theol. Tijdschrift, 1910, Oct.: Eerdmans, Bijzondere openbaring. — Van der Hoeve, Het oude voorzienigheidsgeloof. — Beerens, De zondeval. — Wildeboer, Iets over exegese.

Teyler's Theol. Tijdschrift, VIII, 4: Völter, Grundlage und Ueberarbeitung im Evangelium des Johannes. — Van den Bergh van Eysinga, De jongste Philo-studiën. — Valeton, Jahwetempels buiten Jeruzalem. — Elhorst, De Messias der Samaritanen. — Matthes, De kritiek en de kerk.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Flavii Arriani quae exstant omnia ed. Roos, I: Berl. Phil. Woch. 1910, n°. 30 (H. Schenkl).
Boer, Die Sagen von Ermanarich und Dietrich von Bern: Lit. Zentralbl. 1910, n°. 44 (G.); Rev. Crit. 1910, n°. 45 (F. Piquet).
Brakman, Annaeana Nova, Velleiana cet.: Rev. de l'instr. publ. en Belgique LIII, 4 (P. T.).
Van Haeringen, Kerkhervorming in Noord-Brabant en Limburg: Tijdsp. 1910, Oct. (van Kuyk).
Homeros' Ilias, vert. d. van de Woestijne: Onze Eeuw 1910, Nov. (Kuiper).
Van Hoorn, De vita atque cultu puerorum monumentis antiquis explanato: Berl. phil. Woch. 1910, n°. 41 (Ziebarth).
Van der Kemp, De teruggave der koloniën: Ind. Gids 1910, Nov. (de Meester).
Leendertz, Leven van Vondel: Nederl. 1910, Oct. (Salomons).
Meyboom, Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling: Tijdsp. 1910, Oct. (Vos).
F. Muller J.f., De veterum imprimis Romanorum studiis etymologicis, I: Rev. Crit. 1910, n°. 43 (É. T.).
Roseboom, The Scottish Staple in the Netherlands: Times (Lit. Suppl.), 28 Oct. 1910.

PERSONALIA.

Overleden: de heer Dr. H. van Herwerden, Oud-hoogleeraar te Utrecht.

Benoemd: tot tijdelijk leeraar in de Geschiedenis aan een H. B. S. met 5-j. c. v. j. te Amsterdam de heer D. Klay; tot tijdelijk leeraar in het Engelsch aan een H. B. S. met 3-j. c. v. j. aldaar de heer F. Bantema; met 1 Nov. tot leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Winschcten de heer N. F. Polak; tot leeraar in de Geschiedenis en tijdelijk leeraar in de Staatswetenschappen aan de H. B. S. met 5-j. c. te Zalt-Bommel de heer E. C. G. Brünner; tot leeraar in de Oude Talen aan de Godelindeschool te Hilversum de heer A. R. Pott; tot leerares in het Nederlandsch en de Geschiedenis aan de H. B. S. v. m. te Groningen mej. M. van Loon; tot leeraar in de Staatswetenschappen aan H. B. Scholen te Haarlem de heer J. Gerritsz.

Eervol ontslag verleend op verzoek: met 1 Febr. aan den heer J. H. A. van Ravenhorst als leeraar in het Engelsch aan het Gymnasium en de H. B. S. te 's-Hertogenbosch.

Gepromoveerd: tot Doctor in de Nederlandsche Letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht (met lof) Mej. A. C. S. de Koe, met proefschrift *Van Alphen's litterair-aesthetische theorieën.*

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF's UITGEVERS-Mij. te LEIDEN:

Actueel. **Actueel.**

DE GROOTE ILLUSIE,

door NORMAN ANGELL.

Geautoriseerde uitgave vertaald onder toezicht van Dr. L. A. J. BURGERSDIJK Jr.

Dit hoogst belangrijke werk verschijnt gelijktijdig in Engeland, Amerika, Duitschland, Frankrijk, Denemarken, Zweden, Spanje, Italië en Rusland.

Prijs f 1.90.

Dit boek geeft antwoord op het groote vraagstuk
„OORLOG OF VREDE".
en is van groot belang voor Nederland.

Een Boek van groot Nationaal Belang.

NEDERLAND

IN DEN AANVANG DER TWINTIGSTE EEUW.

GESCHETST IN WOORD EN BEELD
DOOR VERSCHILLENDE SCHRIJVERS,

ONDER LEIDING VAN JHR. MR. H. SMISSAERT.

Dit keurig uitgevoerd Boekwerk bevat ± **1000** bladzijden druks met ruim **500** afbeeldingen, een register van persoonsnamen en van zaken.

Verkrijgbaar in 12 Afleveringen, à **75 Cts.** per Aflevering, of gebonden in linnen band, ontworpen door THEO MOLKENBOER, à **f 9.60.**

Uitvoerig, rijk geïllustreerd Prospectus is bij elken Boekhandelaar gratis verkrijgbaar, terwijl proefafleveringen ter inzage zijn te bekomen.

Lexicon Graecum suppletorium et dialecticum.

COMPOSUIT

HENRICUS VAN HERWERDEN,

Professor ord. in Academia Ultraiectina rude donatus.

EDITIO ALTERA CORRECTIOR ET AUCTIOR.

Lugduni Batavorum apud A. W. SIJTHOFF.
MCMX.

De omvang van deze Lexikon is 106 vel druks.

Royaal octavo. Gecartonneerd **f 30.—.**

Verschenen bij **H. C. DELSMAN**, te **Amsterdam**, en bij den Boekhandel verkrijgbaar:

Hitopadeça.

Spreuken en Sproken uit het Sanskriet,

VERTAALD DOOR

H. C. VAN DER WAALS.

Met aanteekeningen.

Prijs Ingen. **f 2.50.** Geb. **f 3.25.**

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

FEB 13 1911

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

18de Jaargang. **N°. 4.** **Jan. 1911.**

De la Grasserie, De l'Euphonie (van Ginneken).
Kock, Om språkets förändring; andra uppl. (Beets).
Bone, *Πείρατα τέχνης* (Kuiper).
Aristotelis *Πολιτεία Ἀθηναίων* ed. Thalheim (van Hille).
Menandrea ed. Koerte (J. C. Vollgraff).
Philodemi *Περὶ τοῦ καθ' Ὅμηρον ἀγαθοῦ βασιλέως* libellus ed. Olivieri (Fraenkel).
Legrand et Pernot, Bibliographie Ionienne (Hesseling).
Le Siège de Malte publ. par Pernot (Hesseling).
Pernot, Anthologie populaire de la Grèce moderne (Hesseling).
Adnotationes super Lucanum ed. Endt (Karsten).
Prou, Manuel de paléographie latine et française; 3ième éd. (S. G. de Vries).
Schröter, Beiträge zur Geschichte der neulateinischen Poesie Deutschlands und Hollands (Molhuysen).
Gibb-Memorial, Vol. X (Houtsma).
Kalff, Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde, V (de Vooys).
Wolters, Minnelieder und Sprüche (Kossmann).
Behrens, Beiträge zur französischen Wortgeschichte und Grammatik (Salverda de Grave).
Braun, Die Entwicklung der spanischen Provinzialgrenzen in römischer Zeit (Kan).
Fayen, Lettres de Jean XXII; Tome II, 1 (Brom).
Van der Kemp, De teruggave der Oost-Indische Koloniën (Kielstra).
Kuiper, De Lysidis dialogi origine, tempore, consilio (Ovink).
Wilcken, Zum alexandrinischen Antisemitismus (Hesseling).
Valeton, Oud-testamentische Voordrachten (Bleeker).
De Cock en Teirlinck, Brabantsch Sagenboek, I (Blöte).
Oeuvres complètes de Christiaan Huygens, XII (van Geer).
Schoolboeken:
Grasé, Idiom and Grammar; 2nd ed. (de Josselin de Jong).
Onderwijs:
Kroll, Studium der klassischen Philologie (Speyer).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Redacteur-Secretaris Dr. A. Kluyver, Heerengracht 20, Leiden.

R. de la Grasserie, De l'Euphonie. Etudes de linguistique et de psychologie linguistique. Paris, Paul Geuthner. 1909. (Pr. fr. 2.50).

Dit kleine boekske is eigenlijk geen bespreking waard. Gelijk de titel al te vreezen gaf, leeft de schrijver op gespannen voet met bijna al de resultaten der nieuwere phonetiek. Hij haalt zijn Indogermaansch en Romaansch materiaal uit boeken van het jaar 1860, en zegt per ongeluk ook wel eens iets waars. Vroeger was er uit de la Grasserie's boeken nog al eens wat te leeren, omdat de man zoo'n mooie bibliotheek heeft met grammatika's van alle talen der wereld, en daarin heel aardig den weg wist. Nu hij zich evenwel tot Europeesche talen gaat beperken, waarop noch zijn hoofd, noch zijn boekenkast is ingericht, doen wij er liever het zwijgen toe.

Maastricht. Jac. van Ginneken S. J.

Axel Kock, Om språkets förändring. Andra upplagan. Göteborg, Wettergren och Kerber. 1908. (Pr. kr. 2.50).

De eerste uitgaaf van dit — smakelijk en smaakvol — geschrift heeft in 1896 het licht gezien en behelsde, uitgebreid en omgewerkt, den tekst van een aantal populaire voordrachten, drie jaar te voren door den auteur aan de „Högskola" van Gothenburg gehouden. Zij verscheen toen als nr 3 in eene reeks van „Populair-wetenschappelijke Voorlezingen". Om een nieuwen druk werd al veel eerder gevraagd, maar de schrijver heeft dien eerst in 1908 kunnen bezorgen. Bijna geheel is deze tweede aan den eersten druk gelijk. Hier en daar zijn er eenige, doorgaans maar geringe veranderingen in aangebracht: enkele weglatingen; sommige wijzigingen in de wijze van voorstelling — of betreffende de opvatting — van de besproken verschijnselen; een paar andere, meer sprekende voorbeelden; eenige omzettingen in de volgorde van de behandelde stof. Nieuw zijn in dezen herdruk het woordregister en, aan 't slot, een beredeneerd overzicht van den inhoud, dat — als men den tekst, die niet in hoofdstukken is afgedeeld, aan één stuk heeft doorgelezen — zeer welkom is en, om zich over het gelezene later weer te orienteeren of een onderdeel vlug en gemakkelijk terug te vinden, bepaald onmisbaar.

Het boekje, niet anders dan de voordrachten waaruit het is ontstaan, is bestemd voor het beschaafde publiek, den ontwikkelden, belangstellenden leek. Ook daarom heeft de schrijver er niet over gedacht de rijke stof of eener harer onderdeelen uit te putten; integendeel, de bespreking van „het veranderen van de taal" juist tot enkele hoofdpunten beperkt, in eene volgorde die almee door de bevattelijkheid werd bepaald. Een beknopte inleiding over taal en talen in het algemeen, over de

begrippen taal en tongval, en derg., gaat vooraf, en dan behandelt Schr. achtereenvolgens de veranderingen die in de talen ontstaan door: talenmenging; aanwinst van nieuwe woorden (door ontleening, samenstelling, afleiding); te loor gaan (in onbruik raken) van woorden; wijziging van de beteekenis der woorden; wijzigingen in den vorm der woorden. Het is wel het algemeen verschijnsel van „het veranderen van de taal" dat de Schr. aldus voor zijn lezers in bijzonderheden uiteenzet, maar het laten zien van de werking en de uitwerksels der opgenoemde factoren in de moedertaal is doorloopend de hoofdzaak, en blijkbaar ook het doel. Wat de Schr. hier geeft, zijn kapittels uit de geschiedenis van de Zweedsche taal, in den trant als Verdam ze voor de onze geschreven heeft in zijn *Uit de geschiedenis der Ned. Taal*, bepaaldelijk in Hfdst. 13 vlg. Doch hoezeer rechtstreeks bestemd voor een (Zweedsch) publiek, van taalverschijnselen en de daarmede in verband staande vraagstukken niet of gebrekkig op de hoogte, ook zij voor wie die verschijnselen en vraagstukken geen onbekenden zijn, kunnen zich van de lectuur dezer voordrachten in boekvorm een leerzaam genot beloven. Op zichzelf, om het zeer bijzondere van de behandeling der stof door een geleerde als Axel Kock, en daarbij voor wie het Zweedsch als zoodanig ter harte gaat, als een kostelijk middel tot bevordering of verrijking hunner kennis van de historische ontwikkeling van die taal.

Het uitvoerigste, en voor de vakgenooten van den Schr. het belangwekkendste gedeelte van zijn geschrift, vormen de laatste 60 a 70 pagina's er van, waar de verandering van den vorm der woorden wordt behandeld en Schr. verscheidene bladzijden wijdt aan eene populaire bespreking der „lautgesetze" en van de meeningen — en den strijd — over hunne al of niet „ausnahmslosigkeit". Hoe hij daar zelf over denkt heeft hij in *Arkiv f. nord. filol.* V (1892), 151 vlg. aan de geleerde wereld medegedeeld en wordt nu in deze lezingen voor een niet-wetenschappelijk publiek nog eens uiteengezet (blz. 141—156). Men heeft, hier komt het zeer in het kort op neer, de voorwaarden voor de werking der „klankwetten" te eenzijdig gezocht in de uiterlijke gelijkheid der woorden, en over het hoofd gezien, dat ook hetgeen zij beteekenen en de wijze waarop men ze gebruikt, een rol speelt bij de veranderingen welke hun klanken ondergaan (blz. 143). Dit wordt toegelicht met eene reeks en in eene verscheidenheid van voorbeelden, waarvan het jammer is dat men ze alleen in het Zweedsch kan lezen.

Ik noemde dit geschrift reeds smakelijk en smaakvol. Men heeft er ook den levendigen stijl van geprezen, het om zijn bekoorlijken humor geroemd. De resultaten van het degelijkst, het scherpzinnigst wetenschappelijk onderzoek worden medegedeeld zonder dat men van de geleerdheid iets merkt en zoo, dat ieder ontwikkelde ze terstond begrijpt en zou kunnen navertellen. Een populair-wetenschappelijk model. Jammer, nog eens, dat bekendheid met het Zweedsch onmisbaar is, om er het genot en het nut van te hebben.

Leiden. A. Beets.

Karl Bone, Πείρατα τέχνης. Ueber Lesen und Erklären von Dichtwerken. Leipzig, Teubner. 1909. (Pr. geb. M. 2.40).

Over de kunst van het schoolmeesterschap handelt eigenlijk dit boekje: over de vraag hoe de leermeester de bewondering voor de poezie in het gemoed van zijn leerlingen zal wakker maken, hem zal doen meeleven met den dichter, door zorgvuldige toepassing van een door goed overleg gematigd maar niet verminkt grammaticaal en historisch toelichten er voor waken zal dat geen bodemlooze aesthetiek worde gedreven die bij de eersten aanval eener meer exacte wetenschappelijkheid ineenstort.

„Met andere woorden" — zoo zal iemand licht vragen — „in dit boekje staat hetgeen wij allen lang reeds weten?" Eigenlijk ja. Nieuw zijn dergelijke beschouwingen zelden anders dan door de nieuwheid der persoonlijke ervaring van den schrijver; door een her- of derwaarts verleggen van de grenzen der kunst, soms ook door positieve verschillen van inzicht in de materie van het onderricht zelf. Het persoonlijke nu in dit boekje, dat ofschoon het in den vorm eener causerie is geschreven, door zijne duitsche gedegenheid voor dien franschen trant van schrijven veel te zwaar op de hand is, ligt in den ernst des schrijvers. En daarvan zal het wel komen, dat wij, bij de eerste lezing telkens als oververzadigd het werkje ter zijde leggend, toch iederen keer weer verder lezen, onze vraagteekens en kruisjes plaatsen met grooter belangstelling dan te voren en eindigen met de verklaring dat Karl Bone ons — soms door onze oppositie, zooals bij de verwarde Horatius-interpretatie op p. 20 en vv. — wel wat nieuws heeft geleerd, ofschoon hij dit met meer gemak voor zijn lezers en voor zich zelf zou hebben bereikt, indien hij de πείρατα zijner τέχνη als auteur enger had gesteld.

Amsterdam. K. Kuiper.

Aristotelis ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΑΘΗΝΑΙΩΝ post Fridericum Blass edidit Th. Thalheim. Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri. 1910. (Pr. M. 1.50; geb. 1.90).

De door Thalheim bezorgde nieuwe uitgave der Blass-editie sluit zich meer aan bij de derde dan bij de vierde uitgave dezer editie en is dus weer tot de oorspronkelijke meer conservatieve traditie van Blass teruggekeerd.

De lijst der mannen qui in libro edendo, emendando, explicando studia sua collocaverunt is inderdaad ontzaglijk en het is te begrijpen, dat Thalheim wanhoopte na al hun studia iets nieuws in het Londensche handschrift te zullen vinden. Toch wint deze uitgave het weer in nauwkeurigheid van de vroegere. In de praefatio is vooral lezenswaard wat gezegd wordt over de correcties door de verschillende handen aangebracht. Als een „mooie" conjectuur wil ik vermelden de verbetering C. 49, 1 van ἀνάγουσι in ἀναβαίνουσι, waardoor de duistere zin tenminste volkomen wordt opgehelderd. De voorzichtige uitgever nam haar echter niet in den text op.

Zwolle. E. van Hille.

Menandrea ex papyris et membranis vetustissimis edidit **A. Koerte.** Editio maior. Accedunt duae tabulae phototypicae. Leipzig, B. G. Teubner. 1910. (Pr. M. 3; geb. M 3.40).
Menandrea edidit **A. Koerte.** Editio minor. Leipzig, Teubner. 1910. (Pr. M. 2; geb. M. 2.40).

Van deze twee uitgaven is het voldoende de editio maior te bespreken, die in het bezit moet komen van elk classiek philoloog dien naam waardig. De minor, welke slechts één Mark goedkooper is, zou ik zelfs eerste-jaars studenten en gymnasiasten afraden, niet zoozeer om de kortere praefatie als wel omdat hier de onontbeerlijke *Index verborum* ontbreekt.

Körte heeft in 1908 de zoo belangrijke in 1905 door Lefèbvre ontdekte en het eerst door dezen uitgegeven fragmenten, die thans in het Museum te Caïro berusten, opnieuw zoo zorgvuldig mogelijk ontcijferd en zoodoende voor de critiek een veel zekerder grondslag weten te leggen dan aan Lefèvbre gelukt was. Evenals de eerste uitgever geeft Körte den tekst dubbel: links in unciaalschrift met zeer nauwkeurige aanduiding der lacunen: rechts de verzen van den dichter, gelijk hij zelf, voorgelicht door anderen of uit eigen vernuft, meent ze te moeten herstellen. Daarbij is overal door hem op de meest onpartijdige wijze rekening gehouden in de annotatio critica [1]) met het werk zijner voorgangers.

Bij de Περικειρομένη heeft Körte natuurlijk nu ook gevoegd de fragmenten, welke de schedae Lipsienses en Cantabrigienses behelzen.

Verder geeft hij eene nieuwe recensie der overblijfselen van den Γεωργός (papyrus te Genève), Κιθαριστής (Berlijn), Κόλαξ (Oxford), de Κωνειαζόμεναι (Dorpat), Περινθία (Oxford); Φάσμα et fabulae incertae (St-Petersburg: vlg. Cobet *Mnemosyne* 1876 pp. 285 sqq.): alles te zamen meer dan 1900 verzen van Menander, welke deel hebben uitgemaakt van twaalf blijspelen.

In de in vloeiend latijn en op onderhoudende manier geschreven voorrede vindt men eene aan de strengste eischen voldoende, gedetailleerde beschrijving van vorm en schriftkarakter der te Kôm-Ischkaou (Aphroditopolis) ontdekte papyrusbladen en daarna de argumenta der verschillende stukken op even aannemelijke als vindingrijke wijze gereconstrueerd.

Achteraan een index verborum, een model van ἀκρίβεια.

De uitgave van van Leeuwen, welke, misschien nog meer dan eenige vroegere praestatie van dezen vaderlandschen geleerde, zijn naam bij de duitsche naburen groot heeft gemaakt, behoudt ook na de publicatie van Körte hare waarde om de vele goede exegetische opmerkingen in den commentaar.

Sedert ik deze boekbeoordeeling aan de redactie van het *Museum* toezond, heeft, blijkens eene in het *Rheinische Museum* (LVI, 4, 539 seqq.) opgenomen verhandeling: *de Menandri Codice Cairensi Lectiones novae et Coniectanea*, Chr. Jensen in het begin van 1910 Egypte bezocht en twee maanden lang de schedae Menandri na Körte nogmaals met de uiterste zorg vergeleken. De resultaten van dat vernieuwd onderzoek zijn in meer dan één opzicht zeer der moeite waard geweest. Ik zal mij hier tot één enkel voorbeeld bepalen.

Van Herwerden ὁ μακαρίτης had in de *Mnemosyne* van dit jaar (p. 216) bij vers 243 seqq. van de Ἐπιτρέποντες:

> Syr. .... οὐκ ἔνεστιν οὐδὲ εἷς
> παρ' ἐμοὶ μερισμός. Ones. οὐδὲ δέομαι ταῦτα δή.
> Syr. ἥξω διαδραμών, εἰς πόλιν γὰρ ἔρχομαι
> νυνί, κτέ.

opgemerkt, dat bij alle vrijheid, welke de Grieken zich in het gebruik van neutra pluralia veroorloven, δέομαι ταῦτα δή toch een verdachten indruk maakt. Hij sloeg daarom voor te lezen:

> Ones. οὐδὲ δέομαι. Syr. ταῦτα δή·
> ἥξω κτέ.

„deficientibus in codice punctis duplicibus, quibus indicari solet personarum mutatio”.

Quod si ita est, Onesimo neganti se desiderare partitionem Syriscus respondet: *sic vero* (esto).”

Zoo wordt o. a. ταῦτα δή, ταῦτα, ταυτά νυν (het fransche *c'est ça*) gebruikt bij Aristoph. Ach. 815 en Wespen 142 en 1008.

Wat lezen wij nu bij Jensen? „domum ex itinere reversus Henricum van Herwerden hunc versum sanavisse vidi. Quo magis gaudeo *viri Graecae linguae peritissimi coniecturam ipsa charta probatam esse*.”

Utrecht. J. C. Vollgraff.

[1]) Vgl. ook de rubrieken: *Editiones* (LI seqq.) en *Critica et exegetica* (p. LIV seqq.).

Philodemi Περὶ τοῦ καθ' Ὅμηρον ἀγαθοῦ βασιλέως Libellus ed. **Alexander Olivieri.** Leipzig, Teubner. 1909. (Pr. M. 2.40; geb. M. 2.60).

Voor het eerst uitgegeven door Salvatore Cyrillo in de Volumina Herculanensia VIII (a⁰ 1844) en behandeld door Bücheler (Rhein. Mus. 1887). Deze heeft de talrijke citaten uit Homerus aangegeven en enkele gissingen gemaakt omtrent den tekst. De parallel-literatuur over dit onderwerp (Dio Chrysostomus, Ps. Plutarchus de Vita et poesi Homeri, Dioscorides ap. Athenaeum en de rest waarvoor Olivieri zich van een dissertatie van Barner bedient) maakt het mogelijk de behandelde punten te identificeeren, maar de gedachten van Philodemus zelf (laat staan zijn woorden) zijn grootendeels onherstelbaar verloren. Historisch merkwaardig is de vermelding van den zoon van Nicomedes III van Bithynië en van Demetrios Poliorketes; grammatisch het gebruik van een Euripides- en een Menandercitaat, die ook in de Iliasscholia in hetzelfde verband aangewend worden. Olivieri heeft op verscheidene plaatsen het overgeleverde nauwkeuriger weergegeven en nu en dan door gissingen Bücheler overtroffen. Onjuist wijst hij Col. X Νέστορα σπεύδοντα λύειν τὴν στάσιν τοῦ πλήθους πρὸς Ἀγαμέμνονα aan als citaat uit A 247; 't is uit B 336 etc. En ἐν τῇ Πατρόκλου παρακλήσει slaat op Λ 765 etc., niet op Π 20. Col. XV τὸν Μηριόνην καὶ τὸν Ἀντίλοχον, οὐδέπω κατατεταγμένους εἰς τὸ συνέδριον, ἀπάγοντες slaat op K 196 sq., niet op I 80.

De tekst is te erg verwoest dan dat pogingen om zekere lezingen te herstellen succes kunnen hebben; eenige geeft het Berl. Phil. Woch. 1910 n⁰. 24.

't Weinige dat ik meen gevonden te hebben is niet van belang; evenmin, dat op den titel „edidit" gedrukt is.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

Bibliographie Ionienne, description raisonnée des ouvrages publiés par les Grecs des sept-îles ou concernant ces îles, du quinzième siècle à l'année 1900, par **Emile Legrand,** oeuvre posthume complétée et publiée par **Hubert Pernot.** Paris, Leroux. 1910. 2 dln. groot 8o. (Pr. fr. 30).

Le siège de Malte par les Turcs en 1565,, publié en Français et en Grec avec 20 reproductions par **Hubert Pernot.** Paris, Champion. 1910. (Pr. fr. 10).

Hubert Pernot, Anthologie populaire de la Grèce Moderne. Paris, Mercure de France. 1910. (Pr. fr. 3.50).

Door toevallige omstandigheden zijn in hetzelfde jaar door de zorg van de heer Pernot drie belangrijke bijdragen tot de kennis van de Nieuwgriekse letterkunde verschenen. Het eerste, en omvangrijkste, werk liet Legrand bij zijn dood onvoltooid achter. De uitvoerige titel duidt voldoende aan wat de lezer in het boek zal vinden; dat de gegevens met de uiterste nauwgezetheid zijn verzameld, de beschrijvingen ook het geringste niet verwaarlozen en bij zeldzame werken de bibliotheken vermeld worden waar zich eksemplaren bevinden, dat alles zal de beoefenaar der Griekse litteratuur niet anders verwachten van een boek dat geheel in de trant van Legrand's beroemde *Bibliographie hellénique* is bewerkt. Pernot heeft het systeem van Legrand getrouw gevolgd.

Een beredeneerde opsomming van alle boeken die hetzij door de bewoners van een bepaald land, hetzij over dat land zijn geschreven, geeft in een kort bestek de geschiedenis weer van de gang die de beschaving in dat land heeft genomen. Het stelsel door Legrand ingevoerd, maakt zijn werk niet alleen voor bibliografen belangrijk. Zo kan men dan uit deze *bibliographie ionienne* zien dat de bewoners van de Heptanesos in vrij groot aantal plegen te studeren in West-Europa (in 1732 promoveerde een Korfioot te Leiden), dat zij als ieder ander volk op 't laatst van de 18de eeuw zangen aan de Franse vrijheid dichtten en dat, gedeeltelik als gevolg daarvan, generaal Berthier in 1807 een dekreet uitvaardigde waarbij 't gebruik der Franse taal aan alle ambtenaren werd opgelegd; we nemen verder waar dat onder het bestuur der Engelsen de belangstelling in geschiedenis en oudheidkunde toenam, en dat onder elk bestuur de roem van Hellas en klachten over de regering veel werk aan de drukpers verschaften. Ik doe slechts een greep uit de rijke inhoud van het boek. De gehele beschrijving loopt over 4043 nummers; daarvan behoren 260 tot de 15de, 16de en 17de eeuw, 508 tot de 18de en de rest tot de 19de eeuw.

De *Belegering van Malta*, het gedicht dat tot onderwerp heeft de mislukte poging der Turken om, in 1565, Malta te veroveren, is, gelijk Pernot ontdekt heeft, een bewerking van een geschrift in proza, getiteld: *Impresa di Malta descritta da M. Pietro Gentile di Vandonio.* Het Griekse gedicht (2541 verzen) is het werk van Antonius Achelis uit Rethymno; in 1571 werd het, tans hoogst zeldzame, boek te Venetië uitgegeven op de bekende slordige manier der Griekse volksboeken. In deze editie is de tekst verbeterd, van een inleiding voorzien en verrijkt met een even beknopt als leerzaam overzicht van de biezonderheden waardoor de taal van Achelis zich onderscheidt. Om de lezer een duidelike voorstelling te geven van de wijze waarop de dichter zijn voorbeeld heeft gevolgd, drukte Pernot een Franse vertaling, uitgekomen in 1567, van het Italiaanse origineel af. Waarom niet liever dat origineel zelf werd weergegeven, wordt niet vermeld.

Achelis is een van die talrijke Griekse dichters, zegt Pernot, die beter hadden gedaan met in proza te schrijven. Zijn verzen zijn korrekt, maar vervelend; zijn taal is een mengsel van het Grieks dat op Kreta in de 16de eeuw werd gesproken en de vormen die de schrijver op school had geleerd of zich uit zijn lektuur herinnerde. Vergelijking met de oorspronkelike tekst toont aan dat Achelis bij 't vermelden van bepaalde gebeurtenissen zijn model trouw volgt; de beschrijving van de gevechten verkort hij, en hij breidt daarentegen de tekst uit door allerlei litterair bijwerk van zeer ongelijke waarde. Het gehele negende hoofdstuk is zijn eigen werk, tenzij nog eens mocht blijken dat hij ook hier een niet door hem genoemde voorganger heeft gehad. Achelis verhaalt in dat hoofdstuk hoe de engelen de smeekgebeden van de benarde Maltezers naar de Hemel brengen, waar op 't gelaat der Heiligen duidelik de wens ligt uitgedrukt dat de Kristenen geholpen mogen worden. Aan St. Michiel wordt dan opgedragen de Stilte te zoeken, om een smaldeel dat uit Sicilië te hulp komt, ongemerkt door de Turkse vloot te brengen. De engel daalt neer naar de kloosters waar hij de Stilte hoopt te vinden, verenigd met Rust, Liefde en Vrede; hij treft er alleen Nijd, Haat, Hebzucht en Trots aan. In een verborgen vallei van Arabië ontdekt hij eindelik de macht die hij zoekt. Deze satire op het kloosterleven past goed in de mond van een Griek, maar wellicht zullen kenners van de Italiaanse letterkunde der 16de eeuw sprekende analoga weten aan te voeren die tot het aanwijzen van Achelis model ook voor dit deel van zijn gedicht kunnen leiden. Lezers van het Museum aan wie zulke aanwijzingen bekend zijn, zullen de heer Pernot zeker door het mededelen daarvan verplichten.

In de volksliederen van het hedendaagse Griekenland leeft de herinnering aan de belegering van Malta nog voort. Een Cypries lied, door Pernot in vertaling meegedeeld, geeft daarvan getuigenis. Na de zeurige verzen van Achelis is het lezen van dit frisse, dramatiese lied een waar genot. Datzelfde geldt van het derde boek dat ik hier heb aan te kondigen, de *bloemlezing van Griekse volksliederen.* In negen hoofdstukken wordt ons een vertaling in proza aangeboden van liederen die helden uit het verleden bezingen, de liefde tot onderwerp hebben of ballingschap, dood, huweliksgebruiken, legenden en volksgewoonten; het laatste hoofdstuk geeft een denkbeeld van de disticha die een Griek bij elke omstandigheid van het leven, ook de allereenvoudigste, op de lippen komen. Het distichon is in Griekenland minder een mededeling aan anderen dan een vorm waarin dit poëtiese volk denkt: „il constitue une sorte d'élégance de langage" zegt Pernot treffend, en hij verduidelikt zijn gezegde met aardige voorbeelden. Elke afdeling van de bloemlezing wordt voorafgegaan door

een korte karakteristiek van het genre waartoe de vertaalde gedichten behoren. Zo is alles gedaan om het boek begrijpelik en aantrekkelik te maken voor mensen die zich niet op het Nieuwgrieks hebben toegelegd, maar ook zij die die taal kennen vinden er aanwijzingen in voor verdere studie: hier en daar worden geschriften genoemd die bepaalde onderdelen uitvoerig behandelen en bij elk stuk — behalve bij de disticha — is aangegeven in welke verzameling men het oorspronkelike vindt.

Geen vertaling kan alle eigenschappen van het origineel weergeven. In de heldere taal van Pernot is behouden gebleven wat het meeste treft in de Nieuwgriekse volkspoëzie, het dramatiese van de voorstelling en de dichterlike opvatting van het eenvoudige.

Leiden. D. C. Hesseling.

Adnotationes super Lucanum primum ad vetustissimorum codicum fidem edidit **Joannes Endt.** Lipsiae, in aedibus Teubneri. 1909. (Pr. M. 8; geb. M. 8.60).

Een korte aanbeveling van deze uitgaaf is voldoende. Het komt niet veel meer voor dat de uitgever van een klassiek monument op den titel kan laten drukken „primum edidit". Endt mocht dat doen. Sinds Oudendorp's editie der Pharsalia van 1728, waarin een bloemlezing van scholien is opgenomen, gaf C. F. Weber, in 1831, in het 3e deel van zijn Lucanus alle scholien uit op een wijze zooals dat toen gebruikelijk was, dat wil zeggen voor de tegenwoordige eischen geheel onvoldoende. Useners uitgaaf van de Commenta Bernensia in 1869 gaf weinig en wordt door E. zelfs niet vermeld.

Endt geeft de Adnotationes naar vijf hss., waarvan de drie eerste, o. a. ook het beste der twee Vossiani, alle van de Xe eeuw, tot ééne klasse behooren, de twee overige uit de Xe en XIIe eeuw, tot een andere. Een vijftal andere hss., Xe—XIIe eeuw, zijn minder volledig en o. a. uit Servius en Isidorus aangevuld. Reeds Hieronymus las in zijn jeugd Adnotationes op Lucanus en Johannes Lydus citeert een Polemo (uit den tijd van Hadrianus?) ἐν πέμπτῃ ἐξηγήσεων op onzen dichter. Wijst hierop soms nog Grieksche geleerdheid als in I 529 over de kometen? Voor de vlijt der scholiasten pleiten o. a. de meer dan 500 parallelplaatsen uit Vergilius, ruim 60 uit Cicero's oraties, verder eenige aanhalingen uit vier comedies van Terentius, uit Sallustius' drie werken, en drie fragmenten: uit Varro van Atax en van Reate, en uit Livius [1]), benevens twee verwijzingen naar zijn *l. IV belli civilis.* De scholien zijn niet geheel zonder nut, al halen ze niet bij die op Juvenalis en Persius bijv., laat staan op beroemde commentaren als die van Donatus en Servius. De talrijke geschiedkundige toelichtingen zijn wel alle geput uit Livius of eer nog uit een Epitome van zijn werk. Of die wat nieuws bevatten is mij niet bekend. Zinsverklaringen van het moeielijke dichtwerk zijn niet zeer talrijk, maar hebben dan eenig nut, als bijv. I 24. 83. 386. enz. Verder vinden wij korte woordverklaringen e. a. zaken van minder belang. Intusschen bezitten wij nu een langgewenscht en degelijk bewerkt hulpmiddel bij de lectuur van Lucanus.

Amsterdam. H. T. Karsten.

[1]) Een zonderlinge vergissing is I.518 „Phaselus ille quem videtis, hospites, ut ait Plautus", wiens Amphitruo overigens elders geciteerd wordt.

M. Prou, Manuel de paléographie latine et française. 3e édition entièrement refondue. Accompagnée d'un Album de 24 planches. Paris, A. Picard et fils. 1910. (Pr. fr. 15).

De omstandigheid dat van dit handboek binnen een betrekkelijk korten tijd reeds een derde druk kon verschijnen, toont zijn waarde duidelijker dan eene lange aankondiging zou kunnen doen. Deze lijkt dan ook vrijwel overbodig, al is het verleidelijk eenigszins uitvoerig te gewagen van het vele goede dat van dit werk en zijn auteur te zeggen is. Hier echter is beperking geboden en zal het voldoende zijn te bespreken wat blijkens de woorden op den titel „entièrement refondue" in deze editie aangevuld en verbeterd is.

Al dadelijk kan getuigd worden dat dit veel en velerlei betreft. Overal is met zorgvuldigheid alles verwerkt wat in lateren tijd op dit gebied verscheen. In het bijzonder geldt dit natuurlijk de verklaring der verkortingen. Deze is geheel omgewerkt naar aanleiding van Traube's baanbrekende studiën en is in vele opzichten thans eene duidelijke methodische behandeling dier moeielijke materie geworden. Dat daarnaast ook nog het lexicon der abreviaties behouden bleef, laat zich uit een praktisch oogpunt wel verklaren. Maar zulk eene lijst van allerlei soorten van compendia uit alle eeuwen en van alle schriftsoorten dooreen in één alfabet gebracht, kan niet anders dan verwarrend werken. Dit blijkt b.v. uit vergelijking van de paragrafen aan de methodische verklaring gewijd, met de opgaven van het lexicon. Zoo wordt blz. 141 $\overline{ms}$ verklaard door *minus*, maar in het lexicon alléén door *meus*, gevormd naar analogie van $\bar{ds}$ voor *deus*, waaromtrent wel iets gezegd had mogen worden. De b met een streepje er door wordt blz. 157 behalve door *ber* ook verklaard door *bis* als uitgang b.v. in *urbis, nobis*; in het lexicon vindt men dit niet terug behalve alleen op nobis.

Op blz. 114 worden vormen als FCR = *fecerunt* verklaard voor epigraphische contracties: het komt mij voor dat dit niet juist is en men hier te doen heeft met suspensie per syllabe.

De opmerking blz. 161 over „lettres jointes dans le corps même des manuscrits en onciale, à la fin des mots" eischt eenige aanvulling. Immers ditzelfde vindt men ook reeds in de oudste kapitaalhss., b.v. in den Augusteus van Vergilius en volstrekt niet uitsluitend aan het slot van een woord, maar ook reeds in het midden, zooals imbres, astris, astro enz. (Georg. I 211, 213, 218 op het tweede der Berlijnsche bladen).

Aansluitende aan de verklaring der compendia is een nuttig en welkom hoofdstuk toegevoegd over de notae Tironianae. Op verzoek van den auteur werd dit geschreven door een uitnemend kenner der Rom. stenographie den heer M. Jusselin, die door zijn werk de waarde van het hoofdwerk aanmerkelijk heeft verhoogd.

Dat de bibliographische opgaven overal met de meeste zorg zijn bijgewerkt, behoeft nauwelijks gezegd te worden. Een paar kleinigheden vielen mij op, b.v. dat op blz. 15

het aan velen ongeloofelijk toeschijnend bericht van Du Méril over het gebruik van tabulae ceratae nog in het midden der 19e eeuw op de vischmarkt te Rouaan, slechts wordt geciteerd uit de *Revue archéol.* van 1860 en niet uit den twee jaar later verschenen herdruk in zijne „Études", waar hij zijn beweren staaft door het publiceeren van een facsimile dat in de *Revue* niet voorkwam.

Voor het Psautier in het bezit van den heer H. Yates Thompson, een repliek van het Parijsche Psautier de Saint Louis, had blz. 211 verwezen kunnen worden naar de photographische reproductie der miniaturen, door den eigenaar uitgegeven met eene beschrijving van S. C. Cockerel (A Psalter and Hours executed before 1270 . . . London, Chiswick Press. 1905).

Bij de zeer welkome lijst der „Recueils de fac-similés" kan nu op blz. 6, not. 1 nog gevoegd worden de belangrijke bijdrage van E. Chatelain in de *Revue des bibl.* van 1909: „Catalogue des reproductions de manuscrits qui se trouvent à la Bibliothèque de l'Université de Paris".

Ten slotte moge hier nog gewezen worden op de waarde die deze *Manuel* behalve voor de palaeographie in 't algemeen en de Latijnsche in 't bijzonder, nog bovendien heeft (gelijk trouwens de titel aanduidt) voor de studie van Romaansche hss. Overal worden ook Fransche hss. en hunne eigenaardigheden uitvoerig besproken en eenige zijn ook in het *Album* afgebeeld. Aan het lexicon is zelfs eene afzonderlijke lijst van abréviations françaises toegevoegd. Daarmede is een voor Romanisten zeer nuttig werk verricht, dat niet genoeg kan worden aanbevolen, vooral ook omdat er op hun gebied nauwelijks iets dergelijks bestaat dat er mede vergeleken zou kunnen worden. Herhaaldelijk is mij echter gebleken dat zij Prou's werk veel te weinig kennen en daarom veroorloof ik mij op dit gedeelte nog eens in 't bijzonder de aandacht te vestigen.

Leiden. S. G. de Vries.

Adalbert Schröter, Beiträge zur Geschichte der neulateinischen Poesie Deutschlands und Hollands. Berlin, Mayer und Müller. 1909. (Pr. M. 9).

Erich Schmidt heeft een goed werk gedaan met de uitgave van deze schetsen van den te vroeg gestorven auteur. Het is een prettig boek, dat de belangstelling ten volle verdient van allen, wien de nieuwlatijnsche dichtkunst en de humanistiek ter harte gaan. Een achttal dichters wordt hier besproken, waaronder Janus Secundus en Hugo Grotius vooral o n z e aandacht vragen. Schröter's wijze van behandeling is deze, dat hij hier en daar grepen uit de werken doet en een enkel maal op de klassieke voorbeelden wijst, welke den lateren dichter tot model hebben gestrekt; meer nog zoekt hij den invloed aan te toonen die van de neo-latini uitging en de navolging die zij zelf ondervonden, ook bij de dichters die in hun moedertaal hebben geschreven. Doch dit alles is hem ten slotte bijzaak, hoofdzaak is een waardeering van de gedichten zelf en een analyse van den inhoud. Hij is daarin m.i. zeer gelukkig geweest, al was de taak niet gemakkelijk. Een goede kennis van de omgeving waarin de dichters leefden, ook van de staatkundige gebeurtenissen, die men in de gedichten afgespiegeld vindt en welke bij de Groot vooral van zoo veel belang zijn, was daartoe noodig; en al laat de auteur zich een enkel maal verleiden tot de triviale epitheta op het vaderland van Janus Secundus (ik heb het oog op de passage pag. 195), in het algemeen gesproken beoordeelt Schröter de gedichten van een juist standpunt. Over Janus Secundus was niet veel nieuws te zeggen (al geloof ik ook niet dat Julia de vrouw is geweest, waarvoor Schröter en anderen haar houden, doch wat ik hier thans niet kan uiteenzetten); geen der neolatijnsche dichters is zoo door alle eeuwen heen geprezen om zijn nimmer geëvenaarde dichtgave, dat de schrijver niet veel meer kon doen dan op de schoonheden zijner poesie nog eens de aandacht te vestigen; maar de studie over de Groot is zeer opwekkend en toont, welk een ruim veld voor onderzoek hier nog open ligt.

Leiden. P. C. Molhuysen.

Al-Mu'jam fi ma'áyíri ash'ári 'l 'Ajam by **Shamsu'd-dín Muhammad ibn Qays ar-Rází**, edited by **Mírzá Muhammad** and **E. G. Browne** (E. J. W. Gibb Memorial vol. X) Leyden, E. J. Brill; London, Luzac and Co. 1909. (Pr. *f* 4.80).

Het in bovenstaanden titel genoemde werk, dat handelt over Perzische prosodie en wat verder tot de *ars poetica* behoort, was tot voor korten tijd zoo goed als onbekend, zelfs in het Oosten. Eerst door Rieu's beschrijving van een in het Britsch Museum bewaard handschrift daarvan (*Persian Supplement* p. 123 vvg.) leerden wij het bestaan ervan kennen. Later is gebleken dat er toch nog meer handschriften van bestonden, namelijk een in de bibliotheek van Bankipore en een derde in die van de Aya Sophia te Constantinopel. Deze uitgave geeft den tekst van het hs. in het Britsch-Museum weer, alleen de eerste bladzijden, die in dat hs. ontbraken, zijn uit het hs. van Constantinopel aangevuld. Het werk is naar eene photografische reproductie van het eerstgenoemde hs. gedrukt in de bekende Imprimerie Catholique te Beirut. Afwijkende lezingen in de beide andere hss. worden niet medegedeeld; dat van Constantinopel is slechts voor de ontbrekende folia geraadpleegd, terwijl het Indische hs., een jong afschrift, naar het schijnt, voor de vaststelling van den tekst geen beteekenis had, daar het Londensche hs. veel ouder en zeer correct is. De lectuur doet inderdaad nergens de behoefte aan de vergelijking van een anderen tekst gevoelen, zoodat de uitgevers gerechtvaardigd zijn, dat zij zich tot eene wedergave van het Londensche hs. beperkt hebben.

Naar gewoonte geeft Mīrzā Muhammad al-Kazwīnī in eene in het Perzisch geschreven voorrede alle bekende data omtrent den schrijver en diens werk. Die gegevens moesten trouwens uit het geschrift zelf worden geput, en zijn schaarsch genoeg, daar, gelijk boven gezegd werd, zelfs in het Oosten het werk onbekend gebleven is. Dat de geleerde Pers, die reeds verscheidene andere teksten op dezelfde grondige wijze bewerkt heeft, daarbij niets over het hoofd gezien en zelfs nog gelegenheid gevonden heeft een paar dwalingen te verbeteren zal men niet anders verwachten. Den hoofdinhoud van zijne voorrede heeft Browne dan nogmaals in het Engelsch medegedeeld.

Het werk zelf verdient vooral de aandacht om de proeven uit de oudere Nieuw-perzische litteratuur, die de schrijver ter illustratie van zijne uiteenzetting bijbrengt. Het is ook overigens goed en duidelijk geschreven en kan als handleiding tot de kennis van de Nieuwperzische *Ars poetica* goede diensten bewijzen, al leeren wij daaruit niet veel, dat ons niet reeds van elders bekend was.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

G. Kalff, Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde. Vijfde Deel. Groningen, J. B. Wolters. 1910. (Pr. *f* 6.50).

Dit vijfde deel brengt velerlei verrassingen. Toen we, bij de bespreking van het voorafgaande deel, de weloverwogen kompositie prezen, verwachtten we dat de beginhoofdstukken van het volgende het karakter en de omvang zouden hebben van een supplement. In plaats daarvan krijgen we een „vervolg", dat drie vierden van dit boekdeel beslaat; feitelik dus een tweede deel van de zeventiende-eeuwse litteratuurgeschiedenis.

Het eerste hoofdstuk behandelt het *Proza*. Voorop gaan de aantrekkelike, ongekunstelde reisverhalen van onze zeevaarders uit het begin van de zeventiende eeuw, die „ten minste zooveel recht hebben op een goede plaats als menig ander proza-werk dat tot dusver steeds op den voorgrond geschoven werd." Dan volgen de pamfletten. Schrijvers als Willem Meerman en Paschier de Fijne „hanteeren de krachtige, pittige volkstaal met een vrijmoedigheid en een talent, die aan het pamflet letterkundige waarde geven." De Statenbijbel, als „monument onzer taal-eenheid", en de predikkunst oefenden op de ontwikkeling van de prozakunst grote invloed. Afzonderlik behandeld worden Leeghwater, als „trouwhartig en naïef verteller", en Joan de Brune, als individueel prozaschrijver tot nu toe te veel verwaarloosd: hij volgt in betekenis onmiddellik op Hooft.

In de reisverhalen, pamfletten en preken uit de tweede helft van deze eeuw is de dalende lijn zichtbaar. Geeraerdt Brandt volgt de stijl van Hooft. Jan de Brune de Jonge staat achter bij zijn oom. Aanraking met andere litteraturen leidt steeds meer tot vertalingen en navolgingen van buitenlands proza. In een van namen overvloeiend hoofdstukje wordt dat aangetoond. In strijd met de chronologie wordt eerst hier Heemskerk's *Batavische Arcadia* (1637) besproken. Aan de proza-roman, waarvan de waarde door Ten Brink overschat werd, wordt hier een bescheiden plaats gegund: ook het parodisties werk van Nicolaas Heinsius heeft maar een betrekkelike waarde.

Een breed opgezet hoofdstuk van ± 250 blz. behandelt het *Drama en Tooneel*. Hier is een poging gedaan om de zwerm van toneelstukken te rangschikken naar hun genre, en te groeperen naar de vier geslachten. De klassieke en moderne invloeden op het „ernstig drama" worden nagegaan; de verschillende benamingen getoetst. Onder het eerste geslacht zien we de voortzetting van het rederijkerspel, met sterk Middeleeuwse trekken. Voor het tweede geslacht is de navolging van Hooft en Bredero kenmerkend. Het talent wordt schaars: alleen Krul is iets beter dan de rest. Onder het derde geslacht wordt Jan Vos goed gekarakteriseerd. Bij het vierde geslacht is niet veel te prijzen; de Nilvolenters en hun tegenstanders komen even ten tonele; de pastorale dichter Van Ingen krijgt een eervolle vermelding.

De auteurs van het *Komisch Drama* worden op dezelfde wijze gerangschikt. Van het derde geslacht wordt Thomas Asselijn; van het vierde Pieter Bernagie naar voren gebracht. Terwijl dit gehele hoofdstuk van zorgvolle studie getuigt — men lette b. v. op bijfiguren als Hooft, Nooseman en Tengnagel — zijn in 't biezonder deze beide karakteristieken geslaagd.

Een drietal hoofdstukjes, samenvatting van allerlei interessante opmerkingen, besluiten het histories overzicht, nl. over *Vaste Komische Personages*, *Het zedelijk gehalte van Klucht en Blijspel*, en *Het Tooneel, de Opvoering, het Schouwburgpubliek, de Tooneelspelers.*

De toestand van *Theorie en Critiek* in onze zeventiende-eeuwse letteren, reeds vroeger door Kalff verdienstelik geschetst, vindt men grondiger en uitvoeriger behandeld in een afzonderlik hoofdstuk (*Poëtiek. De literatuur in het maatschappelijk en huiselijk leven. Critiek en Polemiek. Kiemen van literatuurgeschiedenis*).

Verrassend is het laatste hoofdstuk, over *Literatuur en Tooneel in Zuid-Nederland.* Bij Noord-Nederland vergeleken, maakt Zuid-Nederland in deze tijd een „povere indruk". Maar de Noord-Nederlandse geschiedschrijving is tot nu toe onbillik geweest, door over het Zuiden bijna geheel te zwijgen, terwijl men op tweede- en derderangs-talenten uit het Noorden in monografieën en in samenhang het volle licht liet vallen. Wat Jonckbloet en Ten Brink verzuimden, wordt hier door Kalff hersteld. Menigeen zal door hem de namen van Richard Verstegen, De Harduyn, Boetius à Bolswert, Bellemans, De Swaen, Ogier, De Grieck e. a. voor het eerst vernemen, of tenminste tot het inzicht komen dat achter die namen persoonlikheden schuil gingen, die evengoed als Rodenburg, Krul of Jan Vos de aandacht van de geschied. schrijver verdienen, als typen van hun volk en hun tijd.

De rijke inhoud van dit geschiedverhaal, die hier maar even aangegeven kon worden, zullen alle beoefenaars van onze literatuurgeschiedenis opnieuw dankbaar aanvaarden. Met onvermoeibare volharding heeft Kalff een volledige terreinverkenning tot stand gebracht. Er zal nauweliks één lezer te vinden zijn, die niet aan de hand van deze gids op onbekende paden komt. Trouwens, de gids zelf verzekert ons dat menig zijpad hem zelf vreemd was, en dat hij zich soms met een vluchtig kiekje, met een enkel geplukt bloempje tevreden moest stellen: anders zou hij nooit op tijd thuis gekomen zijn. Meermalen tekent hij in zijn reisboek aan: „interessant voor later onderzoek". Een opgewekte gids blijft hij in alle omstandigheden. Dorre aantekeningen worden zoveel mogelik vermeden. Karakteristieke trekjes en citaten lokken tot nadere kennismaking, ook waar de omstandigheden geen diepere ontleding toelieten. En waar de schrijver zich nauwkeuriger op de hoogte kon stellen, vinden we bladzijden die in smaakvolle beknoptheid en juistheid van schildering niet onderdoen voor de beste gedeelten uit zijn vroeger werk.

Voor de kompositie van het gehele geschiedverhaal

is de splitsing tussen deel IV en V een misgreep geweest. De schrijver heeft gehandeld als een bouwmeester die een zekere hoeveelheid stenen moet verwerken: door kunstzin geleid zoekt hij de gaafste uit voor een harmonies opgetrokken gebouw, maar dan begaat hij de fout, uit de rest een soortgelijk, maar veel minder mooi huisje in elkaar te zetten, dat vlak naast het hoofdgebouw komt te staan.

In de bespreking van deel IV prezen we de indeling naar vier geslachten, die de historiese gang zo duidelik doet uitkomen. Maar is nu die grondslag niet ondermijnd? Het bij elkaar behorende staat ver uiteen, ook waar er een causaal verband is, als tussen voorbeeld en navolging. In de beide hoofdstukken moet de schrijver nu beginnen met te vertellen dat „een gewichtig deel" al behandeld is. Is de splitsing van het proza van Roemer Visscher, Cats, Rodenburg, Hooft en Vondel enerzijds, dat van Meerman, De Brune, Heemskerk, De Statenbijbel en Brandt anderzijds gemotiveerd? Zou niet veeleer de geschiedschrijver geneigd moeten zijn, dit alles, samenvattend, te overzien van één gezichtspunt: hoe heeft zich de volks-eigen stroming in het vroeg-zeventiende-eeuwse schrijven (b. v. van het reisverhaal en het pamflet, zo goed als van Roemer Visscher) geleidelik opgelost in de renaissance-stroming? Hoe leidde dat in de Statenbijbel en bij Hooft tot maatvolle schoonheid, en hoe ontaardde dat in een „klassiek dwangbuis"? De lezer gaat zich verder afvragen: waarom was voor Heynsz, Kolm en De Koningh wel plaats binnen de oorspronkelike lijst van het eerste geslacht, maar moeten Herckmans c. s. er buiten blijven? Omdat — zegt Kalff — het werk van de laatsten slechts „aanvulling" is. Mogen we daar, minder parlementair, „uitschot" voor in de plaats stellen? Dat geldt zeker niet voor de lateren, vooral niet voor de hier behandelde klucht- en blijspeldichters. Hier raken we dus een ander zwak punt. Voortdurend voelen we dat de bouwmeester, voor de berg materaal staande, zelf twijfelt: wat moet ik nu opnemen en wat niet? In hoever is de ongekunsteldheid van de reisverhalen als kunst te beschouwen? Waar is, bij de pamfletten, „de grens die het literair proza scheidt van het proza voor practisch gebruik"? Zijn er niet tal van toneelstukken die veilig verzwegen kunnen worden, omdat ze even onartistiek zijn als overbodig voor de karakteristiek van de tijd? Is een loutere vermelding van namen of titels niet nodeloos vermoeiend? Op blz. 135 zegt de schrijver terecht: „Het zou geen moeite kosten, dit overzicht te doen aanzwellen door eenige dozijnen titels en inhoudsopgaven. Echter, zulk een opsomming zou tot niets dienen; al deze stukken zijn volslagen onbeteekenend uit aesthetisch oogpunt en vertoonen niets karakteristieks."

Geldt dat alleen voor de weggelatene, of zou ook in het aangebodene zonder schade het snoeimes gezet kunnen worden? De leerzame parallel tussen het bijbelse drama van de rederijker Smit en een soortgelijk van de dichter Vondel (blz. 89—90) zouden we niet graag missen. Maar wat hebben we de namen van Van Mildert, Wassenburgh en M. van Velden, met de titels van hun illuster werk? (blz. 91—92). Waarom Le Febure genoemd (blz. 97), van wie immers wordt meegedeeld dat zijn drama „volslagen onbeteekenend" is? De auteurs op blz. 121 vlg. zou niemand met smart missen. Van menige later genoemde klucht is hetzelfde te zeggen.

Kalff verzekert dat hij „*niet overal* naar volledigheid gestreefd" heeft (blz. 149), maar m. i. heeft hij zich door het voorbeeld van Worp en Te Winkel laten verleiden om *te veel* naar volledigheid te streven. Hij moet nu voor zevende-rangs-stukken toch naar Worp verwijzen (blz. 149). Had hij dat wat meer gedaan, en de resultaten van eigen onderzoek kort samengevat — desnoods met bewijsmateriaal van getallen en titels in de *Aantekeningen* — dan was samenvoeging van het gehele historiese tafereel in één lijst wellicht niet onmogelik geweest. Nu is dit „aanvullende" hoofdstuk zo buiten alle verhouding uitgegroeid — misschien wel onder de bewerking en tegen de zin van de schrijver? — dat het soms lijkt of we een speciale toneelgeschiedenis voor ons hebben, waarin een poging gedaan wordt om het chaotiese materiaal van Worp beter, histories en estheties te ordenen.

Is het de schuld van deze uitdijing, dat de achttiende eeuw in dit deel wat in verdrukking komt? Waar begint eigenlik de achttiende eeuw in onze letterkunde? Op blz. 440 wordt terloops het jaartal 1670 genoemd. Maar de voorafgaande „Inleiding" houdt vast aan de traditionele scheiding door de vrede van Utrecht, terwijl „het eerste en tweede geslacht" van achttiende-eeuwers geplaatst worden tussen ± 1710 en 1770. Vreemd doet het aan dat we nu feitelik twee inleidingen krijgen tot de achttiende eeuw: één over binnenlandse kultuur (blz 428—437), en eerst nà het tweede geslacht een over buitenlandse kultuur (blz. 554 vlg.) Het rationalisme heeft immers onder het eerste geslacht al een typies vertegenwoordiger als Van Effen. Uit het tweede geslacht noemt Kalff zelf Jan Wagenaar (blz. 562), terwijl Koopmans nadrukkelik Willem van Haren's *Friso* als Aufklärungs-litteratuur gekarakteriseerd heeft.

Maar eerst het volgende deel zal ons in staat stellen, over de schildering van de achttiende eeuw in zijn geheel billik te oordelen. Wij mogen intussen hier niet verzuimen, ook in het laatste gedeelte van dit boek op de verdiensten en op enige leemten te wijzen. Onder de „nabloeiers van de zeventiende eeuw" worden Poot en Langendijk verdienstelik getekend, vooral nu de schrijver zich een zo strenge beperking oplegt. Daarentegen hadden we typiese achttiende-eeuwers als Feitama en Huydecoper liever wat uitvoeriger karakteriseerd gezien. De lezer zal zich nu afvragen: waarin bestond eigenlik die „zorg voor de taal en voor de techniek" (blz. 451) waarmee Feitama zo vervuld was? Kennis van de achttiende-eeuwse beschouwing omtrent taal- en vers-techniek, zoals die blijkt uit de spraakkunsten van die tijd (b.v. van Moonen) en uit Huydecoper's behandeling van Vondel's „Herscheppingen" [1].

[1]) Ten onrechte zegt Kalff (blz. 566) dat Huydecoper Vondel's werk „behandelt met de zorg en den eerbied, die tot dusver slechts aan klassieke auteurs ten deel waren gevallen". Daarvoor voelt Huydecoper zich als „taalkenner" en als versificator te zeer Vondel's meerdere. — Ten opzichte van de taal komen in dit deel meer uitspraken voor die ik niet zou durven

lijkt mij onmisbaar bij de kenschetsing van achttiende-eeuwse poëzie. Ook een overzicht van de genres die toen bij voorkeur beoefend werden, zou wenselik geweest zijn, omdat men daar de tijd zo goed uit leert kennen. Dat Kalff daar oog voor heeft, blijkt uit de aardige trekjes, ontleend aan Claas Bruin's *Arcadia* (blz. 446—447). Terloops wijzen we er op, dat de vergeten dichter Tuinman meer naar voren wordt gebracht.

Bij het tweede geslacht komt de geschiedschrijver te staan voor „een onafzienbare, ondiepe plas poëzie". Maar „hij is eenmaal ingescheept en moet erover". Met forse slagen gaan de riemen er door. Of wij daardoor misschien plekken voorbij gaan, die enig oponthoud waard waren, zullen de kenners van de achttiende eeuw — waartoe ik mij niet reken — moeten uitmaken. Even bevreemdt het ons dat de schrijver, die immers in dit tijdperk het karakteristieke wil zoeken, ook onder dat wat „ons uit aesthetisch oogpunt koud laat" (blz. 440), zich zo van Lucretia Wilhelmina van Merken afmaakt, uit de overweging dat hij haar werk „ternauwernood poëzie kan noemen" (blz. 481). Van histories standpunt is de vraag van belang: waarom heeft een vrouw van ontwikkeling en smaak als Betje Wolff, haar en De Neufville zo hoog gesteld? Blijkt het „rationalisme", dat in de citaten op blz. 482 te voorschijn komt, ook uit hun werk als geheel, en uit hun kunstbeschouwing?

Leerzaam en goed geschreven zijn de hoofdstukken over de Van Haren's en Van Effen. Toch is het merkbaar dat de schrijver deze auteurs niet met zoveel toewijding bestudeerd heeft als de grote zeventiende-eeuwers. In het hoofdstuk over het Drama heeft Kalff zich terecht op het standpunt geplaatst, dat de geschiedschrijver gerust een groot aantal namen en titels „wegens hun volslagen gemis aan belangrijkheid" (blz. 551) mag verzwijgen; temeer nu hij voor verdere détailstudie naar andere werken kan verwijzen.

Als geheel maakt dus dit vijfde deel een veel minder gunstige indruk dan het voorafgaande, dat we met zoveel ingenomenheid aankondigden. Maar wij mogen niet eindigen zonder een woord van lof voor de zeldzame werkkracht en volharding van deze geleerde. Het schrijven van een volledige geschiedenis is een zware, lang niet altijd aangename taak. Menig hoofdstukje zal de schrijver meer met een zucht van verlichting dan een gevoel van voldoening voleindigd hebben. De noodzakelike belezenheid kost opoffering. Het verdient waardering, dat Kalff, ook voor de minder belangrijke onderdelen van zijn geschiedverhaal, tegen geen moeite heeft opgezien, die hem tot een zelfstandig oordeel in staat zou stellen. De lezer zal niet altijd beseffen dat vaak achter enkele regels uren volhardende, eentonige arbeid verborgen liggen. Aanknopingspunten voor verdere studie vindt men hier weer in overvloed. Dat moet allen, die later bij hun studie met Kalff's aanwijzingen en resultaten hun voordeel zullen doen, tot dankbaarheid stemmen.

Assen. C. G. N. de Vooys.

---

onderschrijven, en die bewijzen hoe nodig een voortgezet onderzoek naar de geschiedenis van onze taal is. Op blz. 178 zegt hij b.v. dat we in Vondel's drama's vinden „de algemeene schrijftaal, boven de dialecten zwevend". Op blz. 219 dat wij „geen denkbeeld hebben van de toenmalige omgangstaal". Zou de taal die b.v. Bernagie zijn personen op het toneel laat spreken, daar niet heel dicht bij staan?

Minnelieder und Sprüche. Uebertragungen aus den deutschen Minnesängern des 12ten bis 14ten Jahrhunderts von **Friedrich Wolters**. Berlin, O. v. Holten. 1909. (Pr. M. 4.50; geb. M. 8).

„Uebertragungen" noemt de schrijver, hetgeen hij ons in een kostbaar gewaad, met roode en zwarte letters op dik papier gedrukt, aanbiedt. Middelhoogduitsch zijn deze verzen inderdaad niet meer, voor zoover tenminste î en û gediphtongeerd, en vormen als *lougen*, *wafenâ*, *bluht* (i. e. mhd. *bluot* 'Blüte') e. dgl. betrekkelijk zelden verschijnen. Nieuwhoogduitsch is de taal echter evenmin, aangezien zij alle typische uitdrukkingen van het mhd., de omschrijvingen met *lîp* en *muot*, woorden als *tûsentstunt*, nog bevat. Het is er den schrijver blijkbaar ook niet om te doen, een bestaande taal te produceeren, immers zijn doel is, om met de verfijning der „Blätter für die Kunst" klank en rhythme der oude liederen, waarvan hij de romantische wondervoorstelling van honderd jaren geleden bewaard heeft, weer te geven. De „emotie", waarop hij het aanlegt, bereikt hij door een verrassend eenvoudig middel, nl. door de mhd. vers- en zinsbouw ongedeerd te laten staan, en alleen nieuwe rijmwoorden te zoeken, waar het mhd. aan zijne wenschen niet beantwoordt. Zoo zijn gedichten ontstaan, die wat aangaat „emotionaliteit", aan alle eischen van een zekere kunst voldoen:

Wunder gewährte,
Als so in zärte
Ihr lachte der mund.
Ihr aug, das blanke,
Traf nicht im zanke
Mich sehnsüchtig wund.

Is dat niet fraai? Echter men ziet, niet een philologisch, maar een aesthetisch tijdschrift is de plaats, waar dit boek besproken moet worden.

Slechts een kleine opmerking, al is het ook een banaliteit, zij mij vergund. Waar de nieuwe tekst voor gewone verstandelijke begrippen onbereikbaar is, leg ik mij daar bij neer, omdat ik begrijp dat dit uit het principe der „incommensurabiliteit aller echte kunst" voortvloeit — maar waarom, vraag ik, bevat de overigens zoo slaafsche navolging, waar die wèl begrijpelijk is, zoo vaak een geheel anderen zin als het origineel? Ik vind b.v. bij Heinrich von Morungen (MF. 141_{15}) in plaats van de boven aangehaalde verzen staan:

Mich wundert harte
daz ir alse zarte
kan lachen der munt,
ir liechten ougen
diu hânt âne lougen
mich senden verwunt.

Zoo lijkt mij ook „mich *wehet* mein geselle" buitengewoon poetisch, maar in 't mhd. (MF. 4_3) staat mich *vêhet* mên geselle"; even duister is mij ook het

verband tusschen „Gleich den *heiligen*, hoch im mute, saehe man mich dann nur [!] leben" en „mit den *frôn* in hôhem muote saehe man mich danne leben" (MF. 144_{33}). Is het werkelijk in deze kunst geheel overbodig, dat men iets, dat men zich geroepen voelt aan zijne medemenschen te vertolken, eerst zelf begrijpt?

's-Gravenhage. E. F. Kossmann.

D. Behrens, Beiträge zur französischen Wortgeschichte und Grammatik. Halle, Niemeyer. 1910. (Pr. M. 10).

Men vindt in dit omvangrijke werk samengeplaatst talrijke etymologieën door de Schrijver op verschillende plaatsen gepubliceerd en enige, eveneens vroeger verschenen, boekbeoordelingen. Om met deze laatste te beginnen, zo wordt hier o. a. herdrukt een zeer belangrijke bespreking van de *Dictionnaire général* (B. toont aan dat de schrijvers goed zouden hebben gedaan met het raadplegen van enige Franse woordenboeken die, van af de XVIe eeuw, in Duitsland zijn geschreven); verder een aankondiging van Körtings *Lateinisch-romanisches Wörterbuch*, en, naast deze lexikografiese verhandelingen, uitvoerige mededelingen naar aanleiding van Schulze, *Der altfranzösische direkte Fragesatz*. Deze kritieken vormen het tweede deel van de bundel; het eerste bevat woordafleidingen die voor ons, Hollanders, dit biezondere belang hebben, dat voor niet weinig woorden een Nederlandse of Vlaamse oorsprong wordt gezocht. Het gaat natuurlik niet aan te dezer plaatse ook maar te trachten een denkbeeld van de rijke inhoud te geven; Behrens is zonder twijfel, met wijlen Delboulle en Thomas, degeen die het meeste heeft gedaan om oude, onbekende Franse woorden op te diepen en te verklaren (Thomas spreekt van „une ingrate matière").

Eén der talrijke artikels wil ik hier ter sprake brengen, nl. *averland* (p. 15), een term die een pejoratieve betekenis heeft welke moeielik in één formule is samen te vatten en talrijke nuances toelaat („dronkaard, vrolik gezel, paardehandelaar", enz.). Volgens B. zou dit woord komen van mnl. *averlander*, *overlander*, „bewoner van de Rijnprovincie en Westfalen, in het algemeen van een ver gelegen land"; uit de betekenis „vreemd" zou dan die van een scheldwoord zijn ontstaan; het wegvallen der laatste syllabe zou kunnen worden verklaard door de analogie van *Allemand*. Een steun voor deze afleiding zoekt B. in het feit dat in het Oostfries aan *aferlandsk* een ongunstige opvatting wordt gegeven. Nu doe ik opmerken dat in het Middelnederlands van de pejoratieve betekenis geen spoor is te bekennen; en toch zou deze zich hier, niet in Frankrijk, hebben moeten ontwikkelen Bovendien is B. niet in staat ons de betrekking tussen *averland* en *arlan, herlan*, eveneens scheldwoorden, en door vele etymologen met de eerste term in verband gebracht, te verklaren. Dat *arlan* een samentrekking van *averland* zou zijn, is hoogst onwaarschijnlik. Mij dunkt dat, als men deze woorden samen wil brengen, men moet uitgaan van *arlan*, en *averland* als een sekundaire ontwikkeling moet beschouwen. Nu meen ik dat men *arlan*, *herlan* niet kan scheiden van afr. *arlot*, *herlot* (enz. *harlot*), ook scheldwoorden, en alleen door het suffix van de eerstgenoemde woorden verschillend. Hebben deze termen dezelfde stam als *Herlequin*, *Hellequin*, *Arlequin*? F. Lot heeft m. i. te vergeefs getracht (*Romania*, XXXII, 440) waarschijnlik te maken dat de vorm zonder *r* de oudste zou zijn. Dat deze woorden Germaans zijn, is waarschijnlik, wegens de afwisseling van vormen met en zonder *h*. Indien *averlan* hetzelfde woord als *arlan*, *erlan* is, dan zou ik er een, in het argot der dieven, gewijzigde vorm in willen zien, misschien onder invloed van *aversier*, „de duivel", *avernal* „duivels". Dat deze verandering in het Waals zou hebben plaats gehad, is onwaarschijnlik; anders zou men kunnen denken aan de door De Bo (s. v. *fladakken*) vermelde „lasch in den grondvorm", waarvan voorbeelden zijn: *bawinde* (*binde*), *kaveete* (*keete*), *klavutteren* (*klutteren*), *slavente* (*slente*), enz.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

Franz Braun, Die Entwicklung der spanischen Provinzialgrenzen in römischer Zeit. (Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie. Herausgegeben von W. Sieglin, Heft 17). Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1909. (Pr. M. 5).

Ik zal mij, wat dit werkje betreft, er toe bepalen een kort overzicht over den inhoud te geven. Tot een beoordeeling voel ik mij niet in staat. Daartoe zou een bekendheid met de geographische geschriften der ouden en de daarmee in verband staande moderne litteratuur vereischt worden, waarover ik tot mijn spijt niet beschik.

Schrijver verdeelt zijn studie in vier hoofdstukken:

I. Die Einteilung Agrippas.

II. Die Einteilung Agrippas in ihrem Verhältnis zu den Provinzgrenzen Spaniens in der Republik.

III. Chronologie.

IV. Die augusteische Einteilung und die Änderungen in der folgenden Zeit bis zum Ende der römischen Herrschaft.

In het eerste hoofdstuk, dat ongeveer $^2/_3$ van het geheele boek inneemt, wordt door een uiterst minutieus onderzoek vastgesteld, wat uit de verschillende schrijvers omtrent de kaart van Agrippa met betrekking tot Spanje valt op te maken. Het resultaat is, dat alreeds op die kaart het land in drie provincies was verdeeld, Hispania citerior, Lusitania en Baetica. De grenzen worden zoo goed mogelijk aangewezen.

Van het tweede hoofdstuk is de slotsom, dat in het algemeen tijdens de republiek de grens tusschen Hispania citerior en ulterior reeds dezelfde was als die door Agrippa vastgesteld en op zijn kaart aangegeven, met dien verstande, dat ulterior door hem gesplitst werd in Lusitania en Baetica.

Volgens het derde hoofdstuk heeft Agrippa in het jaar 27 voor Chr. Spanje op de hierboven beschreven manier ingedeeld. Van deze regeling moet zorgvuldig die van Augustus onderscheiden worden, welke hoogstwaarschijnlijk tusschen 7 en 2 voor Chr. valt.

In het vierde hoofdstuk eindelijk volgt de schrijver stap voor stap de grens van citerior tegenover Lusitania en Baetica en ook die van Baetica en Lusitania onderling volgens de indeeling van Augustus. Naar alle waarschijnlijkheid dekt de laatste (tusschen Baetica en Lusitania) vrijwel de grens door Agrippa

getrokken. De westgrens echter van citerior is door Augustus van Carthago nova naar Murgi vooruitgeschoven en verder zijn in het Noordwesten van Spanje de Astures ten Noorden van den Durius, die door Agrippa tot Lusitania gerekend werden, door Augustus bij citerior gevoegd. In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk worden de magere berichten omtrent de indeeling in den lateren keizertijd kort besproken.

Het boek is van een uitvoerigen index voorzien. Kaarten ontbreken, wat de bestudeering niet gemakkelijker maakt.

Middelburg. A. H. Kan.

Arnold Fayen, Lettres de Jean XXII (1316-1334). Tom. II, 1re partie. Rome, M. Bretschneider; Bruxelles, A. Dewit; Paris, H. Champion. 1909.

Van deze bronnenpublicatie uit het Vaticaansch archief, welke de ijverige assistent van het Belgisch historisch Instituut bezorgt, heb ik onlangs het eerste deel aangekondigd (*Museum* 16e Jaarg. kol. 428-429). Het tweede en laatst-bewerkte deel werd in tweeën gesplitst, waarvan de eerste helft nu afzonderlijk uitkwam.

Dit gedeelte omvat de pontificaatsjaren 10—14 en nog enkele stukken uit het 15e regeeringsjaar van Johannes XXII. Van 5 September 1325 tot 5 October 1330 zijn derhalve 1238 nummers aan de Vaticaansche en Avignoneesche registers ontleend. Voorwaar een aanzienlijke oogst, die wederom als niet onwaarschijnlijk aantoont, dat de vier Zuid-Nederlandsche bisdommen een nòg drukker verkeer met de Curie onderhielden dan het oude bisdom Utrecht, dat in dezelfde jaren niet meer dan 190 nummers aan het *Bullarium Trajectense* opleverde. Waarbij echter in aanmerking komt, dat Fayen ook de nogal onbelangrijke stukken opneemt, waarin slechts indirect, bij de vermelding van *Non obstantibus,* een kerkelijk beneficie uit zijn gebied ter sprake komt, terwijl ik de opname van dergelijke stukken achterwege liet. 't Kan immers: „multa, sed non multum" geacht worden, wat aan noemenswaarde historische gegevens dit overstelpende aantal van beneficiale oorkonden biedt.

Maar het zij verre, dat ik in ons verschil van methode het door Fayen gekozen betere den vijand van het goede zou durven noemen. Wel houd ik vast aan de meening, dat het de voorkeur verdient, de reeds elders gedrukte of geëxcerpeerde stukken ook als zoodanig geregeld te vermelden. Fayen doet zulks alleen, wanneer een door hem geëxcerpeerd document in een andere uitgave volledig wordt aangetroffen. Zoo bijv. verwijst hij bij n°. 2740 naar den volledigen tekst in n°. 843 van het *Bullarium Trajectense.* Doch het ware te wenschen, dat bijv. ook in de nummers 2408, 2600—2604, 2818 en 2848 deze verwijzing plaats had. Anders krijgt men geen overzicht, welke stukken bepaaldelijk als nieuwe aanwinsten voor de geschiedvorsching zijn te beschouwen.

Zooals het vorige, belooft ook dit tweede deel een niet onaardig profijt aan onze locale kerkgeschiedenis in Noord-Brabant en Limburg, welke provinciën grootendeels tot het voormalige bisdom Luik behoorden. Vooral de drie kapittelkerken van Maastricht komen in dit pas verschenen gedeelte herhaaldelijk voor. Nog moet ik eerlijkheidshalve vermelden, dat n°. 2740 in het *Bullarium Trajectense* ontbreekt. 't Is een 9 Mei 1330 gedagteekende, pauselijke vergunning voor graaf Reinoud II van Gelre, om in zijn graafschap de tienden van nieuw-ontgonnen land aan sommige leekenbezitters te onttrekken en ze te besteden voor den bouw eener kerk, die hij toen voornemens was te stichten.

Doch eerst wanneer het tweede deel, met de naamregisters, kompleet voor ons ligt, zal het mogelijk zijn, nauwkeurig de balans op te maken der winst, aan deze goedverzorgde en rusteloos-voortgezette publicatie verbonden.

Rome. Gisbert Brom.

P. H. van der Kemp, De teruggave der Oost-Indische koloniën 1814—1816, naar oorspronkelijke stukken. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1910.

Dit boek maakt een zeer gunstigen indruk. De heer van der Kemp heeft geen moeite te groot geacht om alle gegevens te verzamelen betreffende hetgeen op zijn onderwerp betrekking had; hij heeft daarop die gegevens geordend, en zich toen rustig aan het schrijven gezet. Aldus is het boek ter wereld gekomen, dat zich, ondanks zijne ruim groote uitvoerigheid, steeds aangenaam laat lezen.

Vraagt men nu, of het *in de hoofdzaken* veel nieuws bevat, dan moet het antwoord ontkennend luiden. En ook de vraag, of de schrijver nu van *alle* gegevens heeft gebruik gemaakt, kan niet anders worden beantwoord; zoo zien wij, om één voorbeeld te noemen, weinig medegedeeld omtrent de handelingen van den lateren Koning Willem I te Londen in 1813 (*Verslagen en mededeelingen van de kon. Acad. van Wetensch.*, 1906). Deze laatste opmerking heeft op zich zelf weinig waarde, omdat het nu eenmaal vast staat, dat menschenwerk nooit volmaakt kan zijn; de eerste schijnt gewichtiger, maar is dat toch inderdaad niet. Wie alleen de hoofdzaken kent en niet de overwegingen welke daartoe hebben geleid, of de omstandigheden waaronder de feiten plaats grepen, is nog onvoldoende ingelicht, en allicht partijdig in zijn oordeel. Bovendien dient de belangstellende zooveel mogelijk de karakters te doorgronden der mannen, die in een tijdperk als het hier besprokene den meesten invloed hadden.

Dit alles heeft de heer van der Kemp volkomen begrepen; hij geeft, zooveel slechts in zijn vermogen is, zijn lezers de volle gelegenheid, over de handelingen der Engelschen en der Nederlanders een juist oordeel uit te spreken.

Dat is, dunkt ons, de waarlijk niet geringe verdienste van zijn werk.

's-Gravenhage. E. B. Kielstra.

W. E. J. Kuiper, De Lysidis Dialogi origine, tempore, consilio. Dissertatio inauguralis. Zwollae, in aedibus W. E. J. Tjeenk Willink. 1909.

In de eerste twee deelen komt de schrijver tot de slotsom, dat de Lysis een echt werk van Plato is, tot diens latere periode behoort en na het Symposion moet gesteld worden. Afdoende worden de argumenten van Ast, Schaarschmidt e. a. tegen de echtheid van dezen

inderdaad, wat vorm en inhoud beide betreft, Plato volkomen waardigen dialoog weerlegd, en Plato's auteurschap op twee uitwendige gronden gehandhaafd, 1° het feit, dat Aristoteles in zijn Ethika Nik. den Lysis moet voor oogen gehad hebben, en 2° het geschrift van Colotes. Verder wordt aangetoond, dat Plato's gedachten hier rijper zijn, dat hij beslister spreekt en redeneeringen van andere dialogen (Charmides, Gorgias, Symposion) bekend veronderstelt. Treffende opmerkingen worden hierover gemaakt, zoo bv. pg. 76 over het βούλεσθαι en δοκεῖν. Het zoo gewonnen inzicht, dat de Lysis niet tot Plato's eerste periode kan behooren, vindt dr. K. dan vervolgens bevestigd door de Sprachstatistik van Lutoslawski c. s., over wier zeer betrekkelijke bruikbaarheid hij verstandige dingen zegt. Met genot zal men deze zorgvuldige, frische, van belezenheid, gezond verstand en scherpzinnigheid getuigende onderzoekingen volgen.

Minder geslaagd lijkt mij het betoog in het derde deel, dat Plato's bedoeling met den Lysis zou geweest zijn: diegenen te weerleggen, die door de Eros-verheerlijking van het Symposion geërgerd, tegenover den ἔρως de φιλία, d.i de zuivere, hartstochtlooze vriendschap als het hoogere ophemelden. En dat zou Plato dan doen door aanwijzen van moeilijkheden en tegenstrijdigheden in het φιλία-begrip, waaruit blijken zou, dat de zoogenaamde φίλος niet existeert, en dat in elk geval, voorzoover er in de φιλία iets echts is, dit uit den ἔρως moet voortvloeien. Deze meening lijkt mij onhoudbaar. Nergens blijkt in den Lysis iets van een voor minderwaardig houden der φιλία. Dat in een uit de ervaring genomen begrip moeilijkheden en tegenstrijdigheden ontdekt worden, is toch bij Plato een zeer gewone zaak en bewijst geenszins, dat daarom dit begrip volgens hem moet verworpen worden en dat er geen objectieve realiteit aan kan beantwoorden. Het komt mij voor, dat dr. Kuiper den Lysis te veel in verband met en in tegenstelling tot het Symposion heeft willen brengen, en dat hij in het gecompliceerde ἔρως-begrip van dezen laatsten dialoog, met voorbijzien van den dieperen, logisch-metafysischen zin (Schleiermacher: das Erzeugen wollen, Natorp: de immanentie der Idee) te veel aan het psychologische (emotioneele) is blijven hangen. Het is ook niet geheel duidelijk, wat hij op pg. 116 met de amicitia „ab animi permotione atque elevatione aliena" bedoelt. Wij behoeven bij het woord φιλία toch niet perse aan handelsvrienden of aan banale gezelligheid te denken! Er is in de wereld onloochenbaar diepe, innige, warme menschelijke genegenheid, waarbij het erotische, zinnelijk begeerende geen rol speelt, en die Plato moeilijk anders dan φιλία noemen kon, daar ἔρως onbruikbaar en ἀγάπη een latere, christelijke term is. En deze φιλία is toch niet minderwaardig. De verzekering in 211 E zal Sokrates wel ernstig gemeend en daarbij niet aan zinnelijke bekoring gedacht hebben.

M. i. is de schrijver op pg. 26, waar hij de positieve resultaten van den dialoog aanwijst, dichter bij de waarheid gekomen. Wij moeten, dunkt mij, in den Lysis niets meer zien dan een aanvankelijke, nog vele moeilijkheden bewust overlatende, dialektische bewerking en zuivering van het populaire begrip φίλος en φιλεῖν, toegepast op personen. Deze feitelijke praediceering, die onvermijdelijk is, en daarom iets waars bevatten moet, is hier het probleem, dat in 't Symposion niet aangeroerd wordt en nog heden van kracht blijft. Wat zweeft een ernstig mensch voor, die zonder zinnelijke bekoring beweert een ander lief gekregen te hebben? Hij ziet in hem niet alleen een indirecten, maar een directen φίλος; φίλον is hem niet alleen iets anders dat hij door den vriend verkrijgt, maar ook de vriend zelf; modern uitgedrukt, hij erkent in den ander een *waarde*, die, afgezien van wat deze persoon voor hem is, bestaan blijft. Bijzonder gewichtig is hierbij in Cap. 15 sq. de opstelling van het begrip τὸ πρῶτον φίλον, τὸ τῷ ὄντι φίλον, εἰς ὃ πᾶσαι αἱ λεγόμεναι φιλίαι τελευτῶσι, dat als boven-empirisch erkend en aarzelend met τὸ ἀγαθόν gelijkgesteld wordt, en waarbij, zou men zeggen, de erkenning van de *absolute* waarde van alle persoonlijk leven, in onszelf en anderen (vandaar: τὸ οἰκεῖον) doorschemert. Ware (wederkeerige) φίλοι zijn zij, die in hun omgang, door hun kennen en begrijpen, elkaars wezenlijke waarde en beteekenis, het onvoltooide en door het kwade bedreigde ἀγαθόν, verhoogen. Zoo zou men misschien Plato's gedachten kunnen preciseeren en uitwerken. En dan moet men juist eer in de verhouding van ἐραστής en παιδικά een tegenstrijdigheid ontdekken. Immers hoe kan de laatste voor den eerste (nl. het eigenlijke wezen, het geestelijke in hem) van nut zijn (vgl. 210 C—211) en dus het buitensporige waardeoordeel, dat de eerste uitspreekt, waar maken? Met den γνήσιος ἐραστής (222 A) zal Sokrates ook wel niet zoo iemand als den over de vorige beschouwing zoo naief verrukten Hippothales bedoeld hebben.

Hoezeer Plato nog zoekende is, blijkt uit Cap. 17 waar de moeilijkheden in het menschelijk denken van het, naar het bovenmenschelijke drijvend, begrip τὸ πρῶτον φίλον duidelijk uitkomen. Het goede moet toch een onbegrijpelijke waarde hebben, die niet bepaald wordt door onze menschelijke beperktheid en verkeerdheid. Of is de beperktheid zelf de verkeerdheid? Vooral hindert de onbepaaldheid van het κακόν en zijn παρουσία. Als het κακόν een geestelijk νόσημα is, tot welke opvatting Plato schijnt te neigen, kan het dan de ἄγνοια zijn (218 A), die toch tot ons specifiek menschelijk wezen behoort, en kan dan zelfs in gedachte de veronderstelling voltrokken worden dat het κακόν uit een wereld van zinnelijk beperkte menschen zou kunnen verdwijnen? Zoo blijven wij in den Lysis midden in ernstige vragen, maar gewichtige inzichten en „principia investigandi", om met dr. Kuiper te spreken, zijn dan toch gewonnen.

Leiden. B. J. H. Ovink.

U. Wilcken, Zum Alexandrinischen Antisemitismus. Leipzig, Teubner. 1909. (Pr. M. 2.40). (Abhandlungen der kgl. sächs. Gesellsch. d. Wiss., philol.-hist. Kl.; Bd. XXVII, n°. 23).

Uit de papyri die in de laatste twintig jaren zijn uitgegeven is ten duidelikste gebleken dat de verbreiding van de Joden in het Hellenistiese Egypte naar plaats en getal veel groter is geweest dan men uit de schrijvers kon opmaken, en tevens dat Egyptenaren en Grieken, maar de laatsten vooral, die Joden als goddeloze mensen (ἀνόσιοι) beschouwden. Wederzijdse haat

en minachting voerden soms tot ernstige strijd, zelfs tot oorlog. Wilcken heeft door 't bespreken van enkele nieuwe teksten en niet minder door een vollediger verklaring van reeds bekende dokumenten ons een levendig beeld gegeven van dit Alexandrijnse antisemitisme. De Joden werden door de voorschriften van hun godsdienst verhinderd aan de dienst der goden deel te nemen; daardoor werden zij niet slechts ἀνόσιοι maar ook slechte medeburgers in de ogen der Grieken. En verder droeg alles wat ook elders het antisemitisme bevorderd heeft reeds te Alexandriё er toe bij om de afstand tussen Joden en niet-Joden te vergroten; vooral het handelstalent der Joden bracht hen telkens in botsing met konkurrenten van ander geloof maar van dezelfde staatsgemeenschap. In een Berlijnse papyrus van 't jaar 41 na Kristus komt een Alexandrijns koopman, gelijk Wilcken aantoont, tot de algemene, waarschuwende uitroep: Βλέπε σαυτὸν ἀπὸ τῶν Ἰουδαίων. En te Oxyrynchus werd nog in 't begin der derde eeuw van onze jaartelling met een volksfeest elk jaar de herdenking gevierd van de dag waarop de stedelingen in de tijd van Hadrianus een beslissende overwinning op de Joden hadden behaald. In hoge mate belangwekkend zijn ook de mededelingen door Wilcken ontleend aan de heidense Acta martyrum, volgens hem litteraire bewerkingen van processen die handhavers der Griekse vrijheden tegen het imperium der Keizers hadden te doorstaan. Het gehele geschrift van de geleerde schrijver toont aan, hoezeer de papyri allerlei berichten van Philo en Flavius Josephus aanvullen of verbeteren.

Leiden. D. C. Hesseling.

Oud-testamentische Voordrachten door **Dr. J. J. P. Valeton Jr.** (De Boom der Kennis van het goed en het kwaad. — Het boek der Richteren. — Het Koningschap in Israël. — De strijd tusschen Achab en Elia. — Profeet contra profeet. — De Nachtgezichten van Zacharia. — Maleachi's prediking). Nijmegen, H. ten Hoet. 1909.

Onder bovenstaanden titel gaf prof. V. een reeks verhandelingen uit, waarvan zes reeds vroeger in druk verschenen en de laatste twee thans voor 't eerst. Deze voordrachten zijn gehouden gedeeltelijk voor hoorders, zeer zeker met den inhoud der Bijbelsche Geschiedenis uitnemend op de hoogte, doch minder met de geschiedenis van den Bijbel; dat moest natuurlijk van invloed zijn op haar opzet; een minutieus letterkundig onderzoek zou niet huius loci geweest zijn, en zoodoende is te meer de nadruk gelegd op de geestelijke beteekenis der besproken onderwerpen, wat zeker niemand als een verlies zal betreuren.

Een aaneensluitend geheel vormen zij niet, maar „de eenheid van gedachte aan alle ten grondslag liggend" is inderdaad overal te bespeuren en maakt dus dezen bundel toch tot een, en wel zeer belangwekkend geheel. Nieuwe hypothesen of resultaten worden niet voorgedragen, doch de wijze waarop de uitkomsten van het nieuwere Schriftonderzoek worden aangewend, de kijk, dien deze geleerde op het O. T. heeft en geeft, overtuigt ten volle dat, indien men het O. T. meer leest en bestudeert ook in den trant dezer voordrachten, „dit voor zeer velen meer werkelijke beteekenis erlangen „zou en meer worden een levend en krachtig getuigenis „aangaande de dingen Gods." De waan, dat de historische beschouwing van het O. T. zijn waarde als geestelijk getuigenis voor onzen tijd te niet doet, vindt voor de zooveelste maal zijn weerlegging. Het O. T. blijft „rijk en van ontzaglijk veel waarde" ook voor onze dagen, doch „om dien rijkdom te vinden en te waar„deeren, moeten — zoo zeggen wij met den S. — in „vele opzichten de vormen gebroken worden, opdat het „leven, er in verscholen, naar voren kunne komen."

De vereeniging der daartoe vereischte eigenschappen wordt hier voorwaar niet gemist. Nochtans liggen er ook voor den aldus toegeruste, om wederom met den S. te spreken, „voetangels en klemmen" nl. het gevaar om de dingen te zeer te gaan vergeestelijken — en ik meen ook dat prof. V. daaraan niet geheel is ontkomen.

De belangrijkheid nu dezer voordrachten spreekt reeds uit de keuze der onderwerpen, en de wijze van behandeling toont al zeer spoedig hoe hier de dingen principieel worden opgevat en aangevat, en zoodoende wordt ook datgene, wat op 't eerste gezicht misschien een louter historisch vraagstuk scheen, van actueel belang: een spiegel van het eigen leven en van den eigen tijd.

Natuurlijk worden niet alle kwesties eingehend besproken; er moest, gelijk gezegd, rekening gehouden worden met den kring der hoorders — doch elke voordracht trekt groote lijnen, en is rijk aan fijne en verstrekkende gedachten.

't Meest troffen mij: De strijd tusschen Achab en Elia. -- Profeet contra Profeet — en Nehemia.

Kort en juist noemt V. den strijd tusschen Achab en Elia een strijd tusschen „politiek" en godsdienst", tusschen „staatsbelang en geloof", „opportunisme en beginsel". Die strijd nu is nog altijd aan de orde, maar daarom ook de stem van het verleden, zòò vertolkt, van groote beteekenis.

Vooral in de teekening van beider standpunt, in het trekken der consequenties uit 't beginsel van den Staatsman en den Godsman voortvloeiend, toont V. den fijnen blik, dien hij op menschen en dingen heeft.

Zeer belangrijk is ook de 5e voordr. Profeet contra Profeet. Meermalen toch vinden wij in 't O. T. dat „de meest tegenstrijdige predikingen gelijkelijk gedekt worden door het profetische: „aldus spreekt Jahve". Jeremia 27 en 28 brengen ons midden in dat vraagstuk. Jeremia predikt in den naam van Jahve onderwerping aan den koning van Babel, en zijn tijdgenoot Hananja profeteert even beslist in denzelfden naam de onaantastbaarheid van de heilige stad." Naar wien moet Zedekia in het kritieke oogenblik luisteren? Wat was voor hem; wat is voor ons het kenmerk der echte profetie? Jeremia antwoordt: let op de uitkomst. Zedekia had echter onmiddellijke zekerheid noodig; nog eens: waaraan moest hij zich houden? Ieder voelt, welk een moeilijk probleem hier wordt aangeroerd, en een verdienstelijk werk is het dit vraagstuk zoo helder en grondig besproken te hebben.

In zijn voordracht over Nehemia trekt V. een scherp gezienen en schoon uitgewerkten parallel tusschen David en Neh. Bij alle verschil van persoonlijkheid hebben zij „ieder op zijn wijze Jeruzalem gebouwd en zijn daar-

„door de inwijders geworden, de grondleggers eener „nieuwe periode".

Dat ook de andere lezingen hun plaats waardig innemen, zal wel niemand bevreemden.

Uitnemend is op blz. 25 en 26 en wederom op blz. 115—117 de karakteristiek van Israëls historiografie, en dusgenaamde historische boeken; den aard dier boeken te kennen bewaart voor misverstand en teleurstelling, en het is noodig dat in alle gevalle de ontwikkelde Bijbellezer daarmede bekend zij. Zijne (en veler) op blz. 25 v. gegevene verklaring van het feit, dat in het Hebr. O. T. de bb. Jozua-Koningen opgenomen zijn als „eerste of oudste profeten": omdat „wat zij, „dikwijls broksgewijze van geschiedenis meedeelen „dienstbaar gemaakt wordt aan profetische beschouwing „en profetische prediking" is m. i. onvolledig. De in Josephus' „Contra Apionem" bewaarde traditie, volgens welke de profeten de schrijvers zijn geweest hunner contemporaine geschiedenis, is zeker wel de aanleiding tot bedoelde classificatie en benaming geweest.

Ik wil echter nog toelichten mijn bewering, dat m. i. de S. niet altijd aan het door hem op blz. 51 gesignaleerde gevaar is ontkomen. Wanneer nl. prof. V. op blz. 62 in Israëls verschillende richters of verlossers onder meer ook ziet, „heenwijzingen, onbewust, naar „de groote verlossing die J. C. heeft aangebracht", dan schijnt mij hier het Oude T. al te zeer gelezen in 't licht van het Nieuwe T.

Niet geheel gerechtvaardigd acht ik ook de voorstelling van Jefta als van den man „van wien dit toch „vooral op den voorgrond treedt, dat hij de hulp Gods „koopen wil" (blz. 71). Nu herinnert de S. op blz. 72 zelf er aan dat een gelofte, zooals Jefta hier aflegt, in die dagen iets volkomen natuurlijks was", en terecht — men vergelijke ook Gen. 28 : 20 v.v. — maar waarom dan juist voor Jefta deze gevolgtrekking er uit afgeleid?

In III: Het Koningschap in Israël, schijnt mij de poging om de beide tegenstrijdige beschouwingen dienaangaande in 1 Sam. bewaard, toch als in den grond samenhoorig voor te stellen, hier en daar tot onjuiste beschouwingen aanleiding te geven. „Israël's roeping „was", zegt de S., „te leven onder de onmiddellijke „leiding als aan de hand van zijn God. Dit is de ideëele „beschouwing", maar om Israëls zonde of zwakheid wil, komt Jahve tegemoet aan den wensch des volks, geeft hun een Koning en „aanvaardt daarmee den zondigen toestand van Israël met alles wat daaruit voort„vloeit". Is dit inderdaad de diepere samenhang, òf heeft het feit, dat beide tegenstrijdige beschouwingen thans in een zelfde geschrift opgenomen zijn, die diepere éénheid doen zoeken en vinden? Indien het koningschap op deze wijze een concessie is aan Israëls zondigen staat — wat het ééne zelfstandige, en waarsch. ook oudste bericht volstrekt niet toegeeft — waarom dan nog een plaats aangewezen aan den Messias, den ideaal-Koning in den herstelden, den waren staat der Theocratie?

Zinstorende drukfouten zijn: da*t* i. p. v. da*n* op blz. 84; *2* Sam. X i. p. v. 1 S. X en *2* Sam. VIII i. p. v. 1. S. VIII eveneens op bl. 84; 1 Kon. XX*II* i. p. v. 1 K. XX*I* op blz. 129.

Het slot dezer aankondiging is intusschen, wat zij reeds van den beginne af was, een hartelijke aanbeveling. „Niet wat wij *over* het O. T. *denken* is de hoofdzaak", zegt de S. terecht in zijn voorrede, doch „wat wij er in vinden en uit naar voren brengen", en den eigenlijken, den geestelijken inhoud naar voren gebracht te zien, zal toch zeker wel elken Bijbel-lezer en -onderzoeker het meest interesseeren. Als correctief van te eenzijdig litteraire behandeling heeft de trant dezer voordrachten groote waarde.

Groningen. L. H. K. Bleeker.

Brabantsch Sagenboek door A. de Cock en Is. Teirlinck. Eerste Deel: Mythologische Sagen. — Duivelsagen. — Gent, A. Siffer. 1909. (Pr. fr. 4). (Uitgegeven door de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde.)

Dit 'Brabantsch Sagenboek', waarvan dl. I het vorige jaar verschenen is, heeft zijn ontstaan te danken aan een prijsvraag der Koninklijke Vlaamsche Academie v. T. e. L., waarbij 'een zoo volledig mogelijk geographisch Sagenboek, met inbegrip der legenden, van Vlaamsch-Brabant (Arrondissementen Brussel en Loven), verlangd werd. Met een zekeren trots wijzen de auteurs op het, vergeleken met andere collecties, betrekkelijk groot aantal sagen (756 nrs.), dat uit het 'Kleine Brabant' en nog wel alleen uit het Vlaamsche gedeelte door hen is verzameld. Het eerste deel maakt als uitgave eener sagencollectie den indruk van degelijkheid. Het is het werk van mannen, die met groote liefde voor hun taak vervuld en met echte piëteit voor de volksoverlevering bezield zijn en reeds door vroegere uitgaven en bijdragen op folkloristisch gebied hunne krachten hadden getoond. Ze konden natuurlijk gebruik maken van veel, wat anderen vóór hen reeds hadden opgeteekend, maar daarvoor hebben ze uit de verschillendste werken hun materiaal moeten bijeengaren. Ze zijn echter ook zelf uitgetrokken, om uit den volksmond nog het een en ander op te vangen, hebben daarbij de kunst verstaan, herhaaldelijk de tong los te maken, die tegenover den vorschenden vreemdeling maar al te stroef is, en kunnen dientengevolge in deel I 91 nrs. geven, die ze zelf nog uit den volksmond opschreven, d. i. meer dan $^1/_8$ van het aantal nrs. van dit deel. Doch ze bepaalden zich niet alleen tot het verzamelen, ordenen en registreeren van de stof: ze voegden bij elke sage eene kortere of omvangrijkere literatuurlijst, of stelden lijsten samen van benamingen voor bepaalde sagenbegrippen, zooals in nr. 199, waar op p. 228—240 de verschillende namen van den Duivel — maar niet alleen van Vlaamsch-Brabrantsch gebied — worden aangegeven. Verder zijn de auteurs in dit deel in hun wetenschappelijk streven niet gegaan. Wel behandelt eene Inleiding over de begrippen sage sprookje mythe, over het ontstaan der sage in het algemeen, over sagendichters, over het sagengebied en de bronnen der verzamelaars, over de moeilijkheid eener bevredigende wetenschappelijke rangschikking van de stof, en vergemakkelijkt een kaartje van Belgisch Brabant het opzoeken van de plaats, waar eene sage gevonden wordt. Maar de conclusies uit de bijeengegaarde stof, over de vertakkingen der motieven, over opkomen, wassen, bloeien, veranderen, in elkaar vloeien en verdwijnen der verschillende

motieven, wellicht onder verschillende cultuurinvloeden, en over punten, die daarmede samenhangen, — komen in dit deel niet voor. En toch zijn die conclusies, mits breed opgevat, het eigenlijke essentiëele, waardoor zulke collecties als materiaal voor hoogeren wetenschappelijken arbeid eerst naar hare volle waarde kunnen worden geschat.

Dl. I biedt 249 nrs. Het bevat de Mythologische sagen (nr. 1—198) en de Duivelsagen (nr. 199—249). Als mythologische sagen geven de auteurs de sagen van toovenaars en heksen, van buitengewoon lang levende menschen, van lucht-, water-, vuur- en aardgeesten, van dwergen en reuzen, van dieren, planten en bronnen, van Germaansche Goden (bij deze laatsten zijn ze terecht zeer sceptisch) en van hetgeen misschien nog aan Romeinsche Goden herinnert. De Duivelsagen deelen ze in 13 rubrieken in, waarvan bijna de helft telkens door slechts eene sage vertegenwoordigd is. — Het wil mij voorkomen, dat er feitelijk nog meer mythologische en Duivelsagen in Vlaamsch Brabant voorhanden zijn: de plaatsen, waar de sagen gevonden worden of werden, wijzen er op. Trekt men namelijk enkele KM. oostelijk van Brussel, bijv. over Etterbeek, een lijn van noord naar zuid, zoo ligt ten westen dier lijn bijna $^1/_3$ van Vlaamsch Brabant: uit dat westelijk $^1/_3$ biedt de bundel bijna tweemaal zooveel sagen als uit het overige $^2/_3$, oostelijk van de aangenomen lijn, waarbij uit ca. 40 plaatsen westelijk van de lijn geen sage wordt vermeld tegen ca. 100 zonder sage uit het oostelijk gedeelte. Zou in die 100 oostelijke plaatsen alles uitgestorven zijn? Zie ik verder den betrekkelijken rijkdom aan sagen, die de verzamelaars in enkele plaatsen uit den volksmond konden opteekenen, bijv. westelijk van de lijn in St. Jans Molenbeek 5 nrs., in Jette 9, in St. Job Ukkel 11, in Koekelberg 4, in Liederkerke 10, in Merchtem 5, in Vorst 6, of oostelijk in St. Pieterrode 7, dan rijst de vraag, waarom in deze plaatsen die rijkdom bestaat en uit andere slechts een enkele of zelfs geen sage kon worden opgeteekend. Geen verwijt treffe de auteurs, in tegendeel. Een dergelijke statistische vergelijking wijst op de moeilijkheid om achter het voorhandene materiaal te komen, en toont, hoe gelukkige omstandigheden bij onderzoek en navraag een gewichtige rol spelen. Het aantal plaatsen, waarvan de auteurs een of meer sagen hebben te vermelden, is overigens aanzienlijk: westelijk van de aangenomen lijn ongeveer 60, oostelijk ongeveer 40, afgezien daarvan, dat bij enkele sagen slechts een algemeene plaatsbepaling kon worden gegeven, omdat de eerste opteekenaar eveneens geen nadere plaats had genoemd en een verdere controle niet mogelijk was. — Wel mag men aannemen, dat door het in den bundel gebodene het aantal motieven in de behandelde rubrieken voor Brabant vrijwel is uitgeput. Toch zien we bijv. aan de sagen, waarin de Duivel aanneemt vóor het kraaien van den haan een schuur of iets dergelijks te bouwen, dat slechts in één exemplaar een gewichtige variant voorkomen kan. In op één na al de nrs., die in den bundel dit bouw-thema behandelen, weet de vrouw des huizes den haan vroeger te doen kraaien; er blijft dientengevolge een onvoltooide plek over, die door menschenhand niet kan worden afgewerkt, maar wat de Duivel zelf tot stand heeft gebracht, blijft bestaan. In een der sagen nu (nr. 238) sleurt de Duivel, als hij zich door het kraaien van den haan verrast ziet, alles met zich mee in den afgrond, het nieuwe en het oude, en doet zoo een stinkenden poel ontstaan. En zoo zou ook voor andere sagen een of andere gewichtige variant niet onmogelijk zijn.

Bij een herdruk geef ik een paar opmerkingen ter overweging. 1. Enkele nrs. bieden geen sagen, maar een beschrijving. Zoo de nrs. 67 (77 is drukfout): Kludde, 81: Weerwolf, 34: Tooveressen betooveren stal en vee, enz. Het is beter, dat zulke nrs. gegeven worden voor wat ze zijn, inleidingen op een bepaalde rubriek. 2. De auteurs hebben een kaartje van Belgisch Brabant bijgevoegd en verder in de Inleiding (XIV vlgg.) een lijst der kantons en der gemeenten gegeven. Maar niet ieder is met die kleine plaatsjes in een Belgische provincie vertrouwd en zoeken kost tijd. Mij dunkt, dat het naslaan gemakkelijker wordt, wanneer bij den naam van de vindplaats der sage als regel de ongeveere ligging in de provincie wordt gevoegd, zooals geschied is bij enkele nrs. (bijv. 233 Meise, noordwestelijk Brabant, 245 Meerbeek bij Leuven). Eene dergelijke nadere plaatsbepaling bespaart tijd bij het naslaan, en is vooral van waarde, wanneer een plaats op de kaart of in de gemeentelijst niet voorkomt (Wemmel ontbreekt op de kaart, Meuzegem en Anna Pede op kaart en lijst; is bij nr. 238 Everberg te lezen voor Evergem?).

De schrijvers hebben door hunnen arbeid, de Vlaamsche Academie door de uitgave den dank verdiend van de folkloristen. Met groote belangstelling mag men dl. II te gemoet zien. Het zal ons de christelijke legenden en de historische sagen brengen.

Tilburg. J. F. D. Blöte.

Oeuvres complètes de Christiaan Huygens, publieés par la Société Hollandaise des Sciences. Tome XII. Travaux de mathématiques pures 1652—1656. La Haye, Martinus Nijhoff. 1910.

Ruim twee jaren na deel XI, waarover werd gesproken in de aflevering Aug.—Sept. 1908 van dit tijdschrift, verscheen deel XII, bevattende de mathematische werken uit de periode 1652—1656.

Dit deel begint met de behandeling van 21 vraagstukken, ontleend aan nagelaten dagboeken. Dan volgt de verhandeling: *de circuli magnitudine inventa. Accedunt problematum quorundam illustrium constructiones* (uit het jaar 1654), met de fransche vertaling in verso. Vier aanhangsels (in het latijn zonder vertaling), ontleend aan de dagboeken van 1657—1659, zijn hieraan toegevoegd. Ten slotte een brief in het latijn (met de fransche vertaling) aan F. X. Ainscom, S. J., handelende over de cirkelquadratuur van Gregorius à S. Vincentio, welke brief reeds in deel I der briefwisseling was opgenomen. Het geheel wordt besloten door uitvoerige tafels, bevattende de inhoudsopgave, een lijst van in de stukken genoemde personen, van aangehaalde werken en behandelde onderwerpen.

Dit deel bevat 297 bladzijden, dus minder dan het vorige, en is, zoo mogelijk, nog minder belangwekkend.

In tegenspraak met de van ouds bekende spreuk: *non bis in idem*, kunnen wij hier zelfs spreken van *ter in idem*. Want de vraagstukken, die reeds in deel I en II der briefwisseling werden besproken en toegelicht, komen hier nog tweemaal in behandeling, zonder tot eenige nieuwe beschouwing aanleiding te geven; en de brief aan Ainscom ten tweedenmale, thans nog vermeerderd met de vertaling in het fransch!

Is deze dan van zooveel gewicht?

Hooren wij wat de bewerker zelf hieromtrent opmerkt (pag. 247). „Toute cette polémique (over de quadratuur van den cirkel), qui a occupé le monde savant pendant plus de dix années, aurait laissé bien peu de traces, ne fût ce que tout ce qui regarde un homme comme Huygens ne cessera jamais d'inspirer un certain intérêt."

Wat de dubbele opname van den brief aan Ainscom betreft, hieromtrent wordt in een aanteekening van den bewerker het volgende opgemerkt: „Il nous semblait que cette lettre ne devait pas être omise parmi les autres ouvrages imprimés de Huygens, ne fût ce qu'à cause de la traduction française que nous ajoutons (!)"

Zou de redactie werkelijk meenen, dat een stuk van minder belang door een vertaling aan belangrijkheid wint?

Wat de vertaling betreft, die een groot deel van den inhoud vormt, met haar wordt ook hier geen doel bereikt, omdat zeer belangrijke stukken onvertaald zijn gebleven, zoo ook de aanteekeningen, die bij enkele opstellen zijn gevoegd.

Zonderling is in den loop der tijden met de vertaling van de werken van Huygens omgesprongen. Hij schreef een zijner eerste verhandelingen (*van Rekeningh in spelen van geluck*) in het hollandsch; zij werd in een der boeken van zijn leermeester Fr. van Schooten opgenomen. Doch 's Gravesande vond dit minder passend, vertaalde het in deftig latijn en nam het zoo op in zijn uitgave van Huygens' werken. Evenzóo handelde hij met het werk: *Traité de la lumière*, dat door Huygens in het fransch was uitgegeven, waarvoor hij zijn verontschuldiging aanbiedt, wijl hem lust en tijd hadden ontbroken, om het stuk behoorlijk in het latijn over te brengen! Bij deze nieuwe uitgave van Huygens' werken wordt weer een andere weg ingeslagen en bij enkele latijnsche verhandelingen de vertaling in het fransch gevoegd, doch niet stelselmatig, omdat, gelijk reeds werd opgemerkt, gewichtige brieven en opstellen in het latijn onvertaald worden meegedeeld.

Trouwens zulk een vertaling heeft weinig waarde; hoe goed zij ook moge zijn bewerkt, geeft zij slechts een onvolkomen beeld van de bedoeling van den schrijver. Hij, die er tegen op ziet om de werken der groote meesters, Huygens, Newton, Leibniz, te bestudeeren in de taal, waarin zij ons door hen werden aangeboden, moet die studie maar laten, — hij is er niets minder om.

Het ware genot dezer studie is slechts weggelegd voor hem, die zich de moeite getroost deze groote mannen te leeren kennen, gelijk zij zich in hun nagelaten werken aan ons openbaren.

Den weg, door de redactie der werken van Huygens ingeslagen, acht ik verkeerd, als niet leidende tot het gewenschte doel. Beter hebben gehandeld de uitgevers der werken van Descartes, door eerst te geven de volledige briefwisseling, daarna de hoofdwerken, gelijk zij door hem zijn geschreven, ten slotte eenige uittreksels uit gevonden aanteekeningen, voorzoover zij van eenig belang kunnen geacht worden. Daardoor is de uitgave binnen betrekkelijk korten tijd voltooid, terwijl het voor de werken van Huygens zal te bezien staan, of de voltooiing zal plaats hebben vóór of na die van het Nederlandsche woordenboek.

's-Gravenhage. P. van Geer.

SCHOOLBOEKEN.

J. C. G. Grasé, Idiom and Grammar for higher forms, on an inductive plan. Second edition, revised. Groningen, J. B. Wolters. (Pr. *f* 1.90).

De eerste druk van dit werkje werd aangekondigd, en vrij uitvoerig besproken, in n°. 10 van den 12en jaargang van dit tijdschrift. De veranderingen, die deze tweede, herziene uitgave brengt, zijn de volgende: de tekst van de leesstukken is hier en daar wat vereenvoudigd; vele spraakkunstregels, die wat verklaring behoefden, hebben die verklaring nu gekregen; de volgorde waarin de regels en opmerkingen gegeven werden is aanmerkelijk gewijzigd. Druk en uitvoering laten evenmin als bij de eerste uitgave iets te wenschen over.

Leiden. J. de Josselin de Jong.

ONDERWIJS.

In het vorige nummer van ons maandblad besprak ik Gercke en Norden's ***Einleitung in die Altertumswissenschaft***. Een soortgelijk doel als waarmede die encyclopaedie van de classieke philologie voor den student en den gymnasiaal-docent is ondernomen, wordt beoogd door eene kleine, zaakrijke brochure, waarvan de derde druk ons door den uitgever Bruncken te Greifswald is toegezonden. Dr. Wilhelm Kroll geeft daar behartenswaardige werken voor studenten in de classieke philologie. Zij is getiteld ***Studium der klassischen Philologie. Ratschläge für angehende Philologen***, en bedoelt uitteraard in de behoeften van de Duitsche studenten te voorzien. Toch zal de lezing er van, zou ik meenen, ook bij jonge philologen, die aan onze universiteiten hunne opleiding ontvangen, nut kunnen stichten; minstens hun dit voordeel opleveren dat zij in groote trekken een denkbeeld zouden krijgen van allerlei, wat in Duitschland anders — soms beter — is ingericht dan hier. Ik denk b.v. aan de „Seminare" en de „Seminarbibliotheken". „Hier zu arbeiten, zegt Kroll, muss sich der Student... gewöhnen, und manchmal wird er eine müssige Stunde, in der er sich zu angestrengter Arbeit nicht aufgelegt fühlt, nützlich dadurch ausfüllen, dass er die Bestände der Seminarbibliothek durchmustert". Ook wat er staat omtrent de wenschelijkheid van meer dan éène universiteit te bezoeken, geeft stof tot nadenken.

Terecht wordt ook de nadruk gelegd op wat volgt. „Die Grammatik der griechischen und lateinischen Sprache ruht heutzutage ganz auf dem Fundament, das die vergleichende Sprachforschung gelegt hat." Van daar de onafwijsbare behoefte voor den classieken philoloog om in zijn studententijd in de taalwetenschap te worden ingeleid, dus om altans een enkel college te volgen, dat over onderwerpen van zuivere taalstudie handelt. Bij ons, waar wettelijk niet geexamineerd kan worden over „Latijnsche en Grieksche taal" maar voor het candidaats- en doctorale examen alleen geëischt wordt „grammaticale" en „philologisch-critische" verklaring van schrijvers, bij ons moet nadrukkelijk op die

behoefte gewezen worden. De leeraar die Latijn of Grieksch doceert, mag in dit opzicht niet de mindere wezen van zijne ambtgenooten, die Nederlandsch of eenige andere moderne taal onderwijzen, en die aan de universiteit wel taalwetenschappelijk onderlegd worden. Er wordt in ons land dikwijls over geklaagd, dat die dorre grammatica in het onderwijs van de oude talen aan onze gymnasia eene veel te groote plaats bekleedt. Naar mijne wijze van zien komt dat juist daarvandaan, dat aan onze universiteiten doorgaans te weinig werk werd gemaakt van wetenschappelijke taalstudie. Wanneer de aanstaande leeraren in hun jonge jaren een juister inzicht in taal en taalverschijnselen zich hebben verworven, dan zullen zij, eenmaal leeraar geworden de juiste wijze van behandeling en verklaring op de school ook beter treffen en, ook hiervan ben ik overtuigd, minder tijd behoeven te besteden aan het onderwijs in zuivere grammatica. Verheldering van inzicht bevordert immers de bondigheid en de helderheid van uiteenzetting.

J. S. S.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering der Letterk. Afd. van 12 Dec. l.l. hield de heer Uhlenbeck een voordracht over *Geslachts- en persoonsnamen der Peigans.* De Peigans behooren tot die stammen welke gezamenlijk bekend zijn onder den naam van Blackfeet. Zijn gegevens daarover had de spreker bijeengebracht tijdens een verblijf van drie maanden in noordwestelijk Montana, waar de Peigans wonen. Zij zijn verdeeld in een aantal patriarchale en exogamische clans. Van matriarchaat en totemisme is in dit clan-wezen geen spoor te bekennen. Men behoort tot een clan door zijn afstamming in de mannelijke lijn. De clans hebben eigenaardige namen, blijkbaar spotnamen, en van diezelfde spotzucht vindt men blijken in persoonsnamen. Niet zelden werd een hoonende bijnaam door hem, die er mede werd aangeduid, als werkelijke naam aangenomen. Aan een pasgeboren kind wordt op plechtige wijze een naam gegeven, hetzij door een krijgsman, een medicijn-man of een oude vrouw. Niet zelden verwisselt een man meer dan eens van naam, b.v. als hij zich die verwisseling door dapperheid heeft waardig gemaakt. Die mededeelingen werden door den spreker uitvoerig met voorbeelden toegelicht. — De heeren Chantepie de la Saussaye en Sijmons wisselden met den spreker van gedachten.

Stichting de Goeje.

1. Het bestuur heeft sinds November 1909 geen verandering ondergaan, en bestaat derhalve uit Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. H. T. Karsten, Mr. J. A. Sillem, Dr. M. Th. Houtsma en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Ook het kapitaal der stichting is ongewijzigd gebleven en bedraagt *f* 19.500 nominaal; daarnevens was in November 1910 een bedrag uit gekweekte rente en andere baten beschikbaar van ruim *f* 1850.

3. Overeenkomstig het advies der heeren H. F. Amedroz, te Londen, en prof. A. A. Bevan, te Cambridge, heeft het bestuur een exemplaar der Hamâsah-reproductie ten geschenke aangeboden aan verschillende openbare en bijzondere boekerijen, zóó dat deze uitgave zich thans binnen het bereik bevindt van degenen, die er voor hun studie gebruik van wenschen te maken. De overblijvende exemplaren zijn, volgens daaromtrent verspreide prospectussen, verkrijgbaar gesteld tegen 200 francs; de opbrengst van den verkoop komt ten goede aan de stichting.

4. De stichting heeft een wetenschappelijke reis van Dr. A. J. Wensinck naar Engeland gesteund met een bijdrage.

November 1910.

Bij het openen zijner lessen als privaatdocent aan de Universiteit te Leiden op 30 November l.l. hield Dr. K. H. E. de Jong eene voordracht over *de wijsbegeerte in den Romeinschen Keizertijd.* Hij begon met te wijzen op de overheersching daarin van het Platonisme, zooals zich dat dan ook vertoont bij de heidensche en de Christelijke denkers van dien zoo belangrijken tijd. Voornamelijk deed hij uitkomen de beteekenis van Plotinus in het eene en van Augustinus in het andere kamp, de verwantschap in menig opzicht, de analogie in andere gevallen van wat door beide mannen geleerd is. In dat verband werden ook de andere groote figuren uit dat tijdvak in het licht gesteld: Plutarchus, Tertullianus, Origenes, de Neoplatonici na Plotinus. Vooral was het den spreker te doen om de beteekenis voor alle volgende tijden te doen uitkomen van het uit gemoedsdrang rijk opwellende wijsgeerige denken van die dagen, waarin de logica en de kennistheorie op den achtergrond staan, maar ethica, psychologie en religie de gedachten het meest bezig houden en er ook neiging bestaat tot mystiek. Tusschen dien tijd en den onzen is er geestesverwantschap, en hierom is grondige studie van de theorieën van toen, thans meer dan voorheen gewettigd en gewenscht. De rede is in druk verschenen bij de firma voorheen E. J. Brill.

Sinds een half jaar ongeveer is aan de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage een Afdeeling voor Documentatie verbonden, en in een circulaire, gedateerd 18 Oct. 1910, heeft de Bibliothecaris de heer Dr. W. G. C. Byvanck bekend gemaakt, op welke wijze thans, gemakkelijker dan tot nog toe, de bibliographische gegevens, waarover de Afdeeling beschikt, door het publiek kunnen worden geraadpleegd. Aan instellingen en ook wel aan particulieren zullen maandelijks proefvellen kunnen worden gezonden met titels van nieuwe geschriften; daarop zal men kunnen aanteekenen van welke titels men kaartdrukken verlangt, en op deze wijze zal men zich voor bepaalde onderwerpen een uitvoerig apparaat kunnen aanschaffen. Het is duidelijk, welke groote diensten door deze organisatie aan het wetenschappelijk onderzoek zullen worden bewezen.

In de vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde van 2 Dec. l.l. hield Mej. Dr. C. C. van de Graft een voordracht, getiteld *Over den invloed van Bonaventura's Meditationes de Vita Christi op de primitieven der Nederlandsche Schilderkunst.* Na te hebben medegedeeld dat volgens nieuwere critici de *Meditationes* niet het werk zijn van Bonaventura, maar van een Franciscaan uit de 13de eeuw, Joannes de Caulibus, herinnerde de spreekster aan het werk van Mâle, *L'art religieuse de la fin du moyen âge en France* (1900), en aan de critiek die Mesnil daarvan heeft gegeven in zijn verhandeling *De mysteriespelen en de plastieke kunsten.* Volgens den laatste is het niet waar, dat altijd de schilders in beeld brachten wat gezien werd in de mysteriespelen, die hun voorstellingen voornamelijk ontleenden aan den tekst der *Meditationes.* Ook het omgekeerde had plaats: schilderijen werden soms nagevolgd in drama's. Na de studie van een aantal schilderijen van Nederlandsche primitieven was het de spreekster gebleken, dat somtijds de behandeling van het onderwerp met de voorstelling bij pseudo-Bonaventura overeenkomt, maar soms ook met beschrijvingen bij S. Bernardus, Petrus Comestor, Jacobus de Voragine, Ludolphus van Saksen, Johannes Gerson e. a. Dit betoog werd door het vertoonen van lichtbeelden verduidelijkt. Ten slotte vermeldde de spreekster dat er van het Leven van Jezus, door Ludolphus van Saksen naar Bonaventura bewerkt, slechts een paar Middelnederlandsche vertalingen zijn bewaard gebleven, en werden door haar genoemd de handschriften waarin die vertalingen voorkomen. — Eenige vragen werden daarna gesteld door de heeren Muller, Blok, Hofstede de Groot en Kluyver.

Onder toezicht van Dr. L. A. Burgersdijk Jr. is bij de firma Sijthoff een Nederlandsche vertaling verschenen van het werk van Norman Angell, *Europe's Optical Illusion*; zij heet *De groote illusie* (Pr. *f* 1.90). Hoewel dit geschrift eigenlijk niet valt binnen de rubrieken van het *Museum*, willen wij er toch met een enkel woord de aandacht op vestigen. De schrijver betoogt, dat de staatslieden die macht hebben over vrede en oorlog, zich nog altijd laten leiden door denkbeelden die in onzen tijd verouderd zijn, en dat met name een oorlog tusschen Engeland en Duitschland een groote dwaling zou wezen. De maatschappelijke en economische toestanden zijn nu zóó, dat noch een vermeerdering van grondgebied, noch het ontvangen van een schadeloosstelling in geld, het overwinnende volk een voordeel kan aanbrengen. Het crediet van dit volk wordt des te meer in gevaar gebracht, naarmate het crediet der vijanden zwaarder heeft moeten lijden. Al kan nu ook thans nog niet aan een meer of minder ver gaande ontwapening worden gedacht, toch is het van groot belang een juistere opvatting in de wereld te verspreiden: de geschiedenis leert, dat allerlei traditiën die geëerd werden, langzamerhand vervangen zijn door andere die men ten slotte beter vond, en dat de menschelijke natuur niet zóó onveranderlijk is als beweerd wordt door hen die meenen dat oorlog niet te vermijden en zelfs noodig is.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1910, Novembre: J. Guiffrey, Histoire de la Marine française, I. — Ch.-V. Langlois, Études sur l'administration royale du XIIIe au XVIe siècle, I. — M. Besnier, Récents travaux sur l'histoire économique de l'antiquité grecque et romaine.

Philologus, LXIX, 3: C. F. H. Bruchmann, Alte Athenahymnen. — J. Kayser, Theophrast und Eustathius περὶ ὑποκρίσεως. — Th. Steinwender, Gefechtstellung und Taktik der Manipulare. — Th. Schermann, Εὐχαριστία und εὐχαριστεῖν in ihrem Bedeutungswandel bis 200 n. Chr. — F. Pfister, Die στοιχεῖα τοῦ κόσμου in den Briefen des Apostels Paulus. — G. Schonack, Coniectanea in nonnulla scripta Hippocratea. — Miscellen.

Revue Archéologique, 1910, Septembre-Octobre: L. Joulin, Les âges protohistoriques dans le sud de la France et dans la péninsule hispanique (vervolg). — S. Reinach, L'homme au verre de vin. — J. Formigé, Deux hypothèses sur l'arc d'Orange. — P. Durrieu, Les „Très belles heures de Notre-Dame" du duc Jean de Berry. — A.-J. Reinach, Une amazone hétéenne. — L. Dimier, Les portraits peints de François Ier. — L. Maître, L'église de Saint-Philibert de Grandlieu.

Journal of Hellenic Studies, XXX, 2: W. S. Ferguson, Egypt's Loss of Sea Power. — W. W. Tarn, The Dedicated Ship of Antigonus Gonatas. — P. Gardner, Some Bronzes recently acquired for the Ashmolean Museum. — M. O. B. Caspari, On the Γῆς Περίοδος of Hecataeus. — J. T. Sheppard, Politics in the *Frogs* of Aristophanes. — A. M. Woodward, Notes on some Greek Inscriptions. — R. M. Dawkins, Modern Greek in Asia Minor (continued). — T. W. Allen, The Homeric Catalogue. — J. Six, A Rare Vase-Technique. — L. W. King, Sennacherib and the Ionians. — P. N. Ure, Excavations at Rhitsóna in Boeotia. — R. M. Dawkins, Archaeology in Greece, 1909-1910.

Bijdragen van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië, VIIIe Volgr., I, 1 en 2: J. C. van Eerde, Hindu-Javaansche en Balische Eeredienst. — J. A. Loebèr Jzn., Merkwaardige kokerversieringen uit de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo (met afbeeldingen). — F. D. E. van Ossenbruggen, Eigenaardige gebruiken bij pokkenepidemieën in den Indischen Archipel. — J. Fortgens, Bijdrage tot de kennis van de naamgeving onder de Tobelo van Halmaheira. — J. M. Dumas, Woordenlijst verzameld op de Mimika- en Atoeka-rivieren (Zuid-West-Nieuw-Guinea). — H. Kern, Beschrijving van den graftempel te Kajĕnĕngan volgens Nāgarakrĕtāgama, Zang XXXVII. — Raden Mas Noto Soeroto, Over den oorsprong van het woord gĕḍog in de Wayang. — Dez., Een onjuiste vertaling verbeterd (van Nāgarak. VIII, 1). — Raden Hoesein Djajadiningrat, Critisch overzicht van de in Maleische werken vervatte gegevens over de geschiedenis van het Soeltanaat van Atjeh. — J. C. G. Jonker, Over de „vervoegde" werkwoordsvormen in de Maleisch-Polynesische talen. — H. Kern, Sanskritinschrift van Toek Mas (Dakawoe) (met 2 foto's en een plaat).

Zeitschrift der Deutschen Mörgenlandischen Gesellschaft, LXIV, 3: O. Rescher, Mitteilungen aus Stambuler Bibliotheken. II. — I. Goldziher, Schī'itisches. 1. Redende und schweigende Imāme. 2. Der Fürst der Bienen. — A. Berriedale Keith, The Origin of the Indian Drama. — A. H. Francke, Die Geschichte des Dogra-Krieges. Nach dem Ms. C. des Ladvags rgyalrabs (een Tibetaanschen tekst). — Dez., Ein Siegel in tibeto-mongolischer Schrift von Bhutan. — Th. Nöldeke, Zum „Buch der Gesetze der Länder" — A. J. Wensinck, Qejāmā und Benai Qejāmā in der älteren Syrischen Literatur. — W. Lüdtke, Carsten Niebuhr's Nachlasz in der Kieler Universitäts-Bibliothek. — F. Bork, Nochmals das Alter der altpersischen Keilschrift. — M. Walleser, Satkāya. — C. Bernheimer, Nochmals über die Vakrokti und über das Alter Daṇḍin's. — C. F. Seybold, Der gelehrte Syrer Carolus Dadichi († 1734 in Londen), Nachfolger Salomo Negri's († 1729). — R. Simon, Schluszbemerkung zum Ārseyakalpa und Puṣpasūtra. — Anzeigen. Kleine Mitteilungen.

Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik, XXV-XXVI, 9: B. Sauer, Die Athena Lemnia des Phidias. — H. Meltzer, Die Aussprache des klassischen Griechisch und Latein sprachwissenschaftlich betrachtet. — G. Roloff, Die Entthronung der spanischen Bourbonen im Jahre 1808. — H. Maync, Neuere Goethe-Literatur. — Anzeigen und Mitteilungen.

In het paedagog. gedeelte: A. Busse, Die Anfänge der Erziehungswissenschaft. — H. E. Sieckmann, Vom Künstlerischen in der deutschen Sprache. — A. Biese, Schiller als Erzieher unserer heutigen Jugend. — S. Reiter, Briefwechsel zwischen K. O. Müller und L. Schorn. — F. Meyer, Ziel und Methode des staatsbürgerlichen Unterrichts.

XXV-XXVI, 10: W. Capelle, Altgriechische Askese. — W. Soltau, Rom und die Italiker. — Anzeigen und Mitteilungen.

In het paedagog. gedeelte: H. Werner, Zur historisch-genetischen Methode im Lateinunterricht. — J. Schönemann, Zur neueren Literatur über W. von Humboldt und seine Bedeutung für das deutsche Bildungswesen. — Anzeigen und Mitteilungen.

Revue de l'instruction publ. en Belgique, LIII, 4: J. Lhoneux, Le roman allemand d'aujourd'hui. — H. Logeman, L'étymologie du mot *ontberen*; 5: É. Boisacq, La dialectologie grecque à propos d'un livre récent. — J.-J. Hartman, Gaston Boissier. — H. de Sagher, Une étude récente sur l'industrie drapière à Bruges. — Comptes rendus

Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, LXI, 8-9: E. Hauler, Zu Ennius. — E. Stettner, Cato Major,

eine politische Tendenzschrift; 10: E. Stettner, Cato Maior (vervolg). — H. Schneider, Friedrich Halms Novelle *Das Haus an der Veronabrucke.*

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XXX, 1: A. Lodewyckx, Een nieuw Mandeville-handschrift. — Dez., De Mandeville-druk van ± 1730. — G. A. Nauta, *De Cnape van Dordrecht.* — J. W. Muller, Sporen van Oudgermaansche en andere overleveringen in middeleeuwsch-Nederlandsche geschriften (Van den neghen besten. — Reinaert. — De fabel van den aarden en den ijzeren pot. — Orendel. — Brandaan = Brandarius. — Heimo. Ermenrijc. — Volker de speelman).

Zeitschrift für deutsche Wortforschung, XII, 4: F. G. Hirsch, „Aristophanische" Wortfügungen in der Sprache des 19. Jhrh. — H. Gürtler, Birnennamen des 16. Jhrh. — V. Hintner, *Ache, Lasset, Schot, Arl, Pflug,* alte Tiroler Feldmasse. — E. Borst, *Sterbenskunst.* — R. Meyer, Die Konstruktion mit unberechtigtem Doppelinfinitiv. — N. van Wijk, Mnd. mnl. *pleiten,* afrie. *plaitia.* — O. Schütte, Substantiva auf *-ling* bei Wilhelm Raabe. — K. Konrad, Ergänzungen zu F. Kluges „Deutscher Studentensprache". — A. Englert, *Heimweh, heimwehkrank.* — A. Götze, Zur Endterschen Homonymik in Versen. — G. Baist, *Almosen, Punsch.* — K. Uhlirz, *Forestis.* — F. Burg, *Syphilis*; XII, Beiheft: G. Werle, Die ältesten germanischen Personennamen.

Archief voor kerkgeschiedenis, VII, 4: Vos, Het menniste zusje. — Bockmühl, Eine wiedergefundene Schrift des Joh. Anast. Veluanus. — Knappert, Stukken uit den stichtingstijd der N.-H. Kerk. — Meindersma, De reformatorische beweging der 16de eeuw te 's-Hertogenbosch. — Overzicht van geschriften.

Verslagen en Mededeelingen Oud Vaderl. Recht, VI, 1: Van Veen, Rechten van Terborg. — Joosting, Willekeuren van Drentsche Marken. — Oud-Nederlandsche dingtalen.

Oud-Holland, XXVIII, 2: Bredius, Rembrandt's broeder. — Dez., Hendrick Danckerts. — Leveson, The Sheffield portrait by van Dyck. — Van Biema, Reis door Holland 1736. — Bredius, Hobbema's laatste levensjaren. — Prinsen, Uit het protocol van Van der Wuert, I. — Bredius, Gibson. — Morren, Glasschilders te Gouda; 3: Van Schevichaven, In leisting gaan. — Prinsen, Uit het protocol van Van der Wuert, II. — Van Wijk, Monogrammen. — Beets, De bestellers van Lucas van Leyden's Genezing van den blinde. — Wiersum, Het kabinet van Jan Bisschop enz.

Revue Historique, CV, 2: Cavaillès, Une fédération pyrénéenne (fin). — Roux, La Russie et la politique italienne (fin). — Grivelle, Louis XIII et sa mère. — Rouff, Une grève de gagne-deniers en 1786. — Bulletin historique (Vandal; France: fin du moyen âge; époque moderne).

Hist. Zeitschrift, CV, 1: L. v. Sybel, Das Christentum der Katakomben und Basiliken. — Kern, Die Reichsgewalt des deutschen Königs nach dem Interregnum. — Miszellen (o. a. Von Below, Kulturgeschichte und kulturgeschichtlicher Unterricht).

Hansische Geschichtsblätter, 1910, 2: Hansen, Der englische Staatskredit unter Eduard III. und die hansischen Kaufleute. — Kohl, Uberseeische Handelsunternehmungen oldenburgischer Grafen im 16. Jahrh. — Simson, Der Londoner Kontorsekretär Liseman. — Hagedorn, Betriebsformen und Einrichtungen des Emder Seehandelsverkehrs im 16. Jahrh. (slot). — Hulshof, Rostock und die nördlichen Niederlande vom 15. bis zum 17. Jahrh. — Schlüter, Adams von Bremen geogr. Vorstellungen vom Norden. — Stein, Zur Geschichte älterer Kaufmannsgenossenschaften.

Tijdschrift Kon. Ned. Aardrijksk. Gen., XXVII, 6: Tesch, Over pleistoceen en plioceen in den Nederl. bodem — Van Baren, De morphologische bouw van het diluvium ten O. van den IJsel (slot). — Abendanon, Celebes en Halmahera. — Van Nouhuys, Taliaboe, II. — Mededeelingen (o. a. De Meteorologie te Utrecht).

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

M. Antoninus Imperator ad se ipsum recogn. Leopold: D. Ltztg. 1910, n°. 51 (K. F. W. Schmidt); Woch. f. klass. Philol. 1910, n°. 45 (A. Bonhöffer).

Bakels, Nieuw Testament: Gids 1910, Dec. (van den Bergh van Eysinga).

Boer, Die Sagen von Ermanarich und Dietrich von Bern: D. Ltztg. 1910, n°. 49 (Heusler).

Van Brakel, Hollandsche Handelscompagnieën: Hans. Geschichtsbl. 1910, n°. 2 (Vogel).

Brakman, Annaeana nova, Velleiana cet.: Rev. Crit. 1910, n°. 47 (É. T.).

Davidson and Gray, The Scottish Staple at Veere: Hans. Geschichtsbl. 1910, n°. 2 (Häpke).

Von Dunin-Borkowski, Der junge De Spinoza: D. Ltztg. 1910, n°. 51 (W. Meijer).

Leendertz, Leven van Vondel: Gids 1910, Dec. (Kalff).

Lorié, Het Uddeler Meer: Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen. XXVII, 6.

Joh. Naber, Carolina van Oranje: Nederl. 1910, Dec. (Salomons).

Octavia praetexta ed. Vürtheim: Berl. phil. Woch. 1910, n°. 45 (C. Hosius).

Sabron, Het 33ste Infanterie: Tijdsp. 1910, Dec.

Van Schevichaven, Handel van Gelre: Hans. Geschichtsbl. 1910, n°. 2 (Häpke).

Speyer, Indische Theosophie: Theol. Tijdschr. XLIV, 6 (van den Bergh van Eysinga); Tijdsp. 1910, Dec. (V. K.).

Van der Stok, Getijden: Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen. XXVII, 6 (Tollenaar).

Uhlenbeck, Ontwerp van een vergelijkende vormleer van eenige Algonkin-talen: Rev. Crit. 1910, n°. 49 (Meillet).

Vanderkindere, Choix d'études: Hist. Zeitschr. CV, 1. (von Below).

Van Veen, Het Marsdiep: Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen. XXVII, 6.

PERSONALIA.

Benoemd: tot leerares in het Nederlandsch aan de nieuwe H. B. S. v. m. te Amsterdam mej. G. C. van 't Hoog; tot leeraar in het Fransch aan het Gymnasium aldaar de heer Dr. C. de Boer, en tot leeraar in de Oude Talen aan die school de heer Dr. M. Boas; tot leeraren aan een H. B. S. te Amsterdam: in de Geschiedenis en in de Aardrijkskunde de heer W. C. L. Sanders, en in het Nederlandsch de heer E. Ch. G. Brünner; aan het Ned. Lyceum te 's-Gravenhage tot conrector de heer Dr. G. E. W. van Hille, tot leeraren de heer Dr. D. Cohen en P. C. Gunning; tot leeraar in het Nederlandsch aan de H. B. S. met 5-j. c. te Zalt-Bommel de heer E. Ch. G. Brünner; tot leeraar in het Fransch aan de H. B. S. te 's-Hertogenbosch de heer L. C. de Milleret.

Gepromoveerd: tot Doctor in de Nederlandsche Letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht (*cum laude*) Mej. A. E. C. van der Looy van der Leeuw, met proefschrift *Bijdrage tot de geschiedenis van het natuurgevoel in de middeleeuwsche Nederlanden*; tot Doctor in de Godgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit te Groningen de heer N. Westendorp Boerma, met proefschrift *De leer van den zedelijken zin bij Hutcheson.*

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF's UITGEVERS-Mij. te LEIDEN:

Actueel. **Actueel.**

DE GROOTE ILLUSIE,

door NORMAN ANGELL.

Geautoriseerde uitgave vertaald onder toezicht van Dr. L. A. J. BURGERSDIJK Jr.

Dit hoogst belangrijke werk verschijnt gelijktijdig in Engeland, Amerika, Duitschland, Frankrijk, Denemarken, Zweden, Spanje, Italië en Rusland.

Prijs f 1.90.

Dit boek geeft antwoord op het groote vraagstuk
„OORLOG OF VREDE".
en is van groot belang voor Nederland.

Een Boek van groot Nationaal Belang.

NEDERLAND

IN DEN AANVANG DER TWINTIGSTE EEUW.

GESCHETST IN WOORD EN BEELD
DOOR VERSCHILLENDE SCHRIJVERS,

ONDER LEIDING VAN JHR. MR. H. SMISSAERT.

Dit keurig uitgevoerd Boekwerk bevat ± **1000** bladzijden druks met ruim **500** afbeeldingen, een register van persoonsnamen en van zaken.

Verkrijgbaar in 12 Afleveringen, à **75 Cts.** per Aflevering, of gebonden in linnen band, ontworpen door THEO MOLKENBOER, à **f 9.60.**

Uitvoerig, rijk geïllustreerd Prospectus is bij elken Boekhandelaar gratis verkrijgbaar, terwijl proefafleveringen ter inzage zijn te bekomen.

Hollandsche Kunst, Reproducties in kleuren van beroemde oude Meesterwerken in het Buitenland.

Aangemoedigd door den grooten bijval van onze vorige uitgaven, MODERNE KUNST, OUDE KUNST en MEESTERWERKEN hebben wij een nieuw werk op touw gezet, in den geest der vorigen, doch, dat in keurigheid van uitgaaf deze zeer zeker nog zal overtreffen.

Wij beoogen met deze uitgave van **HOLLANDSCHE KUNST** te geven afbeeldingen der groote oude meesters der Hollandsche school, welke den oorspronkelijken kunstwerken zoodanig nabijkomen, dat de werken zelve de hoofdzaak zijn en niet de beschrijvende tekst. De Grootmeesters van onze Hollansche School zullen in deze afbeeldingen bij het kunstminnend publiek worden ingeleid en dat wel door de best mogelijke reproductie-methode.

HOLLANDSCHE KUNST wordt uitgegeven in 8 afleveringen, elk met vijf artistieke platen en begeleidenden tekst. De afleveringen zullen platen bevatten o. m. van Frans Hals, P. de Hoogh, Janssens, Jan van der Meer, Van Delft, Rembrandt, Jacob Ruysdael, Terborgh, Jan Weeninx, Philip Wouwerman, Jan Steen, enz.

De prijs is *f* **1.25** per aflevering. — Afzonderlijke afleveringen worden niet verkocht.

Uitvoerig Prospectus van deze belangrijke uitgave is bij elken Boekhandelaar verkrijgbaar.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

18de Jaargang. **N°. 5.** **Feb. 1911.**

Unus Multorum, The lately discovered fragments of Menander, 2d ed. (van Leeuwen).
Buck, Introduction to the study of Greek dialects (Faddegon).
Marouzeau, L'emploi du participe présent latin à l'époque républicaine (Baehrens).
Capellanus, Sprechen Sie Lateinisch? 5. Aufl. (Hartman).
Williams, Essai sur la composition du roman gallois de Peredur (van Hamel).
Haynes Bode, The Pali Literature of Burma (Speyer).
Fischer, „Tag und Nacht" im Arabischen (Wensinck).
Weigand, Deutsches Wörterbuch, 5. Aufl., Lief. 5-11 (van Wijk).
Friedländer, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms, 8. Aufl. (Kuiper).
Bergmann, König Manfred von Sizilien (Mulder).
Van Marle, Hoorn au moyen âge (H. E. van Gelder).
Fimmen, Zeit und Dauer der kretisch-mykenischen Kultur (C. W. Vollgraff).
Wachtler, Die Blütezeit der griechischen Kunst im Spiegel der Reliefsarkophage (Berlage).
Lipsius, Zum Recht von Gortyns (Engers).
Guerber, Myths and Legends of the Middle Ages (Blöte).
Schrijnen, Essays en Studiën (Obbink).
Schoolboeken:
Brandt, Eclogae poetarum latinorum (Singels).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Redacteur-Secretaris Dr. A. Kluyver, Heerengracht 20, Leiden.

The lately discovered Fragments of Menander. Edited with English version, revised text, and critical and explanatory notes. By **Unus Multorum**. Second edition. Oxford, James Parker & Co. 1909. (Pr. sh. 5).

Den *eersten* druk van dit werk (wanneer verschenen?) ken ik niet: deze *tweede druk* heeft voor mij iets raadselachtigs; immers hij is zoo *heelemaal* niet „up to date"! Is het een opus postumum? of wat hapert er eigenlijk aan? In 1909 verschenen, is deze uitgave „in the main based on van Leeuwen's first edition". Nu weet niemand beter dan ik hoezeer de bewerking die ik in *Februari* 1908, enkele weken na het bekend worden der nieuwe vondst, in het licht zond, behoefte had aan strenge kritiek, die ik er dan ook weinig maanden daarna op heb uitgeoefend in mijn *tweede*, van een verklarenden kommentaar voorziene uitgave, einde *April* 1908. En daarna is door veler ingespannen arbeid, en inzonderheid door de ontdekking van een nieuw brokstuk der Circumtonsa (dat Körte in den zomer van 1908 heeft gepubliceerd) de tekst nog weer heel wat verbeterd en verrijkt.

Bovenstaande bewerking nu is, op zichzelf genomen, niet onverdienstelijk, en dank zij de bijgevoegde Engelsche vertaling ook niet ongeschikt om Menander's stukken in ruimer kring bekend te maken, maar aan *wetenschappelijke* eischen beantwoordt ze om bovengenoemde reden niet, of niet meer, en de op de linkerbladzijden gegeven transscriptie van den papyrustekst kan weinig of geen nut stichten. Wil men nauwkeurig weten wat er inderdaad is overgeleverd, dan moet men — daar het Bestuur van het Museum te Cairo nu eenmaal geen facsimile van het hs. in den handel heeft gelieven te brengen — zijn toevlucht nemen tot de door Körte herziene transscriptie, die de eenige maanden geleden verschenen Teubner-uitgave biedt; reeds in 1908 trouwens heeft deze geleerde zijn te Cairo vervaardigde collaties gepubliceerd, waarop zijn uitgave berust. Aan deze Engelsche uitgave is daarvan *niets* ten goede gekomen.

Mag ik even een duidelijk voorbeeld geven? De eerste lezers van Lefebvre's editio princeps (einde 1907) hebben veel schik gehad in een grappige vergissing van dien uitgever: Her. 38, waar van een kameniertje — trots het metrum — beweerd wordt dat zij „met haar meesteres ἐργάζεται | θρῖα διακονεῖ τε." Persoonlijk herinner ik me den genoegelijken collegemorgen, waarop ik mijn candidaten de voor de hand liggende en toen nog nieuwe verbetering ἔρια (ЄPIA in pl. v. ΘPIA) liet vinden. De dienares pleegt nl. dagelijks „*lanam facere*", niet „plumpuddingen" of wat zijn het „te bearbeiden." — Al spoedig daarna is gebleken, wat eigenlijk van zelf sprak, dat niet de librarius, maar alleen de eerste uitgever en diens raadgevers *in partem doctiorem* hadden gezondigd: er *staat* in het hs. ЄPIA. Toch geeft deze Engelsche second edition θρια als overgeleverd, — in den tekst trouwens behoorlijk ἔρια zettende.

Nog een voorbeeld, van minder onschuldigen aard. Disc. 340 heeft de uitgever gemeend mijn verandering: „ὡσ ἤισθηθ᾽ ὅτι" *nu zij gemerkt heeft dat* in plaats van

het door Lefebvre als overgeleverd opgegevene — geheel onzinnige — „ὡσ ἐρπέθ’ ὅτι” niet te mogen aanvaarden, als zijnde al te vermetel, wat ze inderdaad ook lijkt. Körte heeft intusschen indertijd die gissing *in het hs. bevestigd* gevonden: er staat ἤσθεθ’, en het *kruipend gedierte* komt er in ’t geheel niet bij te pas. Körte zelf, Sudhaus, Capps, Croiset, Robert, alii lieten dan ook sinds lang ἤισθηθ’ drukken: alleen in deze Engelsche editie staat nog iets anders en heel raars, dat ik maar niet zal afschrijven.

Als wij nu verder een lange noot op Disc. 156 zien aanvangen met de woorden: „the form ἤσθασ” [door mij in plaats van ἤσθά σ’ geschreven], „which, so far as „I know, occurs nowhere else”, en op de volgende bladzijde aldus zien voortzetten: „I was wrong in „saying ἤσθασ was noticed by no grammarian” enz., dan blijkt, dunkt me, duidelijk dat de ongenoemde — en mij onbekende — geleerde deze uitgave heeft op touw gezet in den eersten tijd na het bekend worden van de schoone vondst, zegge Maart 1908, en daarna wel zijn handexemplaar met enkele kantteekeningen heeft aangevuld, maar niet in de gelegenheid is geweest een herdruk voor te bereiden en daarbij zijn voordeel te doen met de talrijke verbeteringen, die na het verschijnen van zijn eerste bewerking door allerlei philologen in en buiten Engeland zijn aangebracht. En ànderen hebben zich aan dezen herdruk al even weinig laten gelegen liggen. Zelfs de in 1908 gepubliceerde, even mooie als evidente, en door Körte’s onderzoek van het handschrift nader bevestigde verbetering van des uitgevers landgenoot Housman op Circ. 269:

πολλῶν γεγονότων [Α]ΘΛΙΩΝ κατὰ τὸν χρόνον
τὸν νῦν

in pl. van [Ξ]ΕΝΩΝ, heeft haar weg in deze editie niet gevonden.

Gelukkige tekstverbeteringen van den uitgever zelf ben ik niet tegengekomen; wel zeer verkeerde en vermetele, bijv. Disc. 53:

οὔτωσ ἐδέου; — τόδ’ ἦν,

wat heet te beteekenen: „*smeekte je zoo? — Zoo was het*”. Natuurlijk kan τόδε zoo niet gezegd worden.

Het spijt me oprecht dat ik van een zoo netjes uitgevoerd boekje, bewerkt door een geleerde die met waarlijk voorname bescheidenheid zijn persoon op den achtergrond heeft gehouden, en die van mijn eigen werk zoo trouw — en doorgaans met instemming — heeft gebruik gemaakt, zoo weinig goeds kan zeggen. Mijn bezwaren gelden trouwens bepaaldelijk dezen *thans* verschenen *tweeden* druk. Deze had niet zóó mogen verschijnen, immers „reeds voor het verschijnen was hij in menig opzicht verouderd.” Deze laatste woorden bezigde indertijd een welwillend beoordeelaar zeer terecht van mijne *eerste* uitgave. Dat lag toen in den aard der zaak, en door de gunst der omstandigheden werd mij reeds na enkele weken de mogelijkheid geboden mijzelf duchtig te herzien: de bewerker dézer uitgave heeft helaas daartoe de gelegenheid òf niet gehad òf niet gebruikt.

Leiden. J. van Leeuwen Jr.

Introduction to the Study of Greek dialects, Grammar, selected inscriptions, glossary, by **Carl Darling Buck,** professor of Sanskrit and Indo-European comparative philology in the university of Chicago. London, Ginn and Co. 1910. (Pr. 12 sh. 6 d.).

Ruim tien jaren geleden vatte Buck het plan op, een kleine verzameling van inscripties met de noodige toelichtingen uit te geven. Cauer’s Delectus, toen in gebruik, voldeed niet meer aan de behoefte van dien tijd. Juist toen Buck bezig was aan zijn plan uitvoering te geven, verscheen van Solmsen: Inscriptiones Graecae ad illustrandas dialectos selectae. Deze verzameling gaf vrijwel hetzelfde als wat Buck voornemens was te publiceeren. Trouwens geen wonder. Kiest men alleen zulke opschriften uit, waarin de dialecten zuiver uitkomen, met weinig vermenging met κοινή, dan was de keuze zeer beperkt. Ook in den thans verschenen vorm verschilt Buck’s verzameling slechts in een zestal stukjes met die van Solmsen.

In één opzicht had Solmsen’s boek evenwel een leemte gelaten. Het gaf geen voldoende toelichting. Zoo ging Buck er toe over, bij zijn verzameling een grammatica en een glossarium te schrijven. Juist toen zijn arbeid hieraan vorderde, werd Thumb’s Handbuch der griechischen Dialecte in vooruitzicht gesteld. Beide boeken zijn thans ongeveer gelijktijdig verschenen.

Zooals te verwachten, bestaat er in deze spraakkunsten grooter verschil. Terwijl Thumb den ouden weg volgt en dialect voor dialect elk in zijn geheel behandelt, heeft Buck het zeer gelukkige denkbeeld gehad, een andere groepeering der stof te kiezen. Hij gaat voor het klankstelsel uit van de vocalen en consonanten van het praehistorische Grieksch — jammer is het m. i. daarbij, dat niet reeds dadelijk in de „introduction” van de „grammar” een schets van dit Voor-Grieksch, ook in zijn verhouding tot het Attisch gegeven werd — van elken spraakklank wordt nu nagegaan, wat daarvan in de afzonderlijke dialecten geworden is. Op gelijke wijze worden behandeld: de klankgroepen, de verschijnsels van assimilatie, dissimilatie en geminatie, de zinsandhi en het accent. Ook verbuiging, vervoeging, woordvorming, naamvals- en modus-syntaxis, woordvolgorde worden aldus thematisch besproken. Zulk een behandeling leert de onderlinge verhouding der dialecten eerst recht kennen; trouwens bij het inkaartbrengen der dialecten van levende talen is men eveneens reeds tot zulk een methode moeten overgaan; zoo bijv. prof. Te Winkel in zijn Taalatlas der Nederlandsche Tongvallen. Maar uit het leerboek van Buck kan men bovendien zien, welk een welkom hulpmiddel hierbij de tabelvorm is. Aan de bovenzijde dier tabel vermeldt hij de taalveranderingen met verwijzing naar de grammatica, in een verticale kolom de namen der dialecten; plusteekens geven in de daartoe bestemde vakjes aan, waar een verandering wordt aangetroffen. Een leeggelaten vakje daarentegen heeft tweeërlei beteekenis; of het wil zeggen: een bepaald verschijnsel komt in dit dialect niet voor, of wel: het voorhanden materiaal stelt ons nog tot geen beslissing in staat. Het ware wenschelijk hier onderscheid te maken en voor het tweede geval bijv. vraagteekens te gebruiken. Verder vind ik het in

Buck's tabel minder gelukkig, dat hij als kenmerk van het West-Grieksch opgeeft het behouden blijven van de τ voor ι; methodisch juister ware het geweest te vermelden, dat in Attisch-Jonisch, Arcadisch-Cyprisch en Lesbisch de τ voor ι tot σ wordt. Gemeenschappelijke veranderingen pleiten sterker voor samenhang dan gemeenschappelijk conservatisme.

Buck's meeningen over de onderlinge verhouding der dialecten vindt men in de „introduction" zijner „grammar". Dit punt wensch ik hier niet nader te bespreken; het zal voorloopig nog wel sub judice blijven. Nieuwe vondsten kunnen nieuwe inzichten geven. Ook ons algemeen begrip, hoe taalveranderingen ontstaan en zich verbreiden, toeft nog in zijn eerste stadium.

Het laatste gedeelte van de „grammar" bevat een stuk, getiteld: Summaries of the characteristics of the several groups and dialects, waarin dialectsgewijze beknopt wordt samengevat, wat te voren thematisch behandeld werd, en ten slotte een hoofdstuk: survival of the dialects, various forms of κοινή. De genoemde summaries vormen den schakel tusschen de „grammar" en de inscripties. Noten, aan deze laatste toegevoegd, evenals veelvuldige verwijzingen naar de spraakkunst in het glossarium bevorderen het grammaticaal verstaan. Wie uiteenzettingen aangaande den inhoud verlangt, vindt bij Buck slechts weinig; doch wel wordt hem de weg gewezen, hoe en waar ze te vinden.

Zoo heeft men hier dan een beknopt en hoogst practisch samengesteld leerboek, dat ook wetenschappelijk om de gevolgde methode onze aandacht verdient. Doordat de schrijver zich evenwel opzettelijk van taalvergelijkende kwesties onthoudt, geen reconstructie geeft van praehistorisch Grieksch en ook de Grieksche literatuurtalen vrijwel buiten beschouwing laat, blijft er een leemte over, — een leemte, die door het boek van Thumb grootendeels wordt aangevuld. Zoo steunen deze beide boeken elkaar onderling, in plaats van elkander te verdringen.

Aangaande de behandeling in detail wensch ik nog een paar enkele opmerkingen te maken.

In § 155 spreekt schr. van „thematic and unthematic types of infinitives" (Φέρειν en εἶναι). Deze terminologie lijkt me niet gelukkig. De termen thematisch en onthematisch zou ik bij het werkwoord tot het verbum finitum wenschen te bepalen; thematisch zijn dan de vormen, waarin men voor de persoonsuitgangen van een tempus ablautende vocalen aantreft. Voor den infinitivus en het participium hebben die termen geen zin; ze kunnen alleen verwarring stichten en doen meenen, dat in het Indogermaansch of in het praehistorisch Grieksch de verdeeling der infinitivus-uitgangen juist zoo was als in het Attisch.

In § 45, handelende over vocaal-contractie, schrijft Buck, „A combination which is otherwise contracted may remain uncontracted in dissylabic words, ... such words may be contracted when forming the first member of compounds". Deze regel is indertijd door Schulze en Solmsen opgesteld, door Hirt wordt hij, Handbuch (1902) § 190 bestreden: „Diese Regel ist zwar allgemein angenommen, sie hat aber doch den einen Mangel, dass in der Zwei- und Mehrsilbigkeit keine rechte ratio für die verschiedene Behandlung vorliegt". Terecht heeft m. i. Buck hier den ouden regel gehandhaafd; Hirt heeft hier inderdaad niet verder gekeken dan zijn neus lang is; het is toch een bekend feit, zoowel door phonetici als taalpsychologen vastgesteld, dat de silben van een meerlettergrepig woord in sneller tempo worden gesproken dan die van een kort. Dit snellere tempo is de ratio, door Hirt gezocht.

In § 141 bij de bespreking van het futurum doricum schrijft Buck: „Heraclean has ἐσσῆται, ἐργαξῆται etc... but in the third person ἀπάξοντι, ἔσσονται, apparently of the ordinary type, since from the -σεω type we should expect -σίοντι (cf. ἀναγγελίοντι)". Ik acht deze verklaring niet zoo „apparent" als Buck. Men vergelijke § 42 n⁰. 5 b en d.

In § 49 over „vowel-gradation" haalt hij aan Cypr. δάλτος = δέλτος! In zulk een willekeur van behandeling kan ik moeilijk met Buck een „matter of convenience" zien.

Alles te zamen genomen, is Buck's Introduction een hoogst leerzaam boek.

Amsterdam. B. Faddegon.

J. Marouzeau, L'emploi du participe présent latin à l'époque républicaine. Paris, H. Champion. 1910. (Pr. fr. 3).

Doel van de ruim 80 pagina's omvattende verhandeling is voornamelijk aan te toonen de geleidelijke ontwikkeling van het gebruik van het Part. Praes. in het Latijn onder invloed van de gecultiveerde schrijftaal. Deze ontwikkeling wordt in het eerste gedeelte, handelende over de verbale functies van het Part. Praes., door uitvoerige statistieken aangetoond: bij Plautus vinden we een direct obiect afhangende van het Part. Praes. slechts tweemaal en wat van belang is, in plechtige gebeden tot de goden; bij Cato zelfs nooit; vaker reeds ontmoeten we een transitief gebruikt partic. bij Terentius, maar terwijl bij hem dan het part. nog steeds in den nominativus staat, zien we bij Varro reeds den accus. en eenmaal den datief; bij Sallustius reeds is het Part. vaker transitief en staat dan in nom., accus. of dativus, tot we ten slotte bij Cicero alle mogelijkheden bijeenvinden. In overeenstemming hiermede heeft de abl. abs. nooit een obiect bij Plautus, Terentius, Cato en Varro, maar wel bij Sallustius, Caesar en Cicero. Overgaande tot bespreking der verhouding van Part. tot het hoofdwerkwoord toont schrijver aan, hoe het Part. vooral bij Plautus en Terentius steeds in den nominativus staat, maar langzamerhaud de casus obliqui (b.v. abl. abs.) veld winnen. Wat dus het gezonde menschenverstand ons zegt, dat nl. ingewikkelde constructies als b.v. een accusativus van een Part., verbonden met een obiect, eerst in een gecultiveerde schrijftaal voorkomen, is door deze statistieken bewezen. Zoo viel het me b.v. op, dat Petronius in het verhaal de gekunsteldste participiale constructies gebruikt, waarvan in de gesprekken geen spoor (cf. c. 50: cum Ilium captum est, niet 'Ilio capto'). Hier en daar lijkt me het grondig onderzoek binnen te enge grenzen gehouden; den door de werken van Marx en Cichorius leesbaar geworden Lucilius had Schr. niet mogen voorbijgaan; bij Sallustius vinden we in veel opzichten een

omvangrijker gebruik van het Part. Praes.: niet toevallig is het, dat bij hem het eerst het Part. Perf. Pass. in den abl. abs. een obiect krijgt, cf. Iug. 103.7: Sulla omnia pollicito! — In het begin van hetzelfde hoofdstuk schetst Schr., sprekend over 'l'expression de la voix', hoe in het vulgaire 'amans' en 'desiderans' het Part. Praes. passieve beteekenis kreeg: ouder en interessanter is Seneca Ep. 5.1: neglegentior barba. Daarna vertelt ons Schr., hoe natuurlijk het Part. Praes. slechts de 'Aktionsart', nooit de Zeitstufe aanduidt. Aoristische beteekenis ontkent Schr., die echter m. i. bij Tac. Ann. 12.48 nauwelijks geloochend kan worden. In laat-Latijn (Eutropius) las ik zelfs moriens voor mortuus. In het laatste deel van dit hoofdstuk (over het praedicatief gebruik) zijn vooral de voorbeelden ter onderscheiding van video + Part. en video + Inf. (= constater) interessant.

Weinig nieuws biedt Hoofdstuk II over het nominale gebruik van het Part. Praes. Uiteengezet wordt, hoe het Part. dikwijls geheel adiectief werd, daar het oorspronkelijke werkwoord verdween (vgl. frequens, repens), of de vorm van het Part. veranderde (prudens uit providens), of de constructie veranderde (lubens, pudens), of de beteekenis (confidens). Daarop volgt een lijst van afleidingen van Partic.-adiect. (substantiva, adverbia), die deze Partic.-adiect. als zoodanig kenmerken (b. v. 'adulescentia' van Partic.-adi. 'adulescens' etc.) Opmerkelijk is het, dat vooral om kleuren aan te duiden het Part. Praes. adiectivisch gebruikt werd (rubens, nigrans). Zooals overal, werkte ook hier de analogie, zoo werd naar prudens ook providens adiectief. — Toen het Part. Praes. eenmaal adiectief geworden was, was het slechts één stap tot substantief over te gaan, vaak eerst door ellipse van 't substantief (b. v. confluens). Eenmaal substantief geworden verdwijnt (evenals bij 't Part.-adiect.) dikwijls het verband met het verbum (parens, maar pario), of 't werkwoord verdween (zoo bij cluens); ten slotte handelt Schr. over het verschil der gesubstantiviseerde Partic., die niet eerst adiectief werden, en de bijbehoorende Substantiva (b. v. tusschen medentes (action momentanée) en medici).

Het 3de en laatste hoofdstuk handelt over de plaatsvervangers van het Partic. Praes.: adiectief van verbaalstam: fidus naast fidens, maar niet zonder verschil in beteekenis, zoo fidus meer passief; vormen op — ens kregen dikwijls de overhand, vandaar een comparativus: benevolentior van benevolus. — Subst. op — tor. — Part. op — tus, dat dikwijls van het Part. Praes. niet verschilt vgl. complexus en complectens, maar dan dikwijls het Part. Praes als adiectif, het Part. op—tus als Partic. (vgl. obsequens en obsecutus) of omgekeerd (vgl. iratus en irascens). — Adiect. verbale op — bundus en — ndus, zeer beperkt, misschien oorspronkelijk intensief. — Het Gerundium (vooral in laat-Latijn). — Afhankelijke zin.

We zien dat het boekje een rij van fijne, zoo ook niet altijd nieuwe, opmerkingen bevat. Zeer wenschelijk schijnt het me toe, dat ook de overige perioden der Latijnsche taal door den schrijver worden onderzocht; veel licht zal een zoo uitgebreid onderzoek over de enkele verschijnselen kunnen verspreiden; zoo zou men uit hetgeen schrijver op p. 3 en 4 over de flexie van het Part. Praes. meedeelt kunnen opmaken, dat behalve in den abl. sing. de oorspronkelijk zich tot het femininum beperkende -i-stam reeds spoedig voor alle geslachten heerschend werd. Maar hoe verklaart men dan de vele gen. plur. van het Part. Praes. op — um in het laat-Latijn? Deze en dergelijke vragen zal een de geheele Latijnsche taal omvattend onderzoek kunnen oplossen. Ten slotte viel me op, dat p. 40 Ennius naar Baehrens, niet naar Vahlen geciteerd werd.

Groningen. W. A. Baehrens.

Sprechen Sie Lateinisch? von **Georg Capellanus.** Fünfte Auflage. Dresden und Leipzig, C. A. Koch. 1910. (Pr. M. 2).

Een aankondiging of aanbeveling behoeft dit keurig bewerkte boekje eigenlijk niet. Want wij hebben hier reeds de vijfde uitgave er van. Het heeft dus zijnen weg gevonden. Waarlijk geen wonder! Wie 't Latijn wil *gebruiken* als omgangstaal vindt hier de in de meest verschillende levensomstandigheden voorkomende formules bijeen. Maar ook de vakman, zoo 't er ten minste een is, die liever ziet dat Latijn *leeft* dan dat het *dood* is, kan van Capellanus' werk genieten, als hij daar ziet hoe allerlei uitdrukkingen uit de moderne maatschappij, zelfs die tot kegel- en biljartspel behooren, in bevallig Latijn kunnen en moeten worden uitgedrukt. Want de schrijver is blijkbaar een zeer knap Latinist en al wat hij geeft is verrassend juist en smaakvol. Ook de verzameling cnriosa aan 't eind (p. 108—111) is allervermakelijkst (er zijn eenige weinig bekende bij). En van groot nut is de lijst van geografische namen, bij neolatini in gebruik.

Ik heb op dit aardig werkje haast niets aantemerken. Alleen betwijfel ik of „hora praeterita est" (p. 8) er mee door kan. Al lezen wij bij Cicero *aetas praeterita*, ik zou voor alle veiligheid maar *hora praeteriit* zeggen. Ook schijnt het mij onjuist (p. 80 en 82) „wij hebben drie mark gewonnen" te vertalen met: „tres marcas vicimus".

Eindelijk één drukfoutje op bl. 68 laatste regel: *video* lees *videor*.

Leiden. J. J. Hartman.

Mary Rh. Williams, Essai sur la composition du roman gallois de Peredur. Paris, Honoré Champion. 1910. (Pr. 3 frs.).

Het is voorwaar een loffelijk streven van mejuffrouw Williams, „Fellow of the University of Wales" en „Docteur de l'Université de Paris", een der bekendste verhalen uit den in 't Middelwelsch geschreven bundel, dien men *Mabinogion* noemt, te onderwerpen aan een critisch onderzoek naar oorsprong en samenstelling. Bovendien, ik wensch reeds bij den aanvang dezer bespreking erop te wijzen, er is door de schrijfster veel goeds te berde gebracht, vooral waar zij analytisch te werk gaat; en, wat de meer synthetische hoedanigheden van dit werkje betreft, moet althans de nuchtere opvatting, die uit het geheel spreekt, geprezen worden. Immers, mejuffrouw Williams laat zich niet leiden door vooropgezette denkbeelden, doch plaatst zich met vrij groote objectiviteit tegenover het bijeengebrachte feitenmateriaal, en dat zegt in zake Keltische filologie heel

wat: inderdaad behoort men in dezen tak van wetenschap al heel dankbaar te zijn, wanneer niet reeds bij 't begin van zijn optreden de held van ieder verhaal tot Zonnegod gepromoveerd wordt. Ik laat deze algemeene waardeering voorafgaan, omdat, wanneer men zich eenmaal tot het beoordeelen van bijzonderheden zet, er misschien even veel te laken als te loven valt: want de conclusies der schrijfster zijn wel eens ietwat overhaast en anderzijds laat zij voor de hand liggende combinaties somwijlen ongeboren. Zoo komt het, dat ik slechts gedeeltelijk met hare resultaten kan meegaan; en ik geloof, dat een meer systematisch onderzoek dan het door mejuffrouw Williams ingestelde tot een ander inzicht in de zaak moet leiden.

Het doel van dit geschrift is niet het vinden van den oorsprong der Perceval-sage, doch slechts het naspeuren der bronnen van het Peredur-mabinog. Vandaar, dat vreemde versies alleen worden aangevoerd ter vergelijking met de Welsche. Van het Welsche verhaal nu worden genoemd elf versies, waarvan slechts vier van belang zijn: die in het Roode Boek van Hergest benevens drie in de vroegere verzameling van Mr. Wynne; Peniarth 4,7 en 14. De texten van het R. B. en die van Peniarth 4 staan zeer dicht bij elkaar; die van het R. B. is algemeen bekend uit de uitgave van Kuno Meyer en uit die van Gwenogvryn Evans. De drie andere texten zijn mij niet bekend; ze komen voor in het Witte Boek van Rhydderch, waarvan ook binnen kort eene uitgave aangekondigd is. Nu is het ongetwijfeld juist gezien van de schrijfster, dat Peniarth 7 eene oudere redactie vertegenwoordigt dan R. B., want dit handschrift eindigt zijn verhaal na wat bij Meyer § 65 is met de woorden: *ac felly y tervyna kynnyd paredur ap Efrawc* (en zoo eindigt de groei van P.). Zij heeft echter niet gezien, dat het merkwaardige van deze woorden meer schuilt in *kynnyd* dan in *tervyna:* immers deze term doet ons aannemen, dat er eens een afzonderlijk verhaal heeft bestaan alleen over den *groei* van Peredur. En dat maakt weer denkbaar, dat er ook over andere perioden in het leven van dezen held verhalen bestonden; één van deze zou ik willen noemen „Caer yr Enryuedodeu" blijkens het slot in R. B. Wat nu verder de verhouding der vier texten betreft, ik acht het niet onmogelijk, dat iemand, die ze alle vier voor oogen had, er meer uit zou kunnen halen, dan mejuffrouw Williams heeft gedaan. Uit een harer citaten maak ik namelijk op, dat de verschillende redacties ieder een eigen étape vertegenwoordigen. De dwergenscène (bij Meyer § 10) luidt in de 4 handschriften als volgt:

Pen. 14: ...*nachaf* ...*korr* ...*ac ny dyuot* (geen sprake van eene *corres*);

Pen. 7: ...*llyma y korr* ...*a chorres* ...*ac ny dwawt* (de vrouwelijke dwerg is erbij, maar het enkelvoud *dwawt* wijst op het jongere in hare entrée in de sage);

R. B.: ...*llyma gwr* ...*a chorres* ...*ac* ...*ny dywedassei un ohonunt*;

Pen. 4: ...*llyma y corr* ...*ae chorres* ...*ny dywe dassant*.

Zoo blijkt dus, dat R. B. en Pen. 4 in dezen trek de fout, ontstaan door 't invoeren van een vrouwelijken dwerg, ieder op hunne eigen wijze verbeterd hebben. Mocht eene vergelijking der handschriften ook in andere opzichten tot hetzelfde resultaat voeren, dan zouden we dus daarmede aangetoond hebben het onjuiste van mejuffrouw Williams', door niets gestaafde, meening, dat Pen. 14 „selon toute probabilité" van het origineel van Pen. 7 stamt. Trouwens dat is door dezen éénen trek al bewezen. Verder is het onmogelijk te beoordeelen, hoe de schrijfster de handschriften gebruikt heeft, zoolang de uitgave van het Witte Boek nog uitblijft.

Na aldus de Welsche vorm van het Peredur-verhaal besproken te hebben, gaat mejuffrouw Williams over tot eene vergelijking met eenige vreemde bronnen, vooral met de werken van Chrétien de Troyes en Wolfram von Eschenbach. Vooreerst betoogt zij, dat in den Peredur zeker geene vertaling, of zelfs maar eene bewerking van het Fransche verhaal schuilt en niemand zal er bezwaar tegen hebben haar hierin te volgen. Verder toont zij aan, hoe in vele bijzonderheden de onbekende Welsche auteur dicht bij Wolfram staat en daarom neemt zij voor den Peredur en den door Wolfram genoemden Kyôt eene gemeenschappelijke bron aan. Het is vooral in dit gedeelte van deze studie, dat ik gaarne wat meer systeem had gezien: de conclusies blijven altijd wat vaag en de behandeling is weinig overzichtelijk. Ik ben er dan ook niet achter gekomen, hoe mejuffrouw Williams zich de verhouding der bronnen precies voorstelt. Terecht beschouwt zij het slot van het Welsche verhaal, dat slechts in R. B. en Pen. 4 voorkomt als een afzonderlijk gedeelte, dat eene andere bron heeft dan 't begin: een afdoend bewijs daarvoor is 't bestaan van eene Welsche redactie, waar dat slot ontbreekt. Maar nu wordt ook weer het eerste, oude, gedeelte gesplitst in tweeën, omdat slechts het begin daarvan (tot § 40 bij Meyer) gelijkenis vertoont met vreemde bronnen. Is dat wel geoorloofd? Zulk een gewelddadig uit elkaar scheuren is allerminst noodig: het is a priori duidelijk, dat de oude Welsche Peredursage in het mabinog sterk onder vreemde invloeden staat en dat die gewerkt hebben in het geheele stuk, dat ik *Cynnyd Peredur* noem (tot § 66): zoo moet Peredur volgens § 55 zijne leidsvrouw in Indië zoeken. Het is dus niet onwaarschijnlijk, dat onder de avonturen van Peredur vrij wat van vreemden oorsprong is en vooral onder de avonturen van §§ 1—40. Aan den anderen kant neemt mejuffrouw Williams dienzelfden vreemden invloed wel eens aan, waar het onnoodig is: zoo zijn de twee ooms, die den held achtereenvolgens onderrichten, zeer goed als oude varianten te verklaren.

Van alle vreemde smetten bevrijd, blijft onze sage als een Keltisch sprookje over. Maar ook hierin onderscheidt de schrijfster twee elementen: een oud verhaal van Peredur en een oud verhaal van een anonymen held. Zij voegt er evenwel dadelijk bij, dat het dikwerf moeilijk is uit te maken, wat aan elk van beiden toekomt. Ik geloof, dat de strekking van mejuffrouw Williams' wenschen is, dat de Peredursage aanvankelijk de wraak voor het dooden van een bloedverwant verhaalde, terwijl den anonymen held hoofdzakelijk de jeugdgeschiedenis toekwam. Voor beide elementen voert de schrijfster Kelti-

sche parallellen aan; maar, mij dunkt, het is toch niet noodig, hier van sagenmenging te spreken, want de jeugdhistorie is een element, dat gemakkelijk voor elke heldensage geplaatst kan worden.

Laat derhalve het betoog m. i. wel hier en daar wat te wenschen, toch zal ieder Keltisch filoloog met belangstelling van de denkbeelden, in dit boekje neergelegd, kennis nemen, omdat daarin althans de richting wordt aangewezen waarin een critisch onderzoek der Mabinogion zich moet bewegen.

Middelburg. A. G. van Hamel.

Mabel Haynes Bode, The Pali Literature of Burma. Published by the Royal Asiatic Society, London. 1909.

Deze met liefde voor het onderwerp en zaakkennis geschreven schets verdiende het te worden opgenomen in de werken van de Royal Asiatic Society. De schrijfster had reeds in 1897 den tekst uitgegeven, die haar hoofdbron voor dit werkje geweest is, den *Sāsanavaṃsa*, eene kroniek van de Palistudiën in Birma, geschreven in het midden van de 19de eeuw door den monnik Paññāsāmi. Aan de hand van deze moderne, wel eenigszins sectarisch gekleurde maar wat de feiten betreft betrouwbare litteratuurgeschiedenis heeft Dr. Bode een levendig en leerzaam beeld weten te ontwerpen van de opkomst en bloei van het Zuidelijk Buddhisme in Birma en ons een kijkje te geven in de letterkundige en wetenschappelijke werkzaamheid in de kloosters. Die begint in de twaalfde eeuw, het allereerst in het Zuiden in het land der Talaings, aan de monden van Irawaddy en Salwin, en is vrij wel onafgebroken, doch met tijdperken van achteruitgang en van wederopleving, tot op onze dagen voortgezet. Deze vorm van het Buddhisme is uit Ceylon overgebracht, en de Birmaansche Kerk is zich altijd den band bewust geweest, die haar met de Moederkerk, met name met Grootklooster (Mahāvihāra) vereenigt. Eene meer nationale richting, de Mrammasangha (Birmaansche Sangha) heeft het onderspit gedolven tegenover den Sīhalasangha (Singaleesche Sangha), die zich als de Birmaansche tak van de Singaleesche Kerk beschouwt.

De studiën van de Birmaansche monniken, in tal van Paligeschriften nedergelegd, betreffen voornamelijk de heilige schriften, en daarin inzonderheid den Abhidhamma, maar ook taalkundige werken zijn er in groot aantal vervaardigd (onder deze staat bovenaan de *Saddanīti* van 1154), ook enkele over onderwerpen van astrologischen, geneeskundigen, magischen aard. Naast het Pali moet ook het Sanskrit tot op zekere hoogte beoefend zijn. De rechtslitteratuur steunt op Brahmaansche basis, en meermalen is er sprake van *vedasatthā*, waarmede niet de Vedas, maar wetenschappelijke Hindoeïstische teksten bedoeld zijn.

Mej. Bode's boek behandelt de feiten der letterkundige geschiedenis in verband met de staatkundige en de godsdienstgeschiedenis. Zoodoende bevat het allerlei, dat licht werpt op de verhouding van den vorst tot de Kerk, eene verhouding waarbij de wereldlijke macht het hecht in handen houdt. De kerkvorsten (*sangharāja's*) worden door Z. M. aangesteld. In geval van kerkelijke geschillen en van odium theologicum heeft de koning meer dan eens — en zoo dat noodig was, hardhandig — den vrede hersteld. Zoo in het begin van de 19de eeuw tot demping van eene klove in de Kerk, die meer dan een eeuw bestaan had, en die liep over eene even belangrijke en even stichtelijke kwestie, als de beroemde strijd van de Bigendians en de Smallendians, dien Gulliver in het verhaal van zijne reis naar Lilliput vereeuwigd heeft.

Leiden. J. S. Speyer.

„Tag und Nacht" im Arabischen und die semitische Tagesberechnung von **A. Fischer.** (Abh. der philol.-hist. Klasse der königl. sächs. Gesellsch. der Wiss., Band XXVII, N°. XXI). Leipzig, Teubner. 1909. (Pr. M. 1.20).

Het betoog van den schrijver dezer verhandeling laat zich aldus weergeven:

De uitdrukking „dag en nacht" vindt men in het Arabisch, Hebreeuwsch en Assyrisch — dus in het Zuid-, Noord- en Oostsemitisch — in de meeste gevallen in dezelfde volgorde, in het Arabisch en Hebreeuwsch steeds met dezelfde woorden, in het Assyrisch soms met hetzelfde woord voor „dag", maar met een ander woord voor nacht.

Deze uitdrukking — Arabisch *jawm walaila*, Hebreeuwsch *jōm wālailā* — zal dus de oer-semitische uitdrukking voor „dag en nacht" zijn.

De oer-semieten, dwz. het stamvolk, waaruit alle semitische volken gesproten zijn, hebben dus aan den dag den voorrang gegeven boven den nacht; zij hebben het etmaal niet laten beginnen met het helder worden van de maan, maar met het opgaan van de zon, iets wat, volgens den schrijver, bij primitieve volken eigenlijk van zelf spreekt. Zij zullen dus niet de maan boven de zon vereerd hebben en van een „selenecentrischen godsdienst" in het oude Arabie kan, in tegenstelling met de meening van Hommel, Winckler en Nielsen, geen sprake zijn.

Naast dit verschijnsel heeft de schrijver opgemerkt, dat in verschillende semitische talen de volgorde „nacht en dag" ook voorkomt. Zij is evenwel in het Hebreeuwsch, Joodsch-Arameesch en Assyrisch zeldzamer dan de omgekeerde en in het Arabisch wordt zij wel herhaaldelijk gebruikt maar heeft dan den vorm *al-lail walnahār*, een ander woord dus voor „dag". In overeenstemming met deze volgorde komt bij de Arabieren dan ook regelmatig het tellen bij nachten voor in gevallen waarin wij van dagen spreken.

Deze tweede uitdrukking is volgens den schrijver een uitvloeisel van een veranderde tijdrekening, nl. de vervanging van het oorspronkelijke zonnejaar door het maanjaar, dat onder babylonisch-sumerischen invloed over de geheele semitische wereld zal zijn ingevoerd. Een gevolg van die invoering van het maanjaar zal geweest zijn, dat men begonnen is den dag van zonsondergang af te rekenen en dus aan den nacht den voorrang te geven. Daar evenwel *jawm* reeds de beteekenis van burgerlijken dag had gekregen, zal men daarvoor een equivalent genomen hebben, in het Arabisch *nahār*, in het Assyrisch *urru* of *immu* enz.

Dit is, in groote trekken de gedachtengang van den schrijver. Hij is gebaseerd op uitgebreide kennis van de

arabische litteratuur en nauwkeurige philologische opmerkingsgave, die hare aandacht schenkt aan dingen, die gewoonlijk over het hoofd worden gezien.

Het is evenwel de vraag of de schrijver uit deze verschijnselen niet te veel geconcludeerd heeft. Hij heeft wel getracht zon en maan over de grauwe oer-semieten te doen opgaan, maar het is een gevaarlijke onderneming, daar men in de geschiedenis geen gegevens voorhanden heeft en alleen met taalkundige data moet werken. Er blijven, voor die oude tijden, zooveel mogelijkheden, dat men geneigd is telkens vraagteekens te zetten.

Zoo wordt uit de veelvuldig voorkomende en volkomen overeenstemmende uitdrukkingen *jōm wālailā* (Hebr.) en *jawm walaila* (Arab.), geconcludeerd tot den voorrang van den dag boven den nacht bij de oer-semieten. Nu kennen wij het Hebreeuwsch, in grooteren omvang, eerst uit de litteratuur van den lateren koningstijd, wanneer de Israelieten sinds lang een gezeten, landbouwend volk zijn, dat een zonnejaar noodig heeft. Wijst de in dien tijd gebruikelijke uitdrukking *jōm wālailā* er noodzakelijk op, dat hun, wie weet hoeveel eeuwen, vroeger levende voorvaderen, de oer-semieten, op hunne oer-woonplaatsen — de hemel weet waar — de zon als tijdmeter gebruikt hebben en dus den dag met de zon begonnen te rekenen? Het feit, dat de Arabieren dezelfde uitdrukking gebruiken dwingt m. i. niet tot een bevestigend antwoord op die vraag. Kunnen beide volken niet door omstandigheden — verschillende of gelijke — van hun oorspronkelijke telling afgeweken zijn? Prof. Fischer antwoordt, dat het rekenen van den dag naar de zon toch de natuurlijke manier van doen is bij een primitief volk. Wilken denkt daar anders over en hij heeft met ethnologische data aangetoond, dat integendeel het gebruiken van de maan als tijdwijzer, wegens haar verschillende phasen, bij primitieve volken in zwang is [1]). En uit datzelfde primitieve gebruik laat zich het tellen bij nachten door de Arabieren het best verklaren. — Prof. Fischer heeft zelf bij de bespreking van de uitdrukking „zon en maan", *al-šams wal-qamar*, even overwogen of er voor dergelijke uitdrukkingen ook rhythmische gronden kunnen zijn. Maar hij wijst die af, ook omdat wij van rhythmische regels zoo weinig weten. Toch valt het op dat bij dergelijke uitdrukkingen het kortste woord bijna nooit de laatste plaats heeft; de eenige uitzondering is het voorkomende hebreeuwsche *lailā wājōm* [2]); vgl. *al-jawm wal-laila*, *jōm-wālailā*, *lēljā wīmāmā*, *al-lail wal-nahār*, *al-šams wal-qamar*.

Ik eindig met Prof. Fischer hulde te brengen voor zijn belezenheid en opmerkingsgave, maar ik twijfel of zijn conclusies juist zijn.

Utrecht. A. J. Wensinck.

[1]) *Het tellen bij nachten bij de volken van het maleisch-polynesische ras door Dr. G. A. Wilken*, in *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, 5e volgr., 1e deel, p. 378. Ook in het Duitsch in de *Etudes .... dédiées à Leemans* (Leiden, 1885).

[2]) Het Joodsch-Arameesche *imāmā welēljā* staat zeker onder invloed van *jōm wālailā*.

Deutsches Wörterbuch von Fr. L. K. Weigand. Fünfte Auflage in der neusten für Deutschland, Österreich und die Schweiz gültigen amtlichen Rechtschreibung, Nach des Verfassers Tode vollständig neu bearbeitet von **Karl von Bahder, Herman Hirt, Karl Kant.** Herausgegeben von **Herman Hirt**. Lief. 5-11 (Grimasse-Tapioka). Giessen, A. Töpelmann. 1908-1910. (Pr. p. afl. M. 1.60).

Aflevering 1-4 van dit nuttige woordeboek zijn door Uhlenbeck, *Museum* 15, 371-374 (Juli 1908) en 16, 217-219 (Maart 1909) besproken. Sedert die tijd zijn er 7 nieuwe afleveringen bijgekomen, bevattende niet minder dan 1440 lange kolommen. Met aflevering 6 was het eerste deel kompleet (*A* tot *K*): toen heeft Hirt tegelijk de voorrede, de lijst der „angeführte Quellen" en die der afkortingen in het licht gegeven.

Het hele boek draagt één karakter, alle afleveringen zijn in dezelfde geest bewerkt, maar wel zijn de latere veel uitvoeriger dan de eerste; vooral worden in steeds groter getale „Fremdwörter" opgenomen met mededelingen over de chronologie van hun voorkomen, en ook wordt het aantal dialektwoorden naar verhouding groter. Voor deze grotere volledigheid kunnen we slechts dankbaar zijn, zonder dat we daarom aan de eerste afleveringen mogen verwijten, dat ze ons minder materiaal geven: de supplementaire stof, die voortdurend door Hirt wordt ingelast in de reeds gereedliggende tekst, is heus meer dan we mochten wensen!

Ook in andere opzichten wordt het boek vollediger. Zo meen ik opgemerkt te hebben, dat Wadstein's Kleinere altsächsische Sprachdenkmäler voor de eerste afleveringen onvoldoende geraadpleegd zijn: verderop evenwel vinden we getrouw de aan deze uitgave ontleende „altniederdeutsche" woorden vermeld; zelfs vele woorden, die Wadstein wegens hun Hoogduitse vorm tussen haakjes plaatst, neemt Hirt zonder meer als nederduits op; zij hadden dunkt mij beter achterwege kunnen blijven.

Door de belangrijke plaats, die aan de geschiedenis der woorden in de Duitse taal zelf, bij jongere woorden (ontleningen, afleidingen, samenstellingen) aan de meedeling van de vroegste „belegstellen" wordt toegekend, is deze nieuwe Weigand een gevaarlike konkurrent voor Kluge's etymologikon, waarvan onlangs een 7de druk verscheen. Wie zich voor „Deutsche Wortforschung" interesseert, moet noodzakelik beide boeken naast elkaar gebruiken: Kluge is vaak uitvoeriger, hij geeft bij menig woord een meer gedetailleerd overzicht van de geschiedenis, maar Weigand neemt veel meer woorden op en nadert daardoor meer tot een volledig woordeboek, terwijl Kluge vaak aan een bloemlezing herinnert.

Trouwens dit verschil hangt samen met de hele aard van beide lexika. Kluge is een etymologies woordeboek en moet dus uit de aard der zaak, met 't oog op de reusachtige woordeschat waarover een kultuurtaal als het Nieuwhoogduits beschikt, uit die talrijke woorden, die niet regelrecht op 't Oergermaans teruggaan, een keus doen en er diegene uitzoeken, welker etymologie iets belangrijks oplevert, — maar Weigand is een „Deutsches Wörterbuch": het moet een zo volledig mogelik overzicht geven over de nhd. woordschat; het moet ons doen zien, welke woorden het Nhd. bezit, welke betekenissen die woorden nu hebben en vroeger gehad hebben, en waar ze vandaan komen.

Het ligt voor de hand, dat in Weigands woordeboek het etymologiese onderzoek zich in de eerste plaats zal bezighouden met de geschiedenis der woorden in het Duits, — welk onderzoek ook Kluge zich, gelijk men weet, steeds meer als hoofd-taak stelt. Dat ook de afleiding der woorden hogerop besproken wordt, is, vooral nu Kluge hier steeds minder waarde aan gaat hechten, zeer verblijdend: op 't ogenblik is Weigand het Duitse etymologikon voor de voorgeschiedenis van de van ouds germaanse woorden.

In de eerste plaats worden de vormen uit de germ. talen met prijzenswaardige volledigheid vermeld; voor de skandinaviese talen heeft Hirt een dankbaar gebruik gemaakt van Falk-Torp. Ook uit het Fries en Nederlands is een rijk materiaal opgenomen, maar met deze talen schijnt de bewerker het minst vertrouwd te wezen: wat het Fries betreft, hier mis ik al te vaak de korrekties, die we aan de hand van Van Heltens geschriften (vooral de „Aofri. Grammatik" en „zur Lexicologie des Aofri.") in V. Richthofens woordeboek moeten aanbrengen; „mnl." woorden maken vaak een veeleer oudnieuwnederlandse, Kiliaen-achtige indruk; maar met dat al is het te prijzen, dat Hirt ook deze door Duitsers in 't algemeen slecht gekende wgerm. talen niet genegeerd heeft, — en in 't algemeen is ook dit deel van het materiaal best bruikbaar.

Wat de vergelijking van de germ. vormen met die uit andere idg. talen aangaat, de aard van het woordeboek brengt mee, dat dit onderdeel van de artikelen beknopt is behandeld, zo beknopt, dat ook deze nieuwe Weigand de leemte niet geheel aanvult, ontstaan doordat bij Kluge het idg. etymologie-onderzoek steeds meer op de achtergrond treedt. Ik zei reeds: de aard van het boek brengt het mee, maar toch is het jammer! We zouden geneigd zijn te wensen, dat er na enige tijd nog eens een nieuwe druk van Weigand verscheen, waarin de geschiedenis der woorden in het Duits werd aangevuld uit Kluge, en dat Hirt ons nog een apart „etymologies" woordeboek gaf, waarin de afkomst der woorden uitvoerig werd besproken. Dan zou hij ongetwijfeld daaraan ook een uitvoeriger opgave der etymologiese literatuur kunnen toevoegen. Wat hij nu aan literatuur citeert, is slechts een bloemlezing; deze bevat wat volgens de bewerker zelf het allernodigste is, maar hierover zullen de meningen vaak verschillen. Zo komt het mij voor, dat het geheel onnodig is, bij Lat. woorden naar Walde en bij vogelnamen naar Suolahti te verwijzen: de zaakkundige lezer weet ook zonder die verwijzing best, waar hij moet zoeken, en voor de leek missen dgl. verwijzingen eveneens alle waarde.

Deze opmerkingen zijn niet als aanmerkingen te beschouwen: we moeten dankbaar zijn, in een boek, dat niet in de eerste plaats etymologikon is, zoveel etymologies materiaal met kennis van zaken verwerkt te vinden. Het is juist deze verdienste van Hirt's arbeid, die het ons weer op nieuw doet betreuren, geen Duits etymologies woordeboek te bezitten, dat zich, wat het onderzoek der voorgeschiedenis van de woorden aangaat, kan meten met het Deens-Noorse van Falk-Torp.

Na hetgeen voorafgaat, zal men het billiken, dat ik bij de 1440 kolommen, die sedert Uhlenbeck's laatste recensie verschenen zijn, niet, zoals hij het bij de eerste 768 kolommen deed, een lijstje van aantekeningen geef. Terloops wil ik attent maken op een werk, dat blijkbaar door Hirt weinig of niet geraadpleegd is (vooral het artikel *tank* wordt hierdoor veel minder waard) en het toch zo ten volle verdient: Yule-Burnell, Hobson-Jobson: being a glossary of Anglo-Indian colloquial words and phrases and of kindred terms. Voor de woorden van arabiese oorsprong, die de niet-arabisten vaak voor zulke grote moeilikheden plaatsen, is Weigand-Hirt een uitstekende gids: voor een deel komt de eer hiervan toe aan prof. Stumme, die Hirt bij dit onderdeel heeft geholpen.

Den Haag. N. van Wijk.

Ludwig Friedländer, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine. Achte neu bearbeitete und vermehrte Auflage. IV deelen. Leipzig, S. Hirzel. 1910. (Pr. M. 42; geb. M. 52).

Toen, ongeveer een jaar geleden, het bericht ons bereikte dat Friedländer op vijfentachtigjarigen leeftijd was gestorven, hebben zeker velen onzer, ook zij wier studie hen niet dagelijks meer riep naar de stad der Keizers, het oude exemplaar der Darstellungen dat hun in hun akademietijd lief was geworden, weer eens uit de kast gehaald, en wellicht daarbij gemijmerd over het eigenaardig lot, dat de Sittengeschichte hare eereplaats heeft doen behouden, terwijl het boeken als Beckers Gallus tot eene — zij het dan ook honorabele vergetelheid veroordeeld heeft.

Natuurlijk heeft hier — zooals meestal — het Lot gelijk. Gallus en Charikles dragen het loon van hun hybridisch karakter. Beckers geleerdheid kwam te duidelijk te voorschijn uit den dunnen mantel van verdichting. Noch de romanlezers, noch de geleerden kon zijn tweeslachtig boek bevredigen. Maar Friedländer gaf geene verdichting, doch waarheid, en zoo kon bij iederen nieuwen druk zijn werk nieuwe levenskracht toonen dank den wetenschappelijken aard, die alleen denkbaar was bij een auteur zóó aanhoudend door eigen onderzoek deelnemend aan de wetenschappelijke beweging van zijn tijd. Immers nu eens door een editie als die van Juvenalis of Petronius, dan weer door een topografisch onderzoek of door eene studie over de christenvervolgingen bleef Friedländer tot het laatst toe voortwerken om de fundamenten te versterken, waarop zijn populair werk was gebouwd.

Ondanks dit onderscheid is er toch eenige aanleiding om de bekende antiquaire romans — een gelukkig uitgestorven genre — en het magistrale werk van Ludw. Friedländer in één adem te noemen. In hun streven naar populariteit van voorstelling, gebouwd op een grondslag van zuiver wetenschappelijk onderzoek — dus feitelijk in een streven dat in den laatsten tijd als een der belangrijkste roepingen van de „Wetenschap" wordt gehuldigd — ontmoeten zij voortdurend dezelfde moeilijkheid. Hoeveel kan de schrijver, als elders voldoende bewezen, poneeren zonder uitvoerig bewijs? Mag — vooral in een werk als de Darstellungen, waarin telkens aan dezelfde schrijvers, een Seneca, een Tacitus, een

Juvenalis bewijsplaatsen voor de verschillende hoofdstukken worden ontleend — een betoog over de mindere of meerdere betrouwbaarheid der verschillende schrijvers ontbreken? En eindelijk, wat behoort in de noten, wat in afzonderlijke excursen, (die kostbare doch vermoeiende rommelkamers van alle populaire wetenschappelijke „Darstellungen") te worden gezet?

Friedländer, die in een reeks van bijna vijftig jaren de verkwikkende ervaring mocht smaken dat ondanks den stroom van speciale geschriften op ieder der door hem betreden terreinen zijn voortreflijk werk bleef begeerd door leeken en vakgeleerden, heeft zich bij de bewerking van acht achtereenvolgende drukken die vragen aanhoudend gesteld. De schifting die daarvan het gevolg was, heeft hij zelf aldus verklaard in de voorrede van 1888: „Ich habe mich je länger je mehr bemüht, Darstellung und Untersuchnng auseinanderzuhalten, und die erstere populär zu fassen".

Den schrijver van een reeds in eersten aanleg zoo omvangrijk, een in den voortgang zoo reusachtige literatuurkennis vereischend werk, na te rekenen of hij regelmatig van iedere noviteit heeft kennis genomen, kan alleen wie over gelijke literatuurkennis beschikt, en zoo iemand is daartoe meestal te verstandig. Maar — het volumineuze werk, aan welks achtsten druk de vijf-en-tachtigjarige geleerde weinige dagen vóór zijn verscheiden nog de laatste hand heeft mogen leggen, met piëteit doorlezen en daarbij den ouden druk uit onze studentenjaren vergelijken, nagaan wàt hij heeft gewijzigd, hoe aangevuld, waar rekening gehouden met alle nieuwe vondsten, met welke zorg het uitgebreide inscriptie-materiaal verwerkt, dat vermogen wij allen; en dat zal geen onzer licht doen zonder zijne achting en eerbied voor den schrijver der Sittengeschichte te doen stijgen.

Populair heeft Friedländer willen zijn, zoozeer als dat maar strookte met zijnen wetenschappelijken zin. Terwijl dus doorgaans de wijzigingen in den text van dien aard zijn dat de noodzakelijk gebleken toevoegingen den ouden zinsvorm zooveel mogelijk onaangetast laten, zijn de Excursen in den loop der jaren sterk aangegroeid en veranderd. Ook nog in den laatsten druk, zooals b.v. blijkt uit de zeer bekende verhandeling over het „Märchen von Amor en Psyche und andere Spuren des Volksmärchens im Altertum", een lievelings-onderwerp van Friedländer, dat, in laatste revisie door belangrijke bijdragen van Otto Crusius verrijkt, in den „Anhang" van het interessante hoofdstuk over de Vrouwen is gegroeid tot eene complete monografie; zoo ook in de door Hirschfelds en Pöhlmans onderzoekingen verrijkte bijlage over de bevolking van Rome, over de paleisslaven, over de keizerlijke vrijgelatenen enz.

De excursen wonnen zoodoende steeds in belangrijkheid en soliditeit. Ook bleef de invloed van allerlei nieuw ontdekt materiaal — vooràl met zorg gebruikte inscripties en, wat de stadsbeschrijving betreft, excavaties, — in de textvergrooting zichtbaar. Overigens trachtte Friedländer voornamelijk door twee middelen de populaire kleur zijner beschrijving te verhoogen. Vooreerst door zeer ruime aanwijzing van parallelen. Meer en meer vond hij er welbehagen in, nieuwe toestanden met oude te vergelijken, den overmoed der libertini met de aanmatiging der gelukskinderen, die de gunst van keizer Paul van Rusland hadden gewonnen, den invloed der keizerlijke concubines met de maîtresses du monde die bij wijle Frankrijk regeerden, of den briefstijl der in asianisme zwelgende scribae van den Romeinschen Keizer met den breeden kanselarijstijl der renaissance. Wordt dit parallelisme niet overdreven, dan maakt het zonder twijfel de voorstelling levendig en zal het aan geen lezer onwelkom zijn. Maar eene tweede methode schijnt mij minder sympathiek. Hetzij om plaats te winnen, hetzij om aan de „Lateinlosigheid" van vele zijner lezers te gemoet te komen, heeft Friedländer meer en meer de citaten uit oude schrijvers uit de noten in verkorte vertaling naar den text overgebracht. Dit ontneemt aan het boek vooreerst veel van zijne bekoring! „Siser et ipsum Tiberius *nobilitavit*", zooiets gaat verloren als 't vertaald in den text staat. *Graecia mendax*, *Graeculus esuriens*, wie zou die willen missen? En zoo is menig welsprekend vers, menige schoone Grieksche spreuk, ook menig voor tweeërlei uitlegging vatbaar getuigenis, verduisterd in eene sobere verwijzing. Bovendien: niet alleen geeft door deze concessie aan de mindere ontwikkeling zijner lezers de schrijver menige scherpe belijning of fijne nuanceering zijner schilderij prijs; maar hij dwingt ook niet degenen, die het Grieksch of Latijn nog wel zouden kunnen lezen, de citaten, in plaats van in zijne benaderende verduitsching, te lezen in de grondtaal en aldus geleidelijk weer binnen te treden in de geestelijke wereld der oudheid.

Deze opmerking doet in weinig of niets mijne eerbiedige waardeering van de Sittengeschichte dalen. Dit werk blijft voor allen die een betrouwbaren gids zoeken op het gebied der cultuurgeschiedenis van den keizertijd het boek bij uitnemendheid. Natuurlijk zullen de toevallige weetlust der verschillende lezers en de aard der onderwerpen de belangstelling regelen. Ook is het onvermijdelijk dat de meer topografische of historische gedeelten, zooals b.v. dat over de stad Rome, of over de drie standen in mindere mate de aandacht zullen blijven trekken dan de aantrekkelijke schetsen over den luxus of over de vrouwen of vooral over het welbekende hoofdstuk over het gezellig verkeer. De groote zorg aan het aanvullen en omwerken besteed, kan nu eenmaal niet verhinderen dat op zuiver historisch terrein speciale onderzoekingen meer hebben gebracht dan in Friedländers tafreelen kon worden ingewerkt.

Toch zal, meen ik, ook naast al die speciale geschriften, ieder onzer steeds de Darstellungen blijven in eere houden. Het merkwaardig frische hoofdstuk dat de reizen, het buiten wonen, de natuurwaardeering der Romeinen behandelt, verrast telkens weer door zijne oorspronkelijkheid; de interessante excursus over costumes en soorten van gladiatoren, over de verschillende vechtende dieren enz., blijft een zeer betrouwbaar compendium.

Is om dit alles de reeks van schetsen die de eerste deelen vult voor vakgeleerden en andere belangstellenden een begeerlijk bezit, de kroon werd toch op deze geheele arbeid gezet door het laatste, thans het vierde deel, dat eerst de kunst — met eene van zeer fijne kennis

getuigende onderafdeeling over de muziek – dan de schoone letteren en ten slotte het religieuze en philosophische geestesleven der eerste twee eeuwen behandelt.

In veel mindere mate dan in de drie voorafgaande deelen heeft hier de schrijver aangevuld of geretoucheerd. Zelfs het voortreffelijke boek van Schanz, de dikwijls zeer suggestieve beschouwingen van Georg Misch, ook het onbesuisde, doch aan wetenswaardigheden zeer rijke werk van H. Reich (Mimus) heeft Friedländer zoo goed als geheel ter zijde gelaten. Hoogstwaarschijnlijk is dat met opzet geschied. De hoofdstukken over literatuur, godsdienst en wijsbegeerte, die uit den aard der zaak veel sterker dan al het voorgaande den stempel van eigen persoonlijkheid dragen, laten niet zoo gemakkelijk tal van wijzigingen toe. Bovendien zij hebben — naast de studiën van Schanz en Boissier, van Nisard, van Hausrath, van Wendland en wien ook — een eigen doel. Friedländer zoekt niet — althans niet in de eerste plaats — literaire waardeering te geven, evenmin geschiedenis der letterkunde of der religie te schrijven; maar hij wil deze beide geestesopenbaringen doen kennen in hare beteekenis voor de Romeinsche cultuur. Zijn terrein en zijne personen ten volle beheerschend, toont hij in breede trekken de positie der dichtkunst aan het hof en in de school, de maatschappelijke beteekenis van poëzie en rhetoriek, den invloed der Grieksche sophistiek op de geschiedwaardeering, de waarde der publieke voordracht voor het leven der poëzie zelve, gelijk hij daarna de antieke schrijvers oproept, een voor een, om kort en duideijk van hun geloof en ongeloof te getuigen, de nieuwe verschijnselen op godsdienstig en wijsgeerig gebied naspeurt, botsing en vermenging teekent van oud en nieuw, van joodsch en romeinsch, van christelijk en paganistisch leven.

Dit alles geschiedt met eene objectiviteit en met eene helderheid van expositie die de lezing van dit vierde deel genotrijk en instructief maakt. Zeker, wie meent na al wat over het geestesleven der Romeinen van den eersten keizertijd is geschreven nu in deze driehonderd bladzijden eene reeks van gloednieuwe beschouwingen te mogen verwachten, die zal zich teleurgesteld vinden. Maar hij vergeet dan ook dat Friedländer juist door deze schetsen een der eerste is geweest die een zuiverder waardeering van het religieus en philosophisch-moreel leven te Rome hebben voorbereid. Geen onzer zal om Harnack, om Wendland of om Zeller de Sittengeschichte willen missen. Want Friedländers streven om al de verschillende openbaringen van het individueele leven te vereenigen tot een beeld van de cultuur der gemeenschap, geeft aan zijn boek zijne eigene en blijvende waarde.

Amsterdam. K. Kuiper.

Arnold Bergmann, König Manfred von Sizilien. Seine Geschichte vom Tode Urbans IV. bis zur Schlacht bei Benevent 1264-1266. Heidelberg, Winter. 1909. (Pr. M. 3).

Altijd maakt het een eenigszins pijnlijken indruk, wanneer eene sympathieke historische persoonlijkheid van het voetstuk, waarop zij door al te welwillende critiek was geplaatst, wordt neergehaald. Schirrmacher en Gregorovius, de eene gedreven door nationale en religieuze motieven, de ander poëtisch als altijd, hadden Manfred als een onrechtvaardig verdrukte heldenfiguur en een slachtoffer van pauselijke en fransche kuiperijen voorgesteld. Veel moeite behoefden zij hiervoor niet te doen. Want de loyaliteit, waarmede Manfred in 1253 zijn broeder Koenraad IV ter zijde stond en de oprechte pogingen, die hij als koning van Sicilië aanwendde, om met den paus vrede te sluiten, waren op zich zelf reeds zeer geschikt om voor den fijnbeschaafden, kunstminnenden vorst in te nemen. Voeg daarbij de tegenstelling met Anjou's ongunstig karakter en Manfred werd het ideaal van een ongelukkig koning. Bergmann wijst er in zijn voorrede op, dat reeds Ficker, Sternfeld en later Hampe duidelijk de nalatigheid en het gebrek aan energie van den Staufer hadden aangetoond. Hij koos zich in een honderdtal bladzijden tot taak aan te toonen, dat Manfred's nederlaag niet moet geweten worden aan ongeluk of kuiperij, maar aan vadsigheid en nalatigheid in het benutten der talrijke gunstige gelegenheden.

Bij den dood van Urbanus IV in 1264 was zijne positie uitstekend. In Italië, vooral in Tuscië had hij getrouwen aanhang; zijne verhouding tot het buitenland was gunstig. Anjou weet echter door energiek diplomatiek optreden eene voor Manfred ongunstige stemming op te wekken en Pisa toonde zich geraakt door de toenadering van Sicilië tot Genua. Dit zou te noodlottiger worden, daar Anjou, op zijn zeereis naar Rome wegens noodweer te Portovenere moest landen en door de Pisanen ongedeerd werd doorgelaten. De curie en vooral Anjou verkeerden in grooten geldnood. Ook van die ongelegenheden schijnt de koning geen voldoend gebruik te hebben gemaakt. Kwamen de verwachtingen, die Manfred op zijne machtige vloot had gesteld om den overtocht der Franschen te beletten niet uit, een tweede fout beging hij, door den graaf van Provence, eenmaal te Rome aangekomen, niet krachtig aan te vallen en te verdrijven, vóór hij versterking uit Frankrijk kon ontvangen. Wel trok de koning tegen hem in het veld, maar te laat, en zonder voldoende strijdkrachten. De pauselijke vestingen bleken door Anjou uitstekend te zijn versterkt. Toch vreesde men in Rome reeds voor een overval, toen Manfred plotseling zijn opmarsch staakte en zich naar het grondgebied van Spoleto begaf. Hier nam hij eene afwachtende houding aan, wel het ergste wat hij doen kon.

De reden, waarom de koning het zelfs hier niet lang heeft uitgehouden zoekt Bergmann in het karakter zelf van den vorst. Zonder het gevaarlijke van zijnen toestand in te zien zou Manfred, niet krijgszuchtig van natuur, zich optimistisch hebben laten stemmen door de ondervinding, dat Anjou in het open veld niet tegen hem was opgewassen. In elk geval, hij keerde terug naar Lagopesole.

Nu volgden de gebeurtenissen elkander snel op.

De curie wist het geldgebrek van Anjou door leeningen te verhelpen. Onderhandelingen maakten den overtocht van het Provençaalsche leger mogelijk en in den slag van Benevento liet den Staufer rijk en leven.

Bergmann's werkje wijzigt ongetwijfeld de bestaande, gangbare opvattingen omtrent Manfred. Bij de verklaring

echter der feiten, komt hij dikwijls niet verder dan de waarschijnlijkheid. Nu, daar komt hij zelf rond voor uit. Maar nu en dan wil het mij voorkomen, dat die waarschijnlijkheid erg gering is, en Bergmann beter had gedaan enkele verklaringen achterwege te laten.

Katwijk a. Rijn. Augustus 1910. W. Mulder.

Hoorn au Moyen-Age, son histoire et ses institutions jusqu'au début du 16e siècle, **par Raimond van Marle**, docteur de l'Université de Paris. La Haye, M. Nijhoff. 1910. (Pr. *f* 3.50).

„Nous serons heureux si nous sommes parvenus *seulement* à donner à nos lecteurs *une idée exacte* de ce qu'était la vie politique, économique et sociale d'une ville de West-Frise au Moyen-Age", — zóó schr. in de inleiding tot deze — Parijsche — dissertatie, en wij kunnen niet laten hem te beklagen, dat hij zijn geluk gesteld heeft in het bijbrengen aan anderen juist van iets, dat hij zelf nog wel blijkt te missen. Zijn ijver waardeerende, en ondanks de erkenning, dat dit boekje reeds op enkele punten vooruitgang aantoont bij zijn eerste, dat over Philips den Goeden handelde, moet het ons toch van het hart, dat wat schr. zich „slechts" voorstelde te bereiken verre zijn krachten te boven gaat. Voor „une idée exacte" is nog wat anders noodig dan dit boekje bieden wil — en niet eens biedt. Van wat werkelijk de moderne geschiedschrijving voor eischen stellen mag aan een stadshistorie heeft schr. blijkbaar geen notie; even weinig als van de problemen, die hij op dat studieveld zou ontmoeten; van zoo iets als „Wirtschaftsgeschichte" heeft hij zeker nooit gehoord en — om van de duitsche litteratuur over stede-ontwikkeling nu maar te zwijgen — ook van de voorlichting, die de bij de hand liggende Pirenne ruimschoots zou kunnen geven is niet in het minst geprofiteerd. En toch zou juist Hoorn, waarvan oudere rekening- en resolutieboeken, en ook talrijker charters bewaard zijn, dan van eenige Noord-Hollandsche stad, en welks ontwikkeling een zeer duidelijk sprekend karakter schijnt te vertoonen, zich tot zulk een studie uitstekend leenen. De hevige beroering en burgertwist, die er nà den dood van Karel den Stouten uitbrak, — waarvan wij in schr.'s boekje maar een onduidelijk en mager verhaaltje krijgen, — werpt bovendien zulk een schel licht op de sociale verhoudingen, dat ook in dit opzicht de schets te voltooien zou zijn. Dat blijft dus nog een dankbare taak, en het goede, dat dit boekje nog doen kan is wellicht daartoe te hebben opgewekt, doordat het op den charterrijkdom van het Hoornsche archief attent maakt en de herinnering aan de beteekenis van zijn overige archivalia verlevendigt.

Overigens is het boekje vrijwel waardeloos. Voorzoover het geen — en dan nog vrij slechte — compilatie is van Pols, Velius, Enqueste, Informacie e. a., geeft het blijk te zijn samengesteld niet alleen zonder voldoende kennis van zaken, maar ook zonder de in elk geval te eischen accuratesse. Uit de lange lijst van fouten, die ik onder het lezen — en zonder dat ik in de gelegenheid was de Hoornsche archivalia zelf te vergelijken — aanteekende — wil ik enkele treffende staaltjes mededeelen om dit zeer scherpe oordeel te staven.

Terwijl tot nu toe het ontstaan van Hoorn eerst in het begin der 14de eeuw gesteld werd, wil schrijver een poging tot vroegere dateering doen — wat trouwens m. i. mogelijk is; — inplaats van hierbij nu bijv. te herinneren aan het in de Reg. Hann. voorkomend verdrag tusschen Harderwijk en Hoorn van 1316 (afgedr. Kron. Hist. Gen. 1853), dat schr. niet blijkt te kennen, daar hij het nergens vermeldt, wat hij toch òòk had moeten doen als hij twijfelde of werkelijk daarin het Westfriesche Hoorn bedoeld wordt, — haalt schr. oorkonde nr. 1046 uit v. d. Bergh aan, waarin een zoen met de Westfriezen ter sprake komt uit 1298 (de twijfel van Pols aan de juistheid dezer dateering blijve hier onbesproken, al had schr. zich daaromtrent *moeten* uitspreken). In dit stuk worden van het opbrengen eener boete onder andere uitgezonderd: „Werinshusen, Nutinghe, Hoerne, Zevenvanc, Outtorp enz. „Or qu'est ce que Hoerne .... sinon la ville de Hoorn même?" vraagt schr. alsof alles maar zoo eenvoudig ware! De zaak ligt echter anders, en schr., die zijn boekje niet slechts te Parijs, maar ook in Den Haag geschreven heeft, had, bij een voor zijn betoog zoo hoogst belangrijk bewijsstuk, dit zelf behooren te ontdekken. Op het Rijksarchief had hij dan gevonden, dat het origineel van deze oorkonde wel ontbreekt, maar dat zij gelijktijdig eenige malen is geregistreerd, en dat juist de door v. d. B. niet geraadpleegde inschrijvingen voor deze namen andere lezingen geven, en wel wat de bovenaangehaalde betreft (in reg. E. L. 10 fol. 24vso) „Wermenhusen, Utinghehorne" en, (in reg. E. L. 12 fol. 26vso) „Wermhusen, Vutinghehorne". Dit wetende ziet men ook in het door v. d. B. geraadpleegde reg. E. L. 12 fol. 4vso tusschen „Nutinghe" en „Hoerne" de komma ontbreken. Wat nu met het blijkbaar door den grafelijken klerk niet begrepen „Utinghehorn" bedoeld wordt, laat ik daar, — misschien staat het voor „Duringhehorn" den ouden naam van Dirkshorn — maar dat het Hoorn zijn zou is toch wel uitgesloten.

Iets verder wordt ons verhaald, dat — in 1505, — Hoorn zijn „territoire" uitbreidde door den aankoop voor 200 kronen van de Vier Noorderkoggen. Het als bewijs aangevoerde charter bevat echter een overeenkomst tusschen de regeerders van Spanbroek, Opmeer, en Hoogwoud met die van Hoorn, dat deze stad wegens zeeschade van de Vier Noorderkoggen 200 schilden zal korten op het aandeel van Hauwert, Nubixwoud, Wognum en Wadwey in de op te brengen bede. Ik ben er niet in geslaagd te ontdekken hoe schr. daaruit zijn, op zich zelf reeds vrij dwaze, mededeeling kan trekken!

Kostelijk is het door schr. aangevoerde bewijs voor de deugdelijkheid van het in Hoorn verkochte vee (p. 135) „Le bétail de Hoorn," schrijft hij, „était très apprécié du comte de Hollande: en 1401 son conseil vient y acheter ainsi qu'à Enkhuizen 21 boeufs et 4 vaches, qui doivent être consommés à *Saint Avoren*, aux environs de Sainte Marie Madeleine." De bekentenis moet mij van 't hart, dat het mij eenige moeite gekost heeft te ontdekken, dat wij in dit kannibaalsch offerfeest voor een onkalendarischen heilige hebben te zien slechts de mededeeling van een aankoop van vee voor de bezetting van *Stavoren* in verband met de expeditie in dat

jaar door Albrechts leger ondernomen. Was er dàn voorkeur voor Hoornsch vee in 't spel, of een eenvoudig practisch inzicht?

Wonderlijk weinig heeft schr. voorts begrepen van het dijks- en waterschaps-wezen in Noord-Holland. Zijne verbazing over het medebetalen aan de Hondsbossche zeewering (schr. spelt Rondbossche) toont dit onder andere aan; als over een obscuur dijkje spreekt hij over „la digue de Heer Huygen"; van een overtoom (door hem ten onrechte verklaard als pont roulant, terwijl hij had moeten zeggen „pont à rouleaux", en zelfs had kunnen vertalen met het oude woord „passelit") bij Blokker, wordt medegedeeld, dat deze ook moest worden onderhouden door „la ville de Bloksijl". Behalve dat men hier natuurlijk „Blokdijk" moet lezen, is er in het betreffende charter sprake van klachten over het onderhoud door die van Oosterblokker van een overtoom „in den Blokdijk"!

Drukfouten of slordigheid? Ik houd het bij het laatste, omdat daarvan de voorbeelden te over te vinden zijn. Als schr. bijv. op p. 26 van koning Eduard IV zegt „qu'il s'était réfugié à Alkmaar" alleen omdat hij ergens las, dat hij in de buurt dier stand landde, maar voorbijzag, dat de vluchteling terstond naar Den Haag trok; als schr. op pag. 19 door Hoornsche schippers laat veroveren „un vaisseau de Lubeck, qui allait d'Ecosse à Weimar", zonder dat hij daarvan Wismar maakt; als schr. op pag. 41 verhaalt, dat men op verschillende manier Hoornsch poorter worden kon en onder andere, dat „tous ceux qui, sans une permission spéciale du conseil, habitaient Hoorn pendant six semaines, devenaient *pour cette raison* citoyens de la ville" en daarbij verwijst naar een keur, die verbiedt langer dan 6 weken in Hoorn te wonen, zonder dat men zijn poorterschap verwierf, — dan is dat alles — en het lijstje zou naar believen te verlengen zijn — van eene voor een historieschrijver toch wel onvergeeflijke slordigheid. Voeg daar dan nog bij, dat de achterin het boekje opgenomen afschriften van stukken [1]) van fouten wemelen. Dat is trouwens een euvel, waarvan ook het vorig boekje van schr. vermakelijke staaltjes vertoonde; liet hij daar bijv. „gaerven" van wol maken, inplaats van „gaernen", en het laken met „kaersen" in stede van met „kaerden" bewerken, hier laat hij de arme stakkers van Scharwoude wier kerk door de zee is weggeslagen „genoechlik" de Hoornsche kerk bezoeken, waar hertog Albrecht slechts „gevoechlik" had bedoeld; leest hij „zoe dat sy dien by lancheit van tyde gescepten es" voor „zoe dat bijdien bij lancheit van tijde gescepen es"; „op een milinaer van diere" voor „up een mile naer van diere"; „justicien en officien" voor „justiciers ende officiers", „onderswair" voor „anders wairt", „offelix" voor „off elcx" enz. enz., alle fouten, die kwalijk anders te verklaren zijn dan uit gebrek aan palaeographische kennis.

Ik zou — dit ten slotte — niet zoo weinig barmhartig den toch ijverigen en wel-willenden schr. hebben beoordeeld, indien zijn boekje minder pretentieus geweest ware, en niet ook een zeker cachet gekregen hadde door den Parijschen doctorstitel en den goeden uitgeversnaam, die er aan verbonden zijn; ook niet als ik niet de oprechte hoop koesterde, dat schr., inziende, dat hij er met den Franschen slag niet komt, zijn historischen arbeid slechts voortzetten zou onder degelijker leiding en na zich wat grondiger eigen te hebben gemaakt, wat allereerst tot het vak, dat hij beoefenen wil, behoort.

Scheveningen. H. E. van Gelder.

[1]) Een der stukken, dat van 1414 Juli 13 is reeds gedrukt bij Abbing, Beknopte Gesch. der stad Hoorn, Aant. blz. 23, schr. schijnt dat niet te weten!

D. Fimmen, Zeit und Dauer der kretisch-mykenischen Kultur. (Diss. van Freiburg i. Br.). Leipzig, Teubner. 1909. (Pr. M. 3).

Een door goede methode uitmuntend, van veel kennis en een juist oordeel getuigend academisch proefschrift. Diedrich Fimmen behandelt eene vraag, die reeds dikwijls ten deele onderzocht en o. a. juist onlangs ook in het kort besproken is door Eduard Meyer in het 1ste deel van de 2de uitgaaf zijner Geschiedenis der Oudheid, te weten de relatieve en de absolute chronologie van de oudste beschaving in Griekenland van haar eerste begin af tot haar einde ongeveer in de 12de eeuw v. Chr. Eerst bepaalt hij de juiste volgorde van de verschillende stadia van ontwikkeling van de cretensische en de voor-myceensche en myceensche cultuur (blz. 11—40). Op grond van eigen waarnemingen of aanteekeningen kan ik hier aan de door Fimmen gegeven voorstelling van zaken niets verbeteren. De twee groote amphoren uit het 6de graf van de Deiras te Argos rekent Fimmen te recht tot den cretensischen zoog. paleisstijl, die, toen ik ze in 1904 beschreef, als zoodanig nog niet bekend was. (De verf, waarmede deze vazen beschilderd zijn, is eigenlijk niet mat, maar alleen op de meeste plaatsen stomp van kleur geworden door inwerkingen van buiten). De ethnologische vragen, die zich toch bij het verdwijnen van kunststijlen en de verwoesting van steden en paleizen als van zelve aan ons opdringen, worden door Fimmen niet gesteld, laat staan beantwoord. Dat hij zich niet van hare belangrijkheid bewust zou zijn, volgt uit deze zelfbeperking allerminst. Alleen zij er in dit verband toch even op gewezen, dat de schrijver, zoo ik zijne bedoeling goed versta, geneigd zou zijn den geometrischen stijl eenvoudig van den myceenschen te laten afstammen (blz. 31 en 32). Vervolgens behandelt Fimmen de cretensisch-myceensche voorwerpen, die uit Egypte afkomstig en door de plaats, waar zij gevonden werden, tevens gedateerd zijn, en dan omgekeerd de dateerbare egyptische voorwerpen, die in Griekenland voor den dag zijn gekomen (blz. 40—69). Hierbij worden door hem vrij nauwkeurige uitkomsten bereikt, die echter gewijzigd zouden moeten worden, indien de tijdsafstand tusschen de 12de en de 18de dynastie te eeniger tijd toch grooter mocht blijken te zijn dan Fimmen met Ed. Meyer aanneemt. In een volgend hoofdstuk behandelt de schrijver de verhouding, waarin de Cretensers (Keftiu) en de Philistijnen (Pulesata) op bepaalbare tijden tot het egyptische rijk gestaan hebben (blz. 69—86). Vooral wat deze laatste betreft, is men in den jongsten tijd door het archaeologisch onderzoek in het Z.-W. van Palaestina tot merkwaardige resultaten gekomen. De overlevering in het Oude Tes-

tament, volgens welke de Philistijnen uit Creta afkomstig zijn, wordt er door bevestigd, en wel zouden zij volgens Fimmen, die oordeelt naar de vergevorderde verwording van den stijl van hun aardewerk, in het begin van de 12de eeuw zich in hunne nieuwe woonplaatsen hebben gevestigd. Er kan echter zeer goed ook nog eens iets ouder philistijnsch aardewerk voor den dag komen. Ten slotte bespreekt Fimmen de wederzijdsche inwerkingen van de egyptische en de cretensisch-myceensche kunst op elkander, voor zoover ook daaruit voor de kennis der chronologie, waarom het hem te doen is, iets kan worden opgemaakt. Een overzicht over de uitkomsten van 's schrijvers onderzoek en eene synchronistische tabel besluiten het boekje, dat ik hiermede ten zeerste ter lezing aanbeveel.

Groningen. C. W. Vollgraff.

Dr. Hans Wachtler, Die Blütezeit der griechischen Kunst im Spiegel der Reliefsarkophage mit 8 Tafeln und 32 Abbildungen. (Aus Natur und Geisteswelt, n°. 272). Leipzig, Teubner. 1910. (Pr. geb. M. 1.25).

Het is verbazingwekkend wat tegenwoordig vooral in Duitschland en speciaal in Leipzig wordt gedaan om de wetenschap te populariseren. Terzelfdertijd dat mij een boekje onder de ogen komt „Römische Kultur im Bilde", een deeltje van de bij Quelle u. Meyer in Leipzig verschijnende serie „Wissenschaft u. Bildung", Einzeldarstellungen aus allen Gebieten des Wissens, die reeds meer dan 80 nummers telt, bereikt mij bovengenoemd werkje, dat reeds No. 272 vormt van de door Teubner uitgegeven serie: „Aus Natur und Geisteswelt", waarin onderwerpen uit elk mogelik gebied van wetenschap worden behandeld. De mensheid moet wel zeer leergierig zijn indien zulke uitgebreide serieën altijd kopers vinden, vooral daar uit bovengenoemde titel blijkt dat de verschillende onderwerpen nog al tamelijk in biezonderheden afdalen. De behandeling van *dit* onderwerp wordt geopend met een korte bespreking van de dodenverzorging bij de Grieken, waarin er op gewezen wordt dat merkwaardigerwijze de kwestie van begraving of verbranding der lijken bij de Grieken van de verschillende perioden hunner geschiedenis nog niet is opgelost, waarop het verhaal volgt van het vinden der bekende Sarkofagen in de koninklike grafkelder van Sidon en hun opgraving door Hamdi Bey, de direkteur v. h. museum te Constantinopel. Dan komt de leerrijke uiteenzetting van het ontstaan der Griekse reliefkunst uit volmaakt dezelfde oorsprong als de schilderkunst. Op deze inleidende verhandelingen volgen dan hoofdstukken, afwisselend van algemeene en biezonderen aard, waarvan de eerste telkens een overzicht geven over een periode der Griekse beeldhouwkunst en de laatste de Sarkofaag beschrijven die in die periode thuis hoort, zodat de gehele bewerking eigenlik meer is een plaatsen van de Sarkofagen in „de lijst van hun tijd", d. w. z. van hun kunsttijdvak, dan „kunst in de spiegel der sarkofagen," zoals de titel aangeeft. Want het toeval wil dat de vier Sidoniese sarkofagen elk in een der opvolgende perioden thuis horen. Zo wordt de zgn. satrapen-sarkofaag geplaatst in de tijd midden tussen de metopen en de fries van het Parthenon in, die, zoals bekend is, vrij wat in stijl verschillen, dus ongeveer 440 v. Chr.; de Lyciese sarkofaag ± 400, de sarkofaag met de treurende vrouwen omstreeks 350, waarmee de reeds lang van te voren bekende Amazonen-sarkofaag te Weenen in tijd zou overeenkomen.

De vier sarkofagen uit Sidon worden zeer uitvoerig beschreven en hun overeenkomst met en afwijkingen van andere beeldhouwwerken, zowel losse als reliefs, aangetoond en besproken. Het langst staat de schrijver stil bij de Alexandersarkofaag, die niet alleen door zijn artistieke waarde, maar ook door de vrij goed bewaard gebleven polychromie merkwaardig is. Natuurlik bespreekt de schrijver ook zijn bestemming, waarbij hij zich aansluit bij de konklusieën door Studniczka o. a. uit den aard der voorstellingen getrokken, dat dit monument bestemd was voor Abdalonymus, die de troon van Sidon te danken had aan de slag bij Issus, welke slag zou zijn bedoeld met het relief op een der lange zijden.

De behandeling van een en ander geeft natuurlijk gelegenheid allerlei belangrijke kwesties uit de geschiedenis der beeldhouwkunst te bespreken, zoals de invloed door de schilderkunst op haar uitgeoefend, de polychromie der beelden, het aandeel van Phidias aan de Parthenonskulpturen etc.

Het kan wel moeilijk anders, dat vooral een leek vaak geneigd is vraagtekens te plaatsen achter de voorgedragen theorieën, die hij wel eens wat voorzichtiger zou wensen, in aanmerking genomen het toch altijd geringe percentage van werken die voor ons zijn overgebleven. Wanneer b.v. de metopen aan de tempels op Sicilië plomp worden genoemd in vergelijking met de sierlike vrijstaande beelden van de Ioniese kunst, moet dit dan noodzakelik het gevolg zijn van het harde karakter der Sicilianen, en kan de geringe plaatsruimte die een metoop aanbiedt niet mee in het spel zijn? Is het verder zo duidelik dat de lach van de Archaies-Ioniese beelden werkelik vriendelikheid uitdrukt, en dat die in de Peloponnesiese beeldhouwkunst en bij de Aegineten niets dan de onbeholpen uitdrukking van het zieleleven in het algemeen betekent?

Is het overwegend voorkomen van het ernstige brons tegenover het vroliker marmer bij diezelfde Peloponnesiers alleen een gevolg van de ernst van die mannen, en zou de geringere rijkdom aan marmer in dat land er ook niet toe hebben bijgedragen? Vreemd klinkt in dit verband de redenering dat juist al dat brons door het nageslacht voor andere dingen is gebruikt en dat we de Peloponnesiese kunst dus hoofdzakelik uit de marmeren Aegineten leren kennen. Is trouwens het antieke marmer ook door lateren niet dikwijls opgebruikt voor kalkbranderijen?

Het betoog over het tafereel van de veldslag op de Alexandersarkofaag in vergelijking met het bekende mozaïek uit Pompeji, lokt ook tot bedenkingen uit. De beeldhouwer wordt geprezen omdat hij zijn taak minder realisties heeft opgevat: de massieve strijdwagen in het midden en de lange Macedoniese lansen heeft weggelaten, geen portretten heeft trachten te maken en met veel minder figuren even goed de indruk van slaggewoel heeft gegeven. Dit laatste echter lijkt mij eenvoudig een gevolg van de massieve vormen die de beeldhouwkunst geeft, en die b.v. hun eigen schaduwen hebben.

En ten aanzien van het ontbreken van strijdwagen en persoonlike gelijkenis zou men kunnen zeggen dat het dan nu ook eigenlik altijd een punt van kwestie blijft of Alexander er werkelik op voorkomt. Op het mozaïek wordt door de angstige blik van Darius naar links de daar aanstormende ruiter vanzelf als Alexander aangeduid, maar de linkse ruiter van het relief die niet méér de aandacht trekt dan de rechtse, omdat hij geen doel van betekenis heeft, en die niet eens een pantser aan heeft maar alleen een chiton met mouwen, heeft niets wat hem als Alexander kan karakteriseren dan de leeuwenhuid op het hoofd. Waar de gehele figuur van Darius ontbreekt gaat het bovendien niet aan te zeggen, zoals de schrijver doet: „Die Situation ist ungefähr die gleiche".

Intussen, het is slechts aarzelend dat ik deze bedenkingen uitspreek, wel wetend dat het die van een leek zijn. Mijn verontschuldiging zij dat het boekje voor leken is bestemd. Het geeft in elk geval veel te lezen van de geschiedenis der Griekse beeldhouwkunst dat de aandacht trekt, en vooral wie het geluk heeft de Sarkofagen in Constantinopel zelf gezien te hebben of te gaan zien — iets wat hoe langer hoe minder onbereikbaar wordt — zal wel doen zich door Dr. Wachtler te laten voorlichten; zijn genot zal er stellig veel groter en dieper door worden. Het handige boekje is met tal van afbeeldingen versierd, die wel eens wat te klein en te onduidelijk zijn om de in den tekst gemaakte opmerkingen te controleren, maar dit is een bezwaar dat tegen de illustraties van zowat alle werken over kunstgeschiedenis geldt. En zij geven toch nog veel interessants te zien, terwijl de uitslaande platen van de Sarkofagen zelf, aan de bovengestelde eisen wel voldoen. Alleen jammer dat er van de Alexandersarkofaag geen gekleurde bij is, omdat dit een van de zeldzame overblijfselen van Griekse beeldhouwkunst is, die enige indruk van de polychromie kunnen geven. Zelfs in de laatste uitgave van Luckenbach ontbreekt die dan ook niet.

Deventer. J. Berlage.

Hermann Lipsius, Zum Recht von Gortyns. (Des XXVII. Bandes der Abhandlungen der phil.-hist. Klasse der königl. sächs. Gesellschaft der Wiss. N°. XI). Leipzig, B. G. Teubner. 1909. (Pr. M. 1).

Sedert in 1884 door Halbherr bij zijne opgravingen op Creta de groote inscriptie is gevonden, waardoor ons een goed stuk van 't recht der stad Gortyns bekend is geworden, zijn nog talrijke vondsten gedaan, die een nieuw licht werpen op 't staatsrecht en de maatschappelijke toestanden op Creta in de 5e eeuw v. Chr. Schrijver van bovengenoemde verhandeling, de bekende Leipziger geleerde, behandelt onafhankelijk van elkaar verschillende kwesties van 't Gortyn. recht, waarin opvattingen op grond der nieuwe vondsten van de bestaande afwijken.

Zoo wisten wij reeds uit Aristoteles, dat evenals bij de Spartanen Heloten, bij de Cretensers περίοικοι (ook wel κλαρῶται genoemd) 't land bebouwden. En uit 't feit dat de groote inscriptie wel bepalingen bevat omtrent 't verdeelen der andere goederen na 't overlijden van den bezitter, maar niet omtrent de verdeeling van land, moet wel volgen, dat in principe de grond gemeenschappelijk bezit der erfgenamen bleef. Maar nu is vooral uit later gevonden bepalingen omtrent 't pandrecht gebleken, èn dat de bezitter vaak op eigen risico zijn land bebouwde, èn dat men nogal eens van 't principe der niet-verdeeling van 't land afweek. L. schrijft dit toe aan de omstandigheid, dat sommige families langzamerhand een te groote uitgebreidheid zullen hebben gekregen.

Dan bewijst schr., dat de termen ϝοικεύς en δῶλος, waarvan men gewoonlijk de eerste voor κλαρώτης, de tweede voor „huisslaaf" neemt, inderdaad synoniemen zijn, die voortdurend door elkaar worden gebruikt.

Goed gelukt schijnt mij 't op pp. 11-12 geleverde bewijs, dat de ἑταιρεῖαι, waarin alle burgers zijn ingedeeld, geen onderdeelen zijn van de stamphylen, waarvoor Zitelmann, Busolt e. a. ze houden, dat er dus niet tusschen de leden der ἑταιρεία een zekere familieband bestaat, maar dat 't groepen burgers zijn, die naar een ander systeem zijn ingedeeld, meer overeenkomende met de Attische demen.

Eenigszins uitvoerig handelt schrijver over de verhouding van Φυλαί en σταρτοί en komt, alweer geheel in afwijking van de tot nu bestaande opvattingen tot de conclusie, dat de σταρτός 't contingent is, dat de phyle voor 't leger heeft te stellen. Bij dit betoog schijnt mij 't negatieve gedeelte beter gelukt dan 't positieve.

Verder wordt nog gehandeld over enkele rechterlijke ambtenaren en colleges; over de τιταί, die Comparetti en Blass voor „Garanten der Freilassung" hielden, schr. m. i. terecht houdt voor contrôlebeambten bij 't beheer der financiën; over eenige regeeringslichamen als de βουλή en de volksvergadering, en ten slotte over de intrede van den jongeling in de burgerschap.

Het werkje is een nuttig supplement op de reeds bestaande werken over 't Gortynische recht.

Doetinchem. M. Engers.

Myths and Legends of the Middle Ages, their Origin and Influence on Literature and Art, by **H. A. Guerber.** London, George G. Harrap and Co. 1909. (Pr. 7 sh. 6 d.).

Het spijt mij, dat ik dit werk niet onvoorwaardelijk aanbevelen kan. 16 gewichtige en aantrekkelijke germaansche en romaansche sagen [1]) of sagengroepen, aangenaam en overzichtelijk verteld, telkens met een korte inleiding, en meer dan 60 goed uitgevoerde platen, ten deele naar bekende meesters als illustraties bij de gegeven verhalen, vormen den inhoud. Vooraf een poetisch getinte Inleiding, aan het slot een overzicht over andere sagen en twee indices, de een voor de geciteerde dichters en vertalers, de andere voor de eigennamen. En dat alles op goed papier met een duidelijke letter en in linnen band.

---

[1]) I Beowulf, II Gudrun, III Reynard the Fox, IV The Nibelungenlied, V The Langobardian Cycle, VI The Amelings, VII Dietrich von Bern, VIII Charlemagne and his Paladins, IX The Sons of Aymon, X Huon of Bordeaux, XI Titurel and the Holy Grail, XII Merlin, XIII The Round Table, XIV Tristan and Iseult, XV Ragnar Lodbrok, XVI The Cid.

Maar juist in den tekst hapert het. Den auteur ontbreekt het aan nauwgezetheid, een gevolg waarschijnlijk daarvan, dat hij zich op vreemd terrein beweegt. Zijn kracht ligt in het vertellen. Of hij daarbij de oude sagen juist weergeeft, daaraan schijnt hem minder te liggen. Ik wil gaarne afzien van die gevallen, waarin een paedagogische bedoeling hem leidt: de gedeelten eener sage, die voor het moderne gevoel te vrij zijn, worden òf uitgelaten òf zoo veranderd, dat ze niet meer te herkennen zijn, wat hier en daar een ongewild humoristisch tintje ten gevolge heeft, zooals bij Oberon met Rezia's babe en in de Tristansage met den morgendronk voor Marke en Isolde op hun huwelijksdag. Maar waarom moet in Beowulf Scyld, die volgens het gedicht na zijn dood door zijn mannen op zijn eigen schip wordt gedragen, bij Guerber zich zelf naar een willekeurig schip slepen, dat de Denen op Scylds bevel gereed hebben gemaakt? en tal van andere afwijkingen bij Beowulf. — Volgens G. zal Jozef van Arimathia den Graalschotel aan Christus hebben aangeboden, die er dan bij het laatste Avondmaal gebruik van maakte. Slechts 'a few drops' bloed uit de zijde van den Gekruisigde ving hij op. Jozef bleef 'een jaar' in de gevangenis. Te 'Marseille' zal de scheiding tusschen goeden en boozen aan de Graaltafel hebben plaats gehad, enz. — Kriemhild sliep 'usually' 'very peaceful'. In haar droom 'voerden' de arenden haren valk weg. Toen de moeder den droom geduid had, zal Kriemhild volgens G. gezegd hebben, dat ze liever van 'all the joys of married estate' afstand wilde doen, dan een geliefden man betreuren. Enz. Ik voeg er aan toe, dat weer andere gedeelten der verschillende sagen juister naverteld zijn.

Zwak staat G. ook in zijne inleidingen, niettegenstaande het hier en daar aangebrachte etiket 'according the best authorities', autoriteiten, die hij wijselijk niet noemt. Hier blijft hij ver achter bij zijn voor eenige jaren gestorven landsman S. Baring-Gould en diens werk 'Curious Myths of the Middle Ages'. 'The poem' Beowulf is 'probably' in de '5e eeuw' gedicht door de Angelsaksers 'vóór hun overtocht' naar Engeland, het hs. heet ontstaan in de 9e 'of' 10e eeuw. Bij de Nibelungen hebben G.'s lezers de keus, of ze Heinrich von Ofterdingen of den ridder van Kürenberg als dichter van het Nibelungenlied wenschen te beschouwen, het oudste hs. zal in ieder geval 'het jaartal 1210' dragen. De geschiedenis van Tristan en Isolde schijnt — volgens onzen auteur — 'from the earliest times' in omloop geweest te zijn en bewaart misschien de avonturen van een ridder, die tijdgenoot was van Arthur of wellicht reeds van Cassivellaunus, dus Tristan wellicht een tijdgenoot van Cesar! In de inleiding tot de Graalsage — G. spreekt van 'Titurel and the Holy Grail' — verliest G. geen woord over de groote strijdvragen, die onze geleerden bezig houden, zelfs niet omtrent den oorsprong van den Graal. Een licht modern tintje — maar juist bij G. verdacht — zou men denken, ligt in de woorden, 'some authorities' zeggen, dat de sage van den hlg. Graal in Europa het eerst bekend werd door de Mooren en dat de verkerstening uitging van de Spanjaarden. Volgens G. heeft o. a. ook Godfried van Straatsburg een Graalgedicht gemaakt, en de door G. gegeven inhoud der Graalsage doet zien, dat hij den Jongeren Titurel voor een werk van Wolfram houdt. — De overige inleidingen geven soortgelijke beweringen ten beste. —

Van den invloed der sagen op literatuur en kunst, zooals de titel van het boek doet verwachten, vinden we in het werk niets vermeld; de behandeling daarvan zou overigens boven de krachten van den auteur gaan.

G. heeft een breeden kring van lezers op het oog. Ook de rijpere jeugd. Het kan niet genoeg herhaald worden, dat wie voor lezers schrijft, die zelf niet kunnen controleeren, de grootste nauwgezetheid heeft in acht te nemen. G. is aan dezen plicht in dit boek op ernstige wijze te kort geschoten.

Tilburg. J. F. D. Blöte.

Essays en Studiën in vergelijkende Godsdienstgeschiedenis Mythologie en Folklore, door **Dr. Jos. Schrijnen.** Venlo, G. Mosmans Sr. (1910).

Zooals de schrijver mededeelt, zijn de hier verzamelde studiën grootendeels reeds vroeger in verschillende tijdschriften verschenen. De 16 opstellen zijn dan ook onafhankelijk van elkander, al ligt, vooral in het eerste gedeelte van het boek, het meer „beschouwend" deel, wel een bepaalde lijn: de verhouding van het Christendom (dat door den schrijver doorgaands met Roomsch Catholicisme wordt vereenzelvigd) tot de gegevens der Mythologie en Folklore. Ook blijkt uit den ietwat oratorischen opzet het oorspronkelijk karakter van min of meer populaire studiën.

Het, uit den aard der zaak, eenigszins mozaïekachtige van een boek als dit maakt het onmogelijk in een korte bespreking, zelfs op de voornaamste punten nader in te gaan. Ik moet mij vooral bepalen tot die opmerkingen die het boek in zijn geheel raken. Eerst enkele bedenkingen: De eerste bedenking is dat de schrijver zich voor een wetenschappelijk geschrift niet nauwkeurig genoeg uitdrukt, wat meer dan eens aanleiding geeft tot misverstand en zelfs tot onjuistheden. Hij spreekt van een „geopenbaarden godsdienst", blijkbaar bedoelende een „openbaringsgodsdienst" (bl. 12); van een basis die licht afstraalt (bl. 13); hij noemt de wetten der geschiedenis „minder nauwkeurig" en „plooibaar" (bl. 19); de Akkadiers zijn voor hem de primitieve Babyloniers (bl. 22); de Babyloniers huldigden een „eenvormig" goddelijk wezen (bl. 23); in 't egyptisch verhaal van „de twee broeders" (Anubis en Bata), geeft hij de *fransche* transscriptie (bl. 217); het arabisch verhaal van Sàmiri zoekt hij in den Koran (bl. 275); Kain heeft volgens hem een teeken *aan het voorhoofd* (bl. 275), enz.

De tweede bedenking is het apologetisch karakter van de meeste dezer opstellen. De schrijver geeft toe dat de apologie ten gunste van het Christendom (bedoeld is: R.-Cath.) niet het doel der godsdienstwetenschap mag zijn (bl. 17), maar ze bekleedt hier toch een te groote plaats, en dat soms op een wijze, die niet meer wetenschappelijk heeten mag. Als hij zegt dat Christus op het huwelijk het karakter van sacrament heeft gedrukt, (bl. 182); dat de zgn. kerstputten „door de toediening

van het H. Sacrament der wedergeboorte werden geheiligd, gekerstend en in dienst van Christus gesteld (bl. 249); als hij — passim — de zuiver heidensche uitdrukking „onsterfelijke ziel” als een Christelijk leerstuk behandelt, dan is de roomsche apologeet, niet de wetenschappelijke godsdiensthistoricus aan het woord.

De derde bedenking — de ernstigste — is dat de schrijver geen kennis heeft genomen van wat de laatste decenniën hebben aan het licht gebracht betrekkelijk den invloed der „babylonische” kultuur en wereldbeschouwing. Dat hij bij de bespreking van „Mahlzeichen”, paradijsboomen, soma, de Prometheusmythe, de schepping der menschen uit klei, de kosmogonie enz. stilzwijgend voorbijgaat de babylonische etanna-mythe, het epos enuma eliš, de adapalegende enz., wreekt zich geducht. De naam der babylonische mythen wordt niet eens genoemd. Een klein stukje astraal-mythologie (Stucken) zou veel hebben verklaard wat hem nu onoplosbaar blijft. Dat de schrijver van de oostersche kultuurwereld geen kennis nam, heeft ten gevolge dat wij nu b.v. wel hooren dat „het leerstuk der H. Drievuldigheid blijkt volstrekt onafhankelijk van zoovele heidensche triaden, met name van de indische „*Brahma-Vishnu-Çiva*” (bl. 27); maar waar dat leerstuk formeel dan wèl afhankelijk van is? Toch niet uit de lucht gevallen? De schrijver zegt dat de H. Offerhande der Mis niet is een verfijnde vorm van de oude lijkmaaltijden (bl. 114); maar waar ligt genetisch de oorsprong dan wèl? 't Knoopt toch èrgens aan? Het gebruik van het plaatsen van een kruis op de graven is *niet* een overblijfsel van vroegere „Mahlzeichen”, en de „Mahal” is niet „zunächst der künstlich aufgeworfene Hügel” (Lippert), zegt hij, maar wij willen liever weten wat het wèl, dan wat het niet is. Op al deze vragen mochten wij in dit boek een antwoord verwachten, en het wordt ons niet gegeven.

Wie heden ten dage over deze dingen schrijven wil met voorbijgaan der babylonische kultuur en wereldbeschouwing, kan niet verder komen dan tot opereeren met Bastians „Völkeridee”, en moet op vele punten vastloopen. Het gaat niet meer aan de oude theorie van de afgeslotenheid der oude volken als vanzelfsprekend aan te nemen, waar zelfs voor oude tijden de onderlinge beïnvloeding der semitische en indogermaansche rassen vaststaat, en wel in een mate die men tot voor korten tijd niet had durven vermoeden.

Toch is in dit boek veel te loven. Sommige opstellen, als zijn afweer van Lipperts Ahnenkult-theorie en zijne beschouwing over het matriarchaat zijn logisch gevoeld en goed gezegd. Ook de „Mythologie en Folklore” — een overzicht der verschillende systemen — is verdienstelijk, en niet minder zijn „zielengeloof en doodenkultus bij de Germanen”. Interessant is het opstel over „Ahasverus”. Een index vergemakkelijkt het naslaan.

Amsterdam. H. Th. Obbink.

SCHOOLBOEKEN.

Eclogae poëtarum latinorum in usum gymnasiorum composuit **Samuel Brandt**. Editio tertia emendata. Lipsiae, Teubner. 1910. (Pr. M. 1; geb. M. 1.20).

Een verkorte „Serta Romana”. Of moeten wij zeggen, dat de ons zoo bekende, bij ons zoo veel gebruikte Serta Romana van Prof. Woltjer een uitbreiding is van deze Eclogae? Deze laatste heeft oudere rechten. De eerste editie dateert van 1881, de tweede van 1897. De hier aan te kondigen uitgave van den Heidelbergschen Latinist S. Brandt schijnt (dat bewijst de 3e editie) in Duitschland in een behoefte te voorzien. Of zij dit in ons land ook doet?

Naast de Serta Romana en andere te goeder naam bekende bloemlezingen zeker niet. Bijkans alles wat in deze Eclogae gevonden wordt, treffen wij eveneens aan in de Serta. De aandacht viel veelal, en zeker terecht, van dezen en van vele andere bloemlezers en verzamelaars op dezelfde stukken. Dat pleit ongetwijfeld voor een goede keuze, Woltjers keuze (om nu maar bij dezen te blijven) is veel uitgebreider. Bij hem vinden wij bovendien nog stukken uit Lucanus, uit Persius, uit Manilius, ruimer keuze uit Lucretius ('t geen van den Lucretiuskenner bij uitnemendheid, Woltjer te wachten is); verder nog het aardige stuk uit Iuvenalis' derde Satyre. We missen daarentegen bij Woltjer eenige proefjes van Ennius en Lucilius, die wij wèl in Brandt's Eclogae, met instemming, aantreffen.

En dan — Woltjer heeft zijn goede aanteekeningen. Aanteekeningen waaraan de leerlingen wat hebben, geen geleerden rompslomp dien ze niet begrijpen en overslaan. Aanteekeningen, die veelal onmisbaar zijn voor den leerling wanneer hij thuis zijn taak naar behooren wil voorbereiden. Bij de hier besproken editie worden de „Adiumenta interpretationis” wel niet gemist, maar men vindt ze achter in het boekje; niet aan den voet der pagina's. Het zijn zeer korte, latijnsche opmerkingen, die in heel veel gevallen den tastenden leerling weinig licht zullen schenken, hem althans moeite zullen geven. De leerling moet nagenoeg geheel op eigen wieken drijven. Het „natare sine cortice” zal hier vaak gelijken op hulpeloos rondspartelen.

Daarom — wanneer men niet te veel rekening moet houden met de beurs, dan blijf ik voor Nederlandsche leerlingen Woltjers Serta verre verkiezen boven deze Eclogae. Het verschil in prijs is wel groot, maar — men krijgt veel meer waar voor zijn geld.

De ongebonden editie van 1 Mark blijve in elk geval uit de handen onzer leerlingen. Snijdt men het boekje open, dan heeft men een stapel losse blaadjes in handen, slordig, onsamenhangend. Geen touwtje, geen ijzerdraadje houdt de vellen bijeen. — Zoo iets moest bij een uitgever als Teubner niet geoorloofd zijn.

Wat den tekst betreft: enkele lezingen troffen mij.

In den bekenden Lofzang op den Vrede van Tibullus (I. 10) onder n°. 2 opgenomen, past m. i. vs. 21 beter de lezing: pacatus van Woltjer dan het hier gegevene en ook bij Lucian Müller gelezene: placatus; terwijl in vs. 46 van hetzelfde gedicht iuga *curva* m. i. terecht gekozen is voor *panda* dat en Woltjer en Müller gaven. Zoo ook vs. 49 *nitent* in pl. v. *vigent* (Luc. Müller en Woltjer). In I 3. vs. 37 (onder n°. 3) nam Brandt de lezing van Müller op: comtempserat (ook van Miert in zijn bloemlezing), voor het door Woltjer gekozene: conscenderat. Het eerste is teekenachtiger. In II 2 vs. 17 (onder n°. 5) neemt Brandt op: *utinam*-advolet-portet, terwijl Woltjer: *ut iam* advol*at*-port*at* schrijft, m. i. minder krachtig. Ook aan het slot van deze elegie heeft Brandt de lezing van Lucian Müller gevolgd:

> Hac veniat natalis avi prolemque ministret,
> Ludat et ante tuos turba novella pedes

welke Woltjer geheel verwerpt, daar hij schrijft:

> Haec veniat genialis avis; prolesque ministret,
> ludat ut ante cet.

Over het algemeen is de editie van Brandt vrij conservatief gehouden. En ze is er daardoor niet minder om waard, zich in de meeste gevallen aansluitend voor Lucretius aan Lachmann, voor Tibullus en Propertius aan L. Müller, voor Ennius aan Vahlen, voor Martialis aan Schneidewin.

Voor ons schoolgebruik zal m. i. deze geïmporteerde vrucht

niet veel gevraagd worden. Voor Nederlandsche gymnasia zijn zeer bruikbare Hollandsche bloemlezingen voorhanden.

Utrecht. N. J. Singels.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering der Letterk. Afd., gehouden op 9 Jan. l.l., werd door de heeren Verdam en Kluyver verslag uitgebracht over een geschrift, door den heer Prof. Dr. J. H. Kern voor de werken der Akademie aangeboden, en getiteld *De met het participium praeteriti omschreven werkwoordsvormen in het Nederlands.* Volgens het zeer gunstig advies der verslaggevers werd besloten dit werk in de uitgaven der Akademie op te nemen. Geen spreker had zich aangemeld. De heer Verdam verklaarde zich bereid tot een korte mededeeling, en sprak over de jongste aanwinsten voor de Middelnederlandsche philologie, in het bijzonder over het sinds kort bekende nieuwe handschrift van den *Reinaert,* thans uitgegeven door Dr. Degering. Door verschillende voorbeelden liet de spreker zien, hoe het recht der tot dusverre gevolgde critiek in dezen nieuwen tekst een steun vond, al werden ook niet alle voorgestelde conjecturen er door bevestigd.

In de vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, gehouden op 6 Jan. l.l., hield de heer Dr. P. J. M. van Gils een voordracht, getiteld *Eenige opmerkingen over de Annales Rodenses.* Tot schade van onze vaderlandsche geschiedenis zijn deze weinig bekend, Moll en Acquoy b. v. kenden ze niet. Zij bestaan uit 3 deelen. Het oudste loopt van 1104-1157; het werd omstreeks 1148 begonnen. Het 2de deel is van den abt van Heijendal († 1733); het 3de bevat slechts de jaren 1700-1703, en is onlangs door den archivaris van Rolduc, Dr. Goossens, gevonden. Die oude Annales zijn een folio van 22 pagina's, met leemten die naar een afschrift van Heijendal werden aangevuld. Van Spaan begon aan een vertaling, die hij niet voortzette omdat hij een fout van den annalist ontdekte. De stijl der *Annales Rodenses,* die vooral de geschiedenis van het klooster bevatten, is nuchter. Verheffing van stijl is er in de beschrijving van den tweeden kruistocht en in de biographie van den stichter Ailbertus. De spreker behandelde vooral wat niet voorkomt bij Corten, in diens werk *Rolduc in woord en beeld*: zoo b. v. de houding van den annalist in den strijd over de Investituur; daarin trekt deze zeer duidelijk partij voor den Paus, terwijl de annalist van Egmond tot de partij van den Keizer behoort. Een merkwaardige vergissing van den annalist doet ons de quaestie stellen van de echtheid der nog bewaarde bulla confirmationis. Die quaestie van de stichting doet ons ook letten op vele kloosters in Friesland, die door Rolduc waren gesticht, iets waarmede Acquoy en van Slee onbekend waren. De spreker kon zich niet geheel vereenigen met de meening van Pertz over de fouten in de *Annales.* Hij zou wenschen eens te zien verschijnen een *Corpus Annalium Neerlandicorum* of wel *Monumenta Neerlandiae historica.* — De heer de Vries wisselde met den spreker van gedachten.

De Linschoten-Vereeniging, in het voorjaar van 1908 in Den Haag opgericht en van den aanvang af door veler belangstelling krachtig gesteund, kon reeds in de eerste helft van 1909 haar eersteling het licht doen zien, *De Reis van Jan Cornelisz. May* 1611—1612, bezorgd door Mr. S. Muller Fzn., die ook de voorrede schreef. Tegelijkertijd gaf zij, naar aanleiding van de Hudson-Fultonfeesten van dat jaar, een herdruk van de moeielijk verkrijgbare monographie van Murphy, getiteld: *Henry Hudson in Holland*; de heer Wouter Nijhoff heeft dien herdruk met hulp van Mr. S. Muller Fzn. en van den secretaris der Engelsche Hakluyt Society door toevoeging van aanteekeningen en bescheiden verrijkt.

En thans ligt het werk voor ons, waarop zij bij hare totstandkoming wel in de eerste plaats het oog gevestigd had, *Jan Huygen van Linschotens Itinerario.* In de maand December is de herdruk van die beroemde reisbeschrijving gereed gekomen. Op verzoek van het bestuur belastte zich de oud-hoogleeraar prof. dr. H. Kern met de taak, dien te bezorgen. De twee kloeke, voortreffelijk uitgedoste groot 8° deelen, waarin het verschenen is, strekken den Vereeniging zoowel als den editor en den publisher (Martinus Nijhoff) tot eer. Uit de Voorrede vernemen wij dat prof. Kern zich bij de bewerking van de aanteekeningen verheugen mocht in de medewerking van de heeren G. P. Rouffaer, prof. Heeres en dr. Colenbrander. De inleiding is eene vertaling van P. A. Tiele's uitnemende in het Engelsch gestelde inleiding op de in 1885 door dezen bewerkte uitgave der Engelsche vertaling van het *Itinerario* voor de Hakluyt Society. Eenige keurig uitgevoerde kaarten en platen zijn er uit de oorspronkelijke uitgave in overgenomen, en Linschoten's portret, het echte type van een wilskrachtigen zestiende-eeuwer, staat tegenover het titelblad. Wij wenschen het Bestuur van de Linschotenvereeniging geluk met de zoo wel geslaagde reproductie van de klassieke pennevrucht van dien baanbreker voor ons Oostindisch gezag, die zeker in dit verjongde gewaad door velen nader zal gekend worden, zooals hij dat dan ook verdient.

J. S. S.

Wij vestigen hierbij met nadruk de aandacht op de sedert 1 Sept. 1909 geregeld verschijnende maandelijksche nummers van *Nijhoff's Index op de periodieken van algemeenen inhoud* (prijs *f* 1.— per jaargang). Daarin vindt men geregeld en stelselmatig den inhoud onzer voornaamste tijdschriften van allerlei richting benevens die onzer voornaamste couranten weergegeven. Men kan dus met veel gemak daardoor op de hoogte blijven van den inhoud onzer periodieken. Schrijvers en onderwerpen zijn alfabetisch gerangschikt; de bellettristische stukken in proza en poëzie zijn evenals de tooneelstukken door bijzondere teekens aangewezen. Registers van recensies zijn in een afzonderlijk alfabet bijeengebracht. Zoo is ook voor ons land eindelijk een werk tot stand gekomen, dat reeds in 1878 door Du Rieu als wenschelijk werd aangemerkt. Het periodiekje, zooals de uitgever het indertijd bescheidenlijk noemde, is van groote waarde voor ieder, die op de hoogte wil blijven van ons geestelijk leven in al zijn uitingen, in het bijzonder voor letterkundigen en mannen en vrouwen met wetenschappelijke werkzaamheid.

P. J. B.

Bij de firma Teubner te Leipzig is verschenen de 13de druk van het Grieksch-Duitsche woordenboek van Benseler, (Pr. M. 6.75; geb. M. 8). De jongste uitgaven (van de 10de af) zijn bezorgd door Dr. Adolf Kaegi. Dit werk, waaraan reeds zoovele oudscholieren een aangename herinnering bewaren, zal zeker ook nu weer velen van dienst zijn. Het aantal geschriften waaruit woorden zijn opgenomen, is nog weer vergroot, o. a. met de *Auswahl aus den griechischen Philosophen* van Weissenfels, de *Ἀθηναίων πολιτεία* van Aristoteles, en de werken van Cicero. De uitgever meent dat men het boek thans zal kunnen gebruiken voor „alle Schriftwerke, die für den gymnasialen Unterricht, für Schul- und Privatlektüre sowie für Maturitätsarbeiten überhaupt in Betracht und zur Verwendung kommen". In een volgenden druk zou men wellicht allerlei etymologische opheldering kunnen weglaten: die vluchtige vergelijkingen hier en daar met woorden uit andere talen doen weinig nut.

De Redactie van het hieronder genoemde tijdschrift verzoekt ons het volgende bericht te plaatsen:

„*Die theologische Literaturzeitung*, das bekannte Organ der wissenschaftlich-kritischen protestantischen Theologie, zur Zeit herausgegeben von Adolf Harnack — Berlin, Hermann Schuster — Hannover, Arthur Titius — Göttingen, beabsichtigt hinfort neben der den Umkreis der Theologie umspannenden historisch-philologischen Arbeit auch der allgemeinen Religionsgeschichte reges Interesse zuzuwenden und über ihren gesamten Umfang durch „kritische Referate eingehend und gründlich zu orientieren". Auch sollen die Beziehungen der Religion zum modernen Geistesleben aufmerksam verfolgt werden. Dem steigenden internationalen Austausch entsprechend werden die Beziehungen zur Literatur des Auslandes noch mehr gepflegt werden; auch ausländische Gelehrte sind zum Bericht über ihre Literatur gewonnen. Ueber wissenschaftlich bedeutsame Unternehmungen, Funde von religionsgeschichtlicher Bedeutung werden kurze authentische Mitteilungen gebracht, wozu die Mitarbeit von interessierten Gelehrten des In- und Auslandes stets willkommen ist".

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1910, Décembre: J. Guiffrey, Histoire de la Marine française, II. — Ch.-V. Langlois, Études sur l'administration royale du XIIIe au XVIe siècle, II. — H.-Fr. Delaborde, L'Empire et la rivalité de Philippe Auguste et de Richard Coeur de Lion.

Indogermanische Forschungen, XXVII, 5: N. Jokl, Über „Etymologische Anarchie" und ihre Bekämpfung. — E. Kieckers, Zum altirischen *f*- und *b*-Futur. — **Anzeiger**, 2-3. — W. Havers, † Heinrich Zimmer.

Mnemosyne, XXXIX, 1: In memoriam Henrici van Herwerden. — † H. van Herwerden, Ad Vespas Aristophanis. — Dez., Ad Lexicon Graecum suppletorium. — J. van Leeuwen Jr., Homerica. XXXVII. De compositione Odysseae. — L. Rank, Observatiunculae ad Phaedrum (vervolg, zie *Mus.* XVII, 451). — J. J. Hartman, Ad Horatii Epl. I, 11,1. — Dez., Annotationes criticae ad Plutarchi opera (vervolg, zie *Mus.* XVIII, 75). — Dez., De agro Tomitano (Ovid. Pont. III, 1,19 sqq.). — S. A. Naber, Columbae internunciae.

Philologus, Supplementband XI, 4: R. Hirzel, Die Talion. — A. Mayer, Aristonstudien.

Rivista di Filologia classica, XXXVIII, 4: C. Barbagallo, Stato, scuola e politica in Roma repubblicana. — A. Taccone, Sulla interpretazione di una monca figura della „Tabula Iliaca" di Bovillae. — C. Lanzani, Silla in Grecia. — D. Bassi, A proposito della seconda edizione del Gudeman, *Grundriss zur Geschichte der klassischen Philologie*. — P. Rasi, Una forma rara del perfetto di *amicio*. — A. Balsamo, A proposito di una bibliografia. — L. Valmaggi, Di alcune particolarità grammaticali di Minucio Felice. — O. Nazari, Spizzico di etimologie latine e greche.

Mitteilungen des kais. deutsch. archäol. Inst., Athen. Abt., XXXV, 3: A. Brueckner, Kerameikos-Studien. — A. Frickenhaus, Heilige Stätten in Delphi. — G. P. Oikonomos, Eine neue Bergwerksurkunde aus Athen. — St. A. Xanthudides, Epinetron. — E. Maass, Die Lage des Demos Leukonoe. — Dez., Aglaurion. — G. Karo, Ein gestohlener Ring.

Röm. Abt., XXV, 1: L. Pareti, Per la storia e la topografia di Gela. — F. Studniczka, Zur augustusstatue der Livia. — E. Petersen, Septizonium. — J. B. Carter, Die etrusker und die roemische religion; 2-3: G. E. Rizzo, Il sarcofago di Torre Nova. — V. Macchioro, Per la cronologia dei vasi canosini. — A. Maiuri, L'iscrizione del Tempio di „Aphaia" in Egina. — L. Savignoni, Nuove osservazioni sull' iscrizione e sul tempio di Aphaia. — M. Bang, Die herkunft der roemischen sklaven. — B. Pace, I gioiell nel nuovo Menandro.

Journal Asiatique, 10ième Série, XV, 1: A. Roussel, Les anomalies du Râmâyaṇa. — Cl. Huart, Le diwan de Sélâma ben Djandal, poète arabe anté-islamique. — M. Dufresne, Un conte kurde de la région de Sö'örd transcrit et traduit. — C. Inostrancev, Note sur un point de l'histoire ancienne des Khârezm; XVI, 1: E. Amélineau, Étude sur le chapitre XVII du *Livre des Morts* de l'ancienne Égypte. — F. Martin, Le juste souffrant babylonien. — M. van Berchem, Sur la route des villes saintes.

Le Muséon, XI, 2: A. Roussel, Rāmāyaṇa. Études philologiques. — M. N. Dhalla, The use of ordeals among the ancient Iranians. — A. Roussel, Le langage des Fuégiens à la fin du XVIIe siècle et au commencement du XVIIIe. — Rivet et Beuchat, Affinités des langues du Sud de la Colombie et du Nord de l'Équateur (fin).

Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, XXXVI, 3: E. Sievers, Gegenbemerkungen zum Beowulf. — W. van Helten, Grammatisches. — Th. von Grienberger, *Uuinileudi*. — F. Wilhelm, Die fälschungen in den beiden Regensburger reichsabteien Ober- und Niedermünster. — W. Braune, Ueber neue Nibelungenfragmenten. — Dez., Zu den Trierer zaubersprüchen. — Dez., Ahd. *î* als relativpartikel. — Th. Frings und W. von Unwerth, Miscellen zur ags. grammatik. — Th. Gartner, Zu den zwei lautverschiebungen. — O. Behaghel, Zur Skeireins.

Zeitschrift für deutsche Philologie, XLII, 4: Th. von Grienberger, Zwei runeninschriften aus Norwegen und Friesland. — K. Guntermann, Ahd. *ârunti*, mhd. *êrnde*. — R. Kappe, Deutsche synaloephen in den Otfridhandschriften — A. Bley, Zur erklärung der ausdrücke *nœsta brœðra, annarra brœðra, þridja brœðra*. — W. F. Storck, Das „Vado mori". — A. L. Stiefel, Hans Sachsens drama „Der marschalk mit seinem sohn" und seine quellen. — Miszellen und literatur.

Anglia, XXXIV, 1-2: J. Kluge, Henry Mackenzie. — O. Hübschmann, Textkritische untersuchungen zu More's „Geschichte Richard's III., III. — R. M. Garret, Middle English Rimed Medical Treatise. — J. Le Gay Brereton, The Source of Ford's Perkin Warbeck. — E. P. Hammond, The Eye and the Heart. — O. B. Schlutter, Eine vergleichung von Sweets ausgabe des Codex Epinalensis mit der handschrift. — E. Einenkel, Nachträge zum „Englischen Indefinitum", V. — Nachruf Wilhelm Wetz.

Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen, CXXV, 1-2: C. C. Stopes und A. Brandl, Dr. Frederick James Furnivall. — O. Fischer, Die mittelalterlichen Zehnjungfrauenspiele. — H. Eybisch, Zur Entstehung von Ibsens „Brand", I. — M. Förster, Beiträge zur mittelalterlichen Volkskunde, IV. — J. W. Cunliffe, The masque in Shakespeare's plays. — F. Holthausen, Zur Quelle von Cynewulfs „Elene". — Lane Cooper, Wordsworth's conception of the „Ancient Mariner". — Federico Olivero, Il ritornello nella poesia di Dante Gabriele Rossetti. — A. L. Stiefel, Die „Centum et quinquaginta fabulae" des Pantaleon Candidus und ihre Quellen. — J. Franck, Scarroniana. — O. Nobiling, Berichtigungen und Zusätze zum portugiesischen Teil von Körtings Lateinisch-romanischem Wörterbuch (Fortsetzung). — Kleine Mitteilungen. — Beurteilungen und kurze Anzeigen.

Nederlandsch Archievenblad, XIX, 5: Verbetering der positie van gemeente-archivarissen. — Fruin, Nadere toelichting in zake de academische opleiding der archivarissen. — Congrès international des archivistes et des bibliothécaires.

— Beth, Gemeentearchieven (schutterij). — Ebell, Schutterij en landstorm.

Bulletin Nederl. Oudheidk. Bond, III, 5: Goekoop-De Jong, Praehistorische graven op de Doorwertsche heide. — Erasmus, Nicht Rembrandt sondern Maes. — Martin, Aanwinsten Mauritshuis.

Westdeutsche Zeitschrift, XXIX, 1-2: Ilgen, Zum Siedlungswesen im Klevischen. — Werner, Die Quellen der Reformation des Kaisers Friedrich III. — Witzel, Gewerbegeschichtliche Studien zur niederländischen Einwanderung in Deutschland im 16. Jahrh., I. — Schlüter, Die 1801-14. französischen Landesaufnahmen im linksrheinischen Gebiet

American Historical Review, 1910, Oct. Ferguson, Athens and Hellenism. — Beazley, Prince Henry of Portugal and the African Crusade of the 15th Century. — Catterall, The credibility of Marot. — Smith, The Mexican recognition of Texas. — Dunning, The second birth of the Republican Party.

Analecta Bollandiana, XXX, 1: P. Peeters, Pour l'histoire du synaxaire arménien. — F. van Ortroy, Pierre Ferrand O. P. et les premiers biographes de S. Dominique, fondateur de l'ordre des Frères Prêcheurs. — A. Poncelet, A propos de S. Brice. — Bulletin. — U. Chevalier, Repertorium hymnologicum (supplementum alterum).

Tijdschrift voor Munt- en Penningkunde, XIX, 1: Zwierzina, Penningkundige geschiedenis der Regeering van koningin Wilhelmina, I. — De Man, Een merkwaardige historieprent. — Van Kerkwijk, Munten en penningen te Brussel. — Ter Gouw, Waarheid en verdichting in de penningkunde.

De Gids, 1910, Dec.: Van Eeden, Koningschap en dichterschap. — Van Moerkerken, Het Diogenes-ideaal. — Bierens de Haan, De kunst van het genieten. — Van Wijk, Tolstoj; 1911, Jan.: Würtheim, Het rapport onzer dagen. — Reyers, In zake schoolopvoeding.

Onze Eeuw, 1910, Dec.: Havelaar, Rubens, Van Dijk en Jordaens. — Haspels, Nieuw licht over het Nieuwe Testament; 1911, Jan.: Bastiaanse, Het spellings- en taalstelsel van Kollewijn, I.

Tijdspiegel, 1910, Dec.: Serrurier, De strijd over het Quietisme. — Speelman, Neo-Romantiek; 1911, Jan.: Lorentz, Wat er den laatsten tijd op Nieuw-Guinea verricht werd.

Vlaamsche Gids, 1911, Jan.-Febr.: Van der Gehinst, Zeven brieven van Multatuli. — Lodewyckx, De gekleurde rassen van Zuid-Afrika. — Fris, Het geval van Mr. Claus van Lit.

Nieuwe Gids, 1910, Dec.: Bolland, De oude Gnosis. — Brinkgreve, Aeneas en Dido; 1911, Jan.: Veth, Hogarth en Cruikshank.

Indische Gids, 1911, Jan.: Van der Koog, Mr. A. R. Falck en onze aanspraken op Borneo.

Vragen des Tijds, 1910, Dec.: Bos, Onderwijshervorming, III.

Vragen van den Dag, 1911, Jan.: Nieuwenhuyzen, Aandeel der Belgen in de ontwikkeling van Nederland als koloniale mogendheid.

Theol. Tijdschrift, XLIV, 6: Wolff, Ontstaan der Synagoge. — De Zwaan, Exegese en syntaxis temporum; XLV, 1: Kristensen, De Zoon des Menschen. — De Zwaan, De oorsprong des Christendoms.

Teyler's Theol. Tijdschrift, IX, 1: Cannegieter, Wetenschap en Ultramontanisme. — Völter, Grundlage und Ueberarbeitung im Evangelium des Johannes. — Honigh, De jongste proeve van idealistische philosophie in ons vaderland.

Studiën, LXXIV, 4: H. Wilbers, De studie van den Pentateuch. — H. Duurkens, De Hemel in het oude geestelijke lied. — A. Gielen, De dichter Jacques Perk. — J. van Ginneken, De taal van het gevoel in gelaat, gebaar en klankexpressie.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Blok, Eene Hollandsche Stad, I: Nederl. Archievenbl. XIX, 2 (Gratama).

Excerpta historica iussu Constantini Porphyrogeniti confecta, vol. II, 2, rec. Roos: Berl. phil. Woch. 1910, n°. 51 (H. Kallenberg).

Feith e. a., Grafschriften: Bull. Oudheidk. Bond III, 5 (Overvoorde).

Fijn van Draat, Rhythm in English Prose: Archiv. f. d. Studium d. neueren Spr. u. Lit. CXXV, 1-2.

Franck, Mittelniederl. Grammatik, 2. Aufl.: Archiv. f. d. Studium d. neueren Spr. u. Lit. CXXV, 1-2 (H. Wirth).

Fruin, Rekeningen uit de Hollandsche Rekenkamer naar de Zeeuwsche overgebracht: Nederl. Archievenbl. XIX, 2 (Berns).

Van Herwerden, Lexicon Graecum Suppletorium, editio altera: The Athenaeum, Jan. 21, 1911.

De Bruyn Prince, Officieele bescheiden over Multatuli Tijdsp. 1911, Jan. (B. v. K.).

Van den Vos Reynaerde, hrg. von Degering: Archiv f. d. Studium d. neueren Spr u. Lit. CXXV, 1-2 (H. Wirth).

Van Rhijn, Templa Groningana: Bull. Oudheidk. Bond III, 5 (Overvoorde).

Wätjen, Die Niederländer im Mittelmeer: Lit. Zentralbl. 1911, n°. 3.

Westra, Multatuli: Tijdsp. 1911, Jan. (B. v. K.).

Rectificatie.

In het *Museum* van Dec. l.l. is ten onrechte vermeld (zie kol. 118), dat het werk van den heer van der Kemp, *De teruggave der O.-I. Koloniën,* in *De Indische Gids* van Nov. 1910 is aangekondigd door den heer de Meester: de recensent is geweest de redacteur van dat tijdschrift, de heer J. E. de Meyier.

PERSONALIA.

Benoemd: aan H. B. Scholen te Amsterdam: tot tijdelijk leeraar in het Fransch de heer H. van Meerten, tot leeraar in het Engelsch de heer A. de Froe, tot leeraar in de Geschiedenis en de Aardrijkskunde de heer A. Jochim; tot tijdelijk leeraar in het Hebreeuwsch aan het Gymnasium te Amersfoort de heer Dr. A. J. Wensinck; tot leeraar in het Fransch aan het Gymnasium te Assen de heer C. L. van der Graaf; opnieuw tot tijdelijk leeraar in het Engelsch aan de H. B. S. te Schiedam de heer S. Houtman; tot tijdelijk leeraar in het Duitsch aan het Gymnasium en aan de H. B. S. te Winschoten de heer S. Anholt; tot directeur van de H. B. S. te Bussum de heer Dr. G. H. Fabius; tot tijdelijk leeraar in het Fransch aan de Ned. Sch. v. Nijv. en Handel te Enschede de heer J. H. Dijkshoorn, en tot tijdelijke leerares in het Fransch aan de H. B. S. en de handelskl. aldaar mej. B. Koerber; tot leeraar in de Staatswetenschappen aan de H. B. S. v. m. te 's Gravenhage de heer Mr. Dr. H. J. van der Flier.

Eervol ontslag verleend op verzoek: met 1 Mei aan den heer F. Meyer als leeraar in het Fransch en in het Duitsch aan de H. B. S. te Groningen; aan de heeren Dr. H. W. E. Muller en J. Gerritsz als leeraren aan de H. B Scholen te Amsterdam; met 1 Maart aan den heer W. O Swaving als leeraar in het Ned. aan de H. B. S. te Middelburg.

ADVERTENTIEN.

VERSLAG

betrekkelijk de in 1911 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum*, is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal* van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van *f* 1000.**— zoodanig Verslag over de in **1911** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1912 op te maken en vóór 1 Juni 1913 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

LEEUWARDEN, Februari 1911. Mr. C. B. MENALDA.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF's UITGEVERS-Mij. te LEIDEN:

Een Boek van groot Nationaal Belang.

NEDERLAND

IN DEN AANVANG DER TWINTIGSTE EEUW.

GESCHETST IN WOORD EN BEELD
DOOR VERSCHILLENDE SCHRIJVERS,

ONDER LEIDING VAN JHR. MR. H. SMISSAERT.

Dit keurig uitgevoerd Boekwerk bevat ± **1000** bladzijden druks met ruim **500** afbeeldingen, een register van persoonsnamen en van zaken.

Verkrijgbaar in 12 Afleveringen, à **75 Cts.** per Aflevering, of gebonden in linnen band, ontworpen door THEO MOLKENBOER, à **f 9.60.**

Uitvoerig, rijk geïllustreerd Prospectus is bij elken Boekhandelaar gratis verkrijgbaar, terwijl proefafleveringen ter inzage zijn te bekomen.

Hollandsche Kunst, Reproducties in kleuren van beroemde oude Meesterwerken in het Buitenland.

Aangemoedigd door den grooten bijval van onze vorige uitgaven, MODERNE KUNST, OUDE KUNST en MEESTERWERKEN hebben wij een nieuw werk op touw gezet, in den geest der vorigen, doch, dat in keurigheid van uitgaaf deze zeer zeker nog zal overtreffen.

Wij beoogen met deze uitgave van **HOLLANDSCHE KUNST** te geven afbeeldingen der groote oude meesters der Hollandsche school, welke den oorspronkelijken kunstwerken zoodanig nabijkomen, dat de werken zelve de hoofdzaak zijn en niet de beschrijvende tekst. De Grootmeesters van onze Hollandsche School zullen in deze afbeeldingen bij het kunstminnend publiek worden ingeleid en dat wel door de best mogelijke reproductie-methode.

HOLLANDSCHE KUNST wordt uitgegeven in 8 afleveringen, elk met vijf artistieke platen en begeleidenden tekst. De afleveringen zullen platen bevatten o. m. van Frans Hals, P. de Hoogh, Janssens, Jan van der Meer, Van Delft, Rembrandt, Jacob Ruysdael, Terborgh, Jan Weeninx, Philip Wouwerman, Jan Steen, enz.

De prijs is *f* **1.25** per aflevering. — Afzonderlijke afleveringen worden niet verkocht.

Uitvoerig Prospectus van deze belangrijke uitgave is bij elken Boekhandelaar verkrijgbaar.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

18de Jaargang. **N°. 6.** **Maart 1911.**

Fraenkel, Geschichte der griechischen Nomina agentis auf -τήρ, -τωρ, -της(-τ-), I (van IJzeren).
Müller, De Graecorum deorum partibus tragicis (M. A. Schepers).
Carnoy, Notions pratiques de stylistique grecque (Hesseling).
Brakman, Annaeana Nova cet. (Wilde).
Baehrens, Panegyricorum Latinorum editionis novae praefatio maior (Kronenberg).
Brockelmann, Précis de linguistique sémitique, trad. par Marçais et Cohen (Wensinck).
Gibb Memorial Series, Vol. XI (Houtsma).
Brugmans en Oppermann, Atlas der Nederlandsche Palaeographie (Gosses).
Buitenrust Hettema, Van den Vos Reinaerde, II (J. Verdam).
Dibelius, Englische Romankunst, I (Swaen).
Knoke, Armin der Befreier Deutschlands (Koch).
Thiele, De Severo Alexandro Imperatore (Koch).
Schreiber, Griechische Satyrspielreliefs (C. W. Vollgraff).
Harnack, Entstehung und Entwicklung der Kirchenverfassung und des Kirchenrechts in den zwei ersten Jahrhunderten (van Nes).
De Lasteyrie, L'église de Saint-Philbert-de-Grandlieu (Smits).
Giraud, Blaise Pascal (Chantepie de la Saussaye).
Schoolboeken:
C. Sallusti Crispi Bellum Catilinae et Bellum Jugurthinum erklärt von Opitz, 2. Aufl. (H. D. Verdam).
Van Gelderen, Duitsch Woordenboek 2de dr. (Breuning).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Redacteur-Secretaris Dr. A. KLUYVER, Heerengracht 20, Leiden.

Ernst Fraenkel, Geschichte der griechischen Nomina agentis auf -τήρ, -τωρ, -της (-τ-). Erster Teil. Entwicklung und Verbreitung der Nomina im Epos, in der Elegie und in den ausserionisch-attischen Dialekten. Strassburg, Karl J. Trübner. 1910. (Pr. M. 7.50).

Het zou een overdreven eisch zijn te verlangen, dat een boek als dat, waarvan de titel hierboven staat afgedrukt, zich onderscheidt door boeienden stijl en door kleurrijke beschrijving; maar men mag toch ook niet, zooals de heer Fraenkel doet, zich van alle verplichtingen in dezen ontslaan. Hoe ter wereld kan een belangstellend en belanghebbend lezer er de aandacht bij houden, wanneer hij gesteld wordt voor een zin als dezen (p. 52): „Sie verhalten sich zu ἱκέτης etwa wie ἀνεκτός (schon Hom.) zu ἀνσχετός (dsgl.); πολύτῑτος Orak. bei Hdt. V 92 β: ἀτίετος (= *ἀτίί-ετος); ἀπευκτός Äsch. Suppl. 790 (Chor), Agam. 638, Plat. legg. I 628 c, ep. VIII 353 e, πολύευκτος Orak. bei Hdt. I 85, Äsch. Eumen. 537 (Chor), Xen. Cyr. I 6,45: ἀπεύχετος πολυεύχετος; ἄναρκτος Soph. fr. 27 N.[2] = Hesych s. v., Thuc. V 99: ἀνάρχετον βίον Äsch. Eumen. 525 im Chorgesange (so Wieseler statt ἄναρκτον M, ἀνάρκητον f g. vgl. ἀρχέτας bei Eur., ἀρχεσίμολπος Stesichor. bei Athen V 180 e = fr. 77 Bgk.[4]" Zoo vindt men er meer, ten deele een gevolg van de overdreven lust van den schrijver om al wat hij weet — en dat is niet weinig — in zijn boek op te nemen, ook al doet het niets ter zake en al is het sinds lang door anderen gezegd; de verklaring b.v., door F. gegeven van het woord ἐπιούσιος uit het Onze Vader (p. 12) vindt men reeds bij Blass Gr. d. N. T. Gr.[2] p. 68. Dit gemis aan zelfbeperking is m. i. een van de ernstigste gebreken van Fraenkel's hoogst verdienstelijk boek, dat te beschouwen is als het eerste deel van een omvangrijken arbeid, die de geschiedenis wil geven van de Nomina agentis op -τήρ, -τωρ en -της tot in de Koine, en de verklaring van de relaties dezer suffixen, zoowel met elkaar als met overeenkomstige vormingen in verwante talen. Het behoeft nauwelijks gezegd, dat de schrijver, die zich sinds lang beweegt op het terrein van het Grieksch woord-onderzoek, ook nu niet opgezien heeft tegen een zelfstandig verzamelen en schiften van het materiaal in zijn geheel; hoe groote moeielijkheden hij daarbij moest overwinnen, begrijpt ieder, die weet, hoe droevig het nog gesteld is met de inventariseering van den Griekschen woordschat. Is het te verwonderen, dat de heer F. door al dat pluizen zich den gezichtskring wel wat schijnt beperkt te hebben? Ten minste, slechts hieraan meen ik een paar bezwaren te kunnen toeschrijven, die de lectuur van het boek bij mij deed opkomen.

De heer F. toont voortdurend volkomen bekend te wezen met al wat in onzen tijd aan vroeger onbekende vormen en woorden uit papyri en inscripties is te voorschijn gekomen; maar moest hij niet juist daardoor voorzichtiger zijn in het trekken van conclusies uit het feit, dat in het tot nu toe bekende Grieksch een vorm of een woord niet voorkomt? Uitlatingen als deze: „ἱεροθύτας .... als echtdorisch ist es sicher nicht anzu-

sehen, da es nur auf dorischen Inschriften verhältnismässig späten Datums auftritt" (p. 152) vinden wij herhaaldelijk; hoe verstandig de schrijver elders (p. 180) ook spreekt van ons „für die ältere Zeit leider allzuspärliches Material" — telkens schijnt hij uit te gaan van het zonderlinge denkbeeld, dat het Grieksche vocabularium ons thans volledig bekend is. En toch, wie weet wat de dag van morgen voor nieuws zal brengen?

Ook de al te groote eerbied, dien de schrijver voor de littera scripta toont te bezitten, doet m. i. afbreuk aan de waarde van het werk. Niet alleen toch acht hij het niet beneden zich om b.v. beteekenis te hechten aan de traditie λωβητήρ, als vocativus voor λωβητέρ, bij Homerus, maar hij vervalt ook telkens in de fout van een thans verdwenen philologengeslacht, dat bijna onvoorwaardelijk geloof hechtte aan wat als de waarheid is verkondigd door Hellenistische en Byzantijnsche grammatici en lexicographen. Het woord ἀσπιστής b.v. mag volgens Fraenkel (p. 22) niet direct met ἀσπίζειν in verband gebracht worden, vooral omdat door Hesychius ἠσπικότες· βοηθήσαντες (ἠσπικότες· συνελθόντες Suidas) het verbum „belegt ist in einer Bedeutung, die zu ἀσπιστής 'schildtragend' nicht besonders passt". Alsof er niet in den Homerischen tijd een verbum ἀσπίζειν kan hebben bestaan, waarvan de beteekenis zich in den loop der eeuwen heeft gewijzigd in de door Hesychius en Suidas aangegeven richting. Een taalhistoricus als Fraenkel moest toch in dezen meer inzicht toonen; of moeten we tot de conclusie komen, dat de schrijver soms blij is zijn argumentatie te kunnen besluiten door een dergelijk beroep op een zoogenaamd antieke traditie? Ook elders toch toont de heer F. zich geenszins afkeerig van steun van zeer bedenkelijk gehalte; zoo wanneer hij meent te mogen constateeren, dat de -τής-nomina van verba op -ᾶν afgeleid voor een groot deel slechts in de jongere boeken van Homerus voorkomen (p. 25). Is de schrijver er dan nog niet van overtuigd, dat een lexicographische oplossing der Homerische quaestie — gesteld, dat er een oplossing noodig is — tot de onmogelijkheden behoort? Niet minder bedenkelijk is m. i. de overdreven neiging om woorden, die een heel normaal bestaan kunnen hebben gehad te beschouwen als kunstmatige vormen. In een varia lectio b.v. van Sophocles fr. 708 D vindt men de uitdrukking εὐείρας ἀμνούς. „Dies würde 'schönwollige Lämmer' heissen und gleichfalls eine Kunstbildung sein" (p. 130). Waarom? „Es ersetzt reguläres εὔερος", dat elders voorkomt. Is het nu niet denkbaar dat de „unreguläre" vorm in de levende taal bestaan heeft? Tegen tal van opmerkingen door den schrijver in zijn vierde Abschnitt gemaakt, kan men een dergelijk bezwaar in het midden brengen.

Van groote beteekenis is het voor dit werk te achten, dat de schrijver allerminst tot die linguisten behoort, die het Grieksch alleen uit indices en grammatica's kennen: hij bewijst telkens behoorlijk met de auteurs vertrouwd te zijn. Des te meer viel het mij op, dat Fraenkel ter verklaring van het bekende μενετοὶ θεοί uit de Aves (vs. 1620) meer dan een halve bladzijde vol geleerdheid noodig heeft. Wat kan er onder μενετός zoowel bij Aristophanes als bij Thucydides I 142 anders verstaan worden dan *kunnende wachten*? Dat de adjectiva op -τός oorspronkelijk tot geen bepaald genus verbi behooren, en dus ook wel actief kunnen gebruikt worden, is een opmerking, ook door F. gemaakt (p. 84). Evenmin betaamt het een philologisch gevormd linguist om ter verklaring van een vorm μαθετάς voor μαθητής, die op een inscriptie voorkomt, te denken aan assimileering aan den vorm εὑρετής... op grond hiervan, dat μαθητής en εὑρετής bij Plato meermalen synoniem zijn. Dat heeft bij Socrates-Plato zijn goede reden, maar het bewijst niets voor een inscriptie. In 't algemeen gezegd: de heer Fraenkel wil te veel voor alles een verklaring zoeken en zijn stellingen à tort et à travers verdedigen. Ik denk b. v., dat hij niet veel aanhangers zal vinden voor zijn bewering (p. 3), dat διόπτης en προδότης niet te beschouwen zijn als substantiva verbalia van διορᾶν προδιδόναι, maar als composita van de nomina agentis der simplicia ὁρᾶν en διδόναι.

Doch ik wil niet doorgaan met aanmerkingen te maken op een zoo degelijk werk, waarvan de lectuur mij zeer leerzaam is geweest, al kan ik niet zeggen, dat dit leeren aan spelen gelijk was. Liever wil ik nog even de m. i. onaantastbare resultaten vermelden, waartoe de heer Fraenkel gekomen is; zij zijn te formuleeren in de volgende stellingen:

I. De niet-samengestelde nomina agentis op -της zijn in de plaats getreden van oudere vormen op -τήρ en -τωρ.

II. In het Ionisch-Attisch zijn -τήρ en -τωρ slechts in bijzondere gevallen gebleven, speciaal ter aanduiding van werktuignamen (vgl. hiermede van Leeuwen, Enchiridium p. 327); andere dialecten, b.v. het Dorisch, zijn in dezen meer conservatief geweest.

III. In de samengestelde nomina agentis is van den aanvang af -της gebruikelijk geweest; van samengestelde verba worden substantiva verbalia op -τήρ en -τωρ gevormd, wanneer de verbinding van praepositie en verbum tot een volkomen eenheid is geworden.

IV. Geheel afzonderlijk moeten de substantiva op -της beschouwd worden, die van nomina zijn afgeleid, zooals οἰκέτης, πολίτης, δημότης; ook hier is -της volkomen op zijn plaats.

V. De dichters der Alexandrijnsche periode en van later tijd maken in hun streven om de epische taal na te volgen op geheel onregelmatige wijze vormen op -τήρ en -τωρ, vooral ook feminina op -τειρα.

Wel zijn deze resultaten allerminst onverwacht voor wie niet geheel onkundig is in deze; doch het is toch hoogst nuttig, dat eens door bespreking van het volledige materiaal voor een enkel geval wordt aangetoond, hoe de Grieksche taal zich ontwikkeld heeft. De voortzetting van Fraenkel's arbeid zie ik dan ook te gemoet, wel niet met spanning, doch zeker met belangstelling.

's-Gravenhage. J. van IJzeren.

Ericus Müller, De Graecorum deorum partibus tragicis. Gieszen, Töpelmann. 1910. (Pr. M. 5.20).

Deze studie is verschenen als het derde deel van Band VIII der „Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten"[1]. De schrijver, een leerling van Albrecht

[1]) Het eerste caput verscheen eerst apart in 1909 als dissertatie van Koningsbergen onder den titel „de Graecorum deorum partibus Aeschyleis".

Dieterich en door dezen sinds overleden geleerde tot de behandeling van dit onderwerp opgewekt, gaat na welke de rol is van de Goden die optreden in de drama's van Aeschylus Sophocles en Euripides. In den breede (het boek telt niet minder dan 140 flinke pagina's text) wordt dit voor de verschillende bewaarde zoowel als grootendeels verloren stukken uiteengezet.

Aangezien, zoo redeneert de heer Müller, de tragedie zelve een heilig spel was, ontstaan uit oude hymnen ter eere van Dionysus, en dus eens uitsluitend Dionysussagen tot onderwerp had, zal ongetwijfeld deze God zelve in den beginne herhaaldelijk ten tooneele zijn verschenen. Geen wonder dus dat later, toen de kring der te behandelen sagen zich verwijdde, ook andere Goden optraden. Deze samenhang blijkt uit de wijze van optreden. Volgens de oude heilige sagen hebben de Goden zelve hun cultus en ritus ingesteld. Vergelijkt men nu de Homerische Hymnen, dan zullen natuurlijk in de heilige spelen de Goden ten tooneele zijn gevoerd als instellers dier overoude gebruiken en plechtigheden. Als zoodanig nu treden ze ook gewoonlijk op in de drama's die wij kennen of gedeeltelijk kennen: geheel anders dus dan in het epos. Een verdere schrede was, dat men staatsinstellingen, verbonden enz. als het ware kon heiligen door ze voor te stellen als ingesteld of althans goedgekeurd en bekrachtigd door de Goden. Zoolang nu het naïeve geloof aan de Goden, als ten nauwste met de menschen verbonden en met hen verkeerende, voortduurde, verschenen die Goden in de tragedies op hetzelfde niveau als de menschen en volstrekt niet op een bepaalde plaats: hun rollen waren innig met het stuk samengeweven: zóó bij Aeschylus vooral. Maar Euripides bracht in dit alles een groote verandering: in zijn stukken verschijnen de Goden òf in de prologen òf, en voornamelijk, aan het einde, en niet meer naast en te midden van de stervelingen, maar òf voordat de menschen optreden òf aan het slot ἀπὸ μηχανῆς: zoo hangen dus zijn Godenrollen veel minder samen met inhoud en voorstelling van het geheel. Deze Godsverschijning overigens wordt door Euripides niet, zooals men vroeger gewoonlijk aannam en velen nog meenen, gebruikt als middel om de onontwarbare menschelijke zaken door bovenmenschelijke ingrijping tot een oplossing te brengen: immers men kan aantoonen dat hij de meeste van zijn tragedies gemakkelijk zonder de θεία ἀγγελία had kunnen samenstellen. Neen, bij nader onderzoek ziet men overal, dat de Goden optreden, deels evenals in de stukken der oudere dichters om b.v. een αἴτιον van een of ander overoud gebruik te ontvouwen, deels om zich te zuiveren van dat wat in het stuk zelve tegen hen is aangevoerd: zóó verkrijgt de dichter nog een pakkend, verheven en verzoenend slot.

Ziedaar de ongetwijfeld belangwekkende hoofdinhoud. Niet onaardig is het om hiernaast te leggen de woorden, die Dieterich aan den Deus ex machina wijdt in zijn artikel over Euripides (Pauly-Wissowa VI 1272): „die Göttererscheinung am Schlusze überhaupt hat Euripides nicht erfunden, und wenn sich herausstellt, dass das einzige was in keiner Schluszszene mit dem Deus ex machina fehlt, die Stiftung irgend eines Kults, die Gründung einer Stadt.... kurz irgend ein αἴτιον ist, so wird man annehmen dürfen, dass diese Gottesoffenbarung,.... am Schlusz zum Teil noch immer mit dem aitiologischen Element des heiligen Spiels zusammenhängt, wenn der Mythos z. B. die Einsetzung eines Kults erklärt und darstellt." En even verder: „Es ist sehr bezeichnend, dass Euripides am Schlusze fast immer mit besonderem Eifer zu der heiligen Legende zurückkehrt, die er so oft selbst zuvor zerstört hat, und dass er offenbar bewuszt an ältere Kunst.... anknüpfend, in für die Zuhörer besonders reizvoller Weise das Spiel in die Erinnerung an bekannte oder bestehende heilige Einrichtungen und heilige Traditionen einmünden läszt" [1]).

In dit opzicht komt dus de heer Müller na een nauwkeurig onderzoek de opvatting van zijn leermeester versterken. Juist nauwkeurigheid en volledigheid zijn, dunkt me, de hoofd-kwaliteiten van deze studie, die wel in 't algemeen geen nieuwe gezichtspunten biedt, maar waarin toch vrijwel alles wordt besproken wat over dit onderwerp verschenen is. Bovendien behandelt de schrijver bij zijn bespreking van de verschillende stukken en fragmenten vrij uitvoerig de kwesties die hij ontmoet, b. v. bij Aeschylus die over Eumeniden vss. 667—673 en 767—774 en over de Prometheus-trilogie.

Ik wil deze aankondiging niet sluiten zonder een opmerking te maken over het papyrusfragment van Euripides' Antiope, dat bij de behandeling van dat drama in zijn geheel is opgenomen. Volgens de text, die ons hier geboden wordt, zegt Hermes vss. 46 sqq. tot Zethus en Amphion:

> σὺ μὴ [κάμῃς] τὸ πνεῦμ[α] πολεμίων λαβών,
> Ζῆθ', ὡς [πρίν, ἔχε] πόν[ο]ν, σύ[δη]ν δ' Ἀμφίονι
> λύραν ἐ[παιν]ῶ δ[ιὰ] χερῶν ὡπλισμένον
> μέλπειν θεού[ς ὡι] δαῖσιν.

Weil stelde voor, vss. 46 en 47 aldus te lezen:

> σὺ μὴ [καμοῦ] τὸ πνεῦμ[α] πολεμίων λαβών,
> Ζῆθ', ὡς [κυνη]γῶν· ἡσυ[χῇ] δ' Ἀμφίονι

Diels daarentegen:

> σὺ μὲν [φθόρον] τὸ πνεῦμ[α] πολεμιῶν λαβών,
> Ζῆθ', ὡς [πρίν, ἔχε] πόν[ο]ν, σύ[δη]ν δ' Ἀμφίονι

Zonder nu te willen beweren, dat de aanvullingen van Weil de eenig ware zijn (de onbestaanbare vorm καμοῦ is natuurlijk een vergissing of drukfout), lijken ze me toch verre te verkiezen boven die van Diels, bij wie het Grieksch zoowel als het metrum leelijk in de knel komen. De keuze van Müller was hier verre van gelukkig.

Den Haag. M. A. Schepers.

---

[1]) Cf. Lindskog „Studien zum Antiken Drama" (1897) pag. 70-89. Op pag. 88: „In den Dramen, worin Euripides gegen die üblichen religiösen Vorstellungen polemisiert, hat er... die Schluss-scene des Dramas oft so gestaltet, dass er die im Vorhergehenden gemachten Angriffe... zu sühnen versucht... Die Schluss-scene des Dramas machte eine Negation, eine Palinodie aus."

A. Carnoy, Notions pratiques de stylistique grecque. Louvain, J.-B. Istas. 1910.

Griekse thema's worden bij ons bijna uitsluitend gemaakt om aan de leerlingen de vormen van de taal in te prenten; het is een schriftelijk overhoren van de vormen der spraakkunst. De heer Carnoy hecht aan vertalen in het Grieks een hogere betekenis; men moet, zo meent hij, gelijk in Engeland geschiedt, zich er in oefenen proza van zeer onderscheiden soort in goed Atties over te brengen, om smaak te krijgen in „la sobriété" en „la limpidité du style", om vrij te worden van „la tyrannie des mots". Dat de Engelse filologen, schoon in de regel minder geleerd dan de Duitse, beter de kunst verstaan om het eigenaardige van een tekst te begrijpen en te verklaren, is aan die oefening te danken. Zij hebben het ware gevoel voor de taal gekregen, zegt de schrijver, door die zelf te gebruiken. Zijn boek is niet bestemd voor gymnasiasten of jonge studenten, maar voor degenen die weldra leraar zullen worden of het reeds zijn.

In het eerste gedeelte van het werk worden verschillende stukken van Franse schrijvers (Mgr. d'Hulst, Lacordaire, Daudet enz.) in het Grieks vertaald, met uitvoerige bespreking van het „waarom" der noodzakelike verschillen van uitdrukking; het tweede deel bevat proeven van vertaling, geleverd door Engelse filologen; in het derde en uitgebreidste deel (blz. 65—327) worden regels en opmerkingen gemaakt naar aanleiding van de voorafgaande vertalingen, waarbij aan de lezer een overvloed van wit papier wordt gelaten om het aantal regels en voorbeelden te vermeerderen. Een bibliografie en een verzameling Griekse gedichten van Engelsen vormen het slot van het boek.

Ik geloof dat men door het bestuderen der verschillende vertalingen — waaronder vooral vele Engelse van buitengewone maestria getuigen — en het ter harte nemen van Carnoy's opmerkingen, heel veel Grieks zal kunnen leren. De schrijver wijst er telkens op dat het Griekse proza veel minder abstrakte woorden, omschrijvingen, beeldspraak en subjektieve opmerkingen van de schrijver gedoogt dan wij in de moderne talen gewoon zijn te ontmoeten, en hij toont aan hoe men daarmee rekening heeft te houden bij het vertalen, evenals met de behoefte van de Grieken om de zinnen nauw aan elkander te verbinden en door partikels aan woorden en delen van de zin relief te geven, een behoefte, had de schrijver er bij kunnen voegen, die geen volk minder gevoelt dan de Fransen. Behalve deze algemene karaktertrekken worden tal van fijne biezonderheden aangewezen; het overwegen van dit alles, en het in toepassing brengen bij eigen oefening, moet natuurlik ons inzicht in het kenmerkende van Griekse stijl zeer verscherpen en ons grote diensten kunnen bewijzen bij het lezen der klassieke auteurs.

Onder Grieks verstaat de schrijver het Atties uit de vijfde en vierde eeuw, zijn modellen zijn de Oratores, Plato en Thucydides. In een studieboek is dit prakties gerechtvaardigd; tevens is het dat theoreties in dit werk, dat zich ook ten doel stelt de smaak van de lezer te veredelen. Intussen wordt de taak van de vertaler door die beperking soms verzwaard en zijn oordeel over de moderne talen daardoor onbillik. Zo brengt Carnoy de volgende zin van Mgr. d'Hulst (Panégyrique de Jeanne d'Arc) in het Grieks over en spreekt dan van „la simplicité du style grec et la pompeuse logomachie du style français": „C'est lui [God] qui prépare et qui pétrit ces groupes humains, qui écrit sur leurs fronts la marque de leur génie, qui forme dans leurs coeurs le désir de leur grandeur et la passion de leur indépendance. Puis il les lance dans l'histoire avec leur vocation et leur destinée" enz. enz. Ik geloof dat het vrij wat gemakkeliker zou wezen dit specimen in de taal van een rhetor als Aristides over te brengen dan in het Grieks van Lysias, en dat iemand die in genoemde mooischrijver niet wil zien de vertegenwoordiger van „le style grec" ook het aangehaalde stuk Frans niet mag beschouwen als weergevend „le style français".

Het leerrijke boek van de heer Carnoy geeft aanleiding tot beschouwingen over schoonheid van taal, maar het *Museum* is daarvoor niet de plaats. Een paar opmerkingen die ik bij de lektuur van het werk maakte, wilde ik echter graag in zeer beknopte vorm aan het oordeel der lezers onderwerpen De goede eigenschappen van het Atties proza schrijft de heer Carnoy terecht toe aan nauwe aansluiting bij het gesproken woord (blz. 2). Volgt daar niet uit dat wij, om ook onze stijl te bewaren voor holle woorden en misbruik van beeldspraak, goed zullen doen met niet te ver ons te verwijderen van wat beschaafde mensen spreken? Zo kunnen ook zij van het voorbeeld der Grieken profiteren die niet in staat zijn de Griekse modellen te bestuderen. — Het trof mij dat vele Griekse vertalingen in het boek, door filologen van naam met talent gemaakt, zo moeilik te begrijpen zijn, als men niet eerst de tekst in de moderne taal heeft geraadpleegd. En waar geen duisternis is, krijgt men dikwels de indruk dat alles met zorg is weergegeven, en toch de vertaling en het oorspronkelike niets op elkaar gelijken. Als voorbeeld van hetgeen ik bedoel, tevens als proeve van vertaling, schrijf ik een zin uit een stuk van Tartarin de Tarascon af, dat door de heer Carnoy in het Grieks is overgebracht. „Donc, tous les Dimanches matin, Tarascon prend les armes et sort de ses murs, le sac au dos, le fusil sur l'épaule, avec un tremblement de chiens, de furets, de trompes, de cors de chasse. C'est superbe à voir. Par malheur, le gibier manque, il manque absolument." Het Grieks luidt: ὁπόταν δ' ἑορτὴ ᾖ πρῳ τῆς ἡμέρας τὰ ὅπλα λαβόντες εἰς ἀγρὸν χωροῦσιν ἔχοντες πήρας καὶ δόρατα καὶ πολλὰ τοιαῦτα οἷον κύνας καὶ ἰκτίδας καὶ βύκανας καὶ κέρατα, ὥστε θέαν μὲν λαμπροτάτην εἶναι ἰδεῖν· θηρίον δ' οὐκ ἔστιν οὐδὲν οὐδαμοῦ.

Wat uit het oorspronkelike is weggelaten heeft de vertaler opzettelik, om redenen die hij duidelik verklaart, ter zijde gelaten. Misschien zal hij de afstand tussen zijn werk en het origineel aan zichzelf toeschrijven, maar deze bescheiden verklaring zou ik niet afdoende vinden; ik geloof dat goed modern proza geen geringere — naar mijn smaak zelfs hogere — kwaliteiten heeft dan het Grieks, en deze kan men niet weergeven als men wil dat de vertaling herinnert aan de taal die wij uit de Oudheid gewoon zijn.

Leiden. D. C. Hesseling.

C. Brakman Jf., Annaeana nova. Velleiana. Ad scriptores Hist. Aug. Ad Panegyricos latinos. Lugduni Batavorum, E. J. Brill. MCMX.

Van dezen tweeden bundel, dien de vruchtbare pen van Dr. Brakman ons aanbiedt, kan ik ongeveer hetzelfde getuigen als van zijn eerste proeve.

Ook hier vinden wij naast vele voortreffelijke en zeer gelukkige emendaties, andere die minder, sommige die m. i. niet voldoen.

Vorm en inkleeding zijn insgelijks dezelfde gebleven. Blijkbaar is de geleerde schrijver van meening, dat zijn schrandere gissingen een philoloog zooveel intellectueel genot verschaffen, dat alle esthetische streeling overbodig, wellicht schadelijk moet heeten.

Van de 94 plaatsen, die B. bespreekt, zijn er 12 aan Seneca's treurspelen, 4 aan zijne brieven, 6 aan zijn dialogi ontleend. Seneca's vader (de „Rhetor") is door 16, Velleius Paterculus door 10, de Scriptores Historiae Augustae door 24, de Panegyrici latini door 22 plaatsen vertegenwoordigd.

Ik kan er niet aan denken dien geheelen rijkdom voor de lezers van het *Museum* uit te spreiden. Ik bepaal mij bij een bloemlezing uit de conjecturen op Seneca's treurspelen, daar deze mij, alles saamgenomen, het best bevallen en bovendien zeer geschikt voorkomen om B.'s licht- en schaduwzijde te doen kennen. Sommige van deze gissingen zijn, m. i. overtuigend en liggen zoo vlak voor de hand, dat men zich zou verwonderen ze niet reeds lang in den tekst te zien opgenomen, als het ei van Columbus ons niet het „nil admirari" te binnen bracht.

De eerste verbetering voldoet mij al aanstonds uitstekend.

H.F. 353: ars prima regni est posse < *et* > invidiam pati.

Evenzoo Phoen. 456: donate matri *pacem*, si placet scelus cet.

Hier schrijft B. in plaats van *pacem*, dat met het metrum in strijd is, *placida*:

> donate matri *placida*, si placet scelus cet.

Ook voor H.F. 1312: *letale* ferro pectus impresso induam, waar Peiper het m. i. onmogelijke *laetare* geeft, vindt B. een zeer scherpzinnige verbetering.

Hij veronderstelt nl., dat het hier misplaatste *letale* eerst als een soort van verklaring of scholion boven ferro geschreven werd; aan het begin van het vers stond een ander adj. dat pectus bepaalde, bv. *senile*, maar dat voor het foutieve *letali* (bij de verplaatsing in leta*le* veranderd) moest wijken:

> *letali*
> *senile* ferro pectus impresso induam.

De oorspronkelijke tekst luidde derhalve:

> *senile* ferro pectus impresso induam.

In zijn vorigen bundel heeft B. verschillende plaatsen op dezelfde wijze vaak zeer gelukkig geëmendeerd. Hier schijnt mij zijn voorstel, zoo al niet bepaald overtuigend, toch zeer aannemelijk.

Minder gelukkig was de schrijver, toen hij hetzelfde geneesmiddel toepaste op een plaats der Octavia, die, zooals bekend is, gewoonlijk samen met de tragedie's van Seneca wordt uitgegeven.

Men leest daar, Oct. vv. 34 ss.

> Fulgore primo captus et facie nova
> fallacis aulae, quisquis attonitus stupet,
> *sub uno latentis* ecce Fortunae impetu 36
> modo praepotentem cernat eversam domum.

Dat het begin van v. 36 foutief is, behoeft geen betoog. De Teubner-editie van 1902 (Peiper-Richter) geeft hier:

> *subito* latentis ecce Fortunae impetu cet.

B. slaat een anderen weg in. Hij zoekt de fout niet zoozeer in *sub uno*, maar in *latentis*. Dat woord, meent hij, is wederom een indringer, oorspronkelijk als verklaring boven de ware lezing *caecae* geschreven.

Het vers luidde oorspronkelijk:

> *latentis*
> uno sub ecce *caecae* Fortunae impetu cet.

Dat door deze verandering de welluidendheid gebaat wordt, zal wel niemand beweren; voorstanders der gewijzigde latijnsche uitspraak kunnen hun hart er aan ophalen! — Bedenkelijker nog is de fout tegen het metrum die aldus insluipt.

Hoe schreef toch vader Horatius?

> „(Jambus) .... haud ita pridem
> „Spondeos stabiles in iura paterna recepit,
> „Commodus et patiens, non ut de sede *secunda*
> „Cederet aut *quarta* socialiter."

Het is bekend, dat zoowel Seneca als de onbekende dichter der Octavia zich streng aan dien regel houden. B. heeft trouwens zeer terecht in het hierboven aangehaalde vers (Phoen. 456) diezelfde fout — een *spondeus* in den vierden voet — door een gelukkige gissing doen verdwijnen. Ten overvloede heb ik mij de moeite getroost alle trimetri der Octavia nauwkeurig te onderzoeken zonder een enkel voorbeeld van een dusdanige vrijheid te kunnen ontdekken.

Hier kan ik B. dus niet volgen. Moest *ik* de Octavia uitgeven, ik zou mij vermoedelijk bij de lezing der Teubner-editie neerleggen of wellicht *sub* schrappen:

> uno latentis ecce Fortunae impetu cet.

Ik vrees slechts, dat men die emendatie al te eenvoudig zou noemen.

Nog eenmaal heeft B zich tot het overtreden derzelfde metrische wet laten verleiden.

Med. 680 leest men:

> et triste laeva *comprecans* sacrum manu.

Voor deze moeilijke plaats heeft men reeds heel wat conjecturen uitgedacht. Een afwijkende lezing is *complicans;* Bücheler wil *comparans*, Kretschau *comprimens*, Peiper Richter geeft *congregans*.

B. schrijft: et triste laeva *contrectans* sacrum manu.

Wat den zin betreft, voldoet deze verbetering uitstekend; met het metrum komt zij in botsing, daar de vierde voet wederom een spondeus zou worden.

Mag ik zelf een gissing wagen, niet beter wellicht, maar ook niet slechter dan de hier vermelde, dan zou ik schrijven:

> et triste laeva *congerens* sacrum manu.

Ook uit de andere conjecturen van Dr. Brakman zou men menige interessante vondst kunnen opdiepen. Tot mijn spijt moet ik ze stilzwijgend voorbijgaan; ik vermeld slechts terloops de zeer vernuftige verbetering op Pan. lat. V, 10:

Italia ipsa gentium domina plurimarum urbium suarum excidia moerebat: non erat causa tum doloris in singulis, cum paene omnibus *laceraretur* (i. pl. van het misplaatste *careretur*).

Mariëndaal b/Grave. C. Wilde S. J.

W. A. Baehrens, Panegyricorum Latinorum editionis novae praefatio maior, accedit **Plinii panegyricus exemplar editionis.** Groningen, I. B. Wolters. 1910. (Dissertatie van Groningen).

Nu het werk reeds bij Teubner ter perse is en de uitgever, blijkens zijne inmiddels in de *Mnemosyne* verschenen aanteekeningen op het stuk der textkritiek hier en daar tot andere inzichten is geraakt, mogen voorloopig alleen de in de praefatio behandelde fundamenteele zaken besproken worden.

Een nauwgezette vergelijking der HSS., — 34 waarvan drie door den heer Baehrens ontdekt en ruim de helft opnieuw vergeleken, de overige bijna alle op enkele plaatsen geraadpleegd —, heeft den uitgever tot de overtuiging gebracht dat het door zijn vader, Prof. Baehrens, gegeven stemma codicum in hoofdzaak het juiste is: afgezien van drie fragmenten van ouderen oorsprong, berust de traditie op een thans verloren Mainzer handschrift (M) door Aurispa in 1433 ontdekt; de deteriores stammen alle af van het afschrift van Aurispa. De Upsaliensis (A) moet ook een afschrift zijn van M, tenzij men zou willen aannemen dat Joh. Hergot, die 1458—60 te Mainz vertoefde, een aan Aurispa onbekend ander exemplaar gecopieerd heeft; een derde ten nauwste met A verwant afschrift is H, de Harleianus: dus

Het bewijs dezer afstamming inleidende, kiest de heer B. als punt van uitgang de „codd. deteriorum fons, Aurispae exemplar". Deze codices zijn in tegenstelling van A en H vol willekeurige veranderingen, die door hun veelvuldige onderlinge overeenkomst op gemeenschappelijke interpolatie (van Aurispa) wijzen; niets let ons, zegt hij, om aan te nemen dat de fouten van A en H ook in M voorkwamen, maar door Aurispa niet zijn overgenomen en zoodoende niet in de dett. gepropageerd.

Voorzeker, niets let ons: maar waarschijnlijk gemaakt is tot dusverre niets; op het voorloopig als mogelijk veronderstelde stemma (p. 10)

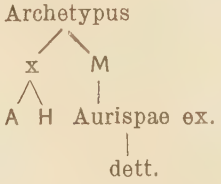

is M evenzeer een codd. reliquorum fons, dus het vermoeden dat reeds M geinterpoleerd was evenzeer gewettigd. Daar komt nog iets bij, waaromtrent schrijver verzuimd heeft voldoende inlichting te geven: wat in de geleerde wereld heet „het" exemplar Aurispae, is een hypothetisch exemplar; uit Aurispa's brief (Prof. Baehrens' uitgave der Panegyrici p. VIII) blijkt alleen, dat hij een HS. der Panegyrici in Mainz heeft *gevonden*, niet dat hij het heeft gecopieerd: en ook de mogelijkheid dat het door een ander zou gedaan zijn — „quamquam incertum est, utrum ipse A. an alius quis descripserit, brevitatis causa 'Aurispa' dico" zegt schrijver (p. 11, noot) — kan alleen aanvaard worden sub hypothesi dat het vermeende afschrift *op Aur.'s aanwijzing* is genomen, wil niet de reden om den oorsprong van een exemplar, dat de bron der deteriores is, in Mainz te zoeken komen te vervallen.

Dit dient in het oog te worden gehouden bij de appreciatie van het definitieve stemma dat gegrond is op de groote waarschijnlijkheid van het vaderschap van één en dezelfde M over A en Aurispa's afschrift, tegelijk met de nauwe verwantschap tusschen A en H. Want, moge ook het stemma juist zijn, in werkelijkheid beduiden „Aur. exemplar" en "M", overgezet in de terminologie der genealogen, respective niet anders dan "N.N." en "N.N., leefde te Mainz a° 1443"; behalve dat men hier met een oogopslag gewaar wordt voor een missing link te staan.

Van twijfelachtige waarde dunkt mij (p. 12 Alterum argumentum) de palaeographische verklaring der varianten 'remotioris' (goede lezing van A), 'remotius' (dett.), 'remotiorius' (H) en 'celebratur' (goede lezing van A), 'celebrabatur' (H en dett.), ontstaan uit een veronderstelde traditie in M 'remotius' met bovengeschreven 'ori', en uit 'celebrabatur'. De teekens .. zouden dus maar door één van de drie overschrijvers zijn opgemerkt of begrepen en tot tweemaal toe zou de goede lezing van A niet op een zuivere traditie berusten, maar op een gezuiverde.

Niet alleen is bij de constitutie van den text het Clauselgesetz, dat dwangbuis voor extravagante critiek, zorgvuldig in acht genomen, ook omtrent het voorkomen van metra aan het begin der perioden heeft de uitgever getracht zich zekerheid te verschaffen en hij heeft bevonden dat ze waarschijnlijk niet zijn toegepast. De conclusie (p. 39) 'quod si in Plinii Panegyrico recte se habet, nonne verisimile fit de reliqua pedestri oratione idem esse iudicandum?' is wat overijld en de schrijver zou het zeker niet billijken als op het gegeven, dat in de overige Panegyrici in de cola dezelfde clausulae als aan het slot der perioden worden aangetroffen (p. 45), dezelfde logica werd toegepast om over Plinius een oordeel uit te spreken: immers — de heer B. zegt het zelf — Plinius gebruikt ze alleen aan het slot. Of die uitspraak geen tegenspraak zal ondervinden? Juist dat ik dit neerschrijf komt mij het boekje van A. C. Clark in handen: Fontes prosae numerosae, Oxford 1909 (48 pp., four shillings and sixpence!), waarin als voorbeeld c. 31,3 ad finem uit den Panegyricus is afgedrukt, en ik geloof dat er meer in te vinden zijn. Hopen wij dat de uitgever gelegenheid heeft om, voordat de laatste

proeven naar Duitschland teruggaan, de zaak nog eens te onderzoeken: het zou jammer zijn als hij juist in datgene half werk had gedaan, waaraan — onder meer — zijn uitgave haar hooge waarde ontleent.

Rotterdam. A. J. Kronenberg.

C. Brockelmann, Précis de linguistique sémitique traduit de l'allemand (avec remaniements de l'auteur) par **W. Marçais** et **M. Cohen.** Paris, Paul Geuthner. 1910.

Dit werk is een door den auteur herziene vertaling van een deeltje der Sammlung-Göschen, getiteld „die semitische Sprachwissenschaft". Bovendien heeft Brockelmann in de Porta Linguarum Orientalium eene „Vergleichende Grammatik der semitischen Sprachen" gegeven en een groot werk op dit gebied, „Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen", geschreven, waarvan het tweede deel, de syntaxis omvattende, nog niet verschenen is.

Het hier besproken boekje behandelt alleen de etymologie. De schrijver geeft eerst een overzicht van de verschillende semitische talen en dialecten, dat hij zelf een résumé van Nöldeke's bekende schets noemt. Daarop volgt een hoofdstuk over het semitische schrift. Het eigenlijke eerste hoofdstuk behandelt de phonetiek, het tweede de vormleer, in twee deelen: het nomen en het verbum.

Vergelijkt men dit boekje met de twee vergelijkende grammatica's der semitische talen, die we reeds bezaten, die van Wright en die van Zimmern, dan valt het terstond op, dat Brockelmann's *fort* de phonetiek is. Hij is de eerste Semitist, die de in de indo europeesche taalstudie geldende phonetische methode op de semitische talen heeft toegepast. Het spreekt wel van zelf, dat daardoor zijn werk een groot voordeel heeft boven de beide genoemde. Proeven van zijn opmerkingsgave op dit gebied zijn reeds te vinden in zijn syrische grammatica. Het verdient bewondering wat hij hier zelfstandig gepraesteerd heeft en het is een nieuw bewijs van zijn groote werkkracht, die zich ook reeds op het gebied der literatuurgeschiedenis en der lexicographie heeft doen gelden. Hij zelf schrijft het verschil tusschen zijn werk en dat zijner voorgangers bescheidenlijk aan den vooruitgang der wetenschap in de laatste jaren toe; ik geloof, dat dat verschil voor een groot deel aan Brockelmann's eigen verdienste is toe te schrijven.

Ik heb een algemeen bezwaar tegen dit boek. Het is volgens den schrijver zelf bestemd voor een breederen kring van lezers dan zijn groote „Grundriss". Daar vindt men de aanhangige vragen telkens besproken; hier daarentegen vindt men alles kant en klaar opgedischt op schotels en in vormen, maar van de samenstelling der gerechten merkt men al heel weinig. Dit schijnt mij juist voor een breeden kring van lezers verkeerd. Zij zullen na de studie van dit boek zelfs niet kunnen vermoeden, dat er nog problemen op het gebied der semitische linguistiek bestaan. En die zijn er te over. Semitisten weten dit natuurlijk en voor hen was een uiteenzetting der kwesties niet zoo noodig als voor beginners of dilettanten.

Brockelmann stelt zich met opzet op dit standpunt. Zoo wordt b.v. de belangrijke kwestie van het aantal en de groepeering van de elementen der semitische wortels in een paar woorden afgedaan. Het schijnt mij evenwel juist voor een ruimeren kring van belangstellenden interessant eens te hooren dat er indiciën zijn, die er op wijzen, dat de semitische wortelbegrippen voor een groot deel aan twee consonanten hangen, m. a. w. dat er groote groepen van wortels zijn, die twee gemeenschappelijke, vaste en een wisselend element hebben, dat soms voor, soms achter de vaste elementen verschijnt.

In verband met dit verschijnsel had dan de kwestie besproken kunnen worden of de verba mediae geminatae, mediae waw et jod, tertiae waw et jod, misschien nog sterke sporen vertoonen van een oorspronkelijken vorm van slechts twee consonanten. Brockelmann meent, dat deze beschouwing onjuist is, zooals hij in zijn Grundriss met zooveel woorden zegt. Maar afgezien van die meening, had dan toch vermeld moeten worden dat de voormannen der semitische taalwetenschap, Nöldeke, Wellhausen, Aug. Müller, Stade, over deze vraag belangrijke studiën hebben gepubliceerd en tot een ander antwoord gekomen zijn. Hier vindt men b.v. eenvoudig: **qaw̯amtā*> **qāmtā*> hebr. *qamtā*. Het schijnt mij dat b.v. de werkwoorden mediae geminatae gemakkelijker als wortels van twee consonanten te verklaren zijn dan als samentrekkingen van drie elementen. De neiging om wortels en vormen met het systeem van drie consonanten conform te maken, kan men in het ons bekende verloop der semietische talen duidelijk waar nemen. Let men daarbij op zooveel vormen, die oorspronkelijk twee consonanten hebben, dan is er toch een sterke waarschijnlijkheid voor de meening, dat er oorspronkelijk nog veel meer vormen van twee elementen geweest zijn.

Substantieven van de laatste soort bespreekt Brockelmann p. 124 vg. Hij meent dat verwantschapsnamen als *ab*, vader, *aḫ*, broeder, *ḥam*, schoonvader, voor een deel aan de kindertaal ontleend zijn. Daaronder valt het woord schoonvader toch zeker niet. Zou men hier niet even goed van het kinderstadium der geheele taal kunnen spreken?

Hier mogen nog enkele opmerkingen over detailkwesties volgen. Op p. 20 heet het dat bij het begin van het hellenistische tijdperk het Hebreeuwsch dood was. Dat is toch wat te veel gezegd. De Siracide drukt zich met zooveel gemak in het Hebreeuwsch uit, dat hij die taal zeker niet alleen uit de boeken kent. Op pag. 21 wordt van de juridische discussies uit de eerste eeuwen onzer jaartelling gesproken, die in de beide Talmud's zijn opgenomen. Hier had wel even mogen gezegd worden, dat daarmede in hoofdzaak de Mishna bedoeld is. Op pag. 34 wordt gezegd, dat het eenige syrische boek, dat waarschijnlijk uit den heidenschen tijd dateert, de brief van Mara bar Serapion is. Is Brockelmann van zijn vroegere meening teruggekomen dat de Aḥiḳar-roman ook uit dien tijd dateert? Pag. 75: „In het Hebr. en Aram. is *u̯* in *i̯* overgegaan." Daar zijn zeker de woorden: „aan het begin van een woord" weggevallen. Op pag. 104 wordt de Hiphil van Hebr. *halak* aldus verklaard: **hahlīx*> *hālīx*> *hōlīx*. Me dunkt,

dat de verklaring naar analogie der verba primae waw meer voor de hand ligt. Pag. 121: „het primitieve demonstratieve pronomen *hā* wordt in het Arabisch nog als interjectie gebruikt." In het Syrisch ook. Bij de bespreking der pronomina relativa had het laat-hebreeuwsche *shel* ook wel even genoemd mogen worden (pag. 123).

Deze opmerkingen zijn een blijk van belangstelling; het zou ondankbaar zijn de groote verdiensten van dit kleine boekje over het hoofd te zien. Ik hoop, dat ik daarop genoeg gewezen heb in deze aankondiging.

Utrecht. A. J. Wensinck.

Chahár Maqála (The four discourses) of **Ahmad b. 'Umar b. 'Alí an-Nizámí al-'Arúdí as-Samarqandí** ed. with introduction, notes and indices by **Mírzá Muhammed b. 'Abdu 'l-Wahháb of Qazwín** (Gibb Memorial Series XI). Leyden, E. J. Brill. London, Luzac and Co. 1910. (Pr. 8 sh.).

De vier Verhandelingen van Nizamī-i-'Arūdī uit Samarkand, een Perzisch auteur, die in de eerste helft der twaalfde eeuw leefde, maar van wiens lotgevallen overigens weinig bekend is, bevatten historische anekdoten omtrent vier klassen van personen, die aan het hof van een Oostersch vorst eene groote rol spelen, namelijk: kātibs (schrijvers, klerken), dichters, astrologen en medici. Het belang daarvan ligt voornamelijk hierin dat de Schrijver ons de oudste en meest geloofwaardige berichten geeft omtrent een groot aantal min of meer beroemde vertegenwoordigers der vier genoemde groepen van personen, die door latere schrijvers zijn nageschreven en met andere dikwijls minder betrouwbare gegevens opgesierd. Nadat Ethé en Nöldeke om die reden reeds op de belangrijkheid van dit werk gewezen hadden, heeft Prof. Browne ons eene volledige Engelsche vertaling daarvan gegeven in de *Journal of the Royal Asiatic Society* 1899, die ook afzonderlijk in den boekhandel te verkrijgen is. Thans geeft ons de Perzische philoloog Mīrzā Kazwīnī in dit deel den volledigen Perzischen tekst daarvan, vastgesteld op grond van de vergelijking van een aantal handschriften, waaronder eenige belangrijke, die Prof. Browne voor zijne vertaling nog niet had kunnen raadplegen. Wel is waar bestond er ook eene lithographische uitgave (Teheran 1305 - 1887/8), maar daarvan zijn slechts zeer enkele exemplaren naar Europa gekomen, zoodat deze uitgave daardoor allerminst overbodig gemaakt werd.

Mīrzā Kazwīnī heeft zijne sporen als uitgever van Perzische teksten reeds lang verdiend, gelijk de lezer weet uit aankondigingen van andere door hem bezorgde uitgaven, die in dit Maandblad van mijne hand zijn opgenomen. Het is dus geheel overbodig te verzekeren, dat ook deze nieuwste uitgave zich door dezelfde deugden aanbeveelt als de vroegere. Ook hier heeft hij weder in eene Perzische inleiding alles bijeengebracht wat betrekking heeft op den schrijver, diens werk en de handschriften daarvan. Buitendien heeft hij daaraan zeer uitvoerige aanteekeningen — de tekst van het werk zelf beslaat 90, de aanteekeningen 170 bladzijden — toegevoegd, die als philologisch-historische commentaar dienst kunnen doen. Hij vestigt daarin ook de aandacht op vele onnauwkeurigheden waaraan zich de schrijver schuldig gemaakt heeft en wijst daardoor den weg tot een oordeelkundig gebruik van diens overigens belangrijke en goed vertelde mededeelingen.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Atlas der Nederlandsche Palaeographie, bewerkt door **Dr. H. Brugmans** en **Dr. O. Oppermann.** 's-Gravenhage, A. de Jager. 1910. (Pr. *f* 20).

De voorgeschiedenis van dit werk — een stuk Nederlandsche Gelehrtengeschichte, waarvan het gepubliceerde bronnenmateriaal in zeven jaargangen van het Archievenblad te vinden is — heeft zoo'n verloop gehad, dat alleen het feit, dat het thans gereed voor ons ligt, reeds tot dankbaarheid stemt. Over hoevele personen zich deze moet uitstrekken, kan men lezen in de voorrede; allereerst hebben daarop aanspraak de personen, wier naam op den titel vermeld wordt: Prof. Brugmans, die lange jaren veel tijd en opgewektheid heeft willen besteden aan de totstandkoming, en Prof. Oppermann, die, toen Dr. Schoengen zich aan de medewerking moest onttrekken, de weinig aanlokkelijke taak op zich heeft genomen om af te maken, wat een ander begonnen was. Het materiaal was toen reeds bijeen, Prof. Brugmans had het uit de bibliotheken, Dr. Schoengen uit de archieven verzameld, hem bleef in hoofdzaak de zorg voor de transscripties der stukken tot 1500.

Doch niet alleen, dat het verschenen is, ook dat het werk zoo goed is uitgevallen, eischt erkentelijkheid. Moeilijk valt het evenwel om tot staving dezer uitspraak in het kort mee te deelen, wat er zoo al geboden wordt. Men vindt er oorkonden, acten, brieven, fragmenten van rekeningboeken, notarisprotocollen, privilege- en resolutieboeken en dgl., benevens specimina uit allerlei bibliotheekhandschriften. Een poging om dit alles nauwkeuriger aan te duiden zou evenwel slechts leiden tot een vergeefsch trachten om een inhoudsopgave te excerpeeren; laat ik dus volstaan met de mededeeling, dat op 28 bladen 56 schriftproeven worden gegeven van circa 1100 tot ongeveer 1700.

De bewerkers hebben gemeend het eindpunt niet te mogen stellen bij het begin van den Nieuwen Tijd en voor hunne opvatting is veel te zeggen. Beschouwt men de palaeographie als een zelfstandig vak, wil men een overzicht geven van de ontwikkeling van het oude schrift, niet in de eerste plaats een boek met oefenstukken voor den historicus en den philoloog, dan mag men niet ophouden vóór de periode, waarin het moderne schrift algemeen gebruikelijk wordt. Stelt men zich ten doel om den beoefenaar van geschiedenis of taalwetenschap een hulpmiddel te verschaffen, dat hem het gebruik der geschreven bronnen vergemakkelijkt, ook dan schijnt het geven van specimina uit de 16e en de 17e eeuw gewenscht. Vele geschriften toch uit dien tijd, vooral uit de 16e eeuw, zijn vrij wat moeilijker te ontcijferen dan middeleeuwsche manuscripten. Toch zou ik voor mij — ik markeer de subjectiviteit van dit oordeel — voor de schriftproeven uit de 16e en 17e eeuw liever oudere voorbeelden in de plaats gehad hebben, die dan enkele ledig gebleven ruimten tusschen het middeleeuwsche materiaal hadden kunnen vullen — en dat

met het oog op de practijk. De oorkondenleer gaat gewoonlijk niet veel verder dan het einde der M. E.; de philologie werkt daarna grootendeels met drukken; degenen, die geschriften uit den lateren tijd moeten raadplegen, staan soms inderdaad voor groote bezwaren, doch daarvoor hebben ze aan een uiteraard gering aantal schriftproeven, gelijk een atlas als deze kan bieden, niet heel veel. Er zijn dan niet meer bepaaalde categorieën van personen, die het schrift beheerschen; dit heeft zeer veel van zijn schoolsch karakter verloren; men krijgt het vooral te doen met de persoonlijke verschillen tusschen de schrijfhanden, ook met slordigheid en vluchtigheid. Dit door voorbeelden verduidelijkt te zien, is wel nuttig, ongetwijfeld; maar deze hebben veel geringere beteekenis als typen en daardoor een minder algemeene instructieve waarde.

Wat nu verder de keuze der specimina aangaat, de bewerkers zijn er zich van bewust, dat ze niet iedereen bevredigd zullen hebben, doch, en dat terecht, dat zij niet iedereen konden en behoefden te bevredigen. Door welke overwegingen zij zich telkens hebben laten leiden, zal waarschijnlijk wel blijken uit het palaeographisch handboek, dat zich bij den atlas zal aansluiten. Erkend moet worden, dat zij velerlei bijeengebracht moet hebben, en multa gaat hier boven multum. De stukken zijn alle kenmerkend en leerzaam; het eene voorbeeld maakt het andere niet overbodig, ook niet waar zij van gelijke herkomst zijn. Aardig zijn bijv. op plaat XIV naast elkaar de fragmenten uit een boek en uit een cartularium van het klooster Nieuwlicht bij Utrecht; evenzoo de verschillende handen op een bladzijde van het memoriaal der St. Pieterskerk te Leiden op pl. VIII, of die in het journaal van Bernard van Merode op pl. XIX. Aan de verleiding om vooral mooie handschriften te reproduceeren, hebben de bewerkers weerstand weten te bieden, hun keuze is bepaald door het karakteristieke; onder het archivalische materiaal bevinden zich niet alleen gegrosseerde stukken, ook een paar minuten, een enkel concept en een gedeelte van kladnotulen.

Alle handschriften, waarvan tijd en plaats van vervaardiging niet volkomen zeker waren, zijn uitgesloten; daaraan is zeker toe te schrijven, dat literaire manuscripten van vóór het einde der 14e eeuw, op een enkele uitzondering na, hier niet aangetroffen worden. Dat is wel jammer, maar tegen het beginsel is niet veel te zeggen. Ook mag er hier ter plaatse geen aanmerking op gemaakt worden, dat de Hollandsche archieven en dat van den Utrechtschen bisschop zoo weinig voor dezen atlas geleverd hebben; de voorrede bevat een autocritiek van de bewerkers, waarin zij er zelf op wijzen. Mocht deze leemte ten gevolge hebben, dat deze bundel door een tweeden gevolgd werd, dan zou er zeker geen reden zijn om dit gemis te betreuren. Met het oog op die mogelijkheid zou ik echter een vraag willen doen. Zou daarin dan ook weer weinig van de bisschoppelijke oorkonden opgenomen worden? Nu zijn ze buitengesloten om het groote formaat. De meest wenschelijke oplossing zou zeker zijn, dat de uitgever wat minder zuinig met de ruimte was, dan hij zich nu getoond heeft. Gaat dit niet, dan zouden m. i. zonder bezwaar gedeeltelijke reproducties gegeven kunnen worden. Ik kan namelijk niet inzien, waarom in een verzameling, die overigens slechts uit fragmenten bestaat, alleen de oorkonden (en brieven) volledig — d. w. z. volledig, wat den tekst betreft — zouden moeten worden opgenomen. De eisch, dat oorkonden in hun geheel weergegeven worden, maar dan ook met de zegels, mag gesteld worden bij een atlas voor diplomatiek; bij een atlas voor palaeographie leidt deze tot noodelooze beperking in de keuze.

De reproducties zijn technisch goed geslaagd; de duidelijkheid laat niets te wenschen. Daaraan hindert niet, dat ze op gelig papier gedrukt zijn. Toch zou ik aan een witten grond de voorkeur geven, want nu heeft de inkt overal een gelijkmatig rossigen tint gekregen. Zeer royaal heeft de uitgever zich getoond ten opzichte van de losse bladen, waarop de transscriptien gedrukt zijn; ik zou zeggen: wat al te royaal. De opschriften staan aan de voor-, de transscriptien aan de achterzijde der bladen. Zoo komt het, dat men titels en transscripties van een enkele bladzij reproductie altijd op twee, meermalen op vier groote quarto bladzijden verdeeld vindt. Het zijn geen ernstige aanmerkingen, die hier gemaakt worden, meer wenken van een gebruiker, die de bewerkers eens zouden kunnen overwegen, indien zij hun arbeid voortzetten.

Veel geduld heeft de correctie der drukproeven gevergd en dat men bij een controleonderzoek wel eens een letter cursief vindt, waar die in romein had moeten staan of omgekeerd, behoeft niet te verwonderen; wel, dat men dit zoo weinig aantreft. Ik laat hier enkele plaatsen volgen, waar mij, toen ik de eerste platen doorlas, de transscriptie minder juist voorkwam. Pl. Ib, 2e reg. v. o.: qua*m*, lees qu*i*; Pl. IIIc., 3e r. v. o.: Nicholaus de borsalia, ls. bersalia; Pl. Vb, r. 1 v. b.: adekerus filius *c*hi*c*hardi, ls. *t*hi*t*hardi (den naam chichardus, graphisch niet te onderscheiden van thithardus, ken ik niet; thithardus wel); ib., 3e r v. b.: dissenti*a*, ls. dissenti*o*; Pl. VIc, r. 1 en 2 v. b.: *ire*usalem, ls. *ierhu*salem; Pl. IX, r. 2 v. b.: lacrime, quas manus condi*cionis* abstergent, ls. condi*toris*; ib. r. 3 v. b.: uber*e*a, ls. ubera; ib. r. 4, 20 en 21 v. b: ierusalem, ls. i*h*erusalem. In de transscriptie van een fragment uit een getijdeboek, Pl. XII, b. leest men:

.... ewelic sonder eynde Amen In
Inder eerlicheit der alre uitationem
salichster ioncfrouwen marien.

Dit is onjuist en onbegrijpelijk. *In* en *uitatom*, zooals het hs. heeft aan het einde van de eerste twee regels, duiden aan, dat het *inuitatorium* begint. Geen verbetering weet ik voor te stellen ten aanzien van de afkortingen in een rekening van de foreine partijen van Johannes van Nederhem op Pl. VI, maar dat de oplossingen, die hier doen lezen: III denarii oboli hollandenses, XXIII denarios obolos grote, 1 denarium obolos grote, juist zouden zijn, lijkt mij vreemd [1]).

Amsterdam. I. H. Gosses.

---

[1]) Ik merk hierbij op, dat in Hollandsche rekeningen d. eigenlijk geen afkorting is van denarius, maar van penninc. Engelsch £ geeft tegenwoordig ook niet weer: libra, doch pound. Vgl. De Vreese in Versl. en Med. d. Vl. Acad., 1910, blz. 716

Van den Vos Reinaerde, II. Inleiding, aantekeningen, glossarium, door **F. Buitenrust Hettema.** (Zwolsche Herdrukken XIX-XX). Zwolle, Tjeenk Willink. (1910). (Pr. *f* 0.95; geb. *f* 1.20).

Na ongeveer zeven jaren is dan verschenen het tweede deel der Reinaert-uitgave van Prof. J. W. Muller en Dr. F. Buitenrust Hettema, doch niet bewerkt door beide geleerden, maar van de hand van den laatste alleen. De door hen aangegane compagnieschap heeft indertijd waarschijnlijk niet alleen mij verwonderd, en het is alleszins begrijpelijk dat, bij zulke principieel verschillende denkbeelden met betrekking tot het recht en den plicht der tekstcritiek, zij evenmin stand kon houden als de ter kwader ure aangegane vennootschap tusschen de beide hoofdpersonen van het door hen uitgegeven dierenepos. Vooral bij de bewerking van dit tweede stuk zou gebleken zijn, door welk een breede onoverbrugbare kloof werden gescheiden zij, wier taak het was, in onderlinge overeenstemming de in het eerste stuk gegeven tekstredactie toe te lichten en te verdedigen En nu nog duidelijker dan een paar jaar geleden het geval zou geweest zijn, nu er in de geschiedenis van den Reinaert-tekst een feit heeft plaats gehad van buitengewone beteekenis, op welks verwezenlijking men nog nauwelijks eenige hoop meer dorst koesteren, het vinden nl. van een nieuwen, zoogoed als volledigen, tekst van Reinaert I. Het groote belang van deze gelukkige vondst in de boekerij van Vorst Salm-Reifferscheidt te Dijck bij Neusz is duidelijk en uitvoerig uiteengezet door Prof. J. W. Muller in eene lezing, gehouden in de Koninklijke Vlaamsche Academie te Gent, en opgenomen in de Verslagen en Mededeelingen van 1908.

Het is voor den heer Hettema uitermate jammer dat hij niet in de gelegenheid is geweest, zijne uitgave vóór deze voor hem en zijn systeem noodlottige gebeurtenis in het licht te geven. Mij dunkt, de nieuwe tekst moet hem in groote ongelegenheid hebben gebracht. Immers op geene wijze konden het recht en de plicht der tekstcritiek in het algemeen en de gerechtigdheid der tot heden toegepaste Reinaert-critiek duidelijker in het licht worden gesteld, dan door den nieuwen tekst. Niet alleen toch dat op verscheidene plaatsen werkelijk gelezen wordt, hetgeen men, afgaande op den tekst van Reinaert II en het Latijn van Balduinus, heeft vermoed, maar ook komt de redactie van het nieuwe hs. op een vijftigtal plaatsen meer met Reinaert II, en op andere weer nauwkeuriger met de latijnsche vertaling overeen, dan dit met den tekst van het Comburgsche hs. (A) het geval is. Het spreekt vanzelf dat het nieuwe hs. niet alle gemaakte gissingen bevestigt, dat het weliswaar enkele raadselen oplost doch ook nieuwe opgeeft, dat ook dit hs. niet den archetypus in volmaakte zuiverheid weergeeft: geen kenner van hss. en van de in de middeleeuwen gevolgde werkwijze zal zich overgeven aan eene dergelijke zinsbegoocheling, die onvermijdelijk door eene bittere teleurstelling moet worden gevolgd.

Maar door niemand, die niet willens blind is, zal worden ontkend, dat onomstootelijk en overtuigend uit den nieuwen tekst is gebleken de juistheid van de methode der tot heden toegepaste Reinaert-critiek. Alleen de heer Hettema blijft, alsof er niets gebeurd ware, den op vele plaatsen, zooals nu zonneklaar blijkt, bedorven tekst van het Comburgsche hs. aan zijn publiek — welk? [1]) — aanbevelen „als onversneden natuurwijn, tegenover 't mixtum quid, door zeker bekwaam, kundig, knap wijnhandelaar 't publiek aangeboden". Geheel negeeren kan hij het nieuwe hs. natuurlijk niet, maar zooveel mogelijk heeft hij het toch gedaan, en dan was er nog een ander middel om zich dien last van den nieuwen tekst van den hals te schuiven, nl. op de minderwaardigheid er van te drukken en vooral de fouten er van breed uit te meten. Voor het eerste, het negeeren van hs. F., verwijs ik naar de aanteekening op vs. 786, waar de bewerker zich voor de betere lezing *verhoornden cloet*, in plaats van *verboorden cloet* van A., welke zelfs hij niet durft handhaven, herinnert aan de schoone verbetering van De Vries, en aan het Lat. der vertaling *contum cornutum*, doch verzwijgt dat dit werkelijk de lezing van het nieuwe hs. is. Hetzelfde doet de heer H. bij vs. 2010 vlg., waar de Comburgsche tekst de onzinnige lezing heeft: „ne wart mijn vader (*de oude heer Reinaert*), doe hi staerf, van alle sinen *zonden* vry?" Alsof de dood alleen — en nog wel de dood door zelfmoord — in staat ware om iemands zondenlast, en nog wel dien van een ouden vos, van de ziel te wentelen! Hij verdedigt haar met eene onwaarschijnlijke onderstelling; hij erkent dat het Latijn „liber *cura* fuit omni" een veel gewoner inhoud heeft, maar dat het nieuwe hs. de geheel daarmede overeenstemmende lezing bevat: „van allen sinen *sorghen* vri", verzwijgt hij zorgvuldig. Op bl. CXXXV van de Inleiding doet hij al zijn best om ons van de ondeugdelijkheid van den nieuwen tekst te overtuigen; op eene andere bladzijde haalt hij er eene dwaze fout uit aan („*inwaerts* int soete lant", vs. 2259, voor *in Waes*), en de geestdrift over de ontdekking van den nieuwen tekst vindt hij wel begrijpelijk, maar door hetgeen hij heeft opgeleverd of aan den dag gebracht, niet gerechtvaardigd" [2]).

Op eene merkwaardige wijze steekt bij deze geringschatting van den nieuwen tekst af de eerbied dien hij koestert voor *het verband*. Men zou denken, dat iemand van de beginselen van den heer H., die gaarne in den nieuwen tekst het bestaan van „vele verschrijvingen" en een „aantal onjuistheden" erkent, maar voor den vorm, waarin hs. A is overgeleverd, eene bijna afgodische vereering koestert, nu ook alle critiek, daarop uitgeoefend, uit den booze zou achten. Doch dit is niet het geval; de heer H. is wel voor rede vatbaar: luistert slechts naar hetgeen hij zegt op bl. CXLVIII: „in de tekst is nu alleen verbeterd wat *in 't verband* werkelike verschrijvingen of klaarblijkelike vergissingen schijnen te wezen". De heer H. heeft het maar voor 't zeggen.

[1]) De heer H. zal het mij niet euvel duiden, dat ik dit „welk?", dat in zijn tekst bl. CXLV voorkomt achter het boven, twee regels later, volgende „publiek", hierheen verplaats.

[2]) Ook de tekst van hs. *E* (de Darmstadtsche fragmenten) waaruit de door mij in *Tijdschr.* 9, 238 besproken reeks van uitstekende lezingen zijn medegedeeld, wordt door den heer H. op bl. CXLVI met een enkel woord „abgefertigt."

Onder de door hem toegelaten verbeteringen zijn er verscheidene „om 't verband" (bl. CXLVIII: „in verband met" en „in hun verband"; bl. CL driemaal „om 't verband" en „uit het verband blijkt"; bl. CLI „om 't verband ingevuld"). Maar is het niet naïef, te wanen dat andere uitgevers er een anderen maatstaf ter beoordeeling op na houden? Zou niet een der door H. zoo zeer verafschuwde Reinaert-critici b.v. met betrekking tot de bovengenoemde lezing *sorghen* in plaats van *sonden* kunnen zeggen, dat zij hem daarom zooveel beter voorkomt, omdat zij zooveel beter past „in het verband"?

Door de toepassing van dit „verbandmiddel" geeft intusschen de heer H. blijk, dat ook bij hem nu en dan — doch niet genoeg — de natuur boven de leer gaat, en dit geeft mij hoop, dat hij wellicht bij voortgezette bestudeering van den nieuwen tekst zich het standpunt zal kunnen gaan begrijpen, waarop Prof. Muller zich zal plaatsen bij het vaststellen van den nieuwen Reinaert-tekst, dien wij eerlang van zijne hand zullen mogen verwachten, en waarnaar de beoefenaars der Mnl. letterkunde met verlangen uitzien. Want de tekst van den heer H. heeft in de geschiedenis van het beroemde dierenepos, naar mijne meening, geene andere waarde, dan dat hij ons een betrouwbare afspiegeling is van hetgeen er in het Comburgsche handschrift te lezen staat. En dit moet men den heer H. toegeven, dat hij er zich terecht over ergert, dat dit in de vroegere Reinaert-uitgaven niet altijd het geval is. Maar daarom behoeft men nog niet tegenover eene gezonde en methodische critiek het standpunt in te nemen van een fanatiek vijand.

Aan de aanteekeningen en het glossarium is groote zorg en veel studie besteed; met name verdienen eervolle vermelding de veelvuldige toelichtingen van den tekst uit de oudgermaansche rechtsinstellingen en het leven der dieren. En ook de inleiding getuigt van omvangrijke studie. Nu en dan schijnt hij mij ook hier te doctrinair, zoo b.v. bij het opmerken van allerlei klankspelingen en alliteraties (bl. XXXVI vlgg.), waarvan ik met den heer H. (bij eene andere gelegenheid) zou willen vragen „maar is 't alles opzetteli(j)k?" blz. LXII). De uitkomsten van zijne onderzoekingen in de uitvoerige inleiding zouden gemakkelijker te volgen zijn, indien de heer H. in een minder springerigen, een rustiger, stijl schreef en zijne lezers niet zoo dikwijls kriebelig maakte door zijne ontelbare uitroep- en vraagteekens, door zijne gedachtenstrepen en onvoltooide zinnen, door zijne tallooze nieuwe regels en nieuwe zinnen, waar de vorige moesten doorloopen, en door minder eigenaardige, te gemeenzame, uitdrukkingen, die ik voor mij niet gaarne aantref in een wetenschappelijk betoog, en waarvan ik als voorbeeld aanhaal de op bl. LXIX voorkomende zinsnede: „en die het meest (in den Reinaert) *er tussen genomen* lijkt, is Maerlant".

Leiden. J. Verdam.

W. Dibelius, Englische Romankunst. Die Technik des englischen Romans im achtzehnten und zu Anfang des neunzehnten Jahrhunderts. Erster Band. Berlin, Mayer & Müller. 1910. (Palaestra XCII). (Pr. M. 8).

Met bijzonder genoegen heb ik bovenvermeld werk gelezen, een genoegen dat niet weinig verhoogd werd door een aangenamen stijl waarvan het geheim misschien voor een deel te zoeken is in des schrijvers vertrouwdheid met de beste voortbrengselen van het Engelsch proza.

Het werk van Dibelius is eigenlijk ontstaan uit een poging om in een inleiding tot een boek over Dickens, diens verhouding tot zijn voorgangers duidelijk te maken. De stof bleek echter te omvangrijk en het terrein te weinig ontgonnen. De schrijver moest alles zelf onderzoeken en de uitkomst van zijn onderzoek was zoo omvangrijk dat hij besloot tot de samenstelling van een 'Englische Romankunst'. Zooals hij uitdrukkelijk doet uitkomen in de voorrede, is zijn werk geen geschiedenis van den Engelschen roman: 'Mit einer solchen fällt sie auf weite Strecken zusammen, aber doch nicht ganz. Meine Aufmerksamkeit ist im letzten Grunde gerichtet auf das Verhältnis der künstlerischen Individualität zur Tradition. Um dies darzulegen, ist mir die Geschichte des englischen Romans ein willkommenes Beispiel, aber nicht Selbstzweck der Untersuchung'. Het blijkt ook uit het feit dat hij zekere kategorieën van romans opzettelijk uitsluit, b. v. de Oostersche romans zooals *Rasselas* en *Vathek*.

Het boek begint met een inleiding waarin Dibelius, na 'Zweck und Ziel der Untersuchung' te hebben uitgelegd, de 'techniek' van den roman bespreekt en de volgende indeeling maakt waaraan hij zich in zijn nu volgende behandeling der achttiende-eeuwsche romans stipt houdt: I. Grundplan des Romans. Konstruktionsmotive. Handlungsmotive. II. Rollenverteilung. Charaktere. Charakterisierungskunst. Körperliche Beschreibung. III. Führung der Handlung. IV. Vortrag. V. Auffassung. Satire und Didaxis. Pathos, Tragikomik. Komik und Humor: Situationskomik, Charakterkomik, subjektive Komik. Achtereenvolgens worden in even zoovele hoofdstukken de werken van Defoe, Richardson, Fielding, Smollett, Goldsmith en Sterne behandeld. In het zevende en achtste hoofdstuk worden groepen van romans besproken, nl. de 'Sensationsroman' van Walpole, Clara Reeve, Ann Radcliffe en Lewis, en de 'sociale' roman van Mackenzie, Elizabeth Inchbald en Godwin.

Het valt niet te ontkennen dat Dibelius' boek door de streng systematische indeeling iets kouds krijgt, dat de schrijver wat al te veel schuil gaat achter het stelsel; maar daaraan is dit voordeel verbonden dat hij streng objectief te werk gaat en wij dus ten slotte voor ons hebben liggen niet z i j n e meening, over den roman der achttiende eeuw, maar een ontleding en stamboom van dien roman gegrond op die geschriften zelf. Dit geeft aan het boek een groote vertrouwbaarheid. Al moge men het met den schrijver hier en daar niet volkomen eens zijn, onjuistheden en fouten zijn zeldzaam. Bedenkelijk alleen acht ik het dat hij, schoon zich bewust van het verschil tusschen 'Humor' en 'Komik', deze toch niet streng scheidt en b. v. slechts van

'Situations*komik*' spreekt ofschoon het niet moeilijk zou zijn tegenover de uitsluitend komische tooneelen uit zekere hoofdstukken van Peregrine Pickle andere uit Roderick Random te stellen die beslist humoristisch zijn. Bijzonder gelukkig is de schrijver in het karakteriseeren van romans of romangroepen; zoo b. v. waar hij zegt dat Defoe in Robinson Crusoe 'zunächst den Grundplan des spanischen Schelmenromans in England — für alle zeiten akklimatisierte', dat 'während — der heroische Roman niemals hinausgekommen ist über die Behandlung einzelner psychologischer Situationen', 'der Abenteuerroman vordringt über die Situation zur Erfassung des ganzen Charakters', of dat de vooruitgang van Defoe's schelmenroman op voorafgaande gelegen is in de onzekerheid van den afloop. Vreemd heeft het mij aangedaan alle toespeling te missen op het autobiographische in Robinson Crusoe. Is Dibelius het artikel ontgaan van Paul Geisler in *Anglia* XIX, 'Defoes theorie über Robinson Crusoe'?

Hoofdzaak is voor den schrijver het bepalen van den invloed dien iedere roman of romansoort heeft gehad op volgende werken. Met de grootste nauwkeurigheid en juistheid gaat hij dit na en nu moge dit voortdurend naspeuren of een bepaalde vorm van humor, of een zekere situatie, of sommige der lotgevallen van den held ook soms al bij een vroegeren schrijver voorkomen ons af en toe onaangenaam aandoen, nuttig is het zeker. Nuttig omdat slechts zoo met zekerheid is na te gaan hoe het verloop van den schelmenroman, van den didaktischen roman enz. geweest is, en, in omgekeerde richting, wat Scott of Dickens aan hun voorgangers te danken hebben. Zooals zoo dikwijls in de letterkunde, is ook hier weer het schijnbaar minder belangrijke soms van het grootste gewicht: de romans van Mrs. Radcliffe b.v. vormen een keerpunt in de geschiedenis van den roman zooals de schrijver duidelijk op bl. 317 doet uitkomen. Toch zijn zij op zich zelf beschouwd slechts werken van den derden rang. Dit te doen uitkomen is een der nuttigste zijden van een dergelijke verhandeling.

Dibelius' boek is voortreffelijk in zijn soort en met verlangen zie ik het tweede deel te gemoet.

Groningen. A. E. H. Swaen.

Dr. Fr. Knoke, Armin der Befreier Deutschlands. Mit einer Abbildung des Hermanndenkmals und 5 in den Text gedruckten Kartenskizzen. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1909. (Pr. M. 1.20).

Dit is een van de vele populaire geschriften, die bij gelegenheid van het 1900-jarig herinneringsfeest aan Arminius' overwinning op Varus, in Duitschland verschenen zijn, en waarin de schrijver met uitbundigen lof het leven en de heldendaden van zijn grooten voorzaat bespreekt. Het werkje lijkt mij uitstekend geschikt voor duitsche gymnasiumbibliotheken, en zou misschien ook in onze schoolbibliotheken een plaats kunnen vinden, zoo ik niet vreesde, dat het opgeschroefd vaderlandslievende, dat ginds mode is, bij onze leerlingen niet zeer in den smaak zal vallen. Toch kan het, vooral bij de lektuur van Tacitus, zijn diensten bewijzen. Jammer slechts, dat het overdreven rhetorische van den stijl en het zonder kritiek overnemen zelfs van de redevoeringen, die Tacitus Arminius, Germanicus en andere personen laat houden, veel van het nuttige effekt bederven. Natuurlijk vindt men hier, zonder nadere bewijsvoering, Kn.'s welbekende meening omtrent de plaats van den Varusslag (zie *Museum* XV p. 424—426) als onomstootelijke waarheid weergegeven. Ook verder, bij het verhalen der volgende gebeurtenissen, de belegering van Aliso en de tochten van Germanicus in 15 en 16 n. C. komt maar ééne meening voor den dag. In vele gevallen, zoo o. a. bij het vaststellen van het slagveld van Idistavisto (ten Z.O. van Porta, ten N. van de Weser bij Eisbergen) en van het gevecht bij den wal der Angrivariërs (ten N. van het eerste, op den oostelijken oever van de Weser bij Leese en Düsselburg) kan men met hem instemmen, al vindt men ook hier veel fantastisch, maar dat hij de *pontes longi* door Domitius aangelegd (Tac. Ann. I 63) identificeert met de pontes, die tusschen Mehrholz en Brägel ten N. van Diepholz gevonden zijn, lijkt mij geheel verkeerd; als Caecina zóó noordelijk was, had hij beter met Germanicus naar de Eems kunnen trekken, in plaats van langs een grooten omweg over moeilijke wegen naar Vetera te gaan. En als de pontes longi in de buurt van Germanicus' reisroute lagen, waarom kwam deze dan zijn onderbevelhebber niet te hulp?

De bijgevoegde kaartjes zijn zeer praktisch, veel praktischer dan de uitvoerige kaarten van Koepp (die Römer in Deutschland), terwijl een goede fotografie van het Hermanndenkmal tegenover het titelblad is geplaatst.

Tiel. W. Koch.

W. Thiele, De Severo Alexandro Imperatore. Berlin, Mayer u. Müller. 1909. (Pr. M. 3).

Dit is een uitstekende dissertatie, en het beste daarvan is zeker wel de methode. De laatste twintig jaren hebben ons door de onderzoekingen van tal van geleerden heel wat verder gebracht in onze algemeene kennis en waardeering der Scriptores Historiae Augustae, en de groote lijnen staan nu wel tamelijk vast. Een bijzondere behandeling echter van elken keizer en schrijver is eerst begonnen: wat Schulz voor de Severi en Hadrianus, Heer voor Commodus gedaan heeft, wil onze schrijver, zooals hij in de inleiding p. IX zegt, voor Severus Alexander (niet Alexander Severus) doen, namelijk bewijzen, dat de schrijvers der Hist. Aug. die ten tijde van Constantijn den Groote geleefd hebben, in ons geval Lampridius, met gebruikmaking van een oude levensbeschrijving (*antiquo archetypo ut ita dicam historico usos*) de levens van de keizers van af Hadrianus hebben te boek gesteld, en dat een rhetor uit de dagen van Theodosius die nog eens heeft overgewerkt. Hij doet dit echter op een andere wijze dan gewoonlijk gebeurt; wel vergelijkt ook hij de verschillende bronnen, Dio, Herodianus, de Vita, Aurelius Victor, Eutropius, Zosimus onderling (p. 1—9), maar zijn hoofddoel is, de waarheid van verschillende berichten der Vita aan tituli, munten, papyri, opgravingsberichten enz. te toetsen, hetgeen juist door de ontzaglijke hoeveelheid tituli en munten van dit tijdperk een zeer lastig en tijdroovend, maar uiterst loonend werk is gebleken. Maar

nu doet zich ook onmiddellijk het verlangen op, dat een zoo omvangrijk materiaal, als hier in 132 bladzijden is bijeengebracht, voor de algemeene studie van het tijdvak beter toegankelijk gemaakt worde. Men geve voortaan de Script. Hist. Aug. niet alleen met tekstkritische noten, maar ook met een doorloopenden historischen commentaar uit.

Na zijn algemeen overzicht van de bronnen, waarbij het blijkt, zooals ook door anderen wordt aangenomen, dat Lampridius behalve van de oude levensbeschrijving ook van *annales* heeft gebruik gemaakt, volgt bl. 9—43 een uitvoerige bespreking van verschillende plaatsen uit de Vita, die op hun geloofwaardigheid worden onderzocht, eerst de betrouwbare (p. 7—35), dan de onbetrouwbare plaatsen (p. 35—43).

Een enkele opmerking wil ik hierover maken.

Op p. 25 behandelt de schrijver de plaats 32, 5: „aurum coronarium et negotiatorium *Romae* remisit". Hij geeft te kennen dat Al. *wegens gebrek aan geld* oorspronkelijk de gunst alleen aan Rome heeft willen verleenen, maar dat die beperking hem niet mogelijk is geweest, immers uit een verordening van den keizer, waarvan een grieksche vertaling in het distrikt Fayum in Egypte is gevonden (Grenfell, Hunt and Hogarth, Fayûm Towns and their papyri n⁰. XX p. 116—123) blijkt, dat die remissie voor het geheele rijk gegolden heeft. Het is natuurlijk mogelijk, dat de keizer een dergelijke beperking oorspronkelijk gewild heeft — immers het bericht is aan een half-ambtelijke kroniek ontleend — maar meer schijnt mij hieruit te blijken de aard van die kroniek, n.m. dat ze bijna uitsluitend zich bemoeit met zaken, die op Rome betrekking hebben cf. 33,1 (Thiele p. 25—26), 35,4, 39,3 en 4, 43,1.

De onbetrouwbare berichten zijn meest reeds door andere schrijvers aangewezen; sommige zijn eerst ten tijde van Constantijn ingevoegd, en strooken niet met de oude toestanden, andere zijn te vaag en te rhetorisch, dan dat ze aan de droge kroniek konden ontleend zijn.

In hoofdstuk II (p. 43—57) behandelt de schr. de *acta senatus*, c. 6 sqq. en c. 56 in den tekst der vita ingevoegd. Hij komt bij deze reeds veel behandelde quaestie tot de conclusie, dat de meeste *acclamationes* echt zijn, de antwoorden van den keizer echter verzonnen; dergelijke acta werden uit de acta senatus in de stadscourant (*acta urbis*) overgenomen (p. 44, noot 1) en kwamen zóó in den archetypus. De echtheid van het grootste deel der acclamationes c. 6—12 blijkt uit de ordelooze opsomming; rhetoren zouden hierin een zekere volgorde hebben in acht genomen; de onechte kan men afzonderen, doordat ze niet bij hun tijd passen, rhetorisch gekleurd zijn (vaak halen de vervalschers hun materiaal uit Cicero) of *ex eventu* geschreven zijn. Ook de accl. 56,10 hooren hierbij, maar zijn door Lampridius op een verkeerde plaats ingevoegd; ze behooren thuis bij het begin van Al.'s regeering, niet *na* den Perzischen oorlog.

Met p. 57 begint de behandeling van enkele quaesties uit het leven van Alexander zelf. O. a. bewijst hij, dat Alex. tijdens het leven van Elagabalus slechts Caesar is geweest, niet Augustus, hoewel de twee heerschers wel eens samen Augusti worden genoemd op munten of opschriften; wel wordt hij *concors imperii* geheeten. Op de plaats waar de Augustustitel behoort te staan (achter den naam) wordt Al. steeds Caesar of nobilissimus Caesar genoemd. Eén titulus is hiermede echter in strijd: „C. VI 1016 c. (Thiele p. 119 n⁰. 54): Imp. Caesar M. Aurelius Antoninus Aug. Germanicus Sarmat(icus) et M. Aurelius Severus Alexander Pius Felix *Aug.* hos lapides sq." De schrijver laat zich hierover niet uit. Cap. IV (p. 61—67) komt de schr. door een ingewikkelde berekening tot het resultaat, dat de dag der ambtsaanvaarding is: 6 Maart 222, niet 11 Maart, zooals men gewoonlijk aanneemt (zie Vita 6,2: a. d. pridie nonas Martias); bij vergissing schrijft hij p. 66: *postridie* non. Martias a. 222, welke fout gelukkig niet terugkeert op den Conspectus temporum (App. p. 111). In C. V (p. 67—73) spreekt hij over de moeder en de echtgenooten van den keizer. Het belangrijkste van dit hoofdstuk is wel het bewijs, door Th. geleverd, dat niet de tweede vrouw, Orbiana, maar de eerste door de heerschzuchtige moeder verdreven, en haar vader gedood is. Ook hier weer leveren vooral de tituli de bewijzen.

In een volgend hoofdstuk geeft de schr. na een korte bespreking van den toestand van den senaat tijdens Al.'s regeering, een onderwerp waarop hij later hoopt terug te komen, p. 77—91 verschillende lijsten van personen van rang, die òf stellig òf waarschijnlijk senator geweest zijn tijdens Alexander, samen 274 personen, waarbij dan nog 8 twijfelachtigen komen. Het uitzoeken dezer namen was alleen mogelijk door de Prosopographia Imp. Rom. en de *schedae* voor de aanvulling daarvan, die Dessau hem blijkens de voorrede ter hand had gesteld. Bij het onderzoek omtrent de gentes, waartoe deze senatoren behooren, blijkt het (p. 91—93), dat de oude families uit de dagen der republiek zoogoed als uitgestorven zijn; van de eerste eeuw zijn er enkelen, nog zeer velen uit de 2de eeuw; de meerderheid zijn nieuwelingen.

In C. VIII over den Perzischen oorlog (p. 94—103) wordt niet de oorlog zelf besproken, maar de reisroute van den keizer uit munten en opschriften afgeleid. Hierbij heeft Th. gelegenheid Mommsen's meening (Röm. Gesch. V p. 420 Note), dat de keizer te Palmyra gebleven is, te weerleggen. Immers niet alleen Herodianus 6, 6,4 bericht, dat hij door Mesopotamia naar Antiochia teruggekeerd is, maar ook uit opschriften en munten blijkt zijn tegenwoordigheid te Nisibis, Rhesaina en Edessa. Niettegenstaande den slechten afloop van den oorlog was Mesopotamia in romeinsche handen gebleven, hetgeen Lampridius den keizer op de volgende wijze laat uitdrukken (56,6): „terras interamnanas <neclectas ab impura illa belua> recepimus"; de woorden <necl. cet.> zijn door L. bijgevoegd; het overige is uit den archetypus.

Voor het vaststellen van *data* aangaande den Germaanschen veldtocht (p 105—110) maakt de schr. vooral gebruik van hetgeen de opgravingen van de Limescommissie ons omtrent dien tijd geleerd hebben. Op den Saalburg, die toen den vorm gekregen heeft, dien hij nu nog heeft, heeft de keizer met de Germanen onderhandeld. Spoedig daarop is hij echter door de

soldaten vermoord. Zijn ondergang was een gevolg niet van zijn gestrengheid jegens de soldaten, maar van zijn gebrek aan flinkheid. Men had in deze dagen een krachtig heerscher noodig, en daarvoor was zijn zachtmoedig karakter, dat het goede wenschte en ook naar zijn beste krachten trachtte te doen, niet geschikt. Er volgen nog verscheidene appendices, waarvan de lijst van behandelde tituli (p. 112—128) de belangrijkste is.

Tiel. W. Koch.

Th. Schreiber, Griechische Satyrspielreliefs. Leipzig, Teubner. 1909. (Abh. d. kgl. sächs. Gesellsch. d. Wiss., phil.-hist. Klasse, XXVII, nº. XXII). (Pr. M. 1.60).

In de 5de aflevering, verschenen in 1890, van zijn werk: „Die hellenistischen Reliefbilder" heeft Theodor Schreiber op de platen XLVI—XLVIII drie reliefs uit italiaansche musea laten afbeelden, die alle hetzelfde voorstellen. Thans worden deze stukken door hem besproken en met nog drie nieuwe replieken of fragmenten van replieken van hetzelfde origineel vergeleken. Meende de schrijver vroeger voor het hier voorgestelde met de benaming: „bacchisch tafereel" te kunnen volstaan, nu toont hij aan, dat wij hier te doen hebben met copieën van een relief, vervaardigd en gewijd ter herinnering aan eene in de dramatische wedstrijden met een satyrspel behaalde overwinning. De vijf mannelijke figuren, die er op voorkomen, behooren inderdaad alle tot het geslacht der satyrs, en in de zittende vrouwelijke gedaante met het stompneuzige silenenmasker op den schoot zal niemand meer aarzelen om de Muze van het satyrspel te herkennen. Men zal dus Schreiber's interpretatie gaarne als juist aanvaarden. Zij schijnt, hoezeer ook voor de hand liggend, toch nieuw te zijn. Albrecht Dieterich althans is blijkbaar op de juiste verklaring van deze reliefs, die hem ongetwijfeld bekend waren, niet gekomen: anders zou hij ze in zijn „Pulcinella" (1897) vermeld hebben. Aan het slot zijner verhandeling merkt Schreiber te recht op, dat het origineel der reliefs hellenistisch, niet eerst augusteïsch moet zijn geweest, omdat, zoo wij al weten, dat er ook te Rome satyrspelen ten tooneele gevoerd zijn, men daar toch geen dramatische wedstrijden, dus ook geen wijgeschenken tot dank voor in het theater behaalde overwinningen gekend heeft.

Groningen. C. W. Vollgraff.

Adolf Harnack, Entstehung und Entwicklung der Kirchenverfassung und des Kirchenrechts in den zwei ersten Jahrhunderten. Leipzig, Hinrichs. 1910. (Pr. M. 6.60; geb. M. 7.50).

Een nieuw boek van Harnack wordt altijd met graagte ontvangen. Men weet, dat hij iets te zeggen zal hebben, en dat het een genot zal zijn het hem te hooren zeggen. Hij vraagt van zijne lezers geen andere inspanning dan die, welke onmiddellijk met het onderwerp gegeven is, en spaart hun die van een stijl, welke vele Duitsche boeken zoo vermoeiend maakt.

Ook in het bovengenoemde werk verloochent de schrijver deze zijne eigenschappen niet, al spreekt het vanzelf, dat dit historisch onderzoek zich anders laat lezen dan bijv. een reeks voordrachten. Het boek bestaat uit twee omvangrijke en drie kortere verhandelingen, die echter alle nauw met elkander samenhangen. De eerste is een vermeerderde herdruk van een artikel in de derde uitgaaf van Herzog's Real-Encyklopaedie, en handelt over het in den titel genoemde onderwerp. De tweede, Urchristentum und Katholizismus („Geist" und Recht) betiteld, brengt kritiek over een opstel van Rud. Sohm, waarin deze bekende jurist en kerkhistoricus zijn theorie over Wezen en Oorsprong van het katholicisme uiteenzette, een opstel, dat gedeeltelijk door Harnack's beschouwingen was uitgelokt. De laatste drie behandelen den oorsprong der trinitarische formule, de oudste geschiedenis van het begrip „Evangelie", en het gebruik der termen „Woord, Woord Gods, Woord en Woorden van Christus" in het Nieuwe Testament. Wij hebben dus grootendeels met détail-onderzoek te doen, maar op gewichtige punten, en door een geleerde, die volkomen vertrouwd is met het terrein van zijn studie.

Het is vooral de strijd met Sohm, die dit werk van den Berlijnschen hoogleeraar belangrijk maakt. Reeds in 1892 had de bekende geleerde in zijn werk over het Kerkrecht de theorie verdedigd, welke hij in 1909 vooral tegenover Harnack heeft gehandhaafd. Allen nadruk leggend op het religieus, pneumatisch karakter van de oudste Kerk, die het lichaam van Christus is, zet hij uiteen, dat Kerk en Recht eigenlijk niets met elkander te maken hebben, en de beide begrippen nooit in dezelfde sfeer kunnen liggen. De plaatselijke gemeente is in den oudsten tijd niets anders dan de plaatselijke openbaring van het lichaam van Christus, en mag niet als een afgesloten geheel, een corporatie, beschouwd worden. Ook in die plaatselijke gemeente is de „geest" alles, en kan er van „recht" geen sprake zijn, tenzij dan als van een afval van het wezen der Kerk. Die afval is echter gekomen, doordat de Kerk op aarde als identisch werd beschouwd met de geestelijke Kerk, in welke vereenzelviging volgens Sohm het wezen van het katholicisme ligt. De hierin liggende dwaling is eerst overwonnen door de Hervorming, die ons tusschen onzichtbare en zichtbare Kerk leerde onderscheiden. Daartegenover houdt Harnack nu vol, dat het wel degelijk tot het wezen der Kerk behoort om op aarde een gemeenschap te vormen, welke gemeenschap noodwendig een Kirchenverfassung en een Kirchenrecht ten gevolge heeft. Wel heeft Sohm gelijk in zijn beschouwing van de plaatselijke gemeente als openbaring van het geestelijk geheel maar toch slechts voor een deel; want even goed als het geestelijk geheel de deelen vormt, vormen ook de deelen het geheel der plaatselijke openbaring, waardoor aan die deelen een betrekkelijke zelfstandigheid niet kan worden ontzegd. Harnack gaat met Sohm mede in diens stelling, dat de oudste Christenheid geen ander dan het religieus begrip van Kerk kent, doch verschilt van hem in de omschrijving van het begrip religieus. Voor Sohm omvat dit woord slechts het geestelijke in engeren zin, voor Harnack ook de heerschappij Gods, de theocratie.

Het komt mij voor, dat Harnack het pleit gewonnen heeft, niet het minst door den rijkdom van historische stof, die hij heeft weten samen te brengen. Ook geloof ik, dat hij bij zijn genetische ontwikkeling van de geschiedenis der oudste kerkelijke organisatie ons den

rechten weg gewezen heeft door den nadruk te leggen op het verband tusschen de Christelijke Kerk en Israel, en den invloed der instellingen van het Romeinsche keizerrijk, ook van de zoogenaamde Kultvereine, zoo gering mogelijk te maken. Ongetwijfeld blijft bij de betrekkelijke karigheid der bronnen nog veel duister in de ontwikkeling van het episcopaat, maar de uitvoerige schets van Harnack ontsteekt licht op menige plaats.

Nog vestig ik de aandacht op de poging, die in een der kleinere opstellen gedaan wordt om de trinitarische formule in haar oorsprong als religieus-christelijk en anti-joodsch te verklaren, zonder dat de schrijver zijn toevlucht zoekt bij „babylonische, griechische oder kamtschadalische Dreiheiten". Deze beperking van terrein is m.i. volkomen juist; ik voor mij mis in de uiteenzetting het nadruk leggen op de soteriologische beteekenis der formule.

Leiden. H. M. van Nes.

R. de Lasteyrie, L'église de Saint-Philbert-de-Grandlieu (Loire-Inférieure). Extrait des Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Tome XXXVIII, 2e partie. Paris, Imprimerie nationale. C. Klincksieck. 1909. (Pr. fr. 7.50).

De bekende oudheidkundige Brutails, een warm en voortvarend Franschman, heeft den laatsten tijd zijne stellingen meermalen op los zand gebouwd en ze daarom zien ineenvallen als kaartenhuisjes. Op zijne *Études critiques sur l'archéologie du moyen âge et ses méthodes*, in 1900 bij Alph. Picard te Parijs verschenen, zouden wel eenige vraagteekens geplaatst mogen worden. Belangrijk echter in hooge mate was zijn sentimentalisme, toen hij — Anthyme Saint-Paul, Crosnier, Choisy, Auber, Barbier de Montault, Gareiso, Mortet, Otte en Mâle stonden aan zijne zijde — de afwijking naar het noorden der as van de cathedralen uitlegde als de neiging van het hoofd van Christus, stervend aan het kruis. Het grondplan eener oude kerk nam immers steeds den kruisvorm (Christus aan het kruis) aan, en in deze veronderstelling werd de afwijking, die de lengteas van sommige koren ten opzichte van het schip der cathedralen te zien gaf, als echt en a priori gewild symbolisme uitgelegd.

Een dergelijk gelegenheidssymbolisme echter, dat al even benullig was als 't romantisch gevoelen, dat de door hun wonderbare techniek zoo rijzige gothische gewelven eene nabootsing zouden zijn van de naar elkaar toezwierende kruinen der oeroude woudreuzen der Germanjers, was niet bestand tegen de gevoelige slagen, die een degelijk werker als De Lasteyrie er aan toebracht. De meer-bezonken Duitschers als Prof. Dr. F. X. Kraus, Geschichte der Christlichen Kunst II s. 372, Prof. Dr. J. Sauer, Symbolik des Kirchengebäudes, s. 293 en de Engelschen John Bilson „Journal de l'Institut royal des architectes britaniques „Deviation of axis in medieval churches" (December 1905) waren het met R. de Lasteyrie (Bulletin Monumental, Tom. 69, 1905, p. 422 s.v.) eens.

Reeds spoedig daarop, in de Bulletin Monumental Tom. 70, 1906, p. 129, werd 't pleit beslecht en capituleerde Brutails, de voorstander van 't voornoemd gelegenheidssymbolisme, voor de argumenten van De Lasteyrie.

En wanneer men het werk, dat aan het hoofd van deze recensie geplaatst is, doorleest, merkt men herhaaldelijk, dat Brutails door De Lasteyrie wederom met goede argumenten en met de gebruikelijke „*limpidité du style*" de les gelezen wordt.

Naar mijn bescheiden meening is De Lasteyrie evenwel in dit werk niet zéér gelukkig geweest. Na immers de interessante oude kerk volgens de geschreven en de monumentale bronnen geanalyseerd te hebben, moet hij toch ten slotte (p. 79) bekennen: „*Voilà „probablement" la cause et la date de l'interruption des travaux de la nef.*" Maar tegenover die waarschijnlijkheid staat nog zijn diepgaande twijfel (p. 81): „dat 't n.l. alleen de kwestie is, of de wezenlijke bestanddeelen van het schip der kerk Carolingisch of Romaansch zijn, en dat deze vraag alleen een diepzinnig onderzoek verdient." Deze kwestie echter kan alleen opgelost worden door eene aandachtige vergelijking en analyse der kerk van S. Philbert-de-Grandlieu met zoovele andere kerken, die uit de IXe eeuw in Frankrijk bewaard zijn gebleven. En dan wil het mij voorkomen, dat een onderzoek der kerk (het schip alleen) van Savenières (Maine et-Loire), Distré, Chatillon, Gannes, Voutegon en andere Carolingische dorpskerken in Frankrijk met die van Saint Philbert-de-Grandlieu eerder de conclusie zouden wettigen, dat we hier met eene Carolingische dan wel met eene Romaansche constructie te rekenen hebben. Volgens Léon Maitre zou deze kerk een zuiver-Carolingisch gebouw zijn, in 815 door de monniken van Marmontiers gebouwd. Zij werd vergroot in 836, om de grafstede te worden van een heilige.

Ziehier de feiten der geschiedenis, die voldoende bewezen is uit critisch onderzoek.

Wat het oudheidkundig bewijs betreft, resumeer ik als volgt:

Het koor en het dwarspand vertoonen zich op de mij ten dienste staande afbeeldingen als heel oud; doch het schip in 't bijzonder — en daarover loopt de cardo quaestionis — is gedeeltelijk gebouwd in regelmatig verband van natuur- en baksteen: de arcaden van het schip hebben daarenboven dubbele geleidingen, die ontspruiten aan den kruisvormigen pijler. Deze met pilasters bekleede zuilen hebben weliswaar een Romaansch karakter, maar het afwisselend en regelmatig gebruik der voormelde grondstof verzet zich tegen de Romaansche stijlsoort, zoodat wij — in afwijking van het gevoelen van Brutails — deze kerk mogen dateeren uit het Carolingisch tijdvak. De onbedrevenheid en de naïeve oplossingen, die zich in dit gebouw duidelijk vertoonen, pleiten mede voor zijn hoogen ouderdom. Op het zeldzame, op het zonderlinge van dit gebouw wil ik ten slotte nog bijzonder de aandacht vestigen, want het is juist om die eigenschap dat een vergelijk met de overige Carolingische bouwwerken op Franschen bodem nog niet zoo gemakkelijk noch adequaat zal te maken zijn.

En 't is daarom, dat ik zooeven aanmerkte, dat de Lasteyrie in dit werk niet zéér gelukkig is geweest. De oplossing van het vraagstuk is door hem niet gegeven, misschien juist omdat hier van toepassing is het bekende gezegde van Camille Enlart, Manuel d'Archéologie Française p. 161 „elle est trop unique en

son genre pour qu'il soit facile de trancher la question de sa date."

Het ontbreken van eene inhoudstafel — ten slotte — maakt de hanteering van dit overigens helder geschreven boekwerk waarlijk niet gemakkelijk.

's-Hertogenbosch. Xavier Smits.

Victor Giraud, Blaise Pascal. Études d'histoire morale. Paris, Hachette. 1910. (Pr. fr. 3.50).

Neemt dan de litteratuur over de groote Fransche schrijvers, met name over Pascal, geen einde? Na Boutroux, na F. Strowski (dien ik hier aankondigde), na zoovele anderen, ook zijn eigen uitnemende biografie *Pascal, l'homme, l'oeuvre, l'influence* komt V. Giraud met een bundel van losse opstellen over zijn held. Laat ons dadelijk zeggen dat wij onder dien overvloed niet zuchten. Bij het voorrecht een zoo rijke litteratuur te hebben, roemen de Franschen nog in het tweede voorrecht: een staf van geleerden te bezitten die met evenveel oordeel als smaak dit litteraire terrein ontginnen. Allerminst zouden wij ook deze nieuwe verzameling van Giraud willen missen. Want het blijft waar: Pascal oefent „une espèce d'obsession et d'impérieux ascendant „sur la plupart de nos contemporains" (p. 87). Giraud handelt daarover in zijn opstel over Pascal et nos contemporains.

Van het 7-tal onderzoekingen hier bijeengevoegd kunnen wij geen uitvoerig overzicht geven. Twee behandelen bijzondere punten en ruimen legendarische bestanddeelen op die in Pascals biografiën zijn ingeslopen: de legende van den invloed van „l'accident du pont de Neuilly" op zijn geestelijk leven, en die van zijn verliefdheid op Mlle de Roannez; daarbij wordt dan ook le discours sur les passions de l'amour met groote waarschijnlijkheid hem ontzegd. Het stuk over de Pensées bevat overzichten grootendeels bestemd om tot de lectuur in te leiden en door 't kreupelhout der edities, rangschikking, meeningen den weg te banen. Van eigenaardige beteekenis is de studie over Jacqueline Pascal „une héroine Cornélienne" wier portret, als Soeur de Sainte Euphémie, ook het boek versiert. Het eerste en laatste stuk over de philosophie en de religieuse evolutie van Pascal vatten nog eens allerlei uit het leven van dien grootsten apologeet voor 't Christendom samen, van wiens actueele beteekenis Giraud diep doordrongen is.

Leiden. P. D. Chantepie de la Saussaye.

SCHOOLBOEKEN.

C. Sallusti Crispi Bellum Catilinae Bellum Jugurthinum Orationes et epistulae ex historiis excerptae. Für den Schulgebrauch erklärt von **Theodor Opitz.** 1. Heft: Bellum Catilinae. 2. Heft: Bellum Jugurthinum, mit einer Karte. Zweite Auflage. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1909. (Pr. van n⁰. 1: M. 0.60, geb. M. 1; van n⁰. 2: M. 1, geb. M. 1.40).

In den tweeden jaargang, pag. 191, is de eerste druk van deze Sallustius-uitgave terecht geprezen als „zeer bruikbaar voor de 4e klasse". De verbeterde druk, die thans voor ons ligt, heeft aan bruikbaarheid nog gewonnen en zou, indien de daar nog geringe kennis van het Duitsch geen bezwaar is, reeds in de 3e klasse goede diensten kunnen bewijzen. Behalve kleinere wijzigingen in den commentaar in beide deeltjes zijn in het „Bellum Jugurthinum" nieuw bijgevoegd een duidelijk kaartje, eene tijdtafel en een stamboom. Ook in de „Catilina" zou eene tijdtafel goede diensten kunnen bewijzen. Als men deze uitgave vergelijkt met die van Schmalz, wint de laatste het in fijnheid van stilistische opmerkingen; maar de onderstelling mag worden gewaagd, dat zoodanige opmerkingen doorgaans wel niet in hunne volle beteekenis door den gemiddelden gymnasiast der 3e en 4e klasse zullen worden verstaan en zoo is dus voor het standpunt van den heer Opitz, zich in dezen te beperken, veel te zeggen.

„Ich habe mich bemüht," zegt de uitgever in zijn voorrede, „die Erläuterungen nach Zahl und Umfang möglichst zu beschränken und dem Schüler nur soviel zu bieten, als für ihn zur häuslichen Vorbereitung nötig zu sein schien." Dat intusschen eenigermate op de taak van den leeraar wordt vooruitgeloopen, is natuurlijk niet te ontgaan en het bezwaar, dat hieraan is verbonden, doet zich vooral gevoelen in opmerkingen, waarmede men niet kan meegaan. Zoo b.v. de op de eerste pagina van de „Catilina" gemaakte opmerking: „*mortales* gebraucht Sallust ganz gleichbedeutend mit *homines*". Zoodanige opmerkingen bemoeilijken den leeraar, die het onderscheid tusschen beide woorden wil doen gevoelen, gelijk dat blijkt uit eene vergelijking van Cat. 2,2: *Vita hominum* met Jug. 1,3; *Vita mortalium* (in abstracto, = 's menschen leven).

Het is een practische maatregel, dat de beide werkjes onafhankelijk van elkaar kunnen worden gebruikt en niet van het eene op het andere verwezen wordt.

Leeuwarden. H. D. Verdam.

Duitsch Woordenboek door **I. van Gelderen.** Tweede verbeterde en vermeerderde druk. Groningen, J. B. Wolters U.-M. 1910. (Pr. *f* 5.80).

In het jaar 1906 verscheen het eerste deel, in 1909 het tweede, en reeds in 1910 zag de tweede druk van van Gelderens Woordenboek het licht. Dit laatste op zich zelf is reeds een bewijs van succes. Hoe kort ook, toch is de tijd, verloopen tusschen den 1en en 2en druk, voldoende geweest om tot een behoorlijk oordeel te komen. Het doet mij veel genoegen, mij bij de gunstige oordeelvellingen, die den eersten druk ten deel gevallen zijn, te kunnen aansluiten. Het Woordenboek van van Gelderen behoort tot het beste, wat wij op dit gebied bezitten. Bijzonder aangenaam doet het aan, overal sporen te vinden van eigen, zelfstandigen arbeid, hetgeen vooral blijkt uit het streven van den schrijver om door voorbeelden („woordverbindingen, uitdrukkingen en zegswijzen") de beteekenis der woorden duidelijk te maken.

Als ik in het volgende eenige bezwaren te berde breng, dan geschiedt dat niet om met de eene hand terug te nemen, wat met de andere is gegeven. Ik zou het integendeel beschouwd willen zien als een bewijs van mijne belangstelling.

Onder „Aussprache" I. 82 mis ik de volgende beteekenis Etwas kommt zur Aussprache. De uitdrukking „in etw. begründet sein" I. 97 in de beteekenis van: *in iets goed beslagen zijn*, is mij in de thans gesproken en geschreven taal onbekend. Zelfs als archaïstische uitdrukking — zij staat tusschen haakjes — zou ik ze uit dit Woordenboek willen weren. Bij „eben" I. 168 mis ik de beteekenis, die dit woordje heeft in den volgenden zin: Wer nicht Meister sein will, musz eben Gesell bleiben. I. 175. De vertaling van „einengen" door: *in het nauw brengen*, lijkt mij niet gelukkig gekozen. Zou bij „formen = *vormen, fatsoeneeren, formeeren*" I. 228 niet een kleine toelichting wenschelijk geweest zijn? „Giebel = *gevel, gevelmuur* I. 270 is niet juist. „Heraussagen" I. 302 komt tegenwoordig toch wel

alleen voor in: etwas frei heraussagen, sag' es nur gerad heraus. Het Duitsche manchmal en het Hollandsche *menigmaal* beteekenen niet hetzelfde I. 409. Hoe men „Moder" I. 426 door *modder* of *slijk* kan vertalen, is mij onbegrijpelijk. „Zu Paaren treiben" I. 460 is door *overmannen, bedwingen* niet gelukkig weergegeven. I 638. De verschillende beteekenissen van überführen met Gen. en met von, welke laatste konstruktie tegenwoordig weinig voorkomt, zijn niet uit elkaar gehouden. „Wilder, m. = *wilde*" etc. I. 728 komt mij hoogst gevaarlijk voor. Wilder is immers geen zelfst. naamw., maar een bijv. naamw., dat zelfstandig is gebruikt. Het is dus: der Wilde, ein Wilder. Iemand, die niet op de hoogte is, wordt licht op een dwaalspoor gebracht.

Bij de bespreking van het tweede deel moet ik mij beperken tot een paar algemeene opmerkingen, om de beschikbare plaatsruimte niet te overschrijden. Het heeft mij vaak getroffen, zoowel in Holl.-Duitsche woordenboeken als ook in de verklaringen bij Duitsche leesstukken, dat zoo dikwijls in plaats van een letterlijke, maar toch juiste vertaling, een afwijkende en dan niet altijd geheel juiste wordt gegeven. Ook hier heb ik verschillende voorbeelden gevonden. „*Een blik op iets hebben, slaan*" wordt II. 107 vertaald door: „etwas in's Auge fassen." Loopt de leerling nu niet gevaar einen Blick auf etwas werfen of den Blick auf etwas richten, voor verkeerd te houden? En bovendien heeft „etwas in 's Auge fassen" precies dezelfde beteekenis? II. 410 wordt „*hij heeft goeden moed*" vertaald door: „er ist (sehr) zuversichtlich." Kan men in het Duitsch niet zeggen: guten Mut haben? en hoe wordt „zuversichtlich" gebruikt? II. 451 vinden wij onder „*ondernemen*": „(een reis) antreten". Is de letterlijke vertaling niet goed? Beteekenen „eine Reise unternehmen" en „eine Reise antreten" hetzelfde? Een andere opmerking is deze. Het komt voor dat een Nederlandsche uitdrukking meer dan één beteekenis heeft, maar slechts door een Duitsche uitdrukking wordt weergegeven. Bijv. II. 759 „*aan de eischen voldoen* = den Anforderungen genügen, entsprechen". Nu vind ik in een willekeurige vertaaloefening: „*hij voldeed aan den eisch (aan de eischen) van den roover*". Hier kan men zeer zeker niet zeggen: „er entsprach, genügte den Anforderungen." Een tweede vertaling is dus onmisbaar. Somtijds is het verschil van beteekenis tusschen twee woorden of uitdrukkingen niet goed aangegeven. II. 116 vind ik: „*boosaardig* = (*van personen, beschuldigingen e. d.*) boshaft; (*van ziekten e. d.*) bösartig." Kunnen menschen en dieren niet ook „bösartig" zijn?

Ten slotte nog dit. Het is zeer wel mogelijk, dat enkele der door mij gewraakte uitdrukkingen den schrijver bekend zijn, hetzij uit omvangrijker woordenboeken of uit eigen lectuur. Maar alles, wat wel eens een enkele maal voorkomt, mag nog zoo maar niet opgenomen worden in een woordenboek, dat toch in hoofdzaak de praktijk moet dienen. In dit opzicht kan men moeielijk voorzichtig genoeg zijn.

De tweede druk is niet alleen een vermeerderde uitgave, maar ook een verbeterde. Verdwenen zijn allerlei storende drukfouten of „Flüchtigkeitsfehler" en van de toevoegingen kan gezegd worden, dat zij in 't algemeen zeer gelukkig zijn. Verschillende woorden, die men niet gaarne miste, zijn opgenomen en hier en daar is de beteekenis van een woord of uitdrukking door één of meer nieuwe voorbeelden in een beter licht geplaatst.

Wij kunnen van het Woordenboek van van Gelderen niet afscheid nemen zonder een woord van lof aan het adres van den uitgever. Papier, druk, in één woord de geheele verzorging zijn zoo, als wij dat van de firma Wolters gewoon zijn.

Leiden. H. H. Breuning.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering der Letterk. Afd., gehouden op 13 Febr. l.l., gaf de heer Prof. K. Kuiper eene *Korte mededeeling over een drietal Grieksche kinderspelen, beschreven door Pollux.* Na bij wijze van inleiding te hebben gesproken over de methode volgens welke Julius Pollux zijn Onomasticon ten dienste van den lateren Keizer Commodus zal hebben samengesteld, en na te hebben betoogd dat hij waarschijnlijk niet, zooals meestal beweerd wordt, eenvoudig een enkelen zegsman, met name Suetonius, zal hebben gevolgd, behandelde de heer Kuiper § 113 van den door Pollux bijeengebrachten catalogus van kinderspelen, en verdedigde hij de stelling dat Pollux hier niet, zooals gewoonlijk wordt aangenomen, verschillende vormen van het blindemanspel beschrijft, maar dat hier ook spelletjes worden bedoeld, waarbij het sluiten der oogen van het eigenlijke spel slechts de inleiding is. De tekst luidt aldus: *ἡ δὲ μυΐνδα, ἤτοι καταμύων τις φυλάττου βοᾷ* (dett. *φυλάττεται βοῶν*) *καὶ ὃν* (codd. *ὧν*, corr. Jungerm.) *ἂν τῶν ὑποφευγόντων λάβῃ ἀντικαταμύειν ἀναγκάζει, ἢ μύσαντος* (Jungerm. coni. *μύσας τοὺς*) *κρυφθέντας ἀνερευνᾷ μέχρι φωράσῃ, ἢ καὶ μύσας οὗ ἂν τις προσάψηται ἢ ἐάν τις προσδείξῃ μαντευόμενος λέγει ἕστ' ἂν τύχῃ.* Er worden hier blijkbaar drie spelen vermeld: 1°. blindemannetje, waarbij iemand met de oogen dicht de andere spelers moet vangen; 2°. een spel, waarbij iemand de anderen moet zoeken, die zich verstopt hebben terwijl hij zijn oogen dicht had; 3°. een spel waarbij iemand moet raden wie der medespelers is aangeraakt of aangewezen, en waarbij hij die raden moet tijdens die aanraking of aanwijzing zijn oogen dicht had. Tot het goed begrip is noodig — zoo betoogde de spreker — wel te letten op het part. aor. in de beschrijving van het tweede en derde spel. Ten slotte wees hij op het verband tusschen deze spelen en den smaad die Jezus als gevangene van zijn bewakers had te lijden. — De heeren Valeton, Woltjer, van Leeuwen, Naber en Völter maakten eenige opmerkingen om hunne instemming met de conclusie te betuigen.

De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde hield op 3 Febr. l.l. een vergadering, waarin de heer Dr. H. E. van Gelder sprak *Over de haringvisscherij vóór circa 1600.* Hij gaf eerst een overzicht van de geschiedenis dier visscherij; hare wetgeving is behandeld door Beaujon, terwijl uit de 17de eeuw het werk van Semeyns, en uit de 18de eeuw eenige vertoogen in *De Koopman* over dat bedrijf eenige inlichtingen geven. Op het einde der 12de eeuw leerde men den haring zouten, op het einde der 14de het kaken. De reglementeering der industrie begon in 1424. Gaandeweg komen er bepalingen op het keuren van den visch en van het zout. In de 16de eeuw worden convooien gegeven tegen de kapers, waarvoor een lastgeld geheven wordt. Doch een helder begrip van de haringvisscherij vordert kennis van meer bijzonderheden. De spreker had er eenige gevonden in 29 rekeningen van een reeder uit de jaren 1580 tot even na 1600. Het bedrijf bestond blijkbaar toen juist zóó als tot nu voor korten tijd. De spreker gaf een statistisch overzicht van die rekeningen, toegelicht door graphische voorstellingen. Hij wees daarbij op de groote risico, maar ook op de aanzienlijke winst, gemiddeld 12 %. Ten slotte berekende hij hoeveel geld de haringvisscherij omstreeks 1600 in omloop bracht: hij stelde het bedrag op 8½ millioen gulden, een cijfer waaruit het groote belang van dien handel duidelijk blijkt. — De heeren Heinsius, Blok en Abendanon vroegen eenige ophelderingen.

In Aug. 1910 is door den heer Prof. J. Ph. Suyling een voordracht gehouden, getiteld *The Hague Peace Conferences of 1899 and 1907*; deze rede is uitgegeven door de

firma Nijhoff te 's-Gravenhage (Pr. *f* 0.40). De hoorders waren „a group of English friends of peace paying a visit to Holland", en de redenaar behoefde het beginsel van deze conferenties dus niet opzettelijk te verdedigen, terwijl een uitvoerige behandeling van technische bijzonderheden evenmin geraden was. In een aangenamen vorm betoogt hij, hoe de resultaten van deze internationale gedachtenwisseling, ook al zijn zij niet wat de vurige voorstanders van den vrede hadden gehoopt, toch als een uiting zijn te beschouwen van een toenemenden afkeer van oorlog, een afkeer die vooreerst uit menschlievendheid voorkomt, ten anderen uit de vrees voor maatschappelijke ontsteltenissen, des te vreeselijker naarmate de oorlog meer menschenlevens en meer geld kost.

Wij vestigen de aandacht op een belangrijk werk dat thans door de firma Trübner te Strassburg wordt uitgegeven: „*Deutsches Fremdwörterbuch* von Hans Schulz". In de Duitsche woordenboeken werden de uitheemsche woorden vroeger of overgeslagen of zeer terloops behandeld, terwijl zij om den vorm of om de beteekenis toch dikwijls in de geschiedenis eener taal van het grootste belang zijn. De schrijver van dit werk heeft, naar wij meenen, zijn taak met groote zorg opgevat, en vooral getracht te bepalen uit welken tijd de oudste voorbeelden zijn. In zijn beschouwingen toont hij zich een geoefend linguist, ook al zal men soms een aanmerking maken (wat hij b.v. op blz. 80 zegt over de betrekking tusschen de namen *Kamerijk* en *Cambrai* is niet volkomen juist).

De achtste uitgave van Heyne's *Bēowulf*, bezorgd door Schücking, verscheen in 1908, en werd in het *Museum* (XVI, 139) aangekondigd. Met een enkel woord vermelden wij, dat reeds nu de negende druk het licht heeft gezien (Paderborn, Schöningh, 1910; Pr. M. 5.80). De heer Schücking heeft opnieuw zijn best gedaan het werk te verbeteren, zoowel wat den tekst als wat het glossarium en de „Anmerkungen" betreft.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Jaarboek van de Kon. Akademie van Wetenschappen, 1910: P. D. Chantepie de la Saussaye, Eenige beschouwingen over de hedendaagsche beoefening der psychologie. — S. J. Fockema Andreae, Levensbericht van den heer R. T. H. P. L. A. van Boneval Faure. — H. Kern, Levensbericht van den heer B. F. Matthes. — J. S. Speyer, Levensbericht van den heer S. J. Warren.

Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterk., 4de R., X, 3: S. A. Naber, Mr. Jean Luzac als hoogleeraar. — B. Sijmons, Een nieuw ontdekt latijnsch-gotisch bijbelfragment. — U. Ph. Boissevain, Over een munt van Hadrumetum in de verzameling der Akademie. — J. de Louter, De arbitrage in het Noord-Atlantisch visscherij-geschil.

Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, XLIV, 1-2: A. Fick, Äoler und Achäer. — H. Jacobsohn, Lat. *svecerio*. — A. Zimmermann, Zu lateinischen Suffixen, I-II. — J. Schrijnen, Zum anlautenden Konsonantenwechsel im Griechischen. — A. Bezzenberger, Lat. *faex*. — F. Edgerton, A Modern Development of the Elliptic Dual. — A. Bezzenberger, Lit. *sākai*: *sakai*. — W. Havers, Altirisch *ol*, „inquit". — J. Pokorny, Beiträge zur irischen Grammatik, I-III. — W. v. d. Osten-Sacken, Lett. *ǵēdu ǵidu ǵist, ǵidāt*. — J. Endzelin, Baltica, I-IV. — W. Printz, Bhāṣā-Wörter in Nīlakaṇṭha's Bhāratabhāvadīpa und in anderen Sanskrit-Kommentaren. — R. Thurneysen, Miszellen, I-IV. — F. Solmsen, Zur Beurteilung der epischen Zerdehnung. — G. Ciardi-Dupré, Ai. *vṛkṣá-h*, „Baum". — W. Prellwitz, Eine alte Deutung neu begründet: *κατηφής*. — F. Bechtel, Parerga, XX-XXIII. — W. Schulze, *Aniochus*. — Dez., Zur litauischen Accentuation. — Dez., *Domene*. — A. Bezzenberger, Lit. *wẽnůlika, dwýlika*. — R. Gutmann, Das nhd. Wort *kopf*. — W. Prellwitz, Osk. bantinisch *eítuā-*, pomp. *eítiuvā-*, „Geld", pomp. *eítuns*, „Geldmann". — A. Fick, Homerika. — W. Prellwitz, Lat. *sevērus*. — W. v. d. Osten-Sacken, Zu den Artikeln *gadŭ, gad'ǫ, gudŭ, hana* in Bernekers „Slavischem Etymologischem Wörterbuch". — W. Schulze, *Γοργώς* — F. Solmsen, Nachschrift.

Indogermanische Forschungen, XXVIII, 1-2: M. Buttenwieser, Zur Geschichte des böotischen Dialekts. — A. Thomson, Beiträge zur Kasuslehre, II. — H. Meltzer, Nochmals das reine Perfekt. — N. van Wijk, Germanische Etymologien. — A. Leskien, Zur litauischen Wortkunde. — Dez., Über kirchenslavisches (altrussisches) *sersa*, „hornis". — W. von den Osten-Sacken, Etymologien. — J. Charpentier, Avestische Etymologien. — Dez., Beiträge zur alt- und mittelindischen Wortkunde, I. — W. Havers, Wortgeschichtliches. — G. Iljinski, Aksl. *ješa*, „utinam". — T. Michelson, Note on Old Russian *krinuti*, Pāli *kiṇāti*. — Dez., The alleged Asokan word *lukṣa-*. — N. van Wijk, Zu *IF.* 24, 236 ff.

Journal Asiatique, 10ième Série, XVI, 2: F. Nau, Notes d'astronomie syrienne. — D'Olonne, Stèle de Sa Lien. — R. Weill, Les Hyksôs et la restauration nationale dans la tradition égyptienne et dans l'histoire. — Mélanges.

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, LXIV, 4: R. Hartmann, Die Strasse von Damaskus nach Kairo. — Paul Haupt, Elul und Adar. — E. König, Die babylonische Schrift und Sprache und die Originalgestalt des hebräischen Schrifttums. — †T. Bloch, Eine indische Version der iranischen Sage von Sām. — Dez., Die zoroastrischen Gottheiten auf den Münzen der Kusana-Könige. — F. Schulthesz, Noch einmal zum „Buch der Gesetze der Länder". — H. Jacobi, Ein zweites Wort über die *vakrokti* und das Alter Daṇḍin's. — R. O. Franke, Die Suttanipāta-Gāthās mit ihren Parallelen (vervolg). Teil III: SN. IV. — Anzeigen. Kleine Mitteilungen.

Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, XXIV, 1: R. O. Franke, Die Gāthās des Vinayapiṭaka und ihre Parallelen. — J. Schleifer, Die Weisheit der Sibylle. — A. Musil, Neues aus Arabia Petraea. — J. Charpentier, Zu Uttarajjhayana XXV. — M. Bittner, Neus Mehri-Material aus dem Nachlasse des Dr. Wilhelm Hein. — F. von Kraelitz, Parlementarische und verfassungsrechtliche Ausdrücke im Osmanisch türkischen. — Anzeigen. Kleine Mitteilungen; 2-3: Ch. Bartholomae, Zum Lautwert der awestischen Vokalzeichen. — V. Aptowitzer, Die Rechtsbücher der syrischen Patriarchen und ihre Quellen. — R. O. Franke, Die Gāthās des Vinayapitaka und ihre Parallelen (vervolg en slot). — J. Barth, Das arabische *š*- Suffix 2 P. Sg. fem. — H. Schuchardt, Zu den Verben mit i- im Masai. — Anzeigen. Kleine Mitteilungen (o. a. Zachariae, Vertia; eine Bezeichnung der Jainas).

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XXX, 2: N. van Wijk, Niet-gerekte *a, e* vóór *r* + konsonant. — K. Poll, *Klucht van de Koe*, vs. 952 vlg. — B. Faddegon, Het medeklinkerstelsel van het Noordbevelandsch. — R. van der Meulen, Hollando-Russica (vervolg).

De Nieuwe Taalgids, V, 1: M. R. Dijkman, Kritiese beschouwingen over hedendaagse examenpraktijk. — A. vor der Hake, Is de beleefdheidsvorm *U* 'n verbastering van *UEd.*? — C. G. N. de Vooys, Letterkunde-studie voor de hoofdakte. — Zie ook Recensies.

Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Litteratur, LII, 4: Franck, Zur überlieferung und composition des Reinaert. — Hoffa, Antike elemente bei Gottfried von Strassburg. — Strauch, Fragmente von Wolframs Willehalm und Rudolfs Barlaam. — Schneiderwirth, Fragmente des Nibelungenliedes aus Dülmen. — Schröder, Zur Datierung des Herbort von Fritzlar. — Jülicher, Die griechische vorlage der gotischen bibel. — Leitzmann, Zum Trierer Silvester. — Grüters, Zu Spervogel. — R. M. Meyer, Trier und Merseburg. — Schröder, Zu den Trierer zaubersprüchen. — Anzeiger.

Tijdschrift voor geschiedenis, land- en volkenkunde, XXVI, 1: Kalff, Amsterdamsche koopmansspiegel. — De Wilde, Napoleon in Polen 1806-7. — Van der Voort, Landbouw op IJsland. — Historische mededeelingen. — Mededeelingen op geographisch gebied. — De Boer, Studiewerken voor het akte-examen M. O.

Ned. Archief voor kerkgeschiedenis, VIII, 1: Lindeboom, Georgius Cassander. — De Hullu, De overkomst van Refugiés in Staats-Vlaanderen 17de eeuw. — Meindersma, De reformatorische beweging te 's Hertogenbosch (vervolg). — Van Schelven, Petrus Delenus en Albertus Hardenberg. — Knappert, Stukken uit den stichtingstijd der N. H. Kerk, IV. — Groenewegen, Brief over verdraagzaamheid. — Van Veen, Overgang van Lunteren. — Priester, Relieken te Oudenaarden.

Bijdragen Bisdom Haarlem, XXXIII, 2: Van der Loos, Het klooster St. Marienvelde ten Nyen Lichte (vervolg). — Droog, Westerblokker, Oosterblokker, Schellinkhout (vervolg). — Bruinvis, Kapelletje te Heiloo. — Dresch, Kerkelijk Rotterdam vóór de Hervorming. — Servaas van Rooyen, Louis Philippe in Den Haag. — Dez., Stephana van Rossum. — Grijpink, Kerk van den H. Jozef te Amsterdam. — Overvoorde, Uitspraak over memoriegelden te Leiden. — Gonnet, Akten over het geslacht De Magistris.

De Gids, 1911, Febr.: Scharten, Het spelling-vraagstuk. — Boer, De toekomst der Oud-Noorsche studie. — Van den Bergh-Elias, Bolland's zuivere Rede.

Onze Eeuw, 1911, Febr.: Haspels, Tolstoj. — Bastiaanse, Het spellings- en taalstelsel van Kollewijn (slot). — Kuiper, Prometheus' zonde.

Indische Gids, 1911, Febr.: Van der Kemp, Falck en Borneo. — Twee bezoeken aan St. Helena.

Studiën, LXXIV, 5: H. Janssen Marijnen, Jacob Cats: een mislukt eerherstel. — J. van Ginneken, De taal van het gevoel in gelaat, gebaar en klankexpressie; LXXV, 1: H. Wilbers, De studie van den Pentateuch. — F. Sträter, Herinneringen aan de Gebr. Wilde, I. — C. Wessels, Bento de Goës S. J.: een ontdekkingsreiziger in Centraal-Azië. — M. van Steen, Van een Zuid-Spaansch dorpje.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Alpertus Mettensis ed. Pijnacker Hordijk: Hist. Vierteljahrschr. XXII, 1 (Hellmann).

Aristophanis Vespae iterum ed. van Leeuwen: D.Ltztg. 1911, n°. 5 (V. Coulon).

Baehrens, Panegyricorum Latinorum editionis novae praefatio maior: Berl. phil. Woch. 1911, n°. 2 (Klotz).

Beck, Ekkehards Waltharius: Zeitschr. f. d. Alt. LII, 4, Anzeiger (G. Baesecke).

Boeser, Beschreibung der ägyptischen Sammlung cet.: Lit. Suppl. Times 10 Febr. 1911.

Brom, Guide aux archives du Vatican²: Hist. Zeitschr. CVI, 2 (Lulvès).

Duboscq, Louis Bonaparte: Gids 1911, Febr. (Colenbrander).

Excerpta historica cet., Vol. II, 2 ed. Roos: Woch. f. klass. Philol. 1911, n°. 3 (F. Hirsch).

Gallée, Altsächsische Grammatik, 2. Aufl.: Literaturbl. f. germ. u. rom. Philol. 1911, Jan. (O. Behaghel).

Van Herwerden, Lexicon graecum suppletorium et dialecticum, ed. altera: Berl. phil. Woch. 1911, n°. 5 (L. Cohn).

Kalff, Geschiedenis d. Nederl. Letterkunde, IV: D.Ltztg. 1911, n°. 6 (Mevr. v. d. Bergh van Eysinga-Elias).

Van der Kemp, De teruggave der O.-I. Koloniën: Onze Eeuw 1911, Febr. (Kielstra).

Leendertz, Leven van Vondel: N. Taalg. V, 1 (J. Koopmans); D.Ltztg. 1911, n°. 4 (J. Hoeksma).

Te Lintum, Handelsaardrijkskunde, I: Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen. XXVIII, 1 (Schuiling).

Logeman, Tenuis en Media: N. Taal. V, I (van Ginneken).

Moll, Idee der Universiteit: Onze Eeuw 1911, Febr. (van der Wyck).

Obbink, De beteekenis van Egypte enz.: Onze Eeuw 1911, Febr. (Chantepie de la Saussaye).

Miniatures de l'Octateuque de Smyrne, préface de D. C. Hesseling: Berl. phil. Woch. 1911, n°. 5 (E. Gerland).

Van Schelven, Vluchtelingenkerken: Westd. Zeitschr. XXIX, 1-2 (Hashagen).

Schrijnen, Essays: Onze Eeuw 1911, Febr. (Chantepie de la Saussaye).

Dez., Cultuurhistorische methode: Onze Eeuw 1911, Febr. (Chantepie de la Saussaye).

Snellen en Ekama, Rapport: Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen. XXVIII, 1 (J. J. S.).

Speyer, Indische theosophie: Onze Eeuw 1911, Febr. (Chantepie de la Saussaye).

PERSONALIA.

Overleden: Dr. H. J. de Dompierre de Chaufepié, Directeur van het Koninklijk Penningkabinet te 's-Gravenhage.

Benoemd: tot leerares in het Engelsch aan een H. B. S. met 5-j. c. v. j. te Rotterdam mej. B. M. Schiff; aan de bijz. H. B. S. v. m. te Amsterdam tot directrice mevr. Du Crocq-v. d. Burg, tot leerares in het Engelsch mej. J. D. v. d. Waals, tot tijdelijke leerares in de Geschiedenis en in de Aardrijkskunde mej. W. Coenen; tot leeraar in de Aardrijkskunde aan de H. B. S. te Apeldoorn de heer L. de Boer; tot tijdelijk leeraar in het Nederlandsch en de Aardrijkskunde aan het Gymnasium te Assen de heer N. B. Tenhaeff; tot leeraar in het Nederlandsch aan de H. B. S. te Middelburg de heer G. Leffertstra, en tot tijdelijk leeraar aan die zelfde school de heer Dr. Chr. F. Haje; definitief tot leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Schiedam de heer Dr. J. C. P. Smits; tot tijdelijke leerares in het Engelsch aan de H. B. S. met 5-j. c. v. m. te Amsterdam mej. G. J. Lelie; tot leeraar in het Nederlandsch aan de H. B. S. met 3-j. c. te 's-Gravenhage de heer Dr. L. M. G. Kooperberg.

Gepromoveerd: tot Doctor in de Classieke Letteren aan de Rijksuniversiteit te Utrecht Mej. H. G. W. Boer, met proefschrift *De Iulia Mamaea Severi Alexandri Matre*; tot Doctor in de Nederlandsche Letterkunde aan die zelfde Universiteit de heer M. Visser, met proefschrift *Milton's prozawerken*.

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Zoo juist verschenen:

P. ROORDA,

De Klankleer en hare Practische Toepassing

bij de beoefening der nieuwe talen.

DERDE, HERZIENE DRUK.

Prijs, gebonden . . . . f 1,60.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Lexicon Graecum suppletorium et dialecticum.

COMPOSUIT

HENRICUS VAN HERWERDEN,

Professor ord. in Academia Ultraiectina rude donatus.

EDITIO ALTERA CORRECTIOR ET AUCTIOR.

Lugduni Batavorum apud A. W. SIJTHOFF. MCMX.

De omvang van dit Lexikon is 106 vel druks.

Royaal octavo. Gecartonneerd **f 30.—.**

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF's UITGEVERS-Mij. te LEIDEN:

Een Boek van groot Nationaal Belang.

NEDERLAND

IN DEN AANVANG DER TWINTIGSTE EEUW.

GESCHETST IN WOORD EN BEELD
DOOR VERSCHILLENDE SCHRIJVERS,

ONDER LEIDING VAN JHR. MR. H. SMISSAERT.

Dit keurig uitgevoerd Boekwerk bevat ± **1000** bladzijden druks met ruim **500** afbeeldingen, een register van persoonsnamen en van zaken.

Verkrijgbaar in 12 Afleveringen, à **75 Cts.** per Aflevering, of gebonden in linnen band, ontworpen door THEO MOLKENBOER, à **f 9.60.**

Uitvoerig, rijk geïllustreerd Prospectus is bij elken Boekhandelaar gratis verkrijgbaar, terwijl proefafleveringen ter inzage zijn te bekomen.

OUD-NEDERLANDSCHE STEDEN IN HAAR ONTSTAAN, GROEI EN ONTWIKKELING,

door **Dr. H. BRUGMANS,** Hoogl. te Amsterdam en **C. H. PETERS,** Rijksbouwmeester te 's-Gravenhage. :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-:

Wordt uitgegeven in 40 afleveringen elk van 3 à 4 vel, royaal formaat. **Prijs bij inteekening 50 Cents per aflevering. Gebonden in 3 halfleeren banden à *f* 8.25 per deel.** :-: :-: :-: :-: :-:

Verschenen zijn:

DEEL I. **De Nederlandsche Stedenbouw.** De Stad als Veste, Woon- en Handelsplaats. Ruim 300 blz. met 150 afbeeldingen waarbij vele uitslaande platen.

DEEL II. **De Nederlandsche Stedenbouw.** De Stad met hare Kerken, Kloosters en Godshuizen, haar Raadhuis en verdere Openbare Gebouwen, haar Woon- en Bedrijfshuizen. Ruim 500 blz. met meer dan 300 afbeeldingen, waaronder talrijke uitslaande platen.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

18de Jaargang. **No. 7.** **April 1911.**

Feist, Europa im Lichte der Vorgeschichte und die Ergebnisse der vergleichenden indogermanischen Sprachwissenschaft (Kluyver).
Meister, Ein Ostrakon aus dem Heiligtum des Zeus Epikoinios im kyprischen Salamis (Engers).
Van Herwerden, Lexicon graecum suppletorium et dialecticum, ed. altera (van Leeuwen).
Q. Horatius Flaccus, erkl. von Kiessling; II. Teil, 4. Aufl., besorgt von Heinze (van der Valk).
Clark, The Cursus in Mediaeval and Vulgar Latin (Bierma).
Walleser, Der ältere Vedānta (Speyer).
Indian Text Series, Vol. II (Houtsma).
Die Evangelien vanden Spinrocke, met toelichting van Boekenoogen (Mej. Neurdenburg).
Te Winkel, De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde, III (Meijer).
Butler, The Forerunners of Dante (Salverda de Grave).
Schraub, Jordan von Osnabrück und Alexander von Roes (Mulder).
Eduard Meyer, Kleine Schriften (H. van Gelder).
Brandt, Die jüdischen Baptismen (Oort).
Pohlenz, Vom Zorne Gottes (K. H. E. de Jong).
Völter, Polykarp und Ignatius (Meyboom).
Thomae Hemerken à Kempis Opera Omnia ed. Pohl, Vol. I (van Slee).
Baumann, Johan van Beverwijck (Geyl).
Spranger, Wilhelm von Humboldt und die Reform des Bildungswesens (de Sopper).
Schoolboeken:
Schlimmer en de Boer, Woordenboek der Grieksche en Romeinsche Oudheid; 2de dr., door de Boer en Koch (Singels).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Redacteur-Secretaris Dr. A. Kluyver, Heerengracht 20, Leiden.

Sigmund Feist, Europa im Lichte der Vorgeschichte und die Ergebnisse der vergleichenden indogermanischen Sprachwissenschaft. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1910. (Pr. M. 2.40). (Quellen und Forschungen hrg. von W. Sieglin, Heft 19).

In deze verhandeling vindt men, naar wij gelooven een niet onjuiste opsomming van verschillende denkbeelden over het vaderland der Indogermanen, zooals die door archaeologen en linguisten zijn ontworpen. Hetzelfde onderwerp is, later dan door den heer Feist, zooeven behandeld in een opstel van den heer J. Mansion, getiteld *Le pays d'origine des Indo-Européens* [1]), alleen uit het oogpunt van den taalkundige en in een meer beknopten vorm. Beiden leeren ons, dat in den laatsten tijd dat vaderland niet meer zoo door alle deskundigen in het westen wordt gezocht, maar dat men opnieuw aan Azië is gaan denken, dat de beschouwingen van Eduard Meyer daarbij grooten invloed hebben gehad, en dat de studie van het Tocharisch nog niet ver genoeg is gevorderd om die taal bij dit vraagstuk behoorlijk in rekening te brengen. — Zoolang er eene Indogermanistiek heeft bestaan, is de gedachtenwisseling over den oorsprong der Indogermanen door velen met groote belangstelling gevolgd, ook door een aantal lezers die zeker niet in staat waren zelf alle argumenten te beoordeelen. Want een zoodanige kennis van talen, geschiedenis en anthropologie werd hier vereischt, dat zelfs groote geleerden die kennis niet konden verwerven. De lectuur over dit onderwerp had echter een zekere romantische bekoorlijkheid, zoodat menigeen de gelegenheid zocht om ook op zijne beurt het verhaal van die onderzoekingen weer aan anderen mede te deelen. Dat van den heer Feist geeft in 63 bladzijden een zeer rijke opsomming van hypothesen. Maar juist die rijkdom maakt het in sommige opzichten minder leerzaam. Wat de gegevens der taal kunnen bewijzen voor de zoogenaamde Indogermaansche periode, daarover zijn niet alle geleerden het eens, doordat zij niet allen op dezelfde wijze redeneeren. En dat verschil in methode vinden wij hier niet duidelijk aangewezen. „Für *Gold* haben die Indogermanen kein gemeinsames Wort" — zegt de schrijver. Maar wat bedoelt hij met „ein gemeinsames Wort"? Dikwijls kan men de verwante vormen der Idg. talen niet van één zelfden Idg. grondvorm afleiden, maar is juist de betrekking tusschen die verschillende vormen de voornaamste reden om die familie van woorden te beschouwen als reeds bestaan hebbende in de oudste periode „in die wir überhaupt vordringen können (zooals Hirt ergens zegt): skr. *bhūrja-* en ndl. *berk* stellen twee verschillende woorden voor wier betrekking is bepaald door een der oudste Idg. eigenaardigheden, waarvan wij ons een denkbeeld kunnen maken. Het Germaansche, het Baltische en het Slavische woord voor *goud* zijn niet uit één ouderen vorm te verklaren, maar hebben elk een verschillenden graad van ablaut: volgens Hirt (*Die Indogermanen* II, 685) wordt alleen reeds

[1]) *Revue des Questions Scientifiques*, Janv. 1911.

daardoor „die Bekanntschaft des Goldes für die Urzeit" bewezen [1]). Een gewichtige quaestie is hierbij of *goud* in verband staat met Indo-iraansche woorden voor *goud*: immers indien skr. *hiranya-* met *goud* verwant is, wordt het dan nog niet veel waarschijnlijker dat in de oudste Idg. periode, waaromtrent men iets kan zeggen, een groep van vormen zal bestaan hebben die in de beteekenis van *goud* werden gebruikt? Die mogelijkheid zou men ten minste moeten stellen. Maar als ik goed zie, wordt *hiranya-* nergens door den heer Feist genoemd. Ook van het zilver zegt hij, dat het reeds in oude tijden aan Idg. stammen moet zijn bekend geweest; „ob schon in der Urzeit lässt sich indes nicht sicher sagen". Een critische beschouwing van de redeneeringen van Schrader tegenover die van Hirt b.v. zou ook hier niet misplaatst zijn geweest, en de lezer had daarvoor sommige andere uitweidingen misschien wel kunnen missen. Doch men moet in aanmerking nemen, dat de schrijver in 63 bladzijden zooveel heeft willen behandelen, en dan zal men zijn stuk mogen beschouwen als een verdienstelijke compilatie. Zij kan in elk geval meehelpen om de meening te doen verdwijnen, dat het Indogermaansch, waaromtrent de linguisten iets kunnen gissen, een soort van primitieve, onvermengde taal zou moeten zijn geweest, gesproken door een onvermengd ras.

Leiden. A. Kluyver.

Ein Ostrakon aus dem Heiligtum des Zeus Epikoinios [2]) im kyprischen Salamis von **Richard Meister.** (Abhandlungen der königl. sächs. Gesellsch. d. Wiss., philol.-hist. Kl., XXVII. Band n⁰. IX). Mit zwei Tafeln. Leipzig, Teubner. 1909. (Pr. M. 1.60).

In dit geschriftje handelt M. over eenige opschriften op een ostracon, dat bij de door 't Brit. Museum georganiseerde opgravingen in de jaren 1894—96 in de nabijheid van 't oude Salamis op Cyprus is gevonden. De opschriften zijn geschreven in 't Cyprisch syllabarisch schrift en dateeren, zooals M. uit 't ontbreken van 't artikel concludeert, van vóór de 5e eeuw v. Chr. Hun inhoud is nogal onbelangrijk: een bewoner van 't Cyprische Salamis had 't orakel in den zich daar ter plaatse bevindenden Zeustempel gevraagd, of 't voor hem nuttig zou zijn, een riviertje af te dammen en dicht te werpen en 't orakel had geantwoord, dat dat ten strengste verboden was. Dit antwoord schreef de priester in een dubbele redactie op 't ostracon: de eerste is meer plechtig en als elk orakel duister, de tweede bevat 't eenvoudige verbod. Op denzelfden kant als deze beide opschriften staan er nog twee; in het een daarvan vermaant de priester den vrager als dank aan de godheid eerstelingoffers te brengen, uit het andere blijkt, dat de vrager dezen wenk ter harte heeft genomen en een aantal kruiken wijn aan de godheid heeft geofferd. De opschriften op de andere zijde schijnen niet met deze vier in verband te staan: 't zijn opgaven van aan 't heiligdom geschonken kruiken wijn.

Maar belangrijk is toch dit ostracon, omdat elke vondst, die onze gebrekkige kennis van 't Cyprisch vermeerdert, belangrijk is. En niemand dan M., de voortreffelijke kenner van Grieksche dialecten, is beter in staat, ons de eigenaardigheden van 't Cyprisch voor oogen te voeren en ons op de overeenkomsten en verschillen met andere dialecten opmerkzaam te maken. Belangwekkend is dit ostracon ook om de historische hypothese, waartoe 't aanleiding geeft: in opschrift II en IV verschijnt n.l. 't woord θεός onder den vorm σεός en hierin ziet M. de bevestiging van een reeds vroeger door hem geopperd vermoeden, dat n.l. in 't Cyprisch de θ als σ werd uitgesproken. Dat verschijnsel nu, dat in geen enkel ander Aeolisch dialect voorkomt, behoort wel tot de eigenaardigheden van 't Dorisch en treedt vooral op in 't Spartaansche σιός = god en de met dit woord samengestelde eigennamen. Maar niet slechts deze eene eigenaardigheid heeft 't Cyprisch met 't Dorisch gemeen: M. noemt nog twee verschijnselen n.l. den overgang van σ tusschen twee klinkers tot spiritus asper en den overgang van ε vóór een klinker in ι, welke een karakteristieke eigenschap zijn van 't Dorisch, maar niet van de Aeolische dialecten behalve 't Cyprisch. Dat deze drie eigenaardigheden zich in tegenstelling met de overige Aeol. dialecten in 't Cyprisch spontaan zouden hebben ontwikkeld, is onwaarschijnlijk. Derhalve komt M. tot de conclusie, „dass lange nach der Einwanderung der Äoler .... auch Dorer auf Kypros eingewandert sind, wie wir dies von Kreta wissen, dessen Besiedelungsgeschichte der von Kypros nicht unähnlich ist." Zeer terecht put M. een bewijs voor de juistheid zijner hypothese noch uit de overlevering, die de stad Lapathos door Lacedaemoniërs, de stad Curion door Argivische kolonisten gesticht laat zijn, noch uit 't feit, dat op Cyprus verschillende namen aan de Peleponnesos herinneren (de stad Lacedaemon; vereering van Ἀπόλλων Ἄμυκλος in Edalion, van Ἀπείλων Ἐλείτας in Tamassos): want uit niets blijkt, of de stichters van die steden en die cultus Aeoliërs, Achaeërs of Doriërs zijn geweest.

Ten slotte zij nog opgemerkt, dat een aanhangsel over de voor de getallen gebruikte teekens 't werkje sluit en dat afbeeldingen van de voor- en achterzijde van 't ostracon er aan zijn toegevoegd.

Doetinchem. M. Engers.

H. van Herwerden, Lexicon Graecum suppletorium et dialecticum. Editio altera. Lugd. Bat., A. W. Sijthoff. 1910. (Pr. *f* 30).

In 1902 verraste Professor van Herwerden, aan het einde zijner akademische werkzaamheid gekomen, zijn vakgenooten bij wijze van afscheidsgeschenk door de uitgave van een omvangrijk boek, waarin hij vele duizenden aanvullingen van den Griekschen taalschat, van heinde en verre, vooral uit allerlei in de laatste jaren bekend geworden papyri en inscripties door hem bijeenverzameld en alfabetisch geordend, had laten afdrukken. Men stond verbaasd zoowel over de volharding van den onvermoeiden geleerde, die bij zooveel anderen arbeid ook voor deze zware taak den noodigen tijd had weten te vinden en er — wat meer zegt — ook zijn opgewektheid bij had behouden, als over den onder-

[1]) Blz. 43 wordt ook door den schrijver een dergelijke conclusie getrokken uit de verschillende vormen van het woord *zout*.

[2]) Naar de Hesychiusglosse 'Επικοίνιος' Ζεὺς ἐν Σαλαμῖνι.

nemingsgeest van den uitgever, en er werd wel eens twijfelend gevraagd of het lijvige werk nu ook voldoenden aftrek zou vinden. Die zorg bleek al spoedig ijdel. Terwijl collega van Herwerden met onverdroten geduld en stalen ijver — hoewel dan nu officiëel als zeventigjarige in ruste gegaan — de vruchten van zijn verdere lektuur op papier bleef zetten, zoodat hij reeds na twee jaren een Appendix van 260 bladzijden kon laten verschijnen, gingen de exemplaren grif van de hand, en al spoedig kon de uitgever hem het heugelijke bericht brengen — ik hoop en vertrouw althans dat het bericht hem meer verheugd dan bezwaard zal hebben — dat een nieuwe uitgave noodig werd en het werk dus verder niet aan appendicitis zou behoeven te lijden. Habent sua fata — niet slechts libelli, maar ook spissi libri.

En zie, daar ligt nu, slechts acht jaar na het verschijnen van het reuzenboek, de tweede uitgave vóór mij, nog veel reusachtiger, nagenoeg verdubbeld in omvang: van 973 op 1676 bladzijden gebracht. De opsomming der fontes praecipui alleen neemt nu z e s pagina's in, tevoren t w e e.

Is het nu àf? Dwaze vraag, natuurlijk; immers uur aan uur, om zoo te zeggen, wordt er nieuwe voorraad aangevoerd. Prof. v. H. blijft dan ook zijn werk nog voortdurend aanvullen; hij liet reeds aan het einde van deze editio correctior et auctior vrij wat addenda afdrukken, en gaf onlangs in de *Mnemosyne* eenige bladzijden nieuwe toevoegsels, met „continuabitur" er achter. Moge hij nog lang de noodige opgewektheid behouden om zoo over zijn rijke verzameling te waken met liefdevolle zorg.

De eerste uitgave was opgedragen aan een drietal trouwe medewerkers: Morel, van der Vliet, Vollgraff; reeds kort daarna werd van der Vliet door den dood weggenomen, en thans is ook Morel niet meer. De schrijver zelf echter, die gedurende den eersten druk „hortante valetudine verebatur ne in media opera se mors necopinantem oppprimeret", heeft zijn werkkracht en zijn werklust mogen behouden, en zijn opvolger Prof. J. C. Vollgraff heeft ook ditmaal zijn medewerking verleend, voor zoover dat dan bij een dergelijk werk mogelijk is; insgelijks diens zoon, Prof. C. W. Vollgraff te Groningen.

„Wer vieles bringt, wird manchem etwas bringen". Zeker zal menigeen zich reeds nu allerlei uit deze voorraadschuur voor een of ander doel hebben ten nutte gemaakt, en er telkens weer in gaan zoeken. Zoo ook ik. Natuurlijk vindt men dan ook een en ander dat men niet begrijpt of waar men het niet mee eens is, en ik heb dus reeds verscheiden vraag- en notabene-teekens in mijn exemplaar gezet. Zal ik nu hier met bedenkingen aankomen, zooals in mijn aankondiging van den eersten druk (*Museum* van Jan. 1903)? Het zou mij licht vallen en was ook mijn voornemen, maar ik zie er van af, omdat ik er geen werkelijk nut van verwacht en er, eerlijk gezegd, ook geen lust toe gevoel. Het heeft toch altijd iets van speldeprikken, als men in een uitvoerig werk als dit, dat geen samenhang heeft of kan hebben, waarvan men dus geen leidende denkbeelden maar slechts losse bijzonderheden kan bespreken, allerlei zwakke punten gaat aanwijzen: „dìt is dunkt me onjuist", „dáár is dit of dat vergeten", „dáár kon ook nog gezegd zijn....", „voor dit cijfer of dien naam leze men..." — Een d e r d e uitgave voor te bereiden zal collega v. H. wel niet worden gegeven; maar mocht het zoo zijn, dan hoop ik hem hetgeen ik inmiddels zal hebben opgemerkt privatim te doen geworden, om àl of niet ter aanvulling of wijziging te worden gebruikt. Thans zij mijn slotwoord alleen een welgemeende gelukwensch naar aanleiding van deze andermaal voorspoedig ten einde gebrachte omvangrijke onderneming.

Leiden. J. van Leeuwen Jr.

[Zoo schreef ik in October. Inmiddels is de pen den onvermoeiden werker door den dood uit de hand genomen. Bovenstaande aankondiging van zijn laatsten arbeid laat ik onveranderd.] v. L.

Q. Horatius Flaccus, erklärt von **A. Kiessling.** II Satiren. Vierte Auflage, besorgt von **R. Heinze**. Berlin, Weidmannsche Buchh. 1910. (Pr. M. 3).

Deze schooleditie is zeker een der beste onder de Duitsche; een zoo voortreffelijke van Horatius' satiren bezitten wij Nederlanders niet. Wel vertoont zij de gewone Germaansche gebreken: zij geeft veel overtolligs, wat ieder bij eenig nadenken zelf vinden kan, waartoe ik de telkens voorafgaande inhouds-overzichten reken, en aanteekeningen, die een Horatius-lezer niet noodig heeft, zooals bij *qui fit* (1,1,1) en *iactantibus* (1,1,6). Ook zouden wij uitdrukkingen als *quid causae est quin* (*vergis te sauciem, te in pistrinum condam*) uit Plautus bij 1,1,20 aangehaald, door vertaling (*wat let me of*) verduidelijken.

Variae lectiones en conjecturen worden, in een schooleditie terecht, slechts dan besproken, wanneer de tekstverklaring dit vereischt, zooals de verwerping van het dubbele *aut* (1,1,8) en de verdediging tegen Bentley van *adflixit* (1,1,81). Niet overtuigd heeft mij de verdediging o. a. van *annis* (1,1,4) *matronas sectarier* (1,2,78) en *Bacchae* (1,3,7). Wat de laatstgenoemde plaats betreft, meen ik dat met Schol. en Bland. moet gehandhaafd de lezing *io Bacche*, waar de door het metrum vereischte verlenging der slotsyllabe comisch den hoogen triller van den recitator Tigellius nabootst (Bacche-e).

De interpretatie is in den regel voortreffelijk. In 't bijzonder wijs ik op lexicografische aanteekeningen als bij *eia* (1,1,18) *dum ne* (1,1,40), *comminuo* (1,1,43), *haud* (1,5,8); op woordverklaringen als van *aptus* (1,3,29), op het opmerkzaam maken op woordspelingen als met *saccis* en *sacris* (1,1,70), op de verklaring van vormen als het plusq. p. *conlibuisset* (1,3,6). Voorts op het ter snede aanhalen van Grieksche mogelijke voorbeelden, zooals bij *magni formica laboris* (1,1,33) Ps. Phokyl. 150 φῦλον δ' ὀλίγον τελέθει πολύμοχθον; bij *intra naturae finis viventi* (1,1,50) de sententia Epicuri (sent. sel. XV, Diog. 7,144); op vertalingen in het Grieksch, als *non servo melius* (1,1,97) ἀνελευθέρως; *animi parvi* (1,2,10) μικρολόγος (Theophr. Char. 10). Ten slotte heeft de uitgever door juistere interpunctie op verscheiden plaatsen een betere woordverbinding of een meer op de „sermo" lijkende insnijding van het vers verkregen. Ik wijs alleen op de interpunctie vóór *amicum* (1,4,81) met de opmer-

king: „das fünfmal wiederholte *qui* tritt stets an zweiter oder dritter Stelle des Satzes ein.”

Er zijn verklaringen, waar ik niet mee kan instemmen. *Iactantior* (1,3,50) zal niet „prahlerisch” maar „aufdringlich” beteekenen. De bewijsplaats daarvoor (Verg. Aen. 6,815) lijkt echter onvoldoende, want *nimium gaudens popularibus auris* is niet hetzelfde als *iactantior*; het eerste was bij Ancus de oorzakelijke karaktertrek voor het tweede, de daad; in de onderwereld bleef die karaktertrek, die hem in zijn leven tot de daad van *iactari* verleid had.

Ultro (1,4,21) beteekent m. i. niet, bij Horatius zeker nooit, „und dazu noch”. Fannius heeft zelf uit eigen beweging, zonder daartoe aangezocht te zijn door den uitgever, zijn boeken en buste in den handel gebracht.

Sat. 1,4,126 lijkt mij, ook door Heinze, nog altijd verkeerd te worden verklaard. Dat *avidus* zonder dat ’t verband daartoe aanleiding geeft (zooals *convivas avidos* 1,5,75) kan beteekenen „gierig *im Essen*” moet nog bewezen worden. „Kranke leiden oft an wahrem Heiszhunger” zegt de aanteekening. Zeker in Germanië! Maar welk *vitium* kan die lijders dan aangerekend worden, als deze aviditas bij de kwaal behoort? Bovendien is volgens deze verklaring *aliena opprobria* ongemotiveerd; welk opprobrium schrikt deze avidi af van hun kwaal? Of is die buurman toevallig ook een veeleter? Neen, de avaritia is een algemeene kwaal volgens Horatius (1,1,108). De dood van hun vicinus, ook al een avarus, verschrikt de zieken, die vrekkig zijn, en noopt hen *sibi parcere*, met den nadruk op *sibi* in tegenstelling van het doen van den gierigaard, die spaart voor zijn erfgenamen, voor anderen. (Vgl. Verg. Aen. 10,532 *gnatis parce tuis* en Servius op deze plaats). *Sibi parcere* beteekent dunkt mij hier: het er van nemen, *genio suo indulgere*. Een woordspeling geheel in den geest van Horatius. Ziet men hem niet bij de begrafenis van een bekenden vrek tot zijn vrienden zeggen, terwijl ze ’t er weer eens goed van nemen en lachen om de quasi bedroefde gezichten der erfgenamen in den lijkstoet: *mihi* parco?

Drukfouten zijn schaarsch. In den tekst moet gelezen worden *poema*, (1,4,63) *nec* (1,9,50) *ditior* (51) *cuique* (52). In de aanteekeningen bl. 47 *überhaupt*, bl. 245 *individualisirt*. De aanteekening bij *iniciat* (1,6,32), in strijd met den tekst en met de aant. bij vs. 37, is bij vergissing blijven staan.

Rotterdam. J. van der Valk.

Albert C. Clark, The Cursus in Mediaeval and Vulgar Latin. Oxford, Clarendon Press. 1910. (Pr. sh. 2).

Ik was bij het doorlezen van dit werkje lichtelijk verbaasd, dat het niet handelde over een cursus in middeleeuwsch en vulgair Latijn, gehouden aan een der Engelsche universiteiten, maar over de rhythmische bouw der fraze en het metrisch uitloopen der zinsleden.

De schr. geeft een overzicht van den metrischen zin in het klassieke Latijn en vervolgt dien tot den tijd, dat de kwantiteit als beginsel voor het rhythme teruggedrongen werd door het accent en bespreekt dan het nieuwe beginsel, dat geruimen tijd het kunstproza heeft beheerscht: het laten eindigen van de leden van den zin op naar het accent rhythmische woordgroepen. Van de schrijvers, die dit beginsel toepassen, noemt hij de belangrijkste en verduidelijkt met voorbeelden hun stijl. Deze periode wordt door Gregorius den Groote afgesloten. Gedurende een viertal eeuwen ontbreekt dan in het proza de rhythmus, totdat de Curie het oude beginsel weer opneemt en het tot een der eigenaardigheden van haar schrijftrant maakt. In het laatst der 14e eeuw verdwijnt de rhythmus uit de stukken der Curie en na in de literatuur nog een eenigszins langer leven te hebben voortgezet, ook daaruit. Schr. haalt een voorbeeld aan nog uit een brief van Dante aan de Florentijnen, geheel in rhythmisch proza geschreven en van een op een passage daarvan gemaakte tekstverbetering, die het verstoorde rhythme herstelde en nu bij nauwkeurige lezing van het handschrift is bevestigd.

Met de Renaissance raakt het rhythme voorgoed begraven, doordat de leiders, die zich richtten naar antiek model en, omdat ze van het accent uitgingen, dat beginsel niet terugvonden in het klassieke Latijn, het veroordeelden.

Tot zoover heeft de Schr. slechts een résumé — en laat ik er bij voegen — een duidelijk en leerzaam résumé gegeven van de resultaten, waartoe zijne voorgangers op dit gebied zijn gekomen. Hierop voortbouwend is hij verder gegaan met onderzoeken en meent rhythmisch proza, op het accent en niet op de kwantiteit berustend, bij verschillende schrijvers, wier taal tot het volkslatijn behoort, gevonden te hebben. Zoo bij Petronius, Vitruvius, Frontinus; ook in sommige van de brieven van Cicero.

Ik kan hier niet voldoende over oordeelen; daarvoor zou ik me eerst langer en beter in de zaak moeten hebben ingewerkt. Toch meen ik ook nu een tegenwerping te mogen maken.

Elke taal heeft z’n rhythme en niets bepaalt zoozeer het eigenaardig leven van de taal als dit aanzwellen en verzwakken van de stem, dit rijzen en dalen van den toon. Rhythme is er dus ook in de taal van Petronius, maar dit is nog iets anders dan dat hij het tot een bewust stijlbeginsel zou hebben gemaakt. Hiertoe kunnen we niet besluiten, voordat het soort van rhythme duidelijk in het oog springt. Immers in een taal, die bijna uitsluitend paroxytona en proparoxytona heeft, is er in de formatie, tusschen welke woordgroepen ook, altijd eenige overeenkomst. Zoo neem ik dit volgens schr. rhythmisch in zijn deelen uitloopend stuk: *Nec contentus fúit recúmbere / sed continuo Ephesum tragoedum cóepit imitári / et subinde dominum suum sponsióne provocáre / si prasinus proximis circénsibus prímam pálmam* (p. 23). Wij hebben hier dus, als ik een lettergreep door een – voorstel, deze opeenvolging: ´— —´—— ´— ——´— ´— ——´— ´—— ´— ´—. Maar zie, nog veel merkwaardiger zijn de rhytmische aanvangen, allemaal met een betrekkelijk zoo zelden voorkomend oxytonon, om de beurt gevolgd door een paroxytonon en een proparoxytonon: *néc conténtus / séd contínuo / ét subínde / śi prásinus.* Is dan ook het begin rhythmisch, d. w. z. gewild rhythmisch? Ik acht dat zoo min bewezen als dat het einde rhythmisch is.

Het werkje wordt besloten met eenige opmerkingen

over het Latijnsche accent. „I would conclude this investigations by a few remarks upon the nature of the Latin accent and its relation to the Greek". Het mag betwijfeld worden, of schr. hier wel voldoende op de hoogte is. Het belangrijke boek van Vendryès — *Recherches sur l'histoire et les effets de l'intensité initiale en latin* schijnt hem geheel onbekend te zijn. „When the Romans adopted the Greek quantitative metres, the influence of the accent in shortening unaccented syllables is seen in such lines of Ennius as:

Virgines nam sibi quisque domi Romanus habet sas, zegt hij. Juist Vendryès heeft (p. 144 vlg.) in datzelfde boek voor de dactylisch-anapaestische metra op een wijze, die door niemand meer verwaarloosd mag worden betoogd, dat bij woorden van het type van *Cómmodōs*, gelezen als dactiel, het accent nièt de agens is. En staan nu de gevallen ook niet precies gelijk, als in het door Vendryès besprokene geval het accent niet de kracht is, dan is het die hier nog veel minder.

Als geheel genomen is het een prettig boekje voor degenen, die gauw een overzicht van de rhythmustheorie willen krijgen zonder de heele literatuur daarover door te lezen.

Leiden. J. W. Bierma.

Max Walleser, Der ältere Vedānta. Geschichte, Kritik und Lehre. Heidelberg, C. Winter. 1910. (Pr. M. 2.80).

Deze verhandeling bestaat uit twee gedeelten van verschillenden inhoud, waarvan alleen het eerste het karakter heeft van een philologisch onderzoek, en het tweede een zuiver wijsgeerig vertoog is. Beide dragen den stempel van het werk van een degelijk, verstandig en nauwgezet geleerde, berekend voor de taak, die hij op zich nam. Met den term „ältere Vedānta" bedoelt de schrijver de Vedāntische leerstellingen, zooals zij zijn nedergelegd in de zoogenaamde *Gauḍapādīyakārikā*, door Macdonell genoemd „one of the most remarkable products of Indian philosophy". In deze ziet Walleser den oudsten ons bewaarden Vedānta-tekst. Het Brahma. sūtra van Bādarāyaṇa houdt hij voor jonger, in strijd met de algemeen heerschende meening.

Aan W.'s bewijsvoering voor zijne stelling mag de lof niet worden onthouden, dat zij scherpzinnig is en met talent gehanteerd wordt. Maar er valt zooveel te onderstellen, eer men de stelling zelve kan formuleeren, dat ik niet geloof dat zij ingang zal vinden. Vooreerst zou die Gauḍapāda, die als auteur van de kārikā doorgaat, en door menigeen met den bekenden commentator der *Sankhyākārikā* wordt vereenzelvigd (iets wat volgens W. onmogelijk is, mijns inziens wel degelijk tot het rijk der mogelijkheden behoort) niet eens bestaan hebben. Hij zou op eene fictie berusten, die haar uitgangspunt had in eene verkeerde verklaring van het adj. *Gauḍapādīya*, dat opgevat werd als „van Gauḍapāda", terwijl het zou moeten beteekenen „van de 4 pāda's (hoofdstukken) der Gauḍa's." Eene vrij zonderlinge benaming, waarvan de gezochtheid niet weggenomen wordt door W.'s zwakke poging om de betrouwbaarheid van de overlevering, die den Vedānta-leeraar Gauḍapāda als tweede of derde in de rij van Çankara's voorgangers plaatst, te ontwrichten. En die bewering, dat de kārikā ouder is dan Bādarāyaṇa's *Brahmasūtra*, de standaard dogmatiek voor alle Vedāntins, wordt uitgesproken met eene stelligheid, die in omgekeerde reden staat tot de kracht van het bewijsmiddel, waarmede zij wordt uitgemaakt. De verhouding van beide werken tot elkander is niet op eene zoo eenvoudige manier vast te stellen dat men zich ter loops en met een enkel argumentum ex silentio, te lezen op bldz. 23, daarover kan uitlaten in eene richting, lijnrecht tegengesteld aan de algemeen gangbare meening, voor welke bovendien allerlei spreekt, dat Walleser niet de moeite neemt te vermelden, laat staan te weerleggen. Het Brahmasūtra leert wel de bekende Vedāntische idealistische wereldbeschouwing, maar niet het illusionisme van Çankara. Wel moet die tekst oud en gezaghebbend geweest zijn, dat Çankara zich zoo zeer beijvert om zijne soms blijkbaar afwijkende opvatting te doen kloppen met de woorden van dien tekst. Indien het waar is, wat Walleser betoogt en waarin hij mij het best schijnt geslaagd te zijn, dat die illusionistische theorie uit inwerking van Buddhistische invloeden op de Upanishadische *ātman*-leer te verklaren is, dan is het a priori onwaarschijnlijk dat de kārikā, die zooveel dichter bij Çankara staat in hare leer, dan Bādarāyaṇa, ouder zou zijn dan het Brahmasūtra. Maar, zooals ik zeg, dat probleem is te moeielijk om in een paar bladzijden te worden opgelost; onderlinge vergelijking van beide teksten naar taal en inhoud behoort vooraf te gaan. Met dat al bevat W.'s onderzoek, hoewel vele zijner uitkomsten weinig overtuigend zijn, veel goeds. Ook komt hem hulde toe voor hetgeen hij uit Tibetaansche vertalingen van in het Sanskrit verloren gegane werken van Buddhistische theologen omtrent de bekendheid der laatsten met de Gauḍapādīyā aan het licht brengt.

Als onze auteur tot het tweede gedeelte van zijn geschrift genaderd is, wordt het duidelijk dat het eerste geschreven is door een philosoof van professie, die zich met philologischen arbeid bezig hield. Eerst in dat tweede gedeelte, dat voelt men, is hij op zijn ware terrein. Eene uitmuntende, goed leesbare, wel doordachte schets wordt ons daar gegeven van den Vedānta, zooals die aan de hand van de Gauḍapādīyā kārikā wordt ontwikkeld. Zonder met dien grondtekst de voeling te verliezen, weet Walleser de verschillende zijden van de vraagstukken en dogmen, die hij te behandelen heeft, in haar ganschen omvang te doen zien. Zijne critiek is objectief, en bij alle waardeering voor de hooge concepties van het stelsel worden de zwakke kanten voldoende in het licht gesteld. Beter dan Deussen, wiens ingenomenheid met het stelsel zijn wetenschappelijken blik benevelt, en ook dieper dan deze, dringt hij door in de betrekkelijkheid van de beteekenis van de Vedānta philosophie voor onzen tijd en onze moderne Westersche begrippen. Inderdaad, zooals W. zegt (bldz. 56): „Wir denken heutzutage in Europa vielleicht zu sehr historisch, genetisch, naturwissenschaftlich, um die Tragweite einer Weltanschauung ermessen zu können, welche die anscheinend unüberbrückbare Kluft zwischen der Gegenwart des Gedankens und der Unendlichkeit des Absoluten gar nicht zu kennen scheint und in einem Augenblick jene unio mystica vollzieht, die dem modernen

Denken so unerreichbar ferne ist". Daarom, is het eerste gedeelte van het boek van Walleser alleen voor Indologen genietbaar, het tweede gedeelte zij warm aanbevolen aan diegenen, die in het algemeen eene betrouwbare voorstelling zich wenschen te vormen van den zin en de beteekenis van den Vedānta.

Leiden. J. S. Speyer.

An Arabic History of Gujarat by **'Abdallah Muhammad b. 'Omar al-Makkí, al-Asafí, Ulughkhání** edited etc. by **E. Denison Ross**, Ph. D. Vol. I. (Indian Text Series II). London, John Murray. 1910. (Pr. sh. 12).

De hoogst verdienstelijke Dr. E. D. Ross, aan wiens initiatief het te danken is dat vooral in Britsch-Indië de overblijfselen der oudere Mohammedaansche litteratuur worden opgespoord, gekatalogiseerd en zoo mogelijk door den druk bekend gemaakt, heeft het geluk gehad in de laatste jaren twee voor de geschiedenis van Gudjarāt zeer belangrijke en tot dusver onbekende teksten te ontdekken. Hij heeft zich gehaast die teksten zonder verwijl publiek te maken en gaf in 1908 in de bekende verzameling *Bibliotheca Indica* een korten perzischen tekst uit (New Series N⁰. 1197), waarop thans gevolgd is het eerste deel van een Arabischen tekst over hetzelfde onderwerp. Dit eerste deel bevat ongeveer een derde van den inhoud van het door hem ontdekte handschrift, waaruit men kan opmaken dat dit een eerbiedwaardigen omvang heeft, want het voor mij liggende boek telt 390 bladzijden met een compres gedrukten tekst. Het is, voorzoover bekend, een unicum en daarenboven het autograaf van den tot dusver van elders onbekenden auteur, wiens biografie eerst uit verspreide gegevens in het hs. zelf kan worden opgemaakt. Dr. Ross heeft in eene korte Engelsche Inleiding het voornaamste daaruit samengesteld, zoodat wij thans weten, dat hij geboren is te Mekka, verschillende ambten bekleed heeft in Indië, meer in het bijzonder in Gudjarāt en dat hij een tijdgenoot was van den beroemden keizer Akbar. Het laatste jaar, dat daarin genoemd is, is het jaar van diens dood (1605), ofschoon uit andere omstandigheden blijkt dat de auteur nog eenige jaren later daaraan gewerkt heeft. De tekst, voorzoover thans uitgegeven, omvat de geschiedenis van Gudjarāt van 1443—1553, daar het hs. aan het begin defekt is en dientengevolge de geschiedenis der beide eerste koningen van Gudjarāt (1397—1443) op enkele fragmenten na, ontbreekt. Blijkbaar is de schrijver er niet toe gekomen zijn werk voor eene uitgave te bewerken, want herhaaldelijk verliest hij zijn onderwerp uit het oog, om over andere historische gebeurtenissen, die dikwijls met de geschiedenis van Gudjarāt ternauwernood samenhangen, uit te weiden, doch dit doet aan de waarde van zijn geschrift geen afbreuk.

Het Arabisch, dat onze auteur schrijft, is verre van klassiek, wat trouwens van een Mekkaan uit het laatst der 16de eeuw, die zich buitendien in den vreemde ophield, niet anders te verwachten ware. Dr. Ross heeft echter wijselijk daarin niet gecorrigeerd, maar de lezingen van het hs., zooals zij daar lagen, weergegeven. Hoewel over het algemeen zeer verstaanbaar, zien wij toch met groote belangstelling uit naar de Engelsche vertaling en ophelderende aanteekeningen, die Dr. Ross in uitzicht stelt, want weinigen zijn met de geschiedenis van Gudjarāt zoo goed vertrouwd, dat zij den auteur overal gemakkelijk kunnen volgen.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Die Evangelien vanden Spinrocke metter glosen bescreven ter eeren vanden vrouwen. (Antwerpen, Michiel Hillen van Hoochstraten, c. 1520) met houtsneden; voorzien van een toelichting van **Dr. G. J. Boekenoogen**, uitgegeven in facsimile-reproductie door Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage. 1910. (Pr. ƒ 2.75).

De onbekende schrijver van deze parodie op bijgeloovige vrouwenpraatjes doet alsof hij, als secretaris, deze door een zestal vrouwen bewerkte overoude „evangeliën" heeft opgeteekend. In zes vergaderingen van buurvrouwen, vertelt hij, behandelen zij, elk op haar beurt, haar „evangelie" artikelsgewijze. De vergadering voorziet telkens de artikelen van „glosen". De schrijver teekent alles op en kwijt zich met ijver van deze, naar hij zegt, zeer vermoeiende taak.

De „Evangeliën" behelzen voorspellingen, waarschuwingen en raadgevingen voor jong en oud, onfeilbare middelen tegen kwalen en gebreken, vooral ook uitspraken over mannen die zich slecht gedragen tegenover hun vrouwen. Het is een vertaling van een Fransch werkje uit de 15de eeuw, dat in België schijnt geschreven. Verschillende artikels zijn nog tot heden toe bekend gebleven, ja hebben voor velen nog wel iets van hun kracht bewaard. De lectuur van de „Evangeliën" biedt den lezer menige aardige verrassing [1]).

Aan de reproductie van het boekje, dat op dezelfde wijze als Mariken van Nieumeghen uitgegeven is in de welbekende serie „Nederlandsche volksboeken in facsimile," is toegevoegd een bespreking over inhoud en plaats van oorsprong naast een vergelijking van den Franschen met de verschillende Hollandsche teksten door Dr. Boekenoogen. Hoe bekend de „Evangeliën" geweest zijn blijkt uit de door hem vermelde werken en schrijvers uit de 16de en 17de eeuw die over de „Evangeliën vanden Spinrocke" spreken. In den loop zijner bespreking geeft Dr. B. verschillende aanvullingen en verbeteringen voor verkeerd vertaalde plaatsen die men zonder kennis van het origineel niet kan begrijpen. Intusschen heeft blijkbaar ook de Fransche schrijver niet altijd logische artikels en „glosen" bedoeld. Zij zijn immers opgesteld door een vergadering, van wier gesprekken bij den feestmaaltijd hij zegt: „en ce bancquet y eut tant de raisons sans effet, qu'il n'est secretaire, tant soit publique, qui en eut sceut tenir le conte" [2]).

De houtsneden, twee die elk viermaal voorkomen, zijn blijkbaar door den Antwerpschen drukker, van wien natuurlijk ook het drukkersmerk is, aan de vertaling toegevoegd, want Campbell in zijn beschrijving van het origineel in zijn Annales n⁰. 714 vermeldt ze niet.

Utrecht. Elisabeth Neurdenburg.

---

[1]) Zie ook Prof. Kalff, Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde in de 16de eeuw, I, 393 vlgg.

[2]) Zie de bespreking van Dr. Boekenoogen achter de „Evangeliën", blz. 6.

J. Te Winkel, De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde. Deel III. Haarlem, Erven F. Bohn. 1910. (Pr. *f* 7.50; geb. *f* 8.50).

De afleveringen van bovengenoemd werk zijn weder tot een deel aangegroeid, een reden om er nog eens de aandacht op te vestigen. Het derde deel behandelt het tijdperk van 1680 tot 1780, dat van de Verfransching der Letteren genoemd. Over de opvatting van zijn taak door den schrijver heb ik reeds meermalen, en naar ik meen voldoende, mijn persoonlijk oordeel gezegd. Het voor en tegen blijkt ook weder in dit deel. Vinden wij er weder veel en velerlei, wat op zich zelf onbelangrijk schijnt, en wordt er veel behandeld, wat moeilijk ook bij de ruimste opvatting onder „schoone letteren" te brengen is, we zien nu ook wat er in een zekeren tijd gelezen, althans gedrukt en herdrukt werd. We danken er ook vele aardige trekjes en bijzonderheden aan, als b.v. die omtrent zekeren burgemeester-literator (bl. 188), welke ook uit zuiver historisch oogpunt belangrijk zijn. We danken er ook aan de behandeling van de (meestal minderwaardige) producten van de Zuid. Nederlanden, van allerlei prozawerken, van de biografieën, en ook van de historieschrijvers, waaronder Wagenaar, Loosjes enz.

Juist die veelheid van behandelde stof doet ons te meer de behoefte gevoelen aan een omvangrijk register; natuurlijk zal er wel een volgen, doch ik bedoel een uitgebreid register, waarin niet alleen de namen van schrijvers en dichters voorkomen, maar die van bezongen of om andere reden genoemde personen, titels van tooneelwerken, groote gedichten enz., in 't kort een register, dat de waarde van een werk als dit zeker eenige malen verdubbelt. Zoo de uitgevers er bezwaar in zien met het oog op den omvang, ik durf wel verzekeren, dat ieder inteekenaar gaarne op die voorwaarde een aflevering meer zal accepteeren

Als bewijs van belangstelling laat ik hier enkele kantteekeningen volgen, die ik onder 't lezen maakte.

Bl. 180. Het „Gemengelde Parnasloof" is, wat wel niet ontkend, maar ook niet duidelijk gezegd wordt, niet alleen van S. v. d. Heiden en F. v. Bergen (Heidanus en Montanus), maar er komen ook enkele gedichten van anderen in, b.v. van F. D. K. A. (Frans de Kaarsgieter, Amsterdammer, een der voornaamste leden van Constantia et Labore), van Frans Janszoon, F. J. A. en Silvander (wat zou kunnen wijzen op eenzelfden persoon) en van I. P. L. I. Uit dien bundel, waar nog meer dan genoeg in voorkomt, dat in onze oogen bepaald als „vuil" zou moeten gelden, ofschoon als geheel gunstig afstekend bij wat men ook nog wel dorst te laten drukken, noem ik als werkelijk niet onaardig de beschrijving van de reis naar Zeeland door van Bergen.

Bl. 180. Omtrent W. Goeree teeken ik aan, dat zijn geleerde werken loopen over Schilderkunst en Bouwkunst, doch ook over Geschiedenis, en dat hij ook uitgaf *Gemeene Leidinge tot den Godsdienst*, vervolg op de brieven, die hij onder 't pseudoniem Philaléthes schreef.

Omtrent zijn zoon Jan werp ik de vraag op, of ook van hem is het *Dagboek d. R. Heiligen*, bestaande in 368 afbeeldingen d. heiligen (Amst. z. j. 8°), en wijs er nog op, dat hij ook platen teekende bij de laatste gedichten van Cats. Verder dat hij deel schijnt genomen te hebben aan den dichtersstrijd (om de persoonlijkheden misschien een beter woord dan dichtstrijd) tegen Vincent en de Huybert; althans de naam van Kooldichten herinnert sterk aan zijn *De wereld vol kool* of *Koolzang*, terwijl de plaatjes in den bundel hekeldichten blijkbaar van zijn hand zijn (verg. b.v. zijn plaatjes bij Guarini's Trouwe Herder, Schermer's Poezie e. a.).

Bl. 195. Bij Luikens etswerk wijs ik nog in 't bijzonder op de mooie etsen in Hoofts Historiën en de Martelaarsspiegel van Van Bracht.

Bl. 201. Zeer juist is schrijvers aanmerking omtrent Luikens oog voor 't liefelijke hier op aarde, zooals dan ook de vele plaatjes van zijn hand bewijzen te over geven voor zijn belangstelling in 's menschen doen en laten in dit aardsche tranendal, en zijn oog voor het mooie in het uiterlijke van deze in zijn oog schijnwereld.

Bl. 216. De redeneering omtrent 't gelijkstaan van het werk van Vondel en Schermer op den leeftijd, waarop de laatste stierf, dunkt mij, hoewel er feitelijk niets tegen te zeggen valt, wel wat veel op kansberekening gegrond.

Bl. 254. Bij den dichter Nachtegaal wil ik nog wijzen op drie tooneelstukjes, waarvan ik alleen den titel ken, doch die mij merkwaardig toeschijnen, omdat hun groote populariteit blijkt uit het feit, dat de inhoud werd overgenomen op een kinderprent. Het zijn: Steven van der Klok, Schoolmeester, Koster, Doodtgraever en Klokkeluider enz..... Mitsgaders de Uitvaert van zijn Grootje, Rotterdam 1722. — De Uitvaert van St. v. d. Klok, in zijn leven Schoolmeester enz. Amsterdam 1728. — Lyksermoen over het ontijdig en droevig omkomen van St. v. d. Klok. Dit laatste werd meermalen herdrukt.

Bl. 323. Bij het liedje met het refrein „zo, zo", had gewezen kunnen worden op het populaire van dat refrein, dat ontstond in den strijd over Asselyn's Jan Klaasz, en ontleend was aan het in den mond van den jongen kwaker bestorven liggende, gemoedelijke: „zo zo".

Bij het bespreken van Langendijk's Don Quichot, en het succes op het tooneel, had wel melding gemaakt kunnen zijn van de opvoeringen vóór een aantal jaren, toen zoowel Louis, als Frits Bouwmeester een allervermakelijksten Sanche te zien gaven. Dit wil ik nog aanvullen door de mededeeling, dat voor eenige maanden de Gymnasiasten-Vereeniging D.V.S. te Amsterdam op een uitmuntend geslaagden avond den Don Quichot ten tooneele voerde, waarbij ook Sanche bleek in al zijn comische kracht gevoeld te zijn.

Bl. 514. Minder gelukkig vind ik hier de opmerking dat „de vervening niet binnen den conventioneelen gezichtskring der poëzie getrokken is, en dat Smits' poging om haar daarin te betrekken in elk geval waardeering verdient."

Bl. 528. Bij het bespreken van den invloed der modernere beschouwingen omtrent natuur- en wereldorde, zooals die uit gedichten enz. blijkt, had gewezen kunnen worden op de charge, door Langendijk in zijn Wiskunstenaars geleverd op de monomanen op dat gebied.

Bl. 621. Tot slot van deze aankondiging wil ik, naar aanleiding van hetgeen gezegd wordt over Datheen's psalmberijming, als bewijs van de populariteit van dat

wonderlijk letterproduct eenige zinnen overnemen uit de Vlaamsche Gazet van 15 December 1910 (zegge 1910):

„Een oud-bestuurder van 't Hollandsche Zeemanshuis „te Duinkerken, een Vlaming, vertelde mij 't volgende: „Op zekeren dag kreeg ik 't bezoek van een inwoner „van Cassel... Hij kwam een Bijbel koopen. „'k Zou „„ook 'nen samriem willen", zei hij dan. En toen ik „verklaarde hem niet te begrijpen, riep hij verwonderd „uit: „Weet je gij niet, wat 'nen samriem is! De sam- „„riem van Dathenus.''''

's-Gravenhage. C. H. Ph. Meijer.

A. J. Butler, The Forerunners of Dante. Oxford, Clarendon Press. 1910. (Pr. sh. 6).

Dit bevallige, blijkbaar met veel liefde geschreven boekje is een bloemlezing van Ouditaliaanse dichters vóór Dante. De samensteller is — blijkens een aantekening van de uitgevers — enkele dagen nadat hij zijn werk had geëindigd gestorven, en daardoor voelt de kritikus geen lust de bezwaren die hij tegen het boek heeft wijd uit te meten. Ik wil dan ook slechts dit opmerken. Deze bundel is blijkbaar bedoeld als hulpmiddel bij wetenschappelike studie (trouwens, bij een groter publiek zou men alleen door vertalingen belangstelling voor deze niet gemakkelik te interpreteren poëzie kunnen opwekken), en nu schijnt het mij toe dat zij ons in dat opzicht niet geheel geeft wat wij het recht hadden te verwachten. Vooreerst wat betreft de samenstelling van de teksten: varianten worden niet dan bij hoge uitzondering in de noten vermeld (onder aan de pagina staat er geen enkele), zonder dat men inziet welk systeem daarbij is gevolgd, en als men, bijv. met behulp van Monaci's *Crestomazia italiana*, de volledige varianten erbij haalt, dan zoekt men tevergeefs naar de door de samensteller gevolgde methode bij het vaststellen van de tekst. Leerzaam is in dat opzicht n⁰. III van Giacomo di Lentino; in een der verzen (ongelukkig zijn deze in de uitgave niet genummerd) staat *s'afondasse*, een lezing die in geen der hss. voorkomt en waarvan men in de noten tevergeefs een verklaring zoekt. Ook in deze noten heerst willekeur; het *Contrasto* van Ciullo d'Alcamo zou met de enkele verklaringen die de schrijver geeft onmogelik voor een ongeoefende te begrijpen zijn; zelfs de moeielikheden en duisterheden worden niet aangegeven. En het verstaan wordt niet zelden verzwaard doordat de punktuatie van de tekst dezer bloemlezing soms te wensen overlaat.

Deze opmerkingen betreffen, zoals men ziet, vooral de inrichting en samenstelling van de teksten. Over de kennis van de schrijver die eruit spreekt kan men niet anders dan een gunstig oordeel hebben; de inleiding bijv., kort en sober, getuigt van veelomvattende studie.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

Dr. Wilhelm Schraub, Jordan von Osnabrück und Alexander von Roes. Ein Beitrag zur Geschichte der Publizistik im 13. Jahrhundert. (Heidelberger Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte, 26. Heft). Heidelberg, Winter. 1910. (Pr. M. 3.40).

Jordanus van Osnabrück en Alexander van Roes schijnen nu eenmaal niet rustig den jongsten dag te mogen afwachten! Na eeuwen lang hun doodsslaap te hebben geslapen, heeft Waitz hen opgewekt en sinds is het met hun rust uit. Ik zal wel de laatste zijn om die rustverstoring te gispen; daardoor immers zou ik mijn eigen gedrag afkeuren, daar ik, tot het verschijnen van Schraub's boek, de laatste rustverstoorder der genoemde middeleeuwers geweest ben; maar een weinig ontevreden ben ik toch wel over den heer Schraub, dat hij nu weer alles op zoo lichtwaardige wijze op losse schroeven zet, wat Wilhelm en voor hem Waitz hadden vastgelegd en ik had verdedigd tegen de ongemotiveerde beweringen van Grauert.

Eigenlijk is er in het *Museum* geen plaats voor detailkwesties als deze, en daarom mag ik niet anders doen, dan heel even meedeelen, wat, vóór Schraub's boek, als algemeen aangenomen gold en wat S. hier weer tegenover stelt, tevens belovende later, indien een ander mij het werk niet uit de hand neemt, in een vaktijdschrift de aangevallen posities te handhaven. Eigenlijk niet ik, maar Wilhelm is de man, die door S. het hevigst wordt bestreden, daarom ware het te wenschen, dat Wilhelm zelf weer de zaak in handen nam.

De stand van de kwestie, door mij tegen Grauert opgezet was deze: Er zijn ons twee tractaten uit de dertiende eeuw overgeleverd, De prerogativa Romani Imperii en Noticia seculi, aan het eerste gaan twee inleidingen vooraf, waarvan de tweede door kardinaal Jakob Colonna is geschreven, terwijl de eerste en het geheele eerste tractaat door een zekeren Jordanus v. Osnabrück zijn opgesteld. Het tweede tractaat is eveneens van de hand van Jordanus.

Wilhelm was door een spitsvondige redeneering van Grauert er toe gebracht, toe te geven, dat de eerste inleiding van De prerogativa niet van Colonna kon zijn. Zooveel is thans echter reeds gewonnen, dat zelfs Schraub, die nog juist van mijn opstel gebruik kon maken, niet weer tot het argument van Grauert terugkeert. Op geheel andere, haast nog minder stevige gronden bestrijdt hij het auteurschap van den kardinaal. Volgens hem is de heele inleiding van Alexander de Roes, en moet men in het vervolg niet meer van twee inleidingen spreken. Het tractaat zelf echter, splitst hij in twee deelen: het eerste hoofdstuk, zijnde van Jordanus, en de inleiding met de overige hoofdstukken van Alexander. Over beide personen hoef ik niets mee te deelen, daar wij niets van hen weten.

Omtrent de Noticia heeft S. eveneens een afwijkende meening. Waitz, Wilhelm en ik hadden, uit hoofde van stilistische en materieele overeenkomst voor Jordanus, den auteur van de Prerogativa gepleit; Grauert voor Alexander de Roes. Nu worden door S. zoowel de argumenten van Grauert als van Wilhelm afgewezen, niet weerlegd, terwijl hij mijne bewijsvoering eenvoudig niet bespreekt. Misschien heeft hij den tijd niet gehad mijn geheele opstel te lezen. Genoeg, Schraub's resultaat betreffende de noticia is dit: ofschoon er eng verband is tusschen beide geschriften, is de Noticia nochtans niet van den schrijver der Prerogativa, Alexander de Roes, maar van een andere hand.

Ik wil niet ontkennen, dat Schraub's werk in enkele punten meer licht gebracht heeft, maar toch betreur ik

het verschijnen van het boek, omdat het verwarring brengt omtrent bijna alle kwesties, die reeds als uitgemaakt kunnen beschouwd worden.

Katwijk a. R. W. Mulder.

Eduard Meyer, Kleine Schriften zur Geschichtstheorie und zur wirtschaftlichen und politischen Geschichte des Altertums. Halle, Niemeyer. 1910.

Dit vrij lijvige boekdeel bevat brochures en tijdschriftartikelen, door den grooten historicus in den loop der jaren uitgegeven. Hij heeft zelf eene keuze gedaan en niet opgenomen, wat hem thans niet meer van belang scheen. Hij heeft bovendien hier en daar uitgebreid en gewijzigd, vooral aanteekeningen aan den voet der bladzijden toegevoegd. Men kan dus reeds van te voren verzekerd zijn, dat al het hier gebodene het lezen en het overdenken waard is.

De Geschichtstheorie wordt alleen door het eerste der opgenomen stukken vertegenwoordigd. Het is eene brochure „Zur Theorie und Methodik der Geschichte", in 1902 verschenen. De verhandeling, rijk van inhoud, draait toch voornamelijk om de loochening van het bestaan van „wetten der geschiedenis" en om de rol, die „toeval" en „vrije wil" daarin spelen. Zij valt uiteen in een aanvallend en een opbouwend gedeelte. Het eerste is tegen Lamprecht, tegen P. Barth, gedeeltelijk ook tegen het bekende boek van Bernheim gericht, en dunkt mij bijzonder goed geslaagd. Zelfs zij, die warm instemmen met de uitspraak, dat alle theorie „grau" is, en die in onze dagen gaarne zagen, dat er minder over het wezen der geschiedenis gephilosopheerd, en wat beter geschiedenis zelf geschreven werde, zullen toch ongetwijfeld deze bladzijden met groot genoegen lezen. Scherp, maar billijk worden allerlei geruchtmakende invallen van den dag onder handen genomen. Het positieve gedeelte van Meyers brochure houdt zich lang bezig met de ondankbare vraag naar het begrip „belangrijk" in de geschiedenis. Tal van andere zaken komen daarnevens ter sprake. Dieper ingaan op dit alles verbiedt de hier beschikbare ruimte. Het is daarenboven ook nog hierom ongewenscht, omdat Schr. zelf vijf jaar na het verschijnen dezer brochure in de aanvangskapittels van den tweeden druk zijner Geschichte des Altertums op heel veel van het hier behandelde uitvoeriger en vollediger (ten deele ook anders) is teruggekomen.

De wirtschaftliche Geschichte is uitsluitend aan het woord in de twee nu volgende lange brochures „Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums", en „Die Sklaverei im Altertum". Ik las ze voor jaren en geraakte geheel onder de bekoring van zooveel frischheid en onafhankelijkheid van oordeel; ik herlas ze ook nu met bewondering. Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums, eene rede in 1895 te Frankfort uitgesproken, is eene geschiedenis in vogelvlucht van het onderwerp van den tijd der oudste Babyloniërs en Aegyptenaren af tot de nadagen van het Romeinsche keizerrijk. De groote lijnen zijn hier met meesterhand geteekend. Er is zeer zeker nog al het een en ander, waarbij men al lezende een vraagteeken zet. De economische geschiedenis der oudheid is immers nog lang niet in bijzonderheden genoeg naar wensch bekend. Maar welk diep doordringen in oude geschiedenis, neen in alle geschiedenis, draagt en schraagt toch dezen koenen bouw! Van alle pogingen tot synthese van het in de laatste jaren zoo vlijtig verrichte detailwerk in economische geschiedenis der oudheid is deze van Eduard Meyer zeker de best geslaagde.

„Die Sklaverei im Altertum" is eveneens een zeer frisch en oorspronkelijk werk. Schr. betoogt in hoofdzaak, dat men zich de verbreiding en den omvang der antieke slavernij gewoonlijk veel te groot denkt en er te onrechte een integreerend deel van het antieke leven, een steunpilaar van staat en maatschappij in ziet. De antieke slavernij was geheel gebouwd op wisselende economische verhoudingen, die soms verheffing en bloei er van in de hand werkten, bijna doorgaand echter ze tot een bijkomstig verschijnsel maakten. Zelfs in de tijden, waarin zij het meest verbreid is geweest, in Griekenland in de vijfde en vierde eeuw en vooral te Rome op het einde der republiek, bestond de vrije arbeid nog altijd naast haar. De soms ietwat nieuw en vreemd klinkende beweringen worden op uitnemende wijze uit de historie toegelicht en gestaafd.

De rij der geschriften over politische Geschichte opent met de eenigszins aan de oppervlakte blijvende rede over „The development of Individuality in Ancient History". Zij werd in 1904 te Chicago gehouden. De dan volgende brochure „Der Gang der alten Geschichte: Hellas und Rom", is eene voortreffelijke, forsch geteekende schets van het algemeene verloop der geschiedenis van Grieken en Romeinen. Men leert er in zeer breede trekken Meyers opvattingen over het Hellenisme en de Romeinsche republiek uit kennen, tijdperken, die in zijne Geschichte des Altertums nog niet tot behandeling zijn gekomen. Zijne opvatting over de persoonlijkheid van Alexander wordt prachtig ontwikkeld in het uitvoerige opstel (van 1905): „Alexander der Grosse und die absolute Monarchie". Wat daar gezegd wordt over de logische noodzakelijkheid der vergoddelijking van antieke absolute vorsten, over de verschillende conflicten van Alexander met zijne omgeving, over den tocht naar den tempel van Ammon is even aantrekkelijk als overtuigend. De kleine verhandeling „Die Mosesagen und die Lewiten" mag slechts beoordeelen wie met de critiek op het Oude Testament vertrouwd is; het is echter ook voor den gewonen lezer duidelijk, dat Schr. hier veelal op een bodem van louter hypothesen staat. Gewaagd en stout zijn ook zijne uiteenzettingen in „Der Ursprung des Tribunats und die Gemeinde der vier Tribus". De tribuni plebis zijn de vier (later tien) wettig gekozen chefs (misschien van 471 af) van de vrije, grondbezitlooze arbeidende klasse in de stad Rome; eene secessio plebis is er alleen in 287 naar het Janiculum geweest. Niemand zal echter kunnen ontkennen, dat de manier, waarop de problemen zijn aangepakt, minstens oorspronkelijk en scherpzinnig is. Het opstel verscheen in den Hermes van 1895; de substantie er van is reeds opgenomen in het tweede deel van Meyers Geschichte des Altertums. Daarna komt de Romeinsche geschiedenis nogmaals op het tapijt in twee voortreffelijke brochures: „Untersuchungen zur Geschichte der

Gracchen" (van 1894) en „Kaiser Augustus" (van 1903). De eerste is uitsluitend studie van bronnen; nagegaan wordt, wat uit onze zeer secundaire overlevering omtrent de primaire bronnen uit den tijd der Gracchen zelven mag worden afgeleid. Het resultaat is interessant en bevredigend; Schr. neemt aan — te recht, zullen zijne meeste lezers wel zeggen —, dat eene uitstekende gelijktijdige bron aan al onze beschrijvingen van de omwenteling der Gracchen ten grondslag ligt. Minder algemeen — het is ten deele reeds gebleken — zal men vermoedelijk instemmen met de strekking van Meyers betoog in het stuk omtrent keizer Augustus. Hij pleit daar voor volkomen eerlijkheid van Augustus bij zijn zoogenaamd herstel der oude republiek na den slag bij Actium. Ook wie omtrent deze hoofdzaak niet wordt overtuigd, zal zich toch de lezing der brochure waarlijk niet beklagen. Alles wordt methodisch te berde gebracht, wat Augustus kan ontlasten, en daarbij een schat van wetenswaardige opmerkingen en beschouwingen rondgestrooid, alleszins geschikt om ons inzicht in het tijdvak in kwestie te verhelderen.

Vier warm gestelde herdenkingen van overledenen, van Wilhelm Spitta, Georg Ebers, Eberhard Schrader en Theodor Mommsen, besluiten dezen bundel Kleine Schriften.

Utrecht. H. van Gelder.

Die jüdischen Baptismen, oder das religiöse Waschen und Baden im Judentum mit Einschluss des Judenchristentums, von **Wilhelm Brandt**. (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, XVIII). Giessen, Töpelmann. 1910. (Pr. M. 6).

In dit werk, 148 bl. groot, heeft de Amsterdamsche oud-hoogleeraar een belangrijk onderwerp grondig behandeld. Over de reinigingen door water bij de voorexielische Israëlieten kon hij niet anders dan kort zijn, daar wij er weinig van weten; het spreekt vanzelf dat ze magische beteekenis hadden. Over de volgende eeuwen kon hij uitvoeriger zijn. Alwat over godsdienstige onderdompelingen, wasschingen en besprengingen te vinden is heeft hij verzameld en toegelicht. Eén moeilijkheid die de Joden hierbij moeten ondervonden hebben heeft hij wel genoemd, maar niet voldoende opgelost. Hoe kwam men toch in Jeruzalem, waar het water meerendeels door een leiding moest aangevoerd worden, aan het noodige water, o. a. voor de maandelijksche reiniging der vrouwen? De toegang tot de badhuizen mag goedkoop zijn geweest, het gebruik er van kostte toch altijd te veel voor den arme. En men kon toch niet openlijk in de weinige vijvers die Jeruzalem had gaan baden. Dit pleit voor de stelling, o. a. door C. G. Montefiore verdedigd, dat de wetten op de reinheid eigenlijk alleen voor de priesters waren; hoewel de letter der wetten dit geenszins leert.

Het breedst handelt Brandt over Johannes den Dooper, en dit is m. i. niet het gelukkigste gedeelte van zijn boek. Terecht ontkent hij dat wat Josefus van zijn doop zegt juist is: de man die zijn volk zooveel mogelijk voor zijn Romeinsche lezers in een goed daglicht wil plaatsen geeft aan dien doop zooveel mogelijk een wijsgeerige beteekenis. Maar Brandt bewandelt, meen ik, een dwaalweg wanneer hij, met Overbeck, het bestaan van gemeenten van Johannes-leerlingen voor een verdichtsel verklaart, en verspert zich daardoor den weg om Matth. 11, opgevat, niet als een rede van Jezus over Johannes, maar als een oordeel der Christelijke gemeente over hem, te verstaan. Ik meen dat de bestudeering van Theol. Tijdschr. XLII, 299—333 hem hierin van dienst had kunnen zijn. Is het ook juist om de doopgebruiken van Esseërs, Johannes en eenige anderen saam te vatten onder den titel „Aussergesetzlicher Baptismus"? Het hoofdstuk dat er aan voorafgaat behandelt niet een wettelijk geregelden doop, maar allerlei praktijken in groote verscheidenheid.

Er blijft echter zeer veel uit Brandts boek te leeren.

Leiden. H. Oort.

M. Pohlenz, Vom Zorne Gottes. Eine Studie über den Einfluss der griechischen Philosophie auf das alte Christentum. (Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments, herausg. von W. Bousset u. H. Gunkel, 12. Heft). Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht. 1909. (Pr. M. 5).

Na eene inleiding „Der Zorn Gottes in der Anschauung der Juden, der Griechen und des Neuen Testaments", p. 1—15, worden p. 16—57 „Der Kampf um den Zorn Gottes in den ersten Jahrhunderten der christlichen Kirche", p. 57—105 „Der Streit um die Affekte Christi", p. 105—129 „Die Affekte Gottes in der Anschauung des vierten Jahrhunderts", behandeld; een aanhangsel „Die Affekte in der christlichen Polemik gegen die Heidengötter" p. 129—156 besluit het werk.

Op interessante wijze zet de auteur uiteen, hoe de meest invloedrijke Christelijke denkers, inzonderheid Origenes, vgl. p. 31—39 ff., onder den invloed der Grieksche wijsbegeerte, de ἀπάθεια d. i. de onaandoenlijkheid van het opperwezen — waardoor van zelf ook de toorn is buitengesloten — hebben geleeraard en door welke exegetische kunstgrepen zij de bijbelplaatsen, waarin onmiskenbaar van aandoeningen Gods sprake is, met hunne theorie in overeenstemming wisten te brengen, vgl. bijv. p. 64, 95, 101.

De inhoudrijke studie van prof. M. Pohlenz is uitnemend geslaagd, al bestaan er ook tegen enkele bijzonderheden gegronde bezwaren, zooals wij bijv. de „Denkweise" der Grieksche „Gesellschaft des fünften und vierten Jahrhunderts" ten opzichte van het toegeven aan toorn of rouw over 't geheel minder hoog aanslaan dan de auteur p. 4 zulks doet en voorts het gebruik van termen als „Heide" en wat er mee samenhangt, in een wetenschappelijk geschrift uit meer dan één oogpunt misplaatst achten.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

Polykarp und Ignatius und die ihnen zugeschriebenen Briefe neu untersucht von **Dr. Daniel Völter**. Leiden, E. J. Brill. 1910.

Dr. Völter heeft de boekenmarkt weer verrijkt met een werk van groote degelijkheid, dat als zoo menig ander getuigenis aflegt van zijn vindingrijkheid en zijn onbezweken volharding. Wie ooit moedeloos mocht worden onder de elkaar verdringende hypothesen op het gebied der oudchristelijke litteratuur, niet hij. Het

is of hij bij voorkeur zich bezig houdt met onderwerpen, waarover de gevoelens het meest verdeeld zijn, en met te grootere beslistheid spreekt, naarmate de tegenstrijdige leeringen te menigvuldiger zijn.

In het hier bedoelde boek komen zijn eigenaardige talenten op de meest schitterende wijze aan den dag.

„Die Fragen, um die es sich in diesem Buche handelt", zegt hij in de voorrede, „werden seit mehreren Jahrhunderten immer wieder diskutiert und es wäre an der Zeit, dass sie endlich zur Ruhe kämen." Zelf hoopt hij „ein definitives Ende bereitet zu haben" voor een heerschende meening, die „wie ein Dogma gehütet wird".

Bedoeld dogma is de meening, dat de kortere recensie der zeven brieven van Ignatius een echte is, uit het eerste decennium der tweede eeuw, en de brief van Polycarpus hun eerste openbare bevestiging. Völter stelt daarvoor in de plaats, dat de brief van Polycarpus geschreven is omstreeks 140, de zes aan klein-aziatische gemeenten gerichte brieven ontstonden omstreeks 150, en die aan de Romeinen dagteekent van omstreeks 180. De Polycarpus-brief zal door interpolaties aan de propaganda der Ignatius-brieven zijn dienstbaar gemaakt. Het zestal zal geschreven zijn door een man, die zich inderdaad „in der in den Briefen vorausgesetzten Situation befunden hat", in casu niet de omstreeks 110 te Antiochië omgebrachte Ignatius, maar de uit Lucianus bekende Peregrinus Proteus. De brief aan de Romeinen heet geschreven te zijn om den Montanisten het ideëele beeld van den bisschop en martelaar Ignatius voor te houden ter bevestiging van het episcopaal gezag.

Een en ander wordt den lezer zoo smakelijk en aannemelijk mogelijk gemaakt. Tegenover een chronologische studie als die betreffende „die Zeit des Ignatius" gevoelt hij zich allicht bij voorbaat machteloos. Een parallel als die tusschen Pseudo-Ignatius en Peregrinus Proteus werkt min of meer verblindend. De aanwijzing van de litterarische betrekkingen tusschen de in aanmerking komende geschriften laat ter nauwernood kans op tegenspraak over. Het geheel is zoo overredend mogelijk. In elk opzicht is de auteur bij den arbeid in zijn volle kracht. De lectuur van zijn studie is een wetenschappelijk genot.

Toch betwijfel ik of het hem gelukken zal de vakgenooten op zijn hand te krijgen. Die van rechts niet. Maar ook niet die van links. Operaties met figuren als de door Lucianus ten tooneele gevoerden blijven altijd min of meer bedenkelijk. Bij mij althans rees de twijfel te meer, naarmate de voorstelling van zaken te aanlokkelijker werd. Bij de Tubingsche oplossing van het vraagstuk had ik mij steeds wel bevonden, evenwel zonder die door persoonlijk onderzoek nader te hebben gefundeerd. Met belangstelling wacht ik daarom af wat wij van de specialiteiten over deze nieuwste proeven zullen te hooren krijgen. Ook bij ons te lande zijn er die in dezen recht van spreken hebben. Intusschen aarzel ik niet den theologen van professie de kennismaking met het tot verder onderzoek vannieuws weer prikkelend werk ten zeerste aan te bevelen.

Groningen. H. U. Meyboom.

Thomae Hemerken à Kempis Opera Omnia edidit **M. J. Pohl.** Vol. I, Tractatuum Asceticorum partem primam complectens. Friburgi Brisigavorum, sumptibus Herder. MDCCCCX. (Pr. Fr. 7.50).

Op zijn 75sten geboortedag in Maart l.l. had de wakkere oud-rector van het gymnasium te Kempen het voorrecht de correctie te voleindigen van de proeven van het bovenstaande deel van de Opera Omnia van Thomas à Kempis. Vijf deelen van het geheele werk zijn daarmede voltooid. Het bevat de volgende tractaten: „De paupertate, humilitate et patientia, sive De tribus tabernaculis"; „De vera compunctione cordis"; „Sermones devoti ad fratres"; „Epistula ad quendam Cellarium" en „Soliloquium animae". Zooals wij dat van Dr. Pohl gewoon zijn, is aan de uitgave van den tekst de grootste zorg besteed. En dat dit deel een paar jaar later, dan de geleerde uitgever gewenscht had, is verschenen, laat zich ten volle begrijpen, als men in de Epilegomena de lange lijst van handschriften doorloopt, die voor de uitgave van dit vijftal geschriften dienst hebben gedaan en stuk voor stuk met bijzondere nauwkeurigheid zijn beschreven. Hun aantal bedraagt niet minder dan 29, meerendeels uit de 15de eeuw, en waarvan een zelfs het jaartal 1424 draagt, terwijl ook gebruik is gemaakt van twee incunabelen, waarvan de eerste in 1473 te Utrecht verscheen bij N. Ketelaer en G. de Leempt en o. a. de vier eerste in dit deel voorkomende tractaten behelst, en de tweede zeer waarschijnlijk bij denzelfden boekdrukker het licht zag en het Soliloquium bevat. Zij kunnen wegens hun ouderdom geacht worden in waarde met een handschrift gelijk te staan. Dr. Pohl heeft terecht gemeend, het bij dit dertigtal handschriften te moeten laten, al bestaan er in verschillende bibliotheken stellig nog meer, opdat de uitgave van dit deel der Opera niet ad calendas graecas zou worden verschoven. Belangrijke wijzigingen in den tekst zouden er bovendien wel niet door verkregen zijn.

Vervolgens handelen de Epilegomena over den ouderdom der handschriften, hunne onderlinge verhouding, hunne orthographie, waarde en gebruik, en besluiten met zeer uitvoerige kritische aanteekeningen op elk der hier afgedrukte geschriften, waaraan een schat van arbeid en geleerdheid ten koste is gelegd. Het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat Dr. Pohl ook de bestaande edities van de werken van Thomas à Kempis, van de Neurenbergsche door Hochfeder in 1494 af tot die, te Trier door Kraus in 1868 in het licht gegeven, toe, heeft vergeleken. Maar bovendien heeft hij een belangrijk onderzoek gewijd aan de vraag naar de afhankelijkheid dezer uitgaven onderling en de daarvoor gebruikte codices, waaruit het blijkt, dat zij den tekst, dikwijls zonder eenige kritiek, van elkander hebben overgenomen, maar tevens welk een allervoortreffelijksten arbeid Dr. Pohl met zijne uitgave heeft verricht. Zij zal voortaan „de uitgave" zijn. Ook dit deel is verrijkt met een tiental photographische reproducties van bladzijden, aan verschillende handschriften ontleend, waarvan de uitvoering bijzonder fraai genoemd mag worden.

Wij hebben nu nog twee deelen, benevens de toegezegde levensbeschrijving van Thomas à Kempis te wachten. Moge aan Dr. Pohl de kracht en helderheid

van geest geschonken blijven om, in weerwil van zijn klimmende jaren, dezen arbeid te voltooien als een opus aere perennius, waarvoor de wetenschap hem hoogst erkentelijk zal zijn.

Deventer. J. C. van Slee.

E. D. Baumann, Johan van Beverwijck in leven en werken geschetst. Dordrecht, J. P. Revers. 1910.

De wetenschappelijke waarde dezer lijvige dissertatie te bepalen, schijnt vooral, wanneer men haar pas en voor het eerst gelezen heeft, zeer moeielijk. Zoo was ten minste mijne ervaring en ik ben er van overtuigd, dat de meesten, die wat meenen afteweten van de historie der hollandsche geneeskunde van de 17de eeuw en, niet het minst te achten, van vroegere tijden, er evenmin terstond weg mee zullen weten, terwijl anderen, die er een betrouwbaren gids in zullen zoeken, allicht op een dwaalspoor gebracht zullen worden. Hoe knap en hoe vlot en met hoeveel overtuiging ook geschreven, wij hebben te doen met een boek, waarin het relaas der feiten of feitelijke mededeelingen, wel niet altijd, maar dan toch meestal op instemming rekenen mag, de appreciatie daarvan echter niet zelden besliste tegenspraak uitlokt en verdient. En daar de schrijver van meening schijnt, dat hij van Beverwijck beter ziet en waardeert, dan zijn voorgangers deden, misschien wel, omdat hij ook omtrent het wezen en den oorsprong der renaissance juistere opvattingen meent te bezitten dan de meeste onzer, hij dus de eigenlijke beteekenis van zijn arbeid wel niet in de meegedeelde feiten, maar in de daaruit getrokken conclusies zoeken zal, heb ik mijn afwijkend oordeel, voorzoover de ruimte van dit tijdschrift toelaat, te motiveeren.

Zooals reeds gezegd is, op den stijl vallen geen of weinig opmerkingen te maken; die is meestal vloeiend en maakt van het boek een aangename lectuur; er op vitten zal ik dus niet. Maar toch kan ik niet onopgemerkt voorbij laten gaan, dat er herhaaldelijk gebruik wordt gemaakt van het leelijke germanisme „aanname”. Dit is mij te Duitsch; waarom niet het aequivalente werkwoord gebruikt, of, indien men per se een substantief wil, zou het dan niet juister zijn, het vaak te stellige Duitsche door een van de meer bedachtzame hollandsche woorden „bewering, veronderstelling, meening” enz. te vervangen?

Overigens echter is de schrijver meestal bij en in zijn werk; slechts een enkele maal heeft zijn ingenomenheid met het onderwerp, dat hij juist bezig is te behandelen, of zijn ijver of nauwgezetheid, om dit met verwijzing naar verschillende schrijvers of met eigen beschouwingen nader en van eigen standpunt gezien, juist toetelichten, hem in den steek gelaten. Zoodoende is een biografie van van Beverwijck ontstaan, die het in vele opzichten wint van die van Schotel (ook in de chronologie, de wondeplek van dezen veelschrijver) en uitvoeriger en beter geargumenteerd is dan die van Krul, alhoewel deze laatste, evenals vóór hem Banga, die ook de wetenschappelijke verdiensten van den Dordtschen medicus reeds omstandig heeft toegelicht, reeds vele belangrijke, ook op eigen onderzoek steunende mededeelingen publiceerde. De biografie van Baumann bevat echter een paar slordigheden, om van te rillen.

Uit de in de dissertatie gereproduceerde doktersbul kan men leeren, welke personen door de Paduaansche Universiteit, waaraan van Beverwijck gepromoveerd is, tot de promotie werden toegelaten en hoe de promotie zelf in haar werk ging. Verder ziet men er uit, dat die van onzen dokter plaats had op den 30 Mei 1616 en dat daarbij de beroemde Hieronymus Fabricius ab Aquapendente als promotor fungeerde en o. a. verschillende faculteitsprofessoren aanwezig waren. Toch sluit Baumann, vermoedelijk op grond van een vergissing of een drukfout bij von Töply, die Fabricius reeds in 1613 laat doodgaan, terwijl uit de bul duidelijk is, dat dit onjuist moet zijn en hij inderdaad dan ook pas in Mei 1619 gestorven is en op een niet begrepen verhaal van van Beverwijck zelf, zich aan bij Banga en noemt Sanctoris als zijn promotor. Reeds Krul heeft zich hiertegen gekant en werkelijk is hier een vergissing in het spel. Van Beverwijck vertelt niets anders, dan dat hij eens onder leiding van Sanctoris een stelling verdedigd heeft, die hem bij loting toegewezen was. Zulke disputen van studenten vóór de promotie waren in die dagen en later bij alle universiteiten aan de orde van den dag en hadden met de promotie zelf niets te maken.

Een hiermee gelijkstaande slordigheid is deze, dat hij van Beverwijck *in den zomer* van 1616 naar Rome en Napels laat trekken, hem eerst, zooals werkelijk gebeurd is, op den tocht daarheen in Siena eenigen tijd ernstig laat ziek liggen, om hem daarna zijn reis, waarbij hij ook verschillende, op de route gelegene kleinere plaatsen bezocht, te laten voortzetten en uitstrekken tot Florence. Van hier echter riep hem een uiterst gewichtige bezigheid naar Padua terug, namelijk zijn promotie, die n.b. al voor zijn vertrek vertrek had plaats gehad. Want werkelijk moet hij eerst nà die plechtigheid de bedoelde reis begonnen zijn. Behalve met zijn biografie zijn wij verrijkt met een overzicht van al de werken, de zuiver literaire en historische niet uitgezonderd, van den magistraat-medicus, zóó volledig en *voorzoover ik het aan mijn eigen aanteekeningen of aan de origineelen gecontroleerd heb*, zóó nauwkeurig, als tot nu toe nog door niemand geleverd was. Maar al kunnen wij ons zoodoende gemakkelijk orienteeren omtrent het belangrijkste, door van Beverwijck voortgebracht, daardoor zijn wij niet in staat gesteld geworden, ons omtrent de wezenlijke waarde van den dokter voor de geneeskunde van zijn tijd een juist oordeel te vormen. Zelfs dan nog zouden wij het niet kunnen, indien de schrijver van dien tijd een juist beeld had ontworpen, wat ik ten stelligste ontkennen moet. Ik ben dan ook overtuigd, dat van Beverwijck de kroon niet verdient, die Baumann hem op het hoofd zetten wil. Een tijd beoordeelt men niet, naar wat achterblijvers en naschrijvers verkondigd en gearbeid, maar naar wat de grooteren en uitstekenden gewrocht en gedacht hebben.

Zoo wordt het van Beverwijck als een hooge verdienste aangerekend, dat hij reeds, en, waar de nadruk op gelegd wordt, als de eerste in 1638 de nieuwe leer van Harvey omtrent den bloedsomloop omhelsde en in een geschrift, ik zeg niet, verdedigde maar verkondigde,

terwijl Sylvius pas een jaar later, in 1639, die leer aan de Leidsche Universiteit begon te doceeren. De schrijver vergeet daarbij, dat van Beverwijck slechts getroffen werd door de juistheid van de door Harvey voorgedragene theorie, terwijl Sylvius in 1639 alleen naar Leiden kwam, omdat hij, op grond van eigen onderzoekingen wat nieuws en bizonders omtrent de nieuwe leer had meetedeelen en zich dus zeker wel even vroeg als van Beverwijck hierbij aangesloten heeft, maar bovendien deze door middel van proefnemingen wist te steunen, te bevestigen en uittebreiden. Ook de Back, een Rotterdamsch medicus en vriend van van Beverwijck, maakte gevolgtrekkingen uit diens leer, die aan Harvey zelf ontsnapt waren en die deze later, oneerlijk genoeg, overnam, zonder den naam van den Rotterdamschen dokter te noemen.

Maar bovendien was er in de stad zijner eigen inwoning een collega, zijn opvolger als professor in de anatomie, Dr. W. Langley, die ongeveer tezelfdertijd, slechts enkele jaren later, Harvey's geruchtmakende proefnemingen omtrent de generatie-leer aan ander en meer geschikt materiaal nawerkte, diens fouten vermeed en zoodoende reeds toen den grondslag legde voor een leer der eieren, die nog heden gehuldigd wordt.

Het is duidelijk, aan welke zijde hier de verdienste ligt. Zeker niet en vooral niet in de eerste plaats bij den naschrijver, van Beverwijck. Trouwens, als zoodanig heeft hij zijn sporen verdiend, wat niet het minst blijkt uit de door Baumann geroemde „Lesefrucht", de *Idea medicinae veterum,* een verzameling van citaten uit oudere, niet slechts uit klassieke schrijvers, die de pretentie had nog tot nut en voorlichting van de tijdgenooten te kunnen dienen. Baumann noemt het een typisch boekje voor dien tijd. Misschien, maar dan toch met die restrictie, dat het alleen verwacht kon worden van een medicus, die zich niet had kunnen ontworstelen aan de nadeelige invloeden van zijn gymnasiale studiën en slechts gegouteerd door hen, die onder dezelfde suggestie stonden. De oude Scaliger wist al: „Nihil infelicius eis ingeniis, qui mordicus tenent, majores nostres nihil ignorasse." En van de hollandsche medici der 16de eeuw, uit den echten renaissance-tijd dus, ik noem de groote namen van Pieter van Foreest, Johan van Wier, Wouter Rons, om vele anderen, die van dezelfde meening waren, overteslaan, kan men hooren, dat men nog geen medicus is, al spreekt men Latijn en Grieksch, en dat men de ervaring der ouden met een kritisch oog beschouwen en aan eigen ervaring en onderzoek de eerste plaats moet inruimen. Zoover is het er van daan, *dat het denken en zien van de ouden,* zooals Baumann klakkeloos neerschrijft, *voor de medici van den tijd van van Beverwyck actueel was.* De cursiveering is niet van mij. Toch is het duidelijk, dat hier van een uitzondering regel gemaakt is. Van Beverwijck geloofde aan zijn klassieken en trachtte ze soms op scholastische wijze in overeenstemming met enkele moderne opvattingen te brengen. Overigens zwoer hij bij hen evenals trouwens bij bijna alles, wat hem gedrukt onder de oogen kwam. Hoe slecht ontwikkeld zijn kritisch vermogen was, toont het feit, dat Baumann zelfs niet altijd met zijn citaten tevreden is en dat van Beverwijck de zooeven genoemde Hollanders, die uitstekende waarnemers waren en zich zeer verdienstelijk gemaakt hebben omtrent de leer der epidemische en contagieuse ziekten, geheel verwaarloost ten koste van lieden, wier beschrijving, enz. der bedoelde aandoeningen beneden die van onze landgenooten staat. Zoo kiest onze dokter in vele gevallen niet het beste, maar, wat erger is, soms geeft hij het gekozene verkeerd weer en brengt hij zelfs zijn biograaf van het goede spoor. Het is onjuist, dat al de oudere schrijvers zoo'n diepingrijpend physiologisch verschil tusschen voedings- en geneesmiddelen maakten en men van de modernen Stokvis behoeft te citeeren, om aan de weet te komen, dat dit in werkelijkheid niet bestaat. Dodoens toch, de lijfarts van Karel V, aan wien, ook volgens de bekentenis van Baumann, van Beverwijck zijn meeste wijsheid omtrent spijzen en medicamenten, verschuldigd is, vertelt wel, dat de voedsels in het lichaam een zekere verandering ondergaan, vóór zij door de weefsels geassimileerd worden en tot opbouw van het lichaam kunnen dienen. Maar onmiddellijk laat hij volgen: de medicijnen, die niet gebruikt worden tot voedsel maar tot wijziging van de constitutie van het geheele lichaam of van één of meer lichaamsdeelen, „ook sij moeten een eygene veranderinghe noodtsakelijck hebben; nochtans soo groote niet, als daer van noode is in de dingen, die toekomende voedselen zijn: aenghesien dat de medicyn-droghen niet soo seer en veranderen, dat sij heel tot voedsel ghebroght worden," enz. Voeg ik hier nu nog bij, dat van Beverwijck in de meeste vraagstukken partij kiest voor de verouderde opvattingen (in bijna alle kwesties van bijgeloof [1]), bijv.) en dat dit ook Baumann niet onbekend is (hymen, ductus venosus Aranzii; duct. Botalli, enz. enz.), dan meen ik voldoende gronden aangevoerd te hebben voor mijn meening, dat van Beverwijck in zijn wetenschap allesbehalve up to date was en dus niet de populair-wetenschappelijke schrijver geweest is, waarvoor Busken Huet en op diens voorbeeld of gezag Baumann hem willen doen doorgaan. Maar hij zou meer dan dit geweest zijn, hij zou oorspronkelijke ideeën gehad en het geheele gebied der steenvorming hervormd hebben. Juist hier komt de fout in de methode van werken, door Baumann gevolgd, bizonder duidelijk aan het licht. Hij heeft verzuimd, deze meening aan de geschriften der ouderen te toetsen. Zeer ingenomen met de uit-

---

[1]) Zoo behoort ook dr. med. Jonctys, de dichter van „Roselyns Ooghies ontleed" enz. allerminst tot de vooruitstrevende medici, waartoe Baumann en ook Krul hem rekenen willen. Zelden heb ik zoo iets reactionnairs gelezen als de door hem van Sennert vertaalde en bewerkte boekjes over Tooversieckten, Wapensalve, enz. Hier tracht men een goede gedachte van Paracelsus, den invloed van geest op geest, de suggestie, volkomen waardeloos te maken en plaatst er den invloed van den duivel voor in de plaats. Als paradigma van de door B. geprezen vooruitstrevendheid kan gelden:

„Indien door 't gebruyck van dese Salve (de wapenzalf, die men niet op de wond zelf, maar op 't voorwerp, waarmee deze was toegebracht, toepaste) een gevaarlicke wonde toeheelt, soo dat het de krachten der Natuyre geheel schijnt te overtreffen, gheschiet sulcx uyt kracht des duyvels, door een *uytgedruckt* of *bedeckt verbondt* tot dese ghenesingh aengelockt".

spraak van Constantijn Huygens, dat het befaamde „Steenstuck" door zijn oorspronkelijkheid zoo'n gunstige uitzondering op de meeste boeken maakt, roemt hij den leek voor dezen lof, dien alle medici, en het waren er niet weinig, die hem er mee gelukgewenscht hebben, er aan onthouden hebben. Toch hebben die medici juister gezien dan de intelligente leek. Hun literaire kennis zal wel groot genoeg geweest zijn, om hun de overtuiging te schenken, dat van Beverwijck evenals in zijne andere geschriften, zoo ook in het laatstgenoemde aan zijn grooten landgenoot, van Foreest, terecht den Hippocrates van zijn tijd genoemd, zeer veel, zoo niet bijna alles te danken heeft gehad, al citeert hij hem ook hier, oneerlijk genoeg, slechts voor een paar kleinigheden. Toch durf ik met gerustheid beweren, dat hij zijn „Steenstuck" nimmer zou geschreven hebben, indien hij van Foreest niet gelezen had.

Het wezenlijke van de verdienste van zijn boek zit in de voorstelling, dat de nier- of blaassteen niet uit slijm bestaat maar uit de eigen bestanddeelen van de urine wordt neêrgeslagen. En wat zegt nu van Foreest dienaangaande? Dit, dat de slijm, waaruit men den steen ontstaan laat, niet beschouwd moet worden als produkt van het blaasslijmvlies, maar afkomstig is van de urine zelf; ze is een bestanddeel daarvan. Het woord „slijm" wordt hier dus in oneigenlijken zin gebruikt en elders wordt uitdrukkelijk betoogd: „calculum ex ipsius urinae faece resoluto humore posse fieri". Wat wil men meer? En overigens komt er in het geheele „Steenstuck" geen enkele opinie of voorstelling voor, die niet bij van Foreest in nuce of volkomen ontwikkeld en soms beter uiteengezet, aangetroffen wordt.

Nog eens, van Beverwijck had niet de stof in zich voor een betrouwbaar populair-wetenschappelijk schrijver en evenmin kan hij ons, wat Baumann beweert, het best van alle toenmalige schrijvers, omtrent den stand der medische wetenschap van de eerste helft der zeventiende eeuw inlichten. Nog eerder komt, naar hetgeen ik van hem gelezen heb, daarvoor in aanmerking de door Baumann bijna geheel veronachtzaamde Zacutus Lusitanus en stellig is deze onontbeerlijk bijv. voor een goede kennis van de ook door van Beverwijck ter sprake gebrachte sociaal-medische toestanden dier dagen. Waaraan dan het succes te danken is, dat deze dokter met zijn schrijven ingeoogst heeft? Men bedenke, dat hij in zijn tijd een aanzienlijk burger en een invloedrijk magistraatspersoon was, daarbij een gezellig en welwillend zij het ook een weinig ijdel man, die gemakkelijk lof uitdeelde, maar ze ook gaarne ontving, dat hij zijn boeken opvulde met allerlei citaten, die van zijn kennis en geleerdheid getuigenis aflegden en ze schreef in een eigenaardigen causeurstoon, soms pittig, soms opgesierd met kwinkslagen, die dikwijls op 't kantje af maar volstrekt niet altijd oorspronkelijk waren en afgewisseld door verzen van den vooral op generatie- en aangrenzend gebied vaak nog al pikanten Cats. En men heeft mijns inziens redenen genoeg, om de hem door collega's en geleerde buitenstaanders gebrachte loftuitingen en zijn opgang bij het groote publiek te verklaren.

Voor ik eindig, moet ik nog een onderwerp ter sprake brengen, waaraan Baumann blijkbaar zeer veel gewicht schijnt te hechten. Herhaaldelijk brengt hij de Renaissance in verband met den toestand der medische wetenschap, waarvan van Beverwijck ten onrechte de vertegenwoordiger heet. Van Beverwijck zou namelijk een verlate representant der Renaissance zijn. In elk geval is hij van deze periode onzer wetenschap zóó vervuld, dat hij er niet slechts het wezen van tracht te karakteriseeren maar er ook de oorzaak van poogt optesporen. Er wordt op een toon van gezag beweerd, dat de vroegere geneeskunde zich kenmerkte „door het volstrekte ontbreken (??) eener causale verklaring der verschijnselen, welke worden besproken en het genoegen nemen met de verklaring per analogie". Dit laatste verschijnsel wordt met een beroep op Lamprecht verklaard uit den primitieven psychischen staat der vroegere tijden. „En werkelijk zal ieder, die hierover wil nadenken, moeten toegeven, dat de conclusio per analogiam, waarmee het denken zich toenmaals tevreden stelde, iets minderwaardigs is, indien vergeleken met de causale methode der wetenschap". De eerste denkmethode zou aan het kind en de minder ontwikkelden eigen zijn en een lagere evolutie-phase van het geestesleven ten opzichte van de laatste vertegenwoordigen. Een voortschrijden in de eerstgenoemde richting is duidelijk bemerkbaar en de gevolgtrekking per analogie wel algemeen (?) verlaten. In deze evolutie van het denken en niet „in de invoering in de wetenschap van de inductieve methode of het objectieve onderzoek en de objectieve beschrijving, met opgave der vrij zwevende (?) speculatie", meent de schrijver het typische principieele onderscheid tusschen het moderne en voormoderne denken te erkennen."

De hier meegedeelde meening vat hij samen in zijn 3de stelling met de woorden: „De renaissance der medische wetenschappen kan alleen worden begrepen, wanneer zij wordt erkend als voortkomend uit een verandering der sociaal-psychische dispositiën." Volgens mijne meening is deze voorstelling slechts geschikt, om elk goed inzicht eener, van welke wetenschap ook tegentegaan. Zij is geen verklaring, maar behoeft er een en tot op zekere hoogte is dit, voorzoover ik mij daarvan heb kunnen overtuigen, ook de bedoeling van Lamprecht zelf. Vooral wij medici en natuur-historici zullen willen weten, op welke wijze deze dispositie is ontstaan. Of zij geheel of grootendeels berust op een gedurende den renaissance-tijd ontstanen, door anatomische hersenveranderingen in het leven geroepenen aanleg, die het den toen levenden gemakkelijker maakte dan hun voorgangers, zich de eenmaal verkregene beschaving en kennis eigen te maken, dan wel, of wij geheel en al met een verkregen eigenschap te doen hebben, die haar ontstaan louter en alleen aan training, imitatie, selectie, e. d. m. verschuldigd is; een eigenschap dus, die met een verandering der hersenen niets uitstaande heeft en tegelijktijdig met het te niet gaan der oorzaken verdwijnt. Mij dunkt, het antwoord kan niet moeielijk zijn. In den loop der historie zijn wijzigingen in de sociaal-psychische dispositie nimmer door veranderingen der hersensubstantie, maar slechts door verandering der invloeden, die een hersenwerking

te weeg brengen, tot stand gebracht. Dat deze wijzigingen in progressieven zin verloopen (ten minste voor beschavingen, die niet onderbroken worden door het opheffen der oorzaken, die ze onderhouden of verhoogen) vindt gereede verklaring in het feit, dat elke nieuwe generatie nieuwe ervaring opdoet en deze aan de volgende overdoet, terwijl het verschijnsel, dat deze progressie een werkelijken vooruitgang beteekent, dat de menschheid dus inderdaad, zoowel van sociaal, moreel of welk ander standpunt ook gezien, in goeden zin voortschrijdt, slechts verstaan en begrepen kan worden door het Darwinisme. Zoo mag men zoowel voor laagstaande volken als voor kinderen en onontwikkelden rustig aannemen en ook vaststellen, dat zij slechts beschikken over een geringe hoeveelheid verschijnselen en feiten of wat zij daarvoor houden, die zij begrijpen of meenen te begrijpen. Elke nieuwe waarneming stelt hen voor raadsels, waarvoor zij, gedreven door hun causaliteitsdrang en met behulp van de eenmaal verkregen kennis, een verklaring zullen trachten te vinden. Dat hiervan een conclusio per analogiam, vooral zoolang een verschijnsel nog weinig en oppervlakkig is waargenomen, niet zelden het gevolg zal zijn, ligt voor de hand. En wat ook Baumann van het tegendeel moge beweren, ook tegenwoordig handelen de voorgangers onzer wetenschap niet anders. Getuige de gemakkelijkheid, waarmee men, vooral eenige jaren geleden, de resultaten van dierexperimenten ook voor de menschen toepasselijk verklaarde en uit het gevondene aan één of meer personen reeds wetten meent te mogen construeeren voor de geheele menschheid. Ik weet wel, *door de ervaring geleerd*, begrijpen wij après coup wel, dat kennis op deze wijze verkregen van zeer twijfelachtige waarde is, maar de horror vacui, de behoefte om elke herkende gaping in onze kennis aantevullen, is meestal sterker dan de leer, dat zulk weten onbetrouwbaar is. Ook onzen voorouders en den ouden Grieken en Romeinen was dit laatste niet onbekend. De geheele medische school der empirici, van ongeveer 250 v. Chr. af tot na de renaissance, meende, dat de wetenschap slechts opgebouwd mocht worden uit de ervaring, een waarneming der feiten en verschijnselen, die verklaring behoefden. Jammer, dat zij hierbij zoo geheel zonder kritiek te werk gingen, de reeds door Hippocrates voorgeschrevene voorzorgen, om tot een juiste kennis der dingen te komen, niet in acht namen en in zekeren zin het post ergo propter tot stelregel verhieven. Deze fout, die hen reeds van de vroegste tijden af was voorgehouden, was ook den ernstigen beoefenaars der medische wetenschappen uit de middeleeuwen niet ontgaan. Zij kwamen er tegenop, dat men, zooals de inhoud hunner talrijke aide-mémoires, die voortdurend omvangrijker werden, uitwijst, zoo kritiekloos alles als feit accepteerde, zelfs dat, wat door de schrijvers of hun zegslieden, onvoldoende waargenomen en gecontroleerd op grond van verhalen uit de tweede of derde hand was beweerd geworden. Zij stelden daarnaast of tegenover hun berichten omtrent hunne eigene, nauwkeurige en uitvoerig meegedeelde waarnemingen. Deze zijn voor de mannen der renaissance niet verloren gegaan. Zij wisten het zelf zeer goed: *Pueri sumus in collo gigantis* en onder dien laatste verstonden zij niet slechts hun klassieke maar ook hun meer onmiddellijke voorgangers. Juist door deze voortschrijdende ontwikkeling waren zij tans in staat, de beteekenis der ouden, die door de boekdrukkunst binnen ieders bereik gebracht waren, voor hun wetenschap te begrijpen en te waardeeren en konden zij hun werken, onder voorbehoud van kritiek, aanvaarden. De uitspattingen en buitensporigheden der empirici van hun tijd hadden hen buitengewoon vatbaar gemaakt voor de leer van Hippocrates, dat alleen het beredeneerde en op nauwgezette waarneming steunende feit of verschijnsel tot grondslag van hun kennis dienen kon en men de mededeelingen dienaangaande van anderen zoo mogelijk behoort te controleeren. Men ziet dan ook van Foreest in zijn historisch-kritische beschouwingen van zijn vak zijn felsten strijd aanbinden tegen de empirici en tegelijkertijd naar de beste middelen zoeken, waarmee men een betrouwbaar feit vaststellen kan.

Zijn deze beschouwingen juist, dan zou daaruit volgen „dat de invoering in de wetenschap van de inductieve methode of het objectief onderzoek en de objectieve beschrijving" de noodzakelijke voorwaarde geweest is voor een verspreiding van wat Baumann de causale verklaringsmethode gelieft te noemen en dat deze laatste in laatste instantie niet berust op een vage dispositie, maar op de meerdere ervaring en grondiger kennis, waarover de mannen der wetenschap beschikten, welke beide de voorwaarden voor een goede waarneming leerden vaststellen en tot een juistere waardeering van het wetenschappelijk vaststaande feit voerden. Voorts zou dan waarschijnlijk gemaakt zijn, dat de conclusio per analogiam bij en door voortschrijdende ontwikkeling voortdurend terrein verliest, maar, omdat zij aan een natuurlijke behoefte van ons denken voldoet, wel nimmer geheel verdwijnen zal.

Leiden. A. Geyl.

Dr. E. Spranger, Wilhelm von Humboldt und die Reform des Bildungswesens. Berlin, Reuther und Reichard. 1910. (Pr. M. 3).

Het is niet toevallig, dat dit boek verscheen in hetzelfde jaar, waarin de Berlijnsche Universiteit haar honderjarig jubilaeum viert. De auteur handelt daarin over Wilhelm von Humboldt als „Bildungspolitiker": z'n doel is in het licht te stellen, dat deze bij z'n geheele werkzaamheid als zoodanig geleid werd door 'n vast beginsel en er 'n weloverwogen, veelomvattend plan aan ten grondslag gelegd heeft, waarop de stichting van bovengenoemde Universiteit slechts de kroon zette.

Dr. Spranger beschikt daartoe niet alleen over uitnemende schrijversgaven en 'n diepgaande kennis van dit tijdperk uit Duitschland's geschiedenis, dat zich kenmerkt door politieke machteloosheid en 'n zeldzame intensiteit van geestelijken opbloei. Hij was bovendien zoo gelukkig belangrijke vondsten te doen in het Archief van Binnenlandsche Zaken te Berlijn, zoodat hij in de gelegenheid is geweest geheel nieuw materiaal voor z'n studie te verwerken.

Het spreekt vanzelf, dat de eenheid van iemands

paedadogischen arbeid begrepen moet worden uit z'n geheele levens- en wereldbeschouwing. Deze laatste heeft Dr. Spr., wat W. v. H. betreft, uitvoerig besproken in zijn, ten vorigen jare verschenen, mooi werk: W. v. H. und die Humanitätsidee. Het nieuwe werk veronderstelt de resultaten van het vorige.

De oude, mechanische cultuuropvatting der „Aufklärung", die, trots alles, ook die der Philanthropisten was gebleven, beschouwde den mensch eenvoudig als een onderdeel van de groote staatsmachine: hem te bekwamen, te dresseeren voor 'n bepaald vak, beroep, stand, was het hoogste doel van de opvoeding. De staat had er, zooveel mogelijk, voor te zorgen, dat z'n burgers gevormd werden tot deugdelijke, nuttige werktuigen voor z'n welvaart.

Dit ideaal werd reeds ondermijnd door den invloed van Rousseau en Shaftesbury, die samentrof met dien van Leibnitz. Deze drie geesten werkten eenparig in de richting van het humanistische totaliteitsideaal: niet op de een of andere eigenschap van den mensch moet de „Bildung" gericht zijn, maar op den mensch als geheel, den mensch in de volheid van z'n vermogens en gaven, m. a. w.: de mensch is niet middel, maar doel.

Onze auteur doet ons het concreete proces aanschouwen, waarlangs, door bemiddeling van het Neohumanisme in de geleerde wereld eenerzijds, en de bemoeiingen van Pestalozzi tot verheffing van het volk anderzijds, de nieuwe phase in het opvoedingswezen werd bereikt.

De geringe bloei van de Universiteiten in de 18e eeuw hing nauw samen met de meer naar technische verbrokkeling neigende opvatting van ontwikkeling en wetenschap, zooals die onder de „Aufklärer" in zwang was: de stichting van de Berlijnsche Universitas was de realiseering van de nieuwe humanistische opvatting.

Menigeen zal door de studiën van Dr. Spr. met verwondering tot de ontdekking komen, dat W. v. H. veel dichter bij de Romantiek stond dan men dikwijls heeft gemeend. Dat hij, staande midden in het zoo rijkgeschakeerde geestelijke leven van z'n tijd, zou blijken de meest verschillende invloeden te hebben ondergaan en in z'n eigen persoonstotaliteit te hebben geassimileerd, was te verwachten.

Wij leven in 'n tijd van het paedagogisch experiment. En wel in dubbelen zin: we weten niet alleen niet met juistheid h o e we moeten opvoeden, we weten eigenlijk ook niet goed w a a r t o e. Men kan, ook zonder in dezelfde mate als Dr. Spr. met het humaniteitsideaal te dwepen, toch van oordeel zijn, dat ernstig verkeer met 'n geest van de diepte en de dimensies als die van W. v. H., en nauwkeurige studie van z'n paedagogischen arbeid, in zulk 'n tijd niet anders dan opbouwend vermag te werken.

Velsen. A. J. de Sopper.

SCHOOLBOEKEN.

Woordenboek der Grieksche en Romeinsche Oudheid door **Dr. J. G. Schlimmer** en **Dr. Z. C. de Boer.** Tweede druk. Herzien door **Dr. Z. C. de Boer** en **Dr. C. G. Th. W. Koch.** Haarlem, Erven F. Bohn. 1910.

Dat het veelgebruikte Woordenboek van Schlimmer en de Boer uitverkocht was, gaf bij het opmaken van een gymnasium-programma grooten last. Lübker's Reallexikon is te duur en bovendien voor lagere klassen niet te gebruiken; Hecker wat oud en voor het gebruik van een geheelen gymnasiumtijd (en daarnà misschien ook nog?) wat al te beknopt; om van Bosscha en andere oude werken niet te gewagen.

Naar den 2en druk van Schlimmer en de Boer's Woordenboek, reeds een paar jaren geleden beloofd, werd dus verlangend uitgezien.

Eindelijk verscheen het boek en wij kunnen tevreden zijn. Het is een uitgebreid werk geworden van ruim 650 bladzijden en bij de eerste uitgave vergeleken onderging het een flinke vergrooting met ongeveer 100 kolommen druks.

Dat kon wel niet anders. Veel nieuws is in de laatste twintig jaren gevonden, veel inzichten ook in dien tijd veranderd.

In plaats van den in dien tijd overleden eersten medewerker, Dr. Schlimmer, wist de tweede bewerker Dr. Z. C. de Boer, thans rector van het gymnasium te Tiel, zich de medewerking te verzekeren van zijn conrector Dr. Koch, een man van wien we weten dat zijn studiën zich bij voorkeur op het gebied der archaeologie bewegen en van wien men dus verwachten kan, dat hij van de nieuwste vondsten op dit terrein gebruik zal hebben gemaakt. Een samenwerking van twee mannen, die elkander dagelijks zien en spreken, kan bij het samenstellen van een boek als het hier besprokene, niet anders dan ten goede werken.

Allerlei opvattingen op het gebied van oude geschiedenis, van antiquiteiten, van archaeologie zijn in de laatste twintig jaren gewijzigd en in het woordenboek toegepast. Ja zelfs zijn, met edele opoffering van eigen inzicht, sommige meeningen vermeld, waarmee de schrijvers het persoonlijk niet eens zijn, omdat zij ze niet met volkomen gewisheid durven aanvaarden.

Het is moeilijk van een woordenboek met zekerheid te zeggen dat het in alle opzichten bruikbaar is, wanneer men het niet eerst een geruimen tijd heeft kunnen hanteeren. Toch is het mogelijk de bruikbaarheid door „Stichproben" te beproeven en bij het doorbladeren na te gaan of men er in vindt wat men hoopt er in aan te treffen.

En dan voldoet m. i. deze nieuwe bewerking van het oudbeproefde woordenboek aan de eischen die men aan een school-reallexikon voor eigennamen e. d. mag stellen. Slechts zelden liet het werk mij in den steek en wanneer ik eenige vragen ga stellen of op- en aanmerkingen noteer, mogen de bewerkers dit slechts beschouwen als een bewijs dat ik hun arbeid waardeer en dat ik met belangstelling hun boek naging, volstrekt niet dat ik hun moeitevollen arbeid wil afkeuren.

In de eerste plaats had ik gaarne plattegronden van Rome, en van Athene, kaartjes van Griekenland en Italië opgenomen gezien. Waar zóó dikwijls van straten en wegen en natuurlijk van aardrijkskundige benamingen sprake is, zou het wel de moeite waard zijn, dat men ze op een ingevoegde kaart kon opzoeken en vinden. Voor zulke kaartjes zou ik gaarne het leelijke houtsneetje van den Chlamysdrager, den nietszeggenden Poseidonkop of de zwarte Vestaalsche maagd cadeau geven.

Waar een Romeinsch kamp zal worden gegeven krijgen we slechts een vierde partje te zien, hetgeen niet strekt tot bevordering van de duidelijkheid.

Enkele artikels hadden wat uitgebreider kunnen zijn. Nu omtrent den Mithrasdienst in de laatste jaren zooveel wetens- en merkwaardigs aan het licht is gekomen, ware een weinig meer uitbreiding van dit artikel bijv. niet te onpas geweest.

Bij Abella had de Nux avellana mogen genoemd worden, nu toch over vruchten, dáár groeiend, gesproken wordt.

Dat voor het woord *Lex* geen afzonderlijk hoofd is genomen en de leges niet achtereenvolgens, alphabethisch zijn behandeld, vind ik bepaald een gemis. Bij de Leges Agrariae geschiedde dit wel. Zoo zou ik óók gaarne een afzonderlijk hoofd: *Viae* gezien hebben.

Een paar afbeeldingen zijn gegeven van dona militaria (i. v. corona); waarom ook geen afbeelding van de c. civica, de vallaris, de rostrata opgenomen?

Dat de bewerkers voor de Grieksche namen de latijnsche *uitgangen* kozen, verklaren zij in hunne voorrede; doch zij kozen ook de latijnsche beginletters en dit kan voor eerstbeginnenden wel eens aanleiding geven tot vergissingen.

Bij Creta had wel *iets* mogen staan over de opgravingen van den laatsten tijd en de vondsten daar aan het licht gekomen. Wèl vind ik bij het Labyrint den λάβρυς vermeld die („volgens sommigen" voegen de auteurs er bij) den naam aan het bijlenhuis schonk.

Bij den Pnyx wordt van de veronderstellingen van Ulrichs en Curtius geen melding gemaakt.

Ik zou de vraag willen stellen: waarom wordt wèl een verklaring gegeven van caldarium, terwijl bij sudarium en tepidarium wordt verwezen naar balneum? Verder: is de verklaring van Comitium wel zoo vast en zeker topographisch juist? M. i. is Lübker voorzichtiger.

Bij Milvius Pons is de gevangenneming der gezanten van de Allobroges niet vermeld.

Niet vermeld vind ik het woord *metope*.

Niet vermeld vind ik verder den naam van den dichter der ongeveer 20 jaren geleden gevonden mimiamben: Hero(n)das. I. v. Mimus, waarbij ook mimiamben gememoreerd worden, had dit wel mogen gebeuren. De dichtstukjes zijn er aardig genoeg voor.

Hadden bij fetiales ook niet de andere namen: oratores en legati kunnen genoemd worden?

Ten slotte nog iets over het aangeven van lange en korte lettergrepen.

De aanwijzing van kort of lang kan m. i. niet vaak genoeg geschieden. Bij Commagēne, Samothrāce, Hippodamēa zou ik de teekens niet gaarne missen. Maar ik mis ze ook slechts noode op Satira, Hippodamus, Hipponomus, Hippocrates, Hippolytus, Hippomenes, Hispalis, Cleonymus, Demochares, Democritus, Melita, en vele andere namen. Men moet er steeds aan denken dat men óók te doen heeft met leerlingen van 13 en 14 jaren uit de 2e en 3e klassen. En hoe groot is het gevaar, dat knapen die hooren praten over een „hippodroom", ook gaan spreken van hippodrómus; van Hippolýtus e. d.?

Een vergissing is zeker de lange penultima van Hierosolȳma?

Maar genoeg! Men zou mij gaan tegenwerpen: „gij vindt het werk aanbevelenswaard en gij somt allerlei aanmerkingen op?" Dit bewijze slechts mijne belangstelling. Die luttele opmerkingen op ruim 1300 kolommen kunnen geen afbreuk doen aan mijn goede meening omtrent het woordenboek.

Ik wensch het een ruim debiet toe. Het vinde zijn weg in onze gymnasia en worde door de leerlingen druk gekocht en nog drukkker geraadpleegd. Het moge blijken een welkome en betrouwbare gids te zijn voor gymnasiasten en óók wel voor ouderen van dagen.

De uitvoering is (op enkele mislukte prentjes na) netjes; de druk is duidelijk, de prijs matig, al zal een dergelijk bedrag het boekenbudget (tòch al hoog voor vele ouders!) nog al bezwaren. Maar — het is geld dat ruimschoots rente in kennisvermeerdering afwerpt.

Utrecht. N. J. Singels.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering der Letterk. Afd., gehouden op 13 Maart l.l., droeg de heer Salverda de Grave een stuk voor, getiteld *Inleiding tot een uitgave der gedichten van den troubadour Uc de Saint-Circ.* De spreker wilde zich in deze voordracht bepalen tot de biographie van den dichter en een overzicht van zijn werk; deze en andere punten zullen uitvoeriger worden behandeld in een uitgave der gedichten, die de heeren Salverda de Grave en Jeanroy binnenkort zullen doen verschijnen. De loopbaan van Uc de Saint-Circ moet volgens de verschillende gegevens gesteld worden tusschen 1205 en 1253. Daarin zijn te onderscheiden een periode waarin hij leefde te Toulouse (tot 1222; in dien tijd bezocht hij ook Provence en Spanje), en een Italiaansche periode (1222-1253). Dit kon betoogd worden met een beroep op de namen van verschillende historisch bekende personen tot wie de dichter in betrekking heeft gestaan. Daarna werd de algemeene quaestie behandeld, in hoeverre sommige gedichten, door troubadours aan hooggeplaatste vrouwen gericht, kunnen bewijzen dat zij met die vrouwen liefdesbetrekkingen hebben gehad. Met de meening van Wechssler: „der Minnesang ist eine Lügendichtung" kon de spreker zich niet volkomen vereenigen. En wat Uc de Saint-Circ in het bijzonder betreft, wees hij op het bestaan van een gedicht, waarmede een dame een gedicht van den troubadour beantwoordt, en waaruit men dus misschien mag afleiden dat dergelijke voorgestelde relaties soms meer zijn geweest dan alleen een in de poëzie aangenomen vorm. — Daarna sprak het buitenlandsch lid Prof. Eduard Meyer uit Berlijn over *papyrusfragmenten*, afkomstig van een Joodsche gemeente te Elephantine. Zij zijn geschreven in het Arameesch en dateeren van 410 v. Chr. Een eerste gedeelte van die fragmenten is reeds te Oxford uitgegeven. Prof. Meyer gaf belangrijke bijzonderheden uit het tweede, maar wenschte die vooralsnog niet buiten een beperkten kring bekend te maken. — De heer Karsten bracht uit naam der commissie voor de beoordeeling der Latijnsche prijsverzen een verslag uit; de conclusie vindt men hierbeneden kol. 278.

De voordracht, waarmede dr. H. Bolkestein op 30 Jan. l.l. zijne lessen als privaat-docent in de oude geschiedenis aan de gemeentelijke universiteit te Amsterdam aanving, is ons te laat toegezonden om in het Maartnummer te kunnen vermeld worden. Zij is verschenen bij S. L. van Looy te Amsterdam en is getiteld *Overlevering en overblijfselen.* Hare strekking is uiteen te zetten, dat de aandacht van de huidige geschiedvorschers veelal op andere onderwerpen uit de oude geschiedenis is gericht, dan vroeger, toen de klassicistische beoordeeling van de antieke beschaving, die normatief was, heerschte. Die verschuiving van objecten en van richting van onderzoek vereischt andere methoden en ander materiaal. Het nieuwe wordt verschaft door de archaeologie, de wetenschap van de spade; het reeds vroeger gebezigde, de schrijvers, behoort op andere wijze te worden aangepakt en behandeld, wil men ter beantwoording van de nieuwe vragen er uit halen, wat er in zit. Deze stelling wordt in het breede toegelicht door achtereenvolgens aan te wijzen wat er door die uitbreiding van het historische onderzoek en verstandige gebruikmaking van archaeologische gegevens, inschriften, papyri en derg., reeds bereikt is en bereikt staat te worden. Omtrent de godsdienstige voorstellingen in de oudheid, de toestanden van het economische en sociale leven, de handelsgeschiedenis en die van het verkeer, van de industrie, met inbegrip van de instelling der slavernij, in het algemeen omtrent al wat het volk aangaat en de klassen beneden de personen en kringen, waaronder zich de berichten der schrijvers bewegen, zijn de overblijfselen van de antieke wereld de voornaamste getuigenissen; maar men mag daarom de litteraire overlevering niet verwaarloozen; in het juiste licht geplaatst en in verband met die overblijfselen bestudeerd bevat zij menig belangrijk gegeven.

De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde hield op 3 Maart l.l. een vergadering, waarin de heer Prof. Dr. L. Knappert sprak over *De vrijmaking der „Joodsche natie" onder de Bataafsche Republiek.* De

heeren Italie, Wolff en Mendels hebben reeds over dit onderwerp geschreven. Behalve aan hunne studiën had de spreker ook veel te danken aan de gegevens die de heer S. Seeligmann bereidwillig tot zijn beschikking had gesteld. Na een overzicht te hebben gegeven van den toestand der Joden vóór 1795, verhaalde de spreker hoe in Febr. 1796 door vrijzinnige Joden het genootschap „Felix Libertate" werd opgericht. De leden daarvan ijverden, ondanks den tegenstand van Christenen en ook van vele hunner eigen geloofsgenooten, voor de burgerlijke rechten van hun volk, en richtten op 29 Maart 1796 tot de eerste nationale vergadering het verzoek om volledige gelijkstelling voor de wet. De Commissie van rapporteurs bracht een gunstig verslag uit, en het verzoek werd 2 Sept. toegestaan, maar niet dan na lange en zeer merkwaardige besprekingen. Intusschen duurde het nog lang eer de bij de wet verleende gelijkheid in de practijk volledig werd in acht genomen; zelfs in 1834 werden nog geen Joden toegelaten als leden van „Felix Meritis" en van de „Maatschappij tot Nut van 't Algemeen". In 1846 is het vijftigjarig bestaan der Joodsche vrijheid gevierd en een gedenkschrift is toen uitgegeven. De spreker had een aantal pamfletten en andere stukken tentoongesteld, hem door den heer Seeligmann voor deze gelegenheid afgestaan. — Eenige belangstellende opmerkingen werden gemaakt door de heeren Bussemaker, Eerdmans en Kluyver.

Te Kopenhagen is overleden de heer G. L. Grove, secretaris van het Deensche Rijksarchief, die door zijn studiën over de 17de eeuw ook met Nederlandsche zeezaken uit dien tijd zeer bekend was. Voor onze geschiedenis heeft hij zich verdienstelijk gemaakt, o. a. door de uitgaven der Journalen van de Ruyter en van Wassenaar-Obdam (1658-1660), en door die van het dagboek van Hans Svendsen, die van 1665-'67 op de vloot van de Ruyter diende. Herhaaldelijk bezocht hij ons land, en met verschillende Nederlanders had hij vriendschapsbetrekkingen.

Wij ontvingen een paar nummers van het tijdschrift *Scriptor Latinus* (VIII, 6 en 7), dat onder redactie van W. Lommatzsch verschijnt (te Frankfort a/M. bij H. Lüstenöder; Pr. M. 4.25 voor landen buiten Duitschland, Luxemburg en Oostenrijk). Onder de geleerden die hunne medewerking hebben beloofd, is ook Prof. Hartman te Leiden. De bedoeling is het gebruik der Latijnsche taal bij de behandeling van onderwerpen uit den tegenwoordigen tijd. Behalve meer letterkundige stukken vindt men ook politieke beschouwingen; en al is het tijdschrift bestemd voor allen die het Latijn vereeren, toch spreekt het vanzelf dat de politiek allicht wat nationalistisch uitvalt. Napoleon III, „Gallus ille, qui se tertium appellari voluit, Napoleo", heeft „per simulationem et mendacium" gezegd „L'Empire c'est la paix". Maar Pruisen moest wel drie oorlogen voeren, want het was zeker „patriam nostram undique ab hostibus circumveniri." Dat dit echter niet kwalijk wordt genomen, blijkt daaruit dat ook Franschen hunne medewerking verleenen, althans in een verhaaltje uit Tunis staat *in cha Allah* (waarin *ch* = *š*). Misschien is het geraden niet al te veel poëzie op te nemen als b.v. deze lofrede op Horatius:

O Flacce, quam sunt splendidi
Poesis tuae flores!
Et odae quanti pretii —
Sint leves quamvis mores.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1911, Janvier: P. Foucart, Rescrit d'Antonin relatif à la circoncision et son application en Égypte. — E. Chénon, La crise religieuse du XVe siècle. — L. Leger, L'ancien droit bulgare; Février: E. Pottier, Les fouilles de Délos. — M. van Berchem, L'architecture musulmane de la Perse. — P. Monceaux, La question du Priscillianisme, I.

Nachrichten von der Kön. Ges. der Wissensch. in Göttingen, 1910, 4: Wendland, Beiträge zur athenischen Politik, II (Isokrates und Demosthenes). — Reitzenstein und Wendland, Zwei christl. liturgische Gebete. — Schröder, Ein niederrheinischer Contemptus mundi und seine Quelle.

Rheinisches Museum, LXVI, 1: E. Petersen, Zu Aischylos Agamemnon. — W. Bannier, Zu den attischen Uebergabeurkunden des 4. Jahrhunderts. — L. Bertalot, Humanistisches in der Anthologia latina. — A. Klotz, Zu Caesars Bellum Civile. — W. Judeich, Theopomps Hellenika. — F. Solmsen, Hom. πεφυζότες und Verwandtes. — Miszellen.

Philologus, LXIX, 4: F. Zucker, Zu den Klagschriften mit Schlussbitte um Registrierung. — J. Baunack, Die Abkürzung γαι in argivischen Inschriften. — E. Kalinka, Zu Cäsars Schriften. — Th. Stangl, Asconiana. — W. Soltau, Die Diktatorenjahre. — Miscellen.

Le Musée Belge, XIV, 3-4: P. Graindor, Fouilles et recherches à Tenos (1909). — P. Henen, Index verborum quae Tertulliani Apologetico continentur. — J. Prickartz, Héraclès, le dieu et le héros. — A. Humpers, L'intrigue de l'Arbitrage de Ménandre.

XV, 1: L. Laurand, L'histoire dans les discours de Cicéron. — P. Henen, Index verborum quae Tertulliani Apologetico continentur. — P. Graindor, Akontios et Kydippé. — A. Grégoire, Un tournant de l'histoire de la linguistique. — Th. Simar, Christophe de Longueil, humaniste (suite).

Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik, XXVII-XXVIII, 1: F. Cumont, Babylon und die griechische Astronomie. — H. Schultz, Das koloristische Empfinden der älteren griechischen Poesie. — E. Maass, Die Schmerzensmutter der Antike. — J. Freudenthal, Leonardo Bruni als Philosoph. — G. Caro, Die spanische Inquisition. — Anzeigen und Mitteilungen.

In het paedagog. gedeelte: J. Petzoldt, Die Einwände gegen Sonderschulen für hervorragend Befähigte. — W. Janell, Ovid und Cäsar in der Lektüre des Realgymnasiums. — L. Enthoven, Über Druck und Vertrieb Erasmischer Werke. — Anzeigen und Mitteilungen.

XXVII-XXVIII, 2: J. van IJzeren, Zur Geschichte der griechischen Orthographie. — J. Dräseke, Plethons und Bessarions Denkschriften „Ueber die Angelegenheiten im Peloponnes". — E. Bergmann, Die antike Nachahmungstheorie in der deutschen Aesthetik des XVIII. Jhrh. — A. Leitzmann, Briefe Friedrich Gottlieb Welckers an Wilhelm von Humboldt. — Anzeigen und Mitteilungen.

In het paedagog. gedeelte: M. Nath, Über geheime Schülerverbindungen. — E. Sihler, Ein Rückblick auf die ersten vier Jahrzehnte der American Philological Association. — W. Münch, Ein unvergesslicher preussischer Schulrat. — Anzeigen und Mitteilungen.

Revue de l'instruction publique en Belgique, LIII, 6: J. J. Hartman, Gaston Boissier (fin). — A. Grégoire, Conseils pratiques sur l'emploi des machines parlantes dans l'enseignement des langues vivantes. — A. Counson, Maurice de Guérin. — J. De Decker, *Ingenium in numerato habere*. — Dez., *L. Vinicius, III vir flanda moneta*? — Erdmann, Notes sur Apulée.

Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, LXI, 12: H. Gomperz, Zu Heraklit, II. — A. Kornitzer, Gegen eine gewisse Art der Vergil-Interpretation.

LXII, 1: L. Radermacher, Vom Sinn im Worte. — A. Walheim, Zu Grillparzers „Armem Spielmann".

Journal Asiatique, 10ième Serie, XVI, 3: S. Lévi, Textes sanscrits de Touen-houang. — A. Meillet, Remarques sur le texte de l'historien arménien Agathange. — J.-A. Decourdemanche, Note sur les poids médicaux arabes. — M. Schwab, Un médaillon italo-hébreu. — R. Weill, Les Hyksôs et la restauration nationale dans la tradition égyptienne et dans l'histoire (suite).

De Nieuwe Taalgids, V, 2: A. Kluyver, Over Modaliteit. — D. C. Hesseling, Een eigenaardige vorm van liefkozing. — J. Verboven, Twee aanhalingen uit Potgieter terecht gebracht. — N. van Wijk, De leemten in onze dialektkennis. — Zie ook Recensies.

Revue Historique, CVI, 1: Romier, Les institutions françaises en Piémont. — Pasquet, Comment la France a perdu l'Égypte. — Reinach, Les premières civilisations. — Griselle, Louis XIII et sa mère, II. — Stern, Guizot et Thiers chez la princesse de Lieven (1845). — Bulletin historique (France: époque contemporaine; Angleterre; Sciences auxiliaires).

Historische Zeitschrift, CVI, 2: Troeltsch, Das stoisch-christliche Naturrecht und das moderne profane Naturrecht. — Von Below, Zur Geschichte des Handwerks und der Gilden. — Sternfeld, Abirrungen und Ablenkungen der Kreuzzüge. — Miszellen.

Historische Vierteljahrschrift, XXII, 1: Schmidt, Zur Sachsenforschung. — Güterbock, Die Schlacht bei Legnano. — Wittichen, Gentz' Stellung zum deutschen Geistesleben vor 1806. — Kleine Mitteilungen.

Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, IX, 1-2: Cavaignac, Les classes soloniennes. — Rietschel, Die Münzrechnung der Lex Salica. — Brinkmann, Die ältesten Grundbücher von Novgorod. — Diferee, Die ökonomischen Verwicklungen zwischen England und den Niederlanden im 17. Jahrh. — Miszellen.

Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen., XXVIII, 1: Beekman, Afsluiting en droogmaking der Zuiderzee. — Van Eerde, Vingermutilatie in Nieuw-Guinea. — Huffnagel, Opmerkingen over Van Baren's „Morphologische bouw van het diluvium".

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Blok, Relazioni Veneziane: Rev. Crit. 1911, nº. 8 (Pirenne); Lit. Zentralbl. 1911, nº. 8 (F.).

Brugmans en Oppermann, Atlas der Ned. Palaeographie: D.Ltztg. 1911, nº. 9 (A. Brackmann).

Dunin-Borkowski, Der junge De Spinoza: Lit. Zentralbl. 1911, nº. 9 (A. Buchenau).

Excerpta historica cet., Vol. II, 2 ed. Roos: Lit. Zentralbl. 1911, nº. 11 (E. Gerland).

Franck-van Wijk, Etym. Woordenboek d. Ned. Taal: Rev. Crit. 1911, nº. 10 (A. Meillet).

Gallée, Altsächsische Grammatik, 2. Aufl.: D.Ltztg. 1911, nº. 9 (N. O. Heinertz).

Gunning, Verzamelde Opstellen, 2de bundel: D.Ltztg. 1911, nº. 8 (W. Münch).

Harris en de Villiers, Storm van 's Gravesande: Onze Eeuw 1911, Maart (Kielstra); Gids 1911, Maart (Colenbrander).

Van Herwerden, Lexicon graecum, ed. altera: Journ. d. Sav. 1911, Février (R. C.).

Van Hinlopen Labberton, Handboek van Insulinde: Onze Eeuw 1911, Maart (Kielstra).

Van der Hoeven, Grieksch-Hollandsche Woordenlijst: Onze Eeuw 1911, Maart (Kuiper).

Huygens, Oeuvres complètes, XII: Lit. Zentralbl. 1911, nº. 2.

De Koe, Van Alphen's Literair-aesthetische Theorieën: N. Taalg. V, 2 (Koopmans).

Kossmann, Der deutsche Musenalmanach 1833-39: Rev. Crit. 1911, nº. 9 (L. R.).

Dez., Das niederländische Faustspiel des 17. Jhrh.: Rev. Crit. 1911, nº. 11 (L. R.).

Leendertz, Leven van Vondel: Lit. Zentralbl. 1911, nº. 10 (P. L. van Eck Jr.).

Linschoten, Itinerario, uitg. d. Kern: Gids 1911, Maart (Colenbrander).

Van Ophuijsen, Maleische Spraakkunst: Journ. Asiat., 10e S., XVI, 3 (A. Cabaton).

Petit, Bibliographie d. Mnl. Taal- en Letterkunde, Tweede Deel: D.War. en Belf. 1911, nº. 2 (D.); Volksbelang 1911, nº. 7.

Putnam, Willem de Zwijger, vert. d. Nijhoff: Tijdsp. 1911, Maart (V. K.).

Van Rijn, Nicolaas Beets: Gids 1911, Maart (van Hall).

Van Ronkel, Cat. d. Maleische Handschriften in het Mus. v. h. Batav. Gen. v. K. en W.: Journ. Asiat., 10e S., XVI, 3 (A. Cabaton).

PERSONALIA.

Benoemd: tot Lector in het Hoogduitsch aan de Rijksuniversiteit te Groningen de heer H. H. Breuning; tot Directeur van de H. B. S. te Sneek de heer Dr. B. Sijpkens; tot leeraar in het Hebreeuwsch aan een Gymnasium te Amsterdam de heer J. L. Palache; tot leeraar in het Hebreeuwsch aan het Gymnasium te Kampen de heer J. Keulen; tot tijdelijk leeraar in het Nederlandsch aan de H. B. S. te Tiel de heer A. van Vollenhoven; tot Directeur van de H. B. S. te Venlo de heer S. van der Meer; tot Directeur van de H. B. S. te Zaandam de heer Dr. C. L. v. d. Broek; tot leeraar in het Fransch aan de Middelbare School v. m. te Groningen de heer C. J. Sauveur.

Eervol ontslag verleend op verzoek: met 1 Sept. aan den heer H. G. du Crocq als leeraar in het Fransch aan de H. B. S. te Coevorden.

Gepromoveerd: tot Doctor in de Classieke Letteren aan de Rijksuniversiteit te Utrecht de heer H. Wagenvoort, met proefschrift *De Horatii quae dicuntur Odis Romanis.*

Certamen Poeticum Hoeufftianum.

Die XIII m. Martii in conventu Ordinis Literarii Academiae Regiae Disciplinarum Nederlandicae relatum fuit de XXXIII Carminibus, quae Amstelodamum missa fuerant ut de praemio certarent. Horum aureo praemio dignum judicatum est Carmen inscriptum *Fanum Vacunae,* cuius auctor apparuit

IOANNES PASCOLI Bononiensis.

Praeterea prelo dabuntur quatuor carmina praestantissima, si poetae veniam dederint schedulas aperiendi. Sunt autem his titulis: *Petronius, Pascua montium, Avia, Ravenna.*

H. T. KARSTEN,
Acad. Reg. h. t. ab Actis.

Amstelodami, d. XIV m. Mart. 1911.

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Zoo juist verschenen:

Dr. J. WOLTJER,

Latijnsche Grammatica

VOOR GYMNASIËN.

VIJFDE, VERBETERDE DRUK.

Prijs ingenaaid f 3.90, gebonden f 4.50.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Verschenen:

VERKLARENDE AANTEEKENINGEN

OP HET EERSTE BOEK

VAN DE

ILIAS

DOOR

Dr. M. B. MENDES DA COSTA.

Prijs f 0.90.

Een werkje op Gymnasiaal gebied dat zeker door H.H. Leeraren met belangstelling zal worden ontvangen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Verschenen bij A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te Leiden:

JAARBOEKJE

VOOR

Geschiedenis en Oudheidkunde

VAN

LEIDEN EN RIJNLAND

1911

(Achtste Jaargang).

Prijs **f 1.50.**

INHOUD: Korte kroniek van Leiden en Rijnland. — Inlichtingen omtrent enkele openbare inrichtingen en besturen. — In Memoriam: Mr. Nicolaas de Ridder (*met portret*). — Pastoor B. C. van Straelen. — Dr. L. Punt (*met portret*). — Pieter Jacob Groen. — Mr. Cornelis Fock. — J. F. L. Rietdijk. — W. Kok. — C. J. Leendertz. — Kolonel Schumann. — Mr. M. C. De Vries van Heyst (*met portret*). Ds. Johs. Drost. — Frederik Kaiser en de bouw der Nieuwe Sterrenwacht te Leiden (1860) (*met vier illustraties*) door Dr. H. G. van de Sande Bakhuyzen. — Een sollicitatie anno 1603 (*met illustratie*) door Dr. L. Knappert. — Bijdrage tot de kennis van het fabriekswezen en het maatschappelijk leven in het laatst der 18de eeuw, door L. P. — Groote sterfte te Leiden in 1669, door Mr. Dr. J. C. Overvoorde. — De Ridderhofstad „den Tol" (*met twee illustraties*), door W. M. C. Regt. — De huishouding van het voormalige gast- en proveniershuis te Noordwijk-Binnen, door J. Kloos. — Varia, door J. B. van Loenen. — Carel Gabriël Cobet, door Dr. J. J. Hartman. — De Leidsche Schutterstukken, door Mr. Dr. J. C. Overvoorde. — Schilderijen in de wachtzaal der Schutters, door J. C. O. — Sint Jeroen, door Dr. P. J. Blok. — Het oudste Reglement van het oudste Hofje binnen Leiden, door L. P. — Noordwijks dichteres E. M. Post (*met illustratie*), door J. Kloos. — Een liedje tegen de Minderbroeders, door Dr. L. Knappert. — Uit de dagen van het beleg, door Dr. Geyl.

VERKRIJGBAAR BIJ ALLE BOEKHANDELAREN.

OUD-NEDERLANDSCHE STEDEN IN HAAR ONTSTAAN, GROEI EN ONTWIKKELING,

door **Dr. H. BRUGMANS,** Hoogl. te Amsterdam en **C. H. PETERS,** Rijksbouwmeester te 's-Gravenhage. :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-:

Wordt uitgegeven in 40 afleveringen elk van 3 à 4 vel, royaal formaat. **Prijs bij inteekening 50 Cents per aflevering. Gebonden in 3 halfleeren banden à f 8.25 per deel.** :-: :-: :-: :-: :-:

Verschenen zijn:

DEEL I. **De Nederlandsche Stedenbouw.** De Stad als Veste, Woon- en Handelsplaats.
Ruim 300 blz. met 150 afbeeldingen waarbij vele uitslaande platen.

DEEL II. **De Nederlandsche Stedenbouw.** De Stad met hare Kerken, Kloosters en Godshuizen, haar Raadhuis en verdere Openbare Gebouwen, haar Woon- en Bedrijfshuizen.
Ruim 500 blz. met meer dan 300 afbeeldingen, waaronder talrijke uitslaande platen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF's UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MAY 31 1911

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[ij]., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

18de Jaargang. **N°. 8.** **Mei 1911.**

Maximi Tyrii Philosophumena ed. Hobein (Leopold).
Thumb, Handbuch der neugriechischen Volkssprache, 2. Aufl. (Hesseling).
A. Persii Flacci D. Iunii Iuvenalis Sulpiciae Saturae recogn. Iahn; ed. quartam cur. Leo (van Wageningen).
A. Persii Flacci Saturarum Liber, iterum rec. Consoli (Brakman).
Marouzeau, La phrase à verbe *être* en latin (F. Muller Jz.).
Hillebrandt, Vedische Mythologie; kleine Ausgabe (Caland).
Leendertz, Het Leven van Vondel (Beets).
Dauzat, La Vie du Langage (Valkhoff).
Jeanroy, Giosuè Carducci (Salverda de Grave).
Anonymi Chronographia syntomos ed. Bauer (Roos).
Viollet, Les Interrogatoires de Jacques de Molai (Mulder).
Bérard, Révolutions de la Perse (Th. W. Juynboll).
Acquoy, Handleiding tot de kerkgeschiedvorsching en kerkgeschiedschrijving; tweede dr. d. Pijper (Blok).
Naville, La Découverte de la Loi sous le Roi Josias (Wildeboer).
Croiset, Observations sur la légende primitive d'Ulysse (van Hille).
Reiners, Der Nominalismus in der Frühscholastik (T. J. de Boer).
Freybe, Der deutsche Volksaberglaube (Schrijnen).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Redacteur-Secretaris Dr. A. Kluyver, Heerengracht 20, Leiden.

Maximi Tyrii Philosophumena edidit **H. Hobein**. Leipzig, Teubner. 1910. (Pr. M. 12; geb. M. 12.60).

Van de twee voorgenomen Maximusuitgaven is thans die van Hobein verschenen. Wat inrichting betreft, sluit zij zich aan bij de edities van Epictetus, Musonius Rufus, Seneca en andere latere philosofen in de Teubneriana uitgekomen en vertegenwoordigt met de genoemde het na veler jaren leering bereikte, hooge standpunt van volledigheid, waarvan men nauwelijks inziet, wat de toekomst er nog in te verbeteren zal vinden: uitvoerige prolegomena, waarin van de Hss. en uitgaven rekenschap wordt gegeven; een tekst met een in tweeën gedeelde annotatie, behelzende een opgave van de ontleeningen, zinspelingen en aanhalingen, en daaronder de apparatus criticus met alle belangrijke varianten; ten slotte de indices auctorum, nominum, verborum, waarvan de laatste, de belangrijkste, hier helaas ontbreekt, vermoedelijk mede om het boek niet nog lijviger te maken.

Naar dit schema opgezet is dan ook deze uitgave een waar compendium geworden en als de uitgever in zijn voorrede de verwachting uitspreekt, dat aan zijn werk tenminste deze verdienste zal worden toegekend, al wat de tekstkritiek belangrijks heeft voortgebracht, bijeenverzameld en zoo een naslaan der vele vorige edities overbodig gemaakt te hebben, dan is hij nog bescheiden genoeg door niet te gewagen van zijn velerlei andere bemoeiingen en met name van zijn nieuwe en tot de alleruiterste volledigheid opgevoerde collatie van het hoofdhandschrift, den codex Regius.

Immers, algemeener opgevat is deze editie er een, zooals de moderne tijd er meerdere heeft voortgebracht, geldende een schrijver, die in vorige eeuwen geregeld uitgegeven en geëmendeerd is, terwijl eerst de jongste jaren nauwkeurig onderzocht en geconstateerd hebben, wat er in de beslissende codex of codices precies te lezen staat. Voorwaar een dankbare taak voor een uitgever, wien het vergund wordt nu voor de eerste maal aan den tekst van zijn auteur een zekeren grondslag te geven. Evenwel, bij den menschelijken aard is het te begrijpen, dat de voldoening hierover en de gegeven moeite allicht voeren tot overschatting van de met zooveel zorg gewonnen en nu voor het eerst gepubliceerde gegevens en zulks hoofdzakelijk op kosten van de tekstkritiek; een neiging des te meer te begrijpen in een jong geleerde, waar, om een grooten naam te noemen, iemand als Usener in zijn hooggeroemde uitgave van het X[e] boek van Diogenes Laertius aan haar maar al te veel en te voortdurend heeft toegegeven. En zoo beleven wij dan ook hier weer, dat telkens en telkens de uitgever de beste lezingen der codd. dett. en de overtuigendste verbeteringen der critici in den apparaat onderbrengt, terwijl de zorgvuldig geëruëerde maar niettemin onzinnige lezingen van R. in den tekst worden opgenomen. Twee voorbeelden mogen voldoende zijn, van wat bijkans op iedere bladzijde te vinden is.

In het bekende, opzienbarende betoog, of Socrates gelijk heeft gehad met zich niet te verdedigen, staat in den tekst (p. 34) καὶ πῶς ἂν ἠνέσχετο φιλοσοφία σπάνιον τὸ πρὸς ἑαυτὴν τοῦτον τὸν ἄνδρα; οὐ μᾶλλον ἢ παιδοτρίβης ἐκ σταδίου ἀγωνιστήν, οὐ μᾶλλον ἢ κ. τ. ἑ. Het is bare onzin;

gelukkig lezen enkele dett. het in alle opzichten evidente ἐπανιόντα πρὸς ἑ.; evenwel uit eerbied voor R. waagde de uitgever niet het in den tekst te plaatsen.

Verder, wat de niet opgenomen coniecturen der critici betreft, zal ik niet met Markland aankomen, daar ik zoo te gemakkelijk spel zou hebben, maar moge er worden verwezen b.v. naar den aanhef van XX (p. 243): Σμερδίης Θρᾷξ ὑπὸ Ἑλλήνων, κάλλους μειράκιον βασιλικόν, ὀφθῆναι γαῦρον, ἐκομίσθη δῶρον τυράννῳ Ἴωνι, Πολυκράτει τῷ Σαμίῳ, met in de annotatio de manke verklaring: ὑπὸ Ἑλλήνων „in dicione Graecorum"; wat κάλλους μειράκιον moet beduiden, vernemen wij niet. Drie eeuwen geleden is door Leopardus met zachte hand alles terecht gebracht: Σμερδίης, Θρᾷξ ὑπὸ Ἑλλήνων ἁλούσ, μειράκιον βασιλικὸν ὀφθῆναι γαῦρον, κ. τ. ε.

Met allen eerbied voor de ook hier weer aan den dag gelegde, onbegrensde vlijt en de daardoor bereikte en waarlijk niet gering te schatten resultaten, mag men toch de vraag stellen, of het de taak is van een uitgever een tekst te geven, die ten slotte als een vertrouwbaar facsimile in drukletters van het beste of de beste Hss. kan worden beschouwd, dan wel of er na alle voorbereidende werkzaamheden nog iets te doen overblijft, het eenige, dat eigenlijk een genot, maar dan ook een souverein genot kan geven aan uitgever en lezer beide, en dat is het opmerken, het uitlichten en het tot zijn recht laten komen van wat juist en raak is, waar het dan ook mag staan en wie het ook gezegd heeft.

Overigens verkeert de overlevering van den tekst van dezen auteur klaarblijkelijk in zeer gunstigen toestand, wat, afgezien van de gebruikelijke schrijffouten, vergissingen en malle spellingen, met name van den Regius kan getuigd worden, terwijl bovendien door de critici van vroeger eeuwen, in de eerste plaats door Markland, wiens weergalooze scherpzinnigheid en fijne smaak hier voortdurend hunne schitterendste triumfen vieren, de tekst tot in bijzonderheden is gezuiverd en verbeterd. Er is dan ook alleszins reden om te betwijfelen, of de tekstkritiek hier nog veel te doen overig zal vinden; een oordeel, dat niet wordt weerlegd door de bijdragen van recenten datum, de talrijke coniecturen van Meiser, die de uitgever nog grootendeels heeft kunnen opnemen in zijn apparaat, en de inmiddels verschenen verhandeling van Gomperz, Wiener Studien XXXI. 2. p.p. 181—189, van wiens schaarsche emendaties de overtuigende deels met, deels buiten zijn weten reeds lang door anderen waren voorgesteld.

Wat ten slotte den schrijver zelf betreft, zoo behoort ook hij tot die groep van klassieken, die om hun inhoud voorbestemd waren in de 16e en 17e eeuw gewaardeerd en bewonderd te worden, opvallend is dan ook o. a. het groote aantal vertalingen uit dien tijd, terwijl hij later allengs op den achtergrond is geraakt. Thans zijn er teekenen, die er op wijzen, dat er wellicht weder meerdere belangstelling mag komen voor deze stichtelijke lectuur. In afwachting is het intusschen niet onvermakelijk te stuiten op de boutade van den bejaarden en gemelijken Reiske (p. IX) „qui adeo non sustinuit taedium subrepens cum affectatae dictionis, tum conclusiuncularum tam futilium, tam contortarum atque intricatarum, tam denique miserarum, ut nescias infantiam sophistae ad pueros se iactantis risune an commiseratione prosequaris", etc. etc.

Rotterdam. J. H. Leopold.

A. Thumb, Handbuch der neugriechischen Volkssprache. Grammatik, Texte, Glossar. Zweite, verbesserte und erweiterte Auflage. Strassburg, Trübner. 1910. (Pr. M. 7).

De eerste uitgaaf van Thumb's verdienstelik boek verscheen vijftien jaar geleden (*Museum* IV, kol. 146 vlg.). Deze tweede editie is vrij wat omvangrijker; het werk telt tans 360, vroeger 240 bladzijden. Die vermeerdering van omvang is het gevolg van een groter aantal teksten, vooral aan de dialekten ontleend, van meer verklarende opmerkingen en vooral van de behandeling der Nieuwgriekse syntaxis, een onderdeel dat in de eerste uitgave ter zijde was gelaten. De waarde van het boek is door de uitbreiding aanzienlik verhoogd, want de opmerkingen geven juist wat het begrijpen en onthouden van Nieuwgriekse vormen vergemakkelikt, de nieuwe teksten verduideliken het verschil tussen de gemeenlandse taal en de plaatselike afwijkingen, en in de syntaxis aanvaarden neograeci en wie het willen worden dankbaar de eerste poging om systematies te behandelen hoe in 't Nieuwgrieks de zinnen zijn samengesteld. Men mag wat de syntaxis betreft wel van een eerste poging gewagen, daar 't werk van Thumb's enige voorganger, de Griek Sophoklis, in Europa zo goed als onbekend is gebleven; trouwens zijn spraakkunst, in 1860 verschenen, voldoet niet meer aan de eisen van onze tijd, al is het boek, gelijk alles wat Sophoklis schreef, op zich zelf bewonderenswaardig.

Tegenover al de voordelen die de tweede uitgave van Thumb ons boven de eerste aanbiedt, staat echter een nadeel. Het boek is minder prakties voor het gebruik van eerstbeginnenden geworden. Een leerling van weinig ervaring dreigt in de veelheid van biezonderheden te verdwalen wanneer hij, na 26 bladzijden over de Lautlehre gelezen te hebben, nog weer tien bladzijden over de Nominalflexion moet doorwerken voor hij het eerste paradigma ontmoet. En bij de overige rededelen wacht hem dezelfde uitvoerigheid van inleiding. Ik geloof dat door een andere verdeling van de stof de schrijver dit bezwaar voor het grootste gedeelte had kunnen wegnemen. Waarom zijn niet de §§ 40—54 (Gebrauch der Formen), en tal van gelijksoortige, uit het tweede deel (Flexionslehre) gelicht en bij het derde deel (Satzlehre) gevoegd? Dat zou m. i. theoreties en prakties beter zijn geweest.

Intussen, heel hinderlik is de verdeling van Thumb niet voor de lezers die nu eenmaal 't meest zijn boek hebben gebruikt: „Philologen die in ihren Koine-Studien das Bedürfnis fühlen einen Blick auf die jüngere Entwicklung der Sprache zu werfen" en van wie hij dikwels genoeg bemerkte „dass die Kenntnis des Neugriechischen .... an den Grenzen (seines) Handbuches aufhörte" (Vorwort). Als men zich nu eenmaal neer moet leggen bij het feit dat zulke filologen het niet brengen tot zelfstandige studie van het Nieuwgrieks, dan is het maar goed dat het boek waar ze hun kennis aan ontlenen zo veel mogelik geeft; een klein beetje zoeken

mogen ze wel over hebben voor al de besparing van eigen werk die zij aan Thumb hebben te danken. En de vakgenoten van de schrijver zullen in deze nieuwe uitgave heel veel vinden wat hun kennis vermeerdert, of voor 't eerst formuleert wat hun door lektuur alleen prakties bekend was. Dat geldt natuurlik in de allereerste plaats van 't interessante hoofdstuk over de leer van de zin. Opmerkingen over dit laatste gedeelte kunnen niet met enkele woorden worden gemaakt en blijven daarom hier achterwege. Alleen wil ik er op wijzen dat door het toevoegen van dit hoofdstuk het boek juist voor onderzoekers van de Koine — dus ook voor bestudeerders van de taal van het Nieuwe Testament — van zeer groot nut is geworden. Gustav Meyer heeft indertijd de Koine terecht gekarakteriseerd als een taal die zich meer door de syntaxis dan door de vormleer van het Atties onderscheidde; die uitspraak kan alleen begrepen en bevestigd worden door vergelijking met de syntaxis van het Nieuwgrieks, en daartoe bestaat eerst tans de gelegenheid voor de meeste geleerden, die, naar de treurige ervaring leert, met de moderne taal niet door eigen lektuur wensen kennis te maken. Thumb oordeelt zeer bescheiden over zijn nieuw hoofdstuk, maar billike kritiek zal zijn werk stellig hoog waarderen en opwekken om het aan te vullen.

Van de kleinigheden die ik bij de lezing van deze tweede uitgaaf noteerde, wil ik hier enkele noemen. Op blz. 26 is 't karakter dat aan 't Nieuwgriekse aksent wordt toegekend niet in overeenstemming met de proeven door Pernot genomen; op dezelfde blz. is achter σταχτή niet τέφρα, maar κονία aan te vullen; ἡ λυγερη (blz. 62) betekent niet alleen „jong meisje"; 't pronomen τοῦ λόγου σου (blz. 82) kan ik niet beschouwen als ontstaan uit διὰ λόγου σου; als men ἤξευρον als Imperfectum had gevoeld (blz. 136), zou ξεύρω niet „weten" betekenen: ἤξευρον werd opgevat als een Aoristus met de funktie van een Perfectum (= ἐξεύρηκα), ik heb bevonden, en die vorm gaf aanleiding tot een Praesens ξεύρω, ik weet (cf. ἕστηκα, στήκω, στέκω).

Thumb behandelt uitsluitend de „Volkssprache", een moeilik te omschrijven begrip. Daar hij in de eerste plaats aan de wetenschappelike beoefening van het Nieuwgrieks heeft gedacht, vermeldde hij niet alles wat in de spreektaal der meestbeschaafden uit de schrijftaal is binnengedrongen.

Leiden. D. C. Hesseling.

A. Persii Flacci D. Iunii Iuvenalis Sulpiciae Saturae, recognovit **O. Iahn.** Post **Francisci Buecheleri** iteratas curas editionem quartam curavit **Fridericus Leo.** Berolini apud Weidmannos. a°. MCMX. (Pr. M. 3.40).

„Aber jetzt sind die Zeichen da, dass ein recipirter Text frommen Glauben findet, und damit auch die Notwendigkeit, wieder an das Recht der Conjectur zu erinnern" [1]). Voorwaar, behartigenswaardige woorden in een tijd, waarin de eene ultraconservatieve teksteditie na de andere het licht ziet! Eene hernieuwde bestudeering van de gedichten van Persius, Iuvenalis en Sulpicia gaf Leo, aan wien de firma Weidmann na den dood van Buecheler de uitgave van deze satirici had opgedragen, aanleiding tot zulk eene uitlating. Bij eene nauwgezette studie van Iuvenalis bemerkte hij, dat niet alleen de vier en dertig verzen, welke in 1899 door Winstedt in een codex Bodleianus na Iuv. VI 365 ontdekt zijn, op eene dubbele redactie van de satiren wijzen, maar dat ook elders duidelijke sporen van doubletten te vinden zijn (VI 559—560; VIII 6—8; IX 120—123, 134^a; XI 165—166; VIII 124; IX 5). Hieruit concludeerde hij, dat er in de oudheid tweeërlei overlevering van boek II—IV (= Sat. VI—XII) — in boek I en V komen geen doubletten voor — bestaan heeft, nl. één uitgave, die reeds bij het leven van den dichter verschenen is, en een, die na zijn dood het licht zag. De postume zou dan de algemeen verbreide tekst geworden zijn, terwijl daarnaast de eerste bestaan bleef en daaruit lezingen zoowel in den Pithoeanus als de deteriores doordrongen. Bij deze opvatting van zaken kon Leo natuurlijk den door Buecheler gegeven tekst niet intact laten; evenmin mocht hij voor de nieuwe uitgave zich beperken tot eene collatie van den Pithoeanus, maar ook andere handschriften, zooals o. a. de Bodleianus, kregen nu voor hem eene grootere waarde. De apparatus criticus is dan ook in deze vierde uitgave veel uitgebreider geworden, daar naast de lezingen [1]) van P en ω (codicum lectio vulgata) ook hier en daar die van G (Parisinus 7900), U (Urbinas 661) en O (Oxoniensis Bodleianus Canon. XLI) vermeld worden. Bovendien heeft Leo overal, waar hij eene dubbele redactie aanneemt, de doubletten bij den druk iets laten inspringen. Ook wijkt hij hierin van Buecheler af, dat hij enkele conjecturen van zich zelf in den tekst heeft opgenomen: XIV 269 *assiculis* voor *ac vilis*, XI 148 *id magnum : cum posces, posce latine* (*in magno* P^1, *et magno* P^2 ω), XII 61 *aspice, sumendast in tempestate securis* (*sumendas .... secures* Pω), terwijl hij X 54 als geïnterpoleerd beschouwt en X 55 als een uitroep opvat. Voorts is de interpunctie nog veranderd in VI 148 en X 326 en wordt XI 57 voorgesteld: *non praestem vita ipse et moribus et re* [2]). Met deze conjecturen en het aannemen van doubletten kan ik mij zeer goed vereenigen, doch de hypothese omtrent de dubbele uitgave komt mij niet zeer waarschijnlijk voor. Bij de behandeling dezer kwestie behoort men uit te gaan van de groote passage, die de Bodleianus na VI 365 bewaard heeft. Die verzen onderzoekende, kom ik tot het resultaat, dat ze echt zijn, omdat ze geheel en al het karakter van Iuvenalis' poëzie dragen en bijzonderheden over het leven der *cinaedi* in de huizen van voorname Romeinen bevatten, welke niet zoo gedetailleerd beschreven zouden kunnen zijn door een falsaris uit den tijd van Ammianus Marcellinus, zooals o.a. Buecheler vermoedde. Maar al zijn het ook verzen van Iuvenalis, daarom behoeft men toch niet aan te nemen, dat ze aan eene andere uitgave ontleend zijn. Het komt mij veel waarschijnlijker voor, dat de dichter de

[1]) Leo, Hermes XXXXV, p. 49.

[1]) „$P^1 P^2$ distinguit librarium a correctore, $P^a P^b$ librarii priorem scripturam ab ea, quam ipse correxerit aut correxisse videatur".

[2]) Hermes XXXXV, p. 43 sqq.

passage in de zesde satire en de overige doubletten in zijn οὐτόγραφον verworpen heeft en door eene andere kortere of betere redactie vervangen. Na Iuvenalis' dood zijn de afgekeurde verzen door de afschrijvers deels met recht weggelaten, deels overgenomen, deels zelfs met den overigen tekst verwerkt (vgl. VIII 6—8 en Leo's behandeling van die plaats). Er zal dus met Iuvenalis iets soortgelijks hebben plaats gehad als met de Metamorphosen van Ovidius, maar om aan te nemen dat de bewuste passage van de zesde satire bepaald in eene door den dichter bezorgde uitgave heeft gestaan, daarvoor zijn de verzen mij te onbeholpen, te slecht afgewerkt en te weinig gepolijst. Dit neemt niet weg, dat hoe men ook over den oorsprong van deze doubletten mag denken, het eene groote verdienste van Leo is, ze te hebben aangewezen en in zijne uitgave kenbaar gemaakt.

Wat Persius aangaat, zijn de veranderingen in deze vierde uitgave niet zoo groot als bij Iuvenalis. Naast de reeds door Buecheler vergeleken handschriften, waaronder P de eerste plaats inneemt, heeft Leo nog gebruik gemaakt van eene collatie van L (Laurentianus 37,19), door Ramorino, den Italiaanschen uitgever van Persius, vervaardigd.

Een paar malen heeft hij de interpunctie veranderd, zeer tot verduidelijking van den zin der woorden: VI 61 *qui prior es? cur me in decursu lampada poscis?* waar hij een vraagteeken na *qui prior es* geplaatst heeft, zoodat die woorden thans de beteekenis krijgen van: „in wat opzicht zoudt gij mij moeten voorgaan?" eene vraag, die uitstekend in de vergelijking past, terwijl een relatieve zin *qui prior es*, zich bij het subject van *poscis* aansluitende, niet dan hoogst gewrongen kan verklaard worden. Ook heeft het slot van de zesde satire door eene gewijzigde interpunctie gewonnen: *depunge ubi sistam: inventus, Chrysippe, tui finitor acervi.* Dat nu niet Persius, maar zijn adversarius naar den sorites van Chrysippus verwijst, kan vreemd lijken, maar vindt waarschijnlijk zijne reden in de navolging van Hor. Ep. I 6,34 sqq. Leo's conjectuur *ut stringas* in plaats van *adstringas* (V 110) had wel eene plaats in den tekst verdiend. In II 55 acht ik *auro .... ŏvato* juist overgeleverd. Het beteekent „het goud, dat bij eene ovatio wordt rondgedragen" (vgl. over dit gebruik van *ovare* Kühner LG. II p. 70,5), maar aan eene bepaalde ovatio behoeft men bij een dichter als Persius niet te denken. Nog zij vermeld, dat Leo m. i. te recht den prologus vóór de eerste satire geplaatst heeft (met PL), niet zooals Buecheler na de zesde (α). Ook bij de bloemlezing, die uit de scholiën van P gegeven wordt, neemt men zoowel bij Persius als Iuvenalis overal de verbeterende en aanvullende hand van den nieuwen uitgever waar. Eveneens zijn de indices zorgvuldig herzien.

Over het Sulpiciae carmen kan ik kort zijn. Leo spreekt in zijne adnotatio critica op dit gedicht van een „corruptela non sanabilis" en geeft ons eene herhaling van Buecheler's tekst. Of hij dit zonderling poëem als maakwerk uit een veel later tijd beschouwt, zooals o. a. Boot, Baehrens en Ribbeck deden, daarover laat hij zich hier evenmin als in de „Kultur der Gegenwart" uit. In de taal van het carmen zoek ik tevergeefs naar sporen van latere Latiniteit — immers *captiva* v. 52 heeft de beteekenis van: „quae continetur domo" en nog niet van „chétif" — maar de bouw der hexameters doet denken aan het werk van een beginneling. Een falsaris uit den tijd der renaissance zou het beter gedaan hebben.

Moge deze vierde uitgave van Persius en Iuvenalis, waaraan thans de namen van drie „Altmeister", Iahn, Buecheler en Leo, verbonden zijn, een even gunstig onthaal bij onze Latinisten vinden als de vorige, en moge zij voor de exegese van deze moeielijk te verklaren dichters den onmisbaren critischen grondslag vormen!

Groningen. J. van Wageningen.

A. Persii Flacci Saturarum Liber. Iterum recensuit adnotatione critica instruxit testimonia usque ad saeculum XV addidit **Santi Consoli**. Romae apud Hermannum Loescher et socium. 1911. (Pr. L. 5).

In de eerste editie van dit werk miste men noode (zie *Museum* XII pag. 328) de lezingen van de oudste bron voor een fragment van den tekst, die te vinden zijn in den bekenden palimpsest Vaticanus 5750. De bewuste *variae lectiones* zijn alle vermeld in de nieuwe uitgave. Dit is één van de vele verbeteringen, welke het boek van Consoli heeft ondergaan. De auteur heeft — hetgeen hard noodig was — aan de vaststelling van den tekst groote zorg besteed: opnieuw collationneerde hij het voornaamste handschrift P, in het geheel raadpleegde hij dertig codices. Blijkens het resultaat, waartoe de hoogleeraar te Catania thans gekomen is, staat hij veel dichter bij Owen, Némethy e. a. dan vroeger. Nu onlangs de 4e druk der Weidmanniana verschenen is, bewerkt door Leo, kan men niet nalaten de beide teksten naast elkaar te leggen. Het aantal afwijkingen bedraagt een twintigtal, en ofschoon het verschil niet overal van groote beteekenis is en ook C. zich in die gevallen op een goed HS. beroepen kan, durf ik mij bijna steeds bij Leo aansluiten. De laatste heeft, gelijk men weet, zijn beginselen uiteengezet in het opstel: *Zum Text des Persius und Iuvenal* (Hermes XLV Erstes Heft 1910); hij veroordeelt een al te conservatieve behandeling van den tekst en acht den tijd gekomen „an das Recht der Conjectur zu erinneren". Een voortreffelijke emendatie stelt Leo voor Sat. II 55

hinc illud subiit, auro sacras quod *et ovo*
perducis facies,

immers ook tot het vergulden van brons diende volgens Plinius: *ovi* liquor candidus. Op het einde van vs. 55 is de overlevering *ovato*: de corruptie behoorde door Consoli e. a. ten minste aangeduid te zijn.

Duidelijk heeft Leo, ten deele het voetspoor van Casaubonus volgend, aangetoond, dat de *„Prologus"* noch een proloog is, noch in een verzameling van satiren past, noch als gedicht een eenheid is, maar uit twee kleinere gedichten bestaat van totaal verschillenden inhoud. Voortaan zullen derhalve de beide helften gescheiden moeten gedrukt worden.

Verder kan ik hier natuurlijk niet motiveeren, dat de ware lezing is I 69 *docemus* (Consoli's *videmus* is over-

genomen uit het scholion); dat III 57 *collem* niet verdedigd kan worden; dat V 84 *libuit* reeds door de allitteratie geëischt wordt enz. In het algemeen merk ik op, dat, wat de kritiek betreft, de derde satire in de Italiaansche uitgave het minst, de zesde het meest voldoet. Eindelijk begrijp ik niet, om welke reden C. nu interpungeert (IV 48)

amarum,
si puteal multa cautus vibice flagellas e.q.s. [1]),

terwijl hij vroeger door de komma vóór *amarum* te plaatsen terecht *amarum* met *puteal* verbond.

Intusschen C.'s boek bezit qualiteiten, waarom het naast Leo's editie altijd zijn waarde zal behouden. Ik bedoel niet, dat, terwijl Leo geen notitie neemt van de conjecturen van anderen op tekst en scholia, Consoli vrij wel alle gissingen opsomt, ook zulke, die er niet door kunnen. Neen het karakteristieke van C.'s werk is gelegen in de *Testimonia* en „*Imitatores*". De nauwkeurige samenstelling van die volledige lijsten hebben den Italiaanschen geleerde oneindig veel moeite gekost. Hij wijst ons niet alleen op de navolgingen bij Ausonius, Claudianus, Prudentius, Hieronymus, Augustinus, Sidonius Apollinaris enz., maar geeft tevens parallelplaatsen uit Dante en Petrarca, zoodat men mag verklaren, dat Consoli op zijn wijze ons schonk Persius „im Wandel der Jahrhunderte".

De litteratuur is bijgewerkt tot 1910, alle Persiana, kleine bijdragen zoowel als groote, worden opgenoemd. Uit bibliographisch oogpunt is het nieuwe hoofdstuk Appendix III, waarmee het boek eindigt, niet van belang ontbloot: daar is afgedrukt, wat in 116 catalogi of inventarissen van bibliotheken aangaande de satiren van Persius opgeteekend staat.

Zou prof. Consoli ons niet willen verheugen met een studie, waarin de beteekenis van Persius in de Romeinsche litteratuur helder en krachtig geschetst wordt? Verklarende edities hebben wij langzamerhand genoeg. Ik richt mijn vraag tot iemand, die reeds beloofde een werk te schrijven over: Le fonti delle Satire di Persio.

's-Gravenhage. C. Brakman Jz.

[1]) Ik kan slechts deze woorden citeeren; de lezers van Persius weten waarom.

J. Marouzeau, La phrase à verbe „être" en latin. Paris, Geuthner. 1910.

Den korten inhoud van dit zoo rijke boek wil ik met een enkel woord weergeven.

Het werkwoord „zijn" is, ook in het Latijn, copula en „verbe d'existence", soms ook een tusschending tusschen beide (vgl. zinnen als: hij is thuis). Waar is nu in beide functies in het Latijn zijn normale plaats; wat is het, wanneer men afwijkingen daarvan ontmoet? De gewichtige gedachte, die hier nu consequent is doorgevoerd, heeft twee groote voordeelen: ze is eenvoudig en ze ziet de taal in haar juisten aard. Wanneer men nl. „de woordgroepen" van een zin in hun juiste verhouding en intensiteit plaatst en iedere groep weer in domineerend en ondergeschikt bestanddeel uiteen denkt, heeft men — in iedere gegeven taal, experimenteel — de „normale" constructie van die groep op te sporen. Aangezien men een gedachte in zijn kleinste groepen moet splitsen, om vandaar op te klimmen tot het begrip d. i. in dit geval het ook stilistisch, aesthetisch navoelen van een willekeurigen zinsbouw, heeft men te opereeren met tweeledige groepen. Psychologisch geeft nu iedere afwijking van de normale volgorde den hoorenden (spreker en toehoorders) de gewaarwording, dat ook in de verhouding van de beide componenten een afwijking van het normale, d. i. volgens schrijver, een omdraaiing, vermeerdering of vermindering van de minst of meest nadrukkelijke der twee componenten wordt kenbaar gemaakt. Welnu, een afwijking van de normale plaatsing van twee woorden is òf omzetting (inversion) òf scheiding door het tusschen plaatsen van een niet tot de groep behoorend woord (disjonction) òf de vereeniging van beide. De verandering die zich op deze wijze in den zinsinhoud openbaart, is dus bijv., wanneer wij de gewichtigste groep: attribuut [1]) — copula nemen, dat een omzetting van de normale volgorde A C tot C A ten gevolge moet hebben, dat de nadruk niet meer valt op het attribuut maar op de copula, òf op geen van beide meer, maar bijv. op het subject (vgl. p. 64); scheiding van de beide samenhoorende woorden laat het attribuut zijn oorspronkelijken nadruk, maar geeft de copula, die immers zich op een ander oogenblik doet gelden dan men bij de normale volgorde verwacht, een zeker relief. Als voorbeelden van een en ander geef ik: Pl. Asin. 495 (A C, normaal), Pseud. 913 (C A, inversion, nadruk op C), Men. 621 (A — C, disjonction; de grootste nadruk op *impune*, een secundaire op *non-erit* [2]).

Hetzelfde geldt van *esse* verbe d'existence. Slechts moeten we hier met de groep subject-werkwoord opereeren. Ook bij de met *esse* samengestelde tijden der werkwoorden merkt de schrijver in een uitvoerige studie geheel dezelfde onderscheidingen op.

Maar hiertoe bepaalt de heer M. zich niet. Hij wil deze theorie plaatsen in een grooter historisch geheel, waardoor beide elkaar moeten steunen. Verdienstelijk geeft hij daartoe een voor het vóórklassieke Latijn volledige studie over de Nominalsatz of phrase nominale pure (vgl. Wundt *Völkerpsych.* [2] II, 2, 270 sqq., van Ginneken, *Grondbeg. d. psych. taalw.* § 130). Zijn conclusie luidt, dat derg. attributieve zinnen nog slechts in het vroege Latijn voorkomen, en wel als overlevenden, door motieven van stilistischen aard in het leven gehouden of door grammaticale oorzaken (toonloosheid der copula in relatieve zinnen) begunstigd. In een veelzijdig betoog volgt ten slotte de uiteenzetting van het proces,

[1]) Over deze benaming voor „praedikaatsnomen" vgl. Wundt [2] *Völkerpsych.* II, 2, 275.

[2]) Men gevoelt het, hier raakt men aan bijzonderheden van intonatie eener niet meer gesproken taal. Wat de Germanen door hun zwaar exspiratorisch zinsaccent aan onderscheidingen uitdrukken, maakten de Romeinen vermoedelijk in de eerste plaats door woordvolgorde duidelijk. Dit geeft ons echter niet het recht de aanwezigheid van een versterkend exspiratorisch zinsaccent in het Latijn te ontkennen, op grond nl. daarvan dat het overbodig zou zijn. Bovendien, is het sterk exspiratorische woordaccent der Romeinen denkbaar in een niet ook exspiratorisch genuanceerd zinsverband?

dat reeds vóór Plautus' tijd in de normale attributieve zin het gebruik van de copula ingang heeft doen vinden.

Het tweede deel geeft dan een breede, phonetische en metrische adstructie van deze theorie. Hier toont de schrijver zich van een anderen kant: niet om stilistische finesses gaat het hier; met groote litteratuurkennis en metrische nauwkeurigheid gewapend toont M. aan, dat dit enclitische karakter van *esse* in bepaalde vormen vaststaat; hoe weinig echter tot nu toe op zekere factoren, plaats in het vers, verbaalvorm, beteekenisnuances gelet werd (o. a. Wackernagel I. F. I, 330 sqq.) wordt eerst hier duidelijk. Dit alles versterkt den schrijver (terecht? z. ben.) in zijn overtuiging (p. 283), dat voor de plaats van *esse* en voor zijn beteekenis slechts één factor van waarde is: de verhouding ten opzichte van het andere woord van zijn groep, attribuut voor de copula, subject voor het werkwoord zijn = bestaan.

In een Appendice historique eindelijk geeft de schrijver een perspectief over de hier behandelde kwestie van de Legg. XII tab. tot aan Symmachus toe, hier en daar een greep doende. Hij constateert dat de hoofdgroepeeringen van den Lat. zin dezelfde gebleven zijn, maar dat de inversion (type: *factus est* > *est factus*) zich steeds meer uitbreidt, dubbele wegen gaande, in de litteratuur verwordend van stijlmiddel tot manier, in de taal („gesproken taal") van uitdrukkingmiddel tot uitdrukkinglooze gewoonte. Bij Cicero is de verhouding in 80 v. C. nog 8 : 1, in 70 reeds 2 : 1. Ook hierin is de taal van de „officieele" letterkunde Cicero gevolgd: de inversion blijft middel tot uitdrukking, immers generaliseert zich niet. De onderstrooming zien we eerst weer duidelijk in de romaansche talen, verallgemeinert en verbleekt is de omkeeringsvorm, vgl. fr. *est fait.*

Zoo past ook het Latijn voortreffelijk in de theoriën der taalpsychologie (vgl. kort samenvattend Brugmann KVG. p. 627): oorspronkelijk nominale (attributive) zinnen zonder copula; verbale zinnen, waarin verba van bestaan, ontstaan + appositie door verplaatsing van het zwaartepunt worden (vgl. fio: ἔφυν, worden: vertere, skr. vartate, etc.; stare in de rom. talen?) tot subjectsattribuut met zinrijke copula (vgl. van Ginneken l. l. p. 107); eindelijk: de zinnen met de gaandeweg verzwakte copula volgen èn in woordvolgorde èn in woordvormen weer de verbale zinnen, praedicaat > object (vgl. als ik hem was, si j'étais lui etc.).

De schrijver, een onmiskenbaar leerling van Havet, heeft zijn moeielijke onderneming, zich baseerend op volledig materiaal uit het Lat. der comici, tot een welverdiend welslagen doorgevoerd. Ziehier een van die gelukkige producten van Fransche scherpzinnigheid en fijnheid van observatie en van critische kennisneming van wat vooral zuiver philologisch in Duitschland was verzameld. Bovendien, Meillet en zijn staf hebben hem blijkbaar ook van indogermanistiek materiaal ten dienste gesteld, wat een verruiming van blik mogelijk maakte, al zijn dergelijke passages ook begrijpelijkerwijze meer garnituur dan substantie van het betoog geworden. Gerezen vragen en twijfelingen heb ik vele opgeteekend, maar hun bespreking, of ook maar opsomming zou te veel plaats vragen. Ik achtte het belangrijker de algemeene lijn van deze theorie hier eens zonder zijn bochten door te trekken dan eigen kantteekeningen te geven.

Mijn voornaamste bezwaren vat ik in het volgende samen:

1. Wanneer we bij Plautus nog wel oorspronkelijke Nominalsätze aantreffen, is het dan niet merkwaardig, dat we van die overgangsphase (esse = bestaan > esse copula) zoo weinig meer merken m. a. w. dat we in de meeste gevallen het werkwoord zoo grif bij het een of het ander onderbrengen (M. geeft een paar voorbeelden als zeldzaamheden p. 40, 77, 315)?

2. Indien inderdaad — zooals de schrijver wil — ieder geval zich in zijn theorie laat inpassen, m. a. w. bepaald is door den inhoud van den zin zelf (met uitsluiting van aesthetische of euphonische voorkeur, mode, manier), hoe is het dan mogelijk, dat in een paar generaties ja bij één auteur in tien jaar (z. b.) de verhouding *factus est* : *est factus* zoo snel verandert, eigenlijk verandert überhaupt?

3. Zou de heer M. in een begrijpelijke ingenomenheid met zijn nieuw doorgevoerde theorie de processen niet wat te eenvoudig, te weinig gecompliceerd opvatten? Of zou toch ook het metrum nog wel eenigen invloed hebben gehad? Na in vroeger jaren de zondebok of het panacee voor veel vraagteekens te zijn geweest wordt het hier nu ook radicaal geelimineerd. En „die chiastische Stellung" bijv. de vlag in zoo veel Duitsche commentaren voor een niet verder onderzochte lading, moeten we die geheel missen, om de zaak zelve voortaan steeds door den zinsinhoud zelf te begrijpen? Is dan goede en slechte rhetorica in dezen ook geheel weg te denken?

Dit boek is modern, tegen philosophische speculatie (vgl. bijv. ook Siebs KZ. 43, 254), gebouwd op het experiment, het is natuurwetenschappelijk. Hier wordt bewezen, dat onze grootste philologen Madvig e. a. het tot een natuurlijk „instinct" brengen voor het verstaan van een vreemde taal en — dat het hen soms in den steek laat (vgl. bijv. pag. 39 over Ritschl e. a.), dat die taal hun niet tot een tweede (?) moedertaal wordt. Dit te erkennen kost ons moeite bij het lezen, misschien is het het allervoornaamste wat in dit boek staat. In de XXe eeuw hebben we ons te buigen voor de feiten: ergo vreemde — maar daarom nog geen doode talen!

Utrecht. F. Muller Jzn.

Alfred Hillebrandt, Vedische Mythologie. Kleine Ausgabe. Breslau, M. & H. Marcus. 1910. (Pr. M. 5.60; geb. M. 6.40).

Wij worden den laatsten tijd met boeken over vedische mythologie als 't ware overstelpt. Haast ieder jaar verschijnt er een nieuw werk daarover. Thans heeft Prof. Hillebrandt uit Breslau in verkorten vorm uitgegeven zijne vroeger in drie dikke deelen neergelegde beschouwingen over den aard der goden uit den Veda. Men moet hem daarvoor dankbaar zijn; niet ieder gevoelt, al zou hij gaarne van Hillebrandt's beschouwingen kennis nemen, den moed die drie deelen door te werken, waarvan men nu de essentie ontvangt. Men weet dat Hillebrandt een grondig kenner is van den vedischen en

post-vedischen ritus; iets, wat niet gering is te schatten bij de beoordeeling van vraagstukken van mythologischen aard. Die intiemere bekendheid, die men op menige bladzijde tusschen de regels door gewaar wordt, doet den S. soms zeer origineele en frische opmerkingen maken. Intusschen is het met Hillebrandt's behandeling der vaak zoo moeilijke vraagstukken, wat het eigenlijk wezen van die of die godheid is, evenzoo gesteld als met de meeste dergelijke uiteenzettingen. Op 't oogenblik dat men de beschouwing leest, schijnt er zeer veel aannemelijks in te wezen, maar na overweging ontvangt men alras den indruk dat, als iemand anders diezelfde vraagstukken behandelend nu eens op andere punten meer nadruk legde of meer het licht deed vallen, men een gansch ander beeld zou krijgen. Immers hoewel Hillebrandt zijne meeningen zeer apodiktisch voordraagt, valt het veelal moeilijk zich geheel overtuigd te verklaren. Dat bijv. Uṣas (Aurora) de nieuwjaarsmorgen is, of, iets algemeener, de eerste morgen van een nieuw jaargetijde, is zeer mogelijk, ja, natuurlijk, maar dat zij dat zoo goed als uitsluitend zou wezen in de Ṛgvedahymnen is weinig waarschijnlijk. Hillebrandt bewijst wel het eerste punt, maar vergeet het bewijs te leveren, dat Uṣas niet evengoed tallooze malen de personificatie van den Dageraad (of ook wel van de Avondschemering) in 't algemeen is. Omtrent den aard der Aśvins is de S. zeer skeptisch: het meest aannemelijk acht hij het hen te houden voor zon en maan, wat maar weinig plausibel schijnt. Het hoofdstuk over Agni bevat in zijne algemeene beschouwingen weinig nieuws. Zeer oorspronkelijk daarentegen, doch m. i. nog nadere kritiek vereischend, is de verklaring der drie vuren van het vedische offer: volgens Hillebrandt is de benaming van het āhavanīya in den Ṛgveda: vaiśvānara (tevens beteekenend: de Zon), van het dakṣiṇāgni: narāśaṃsa (tevens beteekenend: de Maan). Dat Soma behalve de plant ook de Maangod is, schijnt wel twijfelloos. Voor Hillebrandt is de ṛgvedische Indra een Lente- of liever Zonnegod, Vṛtra is de winterreus, de uit Vṛtra's macht bevrijdde wateren zijn de in de lente weer van de vorst bevrijde stroomen. Het is hier niet de plaats alle verdere min of meer hypothetische verklaringen van H. te vermelden. Slechts één punt moge nog even ter sprake gebracht worden. De S. meent als eenige bewijsplaats daarvoor, dat in de vedische periode de goden theriomorphisch voorgesteld worden, zekere passage uit Hiraṇyakeśin te kunnen aanvoeren. Hij volgt hier B. Keith, die weer op de schouders staat van Hillebrandt zelven. Zij hebben hierin echter beslist ongelijk, zooals in der tijd door den S. dezer aankondiging in de bespreking van Hillebrandt's boek „altindische Ritualliteratur" is aangetoond.

Utrecht. W. Caland.

Het Leven van Vondel door **Dr. P. Leendertz Jr.** Geïllustreerd onder toezicht van **E. W. Moes.** (Nederlandsche Historische Bibliotheek onder leiding van Prof. Dr. H. Brugmans, Deel III). Amsterdam, Meulenhoff & Co. 1910. (Pr. *f* 5.90).

„Een populair boek over Vondel, op de hoogte der wetenschap". Dit werd (zie de *Voorrede*, op blz. XI) — voor de Nederlandsche Historische Bibliotheek — van Dr. Leendertz gevraagd, en hij is er zeker in geslaagd het te schrijven. Geen „geleerd werk" en evenwel het werk van een nauwgezet geleerde. Een werk, op de hoogte van de Vondel-wetenschap — en waarmee de Vondel-wetenschap vooruit komt — doch dat daarom niet in alle bijzonderheden even diep had te treden, of van alles de allernieuwste opvattingen behoefde te vermelden (*Voorr.*, t. a. pl.), maar waarvoor wel, zooveel mogelijk, alles wat er over of aangaande Vondel bestaat, moest worden nagegaan en getoetst. Een boek, waarin met veel zorg gestreefd is naar onpartijdigheid en objectiviteit, maar waarin het nooit twijfelachtig is, hoe des schrijvers meening is, of aan welke zijde hij, bij de verschillende vraagstukken, staat. Een bezadigd boek, dat wel waar het noodig is het onjuiste, onware, of het partijdige, overdrevene, opzettelijke van zekere meeningen aanwijst en bestrijdt, maar dat niet, of uiterst zelden en bescheiden, polemiseert (zie b.v. blz. 80, noot 1). Een rustig boek (en dat zijn niet alle boeken over Vondel), geschreven doorloopend in een zachten toon van — groote — liefde, eerbied, en bewondering voor den persoon en de gaven van den man, over wiens leven het handelt, maar zonder altijd en overal te verheffen of mooi te vinden; zonder verblinding voor zwakkere zijden (Vondel in de politiek; V. in zijn hekeldichten).

Vondel zelf is (zie de *Voorr.*) voor Dr. L. de eerste en voornaamste bron; hij schrijft voor zooveel dat kan diens leven uit zijn werken, en geeft daarbij op zeer ruime schaal plaats aan de gelegenheidspoëzie. Allicht wat te veel aan de bijschriften voor portretten en de verzen op familie-aangelegenheden, omdat daar toch zeker veel „besteld — althans gevraagd — werk", en beleefdheidspoëzie onder is, zoodat men er voor de uitgebreidheid en den aard van Vondel's verkeerskring en connecties al spoedig te veel uit gaat bewijzen; wat Dr. L. trouwens op blz. 294 zelf erkent. De schaarschte van gedichten op voorvallen in 's dichters eigen omgeving, waarop Dr. L. op verschillende plaatsen de aandacht vestigt, lijkt mij in dit verband niet zonder beteekenis. Het kàn zijn dat men bruiloftsdichten, rouwzangen en andere dichterlijke begroetingen van Vader, Oom, Broeder, Neef, Schoonvader Van den Vondel in de familie niet op den rechten prijs heeft weten te stellen, en dat dit de reden is, dat ze verloren zijn gegaan, immers niet zorgvuldig zijn bewaard; want Dr. L. houdt het er voor dat V. véél meer van dien aard moet hebben geschreven dan het weinige dat ons is overgeleverd. Maar misschien ook heeft V. zich bij gebeurtenissen in zijn huis en in zijne familie werkelijk slechts zoo zelden geuit. Het intieme van deze poëzie is er dan nog te intiemer door.

Om, als geheel, een mooi boek te zijn, daarvoor is dit werk, in zijn vorm, wel wat te catalogus-achtig; over het algemeen wat te veel, bij heele gedeelten zelfs uitsluitend (blz. 362—'3 bijv.) een chronologische lijst van Vondel's geschriften, wat aangekleed met meer of minder belangrijke, soms bepaald onbeduidende bijzonderheden en opmerkingen. Maar zoo dikwijls de chronologische orde den schrijver brengt bij een van Vondel's

groote gedichten — tooneelstuk of ander werk — wordt dit, in zijn ontstaan en naar inhoud en vorm, uitvoeriger en met liefde behandeld, en vooral is de heer L. er op uit om er steeds op te wijzen hoe er bij V. telkens weer een toenemen is waar te nemen in de ontwikkeling van zijn kunst en van zijn smaak. Voor een *Leven* (levensbeschrijving) van Vondel zijn misschien ook de theoretische en aesthetische beschouwingen niet altijd binnen evenredige grenzen gebleven, maar waar het hart vol van is, dat vloeit dan bij den heer L. uit de pen, en wij lezen hem in die gedeelten zeker niet het minst gaarne.

Op iedere bladzijde bijna getuigt de schrijver van zijn groote vereering voor Vondel's inborst en karakter, zooals die, behalve uit zijn werken, uit verschillende getuigenissen van zijne jongere tijdgenooten, vooral uit de levensbeschrijving van Brandt en, van nog dichter bij, uit de onderscheidene, later aan 't licht gebrachte transacties met V.'s naaste betrekkingen, zijn te kennen. Voor Vondel's groote bescheidenheid, zoo ver getrokken dat zij hem (volgens Dr. L.) teruggetrokken en stijf in den omgang deed zijn; voor zijn eenvoud (b.v. op blz. 350), zijn bereidvaardigheid voor anderen (blz. 90), zijn onderworpenheid en grootmoedigheid in het leed, zijn nobel gedrag in de ernstigste tegenspoeden en teleurstellingen (blz. 381) wordt telkens — en terecht — onze bewondering gevraagd. Dr. L. beijvert zich om Vondel te doen zien als onder alle omstandigheden, en in alle tijdperken van zijn leven — hij hoefde er niet roomsch voor te worden — een vroom, oprecht, ootmoedig Christen, reeds in de kinderjaren beproefd, waakzaam en nuchteren, wiens zeker daarmede strijdige onchristelijke felheid en grofheid in vele van zijne hekeldichten wij, ten minste als ik den heer L. goed heb begrepen, hebben toe te schrijven juist aan het eigenaardig temperament van „gevoelsmenschen" als Vondel (blz. 142), die, eenmaal van anderen of uit zich zelf een prikkel ontvangen hebbende, tot uitersten overslaan. Ik doe in eerbied voor den persoon en het karakter van V. bij den heer L. geloof ik niet onder, maar toch zou ik denken dat deze hier idealiseert.

Dat V. roomsch geworden is maakt hem, in de oogen van den hedendaagschen protestant, tot geen ander — geen grooter of geen minder — mensch, maar men mag mij zeggen wat men wil, hij ontleent juist daaraan, bij zijn Roomsch-Katholieke bewonderaars, een aanmerkelijk deel van zijn roem en zijne grootheid. Uiterst kalm en nuchter staat daar tegenover de wijze waarop Vondel's overgang tot de Roomsche Kerk door Dr. Leendertz wordt besproken en beschouwd. Dat die overgang voor V. gaandeweg een behoefte des harten geworden was, hij is er van overtuigd, en hoe V. er, uit zijn aanleg en karakter, wel toe komen moest, het laat zich, ook volgens Dr. L., eenvoudig verklaren uit behoefte aan den steun van een krachtig, stellig gezag buiten en boven zich, dat bijvoorbeeld bij Vondel's studiën voor zijne historische dichtwerken en vertalingen, en in zijne beoordeeling van de werken der Ouden, ook telkens valt waar te nemen. Vermoedelijk is ook deze eenvoudige opvatting wel wat al te eenvoudig en hebben sommige persoonlijke invloeden toch krachtiger, en vooral opzettelijker, gewerkt, dan ik uit de voorstelling van Dr. L. geloof te moeten opmaken. Maar niet ten onrechte, en misschien ook niet onnoodig, bestrijdt ook hij nog eens weer de legende van de „Alkmaarsche weduwe" (blz. 195) en in dit verband wil ik de gelukkige poging vermelden door Dr. L. gedaan om ook die andere betrekking te niet te doen die men tusschen Vondel en Tesselschade heeft willen construeeren, door haar voor de *Eusebia* van de *Opdraght* vóór *Peter en Pauwels* te houden. Op verschillende zeer aannemelijke gronden immers wordt (blz. 212 vlg.) betoogd dat niet Tesselschade, maar Vondel's dochter Anna, de *Eusebia* van deze „Opdraght" zal moeten zijn. Maar het klinkt mij toch voorloopig nog te stellig, op blz. 215 te lezen: „Nu wij weten wie *Eusebia* is (enz.)". Wij *weten* het dunkt mij nog niet zeker.

Zeer sterk, daarentegen, lijkt mij Dr. Leendertz in zijne bestrijding van het roomsch *maken* van Vondel eer hij roomsch *geworden* was (waarop ik zooeven zinspeelde), en in zijne verklaring — uit den aard der stof of der te behandelen geschiedenis — van wat aan V. in den *Gijsbrecht* bijvoorbeeld en in de *Maeghden*, reeds persoonlijke Roomsche neigingen en gevoelens heeft doen toedichten. Ik teekende daarvoor in 't bijzonder aan blzz. 121, 137, 141, 172—'4, 184—'5, 204. Op verschillende wijzen vindt men hier en elders Vondel's vroegere blijkbare *on*roomschheid, en vaak onmiskenbaar blijkende *anti*-roomschheid, aangetoond.

Ik mag niet te uitvoerig worden en leg daarom mijne aanteekeningen over twee andere „groote" punten ook in dit geschreven *Leven* van Vondel ter zijde: de verwijdering tusschen Hooft en Vondel en het „Brandt-Vondel"-vraagstuk. Maar ik wilde nog iets zeggen over eene andere legende, behalve die van het „Alkmaarsche weeuwtje" en die van de roomschheid van V. vóór zijn overgang (want dit dreigt bij sommigen eene legende te worden): die betreffende den „Dichter aan de Bank van Leening". Met kracht komt de heer L. (blz. 325) op tegen de „sentimenteele verontwaardiging" waarmede „dikwijls gejammerd is over het gebrek aan waar„deering van kunst en kunstenaars bij de Burgemeesters, „die een genie als Vondel op zijn ouden dag voor een „schamel loon lieten werken". Dat protest is vooral in een populair werk op zijn plaats, omdat de hier gewraakte meening juist zoo bijzonder populair is. Het bekende gelegenheidsstuk van Van Lennep, uit 1867, maar ook, en meer nog, een nu misschien (en dan gelukkig) niet meer gelezen kinderboek van P. J. Andriessen, met denzelfden titel, hebben haar al heel vasten voet gegeven, en hoe het werkelijk met de zaak gestaan heeft is nog niet zoo algemeen bekend. Dr. L. ontkent allerminst dat het zeker hard was voor Vondel, zeventig jaar oud, genoopt te zijn nog een dergelijke betrekking te moeten aanvaarden. Maar dat het van de Overheid geen geringe zaak was, den zoo hoogbejaarden Dichter eenige beambten aan de beleenbank „over den kop te laten springen" en er hem te plaatsen op eene bezoldiging die het tractement van vele predikanten van die dagen, zelfs in de steden, en verre dat van den Rector der Latijnsche school te Amsterdam overtrof, en bovendien hem na tien jaren dienst het volle tractement

als pensioen te laten behouden, dat lijkt meer op begunstiging dan op genadebrood.

Dus zal dit boek bij het groote publiek, waar het voor bestemd is, ongetwijfeld heel veel juiste en degelijke kennis kunnen verbreiden aangaande Vondel, met wiens werk het, vooral door het tooneel, tegenwoordig in zoo ruimen kring wordt bekend gemaakt. Ook kan het niet anders of het boek moet, naar den wensch van Dr. Leendertz (blz. XIV), bij zijne lezers iets wekken, en ik zou denken veel, van de liefde voor Vondel, waarmede het geschreven is. Ik heb er hier, op uitnoodiging der Redactie, over gesproken, niet echter als een Vondelkenner — al zijn mij natuurlijk de vondsten en nieuwe gezichtspunten van Dr. Leendertz niet ontgaan —, maar als een Vondel-liefhebber, die te leeren had, en er veel uit heeft geleerd. Dat in dit *Leven van Vondel* op vele punten het laatste woord niet is gezegd (of misschien wel is gezegd, omdat men er toch nooit wijzer over worden zal), heb ook ik in deze korte aankondiging wel aangeduid; trouwens daarvan is de Schrijver zelf zich ten volle bewust, en de opmerkingen der tot kritiek bevoegden zullen hem zeker welkom zijn. — Aan mijne meer algemeene opmerkingen veroorloof ik mij nog op een paar punten enkele kleinigheden toe te voegen. De eerste, van al heel weinig belang, betreft de uitspraak van het woord *Hierosolymitanen* door Vondel, of in Vondel's dagen. De heer L. meent (blz. 58 noot) dat men over de *e* in *Hiero-* en over de *o* in *-so-*, met een gauwigheidje heen moet glijden. Ik geloof, en verbeeld mij het met andere plaatsen en gevallen te kunnen staven, dat men eenvoudig *Hīrósolýmitánen* lezen moet. Verg. bijv. in de uitgaaf van Van Lennep III, 718 den regel: „Die bouwen 't onvermaert Hieruzalem", en mijne opmerking over de uitspraak van *hierofant* bij Vondel, in *Museum* XIII, 95. Vervolgens dit, van ook niet veel beteekenis. Is het wel juist dat Vondel de Psalmen, in 1657, *„aangezien* hij geen Hebreeuwsch kende" uit de Vulgata had vertaald (blz. 316)? Al had hij Hebreeuwsch gekend, zou hij ze, toen, toch dááruit niet meer hebben overgezet. En dan, van eenig meer gewicht, de vraag, indertijd reeds bij de lezing van het werk van Dr. Brom (Aanteekeningen, blz. VIII) bij mij gerezen: Wat, in 's hemels naam, moeten toch de „Gereformeerden" (Hervormden, Calvinisten) tegen het *Magnificat* — den *Lofzang van Maria* — hebben, en waarin bestaat bij de Doopsgezinden „in tegenstelling met andere Protestanten" (Leendertz, blz. 200) eene bijzondere en toch niet Roomsche (L. spreekt van „groote") vereering voor „Maria, de Moeder Gods"? Dr. Brom beweert dat „Gereformeerden van Lucas I 48 geen preek, nog minder een lied zouden maken", en zoowel hij als Dr. Leendertz hechten er groot gewicht aan dat Vondel den *Lofzangk* voor de Doopsgezinden heeft gemaakt, en dat deze is opgenomen in het *Kleyn Hoorns Liedtboeck*, „dat tot in de 19de eeuw in verscheidene Doopsgezinde gemeenten gebruikt werd" (Leendertz, blz. 48). Ik zeg alleen maar dit, dat *„Den Lof-sangh der Jongh-vrouwen Marie*, Luce I; 46" voorkomt (met *den Lof-sangh Zachariae, den Lof-sangh Simeonis* enz.) achter, en behoort bij —, deel uitmaakt van de „Psalmen van Datheen"[1]), en dat die *Lof-sangh* zeker toen — zoogoed als nu de latere, betere berijming er van[2]) — in de weken voor Kerstmis bij de godsdienstoefeningen zal gezongen zijn, wanneer er gepreekt werd (waarom toen niet, en nu wel?) over de ontmoeting van Elisabeth en Maria. —

Wanneer het degelijk uitgevoerde, uitnemend gedrukte, van drukfouten bijna geheel gezuiverde werk[3]) een tweede maal zal ter perse gaan, dan zal het register naar ik hoop nog door een ander, korter register worden gevolgd, te weten op de talrijke fraaie portretten en andere afbeeldingen — van gebouwen, titelprenten, gedenkpenningen enz. —, die, naar de zorgvuldige aanwijzingen van den heer Moes het boek versieren en dikwijls den tekst verduidelijken (b.v. blz. 106, de prent van de *Waegschael van Holland*). En aan het register op namen en titels zou dan ook nog eenige wenschelijke uitbreiding zijn te geven, namelijk door het opnemen van een naam als *Eusebia*, misschien ook van *Badeloch* en *Creusa* (*Kreüze*); van de verschillende door Vondel gebezigde zinspreuken, en dergelijke bijzonderheden die men later nog eens op wil slaan en waarvoor nu het register geen onmiddellijke hulp kan bieden.

Bij Vondel gaat men niet vergeefs ter school voor de zuiverheid van onze taal. Maar zou de heer Leendertz, bij eene herziening van zijn werk, dan ook enkele „onduitschheden" niet vervangen? (*in* opdracht van, blz. 330; met *verbluffende* snelheid, blz. 32).

Leiden. A. Beets.

Albert Dauzat, La Vie du Langage. Paris, Armand Colin. 1910. (Pr. fr. 3.50).

Aangemoedigd door het sukses van zijn vorig werk, *La langue française d'aujourd'hui*, dat in dit tijdschrift door de heer Salverda de Grave is besproken, heeft de heer Dauzat opnieuw een poging gedaan belangstelling te wekken voor de interessante problemen der taalwetenschap ook buiten de beperkte kring van vakgeleerden. In 't eerste werk behandelde de schrijver voornamelik de onbewuste en de bewuste taalvorming, uitspraak en spelling, de verbreiding van het Frans, dialekten, taalstudie en taalonderwijs. *La vie du langage* is meer methodies samengesteld. Achtereenvolgens bespreekt de schrijver de mechaniese verschijnselen (klankvorming), de psychologiese verschijnselen (betekenisverandering, leven en sterven der woorden; vormverandering), de maatschappelike verschijnselen (leven en sterven der talen, splitsing der talen, dialekt en argot; algemeen-beschaafde taal); de schrijftaalverschijnselen (invloed van de spelling op de uitspraak; sporttaal).

---

[1]) De Psalmen des Propheten Davids *en andere Lof-Sanghen*, uyt den Françoyschen Dichte in Nederlantschen over-geset door Petrum Dathenum (1567): „Mijn siel maeckt groot den Heer *enz.*"

[2]) Zie *„De Lofzang van Maria*. Luc. 1 : 46—55", onder *Eenige Gezangen*, achter de *Psalmen* in de nu bij de Ned. Herv. Kerk gebruikelijke berijming van 1773.

[3]) Fouten van eenige beteekenis zijn, volgens mijne aanteekeningen, alleen de volgende: blz. 46 Waneeer; blz. 245 soenverdienstlich (?); blz. 279 bekeken worden (*ontbreekt* te); blz. 314 Een bloemhof, *lees* Eenen bl.

In de inleiding klaagt de schrijver over de geringe aandacht die gewijd wordt aan de resultaten der taalstudie. Nòch Auguste Comte nòch Herbert Spencer namen de taalwetenschap op in hun classificatie der wetenschappen. En nu nog wordt door moderne filosofen wèl de sociologie naar waarde geschat, maar niet de taalwetenschap, waarvan de methode even zeker is en die reeds even positieve resultaten heeft opgeleverd.

Telkens toont de schrijver volkomen op de hoogte te zijn met de nieuwste onderzoekingen en vondsten op taalwetenschappelik gebied. Zijn leermeesters zijn Wundt, Paul, Victor Henry, Bréal, Meillet. Geen wonder dus dat hij geheel doordrongen is van het nieuwe taalinzicht. Dat moge blijken uit enkele citaten uit het begin van zijn werk. *Toute fantaisie est bannie des transformations du langage, qui relèvent presque toutes du domaine de l'inconscient, et sur lesquelles l'action individuelle, la réflexion, même dans les langues littéraires modernes, ne sauraient guère avoir de prise* En: *Un enseignement pratique se dégage de ces conclusions: c'est qu'il n'est au pouvoir de personne, pas plus d'une collectivité que des individus, d'arrêter les évolutions du langage. Aucune langue ne se fixe, ne peut être fixée à un moment quelconque de son histoire: on a beau lui imposer un vocabulaire prétendu immuable, l'emprisonner dans une orthographe rigide, l'enseigner dans les écoles suivant des traditions fixes et des principes inflexibles, elle brise ses cadres impuissants à la contenir, à réfréner la poussée impérieuse des forces naturelles, du moment qu'elle vit par la parole et qu'elle vole sur les lèvres des hommes.*

Een zeer belangrijk hoofdstuk is dat over dialekten. Het argot, „maatschappelik" dialekt, wordt hier onmiddellik genoemd naast het patois, 't „plaatselik' dialekt. De schrijver is verheugd zich hier op van Gennep's *Essai d'une théorie des langues spéciales* te kunnen beroepen (eerst verschenen in de *Revue des études ethnographiques et sociologiques,* juin-juillet 1908, later opgenomen in het tweede deel van *Religions, Mœurs et Légendes*). Immers, de heer van Gennep heeft daarin voorgoed afgerekend met de mening, dat het argot een kunstmatige taal zou zijn, en duidelik aangetoond, evenals de heer Dauzat reeds in zijn vorig werk, dat het een natuurlike taal is, die de evolutie van alle taal ondergaat.

Een aardig hoofdstuk, belangrijk ook door de vele voorbeelden waarmee het is geïllustreerd, is dat over sporttaal.

Het is een uitmuntend idee geweest van de heer Dauzat om te trachten de resultaten van de moderne taalwetenschap in populaire vorm onder de aandacht ook van niet-vakgeleerden te brengen. Zijn poging is uitstekend geslaagd. Zonder vertoon van geleerdheid, eenvoudig-begrijpelik is zijn boek geschreven.

Maar ook linguisten zullen er, naast menig bekend feit, talrijke interessante opmerkingen en karakteristieke voorbeelden in vinden.

Ik herhaal hier de wens, indertijd in de *Gids* door mij geuit bij 't noemen van Dauzat's eerste werk: Mocht eens een Hollands linguist lust gevoelen ons een dergelijk boek te geven, behandelend de moderne taal-ideeën in aangenaam-eenvoudige vorm, en met voorbeelden zoveel mogelik ontleend aan onze eigen taal.

Of moet men Fransman zijn om zo'n boek te kunnen maken?

Zwolle. P. Valkhoff.

A. Jeanroy, Giosuè Carducci. Paris, Champion. 1911.

Het nieuwe, het verrassende van deze studie over Carducci, is dat hier — ik zou haast durven zeggen, voor het eerst — het leven en de werken van een hedendaags dichter worden onderzocht en geanalyseerd met de strenge wetenschappelike methode die tot nu toe alleen bij het bestuderen van personen en geschriften uit vroegere tijd werd toegepast. Het uiterlik van het boek zegt het ons reeds: de talrijke noten tonen dadelik dat wij hier iets anders vóór ons hebben dan de vaak zo ijle bespiegelingen die de „essais critiques" en de „études critiques" van bijna allen die over de schrijvers van onze tijd handelen bevatten, en die dikwijls niet anders zijn dan ideetjes, bij de kritikus opgekomen onder het doorbladeren van het boek dat hij gaat bespreken. Niet tevergeefs heeft de heer Jeanroy een groot deel zijner werkzaamheid, jaren lang, gewijd aan de tekstkritiek en aan de rekonstruktie van de poëtiese werkzaamheid der troubadours. Bij hem krijgen wij een gevoel van zekerheid, van vertrouwen. Hoe talloos ook de studies over Carducci reeds zijn, en nog zullen worden, die van de heer Jeanroy zal altijd haar waarde behouden.

Het duidelikst komt zijn streven naar objektieve waarheid uit in de grote zorg waarmede de chronologie der gedichten is behandeld. Achter het tweede hoofdstuk worden de eerste gedichten van Carducci in tijdsorde gerangschikt, met opgave der plaats waar zij oorspronkelik verschenen zijn. Nauwkeurig wordt voor alle achtereenvolgens gepubliceerde bundels de oorspronkelike samenstelling vergeleken met die der volgende edities en der definitieve, door Carducci zelf bezorgde, uitgave; hierdoor krijgt Jeanroy's boek dokumentaire waarde, en bovendien leren wij Carducci beter kennen door de weglatingen en aanvullingen die wij konstateren. Zo herdrukt hij in 1880 de *Juvenilia* en voegt daarin twee boeken met satiriese verzen uit zijn jeugd en patriottiese gedichten op de gebeurtenissen van 1859 en 1860, die hij uit haat tegen de monarchie nooit in zijn bundels had willen opnemen; dat hij het nu wel doet toont hoe zijn staatkundige gevoelens waren veranderd.

Jeanroy's manier om al zijn beweringen door bewijsplaatsen te staven, is in dit werk des te gewenster omdat zijn opvattingen vaak afwijken van wat in Italië op weg is de officiële waarheid omtrent Carducci te worden. Het lijdt geen twijfel of zijn boek zal aan gene zijde van de Alpen heftig worden aangevallen, en de toorn zal te geweldiger zijn naarmate men zich onmachtiger zal voelen tegenover die koele feiten waaraan nu eenmaal niets is te veranderen.

Getrouw aan zijn methode heeft Jeanroy het zwaartepunt gelegd op de vraag naar de oorspronkelikheid van Carducci, en dit onderzoek loopt als een rode draad door het gehele werk. Terecht, want zó alleen is het mogelik tot een juiste waardering te komen. Jeanroy's konklusie schrijf ik hier af: „Carducci était trop savant

et trop adroit, il a eu trop de modèles et il les a trop fidèlement reproduits pour que son originalité n'en soit pas amoindrie; les inspirations mâles et fortes, qui abondent dans son œuvre, pourraient bien souffrir du voisinage de tant de pastiches" (p. 257). Zonder twijfel bevatten de bladzijden gewijd aan het onderzoek der bronnen van Carducci's gedichten het meeste nieuws; Jeanroy heeft met angstvallige zorg nagegaan wat Carducci aan anderen heeft ontleend, en dat is verbijsterend. Dat hij als dichter met navolgen is begonnen, is niet te verwonderen, al blijft het overnemen van honderden uitdrukkingen, zinswendingen, halfregels aan de dichters van de „dolce stil nuovo", aan Dante, Petrarca, Alfieri, Foscolo, Leopardi, merkwaardig genoeg. Maar treffend is vooral de vergelijking van de *Inno a Satana* met passages uit Michelets *Introduction à la Renaissance* en *La Sorcière* en uit de werken van Proudhon. En niet minder talrijk zijn de letterlike vertalingen uit Barbier en Victor Hugo in de *Decennali*; zie p. 103—111, *Carducci imitateur de Victor Hugo*, die aldus besluiten: „Si j'ai multiplié les exemples, c'est pour qu'il ne reste aucun doute au sujet de l'empreinte que les *Châtiments* ont laissée sur les *Decennali*. Je me hâte d'ajouter que cette empreinte ne se marque point seulement dans des passages isolés, mais dans le livre tout entier. C'est sous cette influence que C. s'est fait un style tout nouveau, qui transformera l'aspect de ses œuvres ultérieures". Een andere dichter die op Carducci grote invloed heeft gehad is Heine, hoe verwonderlik dat ook moge schijnen; de heftigheid der *Decennali* maakt plaats voor een ironie die, trouwens, niet vrij van retorica is, en Jeanroy merkt op: „Je ne sais ce que le lecteur pensera de ces imitations. Je les préférerais, quant à moi, un peu plus libres, plus spontanées, sentant moins le travail de marqueterie" (p. 134). En vergeten wij niet dat, al erkent C. een enkele maal dat hij aan anderen heeft ontleend, zijn opgaven daaromtrent in de verste verte geen beeld geven van de werkelikheid.

Behoefte zichzelf te zijn was Carducci vreemd; meer dan eens trekt hij te velde tegen persoonlike poëzie; hij streeft er bewust na zich een „heidense ziel" te maken. Wel heeft hij, ook al kwam de inspiratie van buiten, vaak de stempel van zijn persoonlikheid op zijn verzen gedrukt. Maar geheel oorspronkelik, geheel geïnspireerd door eigen herinneringen zien wij hem zelden; is hij het, dan schrijft hij meesterwerken (*Davanti S. Guido, Idillio maremmano*).

Niet minder dan zijn lektuur hebben de politieke omstandigheden zijn poëzie beheerst; volgens Jeanroy staan zijn letterkundige en zijn godsdienstige overtuigingen onder de invloed van politieke sympathieën en antipathieën. Zijn letterkundige grondstellingen worden in het zesde hoofdstuk ontleed, en wij zien er welk een grote plaats persoonlike kwesties daarbij spelen; Carducci's haat tegen het Kristendom — hij zelf erkent het — is eigenlik haat tegen het pauselike Rome en tegen de priesters; in de *Inno a Satana* ziet Jeanroy niet meer dan „quelque chose qui ressemble à une philosophie".

Maar de schrijver van het boek dat wij aankondigen is een te delikaat kritikus, om niet te weten dat niet minder dan door de inspiratie en de gedachten, de invloed van een dichter wordt bepaald door de vorm. Die vorm is door hem bestudeerd met even grote zorgvuldigheid als die waarmede hij de gedichten zelf analyseert. Ongeveinsd is zijn bewondering voor de sonnetten in de *Nuove Poesie*; hij roemt Carducci's „brillante fermeté de style" en hij erkent dat in de *Odi barbare* Carducci „en pleine possession de son instrument" is. Zijn kritiek treft het gewild duistere dat vele gedichten kenmerkt, de overdaad van mythologiese herinneringen, niet zelden ook het bombastiese; maar om Carducci's kunnen in dezen te schatten, moet men naar het beste zien dat hij heeft gemaakt, en dan treft men werk aan dat tot het hoogste behoort wat de vorige eeuw heeft voortgebracht.

In Carducci deed de geleerde schade aan de dichter. Het spijt mij dat Jeanroy's werk alleen gewijd is aan „de mens en de dichter"; een beeld van Carducci is niet kompleet als men „de geleerde" niet opneemt in de kring zijner beschouwingen. Hier en daar komt de schrijver wel eens te spreken over de wetenschappelike arbeid van Carducci, maar altijd terloops. Ik voor mij blijf als de belangrijkste vraag beschouwen: hoe de dichter en de geleerde tot elkander hebben gestaan en op elkander hebben ingewerkt; zelf heb ik een poging tot oplossing dier vraag gedaan; gaarne had ik gewenst dat de heer Jeanroy, met zijn meerdere kennis, haar ook had gesteld en besproken en Carducci's werkzaamheid als geleerde had geschetst en beoordeeld.

Maar dit gemis wordt vergoed door zoveel dat wij wèl bij hem vinden. Het is een krachtig boek, één en al spier, vrij van alle retorica. En degenen die aan de Sorbonne verwijten dat zij teveel waarde aan dokumentatie hecht, zullen door dit werk niet zachter gestemd worden. Maar tevens zullen onbevooroordeelde rechters beseffen hoe zonderling het is daarom van een „crise du français" te spreken, want de stijl van Jeanroy is welsprekend door eenvoud; op elke bladzijde treffen ons van die puntige uitdrukkingen vol geest, die toch wel behoren tot het karakteristiekste van de Franse zeggings- en schrijfkunst.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

Anonymi Chronographia syntomos. E codice Matritensi N°. 121 (nunc 4701) edidit **Adolphus Bauer**. Lipsiae, Teubner. 1909. (Pr. M. 2; geb. M. 2.40).

Het Madridsche hs., waarin de Grazer hoogleeraar Bauer het begin heeft ontdekt der in 234 geschreven Kroniek van Hippolytus (uitgegeven door hem in de Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, Neue Folge, Bd. XIV, Heft 1, Leipzig 1905), bevat ook eene anonieme kroniek uit Byzantijnschen tijd, een uiterst mager chronologisch overzicht der wereldgeschiedenis van de schepping tot de regeering van Basilius II (864—886). Bauer hield haar eerst voor een hier en daar vermeerderd afschrift der Chronologia Brevis (χρονογραφικὸν σύντομον) van Nicephorus, patriarch van Constanstinopel († 829, vglk. over dit werk Krumbacher, Byzant. Literaturgesch.[2] p. 352), doch kwam bij nader onderzoek, zooals hij in de zeer instructieve praefatio zijner uitgave helder uiteenzet, tot de over-

tuiging, zich op dat punt te hebben vergist: wel bleek een gedeelte uit Nicephorus overgenomen, maar zeer veel ook aan anderen ontleend te zijn. Duidelijkheidshalve heeft hij daarom het van Nicephorus afgeschrevene met de gewone Grieksche lettersoort van Teubner, het overige met eene afwijkende type laten drukken.

Bij het naast elkaar stellen, want verwerken kan men het niet noemen, zijner bronnen is nu de Anonymus op ongeloofelijk slordige en domme wijze te werk gegaan. Dikwijls lascht hij namen, jaarcijfers, gebeurtenissen in, die in volkomen tegenspraak zijn met wat hij zelf op andere plaatsen vertelt. Toch ligt juist in die inschuifsels, wier omvang en oorsprong nauwkeurig door Bauer worden vastgesteld, voor ons de waarde van het overigens onbeduidende werkje. Zij vervallen in twee groepen: in het tweede gedeelte van den Anonymus, nmlk. in de opsomming der Ptolemaeën en der Romeinsche keizers, zijn zij ontleend aan de canones van Eusebius, aan Syncellus en zijnen voortzetter Theophanes. Van deze zijn vooral die uit den eerstgenoemde van beteekenis, daar vele ervan voor het eerst de eigen Grieksche woorden van Eusebius geven, waar men zich tot nu toe met de alleen bewaard geblevene Latijnsche en Armenische vertalingen ervan had moeten behelpen. Van anderen aard, maar van niet minder belang, zijn de toevoegsels in het eerste gedeelte van den Anonymus, en in het bijzonder die bij de bijbelsche geschiedenis. Deze toch stammen uit eenen chronograaf, die eene overigens geheel ongebruikelijke wijze van dateeren aanwendde, daar hij nmlk. de geboorte van Christus, ook bij hem het jaar 5500 der wereld, berekende naar de jaren der Joodsche hoogepriesters, in volkomen tegenstelling met de methodes van Julius Africanus, Eusebius, Nicephorus en de andere chronisten. Aan wien de Anonymus deze stukken heeft ontleend, wie dus de uitvinder van dit op zich zelf staande tot nu toe onbekende chronologische systeem is geweest, ligt in het duister. Aan het slot der voorrede eindelijk toont Bauer aan, dat de Anonymus, waarschijnlijk een Constantinopelsche monnik, tusschen 848 en 886 zijn geschrift moet hebben samengesteld.

De text is door den uitgever voorzien van eene rijke adnotatio, die alles bevat wat tot recht verstand ervan noodig is en waarin de afwijkingen van en overeenstemmingen met de overige Christelijke kronieken in extenso worden medegedeeld. Vermoedelijk — de schrijver dezer regelen is in den doolhof der Byzantijnsche chronographie niet voldoende thuis om dat uit te maken — is niets van eenig belang overgeslagen. Is de uitgave dus op zich zelf een model en zou men van harte wenschen a l l e chronisten in dergelijke bewerkingen te kunnen gebruiken, toch zou misschien de gedachte kunnen rijzen: is hier de kool de sop waard? m. a. w. verdient dit voddige Byzantijnsche samenlapsel zoo'n in-geleerde behandeling, verdient het überhaupt eene uitgave? Voor de vermeerdering onzer kennis der oude geschiedenis z e k e r niet: eene tot nu toe onbekende mededeeling van waarde komt in het kroniekje niet voor. Van groote beteekenis is het daarentegen voor het onderzoek naar de geschiedenis en ontwikkeling der Christelijke chronographie, speciaal voor de reconstructie van verloren kronieken uit de 4de eeuw en later. Wie zich met dergelijke problemen niet inlaat, zal het boekje gaarne terzijde schuiven. Dezulken zou ik echter opmerkzaam willen maken op eene rede van Bauer, „Ursprung und Fortwirken der christlichen Weltchronik" (Graz 1910), waarin de aard en de beteekenis der Christelijke wereldkronieken en de invloed harer traditioneele onhistorische opvattingen op de latere, ook de moderne, geschiedschrijving, zelfs nog op die der 19de eeuw, beknopt maar zaakrijk en helder worden uiteengezet.

Groningen. A. G. Roos.

Paul Viollet, Les Interrogatoires de Jacques de Molai, Grand Maître du Temple, Conjectures. (Extrait des Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres T. XXXVIII, 2e partie) Paris, Klincksieck. 1909. (Pr. fr. 0.80).

Zelfs na Finke's uitmuntende werk: Papsttum und Untergang des Templerordens, blijft de moeilijkheid bestaan, eene oplossing te vinden voor het raadsel der bekentenissen en herroepingen van den Grootmeester, Jacques de Molai. Den 24sten October 1307 bekent hij enkele der misdaden, aan de Tempeliers ten laste gelegd, met uitzondering van de sodomie. In het voorjaar van 1308 zendt hij heimelijk een bericht aan de Tempelridders, met last, alles wat zij bekend hadden te herroepen. Opnieuw ondervraagd in Augustus 1308, bekent hij andermaal, maar in November 1309 zegt hij vol verontwaardiging, dat hij geheel anders zou spreken, indien „dicti domini commissarii fuissent alii quibus liceret hoc audire", woorden, gevolgd door eene bedreiging, die vrijwel onverklaarbaar zijn. In Maart 1314 eindelijk, bekent hij nogmaals; dan, zich bedenkend, verklaart hij openlijk zijn onschuld en wordt nog dienzelfden dag naar den brandstapel geleid.

Ziedaar het raadsel! De oplossingen, tot nog toe gegeven, loopen erg uiteen. Men heeft die weifelingen willen verklaren uit de schrikkelijke folteringen, die de ongelukkige zou hebben moeten verduren. Daartoe namen reeds Molai's tijdgenooten hun toevlucht. De laatste grootmeester wordt dan een romantische held, die zich, geboeid, tegen Philips den Schoonen durft verzetten, wanneer de overmaat van lichaamlijk lijden is verminderd en het gebruik der rede bij hem is teruggekeerd, die weigert te vluchten, als koning en medebroeders hem daartoe aansporen, die, voor de zooveelste maal door de kardinalen-rechters aangespoord schuld te bekennen, in tegenwoordigheid eener groote menigte opstaat, en, den mantel openscheurend, op zijne, door ellende vermagerde en door de folteringen ontvleesde leden wijzend, uitroept: ziet daar onze schuld! Dat alles is legende. Van Molai een held maken gaat niet meer aan.

Busson trachtte het raadsel op te lossen, door Molai volgens een scherp omschreven plan te laten handelen: hij zou de orde door eenige bekentenissen hebben willen redden, de waarheid door leugen tot de overwinning willen brengen. Maar, behalve dat deze hypothese moet vallen voor het stuk dat Busson niet kende, en waarin Molai, kort na het eerste verhoor, alle Tempeliers tot bekentenis aanspoorde, komt ook het vastberaden optreden van Molai, het handelen volgens een eens

ontworpen plan, lijnrecht in strijd met zijn weifelend en ongestadig karakter.

Finke wil dan ook juist die ongestadigheid het antwoord op het groote raadsel laten geven: „Das Zielbewusste fehlt überhaupt der Persönlichkeit Molays, wenigstens in der Gefangenschaft. Er flammt auf, stösst die unbesonnensten Ausdrücke aus, um, durch Plaisians oder Nogaret auf ihre Gefährlichkeit hingewiesen, sich dann in devoter Weise zu entschuldigen und seine Aeusserungen zurückzunehmen.... Die andern übernehmen die Verteidigung des Ordens; er bleibt wie ein Kind hartnäckig bei der ihm früher gemachten Zusage, dass er den Papst sprechen werde, zu ihm will er, den Wunsch äussert er stets, alles andere ist ihm gleichgültig, selbst das Geschick seines Ordens tritt zurück. Erst im letzten Augenblick ermannt er sich zur alten Grösse des Ordens, er sühnt seine folgenschweren Schwächen mit dem Feuertode."

De vraag echter, of hiermede niet veeleer de feiten worden geconstateerd, zonder ze te verklaren, keert hardnekkig terug. En die verklaring poogt Viollet ons in bovengenoemd opstelletje te geven. Hij tracht niet, het zij van te voren opgemerkt, van Molai de heldenfiguur der romans te maken. Zijn bekentenis van October 1307 blijft een zwakheid, zij had plaats voor den Inquisiteur-Generaal van Frankrijk, die geheel in dienst van den koning stond. Men vergete voor het verder verloop der zaak niet, dat op de Tempeliers de regel werd toegepast, dat ieder, die éens bekend had, en later op die bekentenis terugkwam, als hervallen werd beschouwd, en met den dood gestraft. Het was dus voor Molai een levensvoorwaarde, niet meer op het eenmaal toegegevene terug te komen, zoolang de aard der rechtspraak dezelfde bleef, zoolang, met andere woorden, gemelde regel op hen van toepassing was. Maar nu had de rechterlijke commissie van het jaar 1308 een heel ander karakter: niet meer de Fransche Inquisitie maar eene pauselijke commissie, bestaande uit drie kardinalen, nam de verhooren af. Nu herleefde de hoop, met het leven ook de eer der Orde te kunnen redden; de Paus immers kon er niet, evenals de Koning, op staan, compromitteerende bekentenissen te ontvangen, noch was de pauselijke rechtbank gebonden aan een rechtsregel, die door de Fransche juristen, uit toegevendheid voor den Koning, met teksverwringing uit het Liber Sextus was afgeleid. Daarom zond Molai in het voorjaar 1308 den last aan alle gevangen Tempeliers, alles te herroepen. Men zal nu ook verwachten, dat Molai zelf, bij het verhoor van Augustus 1308, krachtig ten voordeele van de Orde zal pleiten en vroegere zwakheid ongedaan maken; niets is verrassender dan het verhaal van dit verhoor. Niet alleen bekende hij nogmaals maar drong er op aan, dat men een broeder, zijn vertrouweling, ondervroeg, die ook wilde bekennen. Viollet gaat nu volgenderwijze te werk, om die tegenstrijdigheid uit den weg te ruimen. Op de eerste plaats betoogt hij, dat wij van dit verhoor geen authentiek verslag hebben, zooals van de andere verhooren. Dan tracht hij uit de gegevens, die de rechtzitting van November 1309 hem aan de hand doet en uit het karakter van Bérenger Frédol, van wien wij vrij veel weten, een en wel de voornaamste der drie kardinalen, die door den Paus als onderzoekers waren aangewezen, vertrouweling, zoowel van den Paus als van den Koning, man zonder beteekenis, wiens hoofdtrek goedheid was, — het raadsel op te lossen. Frédol nu, zou, wel overtuigd, dat de herroeping der vroegere bekentenissen voor de Tempeliers gelijk stond met een doodvonnis, beter op de hoogte dus van 's Konings invloed, ook op de pauselijke Inquisitie, het rapport der rechtzitting van Augustus 1308 zoo hebben ingekleed — of liever, met goede bedoeling vervalscht — dat het een nieuwe bekentenis inhield, die hen in staat stelde, een suppliek om gratie aan den Koning in te dienen. En dat zou dan zeer goed overeenkomen met het vreemde gedrag van Molai, op de rechtszitting van November 1309, toen de Grootmeester, bij de lezing der bulle „Faciens misericordiam", die, gelijk bekend is spreekt van schuldbelijdenis in Augustus 1308, tot tweemaal toe het Kruisteeken maakte en van zijn groote verbazing blijk gaf. Frédol maakte geen deel uit van deze pauselijke commissie. De woorden, door Molai bij deze gelegenheid uitgesproken, dat hij nl. wel wat anders zou zeggen, „si dicti domini commissarii alii fuissent quibus liceret hoc audire", de bedreiging: .... „plut à Dieu qu'on traitat pareils scélérats comme font les Sarrasins et les Tartares! A de tels coquins Sarrasins et Tartares tranchent les têtes ou coupent les corps par le milieu", worden dan door Viollet toegepast op den afwezigen Frédol, den vervalscher van Molai's woorden.

Dit is in hoofdzaak de hypothese van Viollet, want meer dan een hypothese is ze zeker niet. Aan anderen, beter op de hoogte, de taak, uit te maken, of ze al dan niet houdbaar is. In elk geval verklaart ze in geenen deele de herhaalde bekentenis van Molai in Maart 1314 noch zijn plotseling herroepen in dezelfde zitting. Een feit blijkt uit dit alles zonneklaar, dat de ongelukkige Grootmeester door de listen van den Koning en zijn sluwe raadgevers, Plaisians en Nogaret, herhaaldelijk in het nauw gebracht is.

En zoo wachten wij nog steeds op een zeker antwoord op het groote raadsel: is Molai schuldig of onschuldig en hoe moet in elk dier beide gevallen zijn gedrag worden verklaard.

Katwijk a. R. W. Mulder.

Victor Bérard, Révolutions de la Perse (les provinces, les peuples et le gouvernement du roi des rois), avec une carte en couleur hors texte. Paris, Armand Colin. 1910. (Pr. fr. 4.)

De belangstelling voor den inwendigen toestand van Perzië is in Europa in het algemeen niet groot. Toch hebben de politieke gebeurtenissen der laatste jaren de aandacht in ruimeren kring op dit land doen vestigen. Men wil wel iets naders over dit bijna onbekende volk vernemen, vooral over de personen en partijen, die bij de jongste troebelen min of meer op den voorgrond zijn getreden. Het in hoofde genoemde werk van Bérard is bestemd, in deze behoefte te voorzien.

Na eene inleiding (blz. 1–18), waarin de hoofdfeiten der Perzische revolutie gerésumeerd worden — zooals

het bijeenroepen van een parlement in 1906, de staatsgreep van 1908, waarbij deze vergadering weder uiteengedreven werd, de belegering van het oproerige Tabriz, eindelijk de val van Teheran en troonsafstand van Mohammed Ali, die in Augustus 1909 door zijnen elfjarigen zoon Ahmed vervangen werd — volgt eene uitvoerige, in vier afdeelingen gesplitste uiteenzetting der politieke, sociale en economische toestanden in het Perzische rijk.

In de 1e afdeeling (L'Iran et le roi des rois, p. 19—88) vindt men eene algemeene beschrijving van het land en de bestanddeelen der bevolking, o.a. van het verschil in leefwijze tusschen de bewoners van het westelijk en oostelijk gedeelte van Perzië, waartoe ook Afghanistan en Beloedjistan gerekend worden, al zijn deze onder Engelschen invloed min of meer onafhankelijk; voorts wordt daarin de positie van den Perzischen „koning der koningen" (sjahin-sjah) beschreven. Ook de oudere tijd, zelfs de periode der Achaemeniden en Sassaniden, wordt hierbij herdacht.

De 2e afdeeling (L'Empire du Kadjiar, p. 89—211) bevat eene meer gedétailleerde beschrijving van het Perzische rijk onder de thans heerschende dynastie, welke in het laatst der 18e eeuw, na den ondergang der Safawiden en Nadir Sjah, de macht in handen kreeg en uit een in den omtrek van Asterabad huizenden, Turkschen stam voortgekomen is. Achtereenvolgens worden de provinciën bij de Kaspische Zee, die in het Zuiden, in het Noordwesten en in het Oosten, aan eene afzonderlijke beschouwing onderworpen, zoowel uit politiek als uit economisch oogpunt, met nauwkeurige opgaven over de handelswegen en den in- en uitvoer.

De 3e afdeeling handelt over „le gouvernement du Kadjiar" (p. 213—335), nl. over de administratie, de rechtspraak, de geestelijkheid en verder hoofdzakelijk over de wijze, waarop de regeerende dynastie de verschillende klassen harer onderdanen — de nomaden, de stedelingen en de gezeten landelijke bevolking — zooveel mogelijk trachtte uit te buiten en de groote bezwaren, waarop zij daarbij meestal stuitte. Daar de opbrengst dezer heffingen tengevolge van tallooze misbruiken bij de inning gewoonlijk gering bleef, konden de latere vorsten niet meer voorzien in de steeds stijgende uitgaven hunner kostbare hofhouding, zoodat zij ten slotte financieel afhankelijk werden van het buitenland, vooral van Rusland.

Deze financieele moeilijkheden en de daarmede gepaard gaande inmenging van buitenlanders in Perzische aangelegenheden moesten volgens den Schr. leiden tot de tegenwoordige crisis, welker oorzaken in de laatste afdeeling (La révolution, p. 337—368) nader ontleed worden.

De Schr., die reeds vroeger in geschriften over andere onderwerpen (zooals L'Affaire marocaine, La France et Guillaume II, L'Angleterre et l'impérialisme, enz.) zijne belangstelling voor oostersche politieke vraagstukken toonde, heeft blijkbaar veel over Perzië gelezen en kent de desbetreffende werken van Chardin, Gobineau, Khanikoff, Pierre Loti en Mohl's vertaling van Firdoesi evengoed als die van Browne, en andere Engelsche schrijvers en officieele bescheiden, zooals de Engelsche bluebooks en consulaire verslagen over Perzië. Wie dus als leek belangstelt in den tegenwoordigen staat van zaken in Perzië en zich daarin eenigzins wil oriënteeren, zal in dit boek veel bruikbaar materiaal vinden benevens de verklaring van verscheidene bij het groote publiek minder bekende benamingen (o.a. van Perzische titels en waardigheden) en inlichtingen over Perzische staatslieden, hoofden, stammen, enz. Toch verraadt menige opmerking, dat de Schr. geen zelfstandige kennis van taal en zeden der Perzen bezit, zoodat hij in dit opzicht afhankelijk is van hetgeen zijne Europeesche zegslieden daarover terecht of ten onrechte mededeelen. Waardeloos is bijv. de opmerking (313—14), dat de Sjah zich financieel onafhankelijk kon maken, indien hij energiek gebruik maakte van „het recht, hem in den Koran toegekend, om de tienden van den oogst *ten eigen bate* te innen"; zulk een recht kent de mohammedaansche wet niet en de bestemming dezer tienden is eene andere. Raadgevingen van onbaatzuchtige Fransche vrienden, die de Schr. den Perzen toewenscht, kunnen dezen laatsten dan ook slechts baten, voor zoover zij op solide kennis der feiten berusten.

Overigens zijn hier vele, niet binnen ieders bereik liggende gegevens bijeengebracht. Een nette, duidelijke kaart aan het slot verhoogt de waarde van het werk.

Leiden. Th. W. Juynboll.

J. G. R. Acquoy, Handleiding tot de kerkgeschiedvorsching en kerkgeschiedschrijving. Tweede herz. en verm. druk, door **Dr. F. Pijper.** 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1910. (Pr. *f* 2.25).

Het nuttige boek van den nauwkeurigen geschiedvorscher was al spoedig uitverkocht en een nieuwe uitgave dringend noodig. Die uitgave is thans na 16 jaar verschenen. Natuurlijk was er veel bij te voegen aan aanteekeningen over sedert verschenen bronnen en verdere literatuur. Daarvoor is behoorlijk gezorgd, met bijvoeging van enkele nieuwe rubrieken, waarop in het oorspronkelijke niet gelet was. Zoo is de nieuwe uitgave een welkome gebeurtenis voor ieder, die zich met geschiedkundigen arbeid bezig houdt. Want niet alleen de kerkhistoricus, ook de geschiedkundige in het algemeen zal met vrucht gebruik kunnen maken van menigen hier gegeven wenk, van menige hier gegeven aanwijzing.

De methode van Acquoy heeft ook hare schaduwzijde. Op menige bladzijde vraagt men zich af, of dit en dat nu niet al te minutieus behandeld wordt, of deze of gene opmerking nu niet ter zijde gelaten had kunnen worden; vgl. b.v. blz. 119 over „het kritiseeren", blz. 131 vlg. over het „combineeren", blz. 169 vlg. over de „inrichting van geschiedkundige werken", met de aanwijzingen over titel, voorrede, aanteekeningen enz. Het is waar, er zijn soms onnoozelen, wien men moet zeggen, hoe zij moeten doen om zonder levensgevaar den neus te snuiten. Aan den anderen kant echter kweekt men op deze wijze een pietluttige nauwkeurigheid, die b.v. een spreker ertoe brengt in zijn rede precies bladzijde en regel van boven of van onderen gerekend op te geven van het citaat, dat hij zich veroorlooft. Men kan ook te veel van het goede hebben.

Leiden. P. J. Blok.

La Découverte de la Loi sous le Roi Josias. Une interprétation égyptienne d'un texte biblique par **Édouard Naville.** (Extrait des Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Tome XXXVIII, 2e partie). Paris, Klincksieck. 1910. (Pr. fr. 1.70).

De Egyptische uitlegging van een Bijbeltekst, hierboven genoemd, ontleent Naville aan de gevonden recensies of ook wel résumé's van het zoogenaamde „Doodenboek", ontdekt „onder de voeten", d. w. z. onder het beeld, van de godheid of onder de muren van den tempel aan haar gewijd. Naville tracht aan te toonen, dat deze documenten daar òf bij den bouw des tempels òf bij een herstelling der muren gelegd zijn en blijkbaar van oude dagteekening zijn.

Te recht merkt hij op, dat, sinds de opgravingen in Palaestina ons zooveel verwantschap hebben doen zien met Egyptische gebruiken in zake de [volks]religie, er alle aanleiding bestaat iets dergelijks ook in Israëls geschiedenis te verwachten. Hij verzet zich dan ook krachtig tegen de meening o. a. van Kuenen, Wellhausen, Cheyne, dat we bij de vondst van het wetboek in den tempel van Jeruzalem tijdens Jozia (2 Kon. 22 : 3 en 2 Kron. 34 : 8) aan *pia fraus* zouden te denken hebben. Volgens Naville hebben we deze berichten voor geloofwaardig te houden. Het gevonden wetboek, dat de opperpriester Hilkia niet eens lezen kon — dit leidt hij uit de woorden van 't bericht af — was in spijkerschrift geschreven. Zoo was ook de Wet der Tien Geboden oorspronkelijk geschreven, gelijk Exod. 32 : 16 onderstelt, als het zegt, dat God die Wet met Zijn eigen vingeren gegraveerd heeft, d. w. z. het was in heilig schrift geschreven, aldus genoemd in tegenstelling met menschenschrift (Jez. 8 : 1).

Wanneer was die in Jozia's dagen gevonden Wet onder de muren begraven? Natuurlijk, zegt Naville, toen de tempel gebouwd is, door Salomo. Dit plechtig oogenblik, op Egyptische monumenten vaak afgebeeld, wordt in 't verhaal van den tempelbouw wel niet vermeld, maar daarom kan de handeling toch wel plaats gehad hebben. En zeker met Salomo, door de nadere aanraking met de Feniciërs, komt ook 't Fenicische schrift langzamerhand in gebruik.

Sinds den ouden historisch-kritischen Kerkvader Hieronymus denken alle critici bij het gevonden wetboek aan 't boek Deuteronomium, en de meesten aan Cap. 12—26, waarin de wetten van dit boek vervat zijn. Maar dan is Deut. 12—26 ook ouder dan de 7e eeuw, en was het in Salomo's dagen reeds als een echt Mozaïsch gedenkstuk, in spijkerschrift geschreven, erkend.

Naville meent, en ik geloof terecht, dat tot dusverre de kritiek des Ouden Verbonds zeer dikwijls te eenzijdig litterarisch beoefend is. En gelijk sedert de opgravingen van Schliemann de Homerus-kritiek van karakter veranderd is, zoo zal door de jongste archaeologische ontdekkingen in Palaestina, met die in Egypte vergeleken, ook het historisch-kritisch onderzoek der geschriften des Ouden Verbonds nog menige belangrijke wijziging moeten ondergaan.

Zoo in 't voorbijgaan heb ik een enkele maal mijn instemming met Naville's bedoelingen niet willen verhelen. Steeds heb ik dan ook de onderstelling van een *pia fraus* bij de verklaring van 2 Kon. 22 krachtig bestreden. Zelfs het voortgezette litterarisch-kritisch onderzoek der latere jaren naar het ontstaan van Deuteronomium dringt reeds daartoe. En dat het „realistisch" zoowel als het „archaeologisch" element bij dat onderzoek meer tot hun recht moeten komen, staat sinds overlang bij mij vast. Ik geloof, dat men vaak veel te lichtvaardig de goede trouw der traditie verdacht heeft gemaakt, ook al trachtte men dan om het verschil in „beschaving en ontwikkeling" dat kwaad der antieken met den mantel der liefde te bedekken.

Het verschijnen dezer studie van den Egyptoloog juich ik dan ook oprecht toe. Maar ik kan mij toch niet vereenigen met zijn conclusie: de in 621 gevonden Wet was van Mozes' eigen hand, en door Salomo onder de muren ingemetseld. Naast het „archaeologisch" element moet nog veel meer het „realistisch-historische" tot gelding gebracht worden.

Er zijn ten eerste nog andere mogelijkheden. Het wetboek kan ingemetseld zijn onder Joas, die den tempel herstelde, twee eeuwen vroeger; het kan een wet zijn, die slechts een deel van Deut. 12—26 uitmaakt, b.v. dit gedeelte, waarin Israël steeds in den singularis wordt toegesproken. Het kan ook zijn, dat die oorspronkelijke kern na Joas is weggeborgen, bij een reparatie van den tempel, waarvan wij niet weten, omdat onze berichten daarover zwijgen, evenals over hetgeen Salomo volgens Naville bij den tempelbouw zou gedaan hebben.

De belangrijke studie in bizonderheden te bespreken zou in een theologisch tijdschrift moeten geschieden. Genoeg echter om de beteekenis er van in 't licht te stellen. Ik zou alles kunnen samenvatten in dit oordeel: het archaeologische argument, dat slechts mogelijkheden aan de hand doet, is hier te eenzijdig en ten koste van het litterarisch-kritische en historische gehanteerd. De inhoud vooral van de Deuteronomische wet maakt het onmogelijk haar tot de dagen van Salomo, laat staan tot die van Mozes te doen opklimmen. De vergelijking met de (oudere, grootendeels parallele) wet van 't Verbondsboek (Ex. 20 : 23—23 : 33) en met de geschiedenis van Israël leert dit overvloedig en duidelijk.

Leiden. G. Wildeboer.

M. Croiset, Observations sur la légende primitive d'Ulysse. (Extrait des Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Tome XXXVIII, 2e partie). Paris, Klincksieck. 1910. (Pr. fr. 2).

Bijna de helft van de ruim 40 quarto paginaas groote studie wordt ingenomen door het eerste hoofdstuk: Les Képhallènes et l'Archipel Képhallénien. Hiervan is weer het grootste deel gewijd aan een poging om de Homerische eilanden die „'t rijk van Odusseus" vormen te identificeeren met de bekende vier Ionische eilanden. Anders dan Dörpfeld gaat Croiset uit van den scheepskatalogus en vat daar Neriton op als berg op Ithaka wat ik nog zoo onwaarschijnlijk niet vind, al is 't niet te ontkennen, dat de dichter van den katalogus andere voorstellingen heeft gehad dan die van Odussee 9. 21—27. Volgens de Odussee voert Laërtes oorlog met de Kephallenen op 't vasteland, waar Odusseus bezittingen heeft. In den Katalogus is hij reeds hun hertog, maar Douli-

chion dat in de Odussee hoort tot de eilanden die belangstellen in de verweduwde vrouw van Odusseus is daar verbonden met de Echinaden. Croisets beschouwingen over den relatieven ouderdom van die episoden lijken me niet doeltreffend, maar zonder twijfel heeft hij gelijk als hij aanneemt, dat de gedichten waar Odusseus de heerscher of hertog der Kephallenen is, bestemd waren om voorgedragen te worden voor Kephallenen die aldus deel kregen aan de roemrijke daden van den overouden in oudere epen gevierden heros. Dus is de overlevering in 't Westen ontstaan en is 't niet dwaas zich bezig te houden met 't vaststellen van de identiteit der eilanden. Doulichion wordt dan gelijkgesteld met Kephallenia, Daskalio verworpen als Asteris, ἀκτὴ ἠπείροιο voor 't Acarnanisch schiereiland verklaard, Leukas als eiland erkend maar met Same geidentificeerd. Behalve wat dit laatste betreft, wordt dus Dörpfeld gevolgd. Het zwakke punt in diens verklaring, 't woord χθαμαλή, wordt verworpen, maar — en dat is erger — ook diens opvatting van de woorden: πανυπερτάτη πρὸς ζόφον. Gelukkig acht Croiset zich niet gerechtigd over te gaan tot de athetese van voor zijn verklaringen hinderlijke verzen. De consequentie zal waarschijnlijk Croiset ook wel leiden tot het aannemen van de overige meeningen van Dörpfeld. Deze en Partsch hebben hier den weg gewezen.

In hoofdstuk II, Les premiers rois d'Ithaque, les ancètres d'Ulysse wordt gewezen op 't schemerachtige der figuren Laertes en Arkeisios. Is het abrupte van Odusseus' optreden en 't ontbreken van een dynastie te verklaren uit 't bestaan van een Kephalleensche traditie die een zoo natuurlijke verbinding van Odusseus met „une des grandes lignées heroiques" verbood, zooals Schr. meent of uit de voorgeschiedenis der Ionische eilanden zelve?

Hoofdstuk III behandelt la plus ancienne légende d'Ulysse d'après l'Iliade. In de Ilias is Odusseus een bekend en dus in oudere epen reeds behandeld persoon. Onder zijn epitheta zoekt men echter πολύτλας vergeefs. Als „héros souffrant" is hij nog niet bekend. Maar er was geen aanleiding hem zoo te noemen al zou 't niet onmogelijk geweest zijn, hem als zoodanig te karakteriseeren „dans quelque epithète traditionnelle" en bovendien is 't de vraag, of πολύτλας wel geheel juist als souffrant wordt weergegeven. De bijvormen Ὀλίξης en Οὐλιξεύς doen vermoeden, dat men 't Westen heeft te beschouwen als het stamland van de oudste legende en op 'tzelfde wijzen de veelvuldige betrekkingen van de Ionische eilanden met de westelijk gelegen landen.

Het zeer schematische Hoofdstuk IV, développement de la légende d'Ulysse entre l'Iliade et l'Odyssée constateert, dat de Odussee moet worden opgevat als een deel van den cyclus der nosten en dat vele verhalen die waarschijnlijk ontstaan zijn na de voltooiing der Ilias bekend zijn in de Odussee. Hiertoe behoort de ontwikkeling van het karakter van Odusseus tot den geslepen held die gelijken tred houdt met die van Athena, van nu aan zijn beschermgodin. Dan behandelt Schr. de legende van Penelope en den vrijermoord. De legende van de weefster had oorspronkelijk misschien niets gemeen met de vrouw van Odusseus en het absurde verhaal van het lijkkleed kon in het gedicht slechts als episode dienst doen; de karakteriseering van Penelope als „la tisseuse par excellence" is volkomen willekeurig. Het vrijerverhaal is weer later dan de nostos en kan niet het onderwerp geweest zijn van een afzonderlijk epos, al stamt het misschien uit een mythe of volksverhaal.

De conclusies worden aan 't eind kort saamgevat. Dat de Odusseus legende is ontstaan in 't Westen neem ik gaarne aan maar dat ze zich eerst après l'achèvement de l'Iliade" heeft ontwikkeld is geheel niet bewezen. Dat onze Odussee daarna is voltooid, is geheel iets anders. Dit kan geschied zijn, nadat de Westersche heros was ingelijfd onder de Troja-vaarders.

Zwolle. E. van Hille.

Jos. Reiners, Der Nominalismus in der Frühscholastik. Ein Beitrag zur Geschichte der Universalienfrage im Mittelalter. Nebst einer neuen Textausgabe des Briefes Roscelins an Abälard. (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalters, hrsg. von **Cl. Bäumker**, VIII, 5). Münster, Aschendorff. 1910. (Pr. M. 2.75).

Onze kennis betreffende de ontwikkeling van het nominalisme in de vroege middeneeuwen is tot nog toe uiterst gebrekkig. Het beste daarover vindt men in de nieuwste bewerking van Ueberweg-Heinze's Grundriss, Bd. II. Op sommige punten brengt ons nu de bovengenoemde studie van Reiners verder. Zij vertoont al de kenmerken van de goede historische school waaruit ze voortkomt, projekteert dus niet opvattingen van de dertiende eeuw in de elfde of negende terug, maar tracht de overwegingen waaruit de oudste vorm van middeneeuwsch nominalisme is ontstaan in de antieke traditie te vinden. Ten gevolge van het onvolledige der overlevering blijft de voorstelling van den schrijver altijd eenigszins onzeker, maar zijn verklaring is toch veel waarschijnlijker dan de tot dusver meest gangbare.

De logika van Boëthius is het uitgangspunt, d. w. z. zijn kommentaren in categorias en de interpretatione van Aristoteles. Nu is, onder stoïcijnschen invloed, deze logika hoofdzakelijk een formeele of woordlogika, die meer handelt over woorden en zinnen dan over begrippen en oordeelen, laat staan van werkelijke kennis der dingen. Zoo wordt dan in categorias de vraag opgeworpen of Aristoteles daar over woorden (*voces* of *sermones*) dan wel over dingen (*res*) spreekt. Op dezelfde wijze vraagt men of Porphyrios in zijn Isagoge over vijf dingen dan wel over vijf woorden handelt. Over deze vragen loopt de diskussie van de negende en tiende eeuw: behandelt de logika dingen of woorden? Dat de genera en species tegelijk èn als *res* èn als *voces* bestaan, betwijfelde men niet.

Dit alles is natuurlijk min of meer hypothetisch, maar toch waarschijnlijk. Met meer zekerheid kan — dunkt me — Reiners aantoonen dat het eigenlijk nominalisme eerst begint in de elfde eeuw (met Roscelinus of liever diens leermeester Johannes). Dit leert dat de genera en species geen *res* zijn maar slechts *voces*. Van dit nominalisme is de leer van Abälard een rationeeler vorm. Deze beweert dat de genera en species wel geen *res* zijn maar toch iets meer dan enkel voces of flatus vocis, nl. *sermones* of *nomina*, d. w. z. woorden met een

beteekenis. In dezen zin is Abälard nominalist. Een woord met een beteekenis (significatio) is nog niet hetzelfde als begrip (conceptus) en terecht keurt daarom Reiners het af, hem conceptualist te noemen.

Hiermee zij dit boekje en tevens de serie Beiträge, waarin het verschenen is, belangstellenden in de ontwikkeling van het middeneeuwsche denken aanbevolen.

Amsterdam. T. J. de Boer.

D. Dr. A. Freybe, Der deutsche Volksaberglaube in seinem Verhältnis zum Christentum und im Unterschiede von der Zauberei. Gotha, F. A. Perthes. 1910. (Pr. M. 3.60).

In dit werkje wordt getracht een grenslijn te trekken tusschen geloof, volksgeloof, bijgeloof, tooverij enz. Dat F. in allen deele hierin is geslaagd, zou ik niet durven beweren. Trouwens in vele gevallen is zulke afbakening een zeer doornige taak. Maar het is reeds een niet te onderschatten verdienste, op het feitelijk bestaan van een onderscheid te wijzen, en niet, als naar gewoonte, dergelijke begrippen over één kam te scheren, of zelfs met Alexander Tille uitdrukkelijk te verklaren: „Die moderne Volkskunde thäte besser, den einseitigen Ausdruck „ „Aberglauben" " ganz zu meiden. Ein sachlicher Unterschied zwischen Volksglauben und Kirchenglauben gibt es nicht". Verdienstelijk acht ik ook schrijvers pogen, het bijgeloof dienstbaar te maken aan de pastoraal. Immers het bijgeloof is een gebrekkige godsvereering, die ten goede te leiden is. Het *veronderstelt* het geloof aan hoogere machten: „und wenn solcher Glaube auch in der Form oft genug unverständlich, ja verzerrt als Aberglaube auftritt, so ruht doch hinter diesem Aberglauben eine ferne dunkle Ahnung uralter heiliger göttlicher Wahrheiten, eine Ahnung der Wunder, die für die menschliche Vernuft unfassbar sind" (bl. 3). En elders: „Der Aberglaube .... ist nicht Verneinung und Abwesenheit alles Glaubens, sondern vielmehr immer noch eine gewisse Zuversicht dessen, was man hofft, also immer noch Glaube, aber freilich irrender Glaube, indem er sich nicht nur auf die göttliche Offenbarung, sondern daneben auch auf Reste heidnischer Religion gründet" (bl. 6). Dit „Reste heidnischer Religion" dienen wij echter goed te verstaan. Bedrieg ik mij niet, dan staat F. veel te sterk onder den invloed van Grimm. Het heidendom toch, dat nog thans in het bijgeloof schuilt, is niet slechts een overblijfsel van vroegere godsvereering, maar tevens een telkens opnieuw uitbottende natuurkultus, die waarschijnlijk eveneens de hoofdbron was van het polytheïsme van eertijds. Wat ik inderdaad in dit werkje mis, is diepte, voldoende wetenschappelijke kennis van folklore en linguïstiek. Oòk van linguïstiek. Want het gaat niet door den beugel, b.v. een hoogst problematische verwantschap als die van „bloed" met „bloeien" zoo maar dogmatisch op te stellen (bl. 127). Ook waar schrijver in het volksgeloof een vasthouden aan de oudkerkelijke χαρίσματα ziet (bl. 105 vlg.), sta ik niet aan zijn zijde. Wat eindelijk betreft de konklusie: „So hat die Ethik samt der Homeletik und Katechetik den Volksglauben in jeder Weise zu beachten, ja, *wenn sie wirklich neues Leben schaffen will*, sich an ihn in sehr specieller Weise anzuschliessen, seine Ideengänge zu verfolgen und zu verstehen und mit dem untrüglichen Massstabe des Wortes der Offenbarung zu korrigieren, zu vertiefen und zu verwerten" (bl. 188), — hierin zag ik gaarne de door mij gekursiveerde woorden geschrapt. Men bevordert een goede zaak niet door overdrijving.

Aan realia, voorbeelden, feitenkennis bevat dit geschrift veel merkwaardigs. Sommige historische processen zijn met helder oordeel verklaard. In alle geval is deze met zooveel piëteit geschreven bijdrage de kennismaking overwaard.

Utrecht. Jos. Schrijnen.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering der Letterk. Afd., gehouden op 10 April l.l., werd door den heer d'Aulnis de Bourouill voorgedragen een *Levensbericht van wijlen den heer N. G. Pierson.*

De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde hield op 7 April l.l. een vergadering, waarin de heer Mr. J. H. Abendanon sprak over *Het onderwijs in Ned.-Indië in den Compagniestijd.* De inhoud van die rede zal elders openbaar gemaakt worden. Wij kunnen mededeelen, dat in dien tijd alleen sprake kon zijn van onderwijs te Batavia en in de naaste omgeving daarvan, alsook op de Molukken; dat het onderwijs in nauw verband stond met de Gereformeerde Kerk; dat ook proeven werden genomen met andere scholen dan die voor het lager onderwijs, maar zonder goed gevolg; dat de spreker ook bijzonderheden gaf over den werkkring en de maatschappelijke positie der predikanten, en evenzoo over sporen van het verblijf der Portugeezen. — Belangstellende opmerkingen werden gemaakt door de heeren Knappert, Bussemaker, Kesper, Kramp, Speyer.

Het Historisch Genootschap te Utrecht hield op 1 April l.l. een algemeene vergadering, waarin de heer Prof. H. Pirenne een voordracht hield (in het Fransch) over *De regeering van Albert en Isabella in België.* De tijd van dat bestuur is nog niet genoegzaam tot in bijzonderheden bestudeerd, en toch is hij in de geschiedenis der Nederlanden van groot belang, omdat juist toen voorgoed het Noorden gescheiden is van het Zuiden, dat van toen af een der meest catholieke landen van Europa is geworden. Die opvatting werd vervolgens door den spreker toegelicht. Daarna sprak de heer Prof. Dr. J. Huizinga over *Het nationaal besef bij de geschiedschrijvers van het huis Bourgondië.* Hij betoogde hoe langzamerhand de loyale gevoelens jegens Frankrijk overgaan in een soort van Bourgondisch nationalisme, dat men uit meer primitieve gevoelens — gehechtheid aan een heer en zijn partij — moet verklaren. — Beide voordrachten gaven aanleiding tot belangstellende vragen en opmerkingen.

Van de *Archives de la Maison d'Oranje-Nassau,* in drie nieuwe serieën voortgezet door de heeren Krämer en Bussemaker, verscheen (Leyde, Sijthoff, 1910) onlangs het eerste deel der vijfde serie, die den tijd van Willem V zal omvatten. Dit eerste deel loopt van 1766 tot 1779 en bevat 482 brieven uit de archieven van den Prins. Bij de kolossale menigte van bescheiden, in die verzamelingen bewaard, moest een keuze, zij het dan een ruime keuze, worden gedaan; de heer Krämer, die deze serie voor zijne rekening nam, deed deze niet gemakkelijke keuze en voorzag het

geheel van eene inleiding en aanteekeningen, zich houdend aan het eenmaal aangenomen stelsel, op welks bezwaren wij hier meer dan eens hebben gewezen. De verdediging van dit stelsel aan het slot van de inleiding (p. XX en XXI) schijnt ons niet boven alle bedenking verheven. Het geven van de „indications indispensables" is niet het hoogste wat men van een uitgever eischen kan, en men kon, ook zonder te behooren tot de „écoliers" of de „paresseux", waarvan de uitgever met lichten spot spreekt, wat meer verlangen. Ook is het wel wat heel „naïef" de vroeger besproken overmaat van drukfouten eenvoudig te verklaren als „fautes grammaticales et négligences du style des auteurs", die dan in de door den heer Bussemaker uitgegeven brieven zooveel beter voor een en ander gezorgd zouden hebben, blijkbaar om dezen niet te zeer aan opmerkingen van dien aard bloot te stellen. Beleefde achttiende-eeuwers toch!

Omtrent de hier uitgegeven stukken zelf kan wederom niet anders getuigd worden dan dat zij een verzameling bronnen van den eersten rang uitmaken, zooals te verwachten is van brieven en aanteekeningen van Brunswijk, Bentinck, Steyn, Van Bleiswijk, Fagel, van den Prins zelven enz.

P. J. B.

Onder den titel *Onze gevaarlike spelling* heeft de heer Prof. Hesseling een opstel uitgegeven van 16 bladzijden (bij S. C. van Doesburgh te Leiden; Pr. *f* 0.15). Aanleiding daartoe was een artikel in *De Gids* van den heer C. Scharten (Febr. 1911). De heer Hesseling betoogt de onjuistheid van het gevoelen, dat het gebruik der vereenvoudigde spelling het gebruik van een platte taal ten gevolge *moet* hebben. Ook wij meenen dat dit gevoelen grootendeels als een misverstand moet worden beschouwd, en dat de heer H. de vereenvoudigde spelling met veel tact en veel kennis van zaken heeft verdedigd. Misschien is het misverstand zóó te verklaren, dat sommige anderen, die in hun geschriften voor die spelling hebben geijverd, in wellevendheid niet met den heer H. gelijkstonden. Ook wie zich niet van de nieuwe spelling wenscht te bedienen, zal het opstel van den heer H. met niet minder genoegen lezen dan dat van den heer S.

A. K.

Het negende *Jahresbericht der Gutenberg Gesellschaft* geeft behalve de gewone verslagen een stuk van dr. Karl Schottenloher, *Die liturgischen Druckdenkmäler in ihrer Blütezeit.*

Van Lindner's goedgeschreven en verstandig ingerichte *Weltgeschichte* verscheen thans reeds het zevende deel, behandelend de koloniale geschiedenis der 18de eeuw, die van Europa tegen het einde der eeuw, de Fransche Revolutie en Napoleon, alles in goed samenvattenden vorm en met volledige beheersching van de zeer omvangrijke en inhoudrijke stof. Wie de resultaten der nieuwere geschiedvorsching in wetenschappelijken en toch aangenaam leesbaren samenhang wil lezen, kan niet beter doen dan deze wereldgeschiedenis als leiddraad te gebruiken; de literatuur op het einde van ieder deel geeft aanleiding tot het uitwerken van menig onderdeel.

P. J. B.

De beroemde letterkundige en dramaturg Heinrich Laube, die de geschiedenis van het Duitsche Parlement van 1848-9 medemaakte, verzamelde tijdens de zittingen dier instellingen allerlei materiaal voor die geschiedenis, dat hij ten slotte verwerkte in een 1849 verschenen boek „Das erste deutsche Parlament". Dit boek geeft de indrukken weder van een aanhanger der middenpartij in die veelbesproken en veelgesmade vergadering. Dr. Alb. Hänel te Kiel gaf er thans een nieuwe uitgave van als historisch materiaal voor de kennis van dezen veelbewogen tijd, en historisch materiaal in goeden letterkundigen vorm onder den frisschen indruk der gebeurtenissen (Leipzig, Max Hesse, 3 Bde in één deel, 1910).

De Vicomte de Guichen, oud-diplomaat, verzamelde onder den titel: *Crépuscule d'ancien régime* (Perrin, Paris, 1909) eenige studiën over den laatsten tijd van Louis XIV en de 18de eeuw. De verzameling bevat stukken over het bombardement van Genua, over Jean Cavalier, over Parijsche zeden tijdens den Regent, over Frankrijk op het einde van den Zevenjarigen oorlog en over het verblijf van Franklin te Parijs (1776). Het met drie portretten (den Regent, De Villars en Franklin) versierde boekje laat zich aangenaam lezen en geeft blijk van zorgvuldige studie der oorzaken van het verval van het „ancien régime".

Van de firma Teubner te Leipzig ontving de redactie een exemplaar van het gedenkboek, dat deze firma bij haar honderdjarig bestaan heeft uitgegeven. Het bevat een uitvoerige geschiedenis van wat zij sinds 1811 tot nu toe heeft ondernomen. Daarbij was gevoegd een catalogus van de voornaamste uitgaven. De stichter, B. G. Teubner, van wien het gedenkboek een fraai portret geeft, begon als drukker, doch werd weldra ook uitgever, in het bijzonder van philologische werken; in 1850 verschenen de eerste deeltjes der *Bibliotheca Teubneriana.* Daarbij kwamen weldra zeer belangrijke werken op het gebied der Wis- en Natuurkunde. Sinds 1900 verschijnt bij deze firma de *Thesaurus linguae latinae*, en onder de meer encyclopaedische werken moet in de eerste plaats *Die Kultur der Gegenwart* genoemd worden, waarvan de omvang op 80 der welbekende deelen wordt geraamd. Voor een grooter publiek is bestemd de collectie *Aus Natur und Geisteswelt*, die nu reeds 350 deeltjes bevat, waaronder zoovele van groot nut ook voor den deskundige. Het is niet mogelijk hier allerlei andere uitgaven op te sommen; van de tijdschriften vermelden wij de door philologen zoo ijverig gelezen *Neue Jahrbücher.* De tegenwoordige firmanten, de heeren Dr. A. Ackermann, Dr. A. Giesecke en K. Giesecke, hebben aan hunne zaken een uitbreiding gegeven die het hun mogelijk maakt hunne uitgaven zeer ruim te verspreiden, en ook onze Redactie is daardoor in de gelegenheid haar lezers van vele dier werken een verslag aan te bieden. Er kan maar één gevoelen zijn over de diensten die de firma Teubner steeds voortgaat aan de wetenschap te bewijzen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN

Indogermanische Forschungen, XXVIII, 3: W. Wundt, Sprachwissenschaft und Völkerpsychologie. — E. Fraenkel, Grammatisches und Syntaktisches. — E. Rodenbusch, Präsentia in perfektischer Bedeutung. — K. Brugmann, Wortgeschichtliche Miszellen. — E. Hermann, Die Länge geschlossener Endsilbe im Griechischen. — E. Schwyzer, Haplologie im Satzzusammenhang. — **Anzeiger**, 1.

Rivista di Filologia e di Istruzione Classica, XXXIX, 1: G. Cardinali, Lo Pseudo-Filippo. — C. Lanzani, Il console „suffectus" L. Valerio Flacco e la guerra mitridatica. — G. Funaioli, Su Giuliano Toletano. — G. Costa, Il prenome Numerio nella gente Fabia. — Recensioni. — Note bibliografiche.

Revue Archéologique, 1910, Novembre-Décembre: S. Reinach, Jean VI Paléologue et Hubert van Eyck. — T.-E. Peet, Les origines du premier âge du fer en Italie. — Variétés; 1911, Janvier-Février: M. A. Hincks, Le Kordax dans le culte de Dionysos. — L.-Ch. Watelin, Les Nuraghes de Sardaigne. — L. Joulin, Les âges protohistoriques dans le sud de la France et dans la péninsule his-

panique. — P. Tannery, Sur le spondiasme dans l'ancienne musique grecque. — G. Chenet, Graffites et estampilles d'Avocourt et des Allieux. — G. Welter, Notes de mythologie romaine. — F. de Mély, Signatures de primitifs. — H. Beuchat, Les manuscrits indigènes de l'ancien Mexique. — D. Viollier, A propos de „l'épée de Brennus". — Variétés.

Mitteilungen des kais. deutsch. archäol. Inst., Athen. Abt., XXXV, 4: W. Dörpfeld und H. Hepding, Die Arbeiten zu Pergamon 1908-9; XXXVI, 1: Th. Sausiuc, Zum Ehrendekret von Andros IG. XII, 5,714. — A. Frickenhaus u. W. Müller, Aus der Argolis. — W. Dörpfeld, Zu den Bauwerken Athens. — A. von Premerstein, Athenischer Ehrenbeschluss für einen Grosskaufmann. — W. Dörpfeld, Gesimse und Wandmalereien. — M. Schede, Inschriften aus Kleinasien. — G. Lippold, Τριτοπατρεῖς. — P. Schazmann, Bankfüsse in Pergamon.

Bulletin de Correspondance hellénique, 1910, Août-Décembre: N. Chaviaras, Ἐπιγραφαὶ Κνιδίας χερσονήσου. — Th. Reinach, Note sur une inscription de Délos. — A.-J. Reinach, La frise du monument de Paul-Émile à Delphes. — Ch. Dugas, Sarcophages de Clazomène. — G. Leroux, Le Guerrier de Délos. — F. Courby, Sur quelques termes d'architecture qui se rencontrent dans les inscriptions de Délos. — J. Kromayer, Sellasia. — Ch. Picard, Le sculpteur Agasias d'Éphèse à Délos

Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik, XXVII-XXVIII, 3: E. Pfuhl, Die griechische Malerei. — G. Brandes, Jeanne d'Arc in Dichtung und Geschichte. — R. M. Meyer, Der Kanon der deutschen Klassiker. — M. Schneidewin, E. von Hartmanns System der Philosophie im Grundriss. — Anzeigen und Mitteilungen.

In het paedagog. gedeelte: W. Knögel, Moderne Probleme in Tacitus' Gespräch über die Redner. — M. Preitz, Die Dichtung der Befreiungskriege in der höheren Schule. — H. Lamer, Sonderschulen für hervorragend Befähigte. — Anzeigen und Mitteilungen.

Leuvensche Bijdragen, IX, 2: L. Grootaers, Het Dialect van Tongeren (slot). — J. Salsmans S. J., Klank en Rhythmus in Vondel's Lucifer. — J. Dupont, Het Dialect van Bree. — A. Stracke S. J., Iets over de punctuatie in Middelnederlandsche dichtwerken.

Zeitschrift für deutsche Wortforschung, XIII, 1: A. Götze, *Evangelisch*. — J. Walz, *Ätherisch*; *Myriade*; *Ausland*. — R. Hofmann, Beiträge zum deutschen Wörterbuch aus Justus Mösers Schriften. — E. Reichel, *Anziehend* und *Einnehmend*. — K. Plenio, Zu *Zeitschr*. XII, 222. — B. Strauss, Zu *„kebsweyb"*, *Zeitschr*. XI, 275 u. 285. — W van Helten, Zur Etymologie voor *waila, wela, wola* etc. — Bücherschau. — A. Engler, Berichtigung. — F. Kluge, Wilhelm Wilmanns.

Bijdragen en Mededeelingen Hist. Gen., Dl. XXXII: Van Gelder, Gegevens betreffende de haringvisscherij, einde 16de eeuw. — Brom, Pallavicino over Holland 1676. — Eysten, Verhaal van majoor Benthien (1797-1825). — Kleyntjens, De plooierij in 1702. — Hulshof, Oorkonden in de Archives Nationales. — Brom, Dijkaflaat voor Karel V 1515-8.

Oud-Holland, XXIX, 1: Hotz, Over afbeeldingen van Persepolis en Palmyra door Nederlanders. — Bredius, Verdere bijdragen over Rembrandts broeders en zuster. — Hoogewerff, De beide Willems van Nieuwlandt. — Bredius, Iets over oude copieën.

Bulletin Oudheidk. Bond, IV, 1: Scheurleer, De Dompierre de Chaufepié. — Beets, Ontleeningen. — S. Muller Fz., Bourgondische deviezen. — Enschedé, Orgelbouw en oude orgels. — Martin, Een valsche Dou, enz.

Revue Historique, CVI, 2: Bloch, La plèbe romaine, I. — Saulnier, Le mariage de Henri IV et de Gabrielle d'Estrées. — Halphen, Le capitulaire de Quierzy. — Griselle, Louis XIII et sa mère (slot). — Valentin, Un vagabond littéraire. — Sée, L'oeuvre de la Commission des documents économiques de la Révolution. — Bulletin historique (Antiquités latines; France: ép. franque et des Capétiens directs; L'Église au moyen âge. — Allemagne).

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bastiaanse, Kollewijn's stelsel: Tijdsp. 1911, April (G. C.).

De Boer, Chrétien de Troyes, Philomena: Rev. Crit. 1911, n°. 12 (E. Faral).

Fredericq, Rekeningen en andere stukken van den Pauselijken aflaathandel: D.Ltztg. 1911, n°. 15 (A. Gottlob).

Gallée, Altsächs. Gramm.²: Zeitschr. f. d. österr. Gymn. LXII, 1 (A. Eichler).

Hitopadeça vert. d. van der Waals: Onze Eeuw 1911 April (Speyer).

Kossmann, Das niederl. Faustspiel des 17. Jhrh.: D.Ltztg. 1911, n°. 14 (J. A. Worp); Germ.-Rom. Monatsschr. 1911, April (R. Petsch).

W. E. J. Kuiper, De Lysidis dialogi origine, tempore, consilio: Berl. phil. Woch. 1911, n°. 8 (Raeder); D.Ltztg. 1911, n°. 13 (W. Nestle).

Leendertz, Leven van Vondel: Leuv. Bijdr. IX, 2 (J. Salsmans).

De Savornin Lohman, Bestuursinrichting van Utrecht: Onze Eeuw 1911, April (Blok).

Prick van Wely, Hulpwoordenboek: Onze Eeuw 1911, April (Kielstra).

Wielenga, Soembaneesche Spraakkunst: Journ. of the Royal Asiat. Soc. 1911, April (C. O. Blagden).

PERSONALIA.

Benoemd: tot tijdelijke leerares in de Aardrijkskunde aan de middelbare school v. m. te Arnhem mej. J. B. Bruyn; definitief tot leerares in het Duitsch aan het Gymnasium te Assen mej. M. J. Freie; tot leeraar in het Nederlandsch aan de H. B. S. te Hoorn de heer Dr. H. Bouwman; tot tijdelijke leerares in de Oude Talen aan het Gymnasium te Doetinchem mej. Dr. Boer; tot leeraar in het Nederlandsch aan het Gymnasium en de H. B. S. te Sneek de heer P. Sipma; tot tijdelijke leerares in het Fransch aan de H. B. S. te Sneek mej. Tigler Wybrandi; met 1 Sept. tot leerares in het Duitsch aan eene H. B. S. v. m. te Amsterdam mej. J. Oosting; aan de nieuwe middelbare meisjesschool te Amsterdam tot leerares in het Engelsch mej. G. Lely, tot leerares in het Fransch mej. Jeronimus; tot rector van het Gymnasium te Hengelo de heer Dr. Y. H. Rogge; tot leeraar in de Aardrijkskunde aan de H. B. S. te Schiedam de heer J. Keuning; tot conrector van het Gymnasium te Zwolle de heer Dr. A. C. Dornheck Busscher.

Eervol ontslag verleend op verzoek: aan den heer Dr. H. Bouwman als leeraar in het Nederlandsch aan de H. B. S. te Sappemeer; met 6 Mei aan den heer G. Leffertstra als leeraar in het Nederlandsch aan het Gymnasium en de H. B. S. te Sneek; aan den heer R. C. Herckenrath als leeraar in het Fransch aan het Gymnasium te Alkmaar.

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Zoo juist verschenen:

Dr. J. WOLTJER,

LATIJNSCHE OEFENINGEN.

DERDE DEELTJE. — TWEEDE DRUK.

Prijs . . . . *f 1,25.*

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Verschenen:

VERKLARENDE AANTEEKENINGEN

OP HET EERSTE BOEK

VAN DE

ILIAS

DOOR

Dr. M. B. MENDES DA COSTA.

Prijs f 0.90.

Een werkje op Gymnasiaal gebied dat zeker door H.H. Leeraren met belangstelling zal worden ontvangen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Verschenen bij A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te Leiden:

JAARBOEKJE

VOOR

Geschiedenis en Oudheidkunde

VAN

LEIDEN EN RIJNLAND

1911

(Achtste Jaargang).

Prijs **f 1.50.**

INHOUD: Korte kroniek van Leiden en Rijnland. — Inlichtingen omtrent enkele openbare inrichtingen en besturen. — In Memoriam: Mr. Nicolaas de Ridder (*met portret*). — Pastoor B. C. van Straelen. — Dr. L. Punt (*met portret*). — Pieter Jacob Groen. — Mr. Cornelis Fock. — J. F. L. Rietdijk. — W. Kok. — C. J. Leendertz. — Kolonel Schumann. — Mr. M. C. De Vries van Heyst (*met portret*). Ds. Johs. Drost. — Frederik Kaiser en de bouw der Nieuwe Sterrenwacht te Leiden (1860) (*met vier illustraties*) door Dr. H. G. van de Sande Bakhuyzen. — Een sollicitatie anno 1603 (*met illustratie*) door Dr. L. Knappert. — Bijdrage tot de kennis van het fabriekswezen en het maatschappelijk leven in het laatst der 18de eeuw, door L. P. — Groote sterfte te Leiden in 1669, door Mr. Dr. J. C. Overvoorde. — De Ridderhofstad „den Tol" (*met twee illustraties*), door W. M. C. Regt. — De huishouding van het voormalige gast- en proveniershuis te Noordwijk-Binnen, door J. Kloos. — Varia, door J. B. van Loenen. — Carel Gabriël Cobet, door Dr. J. J. Hartman. — De Leidsche Schutterstukken, door Mr. Dr. J. C. Overvoorde. — Schilderijen in de wachtzaal der Schutters, door J. C. O. — Sint Jeroen, door Dr. P. J. Blok. — Het oudste Reglement van het oudste Hofje binnen Leiden, door L. P. — Noordwijks dichteres E. M. Post (*met illustratie*), door J. Kloos. — Een liedje tegen de Minderbroeders, door Dr. L. Knappert. — Uit de dagen van het beleg, door Dr. Geyl.

VERKRIJGBAAR BIJ ALLE BOEKHANDELAREN.

OUD-NEDERLANDSCHE STEDEN IN HAAR ONTSTAAN, GROEI EN ONTWIKKELING,

door **Dr. H. BRUGMANS,** Hoogl. te Amsterdam en **C. H. PETERS,** Rijksbouwmeester te 's-Gravenhage. :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-:

Wordt uitgegeven in 40 afleveringen elk van 3 à 4 vel, royaal formaat. **Prijs bij inteekening 50 Cents per aflevering. Gebonden in 3 halfleeren banden à *f* 8.25 per deel.** :-: :-: :-: :-: :-:

Verschenen zijn:

DEEL I. **De Nederlandsche Stedenbouw.** De Stad als Veste, Woon- en Handelsplaats. Ruim 300 blz. met 150 afbeeldingen waarbij vele uitslaande platen.

DEEL II. **De Nederlandsche Stedenbouw.** De Stad met hare Kerken, Kloosters en Godshuizen, haar Raadhuis en verdere Openbare Gebouwen, haar Woon- en Bedrijfshuizen. Ruim 500 blz. met meer dan 300 afbeeldingen, waaronder talrijke uitslaande platen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF's UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

JUL 10 1911

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

18de Jaargang. **N°. 9.** **Juni 1911.**

Stählin, Editionstechnik (Roos).
Evans, Lang, Murray, Jevons, Myres, Warde Fowler, Die Anthropologie und die Klassiker, übers. von Hoops (Vürtheim).
Rothe, Die Ilias als Dichtung (van Leeuwen).
Draheim, Die Odyssee als Kunstwerk (van Leeuwen).
Proskauer, Das auslautende *-s* auf den lateinischen Inschriften (Sneijders de Vogel).
Schweikert, Cruquius und der Codex Divaei des Horaz (van Wageningen).
Patin, Der Aufbau der Ars Poetica des Horaz (van Wageningen).
Türkische Bibliothek, hrg. von Jacob, Bd. 12 (Houtsma).
Schröder, Ablautstudien (van Wijk).
Franck, Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche taal, 2de dr. door van Wijk (Uhlenbeck).
Van Dijk, Macbeth en de nieuwste crimineele psychologie (van Dam).
Menéndez Pidal, L'épopée castillane à travers la littérature espagnole (Davids).
Lacombe, Taine historien et sociologue (Bussemaker).
Meyhoffer, Le pasteur Josse van Laren et ses descendants (Hoog).
Stengel, Opferbräuche der Griechen (Leyds).
Diehl, Manuel d'art byzantin (Hesseling).
Leopold, Uit den tuin van Epicurus (Ovink).
Schoolboeken:
Huemer, Chrestomathie aus Platon nebst Proben aus Aristoteles (Ovink).
Schulze, Römische Elegiker (Bessem).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Redacteur-Secretaris Dr. A. Kluyver, Heerengracht 20, Leiden.

Editionstechnik. Ratschläge für die Anlage textkritischer Ausgaben von **Otto Stählin.** (Sonderabdruck aus dem zwölften Jahrgang der Neuen Jahrbücher f. d. klass. Altertum, Geschichte u. deutsche Literatur). Leipzig u. Berlin, B. G. Teubner. 1909. (Pr. M. 1.60).

Bij het bewerken van textcritische uitgaven worden dikwijls zeer afwijkende methodes gevolgd. Het is daarom met instemming te begroeten, wanneer iemand als Stählin, die zijne sporen op uitgeversgebied heeft verdiend, zijne aan de practijk ontleende wenken wil geven hoe op de beste wijze daarbij is te werk te gaan, en de inhoud van zijn werkje rechtvaardigt eene warme aanbeveling. De vragen, die zich aan eenen editor stellen, eerst bij de voorbereiding der uitgave (bestudeering der vroegere edities, opzoeken, schiften en collationeeren der handschriften, enz. enz.), dan bij den druk (titelblad, inleiding, keus der lettersoorten, textcritische teekens enz. enz.), worden één voor één nagegaan en òf beantwoord, òf, zoo een algemeene regel niet te stellen is, worden voor de oplossing in elk bijzonder geval nuttige wenken gegeven, die getuigen van groote ervaring en practischen blik. Al is natuurlijk zeer veel van wat de schrijver te berde brengt niet nieuw en reeds in menige critische uitgave in practijk gebracht, toch is het aangenaam deze dingen thans in onderling verband besproken te zien, en ook wordt op vele punten de aandacht gevestigd, die dikwijls worden verwaarloosd, bv. op de wenschelijkheid om zich te vergewissen, of niet op den uit te geven schrijver betrekking hebbende handschriftelijke collaties, aanteekeningen enz. van overleden geleerden — als voorbeeld noem ik het onuitgegeven gedeelte van Reiske's voortreffelijke Animadversiones, thans in de Kopenhaagsche bibliotheek — nog in eene of andere boekerij verscholen liggen.

Niemand, die eene textcritische uitgave denkt te bewerken, mag nalaten Stählin's opmerkingen ten ernstigste te overwegen: de uitgave zal er slechts door winnen.

Groningen. A. G. Roos.

Die Anthropologie und die Klassiker. Sechs Vorlesungen gehalten vor der Universität Oxford von **Evans, Lang, Murray, Jevons, Myres, Warde Fowler.** Uebersetzt von **Joh. Hoops.** Heidelberg, Carl Winter. 1910. (Pr. M. 5; geb. M. 6).

A. J. Evans opent de reeks met eene aardige geïllustreerde verhandeling over primitieve pictographische figuren en hare beteekenis voor den oorsprong van het letterschrift. Onderwijl verscheen van zijne hand een deel van het zeer gedetailleerde werk Scripta Minoa, waarvan dit opstel een πρόγευμα biedt. — A. Lang volgt met „Homer und die Anthropologie", doorspekt met de welbekende „Lang'sche" beweringen: weinig nieuws in vermoeienden vorm. De conjectuur op αὐτὸς γὰρ ἐφέλκεται ἄνδρα σίδηρος: αὔτως γὰρ ἐφέλκεται ἀνδράσι δῆρις, door Lang namens een vriend voorgelegd, geeft ten minste een vroolijk moment. — Murray's „Die frühzeitige griechische Epik", brengt vele merkwaardige parallelen .... om te laten zien, dat het stadium der „Urdummheit" (het woord is van Preuss) over heel de aarde heeft geheerscht. Thans is het gelijk dat der oerossen bijkans verdwenen.

Een lezenswaardig opstel, al zal niet ieder de afleiding θεός van √ thes (in πολύθεστος!!) voetstoots aannemen. — Over „Gräco-italische Magie" handelt Jevons. Wie voor Wünsch' boek geen tijd heeft, vindt hier veel belangrijks over de defixie bijeen. — Ongenietelijk vonden wij daarentegen Myres' „Herodot und die Anthropologie"; des te beter en zeer aardig ingekleed Fowlers „Lustration". Dit moet een „klassiek mensch" toch niet voorbijgaan, vooral als hij Ovidius' „pagum lustrate coloni" aan anderen wil verklaren.

Hoeveel Austausch-Professoren moeten nog het water over, voor men in Duitschland Oxford-lectures in het Engelsch lezen kan?

Rotterdam. J. Vürtheim.

Die Ilias als Dichtung von **Carl Rothe**. Paderborn, F. Schöningh. 1910. (Pr. M. 5.40).

Die Odyssee als Kunstwerk. Ein Beitrag zur Erklärung der Dichtung von **H. Draheim**. Münster, Aschendorffsche Buchhandlung. 1910. (Pr. M. 2).

La vérité est en marche.

Wat mag het voor een merkwaardige werking van gemeenschapsleven zijn, die in 1909—1910 de door enkelen reeds jaren lang verkondigde denkbeelden omtrent wording en samenstelling van Ilias en Odyssee, — ik denk inzonderheid aan Andrew Lang (Homer and the Epic, 1895; Homer and his Age, 1906), V. Terret (Homère, 1899), Carl Rothe (die Bedeutung der Widersprüche für die Homerische Frage, 1894; ook elders reeds vroeger, alsmede daarna herhaaldelijk), — in den geest van verscheiden andere philologen gelijktijdig heeft doen wortel schieten, en hen genoopt heeft aan die nieuwe, door de meesten hunner zeker niet zonder strijd verworven overtuiging ook openlijk uiting te geven? Zegge het wie het weet. Van mij zelf kan ik alleen zeggen dat ik niet door de lezing van een der genoemde werken of eenig ander produkt der nieuwere philologie, maar alleen door den gang van mijn eigen Homerus studiën tot datzelfde resultaat ben gekomen — tot mijn niet geringe verrassing. En anderen is het evenzoo gegaan. Zoo schrijft Dietrich Mülder, wiens werk over de Ilias en hare bronnen ik onlangs het genoegen had in dit tijdschrift aan te kondigen (*Museum* van Dec. 1910, 87—92), in zijne voorrede („Ostern 1910"): dat hij aan het einde van een jarenlang voortgezet onderzoek zich bewust is geworden iets ànders te hebben gevonden dan hij was gaan zoeken. Het besef dat de Ilias een welsamenhangend geheel, een kunstwerk van een groot dichter is, was hem onverwacht geworden, als rijpe vrucht zijner studiën. Overtuiging wordt niet van buiten aangebracht, maar ontstaat — langzaam veelal en ongemerkt — uit eigen zielswerking, of het is geen overtuiging die stand houdt. Niet omdat Rothe of Lang of iemand anders zeker betoog heeft geleverd, komen anderen zich bij hen aansluiten, maar omdat de tijd rijp is geworden voor juister beschouwing en de oogen van vele medeonderzoekers zijn geopend om te zien, zijn zij en anderen bij hun Homerus-studiën tot beter inzicht geraakt, en zijn zij nieuwe paden ingeslagen, — nieuwe, hoewel overoude. Het oude is weer nieuw geworden, nu het door rijper en meer omvattende kennis wordt verklaard. Het is een heroveren van prijsgegeven terrein, van verloren idealen en langen tijd onwetenschappelijk geachte voorstellingen, als thans, na meer dan een eeuw van splitsende, schiftende, oplossende Homerus-kritiek, een philoloog niet in naieve onwetendheid omtrent de aanhangig gemaakte vraagstukken, maar na geduldige en aandachtige kennisneming van de gevoerde débatten, na er wellicht zelf aan te hebben deelgenomen, uiting geeft aan zijn bewondering voor de Ilias en de Odyssee als kunstwerken, en voor den dichter — of het dichtertweetal — aan wie die meesterstukken der wereldlitteratuur zijn te danken.

Dat deed onlangs Andrew Lang opnieuw in zijn voortreffelijk geschreven, van gevoel voor poezie zoowel als van ongemeen veelzijdige zaakkennis getuigende werk over The World of Homer (de voorrede is van 9 Sept. 1910 gedateerd): dat deden Rothe in zijn boven vermeld werk over de Ilias („im August 1910" gedateerd) en Draheim in zijn gelijktijdig verschenen geschrift over de Odyssee.

De twee laatstgenoemden streven naar hetzelfde doel en langs denzelfden weg. Zij trachten beiden de samenstelling van het door hen behandelde gedicht te doen kennen door zorgvuldige ontleding van den inhoud; allerlei door geleerden van vroeger of later tijd geopperde bezwaren bespreken zij daarbij kortelijk, en komen dan doorgaans tot de gevolgtrekking dat het òf hersenschimmige bezwaren waren òf zoodanige als men tegen een dichtwerk niet mag aanvoeren. Beide boeken laten zich alleraangenaamst lezen, beide zijn uitermate geschikt om den lezer het rechte inzicht te geven in den onderlingen samenhang der deelen van het groote geheel. Beide zijn zonder hinderlijke rhetoriek of noodeloos felle polemiek geschreven, beide zijn op overzichtelijke wijze ingedeeld, beide verdienen met warmte te worden aanbevolen, in de eerste plaats aan gymnasiale kringen, waarvoor zij bepaaldelijk zijn bestemd, maar ook verder aan elk wien de oude poezie iets meer is dan een holle naam. En een eeresaluut zij hier aan Rothe gebracht, die reeds zooveel jaren heeft gestreden voor zijn overtuiging, vele jaren alléén (of ongeveer alleen) in Duitschland, en dwars tegen de heerschende meening in, auf einsamer Warte als een verloren schildwacht. Zijn uitnemend werk was inderdaad waardig aan den grijzen Vahlen als eeregave te worden opgedragen op diens tachtigsten verjaardag.

De plaatsen waar ik in de boeken van Draheim en Rothe een vraagteeken zette of een onjuistheid opmerkte, doen tot de beoordeeling van het geheel niets af; mijn bezwaren zijn dus niet belangrijk genoeg om ze hier ter sprake te brengen, waarvoor de geachte Redactie mij ook de ruimte bezwaarlijk zou kunnen afstaan.

Leiden. J. van Leeuwen Jr.

Dr. Carola Proskauer, Das auslautende -*s* auf den lateinischen Inschriften. Strassburg, Karl J. Trübner. 1910. (Pr. M. 6).

Bekend is het hoe Cicero *Orator* 48,161 spreekt van een eigenaardigheid der taal die in zijn tijd reeds „subrusticum" klonk, maar die vroeger algemeen geldig

was; deze eigenaardigheid bestond hierin dat men de *s* aan het eind van een woord vóór medeklinkers niet uitsprak, bijv. *qui est omnibu' princeps.*

Wij zien dus uit deze passage dat in het archaies Latijn de eind-*s* soms wegvalt, in het klassiek latijn daarentegen bewaard is, terwijl onder de romaanse talen het Italiaans en het Roemeens eveneens de *s* hebben laten vallen, de andere daarentegen hem behouden hebben. Schr. nu heeft zich, naar aanleiding van deze grillige verschijnselen, de volgende vragen gesteld:

1. Was de *s* vóór Cicero in bepaalde gevallen geheel weggevallen — zoals Corssen en Brugmann dat menen — en zo ja, in welke? of alleen verzwakt, zoals Seelmann en Sommer van mening zijn?

2. Welke zijn de oorzaken van dat verschijnsel?

3. Hoe moeten we verklaren dat de *s* weer in de uitspraak hersteld is?

4. Was dit herstel volledig, of bleef *s* in het vulgairlatijn zwak?

Om een antwoord op deze vragen te verkrijgen heeft Mej. P. bestudeerd het *Corpus Inscriptionum latinarum* I—XV, de verzamelingen van De Rossi, Huebner, *L'année épigraphique* 1901—1907, *Ephemeris epigraphica* I—IX, *Notizie degli Scavi* 1901—1908, *Anthologia latina* II. Ziehier wat het onderzoek van deze teksten leert.

De oudste teksten, bijv. de bekende fibula van Praeneste, bewijzen ons dat ± 600 de *s* nog volkomen vast is. Daarop is er een periode gevolgd waarin, blijkens de inscripties de *s* wegvalt en wel vooral na *ŏ* voorafgegaan door een klinker, maar ± 200 werd de *s* weer vast (dus vóór Lucilius, zodat het herstel van de *s* niet aan deze te danken is, maar wel een algemeen foneties verschijnsel zal geweest zijn). In tegenstelling nu met Brugmann, die van oordeel is dat *s* vóór bepaalde medeklinkers geassimileerd werd, geeft Mej. P., zich baserende op de teksten, de volgende verklaring: Na klinker + *ŏ* is de *s* gevallen of zeker sterk verzwakt, maar de *ŏ* voorafgegaan door een medeklinker was misschien iets meer gesloten, waardoor in dat geval de eind-*s* behouden bleef. Ontbreekt de *s* in andere gevallen, dan is dat toe te schrijven aan analogie. We hebben dus naast elkaar vormen op *-o* en op *-os*. Later werd door invloed van de *s* de *ŏ* in *-os* gesloten en kregen we de uitgang *-us* (invloed van de *s* op voorafgaande klinkers zien we ook in het Frans, waar *chọse* tot *chọse* is geworden en in het Italiaans *amas* > *ami Johannes* > *Giovanni*); deze uitgang *-us* is er in geslaagd *-o* te verdringen. Bij dichters is de vorm zonder *-s* evenwel langer in gebruik gebleven dan in proza.

Wat de na-klassieke tijd betreft, de inscripties geven ons geenszins het recht aan te nemen dat in het later Latijn de *s* niet uitgesproken werd. Wanneer dus de *s* in het Italiaans en het Roemeens niet aanwezig is dan is dat een latere speciale ontwikkeling die met het Oud-Latijn niets te maken heeft. Wij kunnen er bijvoegen dat vormen als *Giovanni* en andere het oordeel van schrijfster bevestigen en de vastheid van de *s* in het later Latijn bewijzen.

Deze belangrijke konklusies zijn gebaseerd op een nauwkeurige studie der betreffende dokumenten. Met zorg heeft schr. de onzekere teksten van de zekere geschift. En dat was niet gemakkelik. Want populaire inscripties tonen dikwels zulke dwaze fouten dat men voorzichtig moet zijn met het maken van gevolgtrekkingen. Bovendien worden de verschillende naamvallen dikwels met elkaar verwisseld en is daardoor het niet aanwezig zijn van de *s* te verklaren, soms is juist daar waar we de *s* verwachten de rand van de steen afgebrokkeld.

Het schijnt me toe dat schr. in deze eerstelingsarbeid met biezonder veel takt de verschillende klippen ontzeild waarop zij die zich op dit terrein wagen veel gevaar lopen te stranden. Mogen er al enige punten zijn waaromtrent verschil van opvatting mogelik blijft — zoals waar zij bl. 35 Leo bestrijdt —, in hoofdzaak zal men haar wel gelijk moeten geven, waar zij de theorie van Brugmann verwerpt en ook waar zij tegenover Havet volhoudt dat we hier geen invloed van dichters op het volk hebben te konstateren, maar dat juist het omgekeerde het geval is geweest.

Leiden. K. Sneijders de Vogel.

Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, herausgegeben von Drerup, Grimme und Kirsch, B IV H I. Paderborn, Schöningh. 1910. (Pr. M. 2.80).

1. **Cruquius und der Codex Divaei des Horaz,** von **Dr. Ernst Schweikert.**

Is Cruquius een „vir probus", zooals Bentley hem noemde, en kan men zijne opgaven over de lezingen der handschriften, welke hij voor zijne Horatiusuitgave gebruikt heeft, vertrouwen, of is het een pocher en bedrieger? Bick (Horazkritik seit 1880, p. 48) is zeer ongunstig in zijn oordeel over Cruquius; hij meent, dat de geleerde Bruggenaar het met de waarheid niet zoo nauw heeft genomen en nog minder met de philologische akribie, en dat zijne opgaven alle waarde voor eene gezonde, exacte Horatiuscritiek missen. In dien geest oordeelen ook Endt en mijn Amsterdamsche collega Beck, terwijl Kukula, meer geneigd verzachtende omstandigheden te pleiten en de vergissingen van Cruquius uit zijne methode van werken te verklaren, het in Keller en Häussner laakt, dat zij in hunne uitgave van Horatius met Cruquius geen rekening hebben gehouden. Edoch, ook hier gaat de natuur boven de leer, want zelfs deze beide uitgevers lezen Ep. I 16,43 in overeenstemming met Cruquius' opgave van den Blandin. vetustissimus: *res sponsore* (in pl. v. *responsore*), waarin zij door den jongsten uitgever van Horatius, Vollmer, gevolgd zijn. Voorzichtigheid zal bij het gebruiken van Cruquius altijd wel gewenscht blijven, maar gebrek aan goede trouw kan hem niet verweten worden: dat blijkt wel opnieuw uit het hierboven vermelde onderzoek van Dr. Schweikert, die zich op dit gebied reeds een naam heeft gemaakt door zijne Cruquiana (Gladbach, 1879).

Zooals bekend is, heeft Holder, in 1867 uit de Leidsche bibliotheek den codex Carrionis sive Divaei voor den dag gehaald, welk handschrift door Cruquius bij zijne Horatiusuitgave gebruikt was. Nu zou dan eens kunnen onderzocht worden, of die Cruquius een leugenaar was, dan wel of men hem zou kunnen vertrouwen, ook bij zijne opgaven van lezingen uit den helaas verloren geganen Blandinius! Achtereenvolgens

hebben Holder, Matthias (diss. Halle, 1882) en Häussner (Progr. Gymn. Bruchsal, 1884) alle plaatsen verzameld, waar er verschil is tusschen den codex Divaei en de opgaven van Cruquius. Het is nu maar de vraag, hoe men over deze gevallen oordeelt. In het geheel zijn er door Häussner 552 plaatsen besproken, die door hem aldus verdeeld worden: 1) 164, waar Cruquius den cod. Div. bepaald verkeerd citeert; 2) 345, waar onder omnes codices ook de cod. Div. begrepen is, maar deze de lezing niet heeft; 3) waar eene lezing als in een bepaald hschr. staande door Cruquius wordt aangewezen, de cod. Div. haar ook heeft, maar dit niet vermeld wordt. Over de tweede en derde kategorie van fouten behoeft niet veel gesproken te worden. Ieder weet, wat men zich bij de vage uitdrukking omnes codices van de philologen der zeventiende eeuw heeft te denken, en hoe zij bij het vermelden van afwijkende lezingen eclectisch te werk gaan. Schweikert bepaalt zich dan ook in zijne bestrijding tot 25 plaatsen van de eerste kategorie, die door Häussner als „gravierende" voor Cruquius gekenmerkt zijn, om daarna nog een woord te wijden aan de overige, welke door Häussner zelf als onbeduidend beschouwd worden. Uit een paar voorbeelden moge duidelijk worden, hoe overdreven en dikwijls onrechtvaardig de aanklagers van Cruquius zijn te werk gegaan.

Bij Carm. III 7,4 teekent Cruquius op: „constantis iuv. fidei. — Cod. Bland. cum Maldeg. et Sil. habent fidei. Mart. fide. Divae. fidi. at sequor [1]) tamen Bland. per synaeresim". Nu vertoont de cod. Div. de lezing: fidī, en Häussner schrijft naar aanleiding van dit verschil: „Cruquius musste wissen, dass das übrigens geradezu auffallend deutliche Zeichen über di etwas bedeutet." Zeker, dat moest Cruquius weten, maar Bentley, die ook dezen cod. Div., bij hem Zulichemianus geheeten, gebruikt heeft, heeft dezelfde vergissing begaan en ook fidi gelezen! Daarbij komt, dat de cod. Div. „wild und regellos" in zijne orthographie is en Cruquius al de lezingen uit de door hem vergeleken codices in zijn handexemplaar van Horatius overnam en daarbij natuurlijk wel eens vergissingen beging, en later wanneer de tekst gedrukt werd, zijne aanteekeningen niet kon verifieeren, omdat de gebruikte handschriften niet meer in zijn bezit waren (Schweikert p. 20).

Evenmin kan een ander voorbeeld (Ep. I 18,20) dienst doen, om ons vertrouwen in Cruquius' karakter te schokken. Hij teekent bij dat vers aan: „Brundisium Minuti. hic variant omnes scripti. Divae. Mart. Nan. consentiunt vulgatae lectioni. 4 Blandinii et Sil. habent Minuti. Busl. Menuti. Tons. Munici. Equidem vulgatam mutavi, quia lectio Bland. codicum mihi probatur imprimis". Häussner wijst erop, dat de cod. Div. duidelijk numici heeft, en voegt hierbij de opmerking: „da die Vulgata Minuci (oder Minuti) ist, so haben wir hier einen eklatanten Beweis von der Unrichtigkeit der Angaben des Cruquius." Maar hier heeft Häussner zelf zich vergist, want de vulgata was voor Cruquius niet Minuci, maar zooals Schweikert (p. 22) aantoont, Numici, de lezing van Lambinus.

[1]) In zijne uitgaven van 1578 en 1611 leest hij evenwel *fide*.

Onnauwkeurigheden, vergissingen, onvolledigheid in opgave ontbreken natuurlijk bij Cruquius niet, want hij is ver verwijderd van de tegenwoordige akribie bij het collationneeren van handschriften, maar „consulto certe hic non fefellit" (Matthias ad C. III 7,4).

Trouwens vergissingen, als Cruquius begaan heeft, ontbreken zelfs in de collatie van Häussner niet. Schweikert (p. 40—41) telt er zeventien van op, waaronder als deze: Ep. I 3,33 Div.² seu — seu (duidelijk), Div.¹ ≡ eu — seu, maar Häussner abusievelijk: heu — heu. Evenzoo Sat. I 4,105: insuevit pater optimus haec me, Häussner: hoc me, maar het compendium h̊ in den cod. Div. beteekent niet hoc, maar haec, zooals Häussner zelf ook Sat. I 6,87 aanneemt.

Indien men dus bedenkt, dat de 25 „gravierende" fouten in Cruquius' collatie van den cod. Div. voor het meerendeel blijken òf geen fouten te zijn òf vergissingen, zooals aan ieder uitgever kunnen overkomen, dan zal men zeker ook instemmen met het tweede gedeelte van Bentley's hierboven aangehaalde uitspraak over Cruquius: „non temere fides ei detrahenda est."

2. Der Aufbau der Ars Poetica des Horaz, von **Dr. Alois Patin.**

Over den bouw van de Ars Poetica heerscht nog steeds groot verschil van meening onder de exegeten van dit gedicht. Terwijl Teuffel, Weissenfels, Kiessling en Peter van oordeel zijn, dat eene goede dispositie daarin ontbreekt en Horatius van den hak op den tak springend, zich van den conversatietoon bediend heeft, stelt Norden [1]) de vraag, of de dichter zich van alle eischen der dispositie zou ontslagen gerekend hebben in een gedicht, dat juist over dat onderwerp handelt. Volgens Norden was Vahlen de eerste, die met eene behoorlijke analyse van vv. 1—118 voor den dag kwam, maar bereikten de latere analysen van Fritzsche, Henke, Wecklein en Birt (in Dieterich's Pulchinella) geen resultaten en waren in hare soort voor het beoogde doel onbruikbaar. Norden volgde het voetspoor van Vahlen en heeft in het hier beneden geciteerde Hermesartikel trachten te betoogen, dat de A. P. is ingericht als een Grieksch leersysteem van de rhetorica uit de dagen van Horatius. Hij verdeelt het gedicht in twee hoofdafdeelingen: I de arte poetica (1—294) en II de poeta (295—476) en deze twee weer in onderdeelen, welke zich laten vergelijken met de onderdeelen van de twee hoofdstukken der rhetoriek: „welsprekendheid en redenaar". Bij zijn onderzoek maakt hij gebruik van de rhetorische geschriften van Aristoteles, Dionysius, Longinus, Cicero, Auct. ad Her. en Quintilianus. Zijn betoog is voor mij zeer overtuigend, al ben ik ook geneigd bij enkele onderdeelen een vraagteeken te plaatsen.

Patin, de schrijver van bovengenoemde verhandeling, staat tegenover Norden en schaart zich aan de zijde van Wecklein, volgens wien men uitgaan moet van de τόποι van Neoptolemus Parianus [2]), de bron van Horatius in zijn A. P. (vgl. Porphyrio ed. Teubn. p. 344). Hij

[1]) Hermes, 40, p. 481 (a°. 1905).

[2]) Porphyrio: „in quem librum (sc. de arte poetica) congessit praecepta Neoptolemi τοῦ Παριανοῦ de a. p. non quidem omnia sed eminentissima".

neemt ook eene hoofdindeeling in tweeën aan: I „von den Anforderungen an ein Kunstwerk" en II „von den Anforderungen an einen Künstler", maar bij hem ligt het scheidingspunt reeds na v. 250. Bovendien wordt het eerste deel bij Norden in: A de partibus (1—130) en B de generibus (131—294) verdeeld, maar bij Patin in: A μῦθος en λέξις (1—88), B διάνοια (door Patin vertaald met „Wirkung der Rede, Empfindung des Hörers", vgl. Arist. Poet. 19) en ἦθος (89—178), C μέλος en ὄψις (179—250). In de tweede hoofdafdeeling neemt Norden na eene transitio en eene propositio vier onderdeelen aan: A de instrumentis poetae (309—332), B de officio poetae (333—346), C de perfecto poeta (347—452), D de insano poeta (453—476), terwijl bij Patin de indeeling aldus luidt: D Bildung des Künstlers (251—346), E Zwischenstück: das unerlässliche Ziel der Volkommenheit (347—379), F das Schaffen des echten, hochstrebenden Künstlers (380—476). Hoe uiteenloopend deze analysen op sommige punten zijn, kan blijken uit de beschouwingen van Norden en Patin over vv. 251—294. De eerste ziet daarin een σύγκρισις van het Grieksche en het Romeinsche drama, eerst naar v o r m (251—275), dan naar εἴδη (276—294), doch Patin gelooft, dat in deze passage de eischen behandeld worden, welke aan de vorming van een dichter gesteld worden. Volgens hem bevat v. 268/9: *vos exemplaria Graeca / nocturna versate manu, versate diurna* het hoofdmotief, waaromheen al het overige zich groepeert. Deze opvatting brengt mij tot de eigenaardige methode, die Wecklein aanwendt, om in de A. P. verband te brengen, eene methode, waarin Patin zoo vast gelooft, dat hij zelfs spreekt (p. 9) van het „Weckleinsche Gesetz". Wecklein dan heeft de ontdekking (?) gedaan, dat men bij Horatius dikwijls in een afhankelijken zin de hoofdgedachte moet zoeken, terwijl in den hoofdzin de zijsprongen gemaakt worden. Volgens deze methode van interpreteeren moet men bij het begin van eene nieuwe passage niet blijven hangen bij hetgeen het e e r s t uiteengezet wordt, maar dóorlezen, dóorlezen, totdat men aan het cardinale punt komt, dat vaak in een bijzin verscholen, zich bij de hoofdgedachte van het voorgaande laat aanknoopen. Deze methode constateert geen eenheid van plan in het gedicht, zooals het daar voor ons ligt — en dat is m.i. hare groote fout — maar zij poogt door de paraphrase er die eenheid in te brengen. Zij verheft vrij willekeurig een vers tot hoofdgedachte (zoo b.v. in vv. 24—31 de woorden *qui variare cupit rem prodigialiter unam* v. 29) en laat al het overige eromheenstaande eerst vallen (dat proces heet „Stürzung"), om het later weer op te nemen en in te voegen, al naar gelang de exegeet meent, dat het behoort. Op deze wijze kan men, ik behoef het nauwelijks te zeggen, bijna ieder werk van zwakke compositie tot een meesterstuk van eenheid maken. En hebben Wecklein en Patin gelijk, moet de A. P. op die manier verklaard worden, dan behooren zij toch eigenlijk tot degenen, die geen behoorlijke compositie in dit leerdicht aannemen en den dichter in zijne causerie allerlei digressies toestaan. Is het wonder, dat de hoofdman der „chorizonten" (zooals zij die geen eenheid in de A. P. aannemen, door Patin genoemd worden), K. Welzhofer, spreekt van een „Hokuspokus schön stilisierter Paraphrasen, die über die Schwierigkeiten nicht weghelfen"?

Groningen. J. v a n W a g e n i n g e n.

Das Asafnâme des Lutfí Pascha nach den Handschriften zu Wien, Dresden und Konstantinopel zum ersten Male herausgegeben und ins Deutsche übertragen von Dr. **R. Tschudi** (Türkische Bibliothek herausg. von G. Jacob, 12). Berlin, Mayer & Muller. 1910. (Pr. M. 5.50).

Lutfi Pasha, een Albanees van geboorte, maar reeds van jongs af in den harem van den Grooten Heer grootgebracht, bracht het na verschillende ambten te hebben bekleed eindelijk zoo ver, dat Sultan Suleiman I hem zijne zuster tot vrouw gaf en hem in 1539 tot Grootvizier benoemde. Lang bleef hij niet op dien hoogen post, want reeds in 1541 viel hij in ongenade, naar het schijnt wegens een ernstig zedelijk vergrijp, in elk geval ten gevolge van haremsaangelegenheden, zooals hij zelf zoo voorzichtig mogelijk in het hier besproken werkje bladz. 5 van den Turkschen tekst zegt. Hij trok zich toen terug op zijn landgoed te Adrianopel en besteedde zijn ledigen tijd o. a. aan het op schrift brengen van een Vademecum voor Grootviziers, dat hij Asafnāme noemde naar Asaf, den legendarischen Grootvizier van den wijzen koning Salomo. Men kan dus niet beweren dat Lutfi Pasha tot een dergelijk werk onbevoegd was; zoo iemand dan kon hij zeggen: *Nourri dans le sérail j'en connais les détours.* Wij kunnen er aanstonds aan toevoegen, dat hij niet zooals zoovele staatsambtenaren in zijn vroegeren werkkring geleerd heeft in kanselarijstijl en met grooten omhaal van woorden zoo weinig mogelijk te zeggen. Integendeel hij is overal kort en zakelijk, al te kort zelfs, want in weinig bladzijden wil hij ons leeren: 1° welke eigenschappen een Grootvizier moet hebben en hoe hij zich tegenover Sultan en onderdanen moet gedragen; 2° hoe hij een veldtocht moet inrichten; 3° hoe hij de financiën moet beheeren en 4° hoe de Ra'āyās moeten behandeld worden. Wat hij van deze belangrijke onderwerpen zegt verdient echter onze waardeering en legt over het algemeen een gunstig getuigenis af niet alleen van zijne bekwaamheid, maar ook van zijn karakter en eerlijkheid.

Wij kunnen het dus volkomen gerechtvaardigd achten dat dit geschrift door Dr. Tschudi eene uitgave en Duitsche vertaling is waardig gekeurd en dat Prof. Jacob daarvoor zijne *Türkische Bibliothek* beschikbaar stelde. Den uitgever stonden zes handschriften ter beschikking, waarvan een viertal voor de uitgave zijn vergeleken, hoewel ook daaronder nog een paar zijn, welker afwijkende lezingen veelal slechts schrijffouten zijn, die ternauwernood verdienen zoo volledig te worden medegedeeld, als door Dr. Tschudi in zijne noten gedaan is. Erkend moet echter worden dat overdreven nauwgezetheid in dezen nooit schaden kan en wij willen dus gaarne alle hulde brengen aan den geleerden bewerker, zoowel voor zijne uitgave als voor zijne Duitsche vertaling en de daaraan toegevoegde ophelderende aanteekeningen. Aan het werkje is een portret van Lutfi Pasha, ontleend aan J. J. Boissard, *Vitae et icones Sultanorum Turcicorum* etc. Frankfurt a/M. 1596 met een Latijnsch tetrastichon, dat duidelijk zinspeelt op de

bovengenoemde beschuldigingen tegen Lutfi Pasha ingebracht, toegevoegd.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Heinrich Schröder, Ablautstudien. Beiträge zur germanischen Sprach- und Kulturgeschichte II. (Germanische Bibliothek, herausgegeben von W. Streitberg. Zweite Abteilung: Untersuchungen und Texte I, 2). Heidelberg, Carl Winter. 1910. (Pr. M. 3; geb. M. 3.80).

Allen die zich met Germaanse etymologie bezighouden zullen het er zonder twijfel over eens zijn, dat de geschriften van Heinrich Schröder (Streckformen, verschillende tijdschriftartikels) een rijk en nuttig materiaal bevatten, vooral uit Nederduitse dialekten, en dat dit materiaal ook zo geordend is, dat men het gemakkelik aan zijn eigen onderzoekingen kan dienstbaar maken. Dezelfde lof zal waarschijnlik niemand aan dit nieuwe boek ontzeggen.

Uit al die vroegere geschriften bleek ook datgene, waarop de schrijver in het voorwoord dezer „Ablautstudien" nog eens uitdrukkelik de nadruk vestigt: dat deze geleerde de taal niet uitsluitend, zelfs niet in de eerste plaats uit de boeken studeert, maar dat hij grote waarde hecht aan de studie der levende taal: deze, en niet geleerde redeneringen, moet ons de geheimen der taalgeschiedenis en der taalpsychologie leren begrijpen. Biezonder duidelik blijkt deze opvatting van Schröder uit zijn „Streckformen": hierin worden talrijke woorden onderzocht, die naar de gewone methode van etymologiese analyse niet wel te verklaren zijn, maar die ons duidelik worden, als we er met Schröder vrij-jonge infixformaties in zien, die we beter door ons natuurlike taalgevoel, dan door scherpzinnigheid en kennis kunnen begrijpen. Wel geloof ik, evenals anderen die over de „Streckformen" hun oordeel hebben uitgesproken, dat lang niet in alle afzonderlike gevallen Schröders mening de juiste is, maar anderzijds kan ik niet genoeg lof hebben voor de frisheid en onbevangenheid, waarmee deze onderzoeker de verschijnselen der taalevolutie beziet, voor zijn scherp voelen van dat eigenaardige vermogen der psyche, om steeds nieuwe taal te scheppen, steeds de bestaande taal te verrijken en te modifiseren.

Maar ook de tijdschriftartikels van Schröder verraden datzelfde juiste inzicht in het wezen der levende taal. Deze geleerde houdt er van, ons op bladzijden van vormen te vergasten, die onderling in enig verband staan: de betekenissen liggen niet ver van elkaar af en de verschillende groepen van vormen zijn ook door vorm-eigenaardigheden met elkaar verwant. Hoe ze dat zijn, welke vormen jonger, welke ouder zijn, door de samenwerking van welke invloeden de jongere ontstonden, dat is vaak niet zeker te zeggen, maar we voelen, dat we deze raadsels niet kunnen oplossen door een vorm-analyse op papier, door een scheiding van basis en formantia, maar dat alleen een juist na-voelen der associatieve betrekkingen tussen de vormkategorieën in de psyche der sprekenden in de perioden, waarin de verschillende woorden opkwamen, ons verder zou kunnen brengen. Ik verwijs hier naar Schröder's artikel over „das bewegliche *s* vor guttural + *r* in den germanischen sprachen", P. Br. S. Beiträge 29, 479 vv., spesiaal blz. 483—489, waar er op wordt gewezen, dat de anlautvarianten, die verderop worden geciteerd, lang niet alle oud zijn: in verschillende perioden kunnen allerlei woorden als rijmvormen bij oudere of op andere manieren nieuw ontstaan zijn.

In dit jongste geschrift van Schröder, de „Ablautstudien" had ik verwacht een soort voortzetting van zijn vroegere arbeid te zullen zien. En ten dele is dat ook het geval: wij vinden hier een dgl. rijk materiaal als wij van hem gewend waren, en wanneer we elke alinea, die een groep vormen bevat, afzonderlik beschouwen, bewonderen we de orde, die hij in dat materiaal heeft gebracht, maar wanneer wij een hele paragraaf doorlezen, staan we gewoonlik versteld over het brutale en vaak geheel ongemotiveerde der etymologiese kombinaties: van allerlei klaarblijkelik jonge woorden wordt verondersteld, dat ze zo maar regelrecht op oeroude grondvormen teruggaan, en woordgroepen, waarvoor we met wat goede wil of liever gezegd met wat durf betekenis-verwantschap zouden kunnen aannemen, worden op grond van ook formeel gewaagde veronderstellingen voor inderdaad oerverwant verklaard.

Dit boekje bestaat uit twee delen, het eerste behandelt „zweisilbige nasalhaltige Basen", het tweede „zweisilbige *u*-haltige basen. A. *eu̯ek*-basen, B. *keu̯ek*-basen," en schrijvers onderzoekingen sluiten zich aan bij datgene wat we tot nog toe van Indogermaanse ablaut weten. Nauweliks iemand twijfelt er tegenwoordig meer aan of van een basis, die in 't oudere Indogermaans (^{k})*enek*- of (*k*)*eu̯ek*- [1]) luidde, ontstonden onder verschillende aksentkondities vormen met verschillend vokalisme, o. a. kon de eerste klinker wegvallen, maar ook de tweede: bijv gr. αὔξω: got. *wahsjan*. De grondiger kennis van de idg. ablaut heeft aan de Indogermanisten reeds menige goede etymologie aan de hand gedaan, maar natuurlik moet men voorzichtig zijn en blijven: wanneer we vormen van het type *kē̆nk*- *kē̆uk*- met andere van het type *knek*-, *ku̯ek*- kombineren, dan moeten de betekenissen heel dicht bij elkaar staan, om zo'n kombinatie waarschijnlik te maken, en we moeten altijd, als we in een of andere taalgroep *kē̆nk*-, *kē̆uk*-vormen tegenkomen, eerst uitzien naar verwanten van ditzelfde type, voor we aan kombinaties met *knek*-, *ku̯ek*- vormen denken. Schröder houdt zich daar maar al te vaak niet aan: dan haalt hij uit het Germaans allerlei *kē̆nk*- en *knek*-vormen, *kē̆uk*- en *ku̯ek*-vormen aan, negeert mogelike verwanten buiten het Germaans, blijkbaar vergetende, dat hier, waar we reeds oer-idg. wisselvormen opsporen, het door anderen wel eens te zeer verwaarloosde axioma van het etymologies onderzoek, dat men eerst naar verwanten in de naast-verwante talen en dialekten moet zoeken, geen axioma meer is. Een paar voorbeelden: blz. 13 vlgg. wordt voor ohd. *impi* „examen (apium)" niet Lidén's overtuigende kombinatie [2]) met ier. *imbed*, *immed* „schaar, menigte" geaksepteerd, zelfs niet vermeld, neen Schröder neemt een betekenisontwikke-

---

[1]) *k* duidt hier een willekeurige medeklinker aan, *n* een willekeurige nasaal, *e* een willekeurige korte vokaal.

[2]) Studien zur altind. und vergl. Sprachgeschichte. Upsala 1897, blz. 72.

ling „stock — ausgehöhlter stock (wie die nabe) — bienenstock — die gesamtheit der bewohner eines bienenkorbs = bienenschwarm" aan en brengt *impi* bij de woordgroep van ohd. *nabo* „radnabe"! — Blz. 8, waar ndl. *amper* en zijn verwanten besproken worden, verzwijgt Schröder met grote zorgvuldigheid het alb. woord gegies *ámel'ɛ*, *ámbel'ɛ*, toskies *ɛmbl'ɛ* 'zoet', dat hij bij Walde s. v. *amārus* — wel door S. vermeld — had kunnen vinden en dat waarschijnlik maakt, dat de *r* van *amper* en *amārus* formanties is. Zou wel één taalvorser het met S. eens zijn, dat de kombinatie van *amārus*, *amper* met lat. *mare* „zee" en zijn verwanten de voorkeur verdient? Wie zou met hem op grond van zo'n etymologie durven veronderstellen, dat idg. **mari* oorspronkelik „salz-, bitterwasser" heeft betekend? — *hinken* wordt blz. 36 vlg. met een germ. stam *hnuk-* „stooten, met een ruk (zich) bewegen" gekombineerd: van de verwantschap van *hinken* met het synonieme oind. *khañjati* wordt niet gesproken, ofschoon die veel zekerder is en het door S. voorgestelde rapprochement minder waarschijnlik maakt.

Zo zou ik voort kunnen gaan: over bijna alle paragrafen van dit boekje laten zich dgl. opmerkingen maken. Dat is ten dele, zoals in de hier genoemde gevallen, een gevolg daarvan, dat de schrijver de etymologiese literatuur niet voldoende beheerst — of expres ignoreert? —, ten dele — hetgeen ook uit de genoemde voorbeelden al voldoende blijkt — een gevolg van de al te toegevende kritiek, waaraan hij zijn eigen fantasie onderwerpt. Een merkwaardig staaltje hiervan levert blz. 51: S. neemt een Duitse klankontwikkeling van *eu* vóór *i*, *j*, *u* via *íu*, *iú* in *ju* aan: een voorbeeld hiervan zou een os. **juhu* 'confiteor' kunnen zijn. Dit bestaat niet, maar wel komen in de oudndd. confessio de vormen *giuhu* en *iuhu* voor (waarvan in de grammatika's van Gallée en Holthausen verklaringen gegeven worden). Wat doet nu S.? Hij substitueert eenvoudig voor deze vormen een *juhu*, zonder sterretje, verwerpt op grond daarvan de zo voor de hand liggende kombinatie van ohd. *jehan* enz. met kymr. *iaith*, dat geheel identisch is met germ. **jehti-* (in de samenst. ohd. *bi-jiht*, ndl. *biecht*) en geeft hiervoor in de plaats.... 't loont de moeite niet dat hier mee te delen.

Ik zei reeds in het begin van deze recensie, dat het boek veel goeds bevat: ook de zoëven vermelde hypothese, dat *eu* vóór *i*, *j*, *u* duitsch *ju* kan opleveren — waarnaast vóór andere vokalen een fakultatieve overgang in *ja*, *jo*, *je* wordt aangenomen —, is niet absoluut te verwerpen: de dialektvormen voor 'uier' op blz. 47 doen vermoeden, dat er altans wel iets van waar is, evenzo de blz. 62 vermelde vormen ndl. *joop* „hagebutte" enz. Wanneer we in Heukels' „woordenboek der nederlandsche volksnamen van planten" *jeupen*, *joepen*, *joopenboom* zonder verdere opgaven over het dialekt vinden als de ndl. benaming van 'Crataegus Oxyacantha L.', terwijl het Vlaams niet deze vormen, maar wel *hupedoorn* kent, ligt het voor de hand aan te nemen, dat beiderlei vormen met verschillende ontwikkeling van germ. *eu* bij os. *hiopo* enz. te brengen zijn. De ontwikkeling van een stijgende diphthong was echter een zeer sporadies verschijnsel, en het grootste deel van S.'s materiaal mist alle waarde. Wanneer ndl. *jas* en *jurk* van de idg. basis *eu̯es-*, *eu̯os-* worden afgeleid en vlaams *joos*, *djoos* 'einfältiger, blödsinniger mensch' niet met De Bo als oorspronkelik een eigennaam, maar als een klankwettige formatie van een idg. basis *dheu̯ēs-* wordt opgevat, wanneer ndl. *jut* „een doof, dom persoon" van een germ. basis *deu̯att* wordt afgeleid, geheel „ungezwungen" via de vorm-reeks *déu̯(a)tt* > *deutt* > *díutt* > *diútt* > *(d)jutt* > *jutt*, dan moeten wij een door geen nuchter gezond-verstand gebreidelde etymologiese anarchie konstateren, die nauweliks bij iemand instemming zal vinden. En helaas zijn zulke gevallen legio, vooral ook wanneer over de lotgevallen van ingewikkelde konsonanten-groepen wordt gefantazeerd: dat die vereenvoudigd worden, is een verschijnsel, dat we overal waarnemen en dat we ook voor Oergermaans en Indogermaans moeten veronderstellen, maar wanneer we hier het hoe willen opsporen, moeten we met groter voorzichtigheid en skepticisme het materiaal entameren, dan Schröder dat gedaan heeft.

Den Haag. N. van Wijk.

Franck's Etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal. Tweede druk door **Dr. N. van Wijk.** 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1910-1911.

De heer van Wijk, in de studie van het Nederlandsch en zijn tongvallen ingeleid door prof. te Winkel, in het Oudgermaansch onderwezen door prof. Boer, vooral door zichzelf getraind om zijn weg te vinden in de dorre zandvlakten der formeele taalvergelijking, had reeds door zijne Amsterdamsche dissertatie het bewijs geleverd van een scherpzinnig en kundig onderzoeker te zijn. Sedert heeft hij menig artikel in Nederlandsche en Duitsche vaktijdschriften geproduceerd, zich daarin manifesteerende als een talentvol „Sprachvergleicher der Leipziger Schule". De „Wörter- und- Sachen"-beweging heeft hem niet meegesleept en aan ethnológische studiën is hij vreemd. Ook de opkomende taalpsychologie heeft niet sterk op hem ingewerkt en althans hem nog niet in den cirkel van haar bekoring gevangen. Een etymologisch woordenboek van den heer van Wijk zal dus uit den aard der zaak, of liever gezegd, uit den aard van zijn persoon, formeel-taalvergelijkend zijn.

De eerste editie van Franck's woordenboek was indertijd een verdienstelijk werk en bevatte veel meer oorspronkelijks dan sommigen wel hebben beweerd, al moeten wij toegeven, dat in menig artikel, vooral betreffende „Culturwörter" en „Wanderwörter", te weinig eigen onderzoek, te groote afhankelijkheid van Kluge aan den dag komt. Het is echter een blijvende verdienste van den Bonn'schen geleerde, dat hij de beteekenis van het begrip „Urschöpfung" voor de etymologische wetenschap beter heeft doorgrond dan wie ook zijner Germanistische tijdgenooten. In plaats van te smalen op zijne onvolmaakte kennis van het hedendaagsch Nederlandsch idioom of op andere eigenaardigheden, die den vreemdeling verraden, betaamt het ons dankbaar te zijn aan dien vreemdeling, die het eerst een behoorlijk etymologisch woordenboek onzer taal heeft gemaakt, om te zwijgen van zijne andere verdiensten op het gebied der Nederlandsche taalstudie en

philologie. Niemand onzer had immers een dergelijk etymologisch werk ondernomen. Niemand immers heeft sedert een etymologische behandeling van onzen woordenschat gegeven, die met Franck's woordenboek in één adem mag worden genoemd. En men weet het, „le mieux est l'ennemi du bien", en het zijn de beste stuurlui, die aan wal staan.

Het was met volkomen instemming van prof. Franck, dat de nieuwe bewerking van zijn woordenboek door de firma Nijhoff aan den heer van Wijk werd opgedragen. Men had ook moeilijk een geschikter man voor deze taak kunnen vinden. Een grondig kenner van het uitgestrekte gebied der etymologische litteratuur, ervaren in de kunstgrepen van den professioneelen woordvormverklaarder, min of meer vertrouwd met eene reeks van Indogermaansche talen, is de heer van Wijk zeker iemand, die alle kans heeft den stand der etymologie naar waarheid te beschrijven, die zoo goed als geen gevaar loopt zich door onkunde te vergissen. De afleveringen, die tot nog toe van de nieuwe editie zijn verschenen, mogen dan ook met alle recht als nauwkeurig en op de hoogte der wetenschap worden bestempeld. Dat die hoogte zelf niet bijzonder hoog is, dat de etymologie zich nog niet een eenigszins exacte methode heeft weten eigen te maken, dat waar de historie ons begeeft, wij nog niet weten, waarheen ons te wenden of waar een steunpunt te zoeken, is niet de schuld van den heer van Wijk en mag niet aan hem worden verweten. Misschien is hij, met zijne groote gaven, voorbeschikt door latere onderzoekingen een weg te helpen banen, die tot meer bevredigende resultaten kan leiden dan men tot heden heeft bereikt. Voor het oogenblik bewandelt hij nog de oude wegen, zij het dan ook met niet geringe kennis van het terrein. Voor het oogenblik zijn wij voldaan over de voortreffelijke wijze, waarop hij de omvangrijke stof heeft gezift en geordend, al verwachten wij ook meer van de toekomst. Tot dat „meer" behoort het dieper indringen in de oudere stadiën der mentaliteit, het ruimer om-zich-heen-zien in ethnologie en folklore. Tot dat „meer" reken ik ook de aanwijzing der geleerden, die alom als zeker erkende etymologieën het eerst hebben verkondigd. De enkele verwijzingen, die ons nu gegeven worden, zijn van geenerlei waarde.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

Macbeth en de Nieuwste Crimineele Psychologie. Met een studie over Macbeth en een Naschrift over Van Looy's vertaling van deze tragedie door Dr. **Is. Van Dijk.** Groningen, P. Noordhoff. 1911.

Wanneer Prof. Van Dijk aan de crimineele psychologie den raad geeft bij Shakespeare in de school te gaan, vergeet hij, dat elke wetenschap en dus ook de crimineele psychologie het hebben moet van goed waargenomen feiten. Maar het is meer gebeurd en het siert den letterkundige, die zich dermate verdiept in Shakespeare's karakteruitbeeldingen, dat zij voor hem een realiteit verkrijgen, waarop hij een wetenschap zou durven bouwen. Gelukkig behoeft dat niet. Gelukkig ook, dient de crimineele psychologie den schrijver enkel tot titel, aanhef en slotzin, want de hoofdinhoud van zijn boekje wordt gevormd door karakterstudies van Macbeth, van Lady Macbeth en van Banquo, die gelezen zullen worden met genoegen en met dankbaarheid. Zij getuigen van gezet onderzoek op den grondslag van het zuiver verstaan van den Engelschen tekst. Of ieder lezer het met elke gevolgtrekking eens zal zijn? De schrijver verlangt het niet. Wat mij betreft, althans ten opzichte van Banquo zal ik er niets vreemds in zien, wanneer een oudere en meer zachtmoedige karakterteekening verdedigers blijft vinden.

In het naschrift worden 21 plaatsen uit Van Looy's vertolking besproken. Al komt het mij voor, dat *his* in regel I, 7,3 op Duncan slaat, evenals *He* acht regels verder, en al schijnt het mij toe, dat *surmise* in I, 3,141 niet *vermoeden* maar *inbeelding* beteekent, zoodat een ietwat verduidelijkende vertaling luiden zou, *dat de werking van mijn denken in herschenschimmen wordt gesmoord*, ik zie geen kans een letter af te dingen op de gegronde aanmerkingen door den schrijver gemaakt. Het is zelfs begrijpelijk, dat Van Looy's talrijke misvattingen, zijn telkens foutief metrum, zijn veelal kromme en onbegrijpelijke taal Prof. Van Dijk laat besluiten, „dat Shakespeare maar niet vertaald moet worden". Toch is zulk een uitspraak niet billijk tegenover andere vertalers. Zelfs Burgersdijk's vertaling heeft in de groote meerderheid der door den schrijver besproken gevallen veel voor op de vertaling van Van Looy; Koster vertaalt telkens beter, met uitzondering van regel I, 3,120.

Den Haag. B. A. P. van Dam.

Ramón Menéndez Pidal, L'épopée castillane à travers la littérature espagnole. Paris, Armand Colin. 1910. (Pr. fr. 3.50).

„Een vijftigtal jaren geleden — schreef eens een romanist — was de Fransche letterkunde der middeleeuwen nog even onbekend als die van Thibet". Hetzelfde mag zeker van de Spaansche letterkunde uit hetzelfde tijdperk gezegd worden en niet het minst met betrekking tot het epos, omtrent welks oorsprong en wezen de meest uiteenloopende meeningen bestonden, totdat ijverige en scherpzinnige geleerden — waaronder vooral twee Spanjaarden uitblinken — licht ontstaken op deze punten. Gegeven èn de onbekendheid èn de belangrijkheid van het onderwerp, lijkt ons een korte, kritische uiteenzetting de meest geschikte wijze van aankondiging voor bovengenoemd werkje.

Een uitvoerige studie over het Spaansche epos bestond tot nu toe nog niet. Wie er iets van wilde weten, was aangewezen op de desbetreffende bladzijden in de onderscheidene geschiedenissen en handboeken der Spaansche letterkunde, die dan nog met de grootste omzichtigheid moesten worden geraadpleegd. Als „gesamtdarstellung" was nog het beste wat wij op dit gebied bezaten het vrij volledige en vooral boeiende hoofdstukje *Die Heldenlieder* in Beer's *Spanische Literaturgeschichte* (Sammlung Göschen), het artikel van Baist in Gröber's Grundrisz: *Die Spanische Litteratur, das Epos* (II, 3) en de populair-wetenschappelijke, slechts 15 pagina's tellende monografie van den Zweedschen hispanisant, prof. Erik Staaff, *Den Fornspanska Romansdiktningen*. (Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och

Industri, 1909, sjunde häftet) op welke eer het eerste dan het tweede gedeelte van deze epitheet toepasselijk is en die, ondanks haar moeilijke samengedrongenheid, ongetwijfeld de beste inleiding is voor wie zich op dit gebied wil orienteeren. De beide laatste geschriften hebben echter een schaduwzijde: hunne beknoptheid, gemeen. Bovendien is Baist's overzicht slechts bruikbaar voor hen, die reeds bekend zijn met het onderwerp en de zich daaraan vastknoopende problemen, terwijl bij Staaff het gebruik van een taal, waarvan de kennis nu juist niet van den hispanisant geëischt wordt, een hinderpaal kan zijn. Pidal's boek is er dan ook een, waarop de vaak misbruikte formule, dat het „in een lang gevoelde behoefte voorziet" nu eens werkelijk toepasselijk is.

Door de John Hopkins University (Baltimore) uitgenoodigd, een serie voordrachten aan die universiteit te komen geven, koos de Madridsche hoogleeraar tot onderwerp het Kastillaansche heldendicht en zijn ontwikkelingsgang in de Spaansche letterkunde, een der moeilijkste maar zeker een der dankbaarste die hij kiezen kon. Aan de 7 door prof. Pidal in het Fransch gehouden voordrachten beantwoorden de 7 hoofdstukken van het werk dat voor ons ligt: I, *Les Origines de l'Epopée castillane*, II, *Castille et Léon*, III, *Le Poème de mon Cid*, IV, *Le Cid et Chimène*, V, *Le Romancero*, VI, *Le Théâtre*, VII, *La Matière épique dans la Poésie moderne.* Wat de kern der kwestie betreft zijn de hoofdstukken I en V het belangrijkst.

Omtrent den oorsprong van het Spaansche heldendicht verkeerde men — wij zeiden het reeds — tot voor betrekkelijk korten tijd geheel in het onzekere. Bevoegde geleerden als Ed. de Hinojosa, Bello en Gaston Paris hebben de stelling van een Franschen oorsprong aangenomen en de laatste heeft dezen met warmte verdedigd, in het tweede gedeelte van een door hem in het *Journal des Débats* (Mai-Juin 1898) aan Pidal's *La Leyenda de los Infantes de Lara* gewijde bespreking, dat met deze categorische verklaring aanvangt „L'épopée espagnole, dont Milá y Fontanals et M. Menéndez Pidal ont démontré l'existence et reconstitué l'histoire, est d'origine française. *Cela me paraît incontestable* [1]) . . . ." Gaston Paris voerde voor zijne meening twee argumenten aan. In de eerste plaats steunde hij op den versbouw der Fransche en Spaansche epische gedichten, die volgens hem een groote overeenkomst vertoont, en de geringe waarschijnlijkheid dat eenzèlfde metrische vorm zich spontaan aan deze en aan gene zijde der Pyreneeën zou hebben ontwikkeld. Pidal nu voert hiertegenover aan, o. i. terecht, dat de metriek van het Spaansche epos zich eerst langzamerhand heeft ontwikkeld en door eigenaardigheden wordt gekenmerkt als de paragogische *e*, welke den Franschen versbouw vreemd zijn. Wel neemt men spoedig het Fransche vers over of liever men schept dat naar eigen behoeften om — hier dient vooral rekening te worden gehouden met het rythme-verschil der beide talen — maar het bestaan van een oorspronkelijke Spaansche versificatie mag niet in twijfel worden getrokken (vgl. Baist, *loc. cit.* pp. 388—390). Het tweede argument van G. Paris is, dat de epische poëzie in Spanje eerst ontstond toen deze in Frankrijk reeds tot vollen bloei was geraakt en dat geen enkel historisch feit daar, vóór de chansons de geste er hun intrede doen, schijnt te zijn bezongen. Was zijn eerste argument uitteraard vrij zwak, ook het tweede is na de jongste onderzoekingen niet steekhoudend gebleken. De eerste berichten omtrent Spanje's contact met de Fransche epische litteratuur dateeren uit het begin der XIIe eeuw en het is tegen het einde der vorige eeuw, dat de eerste vruchtbare aanraking tusschen de bloeiende Fransche cultuur en de Spaansche beschaving plaats heeft. Thans is echter het onomstootelijk bewijs geleverd dat b.v. de geschiedkundige feiten, welke ten grondslag liggen van het *Poema del Conde Fernán González* en aan het *Cantar de los Infantes de Lara*, zich in de X^e eeuw hebben afgespeeld en de nauwkeurigheid van het verhaal wettigt de veronderstelling dat deze gedichten, in hun primitiven vorm, vlàk na de gebeurtenissen, die daarin worden medegedeeld, ontstaan zijn. G. Paris' aarzelingen en tegenstrijdige beweringen zijn Pidal niet ontgaan: „Paris ne peut s'empêcher de soupçonner cette contemporanéité; toutefois il la repousse aussitôt, parce qu'il ne parvient pas à la faire concorder avec son hypothèse de l'origine française de l'épopée castillane." Ofschoon hij geen plaatsen aanhaalt, is het duidelijk dat hij hier in het bijzonder het oog heeft op Gaston Paris' artikel *Les Septs Infants de Lara*, dat, na eerst in de *Revue de Paris* te zijn verschenen, later opgenomen werd in diens bekenden bundel *Poèmes et Légendes du Moyen-Age.* Na in het bewuste artikel (*P. et Lég. du M. A.*, p. 221) te hebben erkend: „*Il semble bien que*, sous le comte de Castille Garci Fernández (970—995), il se passa dans les luttes quotidiennes entre Chrétiens et Mores, luttes qui, mêlees de succès et de revers, préparaient la totale „reconquista", un événement tragique qui impressionna fortement les esprits", heet het (p. 222): „*Vers la fin du XIe siècle ou le commencement du XIIe* (waarom dan eerst?) se forma une *première chanson*, qui se bornait sans doute à raconter etc...." en dan weer (p. 224): „C'est [het „Cantar de los Infantes de Lara"] *un tableau* aux couleurs à la fois éclatantes et sombres, *qui n'est pas une oeuvre factice* d'imagination rétrospective, qui est *l'image toute vivante créée d'un jet puissant et spontané par l'époque même qui s'y est représentée.* Het is duidelijk dat Gaston Paris, die zijn „siège fait" had, doch tevens genoodzaakt is zich te buigen voor de resultaten der nieuwste onderzoekingen, daardoor in tegenspraak met zichzelf komt.

Ook Beer's bewering (*loc. cit.*, I, p. 96): „Wenn die französische [epische] Poesie germanisch in ihrem Stoff [en oorsprong], national in ihrer Entwicklung ist, so erscheint die spanische Heldensage wesentlich national in ihrem Stoff und in ihrer Entwicklung", gaat niet meer op, nu Pidal het overtuigend bewijs heeft geleverd, dat wij ook voor het Spaansche epos een germaanschen oorsprong moeten aannemen, in casu de liederen, waarin de Westgoten hunne helden bezongen en welke Jordanis in zijn *Getica* vermeldt. Het zou mij te ver voeren Pidal's helder betoog, waarvan de lezing een waar

[1]) Wij cursiveeren.

geestelijk genot is, ook maar in het kort weer te geven. Toch wil ik even in het bijzonder wijzen op de hoogst belangwekkende bladzijden, gewijd aan de persoon, die nu eens Walter van Spanje en dan weer Walter van Aquitanië genoemd wordt en in wien wij, zooals J. Grimm en na hem Milá y Fontanals en W. Müller veronderstelden, een Westgotischen held moeten zien. Een herinnering aan het lied, waarin hij bezongen wordt, vinden wij nog in een Spaansche romance uit de 16e eeuw (*Romance de don Gaiferos que trata de como sacó á su esposa que estaba en tierra de moros*).

De bronnen voor onze kennis van het oud Spaansche epos zijn: 1°. de *cantares* (hiervan zijn slechts twee tot ons gekomen, welke beide betrekking hebben op den Cid, het *Poema del Cid* en het *Cantar de Rodrigo*); 2°. de kronieken; 3°. de romancen. Wat den oorsprong der romancen betreft, had Milá reeds in 1874, toen hij het bewijs leverde van het bestaan eener Spaansche heldenpoëzië, aangetoond, dat zij niet als de niet tot ontwikkeling geraakte kiemen van heldenliederen, — als kleine *cantilenen*, om een geijkten, eertijds veel-geliefden term te gebruiken — moesten worden beschouwd, maar integendeel als daarvan losgerukte fragmenten. Gaston Paris, getroffen door de openbaring van Milá, schreef dan ook: „Ainsi, par un phénomène bien curieux, ces chants lyrico-épiques dont on ne peut guère admettre l'existence à l'origine de l'épopée espagnole sont nés de sa décomposition, et ils se trouvent avoir, en somme, en Espagne une existence mieux attestée que nulle part ailleurs (J. des Savants, *art. cit.*, p. 334, n°. 1)." De vraag of de gewoonte een of meerdere „laisses" uit de cantares te lichten en afzonderlijk te zingen tot navolging en dus tot de vorming van nieuwe romancen heeft geleid, dan wel of de groote populariteit, waarin de romancen zich verheugden, oorzaak was dat men talrijke, een afgesloten geheel vormende fragmenten uit de verschillende heldenliederen lichtte om ze afzonderlijk voor te dragen, moet beslist in eerstgenoemden zin worden beantwoord. Maar al had Milá ons een grooten stap verder gebracht, er bleef in zijn betoog een groote leemte bestaan. Hij was er niet van overtuigd, dat de primitieve Spaansche heldenliederen later, evenals de Fransche, tal van omwerkingen hadden ondergaan, en zegt dan ook letterlijk in zijn bekend werk *De la poesia heróico-popular castellana* (1874), dat men meer dan *twee eeuwen* later *plotseling* een nieuwe vertalende volks-poëzie zag ontstaan, die haar stof putte uit de primitieve epische gedichten der XIIe en XIIIe eeuw en vooral uit de kronieken, welke proza-omwerkingen daarvan bevatten. Het is Pidal's verdienste geweest, het onhoudbare van deze stelling te hebben ingezien en te hebben begrepen dat „la science a pour mission de substituer à ces solutions de continuité qu'elle croit d'abord apercevoir, la notion d'une évolution graduelle qu'elle découvre en y regardant de plus près. Een langdurige en ijverige bestudeering van verscheidene oude kronieken, wier bestaan Milá onbekend was, bracht hem tot de slotsom dat het Spaansche epos, gelijk het Fransche, ook een tijdperk van verval gekend heeft, al was dit dan ook niet zoo sterk als aan gene zijde der Pyreneeën, en dat de heldenliederen ook in Spanje voortdurend werden omgewerkt tot het tijdstip, waarop de eerste romances verschijnen.

Een met het voorgaande in verband staande, veelbesproken vraag, is die naar de oorzaak van het feit, dat slechts twee Spaansche *cantares* en dan nog in een zeer gebrekkigen vorm tot ons zijn gekomen, terwijl van de Fransche epische letterkunde zooveel bewaard is gebleven. Menéndez y Pelayo meende dit verschijnsel te moeten verklaren door de levenskracht der nationale traditie in Spanje, die telkens een anderen vorm vond om zich te uiten. Pidal voegt aan deze verklaring een andere toe. Volgens hem moet het verdwijnen der epische gedichten toegeschreven worden aan de concurrentie der kronieken, welke die gedichten, na ze van hunne fantastische elementen te hebben gezuiverd, in een eenvoudig proza weergaven. De ernstige toon en de logica der proza-kronieken beantwoordden aan de idiosyncrasie van het Spaansche ras. Belangrijk is ook wat prof. Morel-Fatio over deze kwestie schrijft in zijn bespreking van Pidal's *Leyenda de los infantes de Lara* (Romania XXVI, p. 312). Deze is van meening, dat in Spanje, in de Middeleeuwen, in het algemeen vèèl minder is geschreven dan elders, eensdeels omdat de weetgierigheid van het lezende publiek daar minder groot was dan in andere landen, anderdeels omdat de sociale en politieke toestanden in de kleine, verdeelde koninkrijkjes, niet erg gunstig waren voor de ontwikkeling eener rijke, litteraire productie. In het algemeen betoont deze geleerde zich zeer sceptisch tegenover de theorie van het bestaan eener oud-Spaansche heldenpoëzie, even rijk, zoo niet rijker dan de Fransche. Hij gelooft niet dat Spanje veel epische dichters van talent heeft opgeleverd. De Spaansche *juglar* blijft het liefst op historisch terrein en waagt zich niet gaarne aan fantastische beschrijvingen. Heeft hij die noodig om het publiek te behagen, dan ontleent hij ze meestal aan de Fransche *chansons de geste*. „Aussi, — zegt prof. Morel-Fatio, wiens meening des te belangrijker is daar hij hierin alleen staat — s'il y a lieu de supposer l'existence de plusiers *cantares* (sur les héros mentionnés plus haut), il ne faudrait pas en exagérer le nombre et surtout penser que tous eussent l'ampleur d'une de nos chansons de geste ou même celle du Poema del Cid: quelques-uns n'ont peut-être jamais été écrits, et les vestiges qui en demeurent dans les chroniques s'expliqueraient par des emprunts à la tradition orale. Et si j'admets avec M. M. la faveur dont a joui la chronique et la concurrence victorieuse qu'elle a pu faire dans certains cas au *cantar*, je crois d'autre part que, si les Castillans se sont contentés des récits en prose, ce n'est pas seulement que le caractère sobre et sévère de cette prose répondait mieux à leur goût, mais c'est aussi parce qu'on ne leur donnait pas autre chose à lire".

Prof. Mérimée heeft in de voorrede, die hij voor Pidal's werkje schreef, reeds gewezen op de belangrijkheid van diens onderzoekingen in verband met die van Bédier en op het eigenaardige feit, dat beide geleerden kort na elkaar twee nauw verwante onderwerpen voor hetzelfde publiek behandelden. De resultaten van Pidal's onderzoekingen wijzen op kort en zelfs onmiddellijk na de gebeurtenissen ontstane zangen. In dit opzicht is

vooral, zooals wij reeds aantoonden, het *Cantar de los infantes de Lara* hoogst belangwekkend (Vgl. Pidal, p. 12). Men heeft er ook de aandacht op gevestigd, dat de oudste redactie, die wij bezitten van het *Poema del Cid* slechts veertig jaar na den dood van den held, wiens daden daarin worden bezongen, vervaardigd werd (de Cid stierf in 1099 en de redactie moet ± 1140 geplaatst worden), doch mijn inziens doet men beter, ook bij een vergelijking met het Fransche epos, dit gedicht, dat eerst laat ontstond, toen de Spaansche epische poëzie al een lang bestaan achter zich had, buiten beschouwing te laten. Ofschoon ook in Spanje de namen van verscheidene helden ten nauwste verbonden zijn met die van bepaalde kloosters, schijnt Bédier's theorie toch op het Spaansche epos niet van toepassing te zijn. Doch hierbij dient niet uit het oog te worden verloren, dat de Spaansche epische poëzie, in tegenstelling tot de Fransche, gekenmerkt wordt door een beslist *historisch* karakter, dat men verklaard heeft door den grooten werkelijkheids-zin van het Spaansche ras, die zich later ook in drama en roman zal uiten. Zouden van de Fransche „chansons de geste", niet enkele, b.v. het *Chanson de Roland*, één of meer geschiedkundige feiten tot grondslag kunnen hebben, evenals de Spaansche *cantares*, en zou daarvoor Bédier's theorie niet gedeeltelijk kunnen gelden, terwijl deze voor de overige in haar geheel geldig blijft? De waarheid zou dan — en dit zou niet de eerste maal zijn — in het midden liggen.

Slechts enkele opmerkingen, die ik onder het lezen maakte, mogen hier volgen. In Pidal's boekje komen nog al eens herhalingen voor, doch deze schijnen uitteraard onvermijdelijk en, in plaats van er den geleerden schrijver een verwijt van te maken, doen wij beter, dankbaar het „bis repetita placent" indachtig te zijn. Jammer vind ik het bepaald, dat de titels van Spaansche drama's en romancen, alsook korte citaten in het Fransch zijn vertaald, terwijl dan de Spaansche vertaling soms — doch meestal ook niet eens — in een voetnoot gegeven wordt. Het omgekeerde systeem lijkt mij het eenige juiste, omdat het een groot gemak voor den vakman oplevert en het resultaat voor den leek hetzelfde blijft. Ook eigennamen had ik vaak liever onvertaald gezien. Doch dit zijn maar kleinigheden, die aan de buitengewone verdiensten van dit, voor allen die belang stellen in de Oud-Spaansche letterkunde zoo kostbare werkje, niets afdoen.

Amsterdam. William Davids.

Paul Lacombe, Taine historien et sociologue. Paris, Giard et Brière. 1909. (Pr. fr. 5; geb. fr. 6).

De invloed van Taine is groot geweest en nog groot; niet alleen verschijnen van zijne verschillende werken steeds nieuwe uitgaven, maar ook openbaart zich sinds een vijftal jaren een levendige ijver om zijne denkbeelden en leeringen te bestrijden; als psycholoog en socioloog, als aestheticus, als historicus wordt hij heftig aangevallen. Paul Lacombe neemt aan deze aanvallen ijverig deel, maar gelukkig bedient hij zich daarbij over het algemeen niet van zulke onwaardige middelen als zijn medestrijder Aulard. Al laat hij zich ook wel eens een enkele maal tot insinuaties van kwade trouw vervoeren, hij erkent toch doorgaans de eerlijkheid van Taine en betuigt eerbied voor diens machtigen geest en groote talenten. Nadat hij vroeger reeds Taine's werk over de Engelsche litteratuur aan kritiek heeft onderworpen, is hij in het hier aangekondigde boek overgegaan tot het toetsen der sociologische denkbeelden, die aan *Les origines de la France contemporaine* ten grondslag liggen. Achtereenvolgens bespreekt hij de drie hoofddeelen, *l'ancien régime, la révolution, le régime moderne*. Veel nieuws en opmerkelijks heb ik in Lacombe's beschouwingen niet aangetroffen, en zooals hij zelf, blijkens een noot, al gevoeld schijnt te hebben, het werk is „un peu lourd" geworden ten gevolge der herhalingen, waarin hij vervalt. Wat hij in het bizonder bestrijdt, is de groote beteekenis door Taine gehecht aan de „esprit classique", aan het Fransche karakter, aan den invloed van Rousseau's Contrat social; hij verwijt hem verder eenzijdigheid en te veel generaliseeren. Als drijfkrachten van de gebeurtenissen van 1789 en volgende jaren legt hij daarentegen den vollen nadruk op de algemeen menschelijke hartstochten, en hij geeft hierbij vele opmerkingen ten beste, die niet nieuw maar zeker wel gegrond zijn en nog steeds de aandacht verdienen. Alleen valt dikwijls in het oog, dat op zijn beurt Lacombe zich aan overdrijving schuldig maakt; zoo eenzijdig als hij het voorstelt is Taine niet. In een werk als *Les Origines* worden hoofdlijnen getrokken en is geen ruimte om allerlei schakeeringen aan te geven; verliest men dat steeds uit het oog, dan komt men licht tot aanmerkingen, die op muggenzifterij gaan lijken. En stellig niet minder eenzijdig dan Taine is onze auteur, als hij zijn stokpaardje, den lezers van zijn boek: *De l'histoire considerée comme science* wel bekend, gaat berijden, en onder aanheffing der leuze: „savoir, c'est généraliser" eigenlijk uitsluitend van algemeene drijfkrachten weten wil. Het is wat vreemd, dat Lacombe in het geheel geen gebruik heeft gemaakt van Taine's uitgegeven briefwisseling; diens bedoelingen met zijne constitutioneele beschouwingen, met l'esprit classique, met den invloed van Rousseau, worden in het derde deel der Correspondance voor hem, die deze niet uit *Les Origines* zelve verstaan kan, nog wel eenigszins toegelicht. Het verschil van standpunt en levensbeschouwing tusschen Taine en Lacombe geeft bovendien, waar het op waardeering aankomt en streng wetenschappelijke bewijsvoering is uitgesloten, ook nog al eens aanleiding tot afwijkende opvatting; Lacombe is optimist, Taine geenszins; Lacombe is democraat, Taine niet; Taine is voorstander van decentralisatie, Lacombe niet; Taine gelooft in zijne latere levensjaren aan de moreele kracht van den godsdienst, Lacombe allerminst. En toch, ondanks dit alles, is Lacombe het ook menigmaal met Taine's beschouwingen volkomen eens Zelfs lascht hij in zijn boek een „hors d'oeuvre" in om de voorstelling te wraken, alsof de Terreur zou gerechtvaardigd worden en verklaard door de gevaren waarin de Republiek verkeerde, een betoog waarmee Taine zich stellig zou hebben kunnen vereenigen maar dat ook reeds door Sorel geleverd is. Een zonderlinge vergissing heeft Lacombe begaan door te beweren, dat de Constituants „ont déclaré tous les Français égaux en droits et en

devoirs"; van *devoirs* was immers in de *Déclaration des droits* geen sprake, die werden eerst in 1795 vermeld.

Van Lacombe's boek heeft mij eigenlijk het meest de inleiding getroffen. Hij verklaart daarin met grooten nadruk, dat hij, hoewel republikein, zich niet verplicht acht de meening aan te hangen, dat gedurende de revolutie steeds de republikeinsche regeeringsvorm de meest verkieselijke is geweest, en dat hij zich nog minder gebonden rekent de handelingen der toenmalige republikeinen te rechtvaardigen of te verontschuldigen. Lacombe heeft zich volkomen aan die uitspraak gehouden. Doch het is kenteekenend voor den geest, waarin de geschiedenis der revolutie pleegt behandeld te worden door republikeinen, dat hij blijkbaar zulk een nadrukkelijke verklaring tegenover zijne „coreligionnaires", zooals hij ze noemt, noodig acht.

Leiden. Th. Bussemaker.

Le pasteur Josse van Laren de Comines et ses descendants. Documents publiés.... par **Jean Meyhoffer.** (Publications de la Société d'histoire du Protestantisme belge). Bruxelles, Librairie évangélique. 1910. (Pr. fr. 3.50).

Ruim zestig jaar geleden gaf Prof. Kist, in het *Archief voor kerkelijke geschiedenis* (dl. XX), gedeelten uit van papieren, die de familie Van Laren betreffen; in die familiepapieren ontbraken echter ettelijke bladzijden. Thans is door de Vereeniging, die in het hoofd dezer aankondiging genoemd is, eene volledige uitgave van het wetenswaardige dier aanteekeningen bezorgd; ze is bewerkt door den predikant Meyhoffer. De opname van dit boek onder de werken dier Vereeniging is gerechtvaardigd, aangezien de familie Van Laren belgisch is van oorsprong, naar de noordelijke provinciën uitweek om des geloofs wille, en een zeer groot aantal harer leden in Zeeland als predikant heeft gediend.

De aanteekeningen zijn begonnen door Joos Van Laren, die in 1618 als predikant van Vlissingen overleed; hij deelt van zijne ouders een en ander mee, verder handelt hij over zijne kinderen. Deze hebben op hun beurt de aanteekeningen vervolgd; zoo deed het derde en vierde geslacht. De origineelen schijnen verloren te zijn; maar de kinderen, die het werk vervolgden, hadden eerst afschrift gemaakt van het bestaande. Zoo kwamen verschillende bundeltjes in de wereld, die weer door verschillende familieleden werden vervolgd.

Over die verschillende afschriften handelt M. in een kort woord, dat ter inleiding werd geschreven; de bibliotheek der Vereeniging bezit meer dan één exemplaar. Met die schriften voor oogen, onderscheiden door de hand van schrijven, is het vermoedelijk minder lastig er over te oordeelen dan met niet anders dan de gedrukte tekst. Misschien ligt het daaraan dat ik niet recht begrijp wat M. hierover schrijft. Prof. Kist had indertijd een ander afschrift dan door M. is uitgegeven; uit vergelijking blijkt dat spoedig, bijv. deze aant.; bij Kist lezen we (blz. 65)

> „Alsoo het voorgaende by Cosyn Jan van Laren „is uytgetrocken uyt de geschrevene memorie by „myn huysvrouws Jakemyntje van Laren van haer „vader saliger naegelaten en berusten nu onder de „handen van de Eerbare Weduwe van Mr. Jeremias „van Laren saliger begraven tot Londen."

In de uitgave van M. is deze aant.

> „Alle het voorigaende is bij mij uijtgetrocken „uijt de geschreven memorien bij mijn vader saliger „nagelaten & berusten nu onder de handen van „mijn broeder Jeremias van Laren."

De beide afschriften zijn dus niet alleen door verschillende personen geschreven, maar ook op verschillende tijden gemaakt; het thans uitgegevene is nog bij het leven van Jeremias geschreven, die in 1638 als predikant te Londen overleed; het door Kist uitgegeven afschrift werd na dat jaar gemaakt. Maar Kist vertelt dat hij de papieren kreeg van zijn ambtgenoot Van Assen; deze was de schoonzoon van den staatsraad H. Van Royen, wiens vrouw de laatste afstammeling was geweest van de familie Louyssen. Die familie was aan de van Larens verwant geworden door het huwelijk van Sara van Laren Abrahams dochter, met Jean Louyssen, goudsmid te Vlissingen. Die Abraham van Laren getuigt dat hij zelf de papieren afschreef, die zijn zuster Mayke in bezit had; nu ligt het schijnbaar voor de hand aan te nemen dat Prof. Kist deze papieren heeft gehad en niet die van Jakemijntje. Maar M. deelt weer mee hoe het met de stukken van Prof. Kist verder is gegaan; de familie Van Assen heeft deze aan den predikant Kennedy Anet gegeven en deze schonk ze aan de bibliotheek der Vereeniging, die ze thans uitgeeft; maar dan zou deze uitgave weer denzelfden tekst moeten hebben als die van Prof. Kist, wat, gelijk wij zagen, niet het geval is. De kwestie van de handschriften is echter niet van groot belang, daar stellig vele afschriften hebben bestaan en de inhoud toch dezelfde is.

In de papieren, die Kist uitgaf, waren belangrijke gapingen; deze zijn nu aangevuld, zoodat de gansche familie voor ons gaat leven; de nieuwe uitgaaf brengt ons ook verder. Als men het boek opensLaat, op de linksche bladzijde den oorspronkelijken Hollandschen tekst en op de rechtsche de Fransche vertaling van de hand van M. ziet, korte aanteekeningen, meest geboorteberichten, dan zou men niet zeggen dat daar werkelijk leven in zit. Toch is het zoo; om echter dat leven te speuren moet men die familieberichten niet doorvliegen alsof het krantenadvertenties zijn, maar zich de mannen voor den geest trachten te halen, die daar vertellen van hun gezin; naar gelang men in de familie thuis raakt, begint ook het leven in die berichten te komen. Geen wonder, want men krijgt hier de eigen woorden van de 16de- en 17de-eeuwsche menschen, neergeschreven zonder eenig ander doel dan voor de eigen nakomelingschap familiebijzonderheden te bewaren. Bijv., mijn zuster Pieternelleken van Laren was met den Vlissingschen schoolmeester Braems getrouwd; zij stierf, korten tijd later haar kind. „Godt lof omdat het een moijelijck „man voor haer was & wij met hem veel moijte soude „gehadt hebben hadde het kindt blijven leven." Aardig verteld is de kleine kuiperij, waardoor een Van Laren het beroep naar Vlissingen, waarop hij hoopte, niet kreeg; treffend dat, toen deze man korten tijd later stierf, zijn broeder met bevend hart ter begraving toog, daar zijne vrouw hare bevalling wachtte. Toen hij terug kwam was zijn kind geboren maar dood. „Het bedroefte

„mij dat mijn kind sonder tsegel des doops gestorven „was; maar evenwel en twijfele aen de salicheijt van „tkind niet, want ben versekert „dat niet het missen „maer het verachten van den doop verdoemt.” Een ander verhaalt van een preektocht naar den Bosch; hij vertrok van Dernisse op Z. Beveland 29 October, kwam 1 Nov. in den Bosch, preekte daar op 2 en op 4 Nov. in de Janskerk en den 8sten Nov. kwam hij „gelukkelijk” weer thuis. Wat een reis! Jammer dat van die reis zelf niets wordt verhaald.

Natuurlijk kan ik niet alles mededeelen wat mij trof — alleen dit nog: er wordt melding gemaakt van vele talrijke gezinnen — maar wat een ijzingwekkende kindersterfte! En dat onder de gegoede burgerklasse! Hoe moet het dan wel geweest zijn, in dien goeden ouden tijd, onder de menschen, die in veel ongunstiger levensomstandigheden moesten verkeeren? Tweede en derde huwelijken waren geen zeldzaamheid en weduwnaarstranen droogden in den regel snel. Typisch is het verhaal van den man, die, na vier maanden weduwnaar te zijn geweest, op een tweede vrouw uitging; maar deze werd tegen hem opgezet, zoodat hij na zeven maanden vrijage dankbaar was „dat het den almogen„den eijndelijnge behaegde mijne affectie van haer af te „trekken ende te plaetsen op de dochter van” .... die hij dan ook onmiddelijk na de mislukking en binnen ’t jaar na den dood van zijn eerste vrouw (27 Nov. 1665) ten huwelijk vroeg en met wie hij 8 Maart 1667 trouwde. En dit weduwnaarschap is nog lang vergeleken bij dat van den aanlegger der familiepapieren; diens eerste vrouw stierf 5 Sept. 1599 en hij hertrouwde 21 Nov. d. a. v.; de tweede vrouw stierf 30 Oct. 1602 en hij hertrouwde 10 Aug. 1603. Zulke lieden sterven niet licht aan hartzeer; van hen zeker is de spreekwijs: „Met de dooden kan men niet huizen.” Toch waren die menschen niet ongevoelig, verre van dien; menige blz. getuigt van teederheid des gevoels, die zich voor ons in wat de dogmatische vormen uitspreekt, maar die toch wel degelijk bestond.

Een paar onnauwkeurigheden der papieren teekende ik aan; de Marie v. L., als vrouw van Bastien Jansen genoemd p. XII en XIII, heet elders (p. 119) Jakemijntje; bekend is dat de menschen vroeger slordig waren met hun namen; zoo wordt een oom Barend van Laren genoemd, die 20 Maart 1644 een kind van den predikant v. L. van den Hoek kwam doopen; deze moet geweest zijn Bernard v. L., destijds predikant te Axel, oom van hem, die de aanteekening schreef. Dwazer is een andere verwarring; in de uitgave van Prof. Kist komt voor: *Uit een afzonderl. geschreven boekje* eene korte levensgeschiedenis, aldus beginnend: „Ick *Jacob* „van Laren de jonge geboren tot Vlissingen in ’t jaer „1621 den 16e April.” — dezelfde gegevens, met in den aanvang afwijkende jaartallen, vinden we bij M. p. 64 en 66, maar ze vangen aan met: „Ick *Joos* van Laren”. ’t Gekke van dit geval is dat Joos en Jacob beiden bestonden; ze waren broers, het 7de en het 12de kind van Joos v. L., die van 1619—1653 predikant te Vlissingen was. M. wijst op deze fout niet en heeft dus ook geen poging gedaan die, met behulp der verschillende afschriften, te verbeteren. Eindelijk — dit geldt de vertaling — ik twijfel sterk of de naam *Hansken* op p. 2 en 4 juist weergegeven is met *Jean*.

Behalve de aanteekeningen van de familieleden zelf bevat de uitgave nog enkele brieven en stukken, meest op de familie betrekking hebbende; we zien er uit dat sommige leden van het geslacht in de predikantenwereld hoog aangeschreven stonden ook om wetenschappelijke verdiensten; de laatste brief, die van Jeremias v. L. van uit Londen geschreven is een doodgewone brief over familiezaken, precies zooals wij die thans nog schrijven. Het geheel wordt besloten door een zestigtal aanteekeningen van den bewerker der stukken, waarin hij inlichtingen geeft over de genoemde personen; terwijl dan nog familietafels volgen, opgemaakt uit de stukken. Voor de kerkgeschiedenis van Zeeland is de uitgave van beteekenis om het groot aantal predikanten, dat genoemd wordt, met verschillende data van hun leven.

Nijmegen. I. M. J. Hoog.

Paul Stengel, Opferbräuche der Griechen. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1910. (Pr. M. 6; geb. M. 7).

Voor het gebouw der wetenschap zijn architekten noodig, maar ook het aandragen van de geschikte steenen. Zulk een verzameling bouwstoffen biedt ons het bovengenoemde boek, en laten we er dadelijk bijvoegen: betrouwbare, deugdelijke, zooals we dat niet anders konden verwachten van den bekwamen schrijver der griech. Kultusaltertümer (waarin reeds een groot gedeelte van het hier behandelde verwerkt is) in het bekende Handb. d. klass. Alt. Het zijn herdrukken uit verschillende tijdschriften, in één band vereenigd „dem Andenken Ludwig Friedländers gewidmet”. Allerlei sacrale termen worden hier ter dege onderzocht en verklaard, alleen uit Grieksche getuigenissen: dit zou men een zwak punt kunnen noemen, dat niet de Indische gebruiken b.v. ter vergelijking zijn aangevoerd, doch wie beseft, tot hoeveel misvatting die vergelijkende beschouwingen aanleiding kunnen geven, als men niet volkomen beide talen beheerscht, zal de zelfbeperking van den schrijver prijzen, waardoor hij vasten grond onder de voeten heeft gehouden.

Acht en twintig nummers telt het boek, waarvan ik den inhoud en zoo kort mogelijk de uitkomsten zal mededeelen: I. Homerisches. 1. ἱερήιον, drie keeren (van de 5) niet te vertalen als offerdier, maar als slachtvee. 2. πρωτόγονος pasgeboren. 3. τελήεσσα ἑκατόμβη uitgegroeid, van volwassen dieren. 4. ἀποσπένδειν: ἀπό versterkt eenvoudig de beteekenis van het stamwoord als in ἀπομηνίω. 5. θυήεις -θύελλα -θυόεις. θύειν is verbranden, θύεα brandoffer, βωμὸς θυήεις brandofferaltaar (zoo reeds Eustathios), θύελλα stofwolk (wervelwind), θυόεις „wallend”; Homerus kent nog geen myrrhe of wierook.

II. θυηλαί het offervleesch, θυλήματα het offermeel.

III. θύειν geschiedt om de godheid te eeren, θύεσθαι ter wille van den mensch, die zich met een vraag of bede tot de godheid richt.

IV. οὐλαί, οὐλόχυται = προθύματα met zout gemengde gerstekorrels, waaraan later kathartische beteekenis gehecht werd.

V. Opferblut und Opfergerste. Men moet den doode

bevredigen, anders wreekt zich de toornige ziel (hier en elders had gevoegelijk Fustel de Coulanges, La cité antique, aangehaald kunnen worden, die reeds vóór Rohde gewezen heeft op de allesbeheerschende vereering der dooden bij de ouden, en die ook het vb. aanhaalt van Plataeae, waar jaarlijks „de archont de zielen der tegen de Perzen gesneuvelden opriep om aan den gemeenschappelijken maaltijd deel te nemen). Bij Homerus is het strooien der gerstekorrels gedachtelooze voortzetting van een oud gebruik: oorspr. waren zij aan Gea gewijd.

VI. χέρνιψ oorspr. „Wasserspende", ook aan Gea gewijd.

VII. κατάρχεσθαι: het sprenkelen met water en het strooien van de gerstekorrels, ἐνάρχεσθαι de korf inwijden met οὐλαί.

VIII. ἐπάρξασθαι δεπάεσσιν met de bekers de wijdingsgave uit het mengvat scheppen (op p. 53 staat Γ 289, dit moet zijn 269).

IX. Die Speiseopfer bei Homer. Men offerde (behalve de groote feestoffers) alleen als men iets vroeg aan de Goden.

X. πελανός offerbrij of -koek, later vervangen door een geldstuk, dat men door een opening in den θησαυρός wierp (vgl. onze spaarpotten).

XI. σπλάγχνα de edele ingewanden: hart, lever, nier, waarin men een geheime kracht vermoedde. τόμια genitalia. ἔνδορα op inscr. = σπλάγχνα.

XII. σφάγια. De bloedige offers der Gr. waren tweeërlei: 1e van welke gegeten werd, 2e van welke het vleesch geheel vernietigd werd. Slechts de tweede heeten σφάγια; θυσία daarentegen = spijsoffer (dikwijls Opferschmaus). Een zeer aannemelijke verklaring van een plaats uit Theophrastus vinden we op p. 101 vg.: σφάγιον is daar de zee (als offerschaal), waarin het bloed van 't offerdier stroomt.

XIII. ἐντέμνειν de doodelijke snede toebrengen in den hals.

XIV. αἴρεσθαι τοὺς βοῦς: na den slag, waardoor het offerdier neêrvalt, dit gedeeltelijk optillen om te maken, dat het bloed uit den hals naar boven spat.

XV. Zum griechischen Opferritual: houding van den kop bij het λαιμοτομεῖν.

XVI. Chthonischer und Totenkult. Aan de chthonische godheden werden νηφάλια gebracht. Aan de dooden wijn en olie, toen die ingredienten ook als voedingsmiddelen waren ingevoerd. De doodencultus heeft zich gewijzigd, de chthonische niet. De oudste gewoonte was het *begraven* met allerlei κτέρεα; daarna kwam het *verbranden*, om het terugkeeren als booze geesten onmogelijk te maken. Dan volgt weer 't begraven. Solon verbood een rund te slachten als doodenoffer: dit was al begonnen in onbruik te raken. Later is de χοή het doodenoffer κατ' ἐξοχήν. Bij zoenoffers was echter het bloed onontbeerlijk. Later vond de pietas een ander middel om de dooden te eeren: de schoone grafreliefs, die de dooden en de achtergeblevenen vereenigd voorstellen. Oorspronkelijk waren chthon. en Totenkult één. (Ook hier mist men noode den naam van Fustel de Coulanges).

XVII. Der Kult der Winde. Vroeger werden wel eens om een bijzondere aanleiding apotropaeïsche offeranden aan de winden gebracht, doch eerst in 480 een bepaalde vereering der w. ingevoerd te Delphi en Athene bij den Ilissus (ook uit Plato's Phaedrus bekend). Zooals vele goden een dubbele natuur hebben: Olympisch en chthonisch, zoo ook zeer sterk de winden. Schr. haalt uit Sven Hedin's reisbeschrijving aan, dat men ergens in Midden-Azië zelfs nu nog gelooft, dat de zandstorm uit een diepe bron komt. Overigens moet men onderscheid maken tusschen goede en booze winden (θύελλαι, ἅρπυιαι).

XVIII. Ἀιδης κλυτόπωλος: de paarden-offers der Grieken zijn alle chthonisch van aard, en wat merkwaardig afwijkt van de andere dergelijke offers: alleen witte paarden worden daarvoor genoemd. Schr. herinnert aan de Germaansche „wilde Jagd durch die Lüfte".

XIX. Νεκύσια (appellativum) zijn offers ter eere van de dooden, zoo ook ὡραῖα, terwijl Γενέσια en Νεμέσεια nomina propria zijn.

XX. καρποῦν is in sacrale beteekenis *verbranden*, oorspr. uit elkaar plukken.

XXI. Ἱερώσυνα und Θεομορία: het eerste is wat aan de priesters gegeven wordt voor het offeren, het tweede, wat aan de goden gegeven, dus verbrand wordt (maar waarvan de priester ook wel eens iets voor zichzelf houdt).

XXII. Die Zunge der Opfertiere. Deze werd aan den priester of κήρυξ gegeven, niet aan Hermes gewijd (deze laatste meening berust op een verkeerde combinatie van γ 341 en η 137).

XXIII. Opferspenden. Hier vinden we de treffende opmerking, dat men zoo gewoon was, bij het drinken iets te plengen voor de goden, dat Socrates dit zelfs wilde doen met den scheerling-beker, die echter juist genoeg bevatte om hem den dood te brengen, waarom de cipier 't hem niet toestond. — Wijnlooze Spenden (νηφάλια) werden gebracht aan Mnemosyne en de Muzen, enz., ook aan de chthonisch-agrarische godheden en oorspronkelijk aan de dooden; later echter, reeds bij Homerus, ook wijn: kruiken vol honing en olie staan bij den brandstapel van Patroclus, maar 's nachts giet Achilles wijn over den grond. Μελίκρατον is honing met melk, ook veel door de menschen genuttigd. Bij eedoffers evenwel was ongemengde wijn noodig: bij andere gelegenheden moesten de daemonen zachter gestemd worden, bij den eed niet.

XXIV. Die Farbe der Opfertiere. Aan de onderaardsche goden, heroën en dooden werden zwarte offerdieren, aan de hemelsche meest witte, bij zoen- en betooverings-offers zoowel zwarte, als witte geofferd.

XXV. Das Geschlecht der Opfertiere. Den goden werden mannelijke, aan de godinnen vrouwelijke (doch niet zonder uitzondering) gewijd.

XXVI. Wild- und Fischopfer. Deze werden zeer zelden gebracht: wild aan Artemis, hazen en konijnen aan Aphrodite, visschen aan Poseidon. Slechts een levend, onbeschadigd dier mocht aan de godheid geofferd worden: dat ging moeilijk bij visschen.

XXVII. Buphonien. Die zijn niet in de plaats gekomen van een menschenoffer, maar van een onbloedig offer; bij de verandering werd de ceremonie ingevoerd, die Pausanias I 24,4 beschrijft.

XXVIII Βοῦς ἕβδομος. Menschen, die zich onthielden van vleeschvoeding (Pythagoras, Empedocles) en armen

offerden in pl. v. het dier een baksel van dien vorm, ook Βοῦς genaamd. Wat beteekent nu daarbij het epitheton ἕβδομος? Als zevende offerande kwam hij na zes offerkoeken in den vorm van halve manen, σελῆναι, en omdat niet de levende dieren, maar wel de koek ἀναίσθητος was, werd later een stompzinnig mensch wel eens zoo genoemd.

Ten slotte bestrijdt schr. de opvatting van Roscher, alsof met bovenstaande uitdrukking bedoeld wordt, dat zes verschillende dieren tegelijk geofferd werden en als zevende offer daarbij kwam een koek in den vorm van een rund.

Groningen. R. Leyds.

Ch. Diehl, Manuel d'Art byzantin. Paris, Picard & Fils. 1910. (Pr. fr. 15).

Als men enkele kunstwerken van de allerhoogste rang uitzondert, kan men, zegt Diehl (blz. 817), van de beeldende kunst der Byzantijnen getuigen: cet art intéresse plus qu'il n'émeut. Dat geldt in veel sterker mate van de Byzantijnse letterkunde; daarin vindt ik niets wat vergeleken kan worden bij de Hagia Sophia, niets dat ontroert als sommige miniaturen. En daar elke studie die alleen onze weetgierigheid bevredigt de behoefte aan niet uitsluitend verstandelik genot doet gevoelen, zal ook de beoefenaar van Byzantijnse taal en litteratuur gretig kennismaken met uitingen van de Griekse geest die zowel tot zijn gemoed als tot zijn verstand spreken. De heer Diehl heeft geschreven voor vakgenoten in engere zin en voor belangstellende filologen; voor de laatsten is zijn boek vooral aantrekkelik omdat het in de eerste plaats de ontwikkeling der Byzantijnse kunst wil duidelik maken, en de deskundigen zullen er, geloof ik, het meest in prijzen dat het meer dan enig ander werk een volledig overzicht geeft van de talrijke vraagstukken die vooral in de laatste tien jaren de mannen van het vak bezig houden.

In het eerste boek wordt uiteengezet hoe in de eerste eeuwen van onze jaartelling het Oosterse element in het Hellenisme aan kracht wint, hoe het in sommige landen — getuige de Koptiese kunst — een nieuwe kunst met niet-helleens karakter doet ontstaan, en elders aan de bestaande kunstuitingen een andere richting geeft. Het naïeve en symboliese maakt plaats voor het historiese en monumentale. Egypte, Syrië en Klein-Azië dragen bij tot de wijziging van het bestaande; aan Klein-Azië vooral is de bouwkunst nieuw leven verschuldigd, Syriese invloed doet zich gelden in dekoratie en ikonografie, door Egypte komt de smaak voor het pittoreske der Alexandrijnse kunst in eer. Diehl sluit zich dus aan bij de verklaring reeds door Courajod en Choisy gegeven, en in de laatste jaren door Strzygowski en Aïnalof met tal van nieuwe bewijzen versterkt. In de strijd „Orient oder Rom", kiest hij zonder voorbehoud partij tegen de aanhangers van een Romeinse „rijkskunst", maar niettemin verzet hij zich op menige bladzijde van zijn boek tegen Strzygowski's theorieën. De Oostenrijkse geleerde kent aan het Oosten ongeveer alles toe, Diehl alleen het opwekkende voorbeeld en op zich zelf staande motieven. In zijn gehele boek is Byzantium het centrum waar uit veel heterogeens een nieuwe eenheid is ontstaan, waar de Griekse geest verwierp wat te ver afstond van zijn oude eigenschappen en naar de behoeften van de nieuwe tijd het overgenomene wijzigde; te Konstantinopel luikten de klassieke elementen in 't Hellenisme op, en de Byzantijnse kunst mag, ondanks alle invloed van het Oosten, echt Griekse kunst heten. Wie, gelijk de schrijver van deze aankonding, deze strijd tussen twee deskundigen alleen als belangstellend toeschouwer volgt, zal zich niet aanmatigen met enkele woorden uittemaken welke partij gelijk heeft; alleen mag een filoloog de opmerking zich veroorloven dat de ontwikkeling van de Griekse taal en de Griekse letterkunde voor de zienswijze van Diehl en tegen die van Strzygowski pleit.

Het tweede der vier boeken waarin Diehl zijn werk heeft verdeeld behandelt de monumenten uit de tijd van Justinianus, het derde de zogenaamde tweede gouden eeuw der Byzantijnse kunst, het tijdperk van het Macedoonse huis en dat der Komnenen. Wat de kunst van de 10de en 11de eeuw onderscheidt van die der 6de is 't best te begrijpen door het bestuderen van de beweging der ikonoklasten. De beeldbrekende keizers waren evenmin rationalisten als puriteinen, maar vrome en dikwels kunstlievende vorsten die in hun politiek zich verzetten tegen de toenemende macht der monniken, in hun godsdienst op scherper onderscheiding tussen verering en aanbidding aandrongen en bij hun opvatting van kunst stellig onder de invloed hebben gestaan van het Bagdad der Abassiden. Al kwam de hervorming die zij bedoelden niet tot stand, de beweging heeft in de kunst sporen achtergelaten die in de werken der 10de en 11de eeuw duidelik zichtbaar zijn. Het ornament krijgt nieuw leven, men keert opnieuw terug tot het bestuderen der antieke en heidense voorbeelden, het portret komt meer in eer; aan de andere kant heeft de kunst der monniken, na de vervolging waaraan zij hadden blootgestaan, grotere innigheid gekregen. Als een aanhangsel tot dit derde boek kan men beschouwen een zeer voorzichtige behandeling van de z.g. Byzantijnse kwestie, het vraagstuk van de afhankelikheid der West-Europese, speciaal der Italiaanse, kunst van Oost-Rome. Gelijk in vroegere werken, blijkt Diehl overtuigd van de gewichtige rol door Byzantijnse kunstenaars en Oosterse modellen gespeeld, maar hij geeft toe dat weldra de Italiaanse leerlingen hun meesters hebben evenaard en overtroffen.

De Byzantijnse kunst heeft nog een derde gouden eeuw gehad, een laatste herleving, van het midden der 13de tot het midden der 16de eeuw. De beschrijving van deze periode vormt het vierde boek en is zeker wel het rijkst aan verrassingen ook voor wie andere werken over Byzantijnse kunstgeschiedenis kent. Geen wonder; eerst in de laatste tien jaren is, niet het minst door de onderzoekingen van Millet, het belangrijke en het schone van de monumenten uit deze tijd van politiek verval aan den dag gekomen. De oorzaken van deze laatste renaissance schijnen mij niet zo helder te zijn aangegeven als die van de andere tijdperken van bloei; indien men, met Diehl, een zeer ondergeschikte rol wil toeschrijven aan de Westerse beschaving lijkt mij deze kunstbloei onder de Palaeologen en de zwakke

potentaten van het verbrokkelde Griekenland tot heden onverklaard. Maar dat de schr. in zijn bewondering over die monumenten niet overdrijft, zal iedereen toegeven die de kollektie van de École des Hautes Études heeft gezien of zelf Mistra bezocht.

Het werk van Diehl is zeer rijk aan goed gekozen illustraties. Daarom klinkt het veeleisend als men het aantal (het zijn er 420) nog groter zou wensen. En toch schijnt mij die wens niet ongerechtvaardigd. Dat men zonder monografieën te raadplegen zich geen goed denkbeeld kan vormen van belangrijke monumenten als de Hagia Sophia of de mozaïken van Daphni, ieder slechts door enkele afbeeldingen vertegenwoordigd, is nu eenmaal het noodzakelik bezwaar aan elk handboek verbonden: het kan nooit meer geven dan een handleiding. Maar waar een redenering gebaseerd wordt op de vergelijking van onderdelen is de lezer die geen afbeeldingen tot zijn beschikking heeft, nauweliks in staat het betoog te volgen en de onderscheidende opmerkingen van de schrijver blijven woorden voor hem. Als voorbeeld haal ik aan de appreciatie van de miniaturen uit Duitsland (blz. 679 – 681), die bij de bespreking der Byzantijnse kwestie van zoveel gewicht zijn.

Van het uitvoerige werk heb ik slechts de hoofdzaken kunnen vermelden. Ik hoop dat dit weinige voldoende zal wezen om de lezers te overtuigen van mijn bewondering voor het monumentale boek waarmee de heer Diehl de wetenschap heeft verrijkt.

Leiden. D. C. Hesseling.

J. H. Leopold, Uit den tuin van Epicurus. Rotterdam, W. L. en J. Brusse. (1910). (Pr. *f* 0.95; geb. *f* 1.35).

Dit aardig boekje bedoelt niet den lezer in kennis te brengen met het geheele systeem van den beminnelijken maar weinig oorspronkelijken en diepen denker. Van zijn fysika en kennisleer komt er zoo goed als niets in voor. Alleen de persoonlijkheid en den moralist wil de heer Leopold ons doen kennen en waardeeren. Daartoe nam hij op, in een nauwkeurige, heldere maar soms wat stroeve vertaling: een paar brieven, het testament, de voornaamste uitspraken van Epicurus, en vervolgens eenige op hem betrekking hebbende plaatsen van Seneca, Cicero, Lucretius en het begin van het op Vergilius' naam staande gedicht Ciris, de laatste in een mooie, metrisch vrije bewerking. Het boekje is keurig uitgevoerd en met de beeltenis van Epicurus versierd.

Leiden. B. J. H. Ovink.

SCHOOLBOEKEN.

Dr. Kamillo Huemer, Chrestomathie aus Platon nebst Proben aus Aristoteles. Wien, C. Fromme. 1910. (Pr. geb. mit Kommentar K. 3.60).

Na een korte inleiding met eenige oppervlakkige mededeelingen over de grieksche filosofie tot en met Aristoteles, zijn van Plato de geheele Apologie en Krito en verder geschikte stukken uit Symposion, Phaedo, Gorgias, Phaedrus en Politeia opgenomen. Daarna komt Aristoteles (15 blz.) met meerendeels goed gekozen stukjes uit de Metafysika, Ethika, Politika, Rhetorika en Poetika. Om het opnemen dezer fragmenten (want het is zeker gewenscht den leerling, al is het in weinig lessen, met de denk- en schrijfwijze van dezen invloedrijken wijsgeer eenigermate bekend te maken) en om den korten, praktischen, van overtollige geleerdheid vrijen commentaar, die in een afzonderlijk deeltje toegevoegd is, zou men er toe kunnen komen deze Chrestomathie boven de bekende bloemlezing van Warren te verkiezen.

Leiden. B. J. H. Ovink.

Dr. K. P. Schulze, Römische Elegiker. Eine Auswahl aus Catull, Tibull, Properz und Ovid. 5. Aufl. Berlin, Weidmann. 1910. (Pr. M. 3.40).

Reeds het feit, dat dit boek in betrekkelijk korten tijd een vijfden druk beleeft, bewijst iets. Maar wie er nader mede kennis maakt, dien zal het spoedig duidelijk worden, dat dit succes ten volle verdiend is. De overvloedige noten geven blijk van de groote belezenheid en kennis van den samensteller, maar zijn er verre van af eene dorre compilatie van geleerdheid te wezen: ze zijn frisch en helder, smaakvol en dikwijls fijn. Als vergelijkplaatsen worden niet enkel citaten uit Grieksche en Latijnsche schrijvers aangehaald, maar ook zeer vele van Fransche, Duitsche en Engelsche klassieken.

Het boek geeft een zeer groote keuze en verdient alleszins aanbeveling, ik zou het willen zien in handen van ieder leeraar.

Bij het aandachtig doorlezen van een groot gedeelte van tekst en aanteekeningen werd mijn ingenomenheid met den inhoud nog vergroot door de zorg, die blijkbaar aan de uitgave besteed is, ik vond geen enkele drukfout.

Vooraf gaat een interessante inleiding over de elegie in 't algemeen (de voorlaatste alinea hiervan — op pag. 15 — maakt den indruk voor deze of een voorgaande oplage erbij gevoegd te zijn, is niet één met de rest), en aan elk der vier dichters gaat een levensbericht vooraf.

Een enkele opmerking zij het mij veroorloofd te maken. De aanteekening op Catullus n°. I. 1 (Cat. c. 1.1) over *libellus* en die op Ovidius n°. XI. 33 (Tristia I. 7.33) zijn eenigszins met elkaar in strijd. Toch kan het herhaald voorkomend gebruik van *libellus* voor een boek gedichten wel degelijk te wijten zijn aan den geringeren omvang ervan, vergeleken bij een prozawerk, hoewel m. i. niets verhindert het gebruik van dit diminutivum aan een zekere bescheidenheid tevens toe te schrijven.

Bij Cat. n°. III regel 12 (C. c. 4.12) *loquenti saepe sibilum edidit coma* wijst de uitgever in de noot op Od. 9.71 διέσχισεν ἲς ἀνέμοιο, in beide gevallen toch teekent de herhaling van s en i het suizen van den wind. Waarom liet hij het begin van den Homerischen regel weg, dat in τριχθά τε καὶ τετραχθά zoo realistisch het scheuren van 't zeil weergeeft?

Bij Cat. n°. IV. 13 (C. c. 31.13) had naar aanleiding van 'tgeen over *Lydiae undae* wordt meegedeeld, Verg. Aen. X. 200 sqq. behooren geciteerd te worden.

Bij Cat. n°. XIII. 6 (C. c. 5.6) verklaart hij *nox est perpetua una dormienda* als volgt: *nox* is de doodsslaap, *una* = *eadem*, dus „wij moeten denzelfden doodsslaap slapen". Mij kwam het altijd voor, dat de woorden *perpetua una* moeten opgevat worden als innig bij elkaar behoorend, dus „één nacht, waaraan geen einde komt," een opvatting, waartoe de zeker niet toevallige herhaling van de 2 p's en de 2 u's in deze woorden wel eenige aanleiding geeft.

In Cat. n°. XIII. 12 (C. c. 5.12) moet *malus* zeker vertaald worden door *boos*, wat de uitgever verzuimt op te geven, ofschoon hij wel in de noot naar aanleiding van *invidere* spreekt over „den boozen blik, het booze oog". In regel 175 van n°. XXVII (C. c. 64.175), waarnaar hij verwijst, heeft *malus* deze beteekenis niet, wel in n°. XIV. 12 (C. c. 7.12), waar hij het ook niet duidelijk aangeeft.

Het verwondert mij zeer, dat in een uitgave „für den Schulgebrauch" het 11de carmen van Catullus is opgenomen (n°. XXI), regel 17—20 maakt dit hiervoor totaal ongeschikt.

Bij Tibullus n⁰. I. 38 (T. I. 1.38) had in de annotatie kunnen geciteerd worden Ovid. Met. VIII. 658 sqq, welke plaats wèl geciteerd is bij n⁰. II. 8 (T. I. 10.8).

Bij Tib. n⁰. II. 30 sqq. (T. I. 10.30) wordt in de aanteekening over *spolia opima* vermeld, dat deze behaald werden door hem, die den aanvoerder des vijands doodde. Deze, toch zeker onjuiste, opmerking wordt niet verder geadstrueerd.

Bij Tib. n⁰. II. 51 (T. I. 10.51). Is *lucus* niet eerder op te vatten als eigenlijk beteekenende „Lichtung", open plek, welke naam, wijl oudtijds op die plekken aan de goden werd geofferd, over is gegaan op 't geheele aan de goden gewijde bosch? De uitgever wil „Wald ohne Unterholz".

Bij Propertius n⁰. V. 2 (P. I. 14.2) had in de noot over Mentor ook Cic. in Verrem Act. II IV. 38.18 kunnen vermeld worden.

Bij Prop. n⁰. VII. 23 (P. I. 17.23). De *conclamatio* is niet een éénmaal, maar *drie*maal, of althans meermalen uitroepen van den naam des gestorvenen, zooals de door den uitgever geciteerde plaats uit de Odyssee (9.64) bewijst.

Bij Prop. n⁰. VII. 24 (P. I. 17.24) zouden in de noot bij *sit tibi terra levis* enkele voorbeelden uit 't C. I. L. nuttig zijn geweest, gelijk de uitgever ook bij Prop. n⁰. III. 5 (P. I. 1.5) eene Pompeiaansche wandinscriptie zeer terecht aanhaalt.

Bij Ovidius n⁰. V. 36 (Ov. am. III. 9.36) had behalve Aen. II. 429 ook X. 617 kunnen worden geciteerd.

Bij Ov. n⁰. XIX. 10 (Ov. e. P. III. 8.10) noteert de uitgever, dat *nurus* naar Grieksch voorbeeld sedert Ovidius vaak de „jonge vrouw" aanduidt. Dit komt echter ook reeds bij Vergilius voor, men zie Aeneis XI. 215.

Aan origineele en leerzame opmerkingen is het boek zeer rijk. Wanneer ik echter naga, wat nut deze bloemlezing voor de Nederlandsche gymnasia kan hebben, is het resultaat niet zoo gunstig. Immers behalve het algemeen ervaren feit, dat eene Duitsche uitgave tot de leerlingen veel minder spreekt dan een Hollandsche, bieden de in ons land met dit boek concurreerende uitgaven zeer veel goeds aan. Veel tijd voor de lectuur van Latijnsche poëzie is er, behalve in kl. V, zeker niet, en waar de uitgever van deze bloemlezing zich beperkt tot elegische poëzie (benevens enkele lyrische en epische gedichten van Catullus), heeft men, als men van andere dichters ook iets wil lezen, zeker meer aan Prof. Woltjer's Serta Romana, dat wel niet zoo'n groote keuze biedt, maar dat ook iets geeft van Lucretius, Manilius, Persius, Lucanus, Martialis en Iuvenalis.

Van Catullus heeft Prof. Schulze 29 stukken, de Serta 13, van Tibullus is de verhouding 13:6, van Propertius 33:11, van Ovidius 19:20. De bloemlezing van den heer van Miert bevat, behalve vrij wat van Ovidius, ook nog Catullus, Tibullus, Propertius, Martialis en Juvenalis. Een veel ruimere keuze uit Ovidius' elegische gedichten dan bij Prof. Schulze, vindt men in Dr. van IJsendijk's Ovidius Elegiacus.

Alleen hij, die naast Horatius en de gewone Latijnsche dichters der hoogere klassen, uitsluitend elegische poëzie wil behandelen, zal Prof. Schulze's boek noodzakelijk behoeven.

Utrecht. E. Bessem.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering der Letterk. Afd., gehouden op 8 Mei l.l., sprak de heer Hartman over *Onze waardeering der elegische Latijnsche poëzie*. De spreker betoogde, dat men wel is waar zorgvuldig alles moet onderzoeken wat tot de techniek der dichters behoort, alle vormen en vaste regels die zij zonder twijfel plachten te volgen, maar dat men daarbij zich ook zonder vooroordeel moet overgeven aan den indruk van het kunstwerk, gevoelende dat het ware genot hiervan onafhankelijk is van die historische ontleding. — De heeren Karsten, Speyer, Naber en Kuiper wisselden met den spreker van gedachten. — Bij de opening der vergadering werden de nieuw benoemde leden, de heeren Kristensen, van Vollenhoven en Kalff, door den Voorzitter verwelkomd.

De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde hield op 5 Mei l.l. een vergadering, waarin de heer Dr. E. B. Koster fragmenten voordroeg van zijn jongste werken, o. a. van *Odysseus' Dood*, van *Adrastos en andere gedichten* en van *Verhalen uit Shakespeare*.

Dezer dagen is als vijftigste en laatste deel van de Sacred Books of the East verschenen *A general Index to the names and subject-matter of the SBE*, van de hand van prof. M. Winternitz, met eene voorrede van prof. Macdonell. Deze met zorg en meesterschap uitgevoerde samenvatting, rangschikking en ordening van de rijke en veelvormige stof, in de 49 deelen behandeld, zet de kroon op de beroemde verzameling en verhoogt er de waarde van voor wie ze te gebruiken heeft.

Als vervolg op zijn werkje *Comic Terminations in Aristophanes and the Comic Fragments, Part I*, indertijd door Prof. van Leeuwen in dit tijdschrift (X, kol. 322 e. v.) aangekondigd, publiceerde de heer C. W. Peppler in het American Journal of Philology (XXXI, p. 428-444) een verhandeling over den uitgang -κός „as used by Aristophanes for comic effect"; door bespreking van het volledig materiaal toont de heer P. aan dat door de comici tal van woorden op -ικός en -κός zijn gevormd, vooral ter bespotting van de mode, in dezen heerschende onder de mannen der moderne beweging van de vijfde eeuw v. C. Voor een gedetailleerde bespreking van dit tijdschriftartikel, waarvan een afdrukje ter aankondiging werd ingezonden, kunnen de kolommen van het *Museum* uit den aard der zaak niet door de redactie te mijner beschikking worden gesteld.

's-Gravenhage. J. van IJzeren.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1911, Mars: A. Morel-Fatio, Nouvelles études sur sainte Thérèse. — P. Monceaux, La question du Priscillianisme, II. — R. Pichon, Les travaux récents sur l'*Appendix Vergiliana*. — L. Leger, Antiquités slaves; Avril: R. Cagnat, Le Tusculanum de Cicéron. — C. Jullian, Les croissants d'or préhistoriques. — E. Bertaux, La part de Byzance dans l'art byzantin, I.

Mémoires de la Société de Linguistique, XVI, 6: H. Adjarian, Recueil de mots kurdes en dialecte de Novo-Bayazet (Russisch territoir). — A. Meillet, A propos de cypr. μιγαλαθεω. — M. Delafosse, Les langues voltaïques (boucle du Niger).

Mnemosyne, XXXIX, 2: P. H. Damsté, Notulae criticae ad Silium Italicum (vervolg). — Dez., Ad mensas paniceas (bladvulling). — J. van Wageningen, Varia (ad Ciceronem, Senecam, Persium). — J. v. L(eeuwen), Ad Iliadis scholia A. — H. T. Karsten, Donatiana et Terentiana. — J. v. L(eeuwen), Ad hymn. Apoll. 402. — P. H. Damsté, Ad Scriptores Historiae Augustae. — J. v. L(eeuwen), Ad hymn. Cer. 445. — J. J. Hartman, Annotationes criticae ad Plutarchi opera (vervolg). — Dez., De Ovidio in exsilium proficiscente Tr. I, 10, 15-20.

Philologus, LXX, 1: W. Nestle, Spuren der Sophistik bei Isokrates. — R. Hildebrandt, Zu bekannten Stellen. — F. Zucker, Ἐπίτροπος χαρτηρᾶς Ἀλεξανδρείας. — K. Barwick, Zur Serviusfrage. — A. Semenov, Zur dorischen Knabenliebe. — A. Ruppersberg, Εἰσπνήλας. — Miscellen.

Wiener Studien, XXXII, 2: F. Stürmer, Über einen Versuch der Wiederherstellung der Odyssee. — L. Siegel, Zur pseudo-xenophontischen Ἀθηναίων πολιτεία. — L. Radermacher, Kritische Beiträge. — H. Lackenbacher, Zur Komposition von Buch I des Lukrez. — Dez., Zur Disposition und Quellenfrage von Lukrez IV, 1-521. — J. Mesk, Die Überarbeitung des Plinianischen Panegyricus auf Traian. — R. Bitschofsky, Zu den Fabeln des Romulus. — J. Endt, Ein Kommentar zu Lucan aus dem Mittelalter, II. — W. A. Bauer, Die spartanischen Nauarchen der Jahre 397-395. — Miszellen.

Le Musée Belge, XV, 2: Th. Simar, Christophe de Longueil (fin). — P. Graindor, Remarques sur une inscription de Théanguéla. — A. Counson, Belgicus color. — J. P. Waltzing, Un charmeur de serpents arlonais à l'époque romaine. — Dez., Syntaxe de *hoc genus*.

Bullettino della commissione archeologica comunale di Roma, XXXVIII, 2-3: L. Mariani, Statua di Augusto di via Labicana. — G. Costa, L' „augurium salutis" e l' „auguraculum" capitolino. — D. Vaglieri, Targhetta di rame trovata nel Tevere. — F. Grossi Gondi, Di una singolare rappresentazione mitologica sincretistica del culto romano. — A. Maviglia, Del Satiro versante e della sua attribuzione a Prassitele. — G. Pinza, Il costume arcaico greco in due monumenti del Museo capitolino. — G. Gatti, Notizie di recenti trovamenti di antichità in Roma e nel suburbio. — L. Cantarelli, Scoperte archeologiche in Italia e nelle antiche provincie romane.

Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik, XXVII XXVIII, 4: R. Büttner, Der Schauplatz von Sophokles' Ödipus auf Kolonos. — A. Schulten, Termantia. — H. Barge, Das Vorgehen der Kurie gegen Luther in den Jahren 1518-1521. — G. Bohnenblust, Heinrich Leutbold. — Anzeigen und Mitteilungen.
In het paedagog. gedeelte: M. Kirchner, Die Quellen des deutschen Philanthropinismus. — G. Rommel, Von der Lektüre im deutschen Unterricht. — G. Major, Die Überbürdungsfrage. — Anzeigen und Mitteilungen.

Revue de l'instruction publ. en Belgique, LIV, 1: P. Henen, L'Apologétique de Tertullien et le Thesaurus linguae latinae. — A. Vincent, Le Village de La Hulpe et la Rivière d'Argent, étude toponymique. — Comptes rendus.

Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, LXII, 2: J. Fuchs, Die Schlacht am Trasimenischen See und die Methode der Schlachtfelderforschung.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XXX, 3: N. van Wijk, Een Oudwestnederfrankisch *œ*-dialekt. — A. Greebe, Het auteurschap van Den Vermakelijken Avonturier. — L. Willems Az., Reinaerdiana (V-IX). — M. Schönfeld, *Rubben, Rubens*.

De Nieuwe Taalgids, V, 3: J. A. Vor der Hake, De moeielikheden van een onderzoek naar de levende taal in het verleden. — J. H. Kern, Is de beleefdheidsvorm *U* een verbastering van *U.E.*? — J. van Ginneken, Een proeve van Nederlandsche spraakkunst; de tijden van het werkwoord. — D. C. Hesseling, *Cubicula locanda*.

Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Litteratur, LIII, 1: Lunzer, Arona. — Leitzmann, Zu Brun von Schönebeck. — Voss, *Par litterarum*. — Meissner, *Winileodi*. — Wilhelm, Zu Otfrids quellen. — Dez., Ein Freidankbruchstück aus Medingen. — Priest, Zu Ebernand von Erfurt. — Schröder, Kleinigkeiten zu Gottfrieds Tristan. — Anzeiger.

Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen, CXXVI, 1-2: O. Müller, Herder und Graf Wilhelm von Schaumburg-Lippe. — H. Bräuning-Oktavio, Neue Gedichte und Übersetzungen Johann Heinrich Mercks. — J. Minor, Eine Handschrift von Hebbels „Herodes und Mariamne". — K. Luick, Zu den lateinischen Lehnwörtern im Altenglischen. — F. Klaeber, Aeneis und Beowulf. — M. Deutschbein, Die Bedeutung der Quantitätszeichen bei Orm. — W. Hübner, „The desert of religion", zum erstenmal herausgegeben. — H. N. Mac Cracken, „King Henry's triumphal entry into London". — A. Brandl, Zur Quellenkunde von Tennysons „Enoch Arden". — J. Jud, Sprachgeographische Untersuchungen, VI: fr. *son*, „kleie". — P. Sakmann, Pascal als Erotiker. — Th. Gerold, Zum „genre troubadour" um 1780. — O. Nobiling, Berichtigungen und Zusätze zum portugiesischen Teil von Körtings Lat.-romanischem Wörterbuch (Fortsetzung). — Kleinere Mitteilungen. — Beurteilungen und kurze Anzeigen.

Bijdragen voor Vaderl. Gesch. en Oudheidkunde, X, I: Craandijk, Claes van Assendelft. — Obreen, Graaf Willem I maarschalk van het Rijk? — S. Muller, De echtheid van het charter van bisschop Balderik. — Gosses, Antwoord aan mr. Muller. — Meerkamp van Embden, Rechtspraak te Leiden 1392. — Toll, De afkomst van het geslacht Langerack.

Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis, VIII, 2: De Hullu, Réfugiés in Westelijk Staats-Vlaanderen na 1713. — Mirandolle, Het dagboek van Jean Migault. — Busé, De beide friesche kloosters der Karmelieten. — Van Schelven, Lamb. Danaeus te Leiden. — Van Veen, De Harderwijksche predikant Otto van Heteren. — Van Schelven, Een brief van Pieter Hazaert.

English Historical Review, 1911, April: Brooke, Pope Gregory's demand for fealty from William the Conqueror. — Geldart, The yearbooks of Edward II. — Pollard, Letters and papers of Henry VIII. — Johnstone, Two governors of Shrewsbury. — Chanee, George I and Peter the Great. — Notes and Documents (o. a. Poole, Burgundian notes, I. — Ramsay, The origin of the name: Pipe Roll).

Historische Vierteljahrschrift, XXII, 8: Helliger, Lex Salica. — Curschmann, Die Entstehung des Bistums Oldenburg. — Salzer, Stahl und Rotenhan. — Kleine Mitteilungen (o. a. Nöthe, Aliso).

Tijdschrift Kon. Ned. Aardrijksk. Gen., XXVIII, 2: Beckering, Adonara en Lomblem. — Abendanon, De breukenkust van Mandar. — Klein, De hydrologische gesteldheid van het Z.-Limburgsche mijndistrict. — Van Eerde, Goeroen en Seran. — Dubois, De klei van Tegelen. — Volz, Ausrüstung und Reisepraxis. — Lorié, Het Scheldediluvium. — Hulk, Brieven over de Corantijn-expeditie. — Mededeelingen.

De Gids, 1911, Maart: Prinsen, Van Lessing tot Vosmaer, I; April: Coenen, De kunst van Dickens. — Prinsen, Van Lessing tot Vosmaer, II; Mei: Coenen, De kunst van Dickens en de romantiek, II.

Onze Eeuw, 1911, Maart: Van der Wyck, Oude Fransche socialisten. — Van Wijk, Gogol; April: Veth, Const. Guys. — L.-E., Annette von Droste-Hülshoff; Mei: Kohn-

stamm, Het Lyceum en het rapport der Ineenschakelingscommissie. — Geyl, Vlaamsche indrukken en beschouwingen. — Kuiper, De Grieksche tragedie en hare bestrijding door Plato, I.

Tijdspiegel, 1911, April: IJsseling, De waardeering van Virgilius in de Christ. Kerk; Mei: De Kock, De heldendaad van Lebak.

Nieuwe Gids, 1911, April: Van den Bergh van Eysinga-Elias, De litterair-hist. beteekenis van Kinker. — Erens, De Mémoires van Henckens; Mei: Grashuis, Een zielsbeschrijving (Augustinus, Confessiones, X).

Indische Gids, 1911, Maart: Noto Soeroto, Hooger onderwijs in het Javaansch in Indië. — Nieuwenhuyzen, De approviandeering van het Indische leger 1840-1865; April: Nieuwenhuyzen, Approviandeering van het Ind. leger 1840-65 (slot).

Vlaamsche Gids, 1911, Maart-April: Van der Ghinst, Zeven brieven van Multatuli (slot). — Van Zadelhoff-Minnaert, Het volk der Friezen.

Theol. Tijdschrift, 1911, Maart: De Zwaan, De oorsprong des Christendoms, II. — Meindersma, De Gereformeerde Kerk in Den Bosch, 17de en 18de eeuw.

Teyler's Theol. Tijdschrift, IX, 2: Ritter, De vrouw. — Bruining, Lutheranisme, Roomsch-Katholicisme en Zwinglio-Calvinisme in de 16de eeuw. — Völter, De belijdenis van Petrus. — Bruins, Rom. 1:18-32. — Meindersma, De gereformeerde gemeente te Bergen op Zoom gedurende drie belegeringen.

Vragen des Tijds, 1911, Maart: Van Deventer, De critiek op mijn onderzoek.

Vragen van den Dag, 1911, April: Blink, De grenzen van Nederland. — Van Hoytema, Godsdienstige meeningen der oude Egyptenaren. — Breukelman, De Iersche kwestie; Mei: Nell, De geschiedenis van de beoefening der weerkunde. — Blink, De eenheid van Italië. — Van der Voort, Indië en het Britsche Rijk.

Studiën, LXXV, 2: F. Sträter, Herinneringen aan de gebr. Wilde, II. — H. Wilbers, De studie van den Pentateuch (vervolg). — C. Wessels, Bento de Goes S. J., II; 3: J. de Groot, De jongste onderzoekingen naar de echtheid der Liberius-brieven. — F. Sträter, Herinneringen aan de Gebr. Wilde, III. — J. Looymans, Chantecler en Hernani, I.

Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen, VIII, 6; Burger, Zestiende-eeuwsche volksprenten. — Dez., Oude Hollandsche zeevaart-uitgaven en kaartboeken. — Verheyden, Plantijnsche bandmerken. — Wiersum, Drukkersgerief. — Verheyden, Drukkersoctrooien (slot); IX, 1: Willems, Pevernage's Cantiones Sacrae. — Boas, De Cato-editie van Scriverius. — Le Clercq, Brusselsche boekverkoopers en binders, 17de eeuw. — Enschedé, Drukpersen en gezellen in 1644.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Boer, De Armada: Onze Eeuw 1911, Mei (Blok).
Van Dijk, Macbeth en de nieuwste crimineele psychologie: Onze Eeuw 1911, Mei (Chantepie de la Saussaye).
Harris and De Villiers, Storm van 's Gravesande. Engl. Hist. Rev. 1911, April (Egerton).
Hartman, De avondzon des heidendoms: Gids 1911, Mei (Vürtheim).
Van der Kemp, Teruggave der koloniën: Engl. Hist. Rev. 1911, April (H. L.)
Kossmann, Der deutsche Musenalmanach von 1833-39: Zeitschr. f. d. Alt. LIII, 1, Anzeiger (H. Schneider).
Van Marle, Hoorn: Engl. Hist. Rev. 1911, April (G. U.).
R. Mulder, De conscientiae notione quae et qualis fuerit Romanis: Berl. phil. Woch. 1911, n°. 14 (A. Schmekel).
Muller, Feith, Fruin, Anleitung zum Ordnen und Beschreiben von Archiven, bearb. v. Kaiser: Gött. gel. Anz. 1911, April (G. Winter).
Het Nieuwe Testament, vert. d. Oort: N. Gids 1911, Mei (Grashuis).
Petit, Bibliographie der Mnl. Taal- en Letterk., II: D. Ltztg. 1911, n°. 20 (J. W. Muller); N. Taalg. V, 3 (de Vooys).
Prick van Wely, Aanvullend Hulpwoordenboek, 3de dr.: Gids 1911, Mei (H. Kern).
Van Schendel, Shakespeare: Onze Eeuw 1911, Mei (Chantepie de la Saussaye).
Schrijnen, Essays en Studiën in vergelijkende godsdienstgeschiedenis, mythologie en folklore: Studiën LXXV, 3.
Speyer, Indische Theosophie: Gids 1911, Mei (Busken Huet).
Völter, Die apostolischen Väter neu untersucht, II, 1-2: Berl. phil. Woch. 1911, n°. 15-16 (E. Preuschen).

PERSONALIA.

Benoemd: tot Onderdirecteur van het Koninklijk Penningkabinet te 's-Gravenhage de heer Dr. M. A. Evelein; tot leeraar in het Engelsch aan de H. B. S. te Bergen op Zoom de heer A. S. Degens; aan de Gooische H. B. S. te Bussum tot leeraar in het Nederlandsch de heer Dr. W. H. Staverman, tot leeraar in de Geschiedenis en de Aardrijkskunde de heer F. K. A. Rombach Jr., tot leeraar in het Duitsch de heer J. C. de Buisonjé, tot leeraar in het Fransch de heer A. J. S. A. Smit, tot leerares in het Engelsch mej. A. C. der Kinderen; tot rector van het Gymnasium te Gorkum de heer Dr. C. A. A. J. Greebe; opnieuw tot tijdelijk leeraar in het Nederlandsch aan het Gymnasium en de H. B. S. te Tiel de heer A. van Vollenhoven; met 1 Sept. tot leerares in het Duitsch aan eene H. B. S. v. m. te Amsterdam mej. J. Oosting; tot leeraar in de Oude Talen aan de middelb. school v. m. J. Luykenstraat Amsterdam de heer A. R. Pott; tot tijdelijke leerares in de Staatswetenschappen aan een H. B. S. v. m. aldaar mej. J. C. Rosskopf; aan H. B. Scholen te Amsterdam: tot tijdelijk leeraar in de Staatswetenschappen de heer C. D. van Rijn, tot leeraar in de Geschiedenis en in de Aardrijkskunde de heer W. H. A. Wesselink; tot leeraar in het Duitsch aan het Gymnasium te Groningen de heer H. H. Breuning; definitief tot leeraren aan het Gymnasium te Middelburg in het Nederlandsch de heer A. G. van Hamel, in het Fransch de heer J. H. M. Timmermans.

Eervol ontslag verleend op verzoek: met 1 Mei aan den heer C. H. Bendien als leeraar in het Engelsch aan de H. B. S. te Bergen op Zoom; met 1 Mei aan den heer A. S. Degens als leeraar in het Engelsch aan de H. B. S. te Helmond; met 10 Mei aan den heer P. Sipma als leeraar in het Nederlandsch aan de H. B. S. te Warfum; aan den heer R. Akkerman als leeraar in het Nederlandsch aan het Gymnasium en de H. B. S. te Tiel; met 1 Sept. aan den heer Dr. A. S. van Oven als directeur van de H. B. S. te Dordrecht.

Gepromoveerd: tot Doctor in de Classieke Letteren aan de Rijksuniversiteit te Utrecht (*cum laude*) Mej. M. G. F. Renkema, met proefschrift *Studia critica in Scholia ad Aristophanis Aves*; tot Doctor in de Nederlandsche Letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden (*cum laude*) de heer M. van Blankenstein, met proefschrift *Untersuchungen zu den langen Vokalen in der ē-Reihe: ein Beitrag zur Lehre des indogermanischen Ablauts.*

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Zoo juist verschenen:

PLATEN-ATLAS
VOOR DE VADERLANDSCHE GESCHIEDENIS,
ten dienste van het Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs, Kweekscholen en Normaallessen,
door Dr. A. J. VAN DER MEULEN,
MET MEDEWERKING VAN
M. TEN BOUWHUIS.
Prijs, gecartonneerd . . . f 1,90.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Van de CODICES GRAECI ET LATINI
photographice depicti
DUCE
SCATONE DE VRIES
Bibliothecae Universitatis Leidensis Praefecto
is verschenen deel 15:

Anthologia Palatina
CODEX PALATINUS ET CODEX PARISINUS
PRAEFATUS EST
CAROLUS PREISENDANZ.
Prijs gebonden in twee deelen. . . . f 306.—.
Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF's UITGEVERS-Mij. te LEIDEN:

Lexicon Graecum suppletorium et dialecticum,
COMPOSUIT
HENRICUS VAN HERWERDEN,
Professor ord. in Academia Ultraiectina rude donatus.
EDITIO ALTERA CORRECTIOR ET AUCTIOR.
Lugduni Batavorum apud A. W. SIJTHOFF. — MCMX.
De omvang van deze Lexikon is 106 vel druks. Royaal octavo. Gecartonneerd f 30.—.

Hollandsche Kunst,
Reproducties in kleuren van beroemde oude Meesterwerken in het Buitenland.

Aangemoedigd door den grooten bijval van onze vorige uitgaven, MODERNE KUNST, OUDE KUNST en MEESTERWERKEN hebben wij een nieuw werk op touw gezet, in den geest der vorigen, doch, dat in keurigheid van uitgaaf deze zeer zeker nog zal overtreffen.

Wij beoogen met deze uitgave van **HOLLANDSCHE KUNST** te geven afbeeldingen der groote oude meesters der Hollandsche school, welke den oorspronkelijken kunstwerken zoodanig nabijkomen, dat de werken zelve de hoofdzaak zijn en niet de beschrijvende tekst. De Grootmeesters van onze Hollandsche School zullen in deze afbeeldingen bij het kunstminnend publiek worden ingeleid en dat wel door de best mogelijke reproductie-methode.

HOLLANDSCHE KUNST wordt uitgegeven in 8 afleveringen, elk met vijf artistieke platen en begeleidenden tekst. De afleveringen zullen platen bevatten o. m. van Frans Hals, P. de Hoogh, Janssens, Jan van der Meer, Van Delft, Rembrandt, Jacob Ruysdael, Terborgh, Jan Weeninx, Philip Wouwerman, Jan Steen, enz.

De prijs is *f* **1.25** per aflevering. — Afzonderlijke afleveringen worden niet verkocht.

Uitvoerig Prospectus van deze belangrijke uitgave is bij elken Boekhandelaar verkrijgbaar.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

18de Jaargang. **N°. 10.** **Juli 1911.**

Nicole, Le procès de Phidias dans les Chroniques d'Apollodore (C. W. Vollgraff).
Walde, Lateinisches etymol. Wörterbuch, 2. Aufl. (Speyer).
Ammiani Marcellini Rerum gestarum libri qui supersunt rec. Clark, I (Baehrens).
Hilka, Die altindischen Personennamen (Caland).
Seymour de Ricci et Winstedt, Les quarante-neuf vieillards de Scété (Boeser).
Wood, Elckerlyc-Everyman (de Raaf).
Schönhoff, Emsländische Grammatik (J. H. Kern).
Bartsch, Chrestomathie de l'ancien français, 10ième éd. (Salverda de Grave).
Florence Nightingale Jones, The Decameron (Borgeld).
Collingwood Lee, The Decameron (Borgeld).
Herrmann, Die alten Seidenstrassen zwischen China und Syrien, I (de Visser).
Cartellieri, Philipp der Kühne, Herzog von Burgund (Mulder).
Pauls, Aus dem Pfarrarchive einer ostfriesischen Landgemeinde (Gosses).
Boeser, Beschrijving van de Egyptische verzameling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (Kristensen).
Wächter, Reinheitsvorschriften im griechischen Kult (Vürtheim).
Huelsen, Die Thermen des Agrippa (Kan).
Mau, Führer durch Pompeji, 5. Aufl. (Roos).
Gebhardt, Souvenirs d'un vieil Athénien (Hesseling).
Schoolboeken:
Platons Symposion hrg. von Schöne (Ovink).
De Jong en Wagevoort, Schoolplaten voor de Vaderl. Geschiedenis (Blok).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Redacteur-Secretaris Dr. A. Kluyver, Heerengracht 20, Leiden.

J. Nicole, Le Procès de Phidias dans les Chroniques d'Apollodore. Genève, Kündig. 1910.

Jules Nicole heeft in Egypte twee smalle strookjes van eene papyrusrol gekocht. Hij vermoedt, dat zij afkomstig zijn uit Eshmounim, waar onlangs opgravingen hebben plaats gehad. Hij plaatst ze in de 3de eeuw na Chr. Zij bevatten brokstukjes van een tekst van geschiedkundigen inhoud, geschreven, naar hij meent, in iambische trimeters. Prof. J. van Leeuwen heeft echter reeds in de *Mnemosyne* (1910, blz. 278 en volg.) aangetoond, dat wij in waarheid hier slechts gewoon proza voor ons hebben. Door deze opmerking vervalt al dadelijk het vermeende auteurschap van Apollodorus van Athene. Het is wel waar, dat de maat van Apollodorus' verzen vaak door latere afschrijvers bedorven is; maar op de wijze, waarop Jules Nicole te werk gaat, kan men van bijna alle kleine fragmenten Grieksch proza leelijke trimeters maken. Het is niet goed begrijpelijk, op grond van welke overwegingen Nicole er toe gekomen is om hier verzen te willen vinden, waar in werkelijkheid geen spoor van versmaat te bekennen valt. Ook afgezien van zijne vooropgezette overtuiging in dit opzicht, raken zijne willekeurige aanvullingen van ontbrekende of verminkte woorden doorgaans kant noch wal.

Op de photographische reproducties der fragmenten is slechts weinig meer dan de helft leesbaar van wat Nicole in de origineelen gelezen heeft. In reg. 9 van frg. A staat duidelijk: Φειδίου. Indien dezelfde naam ook in reg. 8 en 17 juist gelezen is, indien in reg. 1 werkelijk de naam van den atheenschen archont van 440/39 stond, indien er in reg. 3 en 4 sprake was van een uil, dan schijnt het onwedersprekelijk, daargelaten nog, dat in reg. 18 ten slotte ook de Eleërs voorkomen, dat er hier sprake was van het bekende rechtsgeding van Phidias over het gebeurde met de grondstoffen, waaruit deze het beeld der Parthenos te vervaardigen had. Uit frg. B is nergens met zekerheid op te maken, waarvan er in de kolom, waartoe het behoorde, gesproken werd. Gelijk Nicole zelf opmerkt, is het geschreven door eene andere hand dan frg. A, hetgeen echter volstrekt niet uitsluit, dat de twee strookjes tot eenzelfde boekrol kunnen hebben behoord. Daarvoor schijnt zelfs sterk te pleiten het voorkomen van denzelfden eigennaam in A, 17 en B, 20, verondersteld althans dat de lezing op deze beide plaatsen juist is.

Voor de kennis van de chronologie en de bijzonderheden van Phidias' leven zou ik voorloopig deze poovere fragmenten niet wagen te gebruiken.

Groningen. C. W. Vollgraff.

Dr. A. Walde, Lateinisches etymologisches Wörterbuch, 2. Aufl. Heidelberg, Carl Winter. 1910. (Pr. M. 10.40; geb. M. 11.50).

Het *odi profanum vulgus et arceo* had wel als motto op het titelblad mogen staan van dit etymologische woordenboek, waarvan ik hier den tweeden druk aankondig. Zijn vervaardiger moge, blijkens zijne inleiding en voorrede, de illusie koesteren, dat hij daarmede nut

heeft gesticht en zal stichten ook voor niet-linguisten — naar opzet en uitvoering richt zijn boek zich uitsluitend tot die Latinisten, die met de wetenschap en de methoden van de Indogermanistiek vertrouwd zijn, en in het algemeen tot alle Indogermanisten. Ik keur dit niet af. Wie zich ten doel stelt een zoo volledig mogelijk alphabetisch geordend repertorium op te bouwen van alle etymologieën, die door de taalwetenschap op het gebied van het Latijn zijn te voorschijn gekomen, met uitzondering alleen van wat door latere vermeerdering van kennis geheel verouderd is, en dus etymologieën van den meest verschillenden graad van betrouwbaarheid opneemt, van de zekerste tot de onwaarschijnlijkste en de zotste, en daarbij natuurlijk in een alleen voor ingewijden verstaanbaren vorm gronden aangeeft, parallellen aanhaalt, critiek oefent — zoo iemand schrijft voor vakgenooten, niet voor leeken in linguistiek. Het is goed dat men dit wete. Laten de niet-ingewijden zich houden aan het mooie boek van Bréal en Bailly, dat zich wijselijk beperkt tot de woordafleiding die vaststaat of hooge waarschijnlijkheid bezit, en voor de rest *quod nescit* ook als *nescium tradit*. Voor hen kan Walde geen gids zijn.

Maar de linguisten mogen zich verblijden in het bezit van dezen tweeden druk, die een vaste plaats op hun schrijftafel verdient. Naast de bewonderenswaardige speurzin, vlijt, zorgvuldigheid en akribie [1]), waarmede naar volledigheid en juistheid van referaat is gestreefd, bestaat hier een streven, zooals men dat in de andere standaard etymologische-woordenboeken van éene taal niet vindt, om de geheele geschiedenis van de woordfamilie in het licht te stellen. Onder den schijn van een Latijnsch woordenboek te zijn, heeft het inderdaad eene wijdere strekking. Het is er Walde vooral om te doen, naar aanleiding van de betreffende Latijnsche woorden verslag te geven van alle woordafleidkundige equaties, gissingen, vermoedens, invallen en verklaringen, die met betrekking tot den wortel of de wortels, waartoe dat Lat. lemma behoort of kan behooren, over het gansche gebied der Idg. talen zich uitstrekken. Nauwkeurige litteratuuropgaven om de etymologiarum auctores en hunne bewijsvoering te vinden ontbreken nergens. Natuurlijk kan men hier geene absolute volledigheid verwachten. Ik vind niet vermeld Bréal's gissing dat *spatium* niets is dan een uit het Gr. overgenomen en verbasterd στάδιον (*MSL* VI, 3, vgl. ib. 231), noch de ook door mij zelf sinds jaren voorgestane opvatting van *humi* χαμαί als datief van den stam op *-m*, die in het av. *zam-*, *zəm-* (zie Jackson *Avesta Gr.* § 317) zoo goed bewaard is (Victor Henry *MSL* VI, 217); *humus* is eene „Neubildung” uitgegaan van *humi*. Bij *venenum* is niet vermeld het artikel in *Museum* X, 54, en bij *jejunus* niet *GGA* 1897, bldz. 300, waar ik heb aangetoond dat de samenhang van dat woord met skrt. *ādyūna* een hersenschim is. Bij *sinus* ontbreekt de vermelding van de juiste en indertijd algemeen erkende equatie met skrt. *sanu*, *snu*.

In zijne aankondiging van den eersten druk van Walde *GGA* 1907, bldz. 795 vgg., zegt Thurneysen te recht: „in keinem Forschungsgebiet ist die Gefahr so gross, Möglichkeiten für Wahrscheinlichkeiten zu nehmen wie in dem der Etymologie, in keinem ist das aber verhängnissvoller.” Ik zou nog verder gaan en als mijne meening uitspreken dat menige in ernst voorgeslagen etymologie buiten de grenzen van het „Forschungsgebiet” staat. Niet elke inval, die niet tegen de „klankwetten” indruischt, ook al getuigt die van scherpzinnigheid, wat niet altijd het geval is, verdient het als wetenschappelijke praestatie te worden geregistreerd. Voor wie meent dat de Varroniaansche etymologieën sedert de heerschappij van de nieuwere taalwetenschap onmogelijk zijn geworden, schrijf ik af wat Walde geeft s. v. *Neptunus*: „beruht auf einem **neptus* oder **sneptus* „Nässe, Feuchtigkeit” (Kretschmer Einl. 133); dieses vielleicht zu ai. *snapáyati* „er schwemmt, benetzt, badet, wäscht” (*snāpáyati* ds.; Erweiterung von **snā-* in *nare*, Persson Wzerw. 53); dazu vielleicht av. *napta-* „feucht” enz. Waartoe die zeepbel? Hare soliditeit is weinig grooter dan die van „Neef Teunis” van het Oera-Lindabok, zaliger nagedachtenis. Evenals Varro in zijn tijd op den klank af *assiduus* ab asse dando afleidde, in *edepol* den god Pollux meende te zien, en *rapa* = **ruapa* met *ruere* in verband bracht (*de LL.* V, 108), met hetzelfde recht wordt door sommige nieuwere etymologen *vicia* met het ww. *vincire*, *custos* met ἀκούω, *indutiae* NB. met *duellem* = *bellum*, *apricus* met *rīca* „Kopftuch” samengevoegd; dat deze moderne „Forscher” beter geoutilleerd zijn dan Varro het in zijn tijd was, verandert niets aan het feit, dat zij in deze en dergelijke gevallen, bij gebrek aan positieve gegevens er, evenals hij, maar op los raden. Andere voorbeelden van die luchtkasteelen zie b.v. bij *merus*, *horreum*, *pestis*, *puppis*, *adoria*. Daarbij wordt menigeen somwijlen de neiging te machtig om met iets nieuws, iets verrassends voor den dag te komen, wat dan vanzelf leidt tot gezochte verklaringen en etymologieën, die uit een samenstel van hypothesen bestaan. Dat *bardus* = βραδύς is, een overgenomen Gr. woord, ligt voor de hand, W. geeft de voorkeur aan eene ingewikkelder herkomst van zeer problematischen aard; men zou zeggen dat *lupa* = *meretrix* als fem. van *lupus* 'wolf' zonder meer verstaanbaar is, beider rapacitas in aanmerking genomen, het Et. Wtb. kan niet bij die eenvoudigheid en zoekt het dieper; *discipulus* mag niet meer bij *discere* behooren, maar heet gevormd van **dis-cipio* „nehme geistig auf”; in de Appendix s. v. *astus* (bldz. 867) wordt Stowasser's voorslag gebillijkt om dat woord voor 'list' op te vatten als eene „Rückbildung” uit *astūtus* = *a(d)stitūtus*! En waarom mag *classis* niet meer een uit het Dorisch overgenomen κλᾶσις (= κλῆσις) zijn, maar moet het ontstaan zijn „aus **qlad-ti* zum erweiterten Stamme **qelā-d* in κέλαδος „Getöse, Lärm” lett. *kalada*, ai. *krándati* „schreit, brüllt”? De wortel is hypothetisch en de beteekenis heeft hoegenaamd niets te maken met lat. *classis*!

[1]) Het aantal drukfouten is uiterst gering, zoo goed als nul, een groote lof voor een werk van zoo eindeloos veel woorden in allerlei Idg. talen op compres bedrukte bladzijden in hoewel duidelijke, toch niet al te groote typen. Lees op bldz. 447 *lupus* voor *lūpus* en 883 *ansa* voor *anser*. De afkorting GDJ s.v. *sura* (bldz. 757) is op bldz. XXVII vergeten te verklaren.

Doch laat ik die voorbeelden van geleerd fantazeeren niet vermeerderen. Ik zou niet gaarne den schijn willen wekken, als ware in mijne schatting de tijd en arbeid aan dergelijke etymologische onderzoekingen en het registreeren er van besteed grootendeels als verloren te beschouwen. Maar het is goed op zulke uitwassen te wijzen en de gevaren aan te toonen, die ook op dit gebied de eenzijdigheid kan verwekken. Linguistiek en Indogermanistiek zonder meer is dikwijls onvoldoende om etymologische problemen op te lossen. Vooral bij woorden van meer abstracte beteekenis moet de etymoloog het spraakgebruik ter dege kennen, of althans, het weten na te gaan, wil hij het juiste uitgangspunt voor zijne onderzoeking vinden; m. a. w. de etymoloog moet eene goede philologische school hebben doorloopen. Een linguist die zulk eene voorbereiding mist, is even slecht toegerust, als een philoloog, die nooit wat aan linguistiek gedaan heeft. Menige etymologische gissing, die bij Walde geregistreerd staat, doet van zulk een te kort blijken. Als voorbeeld moge dienen wat er s.v. *indulgere* staat. Men wil dat tot verwant maken van gr. δολιχός, skrt. *dīrghá*, en stelt daarom als grondbet. op „langmütig, in etwas ausdauernd sein"; daaruit zou de gewone bet. van *indulgere* zich ontwikkeld hebben. Deze constructie is niet alleen willekeurig, maar strookt kwalijk met de bet. van *indulgere*, die men bij onze schrijvers aantreft; Terentius, die hier onze oudste autoriteit is, gebruikt het vier malen: Heaut. 861.988. Eun. 222. Adelphi 988. Er is geen enkele reden om juist lankmoedigheid en volharding hier tot het grondbegrip te maken, waaruit de bet. „toegeven, ter wille zijn", de eenige die wij kennen, zich zou ontwikkeld hebben. En zelfs, gesteld dat dit bewijsbaar ware, dan zou nog moeten worden aangetoond, dat een woord, dat „lang" bet. (*dīrghabāhu* = „langarm") tot de overdr. bet. van „lankmoedig" gekomen is. De zaak is dat De Saussure in zijn *Système primitif* (p. 263) *largus* met *dīrgha* identificeerde; later heeft Havet (MSL. VI, 133) hierop voortbouwend, *indulgeo* weder met *largus* in verband gebracht, en zoo is, via Pedersen KZ. XXXIII, 545 het etymologische stellaadje gebouwd, dat Walde ons, s. v. *indulgere*, voorzet. Zonderling is het, dat dezelfde W. bij *largus*, met loffelijke, doch te weinig bij hem aangetroffen beslistheid, zegt: „unerklärt", en de Saussure's equatie met *dīrgha*, wat op zich zelf zoo eene gekke hypothese niet is, niet eens vermeldt. — S. v. *liberi* wordt de leer, dat *liberi* „de kinderen" [1]) als „die freien Kinder des Hauses im Gegensatz zu den Sklaven seien", bestreden op grond dat „der Hinweis auf das Kindesalter fehlt". Die objectie begrijp ik niet. De paterfamilias oefende toch zijne potestas uit, zoolang hij leefde; wat heeft de leeftijd met dat *liberi*-zijn te maken?

Om zulke ingewikkelde vraagstukken, als het opsporen van den oorsprong van de woorden veelal met zich brengt, op te lossen, heeft men op allerlei momenten te letten, historische, archaeologische, philologische. En in zeer vele gevallen ontbreken de gegevens. Voor den linguist heeft het doorbladeren en druk opzoeken in zulk een woordenboek als dat van Walde nog dit indirecte nut, dat hem de groote beperktheid van zijn kennen en kunnen zoo duidelijk telkens aanschouwelijk wordt gemaakt, en dat hij bij het ontwaren hoe vele verschillende genealogieën van hetzelfde woord of dezelfde woordfamilie naast elkander zijn opgeteekend, tot voorzichtigheid wordt aangemaand. Kan het ook anders? Dat van tal van oude woorden in het Latijn de herkomst onnaspeurlijk is, spreekt van zelf. Is het niet bij de andere Idg. taaltakken evenzoo? Zoo iets bij de verklaring van den geheelen woordenvoorraad gebleken is, dan is het dit: van slechts een deel, waarschijnlijk niet eens de grootste helft, kan men met voldoende zekerheid, of ten minste met voldoende waarschijnlijkheid verwanten in andere Idg. talen aantoonen. Bij de rest bestaat er soms groote kans op de mogelijkheid, dat zij van niet-Idg. oorsprong zijn. Zoo ligt het in de rede dat men vrij wat Etruscisch goed in den thesaurus Latinus mag verwachten. Zelden, zooals in het geval van *histrio*, hebben wij hier een positief getuigenis; Bugge kan gelijk hebben dat *satelles* een Etruscisch leenwoord is, Keller dat *taeda* de door Etruscischen trechter tot de Latijnen gekomen acc. van δᾴς is; hoe laat zich dat bewijzen? Walde oordeelt te optimistisch, waar hij in zijn Vorwort zur 1en Aufl. (bldz. VI) zegt, dat „dieser Subjektivismus" „heute noch" eene groote rol moet spelen. Wij zijn hier aan het grensgebied van de Wetenschap. Onze gegevens in etymologicis zijn voor een goed deel zoo fragmentarisch, dat men er niets duurzaams uit kan opbouwen. Dat zal in hoofdzaak wel zoo blijven.

Het ligt niet op den weg van eene recensie van zulk een repertorium als dit Etym. Wtb. der lat. Sprache, om detailpunten opzettelijk te behandelen. Zonder critiek van den kant van den lezer is het boek onbruikbaar; dat ziet Walde zelf in, waar hij in zijne voorrede zegt: „dass des Lesers Entscheidung hierbei nicht selten in abweichendem Sinne erfolgen dürfte" van wat hij, W., als zijne meening heeft uitgesproken. Over het geheel is zijn oordeel bij de keuze tusschen verschillende etymologieën verstandig, al had ik meer dan hij het doet, een beslist non liquet van hem willen hooren; maar er zijn natuurlijk vrij wat gevallen, voorzooverre ik heb kunnen nagaan, waarin ik, en soms zeer sterk, van hem afwijk. En zoo zal het gewis ook anderen gaan. Moge deze tweede druk van het Etym. Wtb., de vrucht van zooveel zelfverloochenende vlijt en liefde voor de wetenschap, in de kringen van de Indogermanisten druk worden geraadpleegd en door indirecte blootlegging van de fouten en tekortkomingen van de „Forscher", waarvan de voorbeelden er in ruime mate aanwezig zijn, opvoedend en louterend werken.

Leiden. J. S. Speyer.

[1]) Niet vermeld wordt dat de term *liberi* ook van één kind gebruikt kan worden.

Ammiani Marcellini Rerum Gestarum Libri qui supersunt recensuit rythmiceque distinxit **Carolus U. Clark** adiuvantibus † **Lud. Traube** et **Guilelmo Heraeo.** Vol. I. Berolini apud Weidmannos. 1910. (Pr. M. 16).

Na de zeer gebrekkige uitgave van Eyssenhardt, de gebrekkige van Gardthausen heeft Clark ons eene

zoo voortreffelijke geschonken, dat we haar met recht het praedicaat 'abschliessend' toekennen mogen. — Immers behalve vele gelukkige nieuwe lezingen van Clark zelf en niet minder van den meester Heraeus, is in de nieuwe editie alles, wat in de laatste 30 jaren tot verbetering van den text van Ammianus is bijgedragen, verwerkt en toegepast. En deze bijdragen zijn geen geringe. Immers de scherpzinnige opstellen van Petschenig, den kenner van het laat-Latijn, de ijverige studiën van Novák (die ook hier weer — hoewel te veel gelijk makend — het spraakgebruik van Ammianus treffend praeciseert), het prijzenswaardige conservatisme van Löfstedt hebben de rijpste vruchten afgeworpen. — Ook werd het handschriftenmateriaal vergroot door de vondst van 6 fragmenten van den Hirschfelder codex. — En het allerbelangrijkste was de ontdekking van Wilhelm Meyer, dat Ammianus in zijn geheele werk de wetten van den cursus aan het eind van den zin en ook van de cola heeft toegepast. Het bleek, dat Ammianus het vermeden heeft aan het einde der cola en van den zin zoodanige woorden te gebruiken, dat tusschen de 2 laatste accentdragende lettergrepen van den zin of van het colon 1 of 3 syllaben zich bevonden. Hierdoor eerst werd bij bedorvenheid der handschriften juiste keuze onder de vele coniecturen mogelijk. In systematische wijze heeft Clark de clausels toegepast; een speciale arbeid hierover verscheen van de hand van zijnen leerling Harmon: The Clausula in Ammianus Marcellinas, Newhaven 1910. — De tijd, die ligt tusschen het verschijnen van Clarks verhandeling: 'The Texttradition of Ammianus Marcellinus' New-Haven 1904 en de uitgave werd besteed aan een nauwkeurige collatie der bestaande handschriften, waartoe de liberalitas van de Berliner Academie hem in staat stelde, aan een nauwkeurig doorwerken van den geheelen text te zamen met Wilhelm Heraeus. — Dit over de voorgeschiedenis van het boek. Wat nu de uitgave van het boek zelve betreft, kan ik natuurlijk niet overal met de lezingen van den uitgever medegaan. In de eerste plaats geloof ik nl. dat de 2de hand van den Vaticanus (het handschrift) wel uit eenen ouden Codex geput heeft, maar ook heeft m.i. diezelfde 2de hand hier en daar geïnterpoleerd en daardoor kom ik vaak tot een andere lezing dan Clark, die haar bijna overal gevolgd is. Zoo lezen we p. 345,12 in den Vat.: 'cum recenserentur exercitus'; de 2de hand en met haar Clark schrijft 'recenseretur', maar een dergelijke Synesis ist niet opvallend (vgl. b.v. Schmalz[4] p. 340); vgl. voor Ammianus p. 95,24: 'multitudinis permitterent crebritas', p. 212,1: 'acies ... conabantur', p. 301,12: 'classis advenit ... quae ... artabant', waar overal ook de eerste hand v. d. Vaticanus den Pluralis biedt; ten onrechte verandert Clark ook hier. — p. 376,5: 'quae dum vanis conatibus agitabantur' mogen we natuurlijk niet met de 2de hand en Clark: 'agitantur' schrijven. Het ongewonere imperfectum (voor den Ammianuskenner zijn voorbeelden overbodig) werd door de 2de hand eigenmachtig weggenivelleerd! Voor een zeker bewijs van interpolatie vgl. men nog p. 214,15. Daarom mogen we ook p. 186,19 niet met de 2de hand: 'orantes caeleste praesidium, < ut > propitium adesset et libens' schrijven; hier staat de losse coniunctivus na 'orare'. Evenzoo moeten we p. 198,14 het overgeleverde 'ad usque ad tentoria regis' niet met de tweede hand in 'usque ad tentoria regis' veranderen, maar in 'ad usque', vgl. b.v. p. 248,14; 250,11; 267,10; 269,5; 270,6; 312,7. Slechts enkele plaatsen kan ik hier behandelen. Een volledige schifting van de op overlevering en op interpolatie teruggaande veranderingen van de 2de hand hoop ik elders te geven. — Wat de methode en opvatting in 't algemeen betreft, kan de conservatieve richting niet genoeg geprezen worden. Immers, zoolang de karakteristieke wendingen van de Latijnsche taal, de vreemd schijnende, maar psychologisch gemakkelijk te verklaren constructies nog steeds in den Apparatus Criticus staan, en nog niet in den text worden opgenomen, kunnen we van moderne, goede uitgaven niet spreken. Een gelukkige uitzondering nu maakt deze uitgave, hoewel ook hier veel op te merken valt. Zoo heeft Clark b.v. p. 289,15 in plaats van: 'ultra omnem altitudinem quae humanis confici potest' 'u. o. a. q. hominum manu c. p.' geschreven, maar natuurlijk is 'humani' = 'homines' (evenals 'mortales'), vgl. b.v. Iustin. XLII 3,2: 'primus humanorum'. Ja, ook de Singularis 'humanus' = 'homo' vinden we bij Paulin. Nolan. p. 335,22 Hartel, Comm. Bern. in Lucan p. 190,18 Us. (beide malen miskend), ja zelfs bij Livius 8.9.10 (ook Zingerle): humanis is Dat. Graecus. — p. 313,11 is 'mergens ... spiritus' juist voor 'mergere' = 'emergere' vgl. Script. Hist. Aug. I p. 275,18 P., Firm. Mat. de errore p. 87,27 H., evenzo is p. 287,1 'numerare' = 'enumerare', dit Simplex pro Composito vinden we reeds bij Seneca pater! ('enumerare' Clark). Ook 'rumpo' = 'erumpo' vinden we p. 89,9: 'per ea rupturos procul dubio grassatores' ('erupturos' Clark met Gelenius) vgl. b.v. Paneg. X 32 i. f. — p. 339,15 mogen we den dativus graecus 'victui se < re > creavit et quieti nocturnae' niet wegmoffelen. Want wel is de dat. graecus (van personen) echt Latijnsch taalbezit, maar toch vinden we hier en daar sporen van den dat. Graecus ook bij zaken, zoo heb ik b.v. Panegyr. IV (X) 31: 'nexui ferreo tenebantur' niet veranderd, andere voorbeelden zal ik elders geven. Hier schijnt werkelijk van een Graecisme gesproken te moeten worden, dat we Ammianus in de eerste plaats niet mogen ontzeggen. — p. 355,6 is 'cum reverti debere per loca, quae venimus' goed en moeten we niet 'qua' schrijven, omdat 'per loca quae' = 'per loca per quae' is, ik verwijs slechts naar de opmerking van Mohr in de voorrede van zijn uitgave van Sidonius Apollinaris, over p. 160.13. — p. 27,18 is: 'litterae ... perurgebat ... indicabat' juist, want ook hier moet Synesis ('litterae' is één Brief) geconstateerd worden, vgl. b.v. Iulius Valerius p. 85.4 Kübler: 'litteras qua', waar evenmin 'litterae, quibus' geschreven mag worden. — p. 24,21 is de genetivvorm 'Euphratae' juist, evenals Paneg. IX (IV) c. 13. — p. 52.2: 'et probabili argumento firmandam fidem reperto' mogen we niet meer 'ad' toevoegen, sinds we den finalen Akkus. van het Gerundivum zonder 'ad' kennen, vgl. Schmalz[4] 447, Löfstedt Spätlat. Stud. 86, Mnemos. 1910 p. 402. — 'in' aan den Abl. Instrum. toegevoegd vond ik reeds bij Livius (ten onrechte Schmalz[4] 412: het eerst bij Tertullianus); ten onrechte heeft Clark p. 85,19: 'et in limbis ferreis

cincti', p. 101,8 'in secretis se secessibus amendaret', p. 110,14: 'cuius rei scientiam in his... exemplis... pandunt' 'in' weggelaten; p. 97,12: 'caelumque... resonabat in vocibus magnis' staat 'in' natuurlijk bij den abl. causae! — p. 126,2 'dum orare deberet' is 'dum' = 'cum', ('cum' Clark) evenals p. 143,4 ('cum' Clark) omgekeerd is 'cum' = 'dum' p. 185,10 'quae cum ita geruntur'. — p. 128,9 moeten we: 'eductisque mucronibus — pro numinibus colunt — iuravere' schrijven en niet '< quos > pro'; in hoeverre dergelijke, syntactisch onafhankelijke, tusschenzinnetjes in 't Latijn voorkomen moet nog onderzocht worden (Apuleius levert veel materiaal!) voor Ammianus vgl. nog p. 189,5: 'properantem Constantium... turbando prope diem excursibus Persicis — perfugae concinentes exploratoribus indicabant — urebant Juliani virtutes', waar de 2de hand v. d. Vat. weer 'ut' voor 'perfugae' interpoleerde; ook p. 195,14 'Singaram milite usuique congruis omnibus — existimavere qui regionibus praeerant — abunde munitam', '< ut > ex'. Gelenius. — p. 271,7: 'in receptaculis cavis — sunt ibi densissima — securi voracium beluarum' ('qualia sunt' Clark). — p. 325,25: efficitque paludem; 'Arachotoscrenen appellant'; '< quam > A.' Clark. — p. 227,8: 'adeo ut... aequo animo abrogari sibi potestatem orabat' hebben we den Indicativus na 'ut' consecut., vgl. Schmalz [4] p. 573 (vooral in Gallisch Latijn!) — Hoewel dus ook bij Ammianus nog een en ander te doen valt, wil ik slechts met dezen wensch eindigen, dat het 2de deel evenzeer aan de gespannen verwachtingen van historici en philologen voldoen mag als het eerste. Dan willen we hopen, dat — met de gewenschte veranderingen in een herdruk — de laatste kritische uitgave van Ammianus verschenen is, tenzij natuurlijk nieuwe vondsten gedaan worden. Wie zal de eerste historische Commentaar schrijven?

Groningen. W. A. Baehrens.

Dr. A. Hilka, Die Altindischen Personennamen (Indische Forschungen, hrg. von **Alfred Hillebrandt**, 3. Heft). Breslau, Marcus. 1910. (Pr. M. 6).

Na eene inleiding, waarin gehandeld wordt in 't algemeen over den naam en het daarmede verbonden bijgeloof, worden door den S. eerst de voorschriften gegeven, zooals die uit de gṛhyasūtras bekend zijn. Dit gedeelte van zijn werk is vrij zwak. Terwijl de reeds voldoend bekende plaatsen (hier en daar in onjuiste vertaling, zooals bijv. de passage uit het Gobhilasūtra, die door Oldenberg beter dan door Knauer is vertaald) worden medegedeeld, wordt uit een der gewichtigste bronnen, het Baudhāyanagṛhyasūtra, hoewel het toch den S. toegankelijk was, eenvoudig niet vermeld wat ter zake strekkend is; de enkele zinnen, die er uit worden vertaald, zijn nog ten deele verkeerd begrepen. En juist over den geheimen naam, den nakṣatra-naam, bevat Baudhāyana zulke gewichtige gegevens, die wellicht ouder zijn, dan de regels dienaangaande door Pāṇini vermeld. Ook over den derden naam, dien een Soma-offeraar aanneemt, had de lezer gaarne iets naders vernomen. Van zelfstandigen arbeid valt hier geen spoor te ontdekken en nieuws wordt absoluut niet medegedeeld. Dan geeft de S. uitvoerige lijsten van namen zooals die in 't Corpus inscr. en in de gedrukte teksten voorkomen. Ik kan het nut van die eindelooze opsommingen van namen niet goed inzien en nergens wordt aan 't slot van het werk door den S. dan ook eenige conclusie uit al die gegevens getrokken. Hoeveel dankbaarder zouden wij den S. geweest zijn, zoo hij eens eene onderzoeking hadde ingesteld naar de pravaralijsten, d. w. z. die lijsten van voorvadereigennamen, die den adeldom der brahmanen heeten te bewijzen en volgens welke iedere brahmaan een direkte afstammeling is van een der zeven ṛṣi's! Laten wij hopen dat de S. ons met zulk eene onderzoeking verblijde, waarvoor zoo gewichtige gegevens voorhanden zijn.

Utrecht. W. Caland.

Seymour de Ricci et **Eric O. Winstedt, Les quarante-neuf vieillards de Scété.** Texte copte inédit et traduction française. (Tiré des notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres bibliothèques, Tome XXIX). Paris, C. Klincksieck. 1911. (Pr. fr. 1.70).

Codex N⁰. 58 van de Koptische handschriften in de Vaticaansche bibliotheek uit het in de Woestijn Shiēt gelegen klooster van den heiligen Macarius bevat blz. 1—20 een in het Boheirisch dialect geschreven verhaal, dat betrekking heeft op het stoffelijk overschot van 49 martelaren, die door barbaren werden gedood. De codex zelf werd beschreven door Assemanni, Angelo Mai en Quatremère. Wat het gedeelte betreft, dat door Ricci en Winstedt hier voor het eerst in zijn geheel wordt uitgegeven, dit had voor dien tijd weinig de aandacht getrokken. Zoega heeft er een klein stuk van gepubliceerd in zijn *Catalogus Codicum Copticorum* blz. 95—97, terwijl in dezen tijd Amélineau de eenige is geweest, die er gebruik van heeft gemaakt in zijn werk getiteld: *La géographie de l'Égypte à l'époque copte.*

De eerste vraag, die men zich stelt, is wel deze: Wordt er ook elders van deze martelaren gewag gemaakt? Afgezien van een Boheirisch lectionarium (Ms. Copte 136, fol. 146 op de „Bibliotheque Nationale") en Quatremère Mém. géogr. 1 blz. worden zij alleen en iets uitvoeriger vermeld bij Wüstenfeld in zijn: *„Synaxarium das ist Heiligen-Kalender der Coptischen Schriften aus dem Arabischen übersetzt*, II Gotha 1879 blz. 261—263.

De hier uitgegeven koptische tekst, voorafgegaan door eene inleiding, is voorzien van eene Fransche vertaling en eenige aanteekeningen. De tekstuitgave is, voor zoover men kan nagaan, vrij nauwkeurig. Alleen ware het wenschelijke geweest, dat men de regels genummerd had. De vertaling als eene „tentative" bedoeld, is voldoende om den inhoud te leeren kennen. Een paar opmerkingen mogen hier eene plaats vinden. Gaarne hadden wij gezien, dat, wanneer er fouten in den tekst zijn, dit door eene aanteekening aan den voet der bladzijde was aangeduid, en niet alleen door te vertalen alsof de tekst in orde is. In sommige gevallen is de fout van dien aard, dat zij dadelijk in het oog springt, zooals b.v. blz. 27 r. 13 waar ša pairēti, moet gelezen werden mpairēti, gelijk de uitgevers dit, blijkens hunne vertaling, hebben gedaan. Lastiger wordt het op andere plaatsen, zooals b.v. blz. 18 r. 29. Daar staat nafbebi epsōi enoysthunoufi efoš, dat vertaald wordt door:

„ils répandirent en l'air beaucoup d'encens". Waarschijnlijk wordt bedoeld dat hier „naybebi" enz. moet gelezen worden, wat o. i. overbodig is, aangezien deze zin betrekking heeft op den overledene. Daarbij houde men in het oog dat sthunufi ook de beteekenis heeft van „aangename geur" wat hier dan juist past.

Ofschoon het hier de plaats niet is om in eene uitvoerige bespreking van den tekst te treden, laten wij nog eenige plaatsen volgen, die of fout vertaald zijn of nauwkeuriger kunnen weergegeven worden. Blz. 12 r. 14: peže hanoyon nḫetoy, is niet: „un d'eux dit", maar: eenige van hen zeiden; blz. 11 r. 21: ḫaten pispēleon, niet, „dans la caverne" maar: bij de spelonk; blz. 14 r. 27 han-philochristos niet: „ces hommes aimant le Christ", maar: menschen enz. han is het meerv. van het onbep. lidw.; blz. 15 r. 32 royhi: niet „matin" maar avond; blz. 17 r. 29 ntehebsō ntepioužai, kan men moeielijk door „des habits neufs" vertalen aangezien „oužai" heil beteekent; blz. 18 r. 14 etḫen nikēpos niet „prises dans les jardins", maar: die waren in de tuinen; blz. 19 r. 10 aḫok nemēi vertaalt men beter door: wat hebt gij met mij te maken dan door: qu'as-tu de commun avec moi; blz. 24 r. 8 ḫenphai, is niet: „sur ces entrefaites, maar: daarna; blz. 24 r. 9 eyžem lōiži is niet: „ils prirent un prétexte", maar: zij zochten een voorwendsel; blz. 24 r. 13 nayerspoudažin beteekent, zij beijverden zich, niet: „ils désiraient"; waarom etefarkhēerosunē door „la hiérarchie", en niet: sa h. wordt weergegeven blijkt niet, „tef" is toch een bezittel. vnw.; blz. 26 r. 5 aykosoy tēroy ḫen hanšentō ethoyab is toch zeker niet: „ils enterraient tous dans les linceuls saints", „maar zij wikkelden hen" enz.

Wanneer in aanteekening 21 gezegd wordt dat „ou sioy efsetsōt" vallende ster, nog niet gevonden is, wordt uit het oog verloren, dat Tattam in zijn Lexicon deze plaats reeds vermeldt, die ook Parthey blijkens zijn Lexicon s. v. „setsōt" waarschijnlijk niet onbekend was.

Bovenstaande opmerkingen, voortgesproten uit belangstelling, beletten niet, hetgeen hier geboden wordt, ieder, die zich met het Koptisch bezig houdt, aan te bevelen. De aanteekeningen, hoofdzakelijk van geographischen en historischen aard, zal men met vrucht kunnen raadplegen.

Leiden. P. A. A. Boeser.

Francis A. Wood, Elckerlyck-Everyman: The question of Priority. Reprinted from Modern Philology, Vol. VIII, N°. 2. Chikago, University Press. 1910.

De kwestie van de prioriteit, nog altijd sub judice, is door twee filologen der universiteit van Chicago, prof. Francis Wood en John Matthews Manly, opnieuw onderzocht en, naar zij meenen, beslist in het voordeel van het Nederlandsche stuk. De aankondiging van hun gecombineerde artikelen bewoog prof. Logeman, hun zijn studie *Elckerlyc-Everyman, De vraag naar de prioriteit opnieuw onderzocht, 1902 Gand*, toe te zenden. Deze bevat volgens Manly veel belangrijks, „enough to settle the question of priority definitely and finally", maar daar het vele goede er begraven is onder een massa belangwekkende maar weinig afdoende en soms onjuiste beweringen en dientengevolge zijn uitwerking heeft gemist, hebben de heeren het raadzaam geoordeeld, met hun nieuwe argumenten de bewijsvoering van prof. Logeman te komen steunen. Dat deze intusschen door ondergeteekende, met medewerking van wijlen Dr. C. Stoffel, reeds ontzenuwd of althans aangevochten was, hebben de Amerikaansche heeren niet geweten. Logeman heeft nl. verzuimd, hen met mijn bestrijding (zie *Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk.* XXII, 1—44) in kennis te stellen. Maar laten we zien, met welke bewijzen de heeren Manly en Wood allen twijfel aan de prioriteit van *den Spyeghel der Salicheyt* meenen te hebben opgeheven. We zullen ons beperken tot de voornaamste.

Onder 3 vestigt Manly er de aandacht op, dat Good dedes spreekt van haar sister Knowlege (Ev. 519), terwijl in vs. 527 met het pronomen he naar Knowlege verwezen wordt. Een dergelijke onregelmatigheid komt nog eens voor, nl. waar Confession, die als man is gedacht — hij wordt aangeduid met *him* en *he*, vs. 541 en 544, en een variant in twee uitgaven spreekt van *holy man confession* — door Everyman in zijn smeekbede wordt toegesproken als *shryfte, mother of salvacyon*. In het Nederlandsche stuk is hier in beide gevallen eenheid. Kennisse en Biechte zijn en blijven als vrouwen verbeeld. De Engelsche conceptie is zwevend en onzeker.

Een ander belangrijk punt is het volgende:

Everyman heeft gebiecht en boete gedaan. Nu moet hij het tooneel verlaten om van den priester de sacramenten der stervenden te ontvangen. V Wyttes en Knowlege houden in dien tusschentijd het publiek bezig met hun beschouwing over den priesterstand. Bevreemding wekt het nu, dat Everyman blijkens de woorden van V Wyttes, vs. 747: „Every-man, god gave preestes that dygnyte" het betoog van deze dram. persona is blijven aanhooren, terwijl we zouden verwachten, dat hij reeds lang bij den priester was. In *den Spyeghel der Salicheyt* is Elckerlyc dadelijk in 't begin van den dialoog tusschen Vijf Sinnen en Kennisse verdwenen (na de woorden: God laet u met salicheden volbringhen), vroeg genoeg, om het aannemelijk te maken dat hij werkelijk bij den priester is geweest, wanneer hij eenige oogenblikken later terugkomt. De Engelsche vertaler, concludeert Manly, heeft dus de situatie niet goed begrepen. Dit eene feit is „sufficient to settle the question as to the priority of the two versions."

Prof. Wood begint met de argumenten welke ik in mijn proefschrift ten gunste van Everyman's prioriteit heb aangevoerd, te bestrijden. Vervolgens geeft hij zijn bewijzen pro *Elckerlyc*.

1°. Volgens de katholieke kerkleer kan de zondaar de goddelijke genade deelachtig worden door berouw, biecht en boete. Dit moet de dichter van een stuk van beslist katholieke strekking hebben geweten. Nu kan *Kennisse* wel, maar *Knowlege* niet „berouw" beteekenen [?]. Dus de Engelschman heeft het Nederlandsche *Kennisse* verkeerd begrepen en vertaald met Knowlege, „where he should have used *rue* or *contrition*."

2°. De Nederlandsche dichter is een beter kenner van den bijbel: Verschillende bijbelsche citaten van het Nederlandsche stuk komen in het Engelsch niet of in gewijzigden, verminkten vorm voor.

3⁰. In *den Spyeghel der Sal.* zijn de dram. personae in het citeeren van voorafgegane passages veel nauwkeuriger dan in *Everyman*. Een enkel voorbeeld:

El. 286 Wi zijn *tuwen besten*, wat ghi bestaet.
en 333 Dan segghen si: „neve, ghebrect u yet?
Ik ben *tuwen besten*."
Ev. 325 In welthe and wo we wyll with you holde
For over his kynne a man may be bolde,
en 381 My kynnesmen promysed me faythfully
For to abyde with me stedfastly.

Tien van zulke gevallen haalt prof. Wood aan. Zijn besluit is: „It is absolutely impossible to explain the above differences between the Dutch and the English on the hypothesis that the English is the original. For it is incredible that a translator, however careful he might have been, would have changed the different phraseology of the original into identical expressions merely to make the several passages correspond."

4⁰. geeft prof. Wood zeven voorbeelden, dat het Engelsch verklaard moet worden als „mistranslation. Veel waarde kan men à priori al niet hechten aan zulke bewijzen, daar het Nederlandsch op talrijke plaatsen even goed beschouwd kan worden als „mistranslation", maar één geval verdient vermelding. Elckerlyc zal zich gaan geeselen om boete te doen en hij zegt tot Kennisse:

Kennisse, gheeft mi die gheselen bi vramen,
Die penitencie hieten bi namen.
Ic salt beghinnen; god geefs mi gracie!

waarop Kennisse:

Elckerlijc, god geve u spacie;
So ghevicx (nl. de gheselen) u inden naem ons heeren,
Daer ghi ter rekeninghe moet keeren.

In het Engelsch antwoordt Knowlege:

Everyman, god gyve you tyme and space.
Thus I bequethe you in the handes of our savyoure,
Thus may you make your rekenynge sure.

„In the above," zegt prof. Wood, „*thus* = by giving you the scourge, but it is not apparent from the English. In the Dutch, however, there is no ambiguity."

Allerminst overtuigend echter is het vijfde en laatste punt dat prof. Wood voor zijn stelling aanvoert:

„*Ev.* has a number of lines that are not in *El.*, and lacks some lines that are in *El.* In many cases this proves nothing one way or the other. But in some cases they can be explained only on the supposition that *Ev.* is a translation of *El.*" Wil men weten, hoe prof. Wood hier redeneert? Een voorbeeld (het zesde):

El. 602*b* — 3 Tcleet van berouwenissen;
Het sal Gode al te wel behaghen.

this is expanded into *Ev.* 643—47:

It is the garmente of sorowe,
From payne it wyll you borow.
Contrycyon it is
That getteth forgyvenes;
It pleaseth god passynge wel.

The reason for this is not far to seek. *Kennisse*, „contrition", had been translated *Knowlege*. Hence it was necessary to seize the first opportunity of emphasizing contrition."

Het is, dunkt mij, duidelijk dat dergelijke opmerkingen alleen kans op waarschijnlijkheid hebben, indien de kwestie eenmaal is uitgemaakt. Bewijskracht hebben ze niet!

Onzen algemeenen indruk samenvattende moeten we erkennen, dat de heeren Manly en Wood zich ernstig in de kwestie hebben verdiept, ze grondig hebben onderzocht, en vooral de eerste de aandacht heeft gevestigd op een paar feiten, die den voorstander van de prioriteit van het Engelsche stuk werkelijk aan het wankelen kunnen brengen. Zoo ging het mij tenminste; tot ik de punten pro *Everyman* welke ik nog in portefeuille had, nalezende, helaas weer tot een „non liquet" moest besluiten. Helaas, want er is, naar het mij voorkomt, langzamerhand genoeg kostbare tijd aan dit geschilpunt opgeofferd.

Rotterdam. K. H. de Raaf.

H. Schönhoff, Emsländische Grammatik. Laut- und Formenlehre der emsländischen Mundarten. (Germanische Bibliothek. 1. Sammlung germanischer Elementar- und Handbücher, herausgegeben von W. Streitberg. 1. Reihe. 8. Band). Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung. 1908. (Pr. M. 7).

De beschrijving van tongvallen die zo dicht bij onze grens worden gesproken en zo blijkbaar de invloed van 't Nederlands (in de ruimste zin) hebben ondergaan als de Nederduitse tongvallen van het Eemsland tussen Papenburg en Meppen, d. w. z. van het gebied ten oosten van Westerwolde en Drente, heeft recht op de belangstelling van een ieder die zich met Nederlandse dialekstudie bezighoudt, vooral waar die beschrijving zo uitvoerig en nauwkeurig is als in deze *Emsländische Grammatik*. De Schrijver, die vroeger al verschillende punten uit deze tongvallen heeft behandeld, geeft ons hier, na een heldere geschiedkundige inleiding en een algemene kenschetsing en indeling van de dialektgroep, een fonetiek, een klank- en vormleer op historiese grondslag en enige teksten in de dorpspraak van Lathen, Ahlen en Aschendorf. Bij zijn beschrijving heeft hij als uitgangspunt gekozen de tongval van zijn moeder, geboortig uit Lathen a. d. Eems, ten oosten van Ter Apel, maar ook de afwijkingen van de overige tongvallen uit het gebied, dat zich oostelik tot bij Friesoythe en Quakenbrück uitstrekt, worden behandeld, zonderdat de eenheid en duidelikheid eronder lijden.

Schönhoff heeft geen moeite ontzien om zich op de hoogte te stellen, en zijn beschrijving maakt een alleszins degelike indruk. Slechts hier en daar is het te merken dat hij niet zijn eigen tongval behandelt, b.v. waar hij de beginklank van het woord voor 'wijd' gelijkstelt met de intervokaliese *-v-* in dat voor 'roven' (*vīt*, *rōvn*): volgens hem heeft deze klank een andere lip-artikulatie dan de *f*, en wel een welke met die van onze *w* in *wijd* overeenkomt (§ 26). Het lijkt mij niet waarschijnlik dat de twee bedoelde klanken in deze streek zouden zijn samengevallen, te minder omdat het

bekend is, hoeveel moeite de meeste Duitsers, zelfs de phonetici, hebben om het voor ons zo onmiskenbare verschil tussen *w-* en *-v-* te horen. Wel zal het juist zijn dat *-w-* na *r* in *v* is overgegaan (§ 143), b.v. in *fɒvə* = Ned. *verf* (vgl. *ɒftə*, *nɒf* § 144 = Ndl. *erft* dial., *nerf*), en *wr-* in *fr* (§ 144), b.v. *fringn* = Ndl. *wringen*, uitgesproken *vringə(n)* enz. Een gevolg van de verwarring tussen *w* en *v* bij de Schrijver is zijn afleiding van *ʒroṷvə* 'leichenbegängnis' uit een ondersteld Mnd. **gerūwe*, bij *rūwe* 'rouw' (§ 63), i. pl. van uit Mnd. *grōve* 'groeve' (Gelders *gróve* 'begrafenis'), vgl. overigens *troṷən* 'trauen' e. dgl. Wat verdacht lijkt mij het verschil in ontwikkeling tussen *f-* (tot *f*) en *s-* (tot *z*), tegenover Ndl. *v-* en *z-* (§ 149 en 152); opmerkelik, hoewel mogelik, *zestix* en *zæ̈vntix* (§ 204), tegenover de vormen met *s-* in alle Ndl. dialekten.

De vergelijking van 't Eemslands met het Oostfries (in § 9) toont dat het eerste soms met deze dialektgroep, soms met het Gronings overeenstemt, b.v. strookt de overgang van *ă* in *ɔ̄* in een open lettergreep in 't Noordeemlands met het Gronings (*ɔ̄ᵃ*), terwijl het Oostfriesch en 't Zuideemlands *ā* hebben; voor de Germ. *ē*¹ vertonen én Eemslands én Gronings een *o*-klank (*ɔ̄*, *ɔ̄ᵃ*), tegenover Oostfriesch *ā*, enz.; het meervoud van 't pres. ind. echter heeft in 't Eemsl., als in 't O.Gelders en O.Overijsels *-t*, tegenover Gron. en Ofri. *-n*. In de verkleinwoordsuitgangen stemt het Eemslands niet met het Oost-, maar met het Westgronings overeen. Opmerkelik is het ontbreken van nazale vokalen in 't Eemslands (§ 21, anm.), in scherpe tegenstelling met het Gronings.

In de historiese klankleer heeft de Schr. 't Nederlands niet verwaarloosd, maar hij had er nog meer partij van kunnen trekken. B.v. *masə* 'hausierkram' (§ 39) is Ndl. *mars* (waarschijnlik overgenomen, wegens de *a*, niet *ɒ*), niet Nhd. *masse*; — *dɔ̄k* 'nebel' (§ 43) is Gron.-Drents *dōk* (niet **dōᵃk*) en heeft dus Germ. *ŏ*, niet *ă* (vgl. On. *þoka* 'mist'); — *baldɔ̄rix* 'sehr' (ald.) is Ndl. *baldadig*, zodat de *ɔ̄* uit Germ. *ē*¹ en de *r* uit *d* ontstaan is (vgl. *-r-* uit *-dd-* in *berə* 'bett' = Gron. *beᵃrə* e. dgl.); — *olvétsk* 'altfränkisch' (§ 133) is blijkens Ndl. *ouderwets(ch)* niet voortgekomen uit **olvéltsk*, maar *oləvéltsk* in Aschendorf is volksetymologie, en Ndl. *Sinterklaas* verklaart *zyna klɔ̄s* (§ 104). De Ndl. woorden *hanebalk*, *verwend* (bij *wennen*), *zanik* (met vb. *zaniken*), *schoorsteen*, *beducht* (door Schönhoff aangehaald) en *duchten*, *hu* 'vooruit' bewijzen dat *hānəbalkn* (§ 59), *fɒvent* 'unzufrieden' (§ 65), *zānkə* 'langsam im sprechen' (§ 141), *sxostein* 'schornstein' (§ 154), *beduxt* 'niedergedrückt' (§ 161), *hȳ* 'halt' (§ 171) met 'hoog', 'wenden', *zanə* 'Susanne' (vgl. Ndl. *Sanne*), 'schieten', Mnd. *ducht* en Ohd. *dofta* (Ndl. *doft*), Mnd. *hūden* 'halten, weiden' niets hebben uit te staan.

Ook in andere gevallen had vermelding van de Ndl. vormen geen kwaad gekund, o. m. bij de woorden die beantwoorden aan Ndl. *stopverf* (§ 36), Mndl. *trop* (naast *troep*) (§ 46), *snoepen* (§ 55), *kombof* (§ 60), *kleums* en *verkleumd* (§ 93), *luidruchtig* (§ 96), *gulp* (§ 103), *aaien*, *naaister* (§ 111), *moei* (§ 140), *netjes* e. dgl. (§ 246); dikwijls had de verklaring erbij gewonnen. Hier en daar zouden naderbij liggende vormen kunnen zijn aangehaald, b.v. *bros* (i. pl. v. *broos*) bij Eemsl. *bros* (§ 59), *rooster* (i. pl. v. *roost*) bij *røsta* (§ 98), maar vooral *rooi*, *rooien* (i. pl. van *roeien*, Mhd. *rüejen*) bij *rōiə* 'richtung' en *rōiən* 'treffen' (§ 118 e. v.). Onbekend zijn mij Ndl. *ruijen* 'rauh werden' (§ 117) en *spuit* 'speichel' (lees: 'spritze'). In sommige gevallen waar de Schr. overneming van een woord uit het Oostfries bepleit, ligt m. i. Nederlandse afkomst meer voor de hand, b.v. bij *stēk* 'dreispitziger hut' (§ 75), *kēt* 'hütte, holzlade' (ald.; het woord is niet Fries, vgl. Mndl. *kēte*); en bij *sēzə* 'wagen' (§ 84) = Ndl. *sjees* en andere Romaanse woorden zal de weg naar 't Eemsland wel eerder over de Nederlanden dan door Duitsland hebben gelopen.

In 't opgeven van de rechtstreeksche bron van overgenomen woorden is de Schr. niet altijd gelukkig: het gaat toch niet aan *dɔ̄bl-* in *dɔ̄blstein* 'gewürfeltes tuch' uit Ofr. *doublet* (§ 53), *patrīzə* uit Nfra. *perdrix* (§ § 38; 168.4; vgl. Mndl. *pertrīse*, *patrīse* enz.) af te leiden en de *ē* in *dirē* 'durchfall' uit „älterem *ö*" te laten ontstaan (§ 84). *fōiə* (Ndl. *fooi*) is niet Ofra. (?) *foi* 'treue', maar *voie* 'weg' (§ 120), en *trabant* (§ 168) niet van Hongaarse afkomst (zie Kluyver, *Tijdschr. Lettk.* 8, 262). En waarom moeten *roṷzə* 'rose' en *kroṷnə* 'krone' op Friese tussenkomst berusten (§ 55)? ze hebben toch regelmatig *oṷ* uit *ȯ*, welke klank ook door andere Nd. en Nfrk. tongvallen wordt verondersteld.

Van enigszins gewaagde afleidingen is de Schr. niet afkerig, b.v. *slamīrn* 'herumlaufen' verklaart hij uit Fra. *charmer* (§ 131), *mymln* 'ohne zähne kauen' (weifelend) uit **mund-melen* (§ 140; vgl. Me. *momele*, Ne. *mumble*, Ndl. *mommelen*), voor *brāedn* 'stricken' wordt een onmogelike vorm **bregidan* uitgevonden (§ 109), en *knūvn* 'kauen' wordt als analogie naar *knūst* 'knorren' uitgelegd (§ 132). Dat *rīvə* 'verschwenderisch' en *rīvn* 'zucker ... zerreiben' (Oudfr. *rīva*) uit **wrīve* en *wrīven* zijn ontstaan (§ 144), is even onaannemelik als dat *rītn* (Osa. *hrītan*) één is met Mnd. *wrīten* (Osa. *wrītan*). De kracht van de Schr. ligt meer in de beschrijving van de tongval dan in dergelijke dingen.

Uit de klankleer wil ik slechts een paar verklaringen aanstippen die mij aan gegronde twijfel onderhevig dunken. Verschijnselen in Ndl. tongvallen doen vermoeden dat het onjuist is, de umlaut in *døap* 'dorf', *døst* 'durst', *bøax* 'männl. verschittenes schwein', *ʒøave* 'garbe, e. dgl. uit analogie te verklaren (§ § 11 en 51); zeker is dit verkeerd bij *bylt* 'hügel', *bylʒə* 'woge', *trȳrn* 'trauern', *hønəx* 'honig'. En wanneer volgens § 63 *ū* in *oṷ*, volgens § 101 *ī* in *ei̯* overgaat (alleen) „unmittelbar vor vokalen", dan past dat toch slecht op *roṷ* 'rauh' enz., *frei̯* 'frei', *brei̯* 'brei' (de schijnbare afwijkingen bij de pronomina *dū*, *mī*, *dī*, *vī*, *ī* vertonen latere rekking, evenals Noordhorns *dū*, *dī*, *wī*, *zī*, vgl. W. de Vries, *Vocalisme v. Noordhorn* § 168).

In de vormleer trof mij o. a. de bewering dat de meervoudsuitgang *-s* in 't Mndl. sedert de 15ᵉ eeuw voorkomt (§ 192), i. pl. van: sedert de 13ᵉ (Franck, *Mndl. Gr.*² § 176). Aan de Romaanse oorsprong twijfel ik nog altijd enigszins, altans in een pluralis als *ɒmsə* (Gron. *arms*) 'arme'. Die vormleer is overigens rijk aan opmerkelike bizonderheden, b.v. de verschillen in de uitgang van de 2ᵉ en 3ᵉ persoon sing. en van de plur. ind. pres.: sing. *drifs*, *drif*, *kiks*, *kik*, tegenover *dvels*,

dvelt, zingkst, zingk en *helpəst, helpət, dringkest, dringket*, enz.; plur. *drīvət, kīkət; dvǣlt, zingkt; helpət, dringket.* Ook de meervoudsvorming bij de substantieven, de adjektiefverbuiging en de pronominale vormen hebben veel merkwaardigs.

Waar in dit boek de hoofdzaak, de beschrijving van de tongvallen, de indruk maakt van meestal juist te zijn, en de onjuistheden gewoonlik elders liggen en gemakkelik te verbeteren zijn, mag het bestuderen ervan ten zeerste worden aangeraden.

Groningen. J. H. Kern.

K. Bartsch, Chrestomathie de l'ancien français (VIIIe-XVe siècles). 10me édition, par **Leo Wiese.** Leipzig, Vogel. 1910. (Pr. M. 14; geb. M. 15.50).

Toen Gaston Paris in 1880 de vierde uitgave van Bartsch' *Chrestomathie de l'ancien français* aankondigde, konstateerde hij dat het dus gebleken was dat om de vijf jaar ongeveer een nieuwe editie nodig werd (de eerste uitgave was van 1866). En nu verschijnt in 1910 de tiende uitgave, waardoor deze globale berekening wordt bevestigd. Maar in die tijd tussen 1866 en 1910 is deze bloemlezing ook door andere handen gegaan dan die van de oorspronkelike samensteller; de 6^{e} uitgave is bewerkt door Horning, de beide laatste door Leo Wiese. Hoewel de opzet dezelfde is gebleven en ook in de keuze der stukken sedert het eerste begin zo goed als geen verandering is gekomen, is het natuurlik een ander boek geworden, doordat sinds die tijd van veel teksten nieuwe uitgaven zijn verschenen en ook doordat van de kritiek der vakgenoten gebruik is gemaakt om, met name, het glossarium telkens weder te verbeteren. Bovendien is, door een chronologiese lijst en een indeling der fragmenten volgens de genres, eveneens in een lijst aan het einde, de waarde van het geheel zeer verhoogd. Het is en blijft een standaardwerk, een dier werkgereedschappen waaraan men is gehecht omdat men er zijn vak mede heeft geleerd en het zo vaak heeft gehanteerd. Voor een boek dat voortdurend zulk een sukses heeft, zal een aanbeveling wel onnodig zijn; maar nu de uitgever er blijkbaar prijs op stelt deze nieuwe editie in het *Museum* te zien vermeld, wil ik hier gaarne van mijn gehechtheid eraan getuigen.

Een paar opmerkingen die ik bij het doorlopen ervan maakte, mogen hier hun plaats vinden. Vooreerst wat betreft de tekst der stukken. Het trof mij, bij het fragment uit *Eneas*, dat de schrijver enige veranderingen in mijn tekst heeft aangebracht, die hij natuurlik in de varianten vermeldt, maar waarvan de ratio mij niet altijd duidelik is. Naast een verbetering, als bijv. *n'en* voor *nen* (vs. 38 van het fragment), lees ik (vs. 70) *espasmir* voor *espalir*, een wijziging die door de filiatie der handschriften wordt veroordeeld, evenals *semblent* voor *semble* (vs. 148), en *haïr* voor *amer*, in vs. 125, waardoor ook de interpunktie veranderd moest worden. Om welke reden zijn vormen met gevocaliseerde *l* gedrukt in vs. 7, 9, 19, 30, 75 enz.? Er is m. i. een zeker gevaar in deze veranderingen, waarvoor de verklaring natuurlik achterwege moet blijven in een werk als dit.

De korte spraakkunst, of liever de lijst van grammatikale vormen, is zorgvuldig opgemaakt en zeer gemakkelik voor het gebruik. Niet gelukkig lijkt mij de inrichting der deklinatie, in zover daaruit niet blijkt dat het verbuigingsysteem van het Oudfrans gebaseerd is op het genusonderscheid (kenmerk: de nomin. plur.), en omdat, in de mannelike verbuiging, slechts één type (*murs*) in plaats van twee (*murs* en *pere*) wordt gegeven; de woorden op *e* moeten zich tevreden stellen met een vermelding in een der aanmerkingen; uit de vorm dier vermelding blijkt niet dat *pere* enz. eerst laat een *s* in de nomin. hebben gekregen. Bij de deklinatie van *flors* enz. wordt niet vermeld dat de kwestie of *s* van de nominatief oorspronkelik is, niet is uitgemaakt.

En eindelik mist men ongaarne een korte syntaxis; reeds in 1889 vestigde G. Paris de aandacht op deze lacune in een andere chrestomathie van het Oudfrans door Bartsch en Horning, en merkte op: „que les difficultés que l'ancien français oppose au lecteur moderne, sont plus encore d'ordre syntaxique que d'ordre phonétique et morphologique". Deze woorden blijven van kracht.

Maar ook zó als zij tans is zal de *Chestomathie* dankbaar worden gebruikt en groot nut blijven stichten.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

Florence Nightingale Jones, Boccaccio and his imitators in German, English, French, Spanish, and Italian literature. „The Decameron". Chicago, The University of Chicago Press. 1910.

A. Collingwood Lee, The Decameron, its sources and analogues. Londen, David Nutt, 1909. (Pr. 12 sh., 6 d.)

De twee hier aangekondigde werken zijn kort na elkaar verschenen en, hoewel zij in omvang zeer verschillen (resp. 46 en 363 blz.), behandelen ze gedeeltelijk hetzelfde. De schrijfster van het in de eerste plaats genoemde boekje heeft zich, zooals zij in haar voorbericht zegt, ten doel gesteld „to bring together, in the smallest compass possible, the imitations of the *Decameron* in European literature". Nu, beknopt is zij zeker geweest, maar dat lijkt mij ook haast het eenige goede aan het boek. Het grootste deel er van wordt ingenomen door een opsomming der titels, zonder iets meer, van de haar bekende navolgingen der verschillende novellen van Boccaccio. Daarop zijn gebaseerd eenige tabellen, die men op de voorafgaande bladzijden vindt. Tabel A. geeft te zien het aantal der navolgingen van iedere novelle, waarbij dan de tien aangewezen worden, die in dat opzicht bovenaan staan. Tabel B. noemt van ieder der vijf landen, Duitschland, Engeland, Frankrijk, Spanje en Italië, twee schrijvers (resp. Hans Sachs en Martin Montanus, Chaucer en Painter, Nicolas de Troyes en La Fontaine, Lope de Vega en Timoneda, Sercambi en Sansovino) en de lijst hunner navolgingen. In Tabel C. eindelijk is voor ieder der genoemde landen het gezamenlijke aantal opgegeven der bewerkingen, gerangschikt naar de dagen van den Decamerone. De zoo gevonden resultaten worden dan in een hier weer aan voorafgaand overzicht vluchtig besproken.

Waartoe moet dat alles nu dienen? Om de groote verbreiding der novellen van Boccaccio aan te toonen? Dat was toch zeker, na al wat daarover geschreven is, wel overbodig. Is dus, naar 't mij voorkomt, in dat

opzicht het nut van het werk al heel gering, er komt nog allerlei bij. Wanneer men de door de schrijfster in tabel A. opgegeven getallen vergelijkt met haar eigen lijst van bewerkingen van iedere novelle, dan blijkt, dat in verscheiden gevallen de cijfers niet overeenstemmen. De laatste der tien door haar als de het meest nagevolgde genoemde novellen (II, 5) heeft hier 't cijfer 18. Volgens die zelfde tabel zijn er echter nog twee andere met 18 en zelfs twee met 19. En geen enkele van deze cijfers klopt met het aantal in de volgende lijst opgegeven. Geeft dat al geen hoog idee van de nauwkeurigheid der bewerking, veel erger is het, als men de lijst der titels zelf nagaat, die toch zeker wel het hoofddeel van 't werk zal moeten zijn. Die lijst nu bevat allerlei onnauwkeurigheden, vergissingen en fouten. De schr. wil voor elk der boven genoemde landen achtereenvolgens een chronologische opsomming der navolgingen geven. Met die chronologie is het in de eerste plaats soms al zonderling gesteld. Zoo zijn (ze zegt dit trouwens zelf in haar voorbericht) de verhalen uit von der Hagen's *Gesammtabenteuer* gesteld op het jaar der uitgave 1850. Tengevolge daarvan fungeert dus b.v. Konrad von Würzburg's *Herzemœre* onder de navolgingen van Boccaccio. — Men zou denken, dat deze opsomming ten minste nog als „Materialsammlung" dienst zou kunnen doen voor iemand, die over 't een of ander verhaal van Boccaccio een nader onderzoek zou willen instellen. Maar ook als zoodanig is ze totaal onbruikbaar. Wat heeft men aan aanwijzingen als: Bebelius, *Facetiae; Contes à rire* enz.? — De schr. heeft Bolte's uitgave van Montanus gebruikt, maar zij geeft lang niet alle aanwijzingen, die daarin zijn opgenomen. — In de bibliographie wordt genoemd de uitgave van Pauli door Oesterley, maar de verwijzingen er naar geeft zij op gezag van Du Méril. — Allerlei titels worden onvolledig of onjuist opgegeven. Vooral de correctie van het Duitsch schijnt haar moeilijk gevallen te zijn. In een aanteekening bij een der „Schwänke" van Hans Sachs in het derde deel der uitgave van Goetze en Drescher (p. 252) wordt b.v. genoemd: Schauplatz der Betrieger 1687, Nr. 59; J. maakt daarvan (IX, 1): Schauplatz, *Der Betriger*. Een zeer zonderlinge vergissing wil ik nog even vermelden. Nederlandsche bewerkingen geeft zij nergens op; ze worden dan ook in den titel van het werk uitgesloten. Toch noemt zij één keer een Middelnederlandsche bewerking, n.l. de boerde, die in inhoud overeenstemt met Dec. III, 3. Het verhaal wordt echter niet daarbij vermeld, maar, blijkbaar door J. als Duitsch beschouwd, bij III, 9, waar het niets mee te maken heeft. Het wordt (zelfs gemerkt met een sterretje, d. w. z. dat zij de navolging door eigen lectuur geverifieerd heeft) geplaatst op het jaar 1591 en wel als: Iersele Pieter, *Wisen Roet van Vrowen* (!).

Zoo zou ik door kunnen gaan, allerlei onjuistheden kunnen aanwijzen, maar het medegedeelde zal wel voldoende zijn, om de geringe waarde van het werk aan te toonen. De schr. is, naar zij meedeelt, bezig aan „a more detailed discussion of the different *Novelle*". Het is te hopen, dat zij in ieder geval met wat meer nauwgezetheid daarbij te werk gaat. Het eenige, waartoe dit boekje nu kan dienen, is, dat het soms een enkele aanvulling geeft bij het andere werk, waarvan de titel boven deze aankondiging is geplaatst. Dat geldt vooral ten opzichte van de Spaansche bewerkingen, waarvoor J. gebruik heeft kunnen maken van de studie van C. B. Bourland, „Boccaccio and the Decameron in Castilian and Catalan Literature".

Niet alleen veel uitvoeriger, maar ook veel nauwkeuriger en beter dan het boek van Jones is dat van Lee. Het bekende werk van Landau behandelt, zooals men weet, hoofdzakelijk de „bronnen" van den Decamerone. Lee nu wil een beknopt, maar zooveel mogelijk volledig overzicht geven niet alleen van de bronnen, maar ook van de verschillende navolgingen en parallellen van iedere novelle. In afwijking van Landau worden de verschillende novellen achtereenvolgens behandeld.

Het is een zeer moeilijke en omvangrijke taak, die de schrijver zich hiermee gesteld heeft. Hij heeft heel wat bijeengebracht en het is dan ook een lijvig boek geworden, dat ons hier wordt aangeboden. Toch, met alle waardeering voor zijn arbeid zij het gezegd, heeft het werk mij niet bevredigd. De schr. heeft, naar 't mij toeschijnt, niet genoeg zelf de zaken nagegaan, maar gaat te veel af op de meeningen en opgaven van anderen, die vaak zonder eenige critiek worden overgenomen. Ook is het al te veel een bloote „Materialsammlung" gebleven; de verschillende bewerkingen worden meestal eenvoudig na of soms zonderling door elkaar opgenoemd of kort besproken. Aan den eenen kant is het boek mij te uitvoerig. Soms worden zoogenaamde parallellen ter sprake gebracht, die vrij ver afstaan van de novelle in kwestie of dingen, die er niets mee te maken hebben. Waartoe dient b.v. de vermelding der bekende liefdesavonturen van Vergilius en Aristoteles bij de bespreking van Dec. VIII, 7 e. d. m.? Aan den anderen kant had het werk veel vollediger moeten zijn. Ik bedoel daarmee niet zoozeer het feit, dat ik op verscheiden plaatsen aanvullingen zou kunnen geven; dat op zich zelf wil ik niet als een groot bezwaar laten gelden; anderen zouden allicht ook mijn aanteekeningen kunnen aanvullen. Wie zich wel eens met een dergelijk onderzoek heeft bezig gehouden, zal daarin wel met mij instemmen. „Il va de soi", zegt een der beste kenners van deze soort literatuur, Chauvin, bij een opsomming der bewerkingen van een dergelijke stof, „que notre relevé n'a pas la prétention d'être complet; quand il s'agit des migrations d'un conte, on ne l'est jamais" (*Wallonia* VIII, 1900, p. 198). Wel echter keur ik het af in den schrijver, dat hij niet alles heeft gedaan, wat in zijn bereik lag, om vollediger te worden. Hij noemt bv. bij vier novellen van Boccaccio een bewerking van Ayrer, een mededeeling, blijkbaar aan anderen ontleend. Nu had het m. i. op zijn weg gelegen, na te gaan, of er onder de stukken van Ayrer — hij citeert wel de uitgave van diens werken — nog meer dergelijke navolgingen te vinden waren. Had hij dat gedaan, dan zou hij nog wel 't een en ander gevonden hebben. Hetzelfde geldt ook van andere werken. Zoo wijs ik nog op Kirchhof's *Wendunmuth*. Waar hij dat werk bij anderen genoemd vindt, doet ook Lee het, maar verschillende nummers ontbreken. Met Neder-

landsche bewerkingen is het evenzoo gesteld. Deze noemt hij alleen, wanneer hij ze in de een of andere aanteekening van Bolte vermeld vindt. Tengevolge daarvan zien we dus den naam Coornhert op een enkele plaats genoemd, maar bij andere in 't geheel niet. — Het uitvoerigst in de opgave van zijn bewerkingen is de schr. — geen wonder — waar hij gebruik kon maken van aanteekeningen van Bolte (vooral in diens uitgave van Montanus). Toch geeft hij ook niet altijd de aanwijzingen van Bolte volledig weer. — De Fransche bewerking van Nicolas de Troyes noemt hij gewoonlijk wel, echter weer niet overal. — Painter's *Palace of Pleasure* wordt in den regel niet vermeld; als ik goed gezien heb, alleen bij III, 9 en II, 8 en op de laatste plaats onjuist. En zoo zou er meer te noemen zijn. In de bibliographie mis ik b.v. een zoo belangrijk werk als de *Bibliographie des ouvrages arabes* van Chauvin. Van Hans Sachs kent Lee niet de uitgaven in de Neudrucke of de groote uitgave (Litt. Verein in Stuttgart). Had hij die gebruikt, dan zouden zijn aanteekeningen ook vollediger zijn geweest. Ook zijn den schr. blijkbaar veel monographieën en tijdschriftartikelen ontgaan; althans ze worden niet vermeld en dat had toch in een werk als dit moeten gebeuren. Zoo weet hij niet recht raad met sommige aanteekeningen van Schmidt in zijn *Beiträge zur Geschichte der romantischen Poesie*, die bv. bij Dec. I, 2 verwijst naar 'Ernst und Schimpf', Frankfurt 1563. f. 61. Hij had hierover het noodige kunnen vinden in een artikel van A. L. Stiefel „Über das Schwankbuch 'Schertz mit der Warheyt'" in *Herrigs Archiv* Bd. 95, 1895, p. 55 vv. Daaruit blijkt, dat dit verhaal ook voorkomt in de anonieme verzameling van 1545 'Von Schimpff vnnd Ernst', welke verzameling ten grondslag ligt aan die van 1550 'Schertz mit der Warheyt', waarin dan ook dezelfde geschiedenis is te vinden. Van dit laatste boek verscheen een herdruk in 1563.

Tengevolge van dat alles maakt het boek op mij den indruk eenigszins dilettantisch te zijn. Al heb ik er dus nog al eenige bezwaren tegen, toch moet ik erkennen, dat de schrijver zich wel heel wat moeite gegeven heeft. Wil men over de een of andere novelle van Boccaccio iets weten, dan zal men zeker dit boek moeten gebruiken. Men zal er heel veel in vinden, maar men moet niet denken, dat het volledig is en dat men er in alle opzichten mee kan volstaan.

Amsterdam. A. Borgeld.

Albert Herrmann, Die alten Seidenstrassen zwischen China und Syrien. I. (Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie, hrg. von W. Sieglin; 21. Heft). Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1910. (Pr. M. 6).

Het eerste deel van een belangrijk werk ligt vóór ons. De opgravingen van den laatsten tijd hebben meer en meer de aandacht der wereld op Midden-Azië gevestigd. Zij hebben bewezen, dat vele bloeiende steden hebben gelegen, waar sedert eeuwen het zand der woestijn niets dergelijks liet vermoeden. Die steden lagen aan groote verkeerswegen, welke het verre Oosten met het Westen verbonden. Daarlangs bewogen zich in de eerste eeuw vóór en na Christus' geboorte de groote handelskaravanen, die de Chineesche produkten, met name de ruwe zijde, van China naar Syrië brachten, en ook Syrische waren hun weg deden vinden naar het Middenrijk.

De schrijver heeft zich tot taak gesteld, in dit eerste deel de Chineesche gegevens, over deze verkeerswegen en het doorkruiste gebied, voor zoover het Midden-Azië betreft, te behandelen, en in het tweede deel dit onderzoek over West- en Zuid-Azië uit te strekken. Het derde deel zal gewijd zijn aan een kritisch onderzoek der gegevens, door de Westersche geographen der oudheid, Marinus van Tyrus en Ptolemaeus, verstrekt.

In de inleiding geeft hij een helder overzicht van de geschiedenis van het direkte verkeer tusschen China en de Iraansch-Turaansche landen, en algemeene opmerkingen over de Chineesche en de Grieksch-Romeinsche bronnen en de bewerking daarvan. Vervolgens behandelt het eerste boek den aard der Chineesche bronnen, en het tweede de daaruit te putten gegevens, toegelicht door een kaart van Midden-Azië en een klein kaartje van de ruïnen bij Chotan.

De eerste periode van het verkeer loopt van 114 vóór tot 23 na Christus, de tweede van 87 tot 127 onzer jaartelling, dus beide vallen in de Han-dynastie, die gewichtigste van alle Chineesche dynastieën, die den grondslag van de geheele verdere ontwikkeling van China vormt. Het ontzaglijk groote Tarimbekken kwam onder den grooten Keizer Wu Ti (140—87 v. C.) meer en meer onder China's heerschappij, en werd in 60 v. C. onder Keizer Suen Ti als provincie ingelijfd. Vandaar uit ging de handel, welks voornaamste artikel ruwe zijde was, door de Pamirpassen naar Bactra, vanwaar de Parthen de waren naar Syrië brachten. Toen dit land in 64 v. C. een Romeinsche provincie was geworden, kwam de in Tyrus en Berytus tot prachtige purperen en met goud bestikte stoffen verwerkte Chineesche zijde in groote massa's op de Romeinsche markt, terwijl ook naar China een rijke verscheidenheid van Syrische waren haren weg vond. Maar kort na het begin van onze jaartelling vonden de bewoners van het Tarimbekken door de binnenlandsche onlusten in China gelegenheid, hunne onafhankelijkheid te herwinnen; het verkeer liep daardoor ten einde, en in 23 v. C. hield het geheel op. Dit verminderde echter den invoer van zijde in 't Romeinsche rijk niet, want nu ging men den zeeweg over Indië meer dan ooit benutten.

Doch met de latere Han-dynastie (24—221 n. C.) keerde de rust in China terug en begon het zijn macht daar buiten weer te versterken. In 73 werden de Hiungnu verslagen en begon langzaam maar zeker de herovering van het Tarimbekken, dat ten slotte weer geheel onder Chineesch bewind kwam. Inmiddels zonden de Parthen, belust op herstel van het oude verkeer, reeds in 87 gezanten naar China; weldra volgden boden der Tocharen, die hunne heerschappij over Bactrië tot aan den Indus hadden uitgebreid, en ook uit N. W. Indië bleef men niet achter. Zoo trokken omstreeks 100 n. C. de handelskaravanen van West naar Oost, en brachten vandaar een rijken voorraad, vooral zijde, mee. De Parthen speelden weer als van ouds de rol van tusschenpersonen tusschen Bactrië en Syrië, het brandpunt der zijde-industrie, dat, evenals China zelf, tevergeefs trachtte

een direkte handelsverbinding met China aan te knoopen. Maar in 105 begon het Tarimbekken zich weer te roeren, met het gevolg dat in 127 het Westen alle verkeer met China moest verbreken. De zeeweg was nu voortaan weer de eenige handelsbaan, doch eerst in 166 wisten daarlangs Syrische kooplieden, die zich voor gezanten van Marcus Aurelius Antoninus uitgaven, het Chineesche hof te bereiken.

De opgravingen, vooral die van Stein, in 't Zuiden van het Tarimbekken, hebben wel is waar veel geleerd, maar de resultaten van zijn laatste reis zijn wegens den enormen omvang van het gevonden materiaal nog slechts in groote omtrekken bekend. Wat de Chineesche bronnen betreft, de beroemde geschiedschrijver Szĕ-ma Ts'ien († 85 v. C.) geeft voornamelijk *historische* bijzonderheden tot aan 't jaar 90 v. C., maar de Annalen der Vroegere en Latere Han-dynastie (206 v. C. — 24 n. C. en 24 — 220 n. C.) leveren het eigenlijke *geographische* materiaal. Deze zijn wel is waar door de Chineesche transcriptie der namen vaak zeer duister, maar ze zijn toch de beste bron. Chavannes' commentaar op zijne vertaling van het op de Westersche landen betrekking hebbende deel der Annalen van de Latere Han-dynastie bewijst, hoezeer de wetenschap vooruitgegaan is in de ontcijfering der namen, al zijn ook vele ervan nog onzeker, en al heerschen er nog zeer verwarde en uiteenloopende ideeën over de ligging en grootte van sommige landen.

De schrijver stelt zich ten doel, alle geographische, hydrographische en ethnographische bijzonderheden, bij Szĕ-ma Ts'ien en in de Han-annalen te vinden, nog eens grondig te onderzoeken, en daartoe zoowel latere Chineesche bronnen als ook de resultaten der laatste opgravingen te benutten. Voor de identificeering der plaatsnamen zijn de *afstandsbepalingen* voor hem hoofdzaak, want de kartometrische methode is volgens hem ook elders gebleken de beste resultaten op te leveren. Doch daarvoor moeten de afstandsbepalingen zelf eerst duidelijk gemaakt worden, wat niet kan geschieden zonder een nauwkeurige behandeling van den inhoud en het ontstaan der Han-annalen en hunne bronnen. Ook op de Grieksch-Romeinsche overlevering wil de schrijver de tot nog toe daarbij zoo goed als in 't geheel niet aangewende kartometrische methode toepassen, om zoodoende de kaart van Marinus van Tyrus (circa 100 n. C.) te reconstrueeren en deze als grondslag te doen dienen voor de identificatie der namen, in verband met Ptolemaeus (circa 150 n. C.).

In het eerste boek wijst hij op de zorgvuldige statistiek der Chineesche Annalen, die, nuchter en goed geordend, zich streng hielden aan den vorm waarin ze door de hofkroniekschrijvers tijdens de dynastie zelve geregeld waren te boek gesteld. Voor de identificatie der namen is van het hoogste gewicht, dat het zoogenaamde Kantoneesche dialekt in de Han-dynastie het overheerschende was, terwijl in de bestaande vertalingen ten onrechte het Noordelijk dialekt is gebruikt. Voorts handelt de schrijver uitvoerig over de lengte der *li* (Chineesche mijl) bij Szĕ-ma Ts'ien, en sluit zich, wat het over Parthië en Syrië handelende gedeelte der Latere Han-annalen betreft, aan bij Hirth's verklaring der *li* als het Grieksche stadium. Vermoedelijk hebben de Chineezen een Perzische bron gebruikt; is dit zoo, dan wijst het gebruik van stadiën in plaats van parasangen op sterken Griekschen invloed in Perzië.

Het tweede boek behandelt achtereenvolgens naam, grenzen en grootte der Westlanden (zoo noemden de Chineezen het door hen onderworpen gebied), den loop der Tarim-rivier, de ligging van het zoute Lop-nor-meer en andere meeren, de neerzettingen en bevolking, den loop der straten (de Noordelijke en de Zuidelijke, beide van de Westelijkste poorten van den Grooten Muur uitgaand, en de verschillende dwarsstraten) en hare beteekenis voor het direkte verkeer.

Het behoeft geen betoog, dat dit werk zeer de aandacht verdient. Doch het is m. i. een bedenkelijk feit, dat de schrijver, zooals hij in de voorrede zelf erkent, geen enkele Oostersche taal machtig is, zoodat hij uitsluitend met vertalingen moest werken. Dit wordt des te bedenkelijker wanneer, zooals hij eveneens zelf opmerkt, de uitspraak der namen daarin onjuist is. Bovendien bestaat er van het 123ste, aan de vreemde landen gewijde hoofdstuk van Szĕ-ma Ts'ien's *Shi ki* nog geen goede vertaling. Spoedig zullen we die echter bezitten uit de beste bron, n.l. van Prof. De Groot, in samenwerking met Dr. Marquart, den grondigen kenner van Midden- en West-Azië. Het is zeer jammer, dat de schrijver hunne resultaten niet heeft kunnen benutten. Ook ware voor werk als dit voortdurende samenwerking met een op dit gebied geschoolden Sinoloog zeer wenschelijk geweest. Doch dat de schrijver als geograaf veel licht kon doen vallen op het door Sinologen vertaalde is zeker. In hoeverre de verkregen resultaten juist zijn, kan alleen hij beoordeelen, die van dit gebied een zeer speciale studie heeft gemaakt. Doch in elk geval zijn de uitvoerigheid en de helderheid, waarmede de stof behandeld is, zeer te prijzen, en zien we met belangstelling het tweede en derde deel tegemoet.

Leiden. M. W. de Visser.

Philipp der Kühne, Herzog von Burgund, von **Otto Cartellieri.** Mit einem Porträt. Leipzig, Quelle u. Meyer. 1910. (Pr. geb. M. 6).

Met dit boek over den stichter der zoo machtige Bourgondische monarchie, opent Prof. Cartellieri eene „Geschichte der Herzöge von Burgund"; dit boek moet als de grondslag beschouwd worden voor al, wat nog zal volgen. Maar goed getroffen heeft de schrijver het niet, want juist voor zijn werk verscheen, kwam Petit met zijn eerste deel der „Ducs de Bourgogne de la maison de Valois", en zoo kon hij zich niet meer beroepen op de noodzakelijkheid, het verouderde en sterk romantisch gekleurde boek van Barante te vervangen.

Cartellieri's opzet is deze: eerst de politieke geschiedenis te beschrijven, later in samenhang, de staatsinrichting, handel en nijverheid, kunst en literatuur wat uitvoeriger te bespreken. 't Is wel jammer, dat hij tot dit besluit is gekomen. Het noodzakelijk gevolg immers er van moest zijn, dat de politieke geschiedenis, die allerzekerst tijdens de regeering van Philips den Stouten, zeer afhankelijk is van allerlei niet-politieke motieven, met name van de Engelsch-Vlaamsche handelsbetrek-

kingen, eenigszins buiten haar verband wordt voorgesteld. Ik geef gaarne toe, dat de S. herhaaldelijk op die handelsbetrekkingen wijst, maar wat baat het, als er niet wordt aangewezen, waarin ze nu eigenlijk bestaan!

Het spijt mij dan ook te moeten bekennen, dat de lezing van het boekje mij te leur heeft gesteld. Er is veel te veel dorre opsomming van allerlei onderhandelingen, tractaten en krijgsbedrijven, is er veel te weinig schildering van toestanden en gewoonten. Wat krijgen wij nu eigenlijk van dat eigenaardig samenstel van kleine staatjes te hooren, die den grondslag vormden van dien grooten Bourgondischen staat? En wat zou dat alles niet in levendigheid hebben gewonnen, als de economische geschiedenis niet zoo willekeurig in den hoek te wachten ware gezet? Dan had de S. ook niet zijn toevlucht behoeven te nemen tot die talrijke citaten uit de verzen van Eustache Deschamps, die aan het geheel een ietwat dilettantisch karakter geven. Dan zou de min of meer lyrische toon, die vooral in de eerste helft van Cartellieri's boek wordt aangeslagen, allicht iets nuchterder kunnen worden, zonder dat het werk er saai om behoeft te zijn; want op mij maakt de Schrijver toch den indruk, alsof hij zichzelf nu en dan wat moest opmonteren, omdat hij anders gevaar liep, bij die eindelooze verwikkelingen in slaap te vallen.

En hiermede kom ik aan de werkelijk groote verdienste van deze nieuwe geschiedenis der Bourgondiërs: Cartellieri slaagt er in, de overstelpende massa feiten te schiften, in zich op te nemen, en dragelijk te verwerken. Dit aan te toonen, zou meer plaats en tijd vorderen, dan waarover ik te beschikken heb. Het blijft wel altijd een heele inspanning, dat eindeloos geharrewar der Orleansen, Bourgondiërs, Visconti's en Berry's te volgen, maar de schuld daarvan draagt geenszins de S. maar alleen de werkelijkheid; een ingewikkeld geschiedverhaal kan men nu eenmaal niet als de eenvoudigste zaak der wereld voorstellen. De vraag is echter ook hier niet geheel ongewettigd, of al die woelingen onder een ander gezichtspunt beschouwd, niet gemakkelijker en beter te groepeeren geweest zouden zijn.

Er is echter in dit boek, ook op deze wijze, een groote massa wetenswaardigs verzameld, waarvoor wij den S. oprecht dankbaar dienen te zijn. Bizonder goed zijn de verhoudingen tot de twee Pausen nagegaan en met zorg de substractiemaatregelen bestudeerd. Hiervoor had Cartellieri dan ook in Noël Valois een betrouwbaren gids. Ten slotte zou ik den Heidelbergschen professor in overweging willen geven, de namen der Vlaamsche steden als Rijssel, Kortrijk, enz. niet in het Fransch te willen geven.

Katwijk a/Rijn. W. Mulder.

Dr. Theodor Pauls, Aus dem Pfarrarchive einer ostfriesischen Landgemeinde. (Abhandlungen und Vorträge zur Geschichte Ostfrieslands, Heft XII). Aurich, D. Friemann. 1910.

Geen kleurige dorpsvertellingen lachten Dr. Pauls tegen uit de kerkelijke archieven van Aurich-Oldendorf en hij zal zichzelf wel eens hebben moeten overwinnen, toen hij uit de schrifturen van de eerwaarde heeren Henricus Poppe, Johannes Richard Scipio, Georgius Hertkenius Eymen, of hoe verder hunne zwaarklinkende namen mogen luiden, de stof voor zijn boekje samengaarde. Slechts nu en dan toonde iets nog tint en teekening: ik denk hierbij aan de zot-geleerde preek, die Pastor Johannes Lucas op hoog bevel naar een opgegeven tekst maakte, toen in 1699 de algemeen gehate vorstin Christina Charlotte gestorven was; aan de zonden van Pastor Henricus Poppe, die bij een vechtpartij wel eens een handje meehielp en, wanneer men met den buidel rammelde, de huwelijksformaliteiten zoo wist te schikken, dat de drie geboden en de inzegening op één dag vielen; of aan hetgeen deze in arren moede omtrent zijn voorganger schreef: „Hij is van hier vertrokken, nadat hij zijn vrouw voor drie vaan bier aan de Lingensche of liever Hessische soldaten verkocht heeft.... N. B. Deze heeft de twee ijzeren koeien hier opgevreten en er zijn geen nieuwe voor in de plaats gekomen." Dit laatste wijst op de algemeene verwildering der zeden tengevolge van den dertigjarigen oorlog, maar is overigens geen maatstaf voor de publieke moraliteit in het dorp gedurende de twee eeuwen, waaromtrent de gebruikte archivalia berichten. Evenmin kan het gelden als een bewijs voor den nauwen samenhang tusschen dorpshistorie en algemeene geschiedenis; deze ging Aurich-Oldendorf voorbij, uitgezonderd wanneer het plaatsje daarin betrokken werd door inkwartiering, zooals van 1637 tot 1650 of in 1795 het geval was. Hier waren wereldgebeurtenissen zulke als in 1757, toen een voornaam vreemdeling, een koopman uit Rotterdam, in het dorp kwam en dong naar de hand van de eerbare jongedochter Hobeta Scipio. Ze luisterde liever naar de inspraak van haar verliefd hart dan naar de waarschuwingen van Pastor Eymen en bemerkte later, als getrouwde vrouw, dat ze hand en goed geschonken had aan een oplichter.

Doch slechts zelden, dat de golfjes hier eens wat hooger opsloegen in den kalmen tijdstroom. De gewone levensgang weerspiegelt zich waarschijnlijk vrij nauwkeurig in de kerkenboeken, die spreken van geboren worden, trouwen, kinderen krijgen en sterven. Deze heeft Dr. Pauls nagegaan en voor zooverre de gebrekkige inrichting dezer registers — pas bruikbaar sedert 1725 — toelaat, daaruit statistische gegevens verzameld. Merkwaardig is wel, dat hier de sterfte der vrouwelijke personen die der manlijke overtreft. Wat daaruit verder blijkt omtrent doodsoorzaken, namen en dgl. bevestigt de gangbare meeningen; de mededeelingen omtrent leeftijd voor aanneming en omtrent het avondmaal vallen buiten het kader van deze aankondiging.

Belangwekkend is voor ons daarentegen, wat wij hier vernemen over de inrichting der gemeente en hare verhouding tot de kerk: heel wat daarvan vinden wij in onze Friesche gewesten terug. De „meente" werd gevormd door de eigenaars der „heerden", de z.g. „platzelude", „huslude", of „interessenten". Zij waren de eenige volgerechtigde gemeenteleden: zij benoemden de twee buurrechters, beheerden en gebruikten de gemeene weide; bij hen berustte de keuze van den predikant en van den koster-schoolmeester; uit hun midden kozen zij de kerkvoogden. Deze laatste rechten vloeien wel daaruit voort, dat de eigenaars der „heerden" de kerk indertijd, bij hare stichting, met de voor he

onderhoud noodige inkomsten hadden gedoteerd. Die inkomsten waren de z.g. Hilligen Huere, welke op een aantal heerdlanderijen rustte. Buitendien had de kerk nog enkele andere inkomsten o. a. uit enkele later geschonken stukken gronds. Voldoende voor het onderhoud der kerk was dit alles op den duur niet; men begon te verkoopen en in te teren. Een collecte, die van 1754 tot 1760 tot in de verste deelen der Pruisische monarchie gehouden werd — Oost-Friesland was sedert 1744 Pruisisch —, vulde de kerkekas nog voor een tijd, maar ook dit kapitaaltje smolt weg onder de handen der kerkvoogden. Zoo nu en dan moesten de „interessenten" bijspringen. Pogingen der landsregeering om een gezond financieel beheer in te voeren stuitten op hardnekkigen tegenstand. Kenmerkend nu voor de onbuigzaamheid van het oude gewoonterecht en voor de penningvastheid in zoo'n boerengemeente zijn de groote moeilijkheden, die zich voordeden, toen men er toe wilde overgaan om het aantal contribuabelen te vergrooten. Omstreeks 1780 bleek het noodzakelijk ook de „Warfslude", wel parochianen, maar niet volgerechtigde leden der kerkelijke gemeente, in de kerkelasten te doen deelen. Met hand en tand verzetten deze zich er tegen om met de „interessenten" voor het onderhoud der kerk te zorgen; toch waren onder hen meerdere welgestelde personen. Een proces over de zaak verloren zij, reclames bij de regeering baatten niet, maar een kwart eeuw duurde het, voor zij hun kerkelijke belastingplicht aanvaardden. Hiermee werd echter de oude inrichting der kerkelijke gemeente slechts een weinig verbogen, ze werd niet verbroken: de warfslieden toch kregen geen aandeel in de administratie van het kerkegoed evenmin als in de predikantskeuze, deze bleven aan de eigenaars der „heerden".

De predikant gold als volgerechtigd lid der „meente", tot de pastorie behoorde een „volle platze". Bovendien had hij nog recht op enkele bijzondere inkomsten en diensten, ook van de warfslieden, en daarenboven genoot hij vergoedingen naar een vast tarief voor buitengewone kerkelijke handelingen, voor huwelijksafkondigingen, voor inzegeningen en dgl. Het rustige genot van dit alles was hem echter lang niet altijd gegund. Herhaaldelijk gebeurde het, dat men hem te kort deed of beknibbelde. Gedurig kwam het voor, dat iemand stukjes pastorieland bij zijn eigen akkers trok; uit de kwestie, of de predikant aan iederen warfsman, die hem op St. Michiel een bundel vlas leverde, warm bier moest schenken, ontstond een proces. Een zekeren steun tegen zijne gemeentenaren kon de Pastor nog verwachten van de visitatoren, die — sedert 1766 om de drie jaren — een onderzoek instelden omtrent den staat van godsdienst, onderwijs en kerkelijke administratie. In 1771 evenwel verklaarde de predikant met gelatenheid, dat hij gaarne vrede had en daarom ditmaal niet had te klagen. De visitatie werd door de kerk betaald, en ze eischte een aardig sommetje voor drank en eetwaren; trouwens de kerkekas was, evenals alle publieke kassen vroeger, vrij zwaar belast met verteringskosten. Een der voorschriften, die in 1799 door den wereldlijken commissaris met het oog op toekomstige visitaties aan de gemeenten gegeven werden, luidt: Dass Essen kann aus einer dünnen, van Gewürtz und Rosinen befreyeten Hühnersuppe, oder statt deren aus Fischen mit Kartoffeln, im erstern Falle noch aus einer Schüssel Reis mit Rosinen oder Gemüse, dergleichen nicht mit Fett, sondern mit Butter angerichtet seyn müssen, ferner aus einem Stücke gebratenen Fleisches oder gebratenen jungen Hühnern bestehen.

Van den predikant komt de Schr. op den koster. Ook voor de kosterij waren indertijd door de heerdbezitters landerijen afgezonderd. Ze stond voor een halve heerde te boek. Sedert de 16e of de 17e eeuw was de koster tevens schoolmeester. Door die uitbreiding was het ambt nog niet begeerlijk geworden. Maar in een landelijke omgeving als deze kreeg alles vaste, onveranderlijke vormen: de schoolmeesterszorgen werden erfelijk, waarschijnlijk anderhalve eeuw bleef het ambt in dezelfde familie. Voorts valt ook in de beschrijving van omvang en geschiedenis der schoolmeesterij een sterke materialiseering op van het ideëele. Dat ligt zeker ten deele wel aan de verwerkte stof: veel rekeningen; maar ze was er ongetwijfeld ook. Omstreeks 1764 had de overheid gedaan gekregen, dat er ook des zomers onderwijs gegeven werd en daaraan werden de voormiddagen gewijd. Maar nu moest den schoolmeester ook voor den zomer schoolgeld betaald worden. Gevolg: de eisch van kerk- en armmeesters, dat hij ook 's middags les zou geven. Vrees voor een wanverhouding tusschen loon en arbeid dreef deze dorpsautoriteiten zeker meer dan zorg voor de volksontwikkeling: er bleef in de zomermaanden groot schoolverzuim.

Herhaaldelijk leende de schoolmeester — evenals de predikant — uit de armenkas. Deze was, dank zij de vele schenkingen in land en geld, altijd ruim voorzien. Liefdadigheid bestond er dus wel en armoede maar weinig. De wijze, waarop hulp verleend werd, gaf soms blijk van een eigenaardigen practischen zin; meer dan eens heeft men armlastigen hun ondersteuning laten verdienen door ze als „armenjagers" aan te stellen. Krachtens koninklijke verordening van 1759 had de armenkas bovendien nog recht op de nalatenschap dergenen, die uit haar onderhouden waren.

Het is mij in het bovenstaande niet gelukt den inhoud van het boekje kort samen te vatten; er is een te groote hoeveelheid klein goed in verwerkt. Een beetje brokkelig is het dan ook wel gebleven, maar hoe kon dit anders? Ik zou den Schr. daarvan volstrekt geen verwijt willen maken, wel zou ik er hem voor willen prijzen, dat hij uit zijn materiaal iets heeft weten te vormen, dat met recht betiteld mag worden als een Abhandlung zur Geschichte Ostfrieslands.

Amsterdam. I. H. Gosses.

Dr. P. A. A. Boeser, Beschrijving van de Egyptische verzameling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. De monumenten van den tijd tusschen het Oude en het Middelrijk. Tweede Afdeeling. Grafbenoodigdheden, beelden, vaatwerk en andere voorwerpen. Met een supplement op de monumenten van het Oude Rijk. 16 blzn. met 143 afbeeldingen op 22 platen. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1910.

De afleveringen van deze publicatie volgen snel op elkander. En de uitvoering der reproducties blijft steeds

dezelfde voortreffelijke. Niet het minst met het oog op de in steen gebeitelde opschriften der monumenten blijkt de photographische opname uitstekend geslaagd te zijn; de twee offertafels in het begin van deze aflevering zijn inderdaad modellen van zorgvuldige reproductie. Hoewel de inhoud van de teksten op de in deze aflevering weergegeven monumenten in den regel van conventioneelen aard is, ontbreken interessante bijzonderheden niet geheel en al; zoo b.v. waar de naam van Anubis op de plaats van den doodengenius Amset gevonden wordt (pl. VII).

Behalve eigenlijke offertafels vinden wij onder de grafbenoodigdheden ook modellen van het huis of van het graf, waarin de doode gedacht wordt de offers te ontvangen; verder lijkvazenkisten, en een drietal van de interessante modellen van schepen (met bemanning) die in zoo vele graven uit dezen tijd aanwezig zijn. De beteekenis dezer schepen is nog niet geheel opgehelderd, maar schijnt in ieder geval heel merkwaardig te zijn. Het grafschip werd niet alleen als gewoon vervoermiddel voor den doode gedacht. Het staat b.v. vast dat het heilig schip van Osiris een symbool van den god zelven kon zijn, gelijk ook de afgestorvene met het schip soms vereenzelvigd wordt. In latere tijden komt het voor, dat de grafkamer, of een geheele tempel met obelisken enz., in het schip afgebeeld is. — Vervolgens bevat deze aflevering reproducties van grafbeelden, van een lier, van den bekenden koningsdiadeem, die door dr. Boeser in zijn waarschijnlijk oorspronkelijken vorm hersteld is, en voorts van een reeks kleinere voorwerpen, als sieraden, vazen, enz.

Een korte beschrijving vergezelt de platen en vermeldt vooral bijzonderheden, waaromtrent de afbeeldingen niets vertellen (kleuren enz.). Ook is in den tekst een groot aantal niet afgebeelde voorwerpen, vooral scarabeeën, besproken.

Plaat VII toont ons twee zijden van een lijkvazenkist; op iedere zijde dezelfde Anubis-figuur, maar met verschillende namen genoemd. Wordt gevraagd: welke Anubis-namen geven de twee andere zijden van de kist? Ten slotte: de voorwerpen die men dikwijls voor „kegelvormige brooden" (zoo ad pl. II) houdt, zijn niet brooden maar kruiken, bepaaldelijk voor bier.

Leiden. W. B. Kristensen.

Reinheitsvorschriften im griechischen Kult von **Theod. Wächter.** (Religionsgesch. Versuche und Vorarbeiten, herausgeg. v. Wünsch und Deubner, Band IX. Heft 1). Giessen, Alfr. Töpelmann. 1910. (Pr. M. 5).

Daar het boek van Joh. Lomeier „Epimenides sive de veterum gentilium lustrationibus syntagma, Zutphaniae 1681" (2e druk 1700) verouderd is, meende Wächter terecht een goed werk te doen door een beredeneerd overzicht te geven van de grieksche reinheidsvoorschriften. Dat de anthropologie hierbij een woord zou medespreken, verwondert ons in deze dagen niet, nu van Oxford uit eene zesvoudige stem dringerder dan vroeger maant: de lagere culturen te bestudeeren om de hoogere te kunnen verklaren. Wij achten het een deugd in Wächter, dat hij onder groote réserve aan den roep der anthropologen gehoor gaf. Zeker staat hij op vasten bodem, waar hij latere ethische voorschriften uit oorspronkelijk niet-ethisch bedoelde waarschuwingen, die utilitatis causa tegen schadelijke daemonen gegeven werden, tracht te verklaren. In de erkenning, dat aan de kathartika van huis uit elk moreel-zedelijk moment vreemd is, dat de verklaring van deze en andere gebruiken gegeven moet worden door iemand, die niet in de wolken der bespiegeling zweeft, doch met de voeten in de aarde staat, daarin is ongetwijfeld een stap voorwaarts te erkennen. Trouwens, mannen als Von Humboldt hebben nooit anders geoordeeld; wat niet belet heeft, dat ons geslacht bv. eene verhandeling over helleensche paederastie te lezen kreeg, verklaard als lieflijke bloesem gesproten „aus dem inneren Bewustsein der Dorier".

De rijke gegevens zijn geschift naar de onderscheidene soorten der verontreiniging. Dat Stengel ongelijk heeft met alle Kathartika aan Homerus onbekend te noemen, zal men bij Wächter met genoegen zien uitgesproken. Het blootvoets gaan wordt verklaard, als werd de schoen voor iets bindends en hinderends gehouden en daarom met andere banden lostgemaakt... en afgelegd. Het blijft echter opmerkenswaardig, dat het strenge verbod slechts schoeisel uit dierenvellen — al wat dood is, is onrein! — betreft en linnen sandalen of ὑποδήματα βύβλινα niet algemeen verboden waren in het Oosten. Wij missen een woord over de homerische ἀνιπτόποδες en eene dieper gaande behandeling der amphidromiën. Eene verwijzing naar de officieele keuring en zegeling van offervee in Egypte ware niet misplaatst geweest, nu het herodoteïsch verhaal door de Berl. Griech Urkunden aardig wordt geïllustreerd. Over de reiniging. van legers (pag. 73 vg.) zie men nu ook Warde Fowlers Lustration; het Agamemnonidenoffer te Tarente, waarbij vrouwen geweerd werden, zou uitvoeriger kunnen worden behandeld.

Zoo rijzen er verlangens ook in een niet-ondankbaar gemoed. Wijzen wij nog op de vermaarde kwestie van het gemis aan vischspijzen op den homerischen disch. Wächter is ook al overtuigd, dat bij Homerus visch slechts „in Not, wenn andere Speisen nicht vorhanden sind" wordt gegeten. Visch zou vrijwel ἱερός, tabu, zijn geweest; wat niet geofferd werd, zou ook niet zijn gegeten geworden. Gaarne zal men dit onderschrijven voor het leven in het Kamp voor Troje. Het is echter niet ondienstig, dat wat meer de aandacht valle op plaatsen in Odyssee en ook wel in Ilias, waar of op het visschen met sleepnet (Ε 487, χ 384 vg.) of op *tonijnenvangst* duidelijk wordt gezinspeeld, om van den beroepshengelaar (Ω 80, μ 251) niet te spreken, noch van eene sententie: θάλασσα δὲ παρέχῃ ἰχθῦς | ἐξ εὐηγεσίης (τ 113). Dat toch een tooneel als κ 121 vgg. (124!) aan de mattanza der thonnaires herinnert, zag reeds Bérard; Π 407 hooren wij van een gehengelden zeevisch; een' voorvader van Ὄλπις ὁ γριπεύς, die τὼς θύννως ἐσκοπιάζετο, meenen wij te zien, waar in het epos de van een klip op het zeevlak starende held wordt geteekend. Als er dus vaker dan gewoonlijk bedacht wordt van groote vischvangsten sprake is, behooren zulke plaatsen op te wegen tegen de veelal uitgespeelde vss. μ 330 vg. waarin begrijpelijkerwijze geen verrukking klinkt uit den

mond van den homerischen held — menschenjager en dierenjager! — die hongerig moet gaan zitten peueren. Ook de tegenwoordige echte houwdegen zou slechts naar de hengelroede grijpen, wanneer hem ἔτειρε γαστέρα λιμός: niet zuurkijkend omdat hij van een flinken vischschotel afkeerig is, doch omdat het zijn aard niet is te zitten „aan den stillen vliet”.

Visch wordt in het algemeen door den Griek — behoudens excepties — niet geofferd. Dat dateert uit de vroege eeuwen. Zelf at men — weder in het algemeen — toen niet, wat men den goden niet bood. Homerus draagt van die dagen nog krachtige heugenis, doch het is duidelijk in het epos — vooral in de Odyssee — te zien, dat deze zienswijze aan het veranderen is. Niet alle visch is meer ἱερός (tabu), niet overal is dezelfde soort meer ἱερός, er bestaat flinke tonijnenvangst en wellicht school er reeds aan een der anaktenhoven een vischliefhebber Morychus waardig.

Rotterdam. J. Vürtheim.

Ch. Huelsen, Die Thermen des Agrippa. Ein Beitrag zur Topographie des Marsfeldes in Rom. Rom, Loescher und Co. 1910. (Pr. fr. 4.50).

De grootmeester van Rome's topographen baseert den nieuwen plattegrond en reconstructie, die hij van de Agrippathermen ontwerpt, in hoofdzaak op drie gegevens: een teekening van Baldassarre Peruzzi, een fragment der Forma Urbis en een teekening van Andrea Palladio. Alle drie waren reeds vroeger gepubliceerd, maar men had er geen partij van weten te trekken, omdat de teekening van Peruzzi schijnbaar in flagranten strijd was met de twee andere documenten. De oplossing wordt — een echt Columbus' ei — door Huelsen op p. 18 gegeven: Peruzzi heeft niet het noorden, maar het oosten boven genomen. Draait men het blad zóó, dat het noorden boven komt, dan is alles in orde. Ten overvloede beroept Huelsen zich op een schets van Peruzzi's zoon, Salvestro, waarop een onderdeel der thermen in kwestie juist op dezelfde manier is georiënteerd.

In de tweede helft der monographie tracht Huelsen vast te stellen, waartoe de verschillende zalen en kamers, die op de plattegronden voorkomen, dienden. De kern der geheele inrichting is een koepelzaal, waarvan tijdens de renaissance en zelfs in de 18de eeuw nog de kolossale muren stonden, zooals op veduten van Giovannoli en Piranesi te zien is. Vroeger meende men (ook Huelsen zelf) algemeen, dat het een Laconicum was, maar reeds de geweldige afmetingen maken dit onwaarschijnlijk. Het zou nagenoeg onmogelijk zijn geweest een dergelijke ruimte zoodanig te verwarmen, als voor een zweetbad een vereischte is. Daarom is de verklaring als wacht- en conversatiezaal veel meer aannemelijk.

Over de wijze, waarop Huelsen de overige vertrekken determineert, valt weinig te zeggen. Het is zijn gewone bedachtzame methode, toegepast op het bewijsmateraal, dat zijn rijke kennis hem aan de hand doet. Wie, zooals ik, het voorrecht heeft gehad door Huelsen zelf in Rome te worden rondgeleid, komt weer onder de bekoring van den eenvoud en degelijkheid van den voortreffelijken geleerde.

De platen en plattegronden, waarvan het werkje rijkelijk is voorzien, zijn keurig uitgevoerd.

Middelburg. A. H. Kan.

Führer durch Pompeji, auf Veranlassung des kaiserlich deutschen archäologischen Instituts verfasst von **August Mau**. 5e Aufl., bearb. von **Walther Barthel**. Mit Titelbild, 47 Textbildern und 6 Plänen. Leipzig, W. Engelmann. 1910. (Pr. geb. M. 3.40).

Mag geen filoloog, die zich voorbereidt voor zijnen pelgrimstocht naar het Zuiden, verzuimen Mau's vermaard „Pompeji in Leben und Kunst” aandachtig te bestudeeren, het werkje, waarvan de titel hierboven is afgeschreven, is onontbeerlijk voor den reiziger, die ernst maakt met een bezoek aan de ruïnenstad. Met dit boekje in de hand kan hij dagen achtereen haar doorkruisen en telkens iets nieuws en verrassends opmerken, dat hij zonder dezen gids achteloos voorbij zou zijn gegaan. Natuurlijk zal een onder zulke leiding ondernomen bezoek aan Pompeji niet met één middag kunnen volstaan: wie in korten tijd wenscht klaar te zijn vertrouwe zich toe aan de zonderlinge wijsheid, die door de meeloopende gidsen, ook de officieele, wordt uitgekraamd. Voor wie het rechte profijt van zijne reis wil hebben, is een verblijf van minstens eene week noodig: Mau zelf nam voor den giro, dien hij telken jare in het begin van Juli met eenige jonge filologen en archaeologen hield, gewoonlijk tien dagen. Is men dan langzamerhand wegwijs geworden, begroet men als bekend de huizen, de tempels, de thermen en al die andere groote en kleine overblijfselen van de vlijt en het vernuft eener lang verdwenen bevolking, dan begint de doodenstad te herleven, de markt bevolkt zich, in de winkels aan den buitenkant der palazzi ziet men de kleine luiden hunne inkoopen doen, uit het amphitheater hoort men het gejoel der opgewonden menigte. Dan is Pompeji niet meer eene curiositeit, maar een voor het geestesoog tot nieuw leven ontwaakt organisme. Dat men zich niet verlustigt in een beeld der fantasie, waaraan geene realiteit ten grondslag ligt, daarvoor zorgt de uitnemende interpretatie der ruïnes, die de Führer biedt.

Het spreekt vanzelf, dat in dezen nieuwen druk de resultaten der laatste opgravingen verwerkt zijn. Overigens is weinig gewijzigd. Het aantal afbeeldingen is grooter en de qualiteit ervan aanmerkelijk beter dan in de door mij ter vergelijking ernaast gelegde 3e uitgave. Een wensch, aan het slot der bespreking van Mau's groote werk over Pompeji in het Aprilnummer 1910 van dit tijdschrift door mij uitgesproken, nmlk. naar de spoedige verschijning van het beloofde deeltje „Anmerkungen”, dat toelichtingen en literatuuropgaven zou bevatten, is nog niet vervuld. Moge de verdienstelijke bewerker van dezen nieuwen druk van den Führer, de heer Walther Barthel, ons ook dit zeer noodzakelijk studiemiddel doen geworden!

Groningen. A. G. Roos.

E. Gebhardt, Souvenirs d'un vieil Athénien. Paris, Bloud & Cie. 1911. (Pr. fr. 3.50).

Émile Gebhardt heeft zijn naam als geleerde en als geestig schrijver niet te danken gehad aan hetgeen hij

heeft geschreven over Griekse letteren en kunst; maar hoewel hij in zijn studies al spoedig van de Oudheid is overgegaan naar de Renaissance, de indruk die hij gedurende drie jaren als lid van de „école d'Athènes" van Griekenland en de Grieken heeft gekregen, was diep genoeg om hem levenslang belangstelling en liefde voor Hellas te doen koesteren. Hij bleef steeds een „Athénien" en toonde dat door tot kort voor zijn dood in verschillende dag- of weekbladen de aandacht te vestigen op belangrijke boeken over Griekse onderwerpen en door in de vorm van reisherinneringen te getuigen van zijn liefde voor het land en zijn bewoners. Die zeer verspreide opstellen zijn tans tot een bundel verenigd.

Een eenzijdig bewonderaar was Gebhardt niet; hij erkent de gebreken van zijn vrienden, maar zij behoren tot het volk, „à qui il faut tout pardonner pour avoir révélé au monde la beauté, la sagesse et l'ironie" (blz 67). En niet alleen hun voorouders geven hun aanspraak op sympathie; door hun bereidvaardigheid om voor de eer van het vaderland zich grote opofferingen te getroosten en door hun aanleg en liefde voor de wetenschap, dienen zij in de Levant meer dan enig ander volk de beschaving. Satyriese schrijvers als About hebben een portret geleverd waarvan Gebhardt moet erkennen dat bijna elke trek juist is, maar „bien que ressemblaut par le détail, il produit par l'ensemble une impression fausse. Comme en toute description morale qui procède par l'anecdote, on y reconnaît des individus; mais ce n'est point là la physionomie vraie de la nation" (blz. 263). Zulk een Filhellenisme, dat zich niet beperkt tot een bepaalde periode en liefst kritiseert door goedgehumeurde spot, vindt men vooral in Frankrijk.

Over de archaeologen is Gebhardt niet goed te spreken. Hun ijver om altijd het naadje van de kous te weten maakt hen blind voor het schone als dat, naar hun mening, het onderzoek zou kunnen belemmeren; zij zijn de „barbaren" die het Coliseum hebben ontluisterd, die de Frankiese toren aan de opgang van de Propylaeën deden afbreken en die door hun gewroet de fundamenten van het Parthenon hebben verzwakt! — Zulke uitvallen van de vriend van Perrot en Gaston Boissier zullen niemand ergeren die niet al te zwaar op de hand is; ook een paar onjuiste citaten (b.v. blz. 221 en 261) zal men de schrijver graag vergeven.

De enkele Franse zinnen die ik aanhaalde, geven een proefje van Gebhardt's keurige taal.

Leiden. D. C. Hesseling.

SCHOOLBOEKEN.

Platons Ausgewählte Schriften. Für den Schulgebrauch erklärt von **C. Cron** u. **J. Deuschle**. V. Th. Symposion v. **Arnold Hug**. 3. Aufl. besorgt von **Hermann Schöne**. Leipzig, Teubner. 1909. (Pr. M. 2.40).

De commentaar van Hug is door den nieuwen uitgever belangrijk gewijzigd en uitgebreid. O. a. is onder den tekst een doorloopende adnotatio critica ingevoegd. Voor de gymnasiasten zijn de verklarende aanteekeningen vaak wel wat uitvoerig geworden en met te veel geleerdheid belast. Meergevorderden zullen ze met nut en genoegen raadplegen.

Leiden. B. J. H. Ovink.

Schoolplaten voor de vaderlandsche geschiedenis door **J. W. de Jongh** en **H. Wagenvoort**. Groningen, J. B. Wolters. 1910. (Pr. per plaat met toel. *f* 2.30).

De heeren De Jongh en Wagenvoort verrijkten onze schoolliteratuur met een serie *Schoolplaten voor de vaderlandsche geschiedenis*, die inderdaad niet zonder verdienste zullen zijn, genomen als zij worden naar oorspronkelijke aquarellen van Hoynck van Papendrecht, Gerard van Hove e. a. Of nu met name de plaat voorstellende: „een nederzetting bij een (romaansche) vesting", een niet al te mooi „beeld" van den toestand schijnt te geven, dat is, dunkt ons, aan twijfel niet onderhevig. De uitlegger zal er zich wel rekenschap van moeten geven, dat hier veel fantasie aan het werk gezet is gelijk bij het fraaie verhaal, in de toelichting bij de plaat, over den jongenheer Marcus Tullius, die met zijn moeder en zijn zuster Poppaea op reis gaat naar Neder-Germanië en terecht komt bij de vesting, die de heer De Jongh — plus royaliste que le roi Holwerda — alvast „Praetorium Agrippinae" noemt, waar hij met Germaansche jongens aan hunne spelen deelneemt. En met al die fantasie bereikt hij bij de jongens op de lagere school toch zeker niet veel om hen nader bij de werkelijkheid te brengen dan b.v. met al zijn fouten tegen de archaeologie en de geschiedenis Van Lennep in zijn Brinio doet. Hoe vindt hij bovendien den tijd om dit alles in den geest der „toelichting" haarfijn uit te leggen?! Maar het is waar, met het Kollewijnsche spellingstelsel wordt, naar men zegt, veel tijd gewonnen! A la bonne heure!

P. J. B.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In de vergadering van de Afd. Letterkunde, gehouden op 12 Juni l.l., deed de heer Caland eene mededeeling over *De Kāṇva-recensie van het Brāhmaṇa der honderd paden.* Zooals men weet, is de meest verbreide overlevering van den Witten Yajurveda die van de Mādhyandinas, die reeds voor zestig jaren door Albrecht Weber is uitgegeven. De andere, die van de Kāṇva's, is minder bekend. De heer Caland deelde mede dat hij thans in het bezit is van voldoend materiaal, door hdss. uit Benares, Calcutta, Madras en Mysore, om het belangrijke Brāhmana van den Witten Yajurveda, het zoogenaamde Çatapathabrāhmaṇa (br. der honderd paden) in de recensie van de Kāṇva's te publiceeren. Door vergelijking van deze met den tekst volgens de Mādhyandinas was spreker gebleken, dat het verschil van beide inzonderheid betreft het eerste gedeelte van het brāhmaṇa, immers dat slechts de eerste zeven boeken der Kāṇva's, in materie beantwoordend aan de eerste vijf der Mādhyandinas, wezenlijk verschillen; de andere boeken zijn bijna eensluidend. Voorts werd een en ander meegedeeld over de verhouding, eerst van deze begin-boeken en daarop van de latere, en getracht de wordingsgeschiedenis van dezen tekst te beschrijven. Ook over de verhouding van den Witten Yajurveda tot den zoogenaamden Zwarten maakte spr. eenige opmerkingen, hierbij uitgaande van eene fantastische overlevering der Hindoes, waaruit blijkt, hetgeen door de teksten zelf gestaafd wordt, dat de Witte Yajurveda jonger moet zijn dan de Zwarte. — Deze mededeeling, die in de Verslagen en Mededeelingen zal worden opgenomen, gaf aanleiding tot eenige vragen en opmerkingen van de heeren Kern en Speyer over enkele punten van taalkundigen en litterair-historischen aard, die door den spreker werden beantwoord.

De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde hield op 14 Juni l.l. hare jaarlijksche vergadering onder voorzitterschap van den heer Dr. A. Kluyver, die

in zijn openingsrede eenige beschouwingen gaf over purisme bij het navolgen van vreemde talen. Na de pauze hield de heer Prof. Dr. Brugmans een voordracht over *Litteratuur als historiebron*. De kunstenaars met hun sterk gevoel en hun sterke verbeelding geven ons dikwijls andere voorstellingen van de maatschappij dan wij ontvangen door de gewone historische gegevens. De spreker beriep zich voor het betoog van die stelling o. a. op Maerlant, Hildegaersberch, Bredero, Langendijk; ook behandelde hij eenige romantische werken uit later tijd. Zonder twijfel moeten de voortbrengselen der kunst voor de historische wetenschap van groot belang worden geacht, doch zij kunnen niet worden gebruikt zonder de noodige critiek.

Den avond te voren werd een vergadering van de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde gehouden, toegankelijk voor alle leden. Hierin sprak de heer Dr. W. P. C. Knuttel over *De strijd om het „Public Gebedt"*. Uitvoerig werd bewezen, dat die strijd (in 1663 en '64) in de eerste plaats een politiek karakter had: hij was één van de gevallen der aanhoudende oneenigheid over het souverein gezag in onze Republiek. Vervolgens sprak de heer Jan Kalf over *Het restaureeren van monumenten naar aanleiding der herstelling van het kasteel Doorwerth*. Hij behandelde eerst in het algemeen de vroegere en de latere denkbeelden over het restaureeren. Volgens de vroegere opvatting trachtte men het werk van den tijd geheel ongedaan te maken, volgens de latere wil men de monumenten alleen voor verder verval bewaren. Bij de restauratie van het Kasteel Doorwerth zijn die twee theorieën met elkaar in strijd gekomen en hebben zij aanleiding gegeven tot een practisch verschil. Dit werd door vele lichtbeelden nader opgehelderd. De spreker drukte de hoop uit, dat ook de historici meer dan tot nog toe in het vraagstuk der restauratiën belang zouden gaan stellen. — Het Bestuur der vereeniging Arentsburgh had de leden uitgenoodigd na afloop der algemeene vergadering een bezoek te brengen aan het terrein van hare opgravingen. Van die uitnoodiging maakten velen gebruik, en de voorzitter der vereeniging, de heer Mr. S. Gratama, gaf op het terrein de noodige inlichtingen.

De algemeene vergadering van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap werd dit jaar gehouden op 7 Juni l.l., onder voorzitterschap van den heer Mr. M. L. van Goudoever. In de op 6 Juni gehouden vergadering van de Sectie van Letterkunde, Wijsbegeerte en Geschiedenis sprak Mej. Dr. C. C. van de Graft *over den invloed der Middel-nederlandsche geestelijke litteratuur op de primitieven der Nederlandsche schilderkunst*. Deze voordracht was van soortgelijken aard als die welke Mej. van de Graft heeft gehouden in een vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde (zie hierboven kol. 154). — Daarna gaf de heer Dr. J. Dyserinck een *Karakterschets van Mevrouw A. L. G. Bosboom-Toussaint*, waarvoor de spreker vooral had gebruik gemaakt van eenige honderden brieven, die hij door de welwillendheid der bezitters had kunnen raadplegen. Het karakter der schrijfster werd daarin tot in allerlei bijzonderheden opgehelderd. Tot opluistering van zijn voordracht had de spreker een belangrijke tentoonstelling geordend van de oorspronkelijke uitgaven harer werken. De heer Dr. J. D. van der Plaats bracht daarna een aantal papieren ter tafel, de familie Toussaint betreffende: het oudste was een stuk van 1601 uit Hanau, waarheen de familie uit Zuid-Nederland gevlucht was om het geloof. — In deze Sectie gaf den volgenden dag de heer Dr. D. G. Jelgersma *Eenige opmerkingen over de ruimte-theorie van Dr. G. Heymans in verband met zijne metaphysica*: sommige argumenten tégen het psychisch monisme werden in dit betoog behandeld.

In de *Verslagen en Mededeelingen* der Koninklijke Vlaamsche Academie (Maart 1911) vindt men een verhandeling van den heer Prof. W. de Vreese, getiteld *Een eigenhandig handschrift van Vondel ontdekt*. Dat Vondel een vertaling had gemaakt van Tasso's *Jeruzalem Verlost*, is gezegd door Oudaan; en de geleerden der 19[de] eeuw wisten, dat in 1764 te 's-Gravenhage een handschrift van Vondel, bevattende zulk een vertaling, was verkocht. Door gebrek aan critiek had men aangenomen, dat dit een werk was van Tesselschade, door Vondel afgeschreven. Prof. de Vreese heeft aangetoond, dat dit in 1764 verkochte handschrift thans wordt bewaard in de Keizerlijke Bibliotheek te St. Petersburg, en hij laat zien hoe het daar is gekomen; hij meent dat Vondel die vertaling omstreeks 1640 zal hebben bewerkt. Het vaak genoemde handschrift te Oxford is, zooals men uit het watermerk mag afleiden, van later tijd; het is niet geschreven door Vondel, maar Prof. de Vreese heeft kunnen vaststellen dat iemand, die in het Petersburgsche handschrift allerlei correcties heeft gemaakt, ook het Oxfordsche heeft vervaardigd. Wij willen den bewerker der *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* geluk wenschen met deze ontdekking, die hij aan zijn zorgvuldige methode van onderzoek heeft te danken.

A. K.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Sitzungsbericht der Kgl. Bayer. Akad. d. Wiss., phil.-philol. und hist. Kl., 1910, n°. 8: G. Habich, Das Gebetbuch des Matthäus Schwarz; n°. 9: S. Riezler, Herzog Sigmund und die Münchener Frauenkirche; n°. 10: G. Jacob, Ein ägyptischer Jahrmarkt im 13. Jhrh.; n°. 11: J. Friedrich, Die sogenannte fränkische Völkertafel; n°. 12: E. A. Loew, Studia Palaeographica; n°. 13: F. von Reber, Die Stellung der Hethiter in der Kunstgeschichte; n°. 14: F. Vollmer, Die Umdeutung eines Rōmersteines; 1911, n°. 1: H. Prutz, Jacques Coeur als Bauherr und Kunstfreund; n°. 2: K. von Amira, Die Wadiation; n°. 3: N. Wecklein, Über Missverständnisse älterer Wendungen und Ausdrücke bei griechischen Dichtern, insbesondere bei den Tragikern; n°. 4: H. Simonsfeld, Eine bayerische Gemäldesammlung des 18. Jahrh. in Schloss Liechtenberg.

Journal des Savants, 1911, Mai: M. Croiset, L'origine de la tragédie grecque. — J.-B. Mispoulet, Le colonat romain. — G. Raynaud, La société et la vie en France au moyen âge. — L. Leger, L'Illyrisme et son action dans les pays slaves.

Rheinisches Museum, LXVI, 2: W. Kroll, Randbemerkungen. — L. Radermacher, Eine aristophanische Reminiscenz? — W. Süss, Theramenes der Rhetor und Verwandtes. — H. Mutschmann, Die Stufen der Wahrscheinlichkeit bei Karneades. — A. Elter, Epigraphica. — A. Brinkmann, Ein Brief Platons. — R. Philippson, Zu Ciceros erstem Buche de finibus. — O. Lenze, Das synchronistische Kapitel des Gellius. — A. Roemer, Der angebliche Einheitlichkeits- und Gleichheitsfanatismus in der Homerkritik und Homerexegese Aristarchs. — Miszellen.

Rivista di Filologia e di Istruzione Classica, XXXIX, 2: M. L. de Gubernatis, Osservazioni sui „Priapea" ed i „Catalepton" di Virgilio. — U. Mancuso, Per la sicilianità di Teognide. — G. Fraccaroli, Note critiche ai Persiani di Timoteo. — E. L. de Stefani, In Velleium Paterculum. — R. Sabbadini, Sulla fortuna di alcuni testi latini. — A. Cosattini, A proposito di due luoghi delle Baccanti di Euripide. — V. Ussani, Per l'edizione Teubneriana delle „Adnotationes super Lucanum".

Bulletin de Correspondance hellénique, 1911, Janvier-Avril: F. Dürrbach, Fouilles de Délos (1906-1909). — G. Sotiriadis, Anti-Sellasia. — P. Perdrizet, Géta, roi des Édones. — Dez., Contribution à l'étude du Macédonien. — F. Courby, La Tholos du Trésor de Sicyone à Delphes. — E. Bourguet, Inscriptions de Delphes. — Ch. Picard, La fin de la céramique peinte en Grande-Grèce. — J. Hatzfeld, Inscriptions de Thessalie et de Macédoine.

Journal Asiatique, 10ième Série, XVII, 1: R. Weill, Les Hyksôs et la restauration dans la tradition égyptienne et dans l'histoire (fin). — A. Foucher, Les débuts de l'art bouddhique. — R. Gauthiot, De l'alphabet sogdien. — E.-F. Gautier, Le calendrier malgache. — S. Lévi, *Vyuthena 256.* — Mélanges. — Comptes rendus.

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, LXV, 1: J. Hertel, The story of Merchant Campaka, critically edited. — A. Fischer, Das Omen des Namens bei den Arabern. — A. Wünsche, Die Zahlensprüche in Talmud und Midrasch. — J. H. Mordtmann, Beiträge zur osmanischen Epigraphik. — P. Haupt, *Immeru,* Schaf, und *ūru* Pferd. — Anzeigen. Kleine Mitteilungen. Wissenschaftlicher Jahresbericht. Ägyptologie (1908-9).

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXVI, 2: Kramer, Koningin Elizabeth. — Dez., Eereboog voor Willem V. — Goedhart, Stromboli. — Jelgersma, De Heidenmuur van St. Odiliaberg.

Bulletin Oudheidk. Bond, IV, 2: Weissman, De Engelsche bloedverwanten van Hendrik de Keyser. — Muller, Het Koningshuis te Renen. — Feith, De 12de-eeuwsche vondst te Groningen. — Beelaerts, H. C. Brechtel. — Verslag der Doorwerth-commissie, enz. — Overvoorde, Hollandsche monumenten in Britsch-Indië. — Korte Mededeelingen.

Historische Zeitschrift, CVI, 3: Kaerst, Studien zur Entwicklung der universalhistorischen Anschauung, I. — Tschirch, Die Naundorff-Legende; CVII, 4: Hellmann, Studien zur mittelalterlichen Geschichtschreibung. I. Gregor von Tours. — Varrentrapp, Briefe an Ranke. — Miszellen (o. a. Vierkandt, Die historische Richtung in der Volkskunde).

Westdeutsche Zeitschrift, XXIX, 4; Witzel, Gewerbegeschichtliche Studien zur niederländischen Einwanderung in Deutschland im 16. Jahrh., II. — Fritz, Zur Lage und Umgestaltung des öffentlichen Unterrichts im Roer-Departement. — Werner, Zur Reformation Kaiser Friedrichs III.

Analecta Bollandiana, XXX, 2-3: Le Révérend Père Charles De Smedt. — A. Poncelet, Catalogus codicum hagiographicorum latinorum bibliothecarum Neapolitanarum. — Ch. van de Vorst, Saint Phocas. — P. Peeters, La Passion arménienne de S. Phocas. — Dez., Une invention des S.S. Valère, Vincent et Eulalie dans le Péloponèse. — F. Van Ortroy, Les *Sermones dominicales* de S. Antoine de Padoue. — H. Delehaye, L'aqueduc de S. Socrate à Zénonopolis. — Bulletin. — U. Chevalier, Repertorium hymnologicum (supplementum alterum, p. 209-272).

Vlaamsche Gids, 1911, Mei-Juni: Lodewyckx, Katanga. — Sabbe, Twee stroomingen in de Nederlandsche poëzie. — Van der Linden, Helmolt's Wereldgeschiedenis.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Boeser, Beschreibung der aegyptischen Sammlung cet: Rev. Crit. 1911, n⁰. 21 (G. Maspero).

Euripidis Hypsipylae Fragmenta ed. van Herwerden: Riv. di Filol. Classica XXXIX, 2 (A. Taccone); Berl. Phil. Woch. 1911, n⁰. 21 (Schroeder).

Van Heurck en Boekenoogen, Imagerie populaire flamande: Rev. d'Ethnographie 1911 n⁰. 1-2 (A. van Gennep).

Kalff, Gesch. d. Nederl. Letterk. VI: Lit. Zentralbl. 1911, n⁰. 20 (P. L. van Eck Jr.).

Krom, De populis germanis antiquo tempore patriam nostram incolentibus: Riv. di Filol. Classica XXXIX, 2 (Carolina Lanzani).

Kronenburg, Maria's Heerlijkheid cet. VI: Anal. Bolland. XXX, 2-3 (H. Moretus).

Meerdink, Roermond in de middeleeuwen: D.Ltztg. 1911, n⁰. 22 (I. H. Gosses).

Wirth, Der Untergang des niederl. Volksliedes: Tijdsp. 1911, Juni (V. K.).

PERSONALIA.

Benoemd: tot leeraar in de Oude Talen aan een Gymnasium te Amsterdam de heer M. A. Schwartz te Oegstgeest; tot leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Delft de heer Dr. G. van Hoorn; tot tijdelijk leeraar in de Staats- en Handelswetenschappen aan de Gooische H. B. S. met 5-j. c. te Bussum de heer M. Meerwaldt Jr.; aan de H. B. S. v. m. te 's-Gravenhage: tot leerares in het Duitsch mej. I. A. Thomése, opnieuw tot tijdelijke leerares in het Engelsch mej. A. M. J. Prins, tot leerares in het Nederlandsch mej. Dr. D. Gaastra; met 1 Sept. tot conrector van een Gymnasium te 's-Gravenhage de heer Dr. W. F. Stutterheim; tot leeraar in de Geschiedenis en de Aardrijkskunde aan de H. B. S. te Leeuwarden de heer Dr. J. Gunnink; tot leeraar in het Duitsch aan het Gymnasium te Leiden de heer J. M. N. Kapteyn; tot leeraar in het Duitsch aan een H. B. S. te Rotterdam de heer J. Kroon; aan de H. B. S. te Schiedam tot leeraar in de Geschiedenis en de Aardrijkskunde de heer Dr. J. Gunnink, tot tijdelijk leeraar in het Engelsch de heer J. H. Schutt; definitief tot leeraar in het Duitsch aan de H. B. S. te Veendam de heer D. G. Noordijk; definitief tot leeraar in het Duitsch aan het Gymnasium en de H. B. S. te Winschoten de heer S. Anholt; tot conrector van het Gymnasium te Zwolle de heer C. Spoelder te Leiden.

Eervol ontslag verleend op verzoek: aan den heer Dr. Y. H. Rogge als leeraar in de Oude Talen aan een Gymnasium te Amsterdam; met 1 Sept. aan den heer Dr. W. H. Staverman als leeraar in de Geschiedenis en de Aardrijkskunde aan het Gymnasium te Sneek; met 1 Aug. aan den heer S. van der Meer als leeraar in de Geschiedenis en de Aardrijkskunde te Delft; aan den heer Dr. A. W. van Geer als rector van het Gymnasium te Groningen en aan heer Dr. G. A. J. Franke als leeraar in de Geschiedenis en de Aardrijkskunde aan die school; aan mej. I. A. Thomése als leerares in het Duitsch aan de H.B.S. v. m. te Leiden; aan den heer H. H. Breuning als leeraar in het Duitsch aan het Gymnasium te Leiden; met 1 Sept. aan den heer W. H. A. Wesselink als leeraar in de Geschiedenis en de Aardrijkskunde aan de H. B. S. te Veendam.

Gepromoveerd: tot Doctor in de Classieke Letteren aan de Rijksuniversiteit te Leiden (*cum laude*) de heer P. J. Enk, met proefschrift *Ad Propertii carmina commentarius criticus*; tot Doctor in Nederlandsche Letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht mej. C. H. Raabe, met proefschrift *Bijdrage tot de kennis van het Hindoesche doodenritueel*; tot Doctor in de Nederlandsche Letterkunde aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam (*cum laude*) de heer A. G. van Hamel, met proefschrift *De oudste Keltische en Angelsaksische geschiedbronnen*; tot Doctor in de Nederlandsche Letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden (*cum laude*) de heer H. G. ten Bruggencate, met proefschrift *Rhijnvis Feith; een bijdrage tot de kennis van zijn werken en persoonlijkheid.*

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Zoo juist verschenen:

J. H. A. GÜNTHER,

A MANUAL

OF ENGLISH PRONUNCIATION AND GRAMMAR
for the Use of Dutch Students.

NEW AND REVISED EDITION.

Prijs gebonden . . . . . f 2.75.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Van de **CODICES GRAECI ET LATINI**
photographice depicti
DUCE
SCATONE DE VRIES
Bibliothecae Universitatis Leidensis Praefecto
is verschenen deel 15:

Anthologia Palatina

CODEX PALATINUS ET CODEX PARISINUS
PRAEFATUS EST
CAROLUS PREISENDANZ.

Prijs gebonden in twee deelen. . . . **f 306.—.**
Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF's UITGEVERS-Mij. te LEIDEN:

Lexicon Graecum suppletorium et dialecticum,

COMPOSUIT

HENRICUS VAN HERWERDEN,
Professor ord. in Academia Ultraiectina rude donatus.

EDITIO ALTERA CORRECTIOR ET AUCTIOR.

Lugduni Batavorum apud A. W. SIJTHOFF. — MCMX.

De omvang van dit Lexikon is 106 vel druks. Royaal octavo. **Gecartonneerd f 30.—.**

Hollandsche Kunst,

Reproducties in kleuren van beroemde oude Meesterwerken in het Buitenland.

Aangemoedigd door den grooten bijval van onze vorige uitgaven, MODERNE KUNST, OUDE KUNST en MEESTERWERKEN hebben wij een nieuw werk op touw gezet, in den geest der vorigen, doch, dat in keurigheid van uitgaaf deze zeer zeker nog zal overtreffen.

Wij beoogen met deze uitgave van **HOLLANDSCHE KUNST** te geven afbeeldingen der groote oude meesters der Hollandsche school, welke den oorspronkelijken kunstwerken zoodanig nabijkomen, dat de werken zelve de hoofdzaak zijn en niet de beschrijvende tekst. De Grootmeesters van onze Hollandsche School zullen in deze afbeeldingen bij het kunstminnend publiek worden ingeleid en dat wel door de best mogelijke reproductie-methode.

HOLLANDSCHE KUNST wordt uitgegeven in 8 afleveringen, elk met vijf artistieke platen en begeleidenden tekst. De afleveringen zullen platen bevatten o. m. van Frans Hals, P. de Hoogh, Janssens, Jan van der Meer, Van Delft, Rembrandt, Jacob Ruysdael, Terborgh, Jan Weeninx, Philip Wouwerman, Jan Steen, enz.

De prijs is *f* **1.25** per aflevering. — Afzonderlijke afleveringen worden niet verkocht.

Uitvoerig Prospectus van deze belangrijke uitgave is bij elken Boekhandelaar verkrijgbaar.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

OCT-233 1911

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, A. KLUYVER EN J. S. SPEYER.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

18de Jaargang. **N°. 11-12.** **Aug.-Sept. 1911.**

Osthoff und Brugmann, Morphologische Untersuchungen, VI (Schrijnen).
Lautensach, Die Aoriste bei den attischen Tragikern und Komikern (van Bleek).
Traube, Vorlesungen und Abhandlungen, hrg. von Boll, II (S. G. de Vries).
Teuffel, Geschichte der römischen Litteratur, 6. Aufl., bearb. von Kroll und Skutsch, II (Speyer).
Hitopadeça van Nārāyana, vert d. van der Waals (Faddegon).
Prick van Wely, Viertalig aanvullend Hulpwoordenboek, 3de dr. (Kluyver).
Petit, Bibliographie der Middelnederlandsche Taal- en Letterkunde, II (Kluyver).
De Vrouwen-peerle, ofte dryvoudighe Historie cet. (Mej. Neurdenburg).
Weigand, Deutsches Wörterbuch, 5. Aufl., 12. Lief. (van Wijk).
Boer, Die Sagen von Ermanarich und Dietrich von Bern (Frantzen).
Jacobsen, Essai sur les origines de la comédie en France au moyen âge (Salverda de Grave)
Söderhjelm, La nouvelle française au XVième siècle (Borgeld).
Bueno, Teatro español contemporáneo (Davids).
Broch, Slavische Phonetik (van Wijk).
Leskien, Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache; 5. Aufl. (van Wijk).
Lenz, Kleine historische Schriften (Blok).
Achtnich, Der Bürgerstand in Strassburg bis zur Mitte des XIII. Jhrh. (Gosses).
Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique, II (J. H. Holwerda).
Zippelius, Priene (Brakman).
Kircher, Die sakrale Bedeutung des Weines im Altertum (van Hille).
Gomperz, Griechische Denker, I. Band, 3. Aufl. (Jelgersma).
Brandt, Jüdische Reinheitslehre und ihre Beschreibung in den Evangelien (Oort).
Lémann, L'idée messianique chez le peuple d'Israël (Bleeker).
Cohn-Wiener, Die Entwicklungsgeschichte der Stile in der bildenden Kunst (Martin).
Schoolboeken:
Pik, Leerboek der Vaderl. Geschiedenis, II (Stavenisse de Brauw).
Bos, Schoolatlas der geheele aarde, 19de dr., d. Niermeyer (Zondervan).
Kleine wetenschappelijke Mededeelingen:
A. Brückner, Holländisch-Russisches.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Personalia.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Redacteur-Secretaris Dr. A. Kluyver, Heerengracht 20, Leiden.

Dr. Hermann Osthoff und Dr. Karl Brugmann, Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. Sechster Teil. Leipzig, Hirzel. 1910. (Pr. M. 12).

Het zesde deel der *Morphologische Untersuchungen* van Osthoff en Brugmann is voor het groote meerendeel een *oeuvre posthume;* immers, het aandeel, dat Brugmann in deze publikatie heeft, is gering: een etymologische verklaring van lat. *perendiē* (< **pernŏ-diē* „an dem, in der Richtung nach der Zukunft hin, jenseitigen Tage"), een enkel woord ter verklaring der parallellie van gr. δοῦλος en δῶλος, eigenlijk slechts een aanvulling van een artikel in de IF. XIX 386 vv., een vluchtige opmerking over de vorming van het Umbrische *nki*-perfectum, ziedaar het eenige, dat den tweevoudigen auteursnaam op het titelblad rechtvaardigt. Daarentegen worden 350 bl. gevuld door drie uitvoerige verhandelingen van wijlen Prof. Osthoff: 1. Die Sippe *leicht*; 2. Zur primären Komparativ- und Superlativ-bildung; 3. Etymologisches zur Steigerungsformenbildung. Deze verhandelingen zijn overeenkomstig een wensch van Osthoff, op zijn sterfbed geuit, geschift, geordend en persklaar gemaakt door zijn leerling en ambtgenoot Prof. Sütterlin, terwijl een ander leerling van den overledene, Dr. H. Güntert, de korrektie en het register bezorgde.

Door deze genesis van bedoelde artikels wordt verklaard menige oneffenheid en onverzorgdheid van formeelen aard (sommige zinnen zijn zoo goed als onverstaanbaar), menige herhaling, vaagheid, onnauwkeurigheid in de behandeling der stof zelf. De leerling is in zijne diorthose met piëteit en ontzag te werk gegaan, — en wij zijn er hem dankbaar voor: zóo alleen toch kon dit boek het werk van Osthoff blijven, blijven dragen het karakter van een persoonlijkheid, als Osthoff was. Men bedenke verder, dat Sütterlin niet alleen te kiezen had tusschen tekst en aanteekeningen van ouderen en jongeren datum, maar de stof moest afzonderen van andere, in menig opzicht vrij wel homogene studiën, die ten deele behooren tot het tweede deel der *Etymologische Parerga*, en deels door Thurneysen zijn uitgegeven in het XXVIIe deel der IF.

Het vijfde deel der MU. dateert uit het jaar '90, twintig jaar scheiden dus dit zesde deel van zijn voorgangers. Het lag zeer zeker in O.'s bedoelingen, nog meerdere deelen in het licht te geven, maar zijn dood heeft de MU. afgesloten; en zoo is dan althans formeel voltooid een werk, dat van groote beteekenis geweest is voor de vergelijkende taalkunde, dat eens de kanon was der neogrammatische richting. Ik wensch hier slechts te releveeren, dat in het eerste deel uitgesproken

werd het in hoofdzake steeds onaantastbaar gebleken beginsel der „Ausnahmslosigkeit", en wel in de zoo vaak kwalijk begrepen en kwalijk geïnterpreteerde bewoordingen: „Aller Lautwandel, so weit er mechanisch vor sich geht, vollzieht sich nach ausnahmslosen Gesetzen".

Dat na 1890 de MU. niet met denzelfden ijver werden voortgezet, is alleszins verklaarbaar. Zij hadden als 't ware hare taak volbracht. Ook werd aldra de vergelijkende taalkunde in andere, nieuwere richtingen geleid en traden met Rousselot de proefondervindelijke richting, met Hirt en Streitberg de accentstudiën op den voorgrond. Ja, men zou kunnen vragen of een VIe deel der MU. nog reden had te verschijnen, ware het niet dat O. in deze bladzijden zijn met eere verworven naam van zelfstandig semasioloog gestand deed. Juist hierin zie ik de groote waarde dezer publikatie.

Men weet, welke plaats O. in de hedendaagsche semasiologische methodologie innam. In zijn geschrift: *Vom Suppletivwesen der indogerm. Sprachen* (Heidelberg 1900) heeft hij met klem betoogd het bestaan van bepaalde systemen van verwante beteekenissen, van semasiologische groepen, wier organisatie de semasiologische waarde der afzonderlijke uitdrukkingen moet ophelderen. Hierop komt de auteur van het VI[e] deel der MU. herhaaldelijk terug. In de studie over de maagschap van *leicht* b.v. worden twee punten behandeld: 1. Het vraagstuk der oorspronkelijke artikulatie van den auslautenden gutturalen klinker, of deze nl. een labiovelaar of een zuivere velaar geweest is; 2. het probleem van het afwisselend verschijnen en niet-verschijnen der nasaleering van de wortelsyllabe. De „Bedeutungssysteme" komen hier vaak ter sprake. En nu wil het mij voorkomen, dat Osthoff in dit artikel niet slechts minder belangrijk is, maar zelfs minder sterk staat op fonetisch dan wel op semasiologisch gebied.

Bij het eerste vraagstuk ligt het zwaartepunt in de verwantschap van gr. ἐλαχύς (lat. *levis*, got. *leihts*) en ἐλαφρός, die slechts kan worden gehandhaafd, indien men met Osthoff blijft vasthouden aan den regel, dat de labiovelare media aspirata vóór idg. *u* gedelabialiseerd werd. Deze regel wordt terloops bestreden door Hirt (*Handbuch d. gr. Laut- u. Formenl.* 145), uitvoerig door Mansion (*Les Gutt. gr.* 42 vv.). Nu laat O. het bij een losse bewering, dat bedoelde geleerden „dem bekannten Lautgesetz ... Abbruch zu tun sich vergeblich bemühen" (bl. 2), zonder de argumenten der tegenpartij te ontzenuwen; met name blijven onwraakbaar vaststaan etymologieën als gr. ἄρπυς: got. *arhvazna*: lat. *arcus*; gr. βῦζα: mhd. *kūtze*; gr. ὀσφῦς: av. *asču-*: arm. *oskr*, enz., waarin π, β, φ vóór idg. *u* blijft. Hirt (*Ablaut* 122) en Mansion t. a. p. scheiden dus gr. ἐλαχύς, lat. *levis*, got. *leihts* enz. met zuivere velaris, van ἐλαφρός, ohd. os. *lungar* enz. met labiovelaris. Hierbij sluit Uhlenbeck (die *Ai. Wtrb.* 258 reeds eenige zwarigheid maakte) zich aan, wel niet ter wille der χ in ἐλαχύς, maar met het oog op „de groep van ἔλεγχος, die zeker wel bij ἐλαχύς behoort en die beslist op een zuivere velaar wijst" (*Tijdschr.* XXV, 285). Welnu, tegen deze, reeds door Georg Curtius betwijfelde, verwantschap van ἐλέγχω met ἐλαχύς teekent O. protest aan. De oorspronkelijke beteekenis van ἐλέγχειν (dat hij met os. *lahan* „smaden" in verband brengt) is niet „kleineeren", zegt hij, maar „laken", — en dan blijft de verwantschap met ἐλαχύς verre. Anderzijds is de verbinding van ἐλαχύς „klein, gering" met ἐλαφρός „licht, behendig, snel" ongedwongen. Wel ziet Mansion in ἐλαχύς en ἔλεγχος een gemeenschappelijke „nuance péjorative", eene „idée de blâme", die volgens hem een onoverkomelijken slagboom schuift tusschen deze vormen en ἐλαφρός. Maar O. toont aan, vooral uit Polybius, dat ook ἐλαφρός deze „nuance péjorative" krijgt, terwijl omgekeerd lat. *levis* vaak genoeg de beteekenis van „vlug in zijn bewegingen, gezwind, behendig" vertoont, een beteekenis, die zeer goed de oorspronkelijke kan geweest zijn, en waaruit zich eenerzijds die van „licht wat het gewicht betreft" en anderzijds die van „licht wat de waarde betreft" kan hebben ontwikkeld. Alles pleit er voor, dat het begrip der lichte, vlugge beweging ten grondslag ligt, terwijl de vormen, die de pejoratieve beteekenis van „klein, gering" vertoonen, tot deze begripsontwikkeling moeten zijn geraakt, doordat de primaire beteekenis door de sekondaire werd verdrongen. Deze stelling nu maakt O. uiterst aannemelijk, doordat hij bedoelde begripsontwikkeling vergelijkt met parallelle woordenreeksen, die, morfologisch verschillend, tot dezelfde semasiologische orde behooren, tot hetzelfde „Bedeutungssystem". Ik vermeld slechts ons woord *gering*, mnl. *gheringhe* „flink, handig", mnd. *ringe* „licht, niet zwaar wegend", ohd. *giringi* „licht-beweeglijk, onbelangrijk". Het wil mij inderdaad voorkomen, dat O., de groote meester op het gebied der klankleer, hier op semasiologisch terrein het gelukkigst is.

Wat betreft de genasaleerde vormen in de maagschap van *leicht*, deze worden door O. verklaard door een idg. nasaalinfix; terwijl Meillet in zijn *Études sur l'etymol. et le vocab. du vieux slave* 164 gemeend had, twee volstrekt verschillende wortels, één met en één zonder nasaal te moeten aannemen. Ten opzichte van den klankvorm van ἐλαχύς (en osl. *lĭgŭkŭ* „licht") is O. het met Meillet eens en verwijst naar het voorwoord der MU. V. Een ongelukkige uitdrukking ontmoet ik bl. 33. Osthoff moge over de vertegenwoordiging van de vokaal der lichte reeksen in den reduktiegraad denken wat hij wil, — misleidend, in alle geval dubbelzinnig is de uitdrukking: „ein idg. *ləa*$_{\partial}$*hú s* oder, wie er [Meillet] schreibt, „ „**lᵒa*$_{\partial}$*hús*" ", — waar Meillet juist in hetzelfde opstel uitdrukkelijk verklaart: „une voyelle réduite, bien distincte de *ə, et qu'il est commode de désigner par *ᵒ*" (bl. 164), waarmee hij dan bedoelt den toonloozen klinker van Hirt, de irrationeele vokaal van Fortunatov. — Osthoff eindigt deze verhandeling met een beschouwing over de vorming der comparativi ἐλάσσων en θάσσων en de klankwaarde van ἐλαρρός.

In zijn studie over de komparatief- en superlatiefvorming verdedigt O. de oude leer, dat de idg. superlatief, in tegenstelling met den komparatief, den toon op de laatste lettergreep droeg en bijgevolg den zwakken wortelvorm vertoonde; terwijl Meillet M S L. XI, 6 (en na hem Brugmann *Grundr.* II², 1, 392 vv., 557 vv.) de stelling huldigt, dat de superlatief oorspronkelijk, wat betreft accent en wortelablaut, met den komparatief

akkoord ging: de gr. superlativi ὀλίγιστος, κράτιστος, ἐλάχιστος zouden dan door analogische vervorming hun wortelablaut aan de positivi ὀλίγος, κρατύς, ἐλαχύς hebben ontleend. Maar O. geeft al aanstonds eenige gewichtige punten toe, dat nl. „auf jedem der drei hauptsächlich für diese Frage in Betracht kommenden Sprachgebiete, im Indisch-Iranischen, Altgriechischen und Germanischen recht frühzeitig die Nivellierungstendenz zwischen den Formen der beiden Steigerungsgrade eingesetzt habe, die vielfach oder meinentwegen auch in der Regel dazu führte, dass dem Superlativ zufolge der Beeinflussung durch die Form des Komparativs die Anfangsbetonung sowohl wie meistens auch die stärkere Wurzelvokalstufe zuteil wurde. Ja, dieser Ausgleichungsprozess mag in seinen Anfängen wohl sogar bis in die indogermanische Urzeit zurückreichen" (blz. 82, 83). Men zal het met mij eens zijn, dat met zulke concessies niet alleen het belang der strijdvraag eenigermate verzwakt, maar ook de bewijsvoering zelf heel wat bemoeilijkt wordt. Natuurlijk zijn voor O. βάθιστος, πάχιστος, τάχιστος, ὀλίγιστος enz. residua, vertegenwoordigers van den oorspronkelijken toestand; maar is er wel veel in te brengen tegen Meillet's bewering: „Du reste μήκιστος en regard de μακρός a au moms autant de chances de présenter le vocalisme primitif que peut en avoir ὀλίγιστος" (bl. 7)? Dat het hom. poet. att. μήκιστος voor Meillet water op den molen is, is niet meer dan natuurlijk en zal dit, nu O. de kwestie zóó stelde, zeker niet in mindere mate zijn.

Laat ik uit deze groep van verhandelingen nog de aandacht vestigen op de verklaring der begripsverhouding van φέρτερος en φέριστος tot den wt. *bher*, hoe zich nl. uit de oorspronkelijke beteekenis „krachtiger, krachtigst" de meer algemeene, verkleurde beteekenis van „beter, best" heeft ontwikkeld (bl. 159 vv.); hoe het lat. *minus* door de ellipse van *pars* gesubstantiveerd werd, onder „die Räder" kwam van synonieme uitdrukkingen voor kwantiteitsbegrippen neutrius generis (met name van *plus* < oorlat. **pleos*) en de herinnering aan den voormaligen ideologischen samenhang te loor ging (bl. 225 vv.); op de begripsontwikkeling van het idg. intensiefsuffix **pro* in verband met het kymr. *rhwy* „nimium, nimis" (bl. 272 vv.); eindelijk op de verhouding van het lit. *jáunas*, osl. *junŭ* „jong" tot de idg. basis **i̯eu̯en-* (skr. *yúva-*, lat. *iuven-i-s* enz.): hier heeft z. i. de primaire komparatief *i̯éu̯-i̯ōs* als tusschenlid gediend (bl. 293 vv.). Deze vorm toch zou onder den invloed van het positieve oppositum idg. **séno-s* „oud" aan den balto-slav. grondvorm **i̯eu̯no-s* resp. **i̯ou̯no-s* het aanzijn geschonken hebben, een veronderstelling, die taalpsychologisch een hechten steun vindt in het feit, dat bij tegenovergestelde begrippen niet slechts positief met positief en komparatief met komparatief gegroepeerd worden en op elkaar inwerken, maar ook b.v. positief met komparatief.

In de derde groep van verhandelingen vindt men o. a. twee belangrijke etymologieën: die van ἀμείνων en ὁπλότερος. Wij weten sinds lang, dat ἀμείνων niet ontstaan is uit *αμενί̯ων, daar, zooals uit de inskripties blijkt, de ει echt is. Men pleegt het nu veelal te vergelijken met lat. *amoenus* (o. a. Brugmann, Hirt, Boisacq), een etymologie, die, wat het semasiologisch gedeelte betreft, stellig min bevredigend is. Volgens O. was ἀμείνων oorspronkelijk geen komparatief, maar een positief, gevormd van een neutrum sg. met suffixalen *-no-*stam. Dit neutrum ἄμει-νο-ν leidt hij af van den wt. *mei̯* „verminderen" met α privativum en verklaart het als een litotes: „niet geringer, niet minder" = „meer." Morfologisch kan men hier niets tegen in brengen, vooral daar deze woordafleiding wordt bevestigd door de formeele gelijkheid van het eerste lid der composita ἀ-μει-νο-ν en lat. *nimius* < **ne-mi-o-s*, daar immers de idg. *n̥* „on" = gr. ἀ de nulgraad is van het idg. **ne* „niet", lat. *ne*. Minder goed verklaarbaar lijkt mij hier de geïsoleerde begripsverenging van „niet minder" tot „niet minder *goed*", die naderhand, zeer begrijpelijkerwijze, aldra op de positieve beteekenis van „beter" uitliep.

De tweede etymologie is die van ὁπλότερος, ὁπλότατος „jonger, jongst". Bréal heeft deze woorden met ὅπλον „wapen" in verband gebracht en als „weerbaar" verklaard (MSL. IX, 37); Busy (BB. XVIII, 293) en Mansion (*Les Gutt. gr.* 240) vergelijken τέλος „einde". De formeele bezwaren, die voor O. deze laatste etymologie onaanneemlijk maken, zijn mij niet helder; immers, dat de idg. gelabialiseerde velaar vóór liquidae in het Grieksch vertegenwoordigd wordt door π, steunt op meer dan één voorbeeld, terwijl men toch ook tegen de prothetische o geen definitief bezwaar kan hebben. Toch voel ik meer voor O.'s vergelijking met het got. *spēdiza* „de latere", ohd. *spāti* „serus", adv. *spāto*. Het gr. ὁπλότερος beteekende dan oorspronkelijk „zich meer aan het einde bevindend", dan „later komend, tijdelijk jonger" (inderdaad drukt ὁπλότερος eigenlijk een vol strekt-relatief geringeren ouderdom uit). Men gaat dan uit van een dissylabische zware basis *sopē-*, die in ὁπλότερος den ablautsvorm V + N, in het got. *spēdiza* enz dien vorm N + V vertoont. — In verband hiermede verklaart O. nog ὑπέροπλος als „wat het juiste doel, de juiste maat overschrijdt", en ὁπλή (hoef) als „Endpartie".

Laat ik eindigen met een woord van oprechte hulde aan het vernuft en de werkkracht van den oorspronkelijken en onvermoeibaren taalvorscher, aan wien de indogermanistiek zooveel te danken heeft. Wie dit laatste produkt van den meester heeft doorgewerkt, getuigende van zoo veelzijdige kennis, van zoo groote belezenheid, zoo jeugdige belangstelling in het nieuwere, zoo grondig détailonderzoek, gepaard aan zooveel ruimheid van blik en onbevangenheid van oordeel, gaarne zal hij met mij Sütterlin's getuigenis willen onderschrijven: „Osthoff hat bis zu seinem letzten Augenblicke in seiner Wisschenschaft mit rührender Treue und unversieglichem Erfolge gedacht und gearbeitet."

Utrecht. Jos. Schrijnen.

Die Aoriste bei den attischen Tragikern und Komikern von **Dr. O. Lautensach**, Professor am Gymnasium Ernestinum zu Gotha. (Forschungen zur griechischen und lateinischen Grammatik, herausgegeben von Paul Kretschmer, Franz Skutsch, Jacob Wackernagel. Heft I). Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht. 1911. (Pr. M. 10).

In deel I afdeeling VIII van „die Kultur der Gegenwart" schrijft Wackernagel onder de litteratuur-opgave

aan het einde van zijn kort, maar helder artikel over de Grieksche taal: „Eine vom Geiste der neuern Sprach- „wissenschaft erfüllte, die Gesamtheit der wesentlichen „Tatsachen in geschichtlicher Abfolge vorführende Gram- „matik ist ein Desiderat für die Zukunft”, (pag. 311), en in denzelfden geest uit zich Skutsch over een Latijnsche grammatica op pag. 450 van het genoemde werk.

Het is zeker niet toevallig, dat het juist deze geleerden zijn, wier namen met dien van Paul Kretschmer als Dritter im Bunde voorkomen op bovengenoemde, nieuwe uitgave, door de bekende firma uit Göttingen reeds aangekondigd in een der laatste nummers der Berl. Philolog. Wochenschr. van den vorigen jaargang.

Een uitgave, onder zulke auspicien ondernomen, belooft heel wat voor de toekomt. Immers hebben Kretschmer en Skutsch, om van Wackernagel niet eens te spreken, hun sporen reeds lang verdiend op het gebied van Grieksche en Latijnsche taalstudie; talrijke geschriften uit vroegere jaren en meerdere voortreffelijke artikelen in het onder redactie van Kretschmer en Skutsch verschijnende: Glotta, Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache, bewijzen dit afdoende, als hier nog bewijs van noode is. Deze Forschungen, onder zulk een leiding ondernomen, kunnen dus een hoogstbelangrijke „Vorarbeit” worden.

Heft I, dat thans voor ons ligt, nemen we dan ook met vertrouwen in handen, te meer waar Dr. Lautensach het onderzoek naar het gebruik der Aoristi bij tragici en comici op zich heeft genomen. Deze Professor am Ernestinum zu Gotha publiceerde reeds vroeger: Grammatische Studien zu den griechischen Tragikern und Komikern, I Personalendungen (Gotha, Progr. 1896), en II Augment und Reduplikation (Hannover 1899), terwijl in het: Festschrift, Albert vom Bamberg zum 1. October 1905 gewidmet vom Lehrercollegium des Gymnasium Ernestinum zu Gotha (Gotha, Perthes 1905) een studie van zijn hand voorkomt (pagg. 70—89) over: Asigmatische Aoriste mit α statt ο und ε bei den Tragikern und Komikern.

Ik vermeld dit eenigszins uitvoerig om te doen uitkomen, dat in dit werk een bevoegde aan het woord is. En een nader onderzoek stelt ons niet te leur.

Van omslachtige mededeelingen houdt de schrijver niet. De inleiding al dadelijk heeft iets resoluuts, zegt kort en bondig, waarover het gaan zal. Onder Aoristi, zoo heet het, verstaat men gewoonlijk een groep van praeterita, die het verleden aanduiden door het augment in Indicativo en door de persoonsuitgangen. Het onderscheid tusschen Imperfectum en Aoristus is feitelijk van syntactischen en niet van formeelen aard. Vormen als: ἔφην-ἔβην, ἔλεγον-ἔτεκον, e. a. verschillen formeel niet van elkaar. Tot dit formeele gedeelte beperk ik mij en met het oog daarop verdeel ik het veld van mijn onderzoek in zes afdeelingen.

Zoo worden achter elkander behandeld:

A. *Der einfache unthematische Aorist*, d. w. z. de nietgeredupliceerde Aoristus zonder thema-vocaal. Deze Aoristus wordt aldus gevormd: augment (in Indic.) + stam + uitgangen van het Imperfectum zonder thema-vocaal. De stammen zijn overwegend éénlettergrepig (28 tegenover 9 tweelettergrepige), de kenletter is òf vocaal òf consonant. Voorbeelden: ἔ-βη-ν(βα), ἔ-σβη-ν(σβη), ἔ-γνω-ν(γνω), ἔ-βιω-ν e. a. Ik verwijs hier naar p. 26, waar Lautensach in aansluiting aan Wackernagel en Brugmann het part. ἄσμενος niet afleidt van σϝαδ (ἥδομαι, ἁνδάνω), maar van den wortel *nes* (νόσ-τος, νέ-ο-μαι), ἄσμενος dus uit n̥s-meno-s. Deze etymologie verklaart het ontbreken van den spiritus asper, waarop reeds de grammatici hebben gewezen.

B. *Der einfache thematische Aorist*, d. i. de niet-geredupliceerde Aoristus met thema vocaal, die historisch tusschen den niet-thematischen en den sigmatischen Aoristus in staat. De vorm is: augment (in Indic.) + (zuivere verbaal) stam + uitgangen van het Imperfectum met thema-vocaal. Voorbeelden: ἔ-πι-ον, ἔ-κλυ-ον. Dat deze laatste vorm Aoristus-beteekenis heeft, blijkt bijv. uit Hom. A 218, I 508. Ook hier onderverdeeling in vocaalen consonantstammen (ἔ-λιπ-ον e. a). Op pag. 72 wordt uitvoeriger ingegaan op de oude quaestie, of de 6 praeterita ἔσχεθον, ἤλκαθον, ἠμύναθον, ἐδιώκαθον, εἴκαθον en εἴργαθον als Imperfecta of als Aoristi te beschouwen zijn en op m. i. aannemelijke gronden betoogd, dat ze als Aoristi moeten opgevat worden en dienovereenkomstig geaccentueerd (b.v. διωκαθεῖν).

C. *Der reduplizierte thematische Aorist.*

Het verschil met B bestaat slechts in de reduplicatie van den wortel. voorbeelden: ἤγ-αγ-ον, ἤρ-αρ-ον.

D. *Asigmatische Aoriste mit* α *statt* ο *und* ε.

Een groote plaats wordt hier ingeruimd aan de vormen ἤνεγκα-ἤνεγκον, εἶπα-εἶπον. Een toegevoegd paradigma toont, dat bij de dramatici de α-vormen in ἤνεγκα iets vaker voorkomen dan in εἶπον-εἶπα. Uit pag. 107 vlgg. blijkt, dat L. in navolging van Brugmann (Gr. Gramm[3] § 321) εἶπον niet beschouwt als geredupliceerde, maar als niet geredupliceerde thematische Aoristus en afleidt van een grondvorm ἔ-ϝε-ιπ-ον. Dietrich, gevolgd door Brugmann, Blass, e. a. hebben geconstateerd, dat het z.g. onechte ει, dat ontstaan is uit ε + ε of door „Ersatzdehnung”, in de inscripties regelmatig aangeduid wordt door E (cf. Meisterhans[3] pag. 20), het echte ει daarentegen, uit ε + ι ontstaan, steeds door EI. Nu blijkt uit een reeks van oud-attische inscripties (cf. Meisterhans[3] pag. 170, noot 1425), dat εἶπον steeds geschreven werd met EI, de ει dus echt is. Op dit verschijnsel en op een Lesbische infin. ϝείπην (Alc. fragm. 55) beroept zich L. Inderdaad ontkomt men zoo aan de moeilijkheid, die van Leeuwen (Enchir. dict. epic. II pag. 369,3) aldus formuleert: „Qui factum sit, ut ἔϝειπον (ex ἔ-ϝε-ϝπ-ον), „non ἔϝευπον diceretur, nescimus; neque causa apparet, „cur in vetusta litteratura Attica vera diphthongus EI aoristo εἶπον sit tributa.”

E. *Sigmatischer Aorist.*

Deze Aoristus, die de talrijkste groep vormt en waarvan niet alle vocaal-stammen zijn vermeld, is een vorming zonder thema-vocaal. Dit blijkt reeds uit de talrijke Homerische coniunctivi met korte vocaal. De α, die gevonden wordt na de voor dezen Aoristus karakteristieke σ, is vermoedelijk ontstaan uit een sonantische nasaal in 1e pers. S. en 3e pers. Pl.; b.v. ἔ-λυσ-n̥t = ἔλυσαν. Vandaar heeft zich de α verbreid over de andere personen van den Indic., onder invloed van het Perfect. Indic. Act.

Op p. 167 (n⁰. 15) wordt de opmerking gemaakt, dat het meer dan tijd is, dat alle uitgevers voortaan de juiste schrijfwijze μείγνυμι toepassen.

F. *Die beiden passiven Aoriste.*

Behandeld worden de talrijke Aoristi op -ην en -θην en aan de hand van uitvoerige statistieken op pagg. 227 vlgg. aangetoond, dat — onzeker overgeleverde vormen niet medegerekend — tragici en comici 580 maal de vorm op -ην gebruiken tegenover 443 maal de vorm op -θην. In lange rij, gerangschikt naar de stamkenletter, worden de Aoristi ten slotte opgesomd.

Aan deze inhoudsopgave voeg ik het volgende toe. Lautensach heeft niet naar volledigheid gestreefd, in zooverre als niet alle voorkomende Aoristus-vormen opgegeven zijn en ik meen, dat dit juist gezien is. Aangename lectuur verschaft een boek als het hier aangekondigde niet, en de bestudeering ervan zou nog verzwaard worden, als bij iederen stam alle bij tragici en comici daarvan voorkomende Aoristus-vormen in den tekst waren opgesomd. Een enkele maal slechts vindt men: „Die Stellen der Tragiker sind alle notiert" (pag. 75, 111). Uit deze en andere plaatsen (pagg. 131, 139, 165) is echter af te leiden, dat schr. voor zich zelven wèl alle vormen genoteerd heeft en dus had hij ze zonder bezwaar in een register vereenigd achterin kunnen opnemen. Misschien echter was zijn plaatsruimte beperkt. Is hij af en toe ook onder den indruk daarvan geweest bij het citeeren van eigennamen? Daarmee springt hij wel wat wonderlijk om. Ik noteerde: Leeuw., naast van Leeuwen, Cob. en Cobet, Blayd. en Blaydes, Musgr. en Musgrave, zelfs Kck en Kock, maar steeds weer v. d. Sande Bakhuyzen (éénmaal Bakhuyzen).

Een werk als dit moet voorts betrouwbaar zijn, dus nauwkeurig. Stichproben, in verschillende richting genomen, hebben mij getoond, dat het aan dezen eisch inderdaad beantwoordt. Het woordregister is volledig; handiger ware het geweest, wanneer schr., die steeds van stammen uitgaat, ook deze of deze allereerst daarin had opgenomen.

Aeschylus wordt geciteerd naar de editie van Wecklein; alleen bij de plaatsen, uit Prometheus aangehaald, vond ik telkens verschil met mijn editie. Zoo: pag. 96, 9ᵉ reg. v. b. 481, i. pl. v. 465; pag. 110, 3ᵉ reg. v. b. 799, i. pl. v. 773; pag. 111, 17ᵉ reg. v. b. 562, i. pl. v. 545; pag. 113, 11ᵉ reg. v. b. 134, i. pl. v. 131 (maar 10ᵉ reg. v. b. goed); pag. 258, 5ᵉ reg. v. b. 764, i. pl. v. 738.

Waarom voor den wortel ϝαλω-ἑάλων uitsluitend verwezen wordt naar „Augment und Reduplikation" van den schrijver, heb ik niet kunnen nagaan, omdat ik deze studie niet bij de hand had.

Aan drukfouten zijn mij opgevallen.

pag. 2, 15ᵉ reg. v. b. βαίην S. Oed. R. 81. E. Iph. T. 1137, moet zijn βαίῃ S. Oed. R. 81, βαίην E. Iph. T. 1137.

pag. 11, 11ᵉ reg. v. b. προσεπτατο zonder accent.

pag. 40, 13ᵉ v. o. βαμβ-άν-ω voor λαμβ-άν-ω.

pag. 174 zijn zonder nadere afscheiding onder de stammen op -χ ondergebracht de gutturale, meest γ-stammen, die bij praesentia op -ζω gevonden worden.

pag. 225, 9ᵉ reg. v. o. uud voor und.

pag. 267, waar een nieuwe onderafdeeling IV begint, ontbreekt het opschrift (IV Passive Aoriste auf -θην, etc. cf. pagg. 230, 236, 249).

Eindelijk lijkt het mij logischer de asigmatische Aoristus-vorming der verba liquida te behandelen onder D dan onder E naast de sigmatische Aoristus-vorming der verba liquida.

Maar dit zijn slechts kleine vlekjes, die de schoonheid d. i. de voortreffelijkheid van het geheel allerminst ontsieren. Hier is met veel acribie en vlijt degelijk, wetenschappelijk werk geleverd, weer een stap gedaan op den weg naar het in het begin genoemde desideratum van de Grieksche grammatica. Het werk verdient een plaats in de boekerij van iederen Graecus naast Veitch en de handige werkwoordenlijst uit Kühner-Blass II.

Rotterdam. G. W. van Bleek.

Vorlesungen und Abhandlungen von **Ludwig Traube**, hrg. v. **Franz Boll**. II. Band. Einleitung in die lat. Philologie der Mittelalters. Hrg. v. **Paul Lehmann**. München, C. H. Beck. 1911. (Pr. M. 8).

Het eerste deel dezer *Vorlesungen und Abhandlungen* verscheen in 1909 (*Mus.* XVII 90). Betrekkelijk spoedig volgde nu het tweede deel, inhoudende het collegewerk over de Lat. philologie der Middeleeuwen. Hier in de eerste plaats zien wij den voortreffelijken geleerde en docent in zijne volle kracht. Met dit college begon Traube zijne werkzaamheid als hoogleeraar, toen na vele jaren van strijd en teleurstelling hem eindelijk de zeldzame onderscheiding te beurt was gevallen, dat een eigen leerstoel voor hem te Munchen werd ingesteld. Vol toewijding en moed aanvaardde hij zijne taak. Met buitengewoon groote belezenheid, geleerdheid en scherpzinnigheid bracht hij dit kostelijk werk tot stand dat zijn roem alom zou verspreiden. De velen die het voorrecht hadden hem te hooren, zullen zeker hem steeds dankbaar blijven niet alleen voor alles wat zij mochten leeren, maar vooral ook voor de geestdrift die hij zelf voor zijne lievelingsstudiën betoonde en door zijn voorbeeld en zijne leeringen bij anderen wist op te wekken.

Na eene algemeene inleiding begon hij met de behandeling van het schrift in de Middeleeuwen, van de taal in hare verschillende elementen, van de grammatica, metriek en rhythmiek en besloot met een overzicht over de Rom. en Lat. literatuur van dien tijd. Naast algemeene beschouwingen en geleerde uiteenzettingen wordt overal ook voor de praktijk der toehoorders gezorgd, zoo b. v. in een leerzaam hoofdstuk „Praktische Winke für die Lektüre lat. Texte d. M.", en in „Die Kunstformen" van Middeleeuwsche poëzie en proza, waarin over deze moeielijke materie veel leerrijks en veel van praktisch nut is bijeengebracht. Telkens worden verschillende opmerkingen en vingerwijzingen, dikwijls als terloops, gegeven die tot nader onderzoek aansporen. Telkens ook worden talrijke belangrijke vraagpunten ter sprake gebracht die in nauw verband met den hoofdinhoud behandeld worden. Interessant was mij b. v. een fraai stuk over imitatie, ook in verband met de eigenaardige bronnenstudiën in de Middeleeuwen (S. 70 ff.). Reeds in 1892 had hij in korte, maar veel-

zeggende zinnen daarover gehandeld o. d. t. „Technik der Schriftstellerei" in Vollmöller's *Krit. Jahresbericht üb. d. Fortschr. d. roman. Philol.* I, 1890, S. 87, waar hij o. a. zich kernachtig uitdrukte: „Niemals sollte das Sammeln der Vorbilder Selbstzweck werden ... Mnemotechnik ist keine Philologie".

De heer P. Lehmann die het grootste gedeelte van het eerste deel persklaar gemaakt had, heeft ook dit tweede deel bewerkt en het op oordeelkundige en discrete wijze overal van de noodige aanteekeningen en verwijzingen voorzien. Hij heeft daarmede een hoogst nuttig werk verricht waarvoor de vereerders en vrienden van zijn grooten leermeester hem veel dank verschuldigd zijn.

Leiden. S. G. de Vries.

W. S. Teuffels Geschichte der römischen Litteratur. Sechste Auflage, unter Mitwirkung von Erich Klostermann, Rudolf Leonhard und Paul Wessner, neu bearbeitet von **Wilhelm Kroll und Franz Skutsch.** II. Bd. Die Literatur von 31 v. Chr. bis 96 n. Chr. Leipzig, Teubner. 1910. (Pr. 6 M.; geb. 7 M.).

Twintig jaren zijn er verstreken, sedert de laatste (vijfde), nog door Schwabe bezorgde druk van Teuffels Romeinsche litteratuurgeschiedenis het licht zag. In die bewerking zal het nuttige boek zijn weg gevonden hebben tot de geheele thans levende generatie van Latinisten in en buiten Duitschland. Het is goed, dat tot eene nieuwe uitgave besloten werd. In die twintig jaren is er zooveel gewerkt en onderzocht, zooveel nieuws te voorschijn gebracht, dat de laatste editie meer en meer ging verouderen. Dat het boek een herdruk verdient, behoeft niet betoogd te worden.

Naar eene in Duitschland niet ongewone wijze, die wij Nederlanders nog altijd zonderling vinden, ziet niet het eerste van de drie deelen, waaruit het geheele werk zal bestaan, het eerst het licht, maar het t w e e d e; dl. I laat nog op zich wachten. Hebben wij het misschien hieraan te danken dat er § 236 sub 2. bijkans eene geheele bladzijde aan Lucilius' invloed op Horatius is ingelascht? Overigens houdt deze zesde editie zich, wat de indeeling in paragrafen (met groote letter) en aanteekeningen (kleine letter) betreft, getrouw aan de vorige; ook de nummering is onveranderd gebleven. Daarentegen moest wel gebroken worden met het stelsel van doorloopende pagineering der beide deelen; deze tweede Band, die 341 bladzijden telt, beantwoordt aan de bladzijden 457—814 van de vijfde uitgave, waarvan de Augusteïsche tijd (tot blz. 648) het laatste gedeelte van deel I, en de rest het eerste van deel II uitmaakte. Hoewel deze zesde compresseren druk heeft, is dat niet hinderlijk; de fraaie typen, duidelijker en zwarter dan die van de vorige editie, doen het oog aangenaam aan.

W. Kroll heeft het 'Vorwort' van dezen tweeden Band geschreven, en hij vooral schijnt dit deel bewerkt te hebben. Hij deed zijne taak met tact en beleid. Gelijk hij in zijn 'Vorwort' doet uitkomen, „setzte das feste und knappe Gefüge des Werkes allen reformatorischen Versuchen einen erheblichen Widerstand entgegen;" toch moesten verouderde opvattingen op zij gezet worden en veel nieuws er in gebracht. Door te breken met den tegenwoordig onmogelijken eisch van volledige opgave van de litteratuur kon eene besnoeiing van onnoodige namen [1]) en titels ruimte geven voor de vele onmisbare toevoegingen in de kleine letter, die het boek up to date hadden te maken. Het meest is er dan ook in de kleine letter gewijzigd, met name door de aanvulling van de litteratuur sinds 1890 en vermelding van nieuwe resultaten en theorieën; wij Nederlanders hebben hier niet te klagen, wat van eenig belang hier te lande in die jaren op het gebied van de Latijnsche letteren het licht zag, wordt er vermeld. Slechts enkele malen is de inhoud geheel omgewerkt, zooals in de kleine letter betreffende Valerius Probus (§ 300, 6) en Curiatius Maternus (§ 318, 1), waar — een in de historia litteraria der Romeinen niet alleenstaand verschijnsel — uit g e h e e l o n v o l d o e n d e gegevens tot de chronologische volgorde (!) van ons alleen als titels bekende geschriften besloten wordt. Omtrent de geloofwaardigheid van Cruquius (§ 240, 6) is het oordeel te recht even bezadigd gebleven als in den 5^{den} druk (vgl. prof. van Wageningen in *Mus.* XVIII, 327); de toevoeging van het woord „unzuverlässig" op blz. 75, r. 1 had kunnen wegblijven, want zij geeft aanleiding tot misverstand; dat Cruquius in zijne mededeelingen omtrent de lectio van een codex niet onze twintigste-eeuw akribie vertoont, spreekt toch van zelf!

Bij de groote letter vooral, die de waardeeringsoordeelen behelst, is er alle reden om de nieuwste uitgevers te prijzen. Aan den eenen kant moesten zij den tekst eerbiedigen, zooals die Teuffel's meening weergaf, aan den anderen kant nu en dan hetzij onhoudbare stellingen prijsgeven, hetzij critiek oefenen. De geheele methode is onveranderd bewaard, de algemeene overzichten zijn in hoofdzaak ongewijzigd gebleven; ook in zijn jongste gewaad wordt aan de individualiteiten van de Keizers een groote — m. i. veel te groote — invloed op de letterkunde toegekend, en worden Tiberius en Domitiaan op ouderwetsche manier als booswichten afgemaald. Maar door kleine inlasschingen en op-den-voorgrondbrenging van gezichtspunten, die niet of niet voldoende uitkwamen, is hier met zachte hand in onderdeelen verbeterd, ook bij de karakteristieken van de afzonderlijke schrijvers. Zoo op blz. 181 (§ 272) in de algemeene beschouwing over de litteratuur van de zilveren Latiniteit deze toegevoegde zin: „Man schafft ἐπιδείξεις, die Selbstzweck und ohne innere Beziehung zum Leben der Nation und allen praktischen Fragen sind", en 183: „dazu trägt nicht wenig der Umstand bei, dasz die Kluft zwischen der künstlich erlernten literarischen und der gesprochenen Sprache immer weiter wird." Verbetering acht ik ook bijv. wat in § 226 staat omtrent de parallel tusschen Theocritus en Virgilius, het in § 247 ingelaschte zinnetje over de „poetische Technik" van Ovidius, de nadere karakteristiek van zijne Metamorphosen (§ 249, 1), dezen nieuwen zin over Seneca's tragedies (§ 290, 6): „Die ältere römische Tragödie ist kaum benutzt, wohl aber die jüngere griechische, deren Tradition diese Stücke

[1]) Ook weglating van voorletters. Zoodoende werd J. C. G. Boot § 323, 7 verminkt tot G. Boot. Een andere fout is § 320, 9 *Plessig* voor *Plessis.*

überhaupt fortsetzen." Bij Curtius Rufus (§ 292) wordt gewezen — wat vroeger onvermeld was — op de geringe waarde van dien auteur als geschiedbron. Bij Lucanus (§ 303, 6) wordt aan Teuffel's aanwijzing van de nu eens stoïcijnsch, dan weder epicureïsch luidende uitingen van dien dichter treffend bijgevoegd: „wie denn die Rhetorik jede sich bietende Sentenz oder Hyperbel wahllos aufgreift." Omtrent Paulus Diaconus (§ 260, 6) wordt geheel anders geoordeeld, dan Teuffel deed, eveneens omtrent Lucilius junior als auteur van de *Aetna*. Met de minachtende bejegening van Vellejus Paterculus kan ik mij niet vereenigen. Zonder schade had in de bespreking van het gedicht van Silius Italicus kunnen weggesneden worden Teuffel's naïef klinkend zinnetje: „Gegen die Karthager, bes. Hannibal, nimmt der Dichter sehr entschieden Partei", alsof het anders denkbaar ware!

Zoo hebben wij nu weder onzen ouden, trouwen Teuffel up to date, zijn ten minste op weg hem te krijgen. Wanneer het waar is, wat Cicero ergens zegt, dat men uit enkele kleine trekken besluiten mag tot de karakteristiek van het groote, ziehier eenige aanwijzingen van groote moderniteit. Vooreerst, de veelheid van medewerkers, en dat hunne voornamen op den titel voluit, niet afgekort voorkomen. Dan, dat het oude Duitsche „Virgil" overal in „Vergil" veranderd is; immers „Virgil" heette de dichter, toen men hem nog algemeen las en kende. Nog Ritschl verkondigde, dat al moet 's dichters naam *Vergilius* gespeld worden men daarom niet nu ook het oude „Virgil" heeft in den ban te doen! Eindelijk wil ik wijzen op eene merkwaardige besnoeiing in den nieuwen druk. In den ouden stond omtrent Manilius (§ 253) en zijn gedicht, „wenn es auch durch die abergläubische Behandlung dieses nichtigen Gegenstands [de astrologie] unsere Teilnahme nicht zu gewinnen vermag." Deze woorden zijn thans geschrapt. De belangstelling in de astrologie van de ouden is inderdaad, in verband met hare beteekenis voor de godsdienstwetenschap, tegenwoordig weder ontwaakt, en het heeft geen zin meer dien „nichtigen Gegenstand" als quantité négligeable te beschouwen.

Wij wenschen het voortreffelijke boek in veler handen.

Leiden. J. S. Speyer.

Hitopadeça van Nārāyaṇa, Spreuken en sproken uit het Sanskrit vertaald door **H. G. van der Waals**. Amsterdam, H. C. Delsman. 1910. (Pr. *f* 2,50).

De heer Van der Waals heeft zijn Pancatantra-vertolking thans door eene van den Hitopadeça laten volgen. Ofschoon de vertaler ook hier dezelfde vertrouwdheid met het Sanskrit, hetzelfde gemak, om zich in Nederlandsch dicht en ondicht uit te drukken, aan den dag legt als in zijn eerste vertaling, twijfel ik er toch aan, of hij van deze tweede proeve hetzelfde genoegen zal beleven als van de eerste.

Ongetwijfeld werkt hier het oorspronkelijke niet mede. De twee laatste hoofdstukken met hun lange, leege aanhalingen uit een Nītisāra zijn niet minder dan vervelend. De dichterlijke bespiegelingen, waarin een Brahmaan getroost wordt over den dood van zijn zoon, vormen een oase in de woestijn, doch worden ten slotte weer schromelijk in haar indruk geschaad door de groote onbeholpenheid der invoeging. Ook vele episoden in het geheele werk zijn, zooals Peterson reeds heeft aangetoond, onhandig te pas gebracht. Als verhaler is Nārāyaṇa veel te gehaast, leeft hij zelf niet genoeg in het verhaal mee. De komische kracht van een schrander bedachte, van een handig uitgevoerde list ontgaat hem ten eenen male; zijn sympathieën zijn steeds aan de zijde van den bedrogene. Veel wordt echter vergoed door de geestigheid en bondigheid van vele der spreuken.

Juist nu wat de schitterende zijde van den Hitopadeça uitmaakt, is in de vertaling van Van der Waals jammerlijk te loor gegaan, hoofdzakelijk wel ten gevolge van de gekozen versificatie. De verzen zijn in het oorspronkelijke voor bijna negen tienden çloka's, daarop volgen in talrijkheid de (Upa-)Indravajra, Āryā, Çārdūla-vikrīḍita, Vasanta-tilakā en Vaṃsastha. Verdere metra komen slechts heel verspreid voor.

De vertaler is in zijn verzen geheel onafhankelijk van het oorspronkelijke te werk gegaan.; hij heeft uitsluitend rijmende verzen gebruikt, waarvan de cadans meestal jambisch valt; in de lengte der regels en de schikking der rijmen legt hij een groote afwisseling aan den dag; vaak heeft een gevoel voor harmonie tusschen klank en gedachte hem geleid; somwijlen schijnt het vers puur uitkomst te zijn van toeval en willekeur. Een simpele, onnoozele gedachte wordt dan in eenige korte, druk rijmende regels vertaald, alsof het den tekst van een opera gold. Alliteraties, binnenrijmen en assonances worden met kwistige hand uitgestrooid, wat ten slotte toch niet verhinderen kan, dat een looden eentonigheid den lezer begint te drukken.

Ook al moge het rijmlooze vers iets geleerds hebben en weinig populair klinken, voor de weergave van kernachtige spreuken is het alleen geschikt. Het rijmende vers legt hier te groote moeilijkheden in den weg. Het rijm zou men dan kunnen bewaren voor de kunstiger versvormen als de Çārdūla-vikrīḍita. De vertaling zou daardoor tevens aan karakteristiek winnen.

Ofschoon er over de woordkeus van den vertolker nogal iets te zeggen, en vooral te prijzen, zou zijn, wil ik me hier bepalen tot het aanwijzen van ééne storende fout tegen het Nederlandsch. Blz. 17 schrijft Van der Waals: „Wijl die vogels samenwerken, wijken zij met net en al, Tijgen ze eenmaal aan het twisten, Zeker vliegen ze in den val" — nu over dit laatste heeft de jager reeds niet te klagen; het ongeluk is, dat ze met den val wegvliegen. De bedoeling schijnt te zijn: zeker komen ze ten val.

Van de drie emendaties, waarop de vert. in het voorbericht wijst, acht ik één overbodig en twee niet afdoende:

Vert. blz. 3, Prast. vers 14 wordt voorgesteld *nipatati* voor *na patati*; doch ook dit levert m. i. geen verstandige gedachte. De groote zelfkennis van den dommen zoon maakt hier een zeer zonderlingen indruk.

Vert. blz. 83, Suh. vers 66. Een verandering is hier onnoodig. Het vers construeer ik: *buddhimān*[*ayam*], *anurakto 'yam, ihobhayam* [= *buddhir anurāgaç ca*], *ayaṃ jaḍah* [= *abuddhimān viraktaçca*]. De gedachte van het geheele vers is dezelfde als die van vers 68.

Vert. blz. 92, Suh. vers 83. Volgens het voorbericht leest de vertaler hier: *kim anyair, na kulācāraih* enz., en vertaalt: „Wat baat het, dat de mensch het nog met anderen probeert, Nu men hem zelf om edel doen *in huis* niet dient en eert"; dan had er echter moeten staan: *na kula ācāraiḥ*, wat het metrum intusschen niet toelaat.

Van andere plaatsen, die m. i. onjuist zijn opgevat, zal ik er slechts eenige noemen:

Vert. blz. 1, Prast. vers 6. *dve vidye pratipattaye* = twee wetenschappen ter verwerving, d. i. die men zich kan verwerven. De vertaling heeft: „voor wie welvaart vermeert".

Vert. blz. 7, Prast. vers 30. „Zoo stijgt een steen tot godheid, indien een machtig man, Hem op de ware standplaats *het schoonste schikken* kan". De vertaler schijnt hier aan een edelsteen te hebben gedacht. Het Sanskrit heeft *supratiṣṭhitaḥ*. Men moet hier m. i. denken aan een grooten steen — bijv. den gebeeldhouwden bronsteen eener rivier — die door het volk als afgodsbeeld wordt aangebeden.

Vert. blz. 12, Mitr. vers 12. „En dan beweren wijzen, is geven waarlijk goed!" Het Sanskrit heeft *sāttvikam*. De vertaler heeft elke toespeling op de guṇa-leer laten vervallen. Dat is jammer. Immers de dichter had dit vers uit de Bhagavadgītā opzettelijk gekozen, om den tijger als een goed kenner der Schriften te teekenen.

Vert. blz. 47, Mitr. vers 119. „Die immer naar vermeeren van zijne schatten streeft, En daarvoor eigen rust en lusten over heeft, Die is gelijk een kruier, die lasten torst *voor geld*, Een vat, dat enkel inhoudt, wat *menschen* kwetst en kwelt." — Er staat in het Sanskrit: die lasten torst *ten genoege van anderen*; een vat van leed, [van leed nam., door hem zelf gevoeld].

Vert. blz. 70, Suh. vers 19. „Want zie — de vrucht des levens, is onafhankelijkheid! — Zoo knechten verder leven, zeg, wie dan overlijdt!" De bedoeling van het vers is m. i.: slechts in zoover (*etāvad*) mag men het leven geslaagd rekenen, als (*yad*) men in onafhankelijkheid kan leven; leven zij nog, die afhankelijk zijn van anderen, wie [moet men dan nog als] dood [beschouwen]? De wending, in dit vers gebruikt, is dezelfde als in Prast. vers 14, waar men vindt: indien zelfs de moeder van een dommen zoon moeder mag heeten, wie [moet] dan nog onvruchtbaar [genoemd worden]?

Vert. blz. 83, Suh. vers 65. „Wanneer een edelsteen op gouden tooi moet pralen En door den steller slechts op tin is aangebracht, Dan *geeselt* hij den man door *voller* voort te stralen, Maar uit geen jammerklacht". Tegenover deze gezwollen uitdrukking der vertaling staat in het Sanskrit alleen: dat de steen niet ophoudt met te stralen, doch dat de steller berispt wordt (*bhavati yojayitur vacanīyatā*).

Vert. blz. 94, Suh. vers 90. „Laat een koning den minister Met zich spelen, *als met zand*"; de bedoeling is: in het zandspel. Uit het P. W. kan men zien, dat het *pāṃsukrīḍita* een bepaald spel is.

Vert. blz. 114 Suh. blz. 81 regel 1. Hier laat Van der Waals *vyavahārād* slaan op den jakhals, terwijl het inderdaad slaat op den koning. Uit het gedrag van den koning laat zich niet opmaken, of deze al of niet tot zulk een gemeene handeling in staat is. Een hooge plaats schijnt iemand nu eenmaal adel te verleenen. Ook *āçrayasaundaryād* in vers 144 vertaal ik daarom anders dan Van der Waals en denk er bij aan den koninklijken rang. Op deze wijze komt er veel grooter samenhang in de geheele passage.

Vert. blz. 115. Suh. blz. 81 reg. 10. *Tad ayam açakyārthaḥ prameyaḥ*. Van der Waals geeft: „Toch is dat onmogelijk verlangen, van den leeuw, om mij te dooden, ook al weer verklaarbaar". Evenmin als Peterson heeft hij hier den tekst begrepen. De bedoeling is: daarom moet dit een onmogelijke zaak geacht worden, d. w. z. een zaak, waarin men niet weet wat te doen, een lastig geval. Deze prozaregel bevat dus dezelfde gedachte als het vers, dat volgt (146).

Ik geloof, dat de aangevoerde plaatsen reeds de meening wettigen, dat de vertaler, voor hij zich aan de overzetting zelf zette, van den tekst niet altijd een voldoende studie heeft gemaakt. Alleen moet ik nog vermelden, dat waarschijnlijk door een vergissing het fraaie vers, Sandhi 77, in de vertaling is overgeslagen.

Amsterdam. B. Faddegon.

Dr. F. P. H. Prick van Wely, Viertalig aanvullend Hulpwoordenboek voor Groot-Nederland. Derde, omgewerkte uitgave. Weltevreden, Visser en Co. 1910.

Deze derde uitgave van het zoo nuttige werk van den heer Prick van Wely heeft een aanbevelende voorrede van Prof. H. Kern, die den schrijver ook heeft geholpen bij de bewerking van het etymologisch aanhangsel. De vele Nederlanders, voor wie Indië een vreemd land blijven moet, vinden hier een menigte Nederlandsche en andere in Nederland gewone woorden met de beteekenis waarin zij in Indië worden gebruikt; en daarenboven de gebruikelijke Indische woorden, die ook wel voorkomen in geschriften die in Nederland verschijnen. Onder de eerste rubriek zijn er natuurlijk een groot aantal waarvan het gebruik geheel met het onze overeenkomt: *herexamen*, *herstellingsoord*, *hoenderpark*, *pleegzuster*, *roode baai*, *schijntje*, *staatsruif*, *veiligheidsspeld* enz., doch men krijgt er de vertaling bij in het Engelsch, Fransch en Duitsch. Vele andere komen in onze maatschappij niet voor: *rijstpellerij* kennen wij zeer goed, maar *rijstbuikje*, *rijstchristen*, *rijstvergiftiging* zijn voor ons vreemd. Dan vindt men Europeesche, niet-Nederlandsche, woorden, die ook wij gebruiken, als *portière*, *prestige*, *protégé*. Vervolgens Indische woorden die ook aan gewone Nederlanders min of meer bekend zijn: wij allen weten wel iets van *piekeren*, *pienter*, *toko*; ook wel van *slamat*, *tjap* en vele andere. Ten slotte de Indische woorden die men alleen kent in de Nederlandsch-Indische maatschappij.

De vraag, in hoeverre die woorden alle in een Nederlandsch woordenboek moeten vermeld worden, is niet zoo gemakkelijk te beantwoorden. Evenals voor onze taal kan die vraag worden gesteld voor de talen van andere koloniale mogendheden. In Engelsche woordenboeken volgt men de Engelsche opvatting die eigenlijk geen onderscheid maakt tusschen inheemsche en vreemde woorden. Maar veel nauwnemender zijn de Franschen. In een Fransch woordenboek worden zeker niet alle

termen opgenomen die in eenige Fransche bezitting onder Franschen veel worden gebruikt; evenmin als alle termen die min of meer behooren tot eenig argot, of die om welke reden ook niet tot de algemeen gebruikelijke taal kunnen worden gerekend. Het purisme van de Franschen heeft vanouds bij ons invloed gehad; althans de opvattingen bij ons verschillen niet zooveel van die der Franschen. En zelfs niet bij iemand van zulk een onbekrompen belangstelling als Prof. H. Kern. Immers deze schreef eens: „Waar moet het heen als alle „exotische” uitdrukkingen zich in een woordenboek der Nederlandsche taal gaan indringen? Acht men het nuttig.... dat er gelegenheid zij zich omtrent zulke uitheemsche woorden te onderrichten, dan stelle men een woordenlijst samen in den trant van het Glossary van Yule en Burnell”. Het boek van den heer Prick van Wely is nu wel niet geheel in den trant daarvan geschreven, maar ook in den door hem gekozen vorm bewijst het groote diensten.

Leiden. A. Kluyver.

Louis D. Petit, Bibliographie der Middelnederlandsche Taal- en Letterkunde. Tweede Deel, de literatuur bevattende verschenen van 1888-1910. Leiden, Brill. 1910.

De heer Petit heeft de voldoening gehad een vervolg te mogen geven op zijne in 1888 verschenen Bibliographie, die aan de geleerden in Nederland en elders zulke groote diensten heeft bewezen. Dit tweede deel is met denzelfden ijver bewerkt; slechts nu en dan zal men een enkele drukfout vinden die gemakkelijk is te verbeteren. De groote moeilijkheid, na die van het verzamelen der stof, is het ordenen. Het daarbij ieder naar den zin te maken, is bijna niet mogelijk, Hoe zal men bij werken over middeleeuwsche philologie altijd een strenge verdeeling kunnen maken tusschen de werken over taalkunde en die over letterkunde? De heer Petit heeft van die spitsing zijn hoofdverdeeling gemaakt. Maar in de rubriek II, 4 (Tekstuitgaven en Critiek) komt stellig heel wat voor, dat ook in I, 4 (Glossen, Woorden, Woordverklaring en Tekstcritiek) op zijn plaats zou zijn geweest. In de afdeeling „Letterkunde” is één onderdeel „Jacob van Maerlant”, en het daarop volgende „Berijmde Geschiedschrijving”. In die laatste komt nu alles wat betrekking heeft op Velthem, als voortzetter van den *Spiegel Historiael*; maar in de eerstgenoemde rubriek vindt men eenige geschriften betreffende de Tweede Partie van dat werk, en die hadden dus eer in de tweede afdeeling moeten vermeld worden. Geholpen door het Alphabetisch Register zullen de gebruikers echter alles vinden wat te vinden is. — Een andere opmerking is deze, dat men sommige geschriften mist, waarvan de titel niet woordelijk aanduidt dat zij op het Mnl. betrekking hebben. Uit de werken der Koninklijke Akademie worden b.v. wel opstellen van de heeren Franck en Verdam vermeld, maar niet de twee lijvige verhandelingen van den heer Salverda de Grave (verschenen in 1900 en 1906), die voor een groot gedeelte tot opheldering dienen van Middelnederlandsche vormen. Wel vindt men op blz. 7 onder „Woordverklaring” twee opstellen van den heer de Grave, die naar hun aard zonder twijfel veel meer grammatisch zijn dan lexicographisch, en die dus eer onder „Spraakleer” hadden kunnen genoemd zijn. Doch men mag van den schrijver die zooveel titels had te verzamelen, niet alles verlangen. Moge de heer Petit ook voor dit werk weer beloond worden met een erkentelijkheid zooals hem reeds vroeger is te beurt gevallen.

Leiden. A. Kluyver.

De Vrouwen-peerle, ofte dryvoudighe historie van Helena de Verduldighe, Griseldis de Saeghtmoedige, Florentina de Getrouwe enz. „Nieuwelyckx gheprint „door Joh. Enschedé ende sonen te Haerlem, gelijck aen „de uytgave van Martinus Verdussen, Boeckdrucker ende „Boeckvercooper, woonende op de Schoenmerckt in het „Vogelhuys t'Antwerpen uyt den jaere 1621: voor den „uytgeever C. A. J. van Dishoeck te Bussum ten jare „MCMX” (Pr. *f* 3.50; gebonden in heel leer naar ouden trant *f* 10).

Drie overoude verhalen, met Enschedé's oude letter en met reproducties der houtsneden herdrukt naar een exemplaar van een.... *achttiendeeuwsche* uitgave. De heer Van Dishoeck zie Olthoff, de Boekdrukkers enz. in Antwerpen, blz. 106, waar vermeld wordt dat Martinus Verdussen in 1746 in bovengenoemd huis woonde. De approbatie, niet Martinus' druk van „De Vrouwenpeerle”, is *uyt den jaere 1621*. De meeste nog bestaande drukken van dit boek zijn, grootendeels met dezelfde approbatie, in de achttiende eeuw gedrukt. Van zeven uitgaven van verschillende drukkers heb ik exemplaren gezien; bij name ken ik er behalve de uitgave van Martinus Verdussen nog dertien. Daaronder zijn echter twee zeventiendeeuwsche drukken, een van Jacob Mesens en een van Hendrik Aertsens, beide te Antwerpen. Voorts zijn ook een paar achttiendeeuwsche drukken ouder dan het voorbeeld van den heer V. D. Een daarvan, gedrukt door de weduwe van den in 1717 overleden Hieronymus Verdussen, bevat zelfs een houtsnede meer dan de druk van Martinus. Een onderzoek naar alle bestaande exemplaren zou derhalve m. i. voor de keuze voor den herdruk niet overbodig geweest zijn. Of het echter aanbeveling verdient een kostbare en mooi uitgevoerde uitgave te laten maken van een niet zeldzaam boek, dat door de censuur tamelijk wel verknoeide, hoewel oorspronkelijk zeer merkwaardige, verhalen bevat? Ieder afzonderlijk zijn deze in oudere, betere uitgaven bekend, terwijl nog heden op veilingen exemplaren van „De Vrouwenpeerle” verkocht worden voor ongeveer denzelfden prijs als het boek van den heer Van Dishoeck.

Utrecht. Elisabeth Neurdenburg.

Deutsches Wörterbuch von **Fr. L. K. Weigand**. Fünfte Auflage in der neusten für Deutschland, Österreich und die Schweiz gültigen amtlichen Rechtschreibung. Nach des Verfassers Tode vollständig neu bearbeitet von **Karl von Bahder, Herman Hirt, Karl Kant.** Herausgegeben von **Herman Hirt**. Zwölfte Lieferung (Schluss des Werkes). Giessen, Alfred Töpelmann. 1910. (Pr. M. 1.60). (Het hele werk in twee delen gebonden M. 24).

Onlangs kondigde ik in dit tijdschrift afl. 5—11 van de nieuwe Weigand aan (*Museum* 18, blz. 174—176, Februari 1911). Ik onthield mij van opmerkingen over

afzonderlike artikels, maar gaf een algemene bespreking van het boek als geheel. De laatste aflevering is geheel in dezelfde geest als de vorige samengesteld, en ik stel me daarom tevreden met te verwijzen naar mijn vroegere artikel. Het is jammer, dat ons Nederlands niet voldoende tot zijn recht komt: een paar typiese voorbeelden daarvoor zijn de artikels *uhr* en *verweisen*. In het eerste wordt als oudste vorm „1477 clev.-mndl. *ure* f." geciteerd; beter ware eenvoudig „mndl.": dat het woord in de Teuthonista voorkomt, doet weinig ter zake, — bij *verweisen* vinden we „mndl. *verwijten*" aangehaald, in plaats van òf ndl. *verwijten* òf mnl. *verwîten*. Maar niettegenstaande dit bezwaar en de aanmerkingen van allerlei aard, die we op menig artikel kunnen maken (bij een woordeboek, vooral een etymologies, spreekt dat vanzelf) is deze nieuwe Weigand een welgeslaagd, voortreffelik boek, waarvan ongetwijfeld èn de vakgeleerde èn de onderwijsman èn de belangstellende leek veel genoegen en veel nut zullen hebben.

Ik onthoud mij ook nu van aantekeningen bij afzonderlike artikels: een lijst opmerkingen zou ongemerkt heel lang worden, en mijn mening over de meeste in deze Weigand meegedeelde etymologieën kan men evengoed uit Franck[2] leren kennen. Slechts op één zinnetje wil ik Hirt attent maken, dat hem blijkbaar in een onnadenkend ogenblik ontsnapt is: s. v. *Weib* lezen we, nadat terecht enige andere verklaringen als onbevredigend zijn ter zijde gesteld: „Es könnte auch zu lit. *vaĩkas* m. „Kind", abg. *čelověkŭ* „Mensch" gehören". NB. 1. is de obg. vorm *člověkŭ*, 2. is de kombinatie van *člověkŭ* met lit. *vaĩkas* onzeker, niet eens waarschijnlik (vgl. Meillet, Rocznik Slawistyczny 2,63), 3. zou, ook al hoorden deze woorden bijeen, toch de verdere kombinatie met *weib* minstens even onwaarschijnlik zijn als de minst aannemelike der door Hirt verworpen etymologieën.

Den Haag. N. van Wijk.

R. C. Boer, Die Sagen von Ermanarich und Dietrich von Bern. Halle a. d. S., Buchhandlung des Waisenhauses. 1910. (Germanistische Handbibliothek X). (Pr. M. 8).

Dit boek kan als de sluitsteen worden beschouwd van een gebouw, dat de schr. in een volhardenden en ingespannen arbeid van tien jaren heeft opgetrokken: de geschiedenis der Germaansche, speciaal der Duitsche heldenpoëzie op grond van de litteraire overlevering. In den loop van zijn onderzoek, dat zich over de Nibelungen-, Finn- en Hilde-sage, over het Hildebrandslied, Waltharilied, Eckenlied, Rosengarten, de Hvensche kroniek, Noorsche balladen e. a. uitstrekte, trad niet alleen hoe langer hoe meer de groote waarde der Þiđrekssaga als kenbron voor de me. Duitsche volksepiek in het licht, maar bleek het ook, dat zij in de geschiedenis der Nibelungen- en Dietrich-poëzie een centrale plaats inneemt. Een volledig onderzoek naar de compositie en de bronnen der Saga was dus een noodzakelijke eisch. De compositie der geheele Saga, zooals die is overgeleverd, was door Boer reeds herhaaldelijk besproken: in het Arkiv f. n. F., de Z. f. d. Ph., het laatst in de Beitr. 34,2 blz. 207 — de vraag naar hare bronnen alleen ten opzichte der Niflungasaga in de ‚Untersuchungen'. De daar verkregen resultaten worden hier als bekend ondersteld.

De eerste afdeeling behandelt de sage van Ermanarik. Het onderzoek gaat uit van de gotische traditie omtrent 's Konings dood: het oudste, zuiver historische bericht van Amm. Marcellinus, en het relaas van Jordanes, waarin ook Boer, evenals zijne voorgangers, een mengsel van geschiedenis en verdichting ziet[1]). Wij staan hier voor het begin van de Ermanarichsage: Bij Amm. Marc. doodt de Koning zich zelf uit wanhoop; Jord. laat hem een natuurlijken dood sterven, maar brengt dien in verband met de geschiedenis van Sunilda en hare broeders — wat is nu de oorsprong van deze poëtische episode en hoe is de verbinding met het historische feit tot stand gekomen? Het antwoord, dat B. op deze vraag geeft, is karakteristiek voor zijne methode: terwijl men totnogtoe steeds de Sunilda-episode als een oorspronkelijk zelfstandige sage (of zelfs mythe) heeft beschouwd, die ineens aan E. is vastgeknoopt, laat B. een historische perspectief zien, waarin de verschillende bestanddeelen der ‚sage' achtereenvolgens bij de kern aangroeien, door de behoefte der dichters, het gegevene te verklaren en aan te vullen. Het oudste, misschien nog historische, motief is de aanslag der twee mannen, waardoor de kracht van Ermanarik gebroken wordt; tot verklaring daarvan strekt de wraak voor den moord van Sunilda, (die dan, met oog op het tweetal aanvallers, slechts hun zuster kan zijn, waardoor zij broeders worden); die moord eindelijk wordt bij Jord. gemotiveerd door den afval van Sunilda's echtgenoot. In drie étapes zou dus de ‚sage' zich gevormd hebben, waarbij dan het jongste motief schijnbaar het eerste is. Van een symbolische beteekenis der namen (Sônhild als zoenoffer enz.) kan bij een dergelijke opvatting natuurlijk geen sprake zijn. Men heeft tegen de hier geschetste methode de principiëele bedenking geopperd, dat zij het wezen der poëzie miskent, dat zij het vrije spel der verbeelding als een ‚Rechenexempel' behandelt. Mij dunkt, ten onrechte. Immers, dezelfde methode wenden wij allen aan, wanneer wij een dichter ‚narekenen'; wij doen dit in de overtuiging, dat, al moge het poëtische scheppingsproces een geheim blijven, toch het product daarvan een innerlijke organisatie heeft, die aan zekere redelijke wetten gehoorzaamt. Ware het niet zoo, we zouden van alle litterair-historische analyse moeten afzien Een andere vraag is, of er niet vaak meerdere mogelijkheden voor den geest open blijven. Dat moet natuurlijk in ieder bijzonder geval overwogen worden, en zoo heeft B. hier (blz. 7) m. i. overtuigend aangetoond, dat de door hem geschetste ontwikkeling de waarschijnlijkste is — tenzij de Sunilda-episode meer historische waarheid mocht bevatten, dan wij kunnen gissen. In verband met dit alles staat nu de zienswijze van B. omtrent de van Jord. afwijkende Noorsche traditie, waarin Sunilda als vrouw van E. voor haar eigen ontrouw gestraft wordt. Volgens de gewone opvatting is de door Jord. overgeleverde sage na de 5de eeuw door Zuid- en Noord-Duitschland heen naar Scandinavië gebracht en daar aldus gewijzigd. Steunende op de

[1]) Met zijne interpretatie van dezen zeer duisteren tekst ben ik het niet eens, maar ik kan daarop hier niet ingaan.

onderzoekingen van Salin en Bugge, neemt B. aan, dat de Got. sage reeds de twee eerste étapes had doorloopen, toen de Goten nog aan de Zwarte Zee woonden, en dat zij in dat stadium vóór de Hunsche overheersching uit Zuid-Rusland naar het Noorden is gebracht, waar dan Sunilda tot echtgenoot van E. werd, onafhankelijk van de latere Gotische ontwikkeling, die wij bij Jord. vinden. Hierbij wordt dus de bemiddeling van Zuid-Duitschland uitgeschakeld, en het verdere onderzoek betreft uitsluitend de ontwikkeling der traditie in Engeland, Scandinavië en Noord-Duitschland, die in stamboomen schematisch wordt samengevat. Ik kan dit scherpzinnige betoog hier niet in bijzonderheden bespreken; het schijnt mij volkomen overtuigend: men leze bijv. blz. 20—22 over het invoeren van Guđrún en de prioriteit dezer figuur vóór Jónakr. In verband met deze vraag wordt een gedeelte van Hamđismál en Guđrúnarhvǫt aan een meesterlijke ontleding en vergelijking onderworpen, die alleen reeds bewijst, dat men den sch. zeer ten onrechte gebrek aan ‚Sinn für Poesie' heeft verweten (zie bijv. blz. 45 vg.).

Het derde hoofdstuk is gewijd aan de ontwikkeling der rol van den boozen raadgever, wederom aan de hand der bronnen. Het blijkt, dat deze figuur in Noord-Duitschland thuis behoort en uit de Diederiksage is overgenomen, die daar met de Ermanriksage is verbonden. Sifka was oorspronkelijk alleen gedacht als vijand van Diederik, evenals Odoacer in de Quedl. Ann., eene opvatting die nog op sommige plaatsen in de þS, duidelijk te herkennen is; maar hij is zeer vroeg, immers reeds bij Flodoard, 's Konings vijand geworden, hetgeen dan later, in de Q. A (= Saxo) en de þS, verschillend gemotiveerd wordt.

De beschouwing van de ‚Harlungensage' besluit deze afdeeling. Zij begint met een polemiek tegen Müllenhoff's nagelaten verhandeling: ‚Frija und der Halsbandmythus' (ZfdA. XXX, 217 ff.), waarin diens mythen-constructie aan een kritiek wordt onderworpen, scherper dan men zich gewoonlijk tegenover den grooten man veroorlooft, maar m.i. volkomen juist. Het is mij onbegrijpelijk, hoe deze fantastische combinaties zoo algemeen geloof hebben kunnen vinden. Boer houdt zich ook hier streng aan de bronnen, van welke slechts ééne een samenhangend, uitvoerig verhaal van de Harlungen geeft: de þS. Met ongemeene scherpzinnigheid wordt nagegaan, door welke splitsingen en verbindingen dit verhaal kan zijn ontstaan en met de Diederiksage samengegroeid. Ook hier dezelfde methode: zij gaat niet uit van een onderstelde, min of meer gecompliceerde sage of mythe (zooals de Dioscuren- en halsbandmythus), waarvan wij in de litteraire overlevering nog slechts onkenbare sporen zouden vinden, maar zij tracht, van die overlevering uitgaande, het ontstaan der latere gecompliceerde verhalen uit oorspronkelijke eenvoudiger motieven na te sporen.

De tweede afdeeling handelt over de Dietrichsage. In het Arkiv en de ZfdPh. had Boer de compositie der þS onderzocht en bevonden, dat zij, behalve de interpolaties, is samengesteld uit twee recensies M^2 en M^3, van welke M^2 het origineel van den sagaschrijver, M^3 een uitgebreider omwerking is. Voorts had hij in de ‚Untersuchungen' aangetoond, dat het uit twee redacties gecombineerde verhaal der Niflungasaga uit twee bronnen afkomstig is (I Q en II Q), dezelfde die ook aan het oudste Nibelungenlied ten grondslag liggen. De vraag rees dus: Is er ook verband tusschen de twee redacties der NS en de twee recensies der þS? Het antwoord daarop vindt men Beitr. 34,2 S. 209: de eerste redactie der NS is die van den sagaschrijver (M^2), de tweede die van den omwerker (M^3). Het lag dus voor de hand, te vermoeden, dat ook de andere deelen der þS, die in M^3 zijn overgeleverd, uit twee redacties zijn samengesteld. Met het oog hierop wordt nu eerst dat deel der þS, waarin de NS is opgenomen, dat is het stuk: Dietrichs ‚Flucht' tot ‚Heimkehr', nagegaan, en betoogd, dat inderdaad door het geheel twee redacties heenloopen, die zich door dezelfde kenmerken onderscheiden, als die der NS. Wien de analyse der NS in de ‚Untersuchungen' niet overtuigd heeft, die zal ook hier sceptisch blijven. Mij dunkt echter, dat het overstelpende bewijsmateriaal bijna geen twijfel meer toelaat. Er is natuurlijk een grens, waar het oordeel onzeker wordt, hetgeen de schr. zelf doet uitkomen (blz. 107 noot).

Belangrijk voor de litteratuurgeschiedenis zijn de §§ 17, 19, 20, waarin het volgende resultaat voor de reeks: Exil-Heimkehr wordt vastgelegd. De sagaschrijver vond voor dit stuk reeds een samenhangend geheel in de Nederduitsche bron, nl. een aaneenrijging van liederen met verbindende prozastukken, zooals ook de Edda kent; en er moet van dit geheel een tweede langere (Frankische) redactie hebben bestaan, waarin de samenhang der deelen minder vast was. Tot dezen complex behoorde ook het oude Nibelungenlied, dat later uit het verband werd losgemaakt en, evenals Dietrichs Flucht en Rabenschlacht, in Zuid-Duitschland tot een zelfstandig gedicht uitdijde. De ontwikkeling dezer traditie maakt duidelijk, dat wij ter verklaring niet in de historie behoeven te zoeken naar namen en feiten; het eenige historische bestanddeel is de verovering van Italië door Theodorik, al het overige is poëzie (later wel voor een deel uit geleerde bronnen gehistoriseerd), waarvan de groei uit eenvoudige motieven is na te gaan. Zoo is bijv. de verradersrol van Witege in de Duitsche gedichten een product van latere ontwikkeling en niet in verband te brengen met Tufa. Over die Duitsche liederen van dezen cyclus: Dietrichs Flucht, Rabenschlacht, Alpharts Tod houdt B. een revue, waarbij zij er niet best afkomen: het is verwilderde nagroei van de echte oude Noordduitsche poëzie, die de þS veel trouwer heeft bewaard, en er is geen spoor van eene zelfstandige Zuidduitsche overlevering te bekennen, een resultaat, dat geheel overeenstemt met hetgeen het onderzoek van de Ermanrichsage, vroeger ook reeds van Eckenlied, Rosengarten en Nibelungenlied had geleerd.

De capita der þS, die de tochten van Attila met Diederik tegen Osantrix verhalen, behooren deels tot I, deels tot II; de volgende verwarde geschiedenis van den oorlog in Rusland is weer een combinatie van I en II. Thiđrekr Valdemársson is een jonge poëtische ‚Namensvetter' van den Berner, zooals Sterke Diederik (Dietrich von Kriechen), en heeft niets met Theodorich Strabo te maken.

De volgende hoofdstukken houden zich bezig met de Jugendgeschichte en de helden van Diederik. Van deze zijn noch de namen, noch de daden historisch, ook tusschen Viđga en Widugauja is geenerlei verband aan te wijzen. Slechts drie van hen: Viđga, Heimir en Hildebrand zijn aan de oudste poëzie bekend, de overigen zijn er achtereenvolgens bijgevoegd, om het twaalftal te volmaken, naar het model der Karlssage. Hoe en in welke volgorde dit is geschied, wordt uitvoerig nagegaan, het þettleif-lied geeft weer aanleiding, door een vergelijking met Biterolf te toonen, hoe ver de Zuidduitsche liederen in poëtische waarde bij de bronnen der þS achterstaan. De dichter van Biterolf is een onhandige compilator en zijne vaak geroemde ‚Sagenkenntnis' is ‚ein Märchen'. De Bertangalandfǫr behoort tot de Jugendgeschichte (zij is dan ook, behalve de schildbeschrijving, alleen in de redactie I overgeleverd) en heeft oorspronkelijk niets met de Exildichtung, misschien zelfs niets met Diederik te maken. Als uitgangspunt vermoedt Boer Wiđga's strijd met reuzen, die reeds in den ags. Waldere met Diederik verbonden is; deze heeft dan Heimir en Hildebrand uit de ‚Flucht' geättraheerd, en zoo zijn ook achtereenvolgens de andere helden in den strijd betrokken.

Den geheelen samenhang der Jugend- en Vorgeschichte overziende, komt de schr. tot de conclusie, dat zij zich in Saksen tegelijk met de Exildichtung heeft ontwikkeld tot een soortgelijken complex van liederen en proza, als deze. Beide reeksen zijn dan in dezelfde landstreek verbonden tot de volledige redactie I. Intusschen (vóór 1050) is de Saksische Exildichtung naar Rijn-Franken overgebracht en daar omgewerkt tot de redactie II; vandaar dat zij in de þS in een samengestelde redactie (I + II) is overgeleverd, terwijl de jugendgeschichte slechts I vertoont (van bijzonderheden is hier afgezien).

Het relaas der þS omtrent de laatste daden van den held en zijn dood bestaat voor een deel uit pseudohistorische, niet uit oude poëzie afkomstige, aanteekeningen. Onder de andere stukken verdient bijzondere aandacht c. 416—422, dat de kern van de Wolfdietrichsage bevat. Een stelselmatig onderzoek naar de ontwikkeling der Wolfdietrichpoëzie zou, meent Boer, misschien doen zien, dat zij evenmin op een zelfstandige traditie berust, als de andere Duitsche gedichten, en dat Wolfdietrich oorspronkelijk dezelfde figuur is, als de þiđrekr drakendooder der Saga. Overigens kent ook de mhd. poëzie den strijd van den Berner tegen draken, reuzen en dwergen: Eckenlied, Sigenôt, Virginal, en men heeft daarin de overblijfselen van oude mythen gevonden, wier heros door den populairen Diederik zou zijn vervangen. Boer ziet natuurlijk in deze gedichten evenals in Dietrichs Flucht e. t. q. slechts verwilderde spruiten van eene oudere eenvoudigere Spielmannspoesie, willekeurige samenraapsels van namen en motieven, waarin men geen oude ‚sagen' of ‚mythen' moet zoeken.

Wat nu nog overblijft, is de Vilcinasaga, die door het hs. M in twee afwijkende redacties (V^1 V^2) is overgeleverd. Boer betoogt, dat V^1 en V^2 onafhankelijk van elkander uit twee bronnen I Q V en II Q V zijn voortgekomen, die zich onderling verhouden, als de twee bronnen der Diederik-poëzie I Q en II Q, en dus ook dezelfde ‚Vorgeschichte' moeten hebben.

In de nu verkregen resultaten vindt Boer aanleiding, den vroeger door hem in de ZfdPh. XXV gegeven stamboom der Saga nader aan te vullen. Het geldt hier de tweede redactie M^2, die niet direct uit de bron II Q (de oude Frankische liederen en prozastukken) putte, maar op een combinatie van beide bronnen berust, en wel in dier voege, dat de tweede redactor eerst een schriftelijk proza-uittreksel van II Q maakte, voorzoover deze van I Q afweek; het zoo ontstane stuk (II S) werd dan met de eerste redactie der Saga (M^2 = I S) tot een geheel gecombineerd: I + II S, hetwelk later door interpolaties aangroeide tot III S, het origineel van M^3 en van de Zweedsche en IJslandsche redacties. Uiterst scherpzinnig is hier verklaard, hoe het komt, dat dubbele en gecombineerde redacties met elkaar afwisselen.

Ook op de geographie der þS werpt dit onderzoek een nieuw licht. De traditioneele minachting voor den sagaschrijver, die tot alle dwaasheden in staat werd geacht, uitte zich o. a. hierin, dat men allerlei geographische blunders op zijne rekening schreef. Nu wij echter weten, hoe trouw de sagaschrijvers hunne bronnen weergeven, zullen wij die tegenstrijdigheden uit de bronnen zelf en hare onderlinge verbinding moeten verklaren, zooals Kap. 10 getoond wordt. Het boek wordt besloten door een aanhangsel over onzen Wisselau, dat aan de aandacht der Neerlandici zij aanbevolen.

Ik teeken de volgende drukfouten aan: S. 194 noot lees: Der dichter *der Rabenschlacht*; S. 269 V^1 = die überlieferte *erste* redaction; S. 314 ontbreekt in de lijst van II S: *c. 172—188.*

Van den enormen denkarbeid, die aan deze en de voorafgaande sage-studieën besteed is, kan dit zeer beknopte overzicht slechts een flauw denkbeeld geven. Wij zien een krachtigen oorspronkelijken geest, onbekommerd om de ontzagwekkende bergen van geleerdheid, door zijne voorgangers om hem opgestapeld, ‚durchs Labyrinth der Sagenkunden', om Geibel na te spreken, zijn eigen pad banen. Tot welke revolutionaire ideeën dat moest voeren, heeft men hierboven kunnen lezen. Geen wonder dan ook, dat zijn geschrijf bij de Duitsche vakgenooten, voor wie het toch in de eerste plaats bestemd was, ‚allgemeines Schütteln des Kopfes' veroorzaakte. Eenige door hen geuite principiëele bedenkingen en bezwaren werden reeds aangestipt, maar den meesten aanstoot zal wel de in dit boek uitgesproken ontkenning der Zuidduitsche sage-traditie geven. En toch .... welke positieve bewijzen kan men voor het bestaan daarvan aanvoeren? Is niet de conclusie van Boer volkomen in overeenstemming met het algemeen erkende feit, dat sedert de 12de eeuw de geheele nieuwe cultuur- en litteratuur-strooming: Legende, Spielmannsepik, höfische Lyrik en Epik uit Rijn-Franken naar de Donaustreken is gegaan? Waarom zou dan de poëzie van Diederik en de Nibelungen, die toch ook tot de Spielmannsepik behoort, een uitzondering maken?

Iedereen zal wel getroffen zijn door de merkwaardige overeenkomst tusschen den Diederik-cyclus en de ‚histoire poétique de Charlemagne'. En het is zeker geen toeval, dat, tegelijk met Boer, in Frankrijk Joseph Bédier is opgestaan en omtrent de chanson de geste soort-

gelijke ketterijen heeft verkondigd, als wij hier hebben gelezen. Ook hij elimineert uit zijn beschouwing geheel en al de door Gaston Paris, Pio Rajna e. a. als wortel der chanson de geste ondersteldo Oud-Frankische sagen en mythen, maar houdt zich aan de litteraire traditie, die in plaats van de scheppende volksfantasie een samenwerking van industriëele monniken en jongleurs te zien geeft. Dat is minder mooi, maar vermoedelijk dichter bij de waarheid. Natuurlijk heeft men ook aan Bédier gebrek aan piëteit en aan poëtisch gevoel, paradoxalen geest enz. verweten. Het is hier en daar dezelfde tegenstelling: romantiek en realisme.

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

J. P. Jacobsen, Essai sur les origines de la Comédie en France au moyen âge. Paris, Champion. 1910.

Van deze interessante studie over de oorsprong van het Franse komiese theater verdienen een biezondere bespreking vooral de bladzijden gewijd aan twee problemen waarvan het ene door de schrijver wordt opgelost op een wijze die niet de algemeen aangenomene is, terwijl hij, wat het andere betreft, onafhankelik van Wilmotte, tot een vrijwel gelijke uitkomst als deze is gekomen.

In de eerste plaats dan kent dr. Jacobsen, in de wording en ontwikkeling van het komiese theater, een gewichtige rol toe aan de zogenaamde „comédies élégiaques", d. z. Latijnse werken, ongeveer uit de XII^de^ eeuw, waarvan sommige door antieke komedies zijn geïnspireerd, andere moderner en meer uit het leven zijn gegrepen, en die een min of meer duidelik dramaties karakter hebben; er zijn er die bestemd schijnen te zijn geweest om te worden opgevoerd, andere, om door een akteur te worden opgezegd die beurtelings de verschillende personen aan het woord bracht. Tot nu toe waren deze „comœdiae" beschouwd als kloosteramusementen, werken van geleerden die met de eigenlike volkslitteratuur niets te maken hadden. Maar geheel verschillend is de opinie van dr. Jacobsen: „Les comédies élégiaques ont donc pour le développement du théâtre comique populaire la même importance que le drame liturgique et biblique latin pour le développement du théâtre religieux en langue française". Deze vergelijking, of liever gelijkstelling, van de ontwikkeling van het komiese met het ernstige theater, kan echter moeielik juist zijn: wat bij het godsdienstige theater open en bloot ligt, nl. de wijze waarop en de oorzaken waardoor het Latijn langzamerhand door het Frans is vervangen, is voor de komedie raadselachtig. De Bijbelse episoden hadden, zelfs toen zij nog in het Latijn werden gespeeld, vanzelf een publiek, nl. de kerkgangers, die langzamerhand als het ware opgeleid zijn tot het bijwonen van mysteriespelen; maar die Latijnse „comœdiae" werden oorspronkelik voor geleerden en „klerken" opgevoerd; hoe komt men er toe ze te vertalen en te vertonen voor een publiek dat absoluut niet is voorbereid voor dergelijke schouwspelen? De schrijver meent dat de „clerici vagantes" die overgang hebben kunnen tot stand brengen; maar vooreerst is in de laatste tijd de overtuiging dat die zogenaamde Goliardenlitteratuur voor een groot deel door „geleerden" is gemaakt hoe langer zo vaster geworden, en dan, naar de reden waarom zij zich tot een geheel ander publiek zouden hebben gewend, wordt zelfs niet geraden. Het kan toch moeielik als bewijsvoering gelden, te zeggen: „De les écrire, réciter.... au milieu des camarades à les traduire ou imiter en *français* .... il n'y avait qu'un pas. Ce pas fut fait".

De zeer juiste opmerking (p. 30) dat de komedies van Adan de la Hale, in de XIII^de^ eeuw, te volmaakt zijn om werkelik zó geïsoleerd te wezen als het ons toeschijnt, zodat men er toe komen moet om te veronderstellen dat toen reeds het komiese theater een gehele ontwikkeling had gehad, behoeft niet als argument voor de stelling van dr. J. te worden beschouwd. Juist de bij toeval gevonden „farce" van *le Garçon et l'Aveugle* toont dat er wel degelik toen reeds Franse „farces" kunnen bestaan hebben die verloren zijn geraakt, omdat men ze meer als improvisaties beschouwde. Vergeten we niet dat, zonder het ms. La Vallière en het ms. van het Brit. Museum, het ons onmogelik zou zijn ons een denkbeeld te vormen van de omvang en de aard van de „farces" van de XVe en XVIe eeuw. Dus slechts twee verzamelingen van stukken van een ongetwijfeld zeer rijk genre zijn ons overgebleven; is het niet zeer mogelik dat uit een vroegere periode zulk een getuigenis geheel ontbreekt? En zouden dan die „clerici" in hun Latijnse stukken — voor zover die onderwerpen behandelen die ook in de „farces" ten tonele worden gebracht — het Franse volkstheater niet hebben kunnen navolgen? Niet dat ik deze opvatting voor de zeker juiste houd, maar mogelik is zij toch zonder twijfel.

Wat de door Wilmotte op het kongres te Parijs in 1900 verdedigde en — zoals ik zeide — door Jacobsen onafhankelik gevonden stelling betreft, dat de oorsprong van de Oudfranse komedie òf geheel (volgens Wilmotte) òf gedeeltelik (volgens Jacobsen) in het liturgiese theater zou zijn te zoeken, ook daarvan ben ik niet overtuigd. Volgens Wilmotte zou de „farce" zich langzamerhand hebben losgemaakt uit de komiese intermezzo's van de mysteriespelen; Jacobsen zegt dat de komedie altans „une partie de ses racines" in de kerk had (ik begrijp niet goed hoe hij zich die dubbele oorsprong, nl. deels in de „comœdiae", deels in de kerk, voorstelt). Afgezien van de argumenten van Wilmotte, die ik niet overtuigend vind, lees ik bij Jacobsen alleen een beschrijving van de uitbreiding van het komiese element in het ernstige toneel, een bewijsvoering zoek ik er te vergeefs. Dat André de la Vigne, in de XVIe eeuw, een episode uit een mysteriespel als een afzonderlike „farce" zou hebben doen vertonen, kan toch waarlik als argument gelden. En kurieus is het dat dr. J. (p. 95) zelf een geval vermeldt dat, als het iets bewijst, eerder tegen zijn redenering in zou gaan; immers hier is sprake van een „farce" die in een spel zou zijn gevoegd waarmede zij oorspronkelik niets te maken had.

Over de verhouding van de „monologue dramatique" tot de „farce" en over de „sermon joyeux" bevat de studie die wij hier aankondigen zeer veel leerzaams. Zij is bovendien beknopt en aangenaam geschreven en bevat allerlei juist gekozen en dikwijls verrassende biezonderheden.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

W. Söderhjelm, La nouvelle française au XVe siècle. Paris, H. Champion. 1910. (Pr. fr. 7.50).

Het doel van den schrijver van dit werk is, zooals hij in zijn voorbericht zegt, „de montrer comment se forme la nouvelle française en prose, en d'autres mots d'analyser dans leurs éléments constitutifs les ouvrages qui au XVe siècle introduisent en France une branche littéraire jusque-là à peu près inconnue à la littérature de ce pays". Het is hoofdzakelijk een stilistisch onderzoek, waarin wordt aangewezen het nieuwe, door de schrijvers van de besproken werken ingevoerd, waardoor zij de voorloopers der moderne novelle geworden zijn. Als het karakteristieke van de novelle noemt de schrijver vooral „la description psychologique intime et la peinture fidèle de détails extérieurs observés avec netteté". Enkele voortbrengselen van de vroegere litteratuur, die sporen daarvan aanwijzen, worden in het eerste hoofdstuk nagegaan, waarna in de andere achtereenvolgens behandeld worden: *Les quinze joyes de mariage*; de authentieke werken van Antoine de la Sale (*La Salade, La Salle, Réconfort de Madame de Fresne, Petit Jehan de Saintré*); de *Cent nouvelles nouvelles; Les cinquante et un arrests d'Amours* van Martial d'Auvergne; *Jehan de Paris* en eindelijk ook kort de door Langlois uitgegeven, uit een litterair oogpunt niet zeer belangrijke novellen uit het Vatic. hs. Reg. 1716 (z. *Museum* XVI, 219). Vooral de bespreking van *Les quinze joyes de mariage* en de *Cent nouvelles nouvelles* neemt een ruime plaats in.

Ofschoon ook eenige kwesties kort aangeroerd worden, als bv. wanneer *Les quinze joyes* geschreven is, of Antoine de la Sale ook de auteur van dat werk en van de *Cent nouvelles nouvelles* is, het verband tusschen *Jehan de Paris* en den roman *Jehan et Blonde* van Beaumanoir enz., deze zijn voor den schrijver niet de hoofdzaak. Hij gaat voornamelijk en zeer uitvoerig — soms wel wat al te uitvoerig — na de wijze van samenstelling en den stijl van de behandelde werken. Overal vindt men tal van treffende opmerkingen, die het eigenaardige van de schrijvers doen uitkomen. Al zijn de besproken werken niet alle novellen in den gewonen zin van het woord, de auteurs er van kenmerken zich, zooals Söderhjelm aantoont, door een meesterschap in de kunst van vertellen, dat hen ver boven hun voorgangers plaatst. De schrijver is er, naar 't mij voorkomt, goed in geslaagd, aan te toonen, dat de eigenlijke novelle zich in haar voornaamste trekken in deze werken heeft ontwikkeld. Een bezwaar tegen het boek lijkt mij de hier en daar wel wat al te groote wijdloopigheid, die de lectuur er van soms eenigszins vermoeiend maakt.

Amsterdam. A. Borgeld.

Manuel Bueno, Teatro español contemporáneo. Madrid, Biblioteca Renacimiento, V. Prieto y Comp., Editores. (Pr. Pes. 3.50).

In dezen bundel vereenigt de jonge, gezaghebbende Madridsche kritikus, Manuel Bueno, een aantal op verschillende tijdstippen geschreven tooneel-kritieken, gewijd aan de jongste werken van de meest bekende onder de hedendaagsche Spaansche dramaturgen; José Echegaray, Angel Guimerá, Pérez Galdós, Joaquín Dicenta, Jacinto Benavente, Linares Rivas, de gebroeders Quintero en Santiago Rusiñol. In de voorrede verklaart hij herhaalde malen, bescheidenlijk, dat men vooral geen blijvende waarde moet hechten aan zijn oordeelvellingen, aangezien de indrukken welke, hij bij de vertooning ontving, vergankelijk zijn "als de lach en de tranen der menschen, die met hem de opvoering der „première" van elk nieuw stuk bijwoonden." De dogmatische kritiek acht hij uit den booze en — op gevaar van den geest van wijlen Brunetière te mishagen — aarzel ik niet te verklaren, dat ik het op dit punt volkomen met hem eens ben. Op één voorwaarde echter, n.l. dat de „impressionnistische" kritikus éven grondig onderlegd zij, als de dogmatische, zoowel op litterair als op wetenschappelijk gebied, opdat zijn principieele tegenstanders hem niet het verwijt van oppervlakkig te zijn naar het hoofd kunnen slingeren. En dit verwijt verdient Manuel Bueno zeker allerminst. Hij behoort tot die kleine élite van Spaansche intellectueelen, die op tweeërlei wijze hun land, dat zij innig liefhebben, dienen; in de eerste plaats door den in jammerlijke vooroordeelen gevangen vreemdeling door eigen voorbeeld en indirect betoog tot het besef van Spanje's hergeboorte op geestelijk gebied te dwingen, in de tweede plaats door hunne voorlichting-behoevende landgenooten bekend te maken met de wetenschappelijke onderzoekingen en de geestesstroomingen in het buitenland. En zoo leeren wij dan niet alleen, aan de hand van den begaafden kritikus, de moderne Spaansche tooneel-letterkunde kennen, doch wij vinden tevens bij hem interessante vergelijkingen met het Fransche, het Italiaansche, het Duitsche, het Engelsche en het Noorsche tooneel (o.a. zeer oorspronkelijke en door juistheid verrassende oordeelen over A. Dumas fils, Ibsen, Shaw, etc.).

Onbevangenheid en absolute eerlijkheid, zietdaar, naast een de degelijkheid zijner uitspraken waarborgende algemeene onderlegdheid, de eigenschappen die dezen letterkundige zoo gunstig onderscheiden. Van zijn onafhankelijkheid getuigt b.v. de moed waarmee hij, den toorn van alle verstokte, door dik en dun bij het oude zwerende landgenooten trotseerend, hun afgod, Echagaray neerhaalt. Maar waar hij meent te moeten prijzen, is hij ook niet spaarzaam met zijn lof. De van bewondering en innige sympathie sprekende bladzijden, aan Galdós gewijd, mogen ten bewijze daarvan strekken. Laat hij zich soms even tot een paradox laten verleiden, wanneer het eigen land en volk betreft, — een zwak waaraan elk Spanjaard onbewust toegeeft — nooit betrapt men hem op een ondoordacht of een oppervlakkig oordeel. Bij hem ook geen spoor pietluttig chauvinisme; daarvoor is zijn kritiek, die bijna doorloopend een *vergelijkende* is, te degelijk, ik zou haast zeggen: te wetenschappelijk. Wanneer de Italiaansche romanschrijfster, Grazia Deledda, eenzelfde thema als Angel Guimerá behandelend, dezen overtreft, wordt de ijdelheid van den Katalaanschen dramaturg niet gespaard, en omgekeerd, wanneer hij meent, dat de Spanjaard Jacinto Benavente het in een zijner stukken van den Franschman Porto-Riche wint, steekt hij die meening niet onder stoelen of banken, op gevaar van den kitteligen nabuur tegen zich in het harnas te jagen.

Bueno's boek is rijk aan van een fijne psychologische opmerkingsgave getuigende en in oorspronkelijken vorm geuite gedachten; zijn taal tegelijkertijd pittig en gemoedelijk, als die der meeste Spanjaarden en van een bijzondere overtuigings-kracht. Een kritikus, kortom, dien men, èn wat oorspronkelijk èn wat levendigheid van betoog betreft, gerust op éen lijn stellen mag met b.v. een Jules Lemaître of een Faguet.

Niet goed begrijp ik, waaróm de stukken der verschillende auteurs, nù eens in opklimmende en dàn weer in afklimmende of geheel ongeregelde volgorde worden besproken, wat den datum hunner opvoering betreft. Tot nu toe heb ik nog niet de beweegredenen mogen doorgronden, die Bueno hiertoe hebben kunnen leiden. Drukfouten zijn gelukkig schaarsch in dit keurige, op degelijk papier gedrukte werkje. Waar het drukfouten-duiveltje niet kon nalaten een enkel maal den conscientieuzen schrijver parten te spelen moesten natuurlijk vooral de vreemde woorden het ontgelden. Vermakelijk is de voor de opvoering van *El Hombrecito* van Benavente opgegeven datum: 1993 (sic.) in plaats van 1903.

Amsterdam. William Davids.

Olaf Broch, Slavische Phonetik (Sammlung slavischer Lehr- und Handbücher, herausgegeben von **A. Leskien** und **E. Berneker**. 1. Reihe: Grammatiken, 2). Heidelberg, Carl Winter. 1911. (Pr. M. 6; geb. M. 6.80).

Deze „Slavische Phonetik" is de enigszins omgewerkte Duitse uitgave van Broch's in 't Russies geschreven *Očerk fiziologii slav'anskoj rěči*. Het werk bestaat uit vijf hoofdstukken. Het eerste bevat „allgemeine phonetische Bemerkungen"; in het tweede, „Die Konsonantbildungen der slavischen Sprachen", worden de verschillende konsonanten achtereenvolgens besproken en bij elk hiervan wordt op de fonetiese biezonderheden in de afzonderlike slav. talen gewezen; een pendant van dit hoofdstuk vormt het derde, getiteld „Konsonantenbestand der einzelnen Sprachen", waarin van iedere taal, door B. onderzocht, het konsonantisme in zijn géheel wordt besproken; op dgl. wijze zijn in hoofdstuk 4, „Vokalbestand der slavischen Sprachen", de klinkersystemen dezer talen behandeld; hoofdstuk 5, dat bijna de helft van het hele boek omvat, is getiteld „Zur Kombinationslehre" en het licht ons in over „Einsätze und Absätze", in verband waarmee nog enige kombinatoriese klankverschijnselen besproken worden, — verder over: „Palatalisierung", — „Labialisierung", — „Labiovelarisierung", — „Stimmassimilation", — „Silben", — „Silbenqualität; Silbengrenze. Fester — loser Anschluss der Konsonanten," — „Quantität", — „Akzent: Expiratorische Akzente. Intonation". Uit deze inhoudsopgave blijkt reeds, hoe ruim Broch zijn taak heeft opgevat. Voor de moeilikste onderwerpen, zelfs voor die onderwerpen waar hij weinig of geen voorstudieën vond, is hij niet teruggedeinsd: zo behandelt hij bij de „Intonation" ook de „Satzintonation". Het hele boek getuigt van grondige kennis en van degelike studie, en ook van grote bescheidenheid. In menig geval kon de schrijver niet tot afdoende resultaten geraken. Dan deelt hij ons mee, welk materiaal hij onderzocht heeft en hoe hij dat gedaan heeft: over zijn konklusies spreekt hij onder voorbehoud, het aan de toekomst overlatende, of ze bevestigd of gelogenstraft zullen worden: hij verzwijgt ook in zulke dubieuze gevallen zijn eigen opinie nooit; immers: elke „Anregung" voor toekomstige onderzoekingen is volgens hem een goed werk.

Het spreekt van zelf, dat de resultaten van deze arbeid nog in menig opzicht zullen worden aangevuld en gerektifiseerd. Dit is reeds het natuurlike gevolg daarvan, dat de schrijver slechts een zeer onvolledig materiaal tot zijn beschikking heeft gehad. Hoe zou dat ook anders kunnen? Ofschoon Broch spesiale onderzoekingen heeft gewijd aan meerdere dialekten van verschillende slav. talen, was het hem evenals iedere andere mens onmogelik, het hele slav. taalgebied door persoonlike ervaring, aangevuld door geschriften van anderen, volledig te kennen. In het algemeen bepaalt hij zich tot de hoofd-talen: Bulgaars, Servokroaties, Sloveens, Čechies, Pools, Kleinrussies, Grootrussies, maar ook aangaande deze talen zullen ongetwijfeld nog veel nieuwe gegevens aan het licht komen, vooral wel aangaande het Bulgaars, een taal met talrijke belangrijke, sterk van elkaar afwijkende dialekten, te gelijk de taal waarvoor Broch de minste gegevens bezat.

Ongetwijfeld zal dit mooie boek de ijver der Slavisten aanwakkeren en ze aansporen, verschillende leemten er in aan te vullen. Maar ongetwijfeld zal het ook als dat gebeurd is nog zijn waarde behouden, het levert een uiterst soliede basis voor een toekomstige uitvoeriger Slaviese klankleer.

Broch beperkt zich tot de levende talen en doet zelfs niet zijn best, iets nieuws aangaande de oerslaviese klankleer te ontdekken. Wel wijst hij af en toe op oerslav. klankverschijnselen, zo bijv. bij de palatalizering, en ook doet hij wel uitkomen, hoe de ontwikkelingstendenzen van het Oerslavies in jongere taalperioden voortbestaan, zo bijv. de tendenz om de lettergrepen open te maken. Terecht is de schrijver niet verder gegaan en heeft hij zich niet met gewaagde spekulatieën aangaande oerslav. toestanden ingelaten. Daarvoor is de tijd nog niet gekomen. M. i. echter zal de tijd er voor wel eens komen; van alle idg. taalgroepen komt de slaviese het allereerst in aanmerking om voor dgl. proeven van rekonstruktie gebruikt te worden: het is een taalgroep, die zich betrekkelik laat geplitst heeft en dat wel in „Einzelsprachen", die in allerlei opzichten een antiek type bewaard hebben.

Het komt mij niet gewenst voor, om bij verschillende onderdelen van het boek lang stil te staan, 1° omdat het aantal kwesties, die er in beproken worden, legio is, 2°. omdat ik zelf noch fonetikus ben noch de nodige praktiese kennis van de gesproken Slav. talen bezit. Als teken echter van de grote belangstelling, waarmee ik Brochs uiteenzettingen heb gelezen, zou ik op twee punten even de aandacht willen vestigen:

1. In het hoofdstuk over „Labiovelarisierung" wordt het *u*-timbre van Russiese labiale en gutturale konsonanten vóór *o*, *u*, *y* in aansluiting aan onderzoekingen van Sweet en Finck besproken; ten slotte geeft Broch als zijn eigen mening te kennen, dat labiovelarizering „auch bei Dentalen in weitem Sinne vorkommt"; als

voorbeeld geeft hij *voprós*, gespr. *vapr^{u}ós.* Als ik mijn eigen herinneringen van het gesproken Moskouse Russies raadpleeg, komt het mij voor, dat we hier vaak voor betoonde *o* [N. B. onbetoonde *o* komt niet voor] de uitspraak ^{u}*o* aantreffen, vooral als iemand langzaam en gerekt spreekt, — zonder dat daarbij labiovelarizering van een voorafgaande konsonant in het spel is; zo hoort men bijv. ^{u}*on* voor *on* „hij". Nu kwam de vraag bij mij op, of we niet hetzelfde verschijnsel, nml. een modifikatie van de *o*-vokaal zelf, hebben in *t^{u}ot*, *drug^{u}oje*, *tab^{u}oj* enz. Natuurlik kan de *u*-voorslag weer op het timbre van de voorafgaande konsonant gewerkt hebben, maar dat zou dan een sekundair verschijnsel zijn en de ^{u}*o*-uitspraak van *o* het primaire.

2. Toen ik te Moskou in de *Leóntjevskij pereúlok* woonde, in de eerste tijd van mijn praktiese kennismaking met het Russies, viel het mij op, dat de naam van deze straat vooral door mensen uit het volk wel met *lewon-* werd uitgesproken; te eer viel het mij op, aangezien ik als Hollander geneigd was *lejon-* uit te spreken. Zouden we hier niet te doen hebben met dezelfde tendenz, die oerslav. **on* > **vŭ(n)* in obg. enz *vŭ* en oerslav. **ósmĭ* in russ. *vósem'* deed overgaan? Deze voorslag van *w* (hierboven, zoals men gewoonlik doet, *v* geschreven) en die van *j* voor andere klinkers komen blijkbaar voort uit een tendenz van het Slav. om vokaliese syllabe-anlaut te vermijden en deze tendenz kan evenals de neiging om alle lettergrepen open te maken, een symptoom zijn van de algemenere tendenz, om de „Sonoritätswelle der Silben" stijgend te maken (zie Broch blz. 263). In hoeverre de neiging tot konsonantvoorslag in de tegenwoordige Slav. talen nog bestaat, weet ik niet en bij Broch vond ik niets hierover. Als mijn opmerking van enig belang is, zal hij misschien aan deze kwestie nog eens zijn aandacht wijden?

Den Haag. N. van Wijk.

A. Leskien, Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache. Grammatik — Texte — Glossar. Fünfte Auflage. Weimar, Hermann Böhlaus Nachfolger. 1910. (Pr. M. 8).

De *Altbulgarische Grammatik* van Leskien, die in 1909 verscheen en door mij in het *Museum*-nummer van Maart 1910 werd aangekondigd, is niet bestemd om het van ouds als voorbeeldig bekende „Handbuch" te vervangen; beide boeken kunnen met vrucht naast elkaar gebruikt worden, doordat inrichting en doel van beide verschillend zijn. De „Grammatik" is niet geschreven voor personen, die Oudbulgaars willen leren om der wille van die taal zelf, maar voor Slavisten, die over de verhouding van Oudbulgaars tot Oerslavies en tot andere Slaviese talen wensen onderricht te worden, het „Handbuch" echter is een handleiding bij de studie der Oudbulgaarse teksten, en bepaalt zich, zoveel als doenlik is, bij de verschijnselen van deze taal zelf of liever gezegd van de verschillende onderling na verwante talen, waarin de Oudbulgaarse codices zijn geschreven. Maar deze verschijnselen worden dan ook met groter uitvoerigheid behandeld dan in de „Grammatik" en de hoogst belangrijke passages, die aan eigenaardigheden van de afzonderlike teksten gewijd zijn, komen uitsluitend in het „Handbuch" voor.

Vergelijken we de vijfde druk, die mij ter aankondiging werd toegezonden, met de vierde, van 1905, dan zien we, dat, zoals de schrijver het zelf in zijn „Vorwort" zegt, „die Gesamtanlage des Buches unverändert geblieben ist": zelfs hebben de paragrafen alle hun nummers behouden en als er een nieuwe is ingevoegd, is die met een *a*- of *b*-nummer voorzien, de leesstukken komen met geringe afwijkingen overeen met die van de vorige druk. Maar Leskien heeft — ik laat hem zelf weer aan het woord — „im einzelnen sehr viel geändert, auch einen Abschnitt, die kurze Übersicht über die Präpositionen (S. 115), hinzugefügt und den Abschnitt über die Handlungsarten des Verbums (§ § 149, 150) stark erweitert." Een zorgvuldige vergelijking van vierde en vijfde druk heeft mij overtuigd, dat inderdaad de kleinere afwijkingen zeer talrijk zijn. Geen regel, of de schrijver heeft er zijn volle aandacht aan geschonken, en waar hij kon heeft hij, al is het maar door een veranderingetje in de zinsbouw of door de toevoeging van een enkel woord, verbeterd en verduidelikt. Uit deze woorden moet men echter niet afleiden, dat alle wijzigingen en aanvullingen uit dergelijke kleinigheden bestaan. De literatuur, sedert de 4de druk verschenen, wordt geciteerd en is zorgvuldig benut: zie bijv. § 16, over de oorspronkelike vorm van *bez*, *vŭz*, *iz*, *raz*, naar aanleiding van Rozwadowski, Rocznik Slawistyczny 2,87 vv., § 19 Anm., over het door Fortunatov en Meillet aangenomen verschil tussen harde en halfweke *l̥*, *r̥* in de obg. taalmonumenten, § 87 over een eventuele obg. 3-persoons-uitgang *-tĭ*, naar aanleiding van Fortunatov's in 1908 verschenen artikel over de uitgang *-tŭ*. Ik wijs verder nog op enige veranderingen en toevoegingen in deze druk, die mij belangrijk voorkomen, en wel in de eerste plaats op de belangrijk uitgebreide „vorläufige Uebersicht über die Einteilung des Verbums", die in het begin van § 90 aan het meer gedetailleerde overzicht voorafgaat en het gebruik hiervan veel gemakkeliker en handiger maakt; verder lette men op de volgende § §: § 9 is verrijkt met een „Anmerkung" over de aksent- en kwantiteit-tekens in de Kiew'se bladen, — § 10: de onderscheiding tussen idg. *o*, *ō* en *å*, *å̄* is opgegeven; de klankwet *eu* > *ju*, *'u* komt L. nu aannemeliker voor dan vroeger, — § 15: over *-on*, *-ōn*, *-ān* (*-ām*) wordt uitvoeriger gehandeld dan vroeger, o. a. wordt op de verschillende ontwikkeling van gestoten betoond *-on* en gesleept betoond *-ōm* gewezen, — § 21: de „Anmerkung" over idg. *i* + nasaal vóór konsonanten is een verbetering; § 21, kort voor 't eind wordt er op gewezen dat *nužda* (*nuždĭnikŭ*), *muditi* oudere vormen zijn dan *nąžda*, *mąditi*; hierbij „liegt wohl eine sekundäre Nasalierung vor, veranlasst durch den anlautenden Nasal", — § 25,1: toegevoegd zijn *nevěsta*, *drevlje* met *ev*, dat niet *ov* geworden is, — § 26: toegev. Anm. 2 over *rĭci*, *vĭčera* e. dgl.; de *ĭ* wordt aan „eine Wirkung palataler Konsonanten" toegeschreven. „Wie weit in diesem Falle auch Betonungsverhältnisse in Betracht kommen, ist noch nicht klar," — § 32: uitvoeriger en beter worden de sekundaire, ten gevolge van metathesis van *or*, *ol*, *er*, *el* ontstane „Anlautsgruppen" *nr*, *mr* enz. besproken. De hypothese, dat de wegval van de eerste konsonant in verscheidene vroeg-slav. konsonantver-

bindingen oorspronkelik een assimilatie-verschijnsel zou wezen, wordt weggelaten, m. i. terecht: deze wegval is immers veeleer te verklaren uit de tendenz om alle syllaben open te maken; deze tendenz kon best zich doen gelden, wanneer de grens tussen de lettergrepen door twee of meer verschillende medeklinkers werd gevormd; § 32,8 is aangevuld, — § 38: toegevoegd is, dat *oči* en *uši* als feminina behandeld worden, — § 41: toegevoegd is o. a. een passus over *korę*, — § 45: over *matere*, *dŭštere* als akkus. wordt vollediger en beter gehandeld dan vroeger, — § 50, over nomina op *-ěninŭ*, *-janinŭ*, *-inŭ*: belangrijk aangevuld, — § 66: toevoeging: of de nominativi pluralis op *-re* oude *-re* of *-r'e* hebben, is niet uit te maken, — § 71: voor „1" wordt *jedinŭ* opgegeven; over de stam *jedĭno-* zie de „Anmerkung", — § 74b over „die Kollektivzahlen" is ingelast, — § 78: een aanvulling betreffende de akkus. *jĭ*, — § 83: misschien is *mĭně* uit *mŭně* ontstaan, e. a. kleine toevoegsels, — § 84: **šĭdy* wordt als akkus. mv. van **šĭdŭ* 'Gang (Mal)' verklaard, — § 88, over „Stämme als Grundlage der Formenbildung", „Verbalstamm", „zweiter Stamm" is omgewerkt, — § 94: het imperfektum is op klaardere wijze behandeld dan vroeger.

Deze lijst is nog belangrijk te vermeerderen; door de zeer talrijke wijzigingen en aanvullingen nadert Leskien's boek nog dichter tot de volmaaktheid dan de vroegere drukken, een volmaaktheid zowel wat vorm als inhoud betreft.

Het zij me vergund op een paar kleinigheden te wijzen, die mij bij 't doorlezen opvielen: Hoewel met volle recht de plaatsen uit de Codex Suprasliensis worden geciteerd met de „Seitenzahl" en „Zeilenzahl" van de nieuwe uitgave door Severjanov, was het toch m. i. gewenst geweest, de verwijzingsgetallen der vroegere drukken (naar Miklosich's uitgave) eveneens te behouden; van verschillende zijden is er over geklaagd, dat Severjanov geen vergelijkende tabellen geeft: daardoor zijn de naar Miklosich's editie geciteerde plaatsen bij hem moeilik terug te vinden. Maar evenzeer zijn de bezitters van de oudere uitgave door de verwijzingen uitsluitend naar de nieuwe weinig gebaat. — Blz. 15 wordt *ę* als de enige slav. representatie van idg. *n̥*, *m̥* voor konsonanten opgegeven. Ofschoon de verklaring van *sŭto* uit **k̂m̥to-* moeilikheden oplevert, is dat niet minder het geval met de ontleningshypothese uit het Iraans (zie Meillet, Rocznik Slawistyczny 2,67) en in ieder geval had de opvatting van *sŭto* als echt-Slav. woord in dit verband meegedeeld moeten zijn. — Blz. 51. Dat **cĭrky* op een Hoogduitse vorm teruggaat, is toch niet waar! — In een vroegere druk is 't mij enige malen gebeurd, dat ik zocht naar de bespreking van de 2. en 3. persoon aorist op *-tŭ* en hierover niets vond in het hoofdstuk over de persoonsuitgangen, ook niet in dat over de aorist, maar na enig zoeken wel in dat over de „Paradigmata zur Flexion der einzelnen Klassen". In deze nieuwe druk is dat zo gebleven; in het hoofdstuk over de persoonsuitgangen zelfs geen verwijzing.

Den Haag. N. van Wijk.

Max Lenz, Kleine historische Schriften. München und Berlin, R. Oldenbourg. 1910. (Pr. M. 9; geb. M. 11).

De bekende Berlijnsche hoogleeraar, wiens hoofdwerken: zijn *Luther*, zijn *Bismarck*, zijn *Napoleon*, zijn *Geschichte der Universität Berlin* algemeene waardeering hebben gevonden, verzamelde thans in een statig deel een dertigtal zijner kleinere geschriften op historisch gebied. De verzameling draagt een echt vaderlandsch-Duitsch en protestantsch karakter, geheel in overeenstemming met de werkzaamheid van dezen hoogleeraar, die zijne roeping steeds in nationaal-protestantsche richting gezocht heeft. Het eerste stuk (1885) is een hartelijk woord ter eere der nagedachtenis van zijn grooten voorganger Ranke; tegen Janssen's *Geschichte des deutschen Volkes* handhaaft hij de eer van het Duitsche Protestantisme en wijst op de methodologische fouten van den bekenden katholieken geschiedschrijver; Gutenberg, het Humanisme, Hutten, Luther, Geyer, Melanchton, Gustaaf Adolf „der Befreier" volgen dan uit het tijdvak van de opkomst van het Protestantisme, waaraan hij eerst zijne studiën wijdde. Dan volgt de Napoleontische serie, het tweede der onderwerpen, waaraan hij diepe studie ten koste legde: *Napoleon und Preuszen* is daarvan de hoofdstudie, terwijl hij in een andere uiteenzette, wat de „Seebeherrschung" in Napoleon's politiek beteekende. Het derde tijdvak is dat van Bismarck: Bismarck's godsdienst, zijn verhouding tot Ranke, een vergelijking met Stein; Treitschke, Röszler, de keizers Wilhelm I en Friedrich; ten slotte de moderne problemen: Rusland, het einde der 19de, het begin der 20ste eeuw. En ten laatste: *die Stellung der historischen Wissenschaft in der Gegenwart.* Ziedaar den rijken inhoud van dit deel, waarin de begaafde geschiedschrijver en redenaar, die steeds de hand aan de ploeg hield en „seiner Strasse zog", een welgelijkend beeld gaf van zijn groote en veelzijdige werkzaamheid, waarvan hij op S. 603 de zinspreuk aangeeft: „wir wollen nichts als untersuchen und entdecken, Land gewinnen, wie es Faust als das befreiende Ende ziellosen Strebens begrüszte."

Leiden. P. J. Blok.

Dr. Karl Achtnich, Der Bürgerstand in Strassburg bis zur Mitte des XIII. Jahrhunderts. Leipzig, Quelle und Meyer. 1910. (Leipziger historische Abhandlungen, herausgeg. v. E. Brandenburg, G. Seeliger, U. Wilcken, Heft XIX). (Pr. M. 2).

Het is een boekje van kleine afmetingen; omvang: 55 bladz., dus niet meer dan een flink tijdschriftartikel; inhoud: een stukje Verfassungsgeschichte alleen maar van de stad Straatsburg; gebruikte bronnen: Urkundenbuch der Stadt Strassburg. Het Straatsburger Oorkondenboek evenwel bevat heel wat nummers vóór het midden der 13de eeuw, meerdere gewesten bij ons zijn schraler bedeeld dan deze stad; het licht, dat ze geven, concentreert zich op een klein oppervlak en daar kan men zoo vrij duidelijk waarnemen. Dit maakt, dat de lectuur van dit werkje een zekere bevrediging verschaft. Menigmaal wordt men, vooral in de oudere stadsrechtsliteratuur herinnerd aan sommige oefeningen op het exercitieterrein, waarbij een heel gelid wordt voorgesteld door twee flankeurs, die een touw tusschen

zich gespannen houden: naast de eene bewijsplaats staat een andere uit een verafliggende stad, samen verbeelden zij een gansche reeks. Tegenwoordig is dat niet meer zoo gebruikelijk. De werken van Rietschel bijv. bestaan uit een aantal zorgvuldige, soms minutieuze locale onderzoekingen, die dan ten slotte samengevat worden in algemeene conclusies. Dr. Achtnich heeft zich streng beperkt tot het plaatselijke, een paar keer noemt hij heel eventjes Keulen, éénmaal Worms, maar toch hij heeft zoo gewerkt, dat zijne resultaten helderheid brengen in enkele algemeene kwesties der stedengeschiedenis.

Twee vragen heeft hij zich gesteld: 1° tot welke maatschappelijke klassen en tot welke (geboorte)standen behoorden de inwoners van Straatsburg tot het midden der 13de eeuw, 2° hoe heeft zich daar het begrip „burger" en een „burgerstand" ontwikkeld.

De stadsmuur van Straatsburg omvatte in de 12de eeuw het oude castrum, overblijfsel van het Romeinsche Argentoratum, en een daarbij ontstane vestiging; samen vormden ze den „burc", de „urbs". Daarbuiten lag het „suburbium". „Urbs" met „suburbium", ook wel de „urbs" alleen, worden aangeduid als „civitas". De inwoners dezer drie stadsdeelen worden genoemd „cives", een kleurloos woord dus, dat men het best kan vertalen met: ingezetenen. Degenen, die binnen den „burc" woonden, heetten alle „burgenses", tenminste tot 1162. Geen van beide woorden laat een gevolgtrekking toe omtrent sociale of rechtsverhoudingen, beide hadden slechts locale beteekenis.

Wat meer teekening komt in het woord „burgenses" in de 2de helft der 12de eeuw: het zg. Eerste stadsrecht plaatst de ministerialen naast de „burgenses", terwijl ze vroeger er onder gerekend werden. Deze „burgenses", „burgers" vormden echter niet één stand naar het recht; er behoorden zoowel vrijen toe als onvrijen van de „familia" des bisschops en van de kapittels en kloosters. De hoorige „burgers" stonden evenals de vrije in handelszaken („si volunt esse mercatores") onder het gerecht van den stadsschout; voor het overige behoorden ze onder de hofgerechten hunner heeren, evenals ook de ministerialen en het onvrije dienstpersoneel der vroonhoven. In welke verhouding verder dit schoutengerecht stond tot dat van den bisschoppelijken advocatus, maakt de schr. m. i. niet duidelijk, maar evenmin dit als het feit, dat er ook nog rechtbanken waren met een speciale zakelijke competentie (die van den burggraaf voor ambtsmisdrijven der ambachtsmeesters en die van den „monetarius" voor muntvergrijpen in het heele bisdom), doet af tot de hoofdzaak — duidelijk is wel, dat de „burgerstand" nog slechts een maatschappelijke stand is. Stadsrecht, ius urbanum, is, opgevat als territoriaal recht, scherp begrensd: het geldt binnen den „burc"; als persoonlijk recht beschouwd, is het het recht der vrije inwoners van den „burc", maar het is tevens het recht der hoorigen in hunne hoedanigheid van koopman; het reikt dus binnen de sfeer van het hofrecht. Blijkbaar staan wij hier nog midden in een overgangsperiode.

Deze is nog niet afgeloopen met het volgende tijdvak, dat de schr. aanneemt en dat hij laat eindigen ± 1220, toen het zg. Tweede Stadsrecht gegeven werd. Sedert 1205 zijn de „burgenses" identiek met de „cives", waarschijnlijk doordat de stad uitgelegd en het suburbium binnen de stadsmuur getrokken was en sedert 1220 verdwijnt dan de naam „burgenses" uit de oorkonden. Het voornaamste uit dit Tweede Stadsrecht zijn de artikels omtrent den stadsraad, die behalve administratieve ruime rechterlijke bevoegdheden heeft. De schr. meent, dat hij fungeert als rechtbank van eersten aanleg en dat schoutengerecht en voogdgerecht als hoogere instantiën daarboven stonden, maar tot die opvatting geeft het stadsrecht, naar mij voorkomt, in het minst geen grond. Evenmin kan ik met hem instemmen, waar hij zegt, dat de ministerialen tot de instelling van dit nieuwe college meegewerkt moeten hebben, omdat ook een aantal van hen daarin zitting had. De raad is blijkbaar op revolutionnaire wijze ontstaan, in 1214 verbood de keizer nog de instelling van zoo'n lichaam zonder goedkeuring van den bisschop, en nu lijkt het mij waarschijnlijker, dat deze, niet in staat om den eigenmachtig gevormden raad te vernietigen, zich ten slotte daarmee tevreden gesteld heeft, dat er een aantal ministerialen in opgenomen werden. Wat belang de ministerialen konden hebben bij een stadsraad, dit communaal orgaan bij uitnemendheid, is niet te begrijpen; ze stonden immers volgens den schr. zelf buiten de burgerij.

Deze nu was in den laatsten tijd meer homogeen geworden, ofschoon er nog sprake blijft van „homines sanctorum vel alienarum ecclesiarum, qui alieno iure gaudent (§ 17). Dat de raad niet alleen tegenover de vrijen maar ook tegenover die laatsten competent was voor crimineele zaken, kan de schr. alleen bewijzen door „judex" gelijk te stellen met raadsgerecht, iets wat ik volstrekt niet geoorloofd kan vinden. *Hoe* dan ook de ontwikkeling van den burgerstand „von einer rein äusserlichen (lokalen) Gemeinschaft (Einwohnerschaft der burc) zu einem auf wirtschaftlicher Grundlage beruhenden, rechtlich beinahe einheitlichen Stande" in dit tijdperk verloopen is, heeft de schr. m. i. uit zijn bronnen niet duidelijk kunnen maken. *Dat* dit geschied is, daaraan behoeft men overigens niet te twijfelen.

Met meer instemming, hoewel ook met minder middelen tot controle, heb ik het laatste deel der studie gelezen. De schr. spreekt hierin over de „cives majores", het patriciaat, zooals dit zich vertoont van ± 1220 tot ± 1260. Het ware geen ministerialen, ofschoon deze, maar in steeds minderen getale, deel uitmaakten van den raad; ze dreven handel of beoefenden een handwerk, het eerste het meest; ze waren vrij of onvrij, doch dit had geen merkbare beteekenis meer, al openbaarde het zich nog in de verhouding ten opzichte van het gerecht. Zij vormden een klasse van aanzienlijken, van regentenfamiliën, die zich voortdurend verder afscheidde van de lagere klasse, welke hoofdzakelijk uit handwerkslieden bestond. Ook in deze was het verschil van vrij of onvrij niet wezenlijk meer.

In 1262 werd de bisschop in een open veldslag door de stad overwonnen. De ministerialen verlieten de stad, behoudens enkele, die met de „geslachten" versmolten. Nu was ook de rechtseenheid der burgerij

tot stand gekomen: volgens het stadsrecht van ± 1270 stonden alle burgers onder het raadsgerecht en ontvingen vonnis naar stadsrecht, onverschillig welke hun geboortestand was. Alleen bleven als vroeger buiten het gemeenteverband de hoorigen, die op de vroonhoven in de stad dienden; trouwens dergelijke enclaves in het stadsgebied — wij weten het bij ons uit Utrecht — hebben de middeleeuwsche bisschopssteden lang in zich moeten dulden.

Amsterdam. I. H. Gosses.

J. Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique. II. Archéologie celtique ou protohistorique; première partie: âge du bronze. Paris, A. Picard et Fils. 1910. (Pr. frs. 20).

Het tweede, wederom zeer lijvige, deel van Déchelette's handboek kan mij veel minder bekoren dan zijn voorganger en wel om de eenvoudige reden dat, terwijl ieder gaarne zal toegeven dat er overal in de wereld een tijd geweest is waarin steen het eenige materiaal voor instrumenten en wapenen geweest is, zoodat men, al is het niet in den geest der meeste praehistorici, althans eenigszins met een term als „steentijd" vrede kan hebben, voor mij — en gelukkig niet voor mij alleen — een „âge du bronze" een wanbegrip is. Ik heb mij hierover reeds zoo vaak geuit, dat ik niet ook hier wederom een aanzienlijke plaats wil innemen om dit nader uiteen te zetten. Waar geen of slechts zeer weinig brons gevonden wordt daar kan ik met de beste wil geen bronscultuur, laat staan een bronstijd, ontdekken. En die schaarschte aan dit materiaal heerscht over een groot deel van Europa.

Déchelette is d. e. t. juist in dit boek bizonder rechtzinnig in de leer. Zoo reeds in het begin, waar de algemeene periodenindeeling na den „steentijd" gegeven wordt: alles volgens het gewone recept met bepaalde begin- en einddaten tot de la Tène periode toe, die als laatste inheemsche periode door de „domination romaine" wordt afgebroken, alsof die Romeinen overal geweest waren en overal hun cultuur voor de inheemsche in de plaats zouden hebben gesteld. Echt zien we den orthodoxen praehistoricus aan den gang, als hij b.v. de verspreiding van de Liguriers volgen wil aan de hand van de verbreiding van de bronzen sikkels, omdat de Liguriers volgens de oude schrijvers, landbouwers zijn geweest (wat bovendien maar ten deele juist is), of als het volkomen ontbreken van wat men bronstijd zou kunnen noemen in Egypte, weggepraat wordt door een relaas over de vóór-dynastische „Hockergräber", die ook volgens den schrijver zelf geen bronscultuur vertegenwoordigen. En wanneer de bloeitijd van het Mykeensche Griekenland, van Troje, van Kreta, de Grieksche „âge du bronze" genoemd wordt, werkt dit of op onze lachspieren of op ons humeur. Zoo'n enkel „Schlagwort" — en klaar is men. Trouwens een archaeoloog zal de oppervlakkige behandeling van deze Grieksche „âge du bronze" in dit boek moeielijk kunnen voldoen.

Dit zijn echter geen verwijten speciaal aan Déchelette's adres; zulke voorstellingen zijn helaas bij praehistorici zeer algemeen. Alleen, in dit deel van zijn boek zien we hem meer als een slaafschen volgeling van die heerschende theoriën dan in het vorige, waar de schrijver er meer eigen critiek tegenover stelde.

Ongaarne mist men hier echter ook niet zelden de critiek van anderen. Waar D. hier bijvoorbeeld de bekende en mijns inziens ongerijmde bronstijd-chronologie van Montelius vrij getrouw volgt en diens schema ook in zijn afbeeldingen der verschillende „perioden" weergeeft, waarom zwijgt hij daar geheel van Karo's eigenlijk vernietigende kritiek, die aantoont hoe Montelius' theoriën strijden met de gewone feiten der klassieke archaeologie?

En toch een boek van Déchelette heeft altijd iets aantrekkelijks om zijn helderheid en groot feitenmateriaal. Wie werkelijk een goed overzicht wenscht te ontvangen van die theoriën der praehistorici op dit gebied, wie feiten en litteratuur wil leeren kennen — hij leze dan door die theoriën heen — dien zouden we toch ook weer geen smakelijker en meer volledig boek in handen kunnen geven.

Van zijn groote belezenheid en feitenkennis getuigt ook het te gelijk verschenen deel, appendices: een lijst van de bronsvondsten in Frankrijk met een index van de vindplaatsen.

Leiden. Dr. J. H. Holwerda.

Priene nach den Ergebnissen der Ausgrabungen der Königlich-Preusischen Museen 1895-1898 rekonstruiert von **Ad. Zippelius**, architekt in Karlsruhe. Aquarelliert von **E. Wolfsfeld.** Leipzig, B. G. Teubner. 1910. (Pr. M. 7).

Ieder die in Griekenland of Klein-Azië wil reizen met het doel ruïnes te bezoeken, zou ik willen aanraden d'Annunzio's „Città morta" te lezen om, zij het al niet met de gloeiende phantasie van den Italiaanschen schrijver, die zoo vertrouwd is met de tinten van het Zuidelijk landschap, althans met eenigen poëtischen zin en gevoel voor natuurschoon de niet zelden teleurstellende overblijfselen van burchten en steden te leeren aanschouwen. De velen evenwel, die niet in de gelegenheid zijn een pelgrimstocht te ondernemen naar Olympia, Eleusis, Mycene, Delos enz. danken het aan de groote vorderingen der techniek, dat zij zich met behulp van reconstructies een betrekkelijk juiste voorstelling kunnen vormen van een Myceensch paleis, een tempel uit de klassieke periode, ja zelfs van een Hellenistische stad. Op dit gebied bestaat er zeker niet veel, dat niet overtroffen wordt door het aan het hoofd van deze bespreking genoemde leermiddel. Op aansporing n.l. van Prof. Wiegand, die de opgravingen te Priene voltooide, ontwierp de architect Zippelius na in loco nauwkeurig de resultaten van het archaeologisch onderzoek bestudeerd te hebben de teekening, welke door den schilder Wolfsfeld, die insgelijks lang verblijf hield op de terreinen der excavations, ten grondslag werd gelegd „für die farbige Darstellung in Aquarelltechnik". Aan de Redactie van het Museum is, vreemd genoeg, niet toegezonden het bij de kaart behoorende „Begleitwort von Dir. Th. Wiegand". Dat dit echter niet anders dan voortreffelijk kan zijn, weet ik reeds uit de voordracht, die ik in April 1901 den bekenden oudheidkundige over Priene heb hooren houden in het Archaeologisch Instituut te Athene.

De reproductie dan biedt de muren met 3 poorten, de agora met haar portieken, een zestal heiligdommen,

het stadion, twee gymnasia, het theater (waarvan het proscenium zoo uitnemend geconserveerd is), het Bouleuterion, het Ecclesiasterion en de blokken huizen, voldoende naar het schijnt voor een bevolking van ongeveer 5000 zielen. Het geheel ziet er uit als een dambord: op gansch regelmatige wijze is deze Hellenistische stad gebouwd volgens het plan waarschijnlijk van Pythios, den beroemden architect van het Mausoleum te Halicarnassus. Terstond op den eersten blik denkt men aan Pompeji, doch naar het elegante woord van Félix Sartiaux (Villes Mortes d'Asie Mineure pag. 108) hebben wij voor ons: „une Pompeï plus soignée et mieux bâtie, dans la grâce agreste, l'ample paysage et la clarté douce de l'Ionie." Men kan hieraan toevoegen, dat de huizen in Priene iets grooter van afmeting waren, dat de muren hoewel keurig beschilderd niet zoo overladen waren als het geval was in de Campaansche stad en concludeeren, dat Priene bij al zijn eenvoud het cachet van voornaamheid bezat.

Zij, die meenen (hun getal neemt dagelijks toe!) dat Priene en Pompeji onderwerpen zijn, waarvan de behandeling op het gymnasium gebiedend noodzakelijk is en vruchtbaarder dan menig hoofdstuk der „Antiquiteiten", hebben stof tot juichen over de verschijning van dit leermiddel. Men zal echter wel doen zich aan te schaffen: Ausgabe C aufgezogen mit Rahmen (13,5 Mark), want de dusgenaamde Ausgabe A ohne Stäbe (7 Mark) scheurt dadelijk door de inferieure qualiteit van het papier.

Den Haag. C. Brakman Jz.

Karl Kircher, Die sakrale Bedeutung des Weines im Altertum. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, IX. Band, 2. Heft) Giessen, Alfred Töpelmann (J. Ricker). 1910. (Pr. M. 3.50).

Het boekje heeft zijn ontstaan te danken aan een opwekking van R. Wünsch die Schr. opmerkzaam maakte op de nauwe verwantschap tusschen wijn en bloed en is verdeeld in drie deelen: Wein und Gott, Wein und Mensch, Wein und Blut.

I. Het slachten is een sacrale handeling en gaat gepaard met het offeren van een deel van het dier aan de godheid. Het plengen van wijn bij zoo'n offer verschilt „in letzter Linie" niet van het aanbieden van andere eetbare dingen. Het komt voor zoowel bij officieele plechtigheden als bij private maaltijden, die nooit zonder de aanwezigheid der Goden plaats hebben. M. i. methodisch onjuist wordt deze zeer waarschijnlijke of natuurlijke zaak bewezen uit het feit, dat ook bij de maaltijden der vrijers van Penelope het woord ἱερεύειν (Od. XIV 94) wordt gebruikt, alsof uit de etymologie zou blijken dat ook de goddelooze vrijers hun godsdienstplicht niet verzaakten (p. 8[1]). Onder de vele soorten plengoffers trekt bizonder de aandacht de tot het slot van den maaltijd (liever dan tot het begin van het symposion) gerekende σπονδὴ aan den ἀγαθὸς δαίμων. Uit het feit, dat hem ongemengde wijn geofferd wordt, blijkt dat hij chthonisch en dus niet identisch is met den Romeinschen genius des levenden, die in een Halikarnassische inscriptie met denzelfden naam wordt aangeduid (p. 29) en waarop zijn dienst gelijkt (p. 33), maar met den genius van den stamvader. De eigenlijke Gelagespenden die voor den Homerischen tijd niet bewezen kunnen worden, maar wier bestaan Schr. m. i. terecht toch voor waarschijnlijk houdt in dien tijd, worden daarna beschreven, vooral die aan de trias: Ζεὺς Ὀλύμπιος καὶ Ὀλύμπιοι θεοί, ἥρωες, Ζεὺς σωτήρ. Tenslotte komen de wijzen van plengen, van de aanvaarding en van het doel d. i. 't verkrijgen van gemeenschap met de godheid en het vermurwen tot gebedsverhooring ter sprake.

II. Bij het spijsoffer at men te zamen met den God; aan elk offer was een maaltijd verbonden, vrienden stuurde men wat thuis (vgl. ten plattelande „de slacht"); bij een offer van staatswege werd soms een volksmaaltijd gehouden. Bij deze offermalen werd wel gedronken, maar een symposion had waarschijnlijk niet plaats, dit komt slechts voor in verbinding met het familiemaal; hoewel moet erkend worden, dat Il. Ι. 457 sqq. hierop een uitzondering schijnt te maken. Omgekeerd hebben offergebruiken weer invloed gehad op het symposion, hoewel daarbij telkens ook profane redenen niet zijn uitgesloten, b. v. wat betreft het verbod van deelneming door vrouwen en het bedienen door slaven.

Het doodenmaal en het Orphische doodensymposion heeft misschien wel invloed gehad op de drinkgewoonten, Voor deze drinkgewoonten is van belang of een gemeenschappelijke beker rondging dan wel of ieder uit zijn eigen beker dronk. De Agathodaimon-ceremonie werd zeker op de eerste manier volbracht. Al heeft bij Homerus ieder zijn eigen tafel en eigen beker, zoo zal 't gebruik van denzelfden beker als 't primitiefste zeker wel 't oudst geweest zijn; daarop wijst de behandeling van Orestes door koning Demophon en in 't algemeen de vrees om, door ὁμόσπονδοσ te worden met een onwaardige, besmet te worden; wat toch wel op den rondgaanden beker wijst. Bewezen is die bij het Brüderschaft drinken. Het slot van het hoofdstuk is gewijd aan de drinkwetten en den symposiarch.

III. Wijn gold bij de ouden voor voedzaam, bloedvormend en bezieling brengend. Bloed wekt leven en is leven (βίος). Als de schimmen bloed drinken, ontwaken ze tot een tijdelijke bezinning. Die levenwekkende kracht is het leidende beginsel bij den bloedbond. In de klassieke oudheid is de bloedbond nagenoeg verdwenen. Bij andere volken vindt men hem echter. Er worden vele voorbeelden aangehaald waarbij de bondgenooten elkaars bloed drinken of dat van een derde of het niet drinken maar er de hand in doopen. Van dit laatste is Aesch. Sept. 42 sqq. een voorbeeld en de bond door de leden der Lorentz-expeditie verleden jaar gesloten met de Berg-Papoeas. Daarbij werden twee varkens geslacht en het bloed o. a. op het voorhoofd der deelnemers gestreken; wij lieten het zitten, vertelt de heer Van Nouhuys, om het als paspoort te gebruiken. Het drinken van elkaars bloed met wijn vermengd, wat tot voor niet al te langen tijd de Leipziger en Helmstedter studenten deden, is weer een andere vorm. Voor het bloed is n. l. de wijn gekomen; later dan de bloedbond en de wijnbond is de bloed-wijnbond, in zekeren zin een teruggang tot ruwere ideeën. Het is zeker moeilijk uit te maken of de wijn, die 't surrogaat van bloed is waar

het het bloed van derden betreft, ook als zoodanig mag gelden waar het geldt het drinken van elkaars bloed; maar de analogie is er voor. Het is overigens zeer gewichtig, dat wijn steeds ongemengd voorkomt als hij bloed vervangt, b. v. in den dienst der chthonische wezens (o. a. de Agathodaimon-ceremonie), bij het eedoffer en denkelijk ook bij den bloedbond (Ar. Lys. 197). — Tenslotte wordt terecht afgewezen de oude meening, dat met de wijncultuur de Dionysosdienst in Griekenland zijn intrede zou gedaan hebben. Dionysos is niet *de* wijngod maar één uit velen; men dacht zich ook wel een daemon in den wijn.

Een slothoofdstuk bevat een poging om de drinkgewoonten te verklaren. Het sluit zich logisch bij het voorafgaande aan. Het kredenzen wordt terecht verworpen.

Natuurlijk is het bovenstaande slechts een onvolledig verslag. Het boek bevat een schat van interessante beschouwingen en wekt in alle opzichten vertrouwen.

Den Haag. E. van Hille.

Theodor Gomperz, Griechische Denker. Eine Geschichte der antiken Philosophie. Erster Band. 3. Auflage. Leipzig, Veit und Comp. 1911. (Pr. M. 10; geb. M. 12.50).

Van dit uitstekende werk verscheen de eerste druk van het eerste deel, handelende over de philosophie vóór Socrates, in 1896, en die van het derde deel in 1909. Nu onlangs kwam de derde druk van het eerste deel van de pers.

Het is zeker geen gering succes, dat een zoo uitvoerig werk over Grieksche wijsbegeerte het in den tijd van 15 jaar brengt tot een derden druk. En het is, ik wil het er onmiddellijk bijvoegen, een verdiend succes.

Want het boek van Gomperz onderscheidt zich van andere boeken over Grieksche wijsbegeerte door eenige eigenschappen, die het tot een aangename en nuttige lectuur maken voor philosophen en klassieke philologen zoowel als voor andere belangstellenden.

In de eerste plaats door zijn levendige wijze van voorstellen en zijn levendigen stijl, die wel is waar nu en dan het rhetorische naderen, maar die er toch niet weinig toe bijdragen om het boek onderhoudend te maken en de belangstelling van den lezer wakker te houden. Men kan er van zeggen, dat het in dit opzicht heeft „les défauts de ses qualités" met dien verstande, dat de gebreken van geringe beteekenis zijn, als men ze vergelijkt met de groote en voortreffelijke kwaliteiten.

Hetzelfde geldt tot zekere hoogte van een andere eigenschap van het boek van Gomperz.

De beweringen der oude Grieksche philosophen schijnen ons modernen dikwijls zóó ongemotiveerd en willekeurig, ja zelfs zóó zonderling toe, dat we moeite hebben niet alleen om den grond, de redenen daarvan te ontdekken, maar soms zelfs om daaraan een bepaalden, goed omschreven zin te hechten.

Voor een groot gedeelte is dit zeker een gevolg hiervan, dat ons zoo weinig van hun geschriften is bewaard gebleven. De geheele vóór-Socratische philosophische litteratuur is één puinhoop. We bezitten slechts een betrekkelijk klein getal fragmenten benevens een aantal berichten van latere, dikwijls niet-onpartijdige of niet-bevoegde schrijvers. Het ligt voor de hand, dat we daarin voor een groot deel wèl de leerstellingen dier oude philosophen te lezen krijgen, maar niet de motiveering daarvan. Vandaar, dat die leerstellingen ons soms onbegrijpelijk toeschijnen en vaak ongemotiveerd. Het is dikwijls, alsof ze door de schrijvers beschouwd werden als waarheden à priori, die deze uit hun eigen geest hebben opgediept. Zoo wordt dan tegenwoordig ook meermalen geconcludeerd door philosophen, in wier systeem dit te pas komt.

Om een voorbeeld te noemen.

Aristoteles vertelt ergens, dat alle Ionische natuurphilosophen overtuigd waren van de onvergankelijkheid van hun oerstof. Waarom ze daarvan overtuigd waren; dit zegt hij er niet bij.

Ziet ge wel; zegt men naar aanleiding hiervan: die onvergankelijkheid van de oerstof was voor deze Ioniërs een waarheid a priori, waarvan ze geen bewijs noodig achtten.

In dit geval echter zijn we in staat het onwaarschijnlijke van deze bewering aan te toonen. We vinden nl. bij Lucretius een uitvoerige argumentatie om aannemelijk te maken, dat de atomen — zijn substantie — onvergankelijk zijn. Deze argumentatie is vrij zeker ontleend aan Epicurus en wijst met waarschijnlijkheid op een dergelijke argumentatie bij Democritus. Waaruit we dan weer kunnen opmaken, dat vermoedelijk ook reeds de oude Ionische natuurphilosophen voor de onvergankelijkheid van de oerstof — hun substantie — dezelfde argumenten gebruikt hebben.

Het bericht bij Aristoteles is dus waarschijnlijk juist, maar onvolledig; in geen geval mag men uit zijn zwijgen over de redenen, die de Ionische natuurphilosophen voor hun bewering hadden, concludeeren tot het ontbreken van redenen.

Nu zal men waarschijnlijk zeggen, dat de door Lucretius aangevoerde redenen onvoldoende zijn, en dat hij dus de conclusie van de onvergankelijkheid der atomen daaruit niet zou hebben getrokken, indien hij niet vooraf overtuigd was geweest van die onvergankelijkheid.

Ik wil niet ontkennen, dat Lucretius uit onvoldoende gegevens heeft geconcludeerd.

Toch schijnt het argument me weinig overtuigend.

Want zoowel menschen in het algemeen als philosophen in het bizonder hebben de vaste gewoonte om zich door onvoldoende redenen te laten overtuigen van alle mogelijke zoogenaamde waarheden — de zuiver logisch misschien alleen uitgezonderd. Volgens bovengenoemd argument zouden we dus al deze waarheden moeten beschouwen als waarheden a priori. Hetgeen meer is dan zelfs de hartstochtelijkste apriorist voor waarschijnlijk zou houden.

Ik neem dus aan, dat de oude Ioniërs wel degelijk hun redenen meenden te hebben voor het beschouwen der oerstof als onvergangelijk. En dat het alleen een toeval, hoewel een zeer begrijpelijk toeval is, dat Aristoteles ons wèl hun meening daarover, maar niet de gronden voor die meening heeft overgeleverd; evenzeer als het een toeval is, dat we uit het ons nagenoeg volledig bewaard gebleven boek van Lucretius met waarschijnlijkheid tot de gronden voor die meening kunnen concludeeren.

In andere gevallen evenwel zijn we niet zoo gelukkig, dat we uit hetgeen ons is bewaard gebleven met waarschijnlijkheid kunnen opmaken, welke redenen de oude philosophen voor hun beweringen hadden. We moeten dan onze toevlucht nemen tot gissingen, die door de beperktheid en gebrekkigheid van onze gegevens dikwijls zeer onzeker zijn.

Door zijn gissingen nu naar die beteekenis en die redenen d. i. voor de verklaring en soms voor de uitlegging van de meeningen der oude philosophen heeft Gomperz zich herhaaldelijk zeer verdienstelijk gemaakt. Dit is de tweede eigenschap van zijn boek, die ik op het oog had, toen ik zeide, dat daarvan tot zekere hoogte hetzelfde geldt als van de eerste.

Zijn levendige phantasie samen met zijn groote kennis van de oudheid stelt hem in staat zich in de gedachtenwereld der ouden te verplaatsen en daardoor gissingen te wagen èn over de bedoeling èn over de gronden van de stellingen der oude philosophen, die ons deze dikwijls beter doen begrijpen.

Het spreekt echter van zelf, dat deze phantasie ook haar gevaren meebrengt, die door de groote kennis niet altijd worden geneutraliseerd; dat ze hem soms te ver voert, en dat we dus zijn resultaten, als ze wat heel hypothetisch zijn, met eenige behoedzaamheid moeten aanvaarden. Maar gewoonlijk is het niet moeielijk om uit te maken, wanneer die behoedzaamheid noodig is. Want hij laat er ons niet over in onzekerheid, wat we hebben te beschouwen als feitelijke gegevens, wat als conclusies en onderstellingen door hem zelf gemaakt.

Ook hier dus tot zekere hoogte „les défauts de ses qualités", maar met een groot overwicht aan den kant van „les qualités".

Als voorbeelden van wat ik zeide noem ik ten eerste zijn uitvoerige paragraaf over Heraclitus; dan zijn verklaring van de ons zoo zonderling schijnende Pythagoreïsche getallenleer met de gissingen, die hij maakt over den gedachtengang van Pythagoras en diens volgelingen; verder de uiteenzetting en de kritiek der leer van Melissus; en eindelijk als laatste, maar niet het minst belangrijke voorbeeld zijn hoofdstuk over de zoogenaamde sophisten.

Over dit laatste nog een kort woord.

Het is van algemeene bekendheid, dat Grote de eerste is geweest, die aan deze weer de hun toekomende eer heeft gegeven. Hij toonde aan, dat het minachtende oordeel, eeuwen lang over hen geveld, nagenoeg alleen steunde op de autoriteit van Plato en in de hoogste mate onbillijk was. Het door Plato van hen geteekende beeld bleek een karikatuur, hier en daar zelfs een vrij grove karikatuur.

Niemand twijfelt er aan, dat de beweringen van Grote hierover, in hoofdzaak althans, volkomen juist zijn.

Dit verhindert echter niet, dat vele schrijvers over oude wijsbegeerte, hoewel ze de juistheid der resultaten van Grote erkennen, toch telkens weer in de oude, traditioneele, aan Plato ontleende opvatting terugvallen. Het is werkelijk een niet onaardige ironie der feiten, dat conservatieve menschen, zooals deze schrijvers in den regel zijn, op gezag van den revolutionair Plato oordeelen over een betrekkelijk conservatief man als Protagoras, en op gezag van dienzelfden revolutionair dezen conservatief verre bij genoemden revolutionair achterstellen.

Gomperz doet niet zoo. Hij blijft zich zelf in zijn oordeel over de sophisten gelijk en doet hun beteekenis en groote verdiensten goed uitkomen. Dit is niet een der minste van de vele goede eigenschappen van zijn boek.

Zijn gissing echter, dat we in het geschrift Περὶ τῆς τέχνης, dat deel uitmaakt van de heterogene verzameling, die staat op naam van Hippocrates; zijn gissing, dat we in dit geschrift een werk van Protagoras bezitten, zal men goed doen nog eens tweemaal te overwegen, voor men haar als juist aanneemt. Dit tracht hij zelf trouwens allerminst te verbergen.

En eindelijk — met deze opmerking wil ik mijn aankondiging besluiten — Gomperz is niet alleen een uitstekend kenner der oude wijsbegeerte en een verdienstelijk beoefenaar der nieuwe, hij is ook een man met groote belangstelling voor allerlei zaken, die gewoonlijk geacht worden niet te liggen op het gebied der wijsbegeerte. Daaraan hebben wij te danken een zeer interessante, hoewel m. i. volstrekt niet onberispelijke inleiding over den Griekschen godsdienst en twee belangrijke hoofdstukken over Grieksche geschiedschrijvers, in het bizonder over Herodotus en Thucydides, benevens een aantal door het geheele boek verspreide opmerkingen van allerlei aard over gebeurtenissen, toestanden en denkbeelden hoofdzakelijk in de oudheid, maar ook wel in den nieuweren tijd. Ik noem daarvan slechts zijn alleraardigste beschouwingen over het denkbeeld van een „contrat social" in de oudheid.

Dit alles draagt er niet weinig toe bij om zijn boek belangwekkend te maken ook voor niet-philosophen en niet-philologen. Maar voor philosophen en philologen is het toch in de eerste plaats geschreven. Deze zullen door de lezing er van hun kennis en inzicht niet weinig verruimen en er geen berouw over hebben, indien ze aan die lezing wat tijd en moeite hebben besteed.

Oegstgeest. D. G. Jelgersma.

W. Brandt, Jüdische Reinheitslehre und ihre Beschreibung in den Evangelien. (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft. XIX). Gieszen, Töpelmann. 1910. (Pr. M. 2.70).

Dit werk is hoofdzakelijk een kommentaar op Marc. 7: 3, 4; maar om deze verzen goed te verklaren was het noodig vele stukken der Joodsche leer over „reinheid" in oogenschouw te nemen. Daardoor wordt de wat weidsche titel gerechtvaardigd. Die twee verzen toch zijn een tusschenzin in het verhaal hoe de Farizeën en sommige schriftgeleerden aan Jezus rekenschap vroegen van het gedrag zijner leerlingen, die „met onreine, d. i. ongewasschen, handen brood aten." De tusschenzin luidt volgens den tekst dien Brandt koos en zijne vertaling — de lezingen verschillen op een drietal punten, en een paar woorden zijn onduidelijk: „De Farizeën toch en alle Joden eten niet voordat zij vaak de handen gewasschen hebben, en van de markt gekomen), eten zij niet voordat zij zich gebaad hebben;

en er zijn vele andere dingen waaraan zij zich volgens de overlevering houden, onderdompelingen van bekers, maten (?) en koperwerk." Deze opmerking van den evangelist lokt vele vragen uit; wat beteekent dat „vaak" de handen wasschen? Kan het zijn: in meer dan één tempo? Waarom worden de aarden voorwerpen niet vermeld? en, wat het voornaamste is: Is het waar dat de Joden — niet enkele zeer strenge die daarenboven den tijd er voor hadden, maar alle Joden — niet aten voordat zij de handen hadden gewasschen, ja, zelfs zich baadden als zij de markt hadden bezocht? Dat is toch ongeloofelijk. Brandt nu geeft over het onderwijs vele treffelijke opmerkingen ten beste, vooral ter verklaring van de idee der reinheid bij de rabbijnen als uitwerking der verordeningen in de Schrift, en hij geeft alles wat hij vinden kon tot staving van de juistheid van Marcus' opmerking. Doch dit is niet veel. Voor het nemen van een bad vóór den maaltijd geeft hij slechts éene, in zijn oog zeer belangrijke, bewijsplaats uit den Jeruzalemschen Talmud, waarin twee gevallen besproken worden van een man die voordat hij eten gaat met levensgevaar een bad wil nemen, en een rabbijn hem weerhoudt omdat hij zijn leven niet in gevaar mag brengen. Maar zullen wij op grond hiervan gelooven dat het baden vóor het eten een algemeen gebruik was? Het eerste geval is dat van een man die geslachtsgemeenschap met een vrouw — en wel een gehuwde in de menstruatiedagen — had gehad, en daarom van de eerste de beste gelegenheid gebruik wil maken om een bad te nemen — dat het juist vóor het eten was staat er niet bij; toen de rabbi hem waarschuwde dat zijn leven er gevaar bij liep, deed hij het toch; de rabbi sprak een verwensching over hem uit, en hij kwam om. — Dit heeft niets te maken met het baden vóor het eten. — Het andere geval, naar het schijnt, meer. Zekere rabbi Jose ben Jose kwam op een schip en zag iemand die zich aan een touw in zee wilde laten zakken om te baden. Hij waarschuwde hem: Breng uw leven niet in gevaar. De ander zei: Ja maar, ik wil eten en drinken. De rabbi vergunde het hem zonderdat hij een bad nam; maar verbood hem, in de haven gekomen, iets te proeven voordat hij zich gebaad had. — Maar dit beteekent niet dat hij nimmer mocht eten zonder voorafgegaan bad. De vraag is: waarom wilde die man niet eten voordat hij een bad had genomen en was hij bereid dit zelfs met levensgevaar te doen? Was hij door een soortgelijke wijze verontreinigd als die andere, dan beteekende de tusschenkomst van den rabbi alleen dat hij het nemen van het verplichte bad mocht uitstellen totdat hij het zonder gevaar kon doen. Ook dit geval heeft dus niets met Marc. 7: 4 te maken. Voor een gebruik van een verplicht bad vóor het eten als men de markt bezocht had is nog geen bewijs gevonden.

Ook in zake van het handenwasschen vóor het eten is Brandts uiteenzetting niet helder, zijn betoog niet klemmend. De vraag is: was het alleen verplicht voor de priesters voordat zij de heilige spijzen in den tempel aten, en voor de priesterfamilie wanneer zij, thuis, de „teroema" — d. i. de aan de priesters afgestane spijzen — aten? of voor ieder? Bl. 24 schrijft B. dat het gebod van het wasschen der handen zich gaandeweg heeft uitgebreid van de priesters tot de leeraars, van dezen tot alle Joden; omstreeks 100 waren alle leeraars er toe verplicht, omstreeks 135 onttrokken vele van hen er zich aan; maar sommige hielden den plicht aan allen voor. In plaats van bewijzen voor die stellingen geeft B. alleen verwijzingen naar Büchler's „Der galiläische 'Am-ha'ares des zweiten Jahrhunderts." Zou het niet doelmatig geweest zijn de bewijsplaatsen te geven? B. heeft een eigen verklaring van het dienvolgens vaststaand feit dat het gebruik in steeds breeder kringen zich verbreid heeft. Hij schrijft dit toe aan den invloed der Grieken. Hun fijne zeden zijn door de Joden nagevolgd. Het eerst door de priesterfamiliën, die zoolang de tempel stond, tot de aanzienlijke familiën behoorden. Ja, de benaming dier handeling, נטילה, is blijkbaar afgeleid van het Grieksche ἀντλος of ἀντλιον, dat „emmer" beteekent en gebruikt werd voor de schenkkan die steeds bij het overgieten van de handen gebruikt werd. Een ongelukkige gissing! Of het Grieksche woord, dat een emmer beduidt waarmee het water uit schepen gehoosd werd, ook bij de Grieken voor sierlijke schenkkannen gebezigd werd, weet ik niet; maar bij de Joden was het, zoover onze kennis reikt, daarvoor niet in zwang; en zou dan het alledaagsche woord voor de handeling zelf met al zijn afleidingen daardoor in gebruik zijn gekomen? Wat de oorsprong van de Hebreeuwsche benaming is, weten wij niet; mij dunkt het waarschijnlijkst dat de wortels טול en נטל met elkaar verwisseld zijn; maar beter te erkennen dat wij het niet weten dan die gissing te aanvaarden. Daarenboven, de priesters behoorden niet tot de aanzienlijke familiën. Ja, de Sadduceën, de leden der hoogepriesterlijke geslachten, waren groote heeren; maar de gewone priesters waren kinderen des volks, die op allerlei wijs, vaak zeer armoedig, het dagelijksch brood verdienden.

Hoewel dus tegen Brandts werk, een aanvulling van zijn „Die jüdischen Baptismen," hier en daar m. i. gegronde bedenkingen zijn te maken, heeft hij veel te berde gebracht, waardoor onze kennis verrijkt wordt.

Leiden. H. Oort.

Histoire complète de l'idée messianique chez le peuple d'Israël (ses développements — son altération — son rajeunissement), par le **Chanoine A. Lémann**, prélat de la maison de Sa Sainteté, professeur d'écriture sainte et d'hébreu aux facultés catholiques de Lyon. Paris-Lyon, E. Vitte. 1909. (Pr. frs. 7).

M. Lepin, de kerkelijke censor, aan wien dit lijvig boek van 471 bladzijden ter goedkeuring was toegezonden, verklaart op de 1e bladz. van dit werk: „je suis heureux d'ajouter que dans ce volume j'ai trouvé les mêmes qualités qui distinguent les autres écrits du vénéré professeur: le même accent de piété, le même respect des divines Ecritures, le même amour de l'Eglise, le même zèle apostolique." In deze verklaring ligt reeds aanstonds opgesloten wat we wèl- wat we nièt hebben te verwachten; we hebben te verwachten een onderzoek dat in geen enkel opzicht zal strijden met de overgeleverde voorstellingen der Roomsche Kerk, doch niet une historie complète de l'idée messianique welke de

vrucht is van een vrij en zelfstandig historisch critisch onderzoek. De auteur gewaagt wel van les développements der Messiaansche verwachting bij Israël, doch bedoelt daarmee niet anders dan de toenemende klaarheid waarmede volgens hem van Genesis I tot Maleachi IV de persoonlijke Messias wordt aangekondigd. Met geen woord wordt het letterkundig probleem van de O. T.ische geschriften aangeroerd; de S. gaart uit de Bijbelboeken, en wel in de volgorde waarin ze staan, de Messiaansche teksten bijeen, vastelijk overtuigd daarin ook den ontwikkelingsgang der Mess. gedachte te zien aangegeven. Hij verdeelt de Mess. voorspellingen in 3 deelen: *a* Ceux des temps primitifs — vervat in den Pentateuch of de vijf bb. van Mozes; *b* ceux du Temps de David — in de Psalmen en de bb. der Koningen; *c* ceux qui appartenaient à l'époque du prophétisme proprement dit.

De eerste reeks begint met Gen. 3 : 14 en 15, gaat voort met Gen. 9 : 26 v., dan met Gen. 12 : 3 en gelijkluidende plaatsen, waarbij echter met de waarschijnlijkheid eener betere vertaling in 't minst geen rekening wordt gehouden.

Bij de bespreking der 2de reeks staat de S. uitvoerig stil bij den 109den Psalm, waarbij hij een aantal rabbijnsche getuigenissen ten bewijze van het Mess. karakter van dezen Psalm aanhaalt.

De 3de reeks is natuurlijk het rijkst, vooral bij een vindingrijk auteur als de heer L.; plaatsen in Jes. 40—46 waar duidelijk het volk Israël is bedoeld, worden regelrecht op den Messias toegepast met de opmerking „le Messie est appelé Israël, parce qu'il est comme le centre.

Eigenaardig — ofschoon dezelfde opvatting ook in de kantteekening der Stat. Vert. is te vinden — is de verklaring van „boter [room] en honig zal hij eten totdat . . .”; — hier straalt de goddelijke afkomst van den Messias feitelijk doorheen — „son nom sera Emmanuel ou Dieu avec nous, mais soumis aux lois de la nature humaine il se nourrira de la même nourriture que ceux de son âge”. Nog duidelijker dan door de „prophéties de paroles” getuigt het O. T. door „des prophéties en action”, dat zijn de groote figuren uit Israëls geschiedenis, die als typen van den Messias moeten worden aangemerkt en wel Melchizedek, Jozua, Simson, David etc. — „Samson avait représenté les souffrances du Messie, lorsque cédant aux instances de Dalila, il lui avait découvert le secret de sa force — „Jonas avait représenté les souffrances du Messie et la cessation de la colère divine en demeurant trois jours dans le corps d'un monstre marin.

Voorts hebben volgens onzen auteur drie groote symbolen van den uittocht af tot aan de babyl. ballingschap het lijden en sterven van Christus afgebeeld: de koperen slang, het spit in den vorm van een kruis waarmee het Paaschlam aan het vuur werd gebraden, en het teeken uit Ezech. 9 : 4, immers een kruisvorm, dat behoudenis aanbracht.

Vooral echter Israëls eeredienst is een heenwijzing naar den lijdenden en stervenden Christus; evenals le bouc émissaire wordt weggejaagd in de woestijn, zóó zal ook Christus door den Geest worden uitgedreven in de woestijn, „banni, séparé de toute société des êtres raisonnables, réduit à la triste condition des bêtes. Dezelfde beduidenis heeft de ritus met de roode vaars in Numeri XIX; het voorgeschreven offer voor den melaatsche — waarom wordt deze anders naar den priester verwezen? — „le passerau immolé, qui par sa mort sauve la vie, et rend la liberté à son semblable, c'est le Christ.

Dat Israël zelf deze talrijke en duidelijke heenwijzingen niet heeft verstaan is het werk geweest van den Satan, die Israël heeft verblind. Aan de intrigues van den Satan worden een aantal bll. gewijd. Besproken wordt vervolgens wat de Synagoge aangaande den Christus wist en niet wist. Wij hooren den Roomschen Theoloog met zijne inleiding tusschen fides explicita en fides implicita. Tot hen die de fides explicita bezaten en dientengevolge het ware inzicht in de Drieëenheid, en in het Zoonschap van den Messias hadden, behooren in de eerste plaats de Patriarchen, de Profeten en de uitnemende heiligen: „Ceux-ci ont eu une connaissance claire de la Sainte Trinité et de la Divinité du Messie; dan volgen de Hoogepriesters, Priesters en Schriftgeleerden. Zij verstonden de teksten waarin de Drieëenheid wordt geleerd Gen. 1 : 1, Deut. 6 : 4, Num. 6 : 23—27, Jesaja 6 : 3 „allusion aux trois personnes divines dans les mots: Saint, Saint, Saint, et à l'unité d'essence dans le mot Dieu au Singulier . . . . 't Gezegde en 't geciteerde karakteriseert dit geschrift voldoende; — al is de indeeling methodisch, de stijl helder, en de belezenheid van den auteur groot, wetenschappelijke waarde is er moeilijk aan toe te kennen. Van beteekenis is het voor de kennis van de in de Roomsche Kerk aangaande dit onderwerp heerschende beschouwingen, beschouwingen niet door dezen auteur voor 't eerst uitgesproken, doch veel meer uit kerkvaders en Roomsche theologen samengelezen en geordend en door raadpleging en aanhaling van Rabbijnsche geschriften toegelicht en aangevuld.

Groningen. L. H. K. Bleeker.

Dr. Ernst Cohn-Wiener, Die Entwicklungsgeschichte der Stile in der bildenden Kunst. Erster Band. (Aus Natur und Geisteswelt, n°. 317). Leipzig, B. G. Teubner 1910. (Pr. geb. M. 1.25).

De menigte populaire werken, die een overzicht pogen te geven van de ontwikkeling der stijlen in de beeldende kunst, is weer bezig met één te worden vermeerderd: het eerste deel ervan is althans verschenen. Het loopt over het tijdvak „vom Altertum bis zur Gotik”, d. w. z. dat óók de gothiek er nog in behandeld wordt. Een en ander geschiedt op 126 bladzijden van het zakformaat, eigen aan alle deeltjes van de Serie „Aus Natur und Geisteswelt”, waarvan dit boek deel uitmaakt. Bij die 126 pagina's zijn inbegrepen 57 afbeeldingen in den tekst, waarbij er ettelijke zijn, die een geheele of een halve bladzijde beslaan.

Er behoort moed toe, zulk een werk te ondernemen, want het is een arbeid van compileeren, comprimeeren en supprimeeren, die in dit geval nog niet eens beloond wordt door smaakvolle uitvoering, want het uiterlijk onderscheidt zich in geen enkel opzicht van dat van de deeltjes „Arbeiterschutz und Arbeiterversicherung”, „Schulhygiene” e. a. derzelfde collectie.

Met dit onafwendbare resultaat voor oogen is de arbeid begonnen en des te meer is des schrijvers handigheid te bewonderen, want hij heeft kans gezien, om, na een inleiding van $3^1/_2$ pagina, de Egyptische kunst te schetsen in 11 bladzijden, de praehistorische van de Aegaeïsche Zee in 8, de Helleensche kunst in 13 bladzijden. Aan de Hellenistische en Romeinsche kunst worden daarna 15, aan de oud-Christelijke 12, aan den Duitschen Romaanschen stijl 11, aan de gothiek in haar geheel 26 bladzijden gewijd. De gothiek wordt dus met tweemaal meer bladzijden vereerd dan de Grieksche kunst!

Het is jammer, dat de schrijver, die (de titel vermeldt het), „Docent" is aan de „Freie Hochschule" te Berlijn, zijn krachten niet aan dankbaarder werk gegeven heeft, want uit het boekje blijkt, dat hij de stof beheerscht in zooverre als hij althans zeer goed thuis is in diverse „Allgemeine Kunstgeschichten". Het beste is, naar mij voorkomt, het gedeelte geslaagd, waarin van Duitsche kunst sprake is (Romaansche en gothieke kunst). De keuze der afbeeldingen is eveneens goed, maar enkele (b. v. de Laokoon en de Apollo v. Tenea) zijn te zwart en de uitvoering der clichés is in het algemeen — 's drukkers schuld — onvoldoende. Maar dat b. v. van Myron's diskobool een gebronst afgietsel zonder voetsteun, met den juisten kop er op, is gereproduceerd, dat een goede doorsnede van het Pantheon is gekozen en een typisch voorbeeld van den Romeinschen Barokstijl niet ontbreekt, is evenzeer te prijzen als de wijze, waarop de illustraties de aandacht vestigen op de Ravennatische kunst en op die der gothieke constructie, waarvan als zeer welkom voorbeeld o. a. een schema is afgebeeld, ontleend aan de kathedraal te Amiens.

Den Haag. W. Martin.

SCHOOLBOEKEN

J. W. Pik, Leerboek der Vaderlandsche Geschiedenis. Tweede deel (van ± 1648-1910). Zwolle, W. E. J. Tjeenk Willink. 1911. (Pr. *f* 2.25).

De schrijver duidt op de titel niet aan voor welk soort van leerlingen dit leerboek bestemd is. Wellicht deed hij 't in de voorrede van het 1e deel, dat ik niet bij de hand heb. Hoe dit zij, het zal wel, evenals zijn leerboek der Algem. Gesch. moeten dienen voor h. b. s., gymnasiën en kandidaat-hoofdonderwijzers.

Vat men „leerboek" op in de gebruikelike zin van een legger voor een zekere algemene, beknopte, maar tevens vaste kennis van het behandelde onderwerp, dan lijkt 't boek me niet aanbevelenswaardig. Alles wordt vrij uitvoerig besproken, en ongetwijfeld op een zeer leesbare wijze. De leraar die 't door zijn leerlingen wenst te zien gebruiken, zal 't moeten behandelen als leesboek, en de punten, die moeten vast zitten, er zelf op een of andere wijze uit af moeten leiden.

Tot detail-opmerkingen geeft 't boek weinig aanleiding. Bij de bespreking van de wetgeving van Schimmelpenninck en Lodewijk Napoleon had een enkele opmerking, dat ook hier stappen in de richting van meer eenheid werden gedaan, niet geschaad.

De aanhaling (p. 49) der dichtregelen van Helmers op Evertsens optreden „in 's lands vergaderzaal", waar hij „'t overschot zijns bloeds" (!) aan 't land komt wijden, doet geen goed na de eenvoudiger woorden van E. zelf, door de schr. mede geciteerd. „Du sublime au ridicule" enz.

Ten slotte stellen we nog de vraag, of een zo gedetailleerde politieke geschiedenis als de heer Pik geeft (ik bedoel volstrekt niet dat de beschavingsgeschiedenis ontbreekt) nut heeft voor de vorming van Nederlandse staatsburgers, waartoe het vak „Vaderlandse Gesch." dan toch wel zal moeten dienen. Ik betwijfel het. Maar daar de heer Pik zich hiermee houdt aan de bestaande leerboeken-traditie, alleen door groter uitvoerigheid en ook door belangwekkender voorstelling van zeer vele verschilt, zou ik de grenzen van de recensie van één boek te buiten gaan met de vraag te bespreken of niet een geheel andere behandeling, die de ontwikkeling en de geest onzer natie beter doet begrijpen, noodzakelik is.

Gouda. R. Stavenisse de Brauw.

Bos' Schoolatlas der geheele aarde. Herzien door **J. F. Niermeyer.** Negentiende verbeterde en vermeerderde druk. Groningen, Wolters' U. M. 1910 (Pr. geb. *f* 4.90).

Met groote snelheid volgen de uitgaven van dezen voortreffelijken atlas elkander op, zoodat ik, na de meer uitvoerige bespreking van den vorigen druk (zie *Museum* 1909, n°. 10), kan volstaan met er op te wijzen, dat uit alles blijkt, hoe zorgvuldig het kaartwerk bijgehouden wordt. En hoezeer zulks noodig is, kan men het best daaruit opmaken, dat de nieuwe kaart van Sumatra — een groote aanwinst voor den atlas — thans, een paar maanden na haar verschijnen, al weer in sommige onderdeelen minder juist is geworden. Zoo bijv. kon voor een indeeling van Djambi nog geen gebruik worden gemaakt van de na dien tijd verschenen uitvoerige officiëele kaart van deze residentie, terwijl de indeeling van Atjehs Westkust inmiddels ook al weer een verandering onderging door de splitsing van Bambel en de inlijving van Singkel bij de afdeeling Westkust v. Atjeh. Evenzeer een aanwinst vormt de tweede kaart van Z. Amerika, waardoor het mogelijk werd, zoowel den natuurkundigen als den staatkundigen toestand meer tot hun recht te doen komen, hetgeen zeker niet overbodig is, nu de staten aldaar steeds meer de aandacht tot zich trekken. Erg stiefmoederlijk zijn nog altijd de Nederlandsch West-Indische eilanden behandeld; het kaartje van de St. Anna-Baai op bl. 45 zal echter ongetwijfeld velen welkom zijn met het oog op de havenplannen bij Willemstad, waarvan op 't oogenblik sprake is.

Groningen. H. Zondervan.

KLEINE WETENSCHAPPELIJKE MEDEDEELINGEN.

Gaarne geven wij een plaats aan het volgende, dat ons door Prof. Brückner te Berlijn wordt toegezonden.

Holländisch-Russisches.

Die Abhandlung einer Holländerin in russischer Sprache, von der slavischen Abteilung der Petersburger Akademie der Wissenschaften an hervorragender Stelle veröffentlicht stellt ein Novum dar, das durch den Inhalt der Abhandlung an Interesse nur noch gewinnt. Ist sie doch gewidmet Hollands ruhmvollster Vergangenheit, seiner Grossmachtstellung zur See, und den Anfängen der russischen Flotte, die unzertrennlich verband Peter des Groszen unglaubliche, bewundernswerte, zielbewuszte Energie. Wohl waren die einschlägigen Faktoren längst bekannt; wir wuszten auch, dasz die gesammte russische nautische Terminologie, als bleibendes Zeichen dieser einstigen, innigen Verknüpfung, einfach aus dem holländischen entlehnt war und erst neulich hat ein junger Gelehrter, R. van der Meulen, in den Verhandlungen der Amsterdamer Akademie 1909, die holländischen See- und Schiffsausdrücke im Russischen ausführlich gesammelt. An diese Arbeit knüpft nun an jene russische Abhandlung von Dr. Anna Croiset van der Kop in den Memoiren der Petersburger Akademie, russische

Abteilung, 1910 Bd. XV, 4, u. d. T. „Zur Frage nach den Holländischen Seeausdrücken im Russischen"; die Besprechung des Meulen'schen Werkes wandelt jedoch völlig selbständige Bahnen.

Die Verfasserin weist nach, dass es durchaus nicht ausreicht, alles, was im Russischen ans Holländische anklingt, einfach für holländisch zu erklären. Die Beziehungen der Russen zu Schweden, Engländern, Niederdeutschen, sind ja ungleich älter als die zu Holland; seit der „Aufsegelung" der baltischen Länder von Bremen und Lübeck aus im XII Jahrh., seit dem regen Hansaverkehr nach den Handelsemporien Nowgorod und Pleskau, seit den Verbindungen mit England über Archangelsk (von Chancellor an), sind stets vereinzelte nautische Ausdrücke ins Russische aus diesen Sprachen aufgenommen, die natürlich an die holländischen anklingen, aber ja nicht aus Holland stammen. Z. B. bot scheint unmittelbar holländisches boot zu sein, und doch ist dem nicht so, denn die Geschichte Peters des Gr. beweist unwiderleglich, dass das erste in Ruszland bekannte bot ein englisches Fahrzeug war. Russ. balka kann schon deswegen nicht holländisches balk sein, weil es bereits im XV Jahrhunderte in den russ. Chroniken vorkommt u. s. w. Bei einzelnen Worten muss sogar polnische Vermittelung angenommen werden. Es haben somit manche dieser Ausdrücke ihre eigene Geschichte und diese muss erforscht werden, ehe man ein abschlieszendes Urteil über ihren Ursprung fällt; das blosze Nachschlagen in Wörterbüchern genügt noch lange nicht. Auch verdient hervorgehoben zu werden, welche holländische, unter Peter dem Gr. aufgenommenen Ausdrücke dem heutigen Russen wieder unverständlich geworden sind; die Sprache hat sich mancher wieder entäuszert.

Aber die Verfasserin geht nicht in diesen philologischen Untersuchungen auf: sie gibt gleichzeitig eine wohl dokumentirte Geschichte der Anfänge der russischen Flotte, seit dem XVI Jahrhunderte bis 1720 und bei ihrer Belesenheit und Vielseitigkeit fällt reiches Licht auf alle Quellen, auch italienische (venetianische), französische, englische, die Peters Werk geschaffen haben. Die Literatur, die die Verfasserin zusammengetragen und ausgenützt hat, die handschriftliche (aus Peters eigenem Kabinet) und gedruckte aus dem Anfang des XVIII Jahrhunderts, findet hier zum erstenmale eine kritische Würdigung (z. B. über die Quellen der „Seeordnung" Peters des Gr.) und die sprachliche Untersuchung vertieft sich zu einer wohl dokumentirten Entstehungsgeschichte des russischen Seewesens. Und was das charakteristische an allen Arbeiten der Dame ist: sie schöpft aus dem Vollen; aus Bibliotheken, von deren Vorhandensein viele nichts wissen, geschweige denn, dass sie ihnen zugänglich wären; aus den entlegensten Büchern und Zeitschriften; dabei verbindet sie stets die philologische Einzelarbeit mit Blick und Methode des Historikers, der den tieferen Zusammenhängen nachgeht. Wir erwarten noch von ihren reichen Sammlungen und Studien, die an Ort und Stelle, in russischen und polnischen, öffentlichen und Privatbibliotheken, mit unermüdlicher Sorgfalt und Hingebung an die Sache gemacht sind, manchen wertvollen Beitrag zur russischen und russischpolnischen Geistesgeschichte, zur Kultur- und Literaturgeschichte namentlich des XVI und XVII Jahrhunderts, die sie sich zum eigentlichen Felde ihrer Studien erkoren hat. Wie umfassend und eindringend diese sind, zeigt auch diese, von ihrem eigentlichen Thema etwas abliegende Studie, die überraschende Aufschlüsse über so viele Einzelnheiten gewährt und darüber die groszen Zusammenhänge nie aus den Augen läszt.

Berlin. A. Brückner.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de „Sammlung Göschen" is een tweede druk verschenen van *Germanische Sprachwissenschaft* door Dr. Richard Loewe (Pr. geb. M. 0.80). Van zulke kleine geschriften over zeer moeilijke onderwerpen zullen zij het meeste nut hebben die reeds met die onderwerpen bekend zijn; de leek ontvangt allicht den indruk, dat het reconstrueeren van „Ursprachen" iets is waarover de deskundigen eenstemmig denken. Misschien zou het mogelijk zijn geweest die moeilijkheden nog beter te doen beseffen, wanneer de schrijver eerst had laten zien welke voorstelling men zich eenigszins maken kan van het „Urgermanisch" met behulp van de historische Germaansche vormen, en er vervolgens op had gewezen in hoeverre de vormen van het aldus gevonden „Urgermanisch" passen bij vormen die men elders in het Idg. vindt. Maar de toepassing van die meer heuristische manier zou wellicht in een zóó klein bestek niet mogelijk zijn geweest. Meer aandacht zou dan echter zijn gevallen op dit feit, dat men bij zijn reconstructies er vaak in moet berusten niet een volkomen eenheid te kunnen benaderen.

Dezelfde geleerde heeft in deze „Sammlung" een *Deutsches Wörterbuch* uitgegeven (Pr. M. 0.80), t. w. een etymologisch woordenboek. De deskundige zal ook hiervan veel gemak hebben. Verwijzingen naar geschriften van anderen waren niet mogelijk, maar de lezer, die niet alles in zijn geheugen heeft, vindt hier niet zelden een verklaring die nog niet lang geleden gegeven is, en wordt dan aan bepaalde artikelen of boeken herinnerd. In sommige meer twijfelachtige gevallen zal de ééne verklaring die men hier vindt, natuurlijk niet ieder naar den zin wezen: zie b.v. het allereerste artikel (*Aal*). Dr. Loewe, die in etymologische werken zoo belezen is, geeft soms misschien nog te veel, t. w. over vormen die met het Duitsch niets meer hebben te maken: was het b. v. noodig een etymologie te geven van gr. ἀλάβαστρον? Beteekent dit oorspronkelijk „Stein aus Basra", zooals hier zonder eenige restrictie wordt gezegd? Enkele drukfouten kunnen van zulk een uitvoerigheid het gevolg zijn: onder *Alkoven* moet *qobha* in *qobba* worden veranderd, en de „wortel" van dit znw. doet niets ter zake. Doch laten de etymologen dankbaar zijn voor het memorandum dat de schrijver voor hen heeft samengesteld, en waarvan zij zich natuurlijk op een verstandige wijze moeten bedienen.

Twee nieuwe deelen verschenen van Stern's merkwaardige *Geschichte Europas von 1830 bis 1848* (Stuttgart und Berlin, Cotta), waarin de resultaten worden gegeven van veeljarige studie in boeken en archieven gelijk bij het gansche omvangrijke werk, dat de Europeesche geschiedenis van 1815—1871 behandelen zal en waarvan deze deelen Bd. 5 en 6 vormen. Deze twee deelen brengen de geschiedenis, niet alleen de diplomatieke, al blijft die hoofdzaak, tot den val van Louis Philippe. De schrijver slaagde erin door een oordeelkundige verdeeling der stof het overzicht over den loop der dingen gemakkelijk te maken. Zijn heldere eenvoudige stijl geeft aan het geheel een bijzondere bekoring.

P. J. B.

Onder de schoolboeken die in den laatststen tijd bij de firma Teubner te Leipzig zijn uitgekomen, is ook de 17de druk van de Oden en Epoden van Horatius in de uitgave van wijlen C. W. Nauck, die zelf zijn werk dertienmaal heeft doen verschijnen; deze 17de druk is van den heer P. Hoppe. (Pr. M. 2.40; geb. M. 2.80). Wie in zijn jeugd de zoo levendige en heldere aanteekeningen van Nauck heeft gewaardeerd, zal het natuurlijk vinden dat dit werkje nog altijd wordt gevraagd; de jongste uitgever heeft getracht aan eischen van den tegenwoordigen tijd te voldoen, met name heeft hij allerlei kleinigheden nauwkeuriger en realistischer willen aanduiden die in vroegere drukken wat vaag waren gebleven.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1911, Juin: M. Dieulafoy, Les mille et une Églises. — E. Cavaignac, L'as et les comices par centuries. — E. Mâle, Le Mont-Saint-Michel; Juillet: G. Fagniez, L'organisation professionnelle à Montbéliard. — E. Cuq, Le développement de l'industrie minière á l'époque d'Hadrien. — E. Bertaux, La part de Byzance dans l'art byzantin, II. — L. Leger, M. Constantin Jireczek et son oeuvre historique.

Nachrichten von der Kön. Gesellsch. der Wissenschaften zu Göttingen (Phil.-hist. Klasse), 1911, 1: Andreas und Wackernagel, Die vierte Gāthā des Zarathushtra (Jasna 31). — Ruge, Älteres kartographisches Material in deutschen Bibliotheken; 2: Glaue und Rahlfs, Fragmente einer griechisches Uebersetzung des samaritanischen Pentateuchs. — Partsch, Neue Urkunden zum justinian. Reskriptenprozesse. — Leo, Ueber den Amphitruo des Plautus. — Rahlfs, Nachtrag.

Mémoires de la Société de Linguistique, XVII, 1: A. Meillet, Recherches sur la syntaxe comparée de l'arménien. V. Emploi des formes du pluriel des substantifs. — L. Homburger, Les pronoms de la 1re et de la 2e personne des parlers bantous. — É. Boisacq, Grec κράνος „cornouiller," κέρασος „cerisier" et congénères. — A. Meillet, Les formes verbales de l'indo-européen **melg₁-* „traire".

XVII, 2: G. Ferrand, Notes de phonétique malgache. — A. Meillet, Notes iraniennes: 1. vieux perse *farnah-*; 2. persan *xudāy-*. — E. Boisacq, Grec κέλωρ „fils" et homonymes. — H. Beuchat et P. Rivet, La famille betoya ou tucano (Indianentaal in Z.-Amerika).

Indogermanische Forschungen, XXVIII, 4-5: O. Rutz, Neues über den Zusammenhang zwischen Dichtung und Stimmqualität. — K. Brugmann, Griechische und lateinische Etymologien. — Dez., Lat. *fuēre, fuērunt, fuĕrunt*. — A. Leskien, Zu den litauischen Personennamen *IF*. 26, 325. — A. Walde, *Odium* und der Betrieb der lateinischen Etymologie. — W. von den Osten-Sacken, Die Ausbreitungstendenzen der Abstrakta auf lit. *-estis, -astis*, lett. *-ests, -asts, -estība, -astība*. — Dez., Die Bedeutungssphäre der Eigenschaftsabstrakta auf slav. *-oba*. — **Anzeiger**, 2.

Mnemosyne, XXXIX, 3: Piae memoriae Isaaci Marini Iosuae Valeton. — P. H. Damsté, Ad scriptores Historiae Augustae (vervolg). — Dez., Ad Min. Fel. Oct. 22,6. — H. Wagenvoort, Hor. C. II, 16,4. — S. A. Naber, Annotationes criticae ad Appiani Historiam Romanam. — J. J. Hartman, Cic. pro Rosc. Am. § 136. — Dez., Annotationes criticae ad Plutarchi opera (vervolg). — Dez., De Ovidio in exsilium proficiscente. — J. van Leeuwen, Homerica. XXXVIII. Locorum Homericorum qui immerito vituperati sunt defensio.

Mitteilungen des kais. deutsch. archäol. Inst., Röm. Abt., XXV, 4: G. Rodenwaldt, Mosaik im Wiener Hofmuseum. — T. Sausiuc, Neue Inschrift des Mithraskultes auf Andros. — F. Hauser, Der Sarg eines Mädchens. — A. del Vita, Dove fu trovata la Chimera di Arezzo. — G. E. Rizzo, Rilievo ellenistico di Genova. — E. Foelzer, Eine bronzene Athenastatuette aus Neumagen. — B. Nogara, Viaggio epigrafico... per i lavori preparatorii del *Corpus Inscriptionum Etruscarum*.

Jahreshefte des österreichischen archäol. Institutes, XIII, 2: W. Klein, Zum Grundproblem der pompejanischen Wandmalerei. — Dez., Über eine Gruppe jonischer Vasen. — P. Ducati, Bronzetto del Museo Civico di Bologna. — R. Weisshäupl, Pantheistische Denkmäler. — A. von Premerstein, Die Offizierslaufbahn eines kleinasiatischen Ritters. — Chr. Huelsen, Escurialensis und Sangallo. — Beiblatt.

Revue Archéologique, 1911, Mars-Avril: F. Courby, Sur la frise du trésor de „Cnide" à Delphes. — A.-J. Reinach, Divinités gauloises au serpent. — Ch. Picard, L'Héraclès Epitrapezios de Lysippe. — M. Jastrow Jr., The „bearded" Venus. — J. J. Marquet de Vasselot, Pour dater quelques émaux de Monvaerni. — Ch. Oulmont, Notes sur un tableau du Hausbuchmeister. — F. de Mély, Signatures de primitifs; Mai-Juin: J. Maurice, La dynastie solaire des seconds Flaviens. — J. Ebersolt, Le trésor de Stûmâ, au Musée de Constantinople. — Mme Roblot-Delondre, Un „Jardin d'Amour" de Philippe le Bon. — L. Bréhier, Le motif du Galop volant, sur une cassette d'ivoire byzantine. — S. Reinach, Deux marbres du Musée de Candie.

Bullettino della commissione archeologica comunale di Roma, XXXVIII, 4: G. Gatti, Un nuovo frammento del decreto di Gn. Pompeo Strabone durante l'assedio di Ascoli. — G. E. Rizzo, Di un tempietto fittile di Nemi e di altri monumenti inediti relativi al tempio italico-etrusco. — D. Vaglieri, Varietà epigrafiche. — L. Cantarelli, Scoperte archeologiche in Italia e nelle antiche provincie romane.

Bijdragen van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, LXVI, 1: P. H. van der Kemp, Het herstel van het Nederlandsch gezag in de Molukken in 1817, naar oorspronkelijke stukken; 3e gedeelte.

Journal Asiatique, 10ième Série, XVII, 2: H. Lammens, L'âge de Mahomet et la chronologie de la Sîra. — É. Amar, Prolégomènes à l'étude des historiens arabes par Khalîl ibn Aibak Aṣ-Ṣafadî. — Mélanges.

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, LXV, 2: C. Meinhof, Das Ful in seiner Bedeutung für die Sprachen der Hamiten, Semiten und Bantu. — Vincent A. Smith, The Monolithic Pillars or Columns of Asoka. — F. Krenkow, Tabrīzī's Kommentar zur Burda des Ka'b ibn Zuhair. — C. F. Seybold, Lacroziana (o. a. een lijst van Zigeunerwoorden uit 1727). — J. Horovitz, Zum Sindbād. — W. Weyh, Zur Geschichte der Siebenschläferlegende (bij Mongolen en in Turkestan). — A. Hoffmann-Kutschke, Zu den altpersischen Keilinschriften von Bagistān. — K. F. Geldner, Zur Geschichte vom Lotusdiebstahl. — C. Bernheimer, Erwiderung; H. Jacobi, Schluszbemerkung. — J. S. Speyer, Indologische Analekta (vervolg). 8. Suffix *-sāt*; 9. Pāli *piyappiya* u. ähnliches; 10. Ep.*paristoma*; 11. *uttamarna, adhamarna*; 12. Bemerkungen zu Hertels Tantrākhyāyika. — L. H. Mills, Yasna XLIV, 1-10 (met inleidende opmerkingen voor een nieuwen druk van SBE XXXI). — H. Fitting en E. Littmann, Arabische Pflanzennamen aus der Umgegend von Biskra (Algerien). — Anzeigen. — Kleine Mitteilungen.

Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik, XXVII-XXVIII, 5: L. Deubner, Zur Entwicklungsgeschichte der altrömischen Religion. — Th. Birt, Was hat Seneca mit seinen Tragödien gewollt? — F. Kluge, Aufgabe und Methode der etymologischen Forschung. — W. Pecz, Karl Krumbacher und die griechische Philologie.

In het paedagog. gedeelte: A. Biese, Der deutsche Unterricht in Prima. — E. Enderlein, Die deutsche Wortbildungslehre in den höhern Schulen. — G. Milow, Die Behandlung der alten Philosophie in Prima.

XXVII-XXVIII, 6: J. Geffcken, Studien zur griechischen Satire, I. — L. Simon, Eine unbekannte Philippika Ciceros. — F. Kuntze, Das Falkenlied des Kürenbergers. — R. Petsch, Das holländische Faustdrama. — Ph. Simon, Die Schlacht, ein Jugendgedicht Schillers.

In het paedagog. gedeelte: H. Schnell, J. H. Voss als Gymnasialpädagog. — A. Stahl, Die Förderung des altsprachlichen Unterrichts durch die alte Philosophie. — O. Seiffert, Der Stimmungsgehalt von Olympia und Delphi. — E. Stemplinger, Ludwig Ganghofer über seine Gymnasialzeit.

Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, LXII, 6: W. Soltau, Reiter, Ritter und Ritterstand in Rom, II.

De Nieuwe Taalgids, V, 4: C. G. N. de Vooys, Iets over spontane en bewuste nieuwvorming in de taal. — J. de Vries Az. en G. J. Boekenoogen, Westfriese woorden. — A. J. de Jong, Een les in het waarnemen van taalverschijnselen.

Leuvensche Bijdragen, IX, 3: J. van Ginneken, Het gevoel in taal en woordkunst.

Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Litteratur, LIII, 2: Lessiak, *Gicht*, ein beitrag zur kunde deutscher krankheitsnamen. — Fischer, Der germanische nodus und verwantes. — Lunzer, Arabische worte in Dietrichs erster ausfahrt. — Habel, Altdeutsche übersetzung aus Venantius Fortunatus. — Die abfassungszeit der Limburger chronik. — Anzeiger.

Zeitschrift für deutsche Wortforschung, XIII, 2: M. H. Jellinek, Zur Geschichte der Verdeutschung der grammatischen Kunstwörter. — A. Kluyver, *Scharwenzeln*. — W. Feldmann, Büchmanniana und Ladendorfiana. — E. Göpfert, Zur Bergmannssprache. — K. Weidmann, Hadrianus Junius als Quelle für Johann Fischart. — J. A. Walz, *Steckenpferd*; *Skribler, skribeln*; *Hingegossen*. — E. Brate, *Disen*. — W. Bruckner, *Stolz*; *Scherflein*. — A. Götze, *Sommerfrische*. — A. Leitzmann, *Rekahns-Fahrt*.

Anglia, XXXIV, 3-4: W. Bolle, Zur lyrik der Rawlinson-hs. C. 813. — R. E. Zachrisson, The French Definite Article in English Place-Names. — E. Flügel, Prolegomena and Side-Notes of the Chaucer Dictionary. — F. Wullen, Der syntaktische gebrauch der präpositionen *fram, under, ofer, þurh* in der angelsächischen poesie. — E. Borgström, The Complaint of God to Sinful Man and the Answer of Man. — A. Anscombe, Widsith. — O. Ritter, Noch einmal ae. *neorxnawang*; XXXV, 1: W. Stöcker, Pinero's dramen. — Th. Eichhoff, Richard II in der Clarendon-Press-ausgabe. — W. Dibelius, Zu den Pickwick Papers. — F. Klaeber, Die christlichen elemente im Beowulf. — O. B. Schlutter, Zum Epinalglossar.

Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen, CXXVI, 3-4: H. Bräuning-Oktavio, Johann Heinrich Mercks Ehe mit Luise Franziska, geb. Charbonnier. — Ph. Simon, Schillers „Sänger der Vorwelt". — F. Klaeber, Aeneis und Beowulf (Schluss). — K. Schreiner und W. Hübner, The desert of religion, II. — H. N. MacCracken, Lydgatiana. — K. Jaberg, Sprachgeographische Untersuchungen, VII: *s'asseoir*. — O. Nobiling, Berichtigungen und Zusätze zum portugiesischen Teil von Körtings Lateinisch-romanischem Wörterbuch (Fortsetzung). — Kleinere Mitteilungen. — Beurteilungen und kurze Anzeigen.

Bijdragen voor vaderl. geschiedenis, X, 2: Toll, Wassenaer enz. — Koudijs, De houding van Amsterdam ten opzichte der posterijen 1747-8. — Wolff, De eerste vestiging der Joden te Amsterdam, hun politieke en economische toestand. — Des Tombe, Mad. de Cormaillon. — Bibliographie (1 April-1 Juli 1911).

Nederl. Archievenblad, XIX, 3: Bouricius, Gemeente-archieven na 1815; 4: De Zwolsche archiefkwestie. — Schoengen, Over ontsmetten en herstellen van handschriften.

Bijdragen bisdom Haarlem, XXXIII, 3: Kleyntjes, Martelaren aan de familie Canis-Baerken geparenteerd. — Wils, Langeraar 1715-17. — Droog, Het aartspriesterschap van Alkmaar 1661. — Dez., Franciscus van der Brugge, pastoor te Schagen. — Dez., Visitatiereizen in Noorderland 1631-4. — Hensen, Godfried van Mierlo, I. — Droog, O. L. V. ten Nieuwlicht te Westerblokker; XXXIV, 1: Van der Loos, Nederhorst den Berg. — Graaf, Het Klauwshofje te Delft. — Droog, O. L. V. te Westerblokker. — Graaf, De stichting van het kerspel Charlois, II.

Revue Historique, CVII, 1: Bloch, La plèbe romaine (slot). — Marczali, La conspiration de Félicien Zah. — Fagniez, Fancan et Richelieu, I. — Driault, La diplomatie française pendant la guerre de Danemark. — Bulletin historique (Rodolphe Dareste; Maurice Dumoulin. — Antiquités chrétiennes; Italie; Allemagne; France: Révolution); 2: Gaffarel, Les massacres de Cabrières et de Mérindol en 1545. — Marron, L'application des lois sur l'émigration, I. — Prentout, Littus Saxonicum. — Fagniez, Fancan et Richelieu, II. — Stern, Documents sur la défection de la flotte turque (1839). — Bulletin Historique (Allemagne: moyen âge; Belgique; Italie: XV-XVIII siècle; France: époque moderne).

Historische Zeitschrift, CVII, 2: Ritter, Studien über die Entwicklung der Geschichtswissenschaft, II. — Hartung, Die Wahlkapitulationen der deutschen Kaiser. — Von der Ropp, Konrad Varrentrapp. — Miszellen (o. a. Bang, Zu Tacitus' Angabe über die Entstehung des Namens Germani).

Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, IX, 3: Steinitz, Die Organisation und Gruppierung der Krongüter unter Karl dem Grossen. — Kiesselbach, Die Konzentration des hansischen Seeverkehrs auf Flandern. — Miszellen (o. a. Rosenthal, Zur Geschichte der burgundischen Zentralbehörden).

Hansische Geschichtsblätter, 1911, 1: Vogel, Die Einführung des Kompasses. — Oppermann, Untersuchungen zur Geschichte des deutschen Bürgertums und der Reichspolitik im 13. Jahrh. — Stein, Der Streit zwischen Köln und den Flandrern im 12. Jahrh. — Kretschmar, Schwedische Handelskompanien und Kolonisationsversuche. — Tecken, Der Kampf Peters von dem Velde um sein Recht. — Stein, Zur Entstehung und Bedeutung der Deutschen Hanse. — Kleinere Mitteilungen. — Rezensionen.

English Historical Review, 1911, July: Haskins, England and Sicily in the 12th century. — Blackie, Reginald Pecock. — Routh, The English at Tangier. — Notes and Documents.

Tijdschrift voor Munt- en Penningkunde, XIX, 3: Zwierzina, Penningkundige geschiedenis. — Van Veen, Geldersche dubbele dukaten, 1529. — Wigersma, Keur van munten en penningen uit het Kon. Kab. — Muller, De medailleur St. H. uit Utrecht.

Tijdschrift Kon. Ned. Aardr. Gen., XXVIII, 4: Rutten, De omgeving der Balikpapan-baai. — Wiersum, De

16de-eeuwsche landmeter Jan Potter. — Tesch, Over pleistoceen en plioceen. — IJzerman, Reizen van Paramaribo. 1718-1720. — Mededeelingen (Van Neck, De 8ste Ned. excursie voor geografen. — De exploratie van Nieuw-Guinea).

De Gids, 1911, Juni: Coenen, De kunst van Dickens (slot). — Buitenrust Hettema, Coster's Academie. — Colenbrander, Cecil Rhodes. — De Meester, Een dokter over Balzac; Juli: Kohlbrugge, Goethe als vergelijkend anatoom. — Van Hall, De Génestet; Aug.: Querido, Balzac intime. — Went, De ontdekking van onze West.

Onze Eeuw, 1911, Juni: Krämer, Nogmaals Naundorff. — Kuiper, De Grieksche tragedie en Plato (slot); Juli: Havelaar, Vincent van Gogh, I. — Stellwagen, Baron von Friesen over 1866. — Kato, Ardjoena en Parsifal; Aug.: Havelaar, Vincent van Gogh, II. — Van Royen, De keizerlijke post in Nederland. — Leopold, De erfgooierskwestie.

Tijdspiegel, 1911, Juni: Stellwagen, Eerherstel voor Warren Hastings. — Kalff, Oude Middelburgsche notulen; Aug.: Kool, Losse leekegedachten in spelling- en taalkwesties.

Nieuwe Gids, 1911, Juli: S. Kalff, Een Rotterdamsch oproer in 1690. — Wirix-Van Mansvelt, Iets over la Tomba di Lucifero ed il Cammino Ascoso.

Indische Gids, 1911, Aug.: Grashuis, Over het Javaansch als studie- en als examenvak. — Mac Leod, Uit de geschiedenis der O.-I. C.; V. — Kalff, Twee Bataviasche couranten.

Vlaamsche Gids, 1911, Juli-Aug.: Fris, Stropdragers. — Vercoullie, Hel Nederlandsche Volkslied.

Vragen des Tijds, 1911, Juni: Pekelharing, Over de beteekenis van Kant voor onzen tijd.

Theol. Tijdschrift, 1911, 3: Kijlstra, Koloniestichting. — Bruins, Joh. VI, 51b-56. — Wolff, Jahwe-Dionysus; 4: Van der Linden, De leer der Goddelijke Voorzienigheid. — Juynboll, Mozes en de uittocht uit Egypte. — Van den Bergh van Eysinga, Onwetenschappelijke wetenschappelijkheid. — Godefroy, Natuurwetenschap, wijsbegeerte, theologie. — Eerdmans, Orthodox verweer.

Studiën, LXXV, 4: F. de Bruyn, Onze Kalender. — H. Wilbers, De studie van den Pentateuch, III. — J. Looymans, Chantecler en Hernani, II.

Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen, IX, 2: Bonaventura Kruitwagen, Het typenrepertorium van Häbler. — Burger, Mededeelingen over bibliotheken. — Dez., Oude Holl. zeevaartuitgaven. — Kruipen, Mengelingen en vragen.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Boeser, Beschreibung der aegyptischen Sammlung cet.: Journ. d. Savants 1911, Juin (G. Foucart).
Brom, Guide aux archives du Vatican: Hist. Vierteljahrschr. Nachr. 1911, 2 (Schellhass).
Ten Bruggencate, Feith: N. Gids 1911, Aug. (Kloos).
Brugmans, Amsterdam: Onze Eeuw 1911, Aug. (Blok).
Caland, Das Vaitānasūtra des Atharvaveda: Wiener Zeitschr. f. d. Kunde des Morgenl. XXV, 1 (M. Winternitz).
Van Dalen, Inventaris van het archief te Dordrecht, I: Ned. Archievenbl. XIX, 3 (Wiersum).
Gouda Quint, Bibliographie van Gelderland: Tijdschr. v. Boek- en Bibliotheekwezen IX, 2 (Burger).
De Groot, Denkers: Gids 1911, Aug.
Hesseling, Uit Byzantium en Hellas: Onze Eeuw 1911, Juli (K. Kuiper).
Van Hinloopen Labberton, Handboek voor Insulinde: Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen. XXVIII, 4 (J. C. v. E.).
Van Hoorn, Het onderwijs tijdens Karel den Groote: Tijdsp. 1911, Juli (B.).
Joosting, Archieven van Kerspelen en Marken: Ned. Archievenbl. XIX, 3 (Lasonder).
Kielstra, Indisch Nederland: Tijdsp. 1911, Juli (B. v. R.).
Kossmann, Das niederl. Faustspiel des XVII. Jhrh.: Lit. Zentralbl. 1911, n⁰. 26 (P. L. v. Eck Jr.); Neue Jahrb. cet. XXVII-XXVIII, 6 (R. Petsch).
Lem, Paedagogische causerieën: Onze Eeuw 1911, Aug. (Blok).
Te Lintum, Handelsaardrijkskunde: Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen. XXVIII, 4 (Schuiling).
Muller, Goethe's Faust: Onze Eeuw 1911, Aug. (Kuiper).
Quack, De Socialisten: Gids 1911, Juli (v. B.).
Van den Vos Reynaerde, uitg. d. Muller en Buitenrust Hettema: Leuv. Bijdr. IX, 3 (D. A. Stracke).
Rooseboom, The Scottish Staple in the Netherlands: Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. IX, 3 (Wätjen); Engl. Hist. Rev. 1911, July (C. B.).
Smissaert, Overheid en volkswelvaart: Gids 1911, Juli (v. B.); Onze Eeuw 1911, Aug. (Blok).
Snouck Hurgronje, Nederland en de Islam: Tijdsp. 1911, Juli (B.); Gids 1911, Juli (van Deventer).
Speyer, De Indische Theosophie: Teyler's Theol. Tijdschr. IX, 3 (Boekenoogen).
Van der Stempel, De vrouw in onze Britsche romans: Tijdschr. v. Boek- en Bibliotheekwezen IX, 2 (de Flore).
Strootman, Vertellingen: Onze Eeuw 1911, Aug. (Blok); Tijdsp. 1911, Aug.
Swaen, A short history of English literature: Zeitschr. f. d. österr. Gymn. LXII, 6 (A. Eichler).
Vürtheim, Grieksche religie: Onze Eeuw 1911, Aug. (Kuiper).
Dez., Mythologie: Onze Eeuw 1911, Aug. (Kuiper).
Walther, Die Anfänge Karls V.: Tijdsp. 1911, Juli (van Kuyk).
Wildeboer, Nieuw licht over het Oude Testament: Onze Eeuw 1911, Juli (Chantepie de la Saussaye).

PERSONALIA.

Benoemd: tot leerares in het Engelsch aan de H. B. S. v. m. te Deventer mej. C. M. Borneman; tot rector van het Gymnasium te Groningen de heer Dr. P. Groeneboom; tot tijdelijk leeraar in de Kunstgeschiedenis aan de H. B. S. v. m. te Haarlem de heer W. A. E. van der Pluym; aan een H. B. S. te Amsterdam, tot leeraar in het Nederlandsch en de Geschiedenis de heer H. J. Smit, tot leeraar in het Engelsch de heer H. v. d. Linden; aan de H. B. S. met 3-j. c. te Vlissingen tot leeraar in de Geschiedenis de heer Dr. H. E. Becht, in de Aardrijkskunde de heer J. Brander, in het Nederlandsch de heer H. G. van Grol, in het Duitsch de heer W. M. Quist, tot leerares in het Fransch mej. A. J. Krafft; aan het Gymnasium te Doetinchem tot tijdelijke leeraren: in het Duitsch de heer H. A. L. van Olphen, in het Hebreeuwsch de heer I. Smalhout, in het Engelsch de heer W. van Ravenhorst; definitief tot leeraar in het Nederlandsch aan de H. B. S. te Helmond de heer G. J. Stocksmeijer; definitief tot leeraren aan de H. B. S. te Middelburg: in het Engelsch de heer M. van Breen, in het Nederlandsch de heer Dr.

H. A. W. van der Vecht; tot leeraar in de Oude Talen aan het Erasmiaansch Gymnasium te Rotterdam de heer Dr. W. Engers; aan het Gymnasium te Utrecht tot tijdelijk leeraar in het Hebreeuwsch de heer Dr. A. J. Wensinck, tot leeraar in de Oude Talen de heer Dr. F. Muller Jzn.; aan de H.B.S. te Wageningen definitief tot leeraar in het Engelsch de heer S. F. Kleinbentink, definitief tot leeraar in de Staatswetenschappen de heer Mr. C. J. J. Wijckerheld Bisdom; tot leeraar in het Fransch aan het Gymnasium te Zutfen de heer J. H. M. Timmermans; definitief tot leeraar in het Engelsch aan de H. B. S. te Zwolle de heer E. Inglis Arkell; opnieuw tot tijdelijk leeraar in het Duitsch aan de H.B.S. te Breda de heer D. J. van Enst; tot directeur van de H.B.S. te Dordrecht de heer Dr. J. Geest; tot leeraar in het Nederlandsch, de Geschiedenis en de Aardrijkskunde aan het Ned. Lyceum te 's Gravenhage de heer Dr. H. Terpstra; met 1 Sept. definitief tot leeraren aan de H.B.S. te Middelburg: in de Geschiedenis en de Aardrijkskunde de heer Dr. Chr. F. Haje, in het Duitsch de heer D. Kruyder; tot leeraar in de Staatswetenschappen aan de H. B. S. te Nijmegen de heer Mr. J. P. C. van Overstraten; opnieuw tot tijdelijk leeraar in de Staatswetenschappen aan de H. B. S. te Roermond de heer Mr. H. P. de Fluiter; tot directrice van eene H B.S. v. m. te Amsterdam mej. Boissevain, tot leerares in het Nederlandsch aan die school mej. H. G. Hollenbach; aan het Sted. Gymnasium te Amsterdam tot tijdelijke leeraren in de Oude Talen de heeren Dr. M. Boas en M. A. Schwartz, tot tijdelijke leerares in het Fransch mej. M. Poppelhouwer, tot leeraren in de Oude Talen de heeren Dr. J. W. Bierma en Dr. H. Smit; aan verschillende H. B.-Scholen te Amsterdam, definitief tot leeraar in de Staatswetenschappen de heer Mr. Dr. N. W. Posthumus; tot leeraar in de Geschiedenis en de Aardrijkskunde de heer J. S. Grossier, tot tijdelijk leeraar in het Engelsch de heer A. Eykelboom, tot tijdelijk leeraar in de Staatswetenschappen de heer C. D. van Rijn, tot tijdelijk leeraar in het Russisch de heer M. Woronick, tot tijdelijk leeraar in het Duitsch de heer J. Romp; tot leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Goude de heer Dr. A. Rutgers; tot leeraar in de Oude Talen en Oude Geschiedenis aan het Gymnasium te 's-Gravenhage de heer Dr. H. Smit; tot conrector van het Gymnasium te Hengelo de heer Dr. C. Albers, tot leeraren aan die school: in het Nederlandsch, de Geschiedenis en de Aardrijkskunde de heer Dr. W. van Geer, in het Fransch de heer B. J. H. M. Timmermans; tot leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Sneek de heer Dr. W. H. Chr. van Esveld; aan diezelfde school tot tijdelijk leeraar in de Oude Talen de heer Dr. D. Heeringa, definitief tot leeraar in het Hebreeuwsch de heer Dr. G. A. Wumkes, tot tijdelijk leeraar in de Geschiedenis en de Aardrijkskunde de heer G. M. Reintjes; aan de H.B.S. te Sneek opnieuw tot tijdelijk leeraar in het Nederlandsch en de Geschiedenis de heer J. Ruinen, opnieuw tot tijdelijke leerares in het Fransch mej. I. Tigler Wybrandi; tot directeur van de Handelsschool te Zwolle de heer M. A. A. van de Poel; tot leerares in de Aardrijkskunde aan de H. B. S. v. m. te Arnhem mej. E. H. Mulder; opnieuw tot tijdelijk leeraar in de Staatswetenschappen aan de H. B. S. te Hilversum de heer Mr. A. J. D. de Bock; tot rector van het Gymnasium te Sneek de heer Dr. G. C. Wagner; tot leeraar in het Nederlandsch aan de H. B. S. te Warfum de heer B. H. Peteri.

Eervol ontslag verleend op verzoek: aan den heer Dr. W. L. van Helten, als hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen; aan mej. I. H. Kist als leerares in het Duitsch te Leeuwarden; met 1 Sept. aan den heer J. M. N. Kapteyn als leeraar in het Duitsch aan de H. B. S. te Enschede; aan mej. I. A. Thomése als leerares in het Duitsch aan de H. B.-Scholen te Leiden; aan den heer Dr. C. Albers als leeraar in de Oude Talen aan het Gymnasium te Leeuwarden.

Gepromoveerd: tot Doctor in de Classieke Letteren aan de Rijksuniversiteit te Leiden: de heer J. H. Goedhart, met proefschrift *De Medeae mytho apud antiquos scriptores et artifices*; tot Doctor in de Nederlandsche Letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Groningen de heer H. Terpstra, met proefschrift *De vestiging van de Nederlanders aan de kust van Koromandel.*

ADVERTENTIEN.

Van de CODICES GRAECI ET LATINI

photographice depicti

DUCE

SCATONE DE VRIES

Bibliothecae Universitatis Leidensis Praefecto

verschijnt binnenkort deel 16:

PROPERTIUS

CODEX GUELFERBYTANUS GUDIANUS 224
OLIM NEAPOLITANUS

PRAEFATUS EST

THEODORUS BIRT.

Prijs gebonden . . . . f 78.—.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Zooeven verscheen:

Commentationes Homericae

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

Litt. Hum. Dr., in Academia Lugduno-Batava
Prof. Ord.

Prijs f 3.40.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Historische Leesportefeuille.

Zij, die willen inteekenen op de **nieuw-opgerichte historische Leesportefeuille**, worden verzocht hiervan kennis te geven aan een der ondergeteekenden, leden van het Comité. De inteekenprijs bedraagt **f 10.—**. Buitendien zal een intreegeld worden geheven, ten bedrage van **f 2.50**. Nadere inlichtingen omtrent de lijst der tijdschriften en het reglement worden op aanvrage door den Heer H. J. DIEBEN, Boekhandelaar, Maarsmanssteeg, Leiden, gratis toegezonden.

Het Comité:

Mr. L. J. C. VAN GORKOM, *litt. neerl. docts.*, Zuidwillemsvaart 139, 's-Hertogenbosch.
Dr. W. J. M. MULDER, *St. Will. College*, Katwijk aan den Rijn.
H. E. J. M. VAN DER VELDEN, *litt. neerl. docts.*, Luttekesteeg 5, Zwolle.

Lexicon Graecum suppletorium et dialecticum.

COMPOSUIT

HENRICUS VAN HERWERDEN,

Professor ord. in Academia Ultraiectina rude donatus.

EDITIO ALTERA CORRECTIOR ET AUCTIOR.

Lugduni Batavorum apud A. W. SIJTHOFF.
MCMX.

De omvang van dit Lexikon is 106 vel druks.

Royaal octavo. Gecartonneerd **f 30.—.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN:

VERKLARENDE AANTEEKENINGEN OP HET EERSTE BOEK VAN DE ILIAS

DOOR

Dr. M. B. MENDES DA COSTA.

Prijs f 0.90.

Thans is compleet verschenen:

DER WERELD LETTERKUNDE.

VOOR NEDERLANDERS BEWERKT DOOR

P. A. M. BOELE VAN HENSBROEK.

Geïllustreerd met ± 350 Afbeeldingen.

Der Wereld Letterkunde is verkrijgbaar in 30 afleveringen, elk van ± 4 vel, royaal formaat en gebonden in twee deelen.

De prijs is **f 0.80** per aflevering en **f 12.—** per deel ingenaaid, terwijl voor band en binden **f 1.25** per deel wordt berekend.

Ter bevordering van het debiet van deze belangrijke onderneming ontvangt iedere kooper gratis een exemplaar van de

KUNSTKRONIEK.

Dit tijdschrift bevat o. m. Novellen en opstellen over Kunst en Kunstgeschiedenis, terwijl buiten den geïllustreerden tekst bij elke aflevering een

prachtige gekleurde Reproductie of Gravure,

naar bekende Schilderijen, is gevoegd.

LEIDEN. A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF's UITGEVERS-Mij. te LEIDEN:

ARCHIVES

OU

CORRESPONDANCE INÉDITE

DE LA MAISON

D'ORANGE-NASSAU.

TROISIÈME SÉRIE

PUBLIÉE AVEC L'AUTORISATION DE S. M. LA REINE

PAR

Le Directeur des Archives de la Maison Royale

F. J. L. KRÄMER,

Docteur ès Lettres, Ancien Professeur à l'Université d'Utrecht.

TOME III 1700—1702.

De prijs is bij inteekening f 6.75 per deel.

Een Boek van groot Nationaal Belang.

NEDERLAND

IN DEN AANVANG DER TWINTIGSTE EEUW.

GESCHETST IN WOORD EN BEELD
DOOR VERSCHILLENDE SCHRIJVERS,

ONDER LEIDING VAN JHR. MR. H. SMISSAERT.

Dit keurig uitgevoerd Boekwerk bevat ± **1000** bladzijden druks met ruim **500** afbeeldingen, een register van persoonsnamen en van zaken.

Verkrijgbaar in 12 Afleveringen, à **75 Cts.** per Aflevering, of gebonden in linnen band, ontworpen door THEO MOLKENBOER, à **f 9.60.**

Uitvoerig, rijk geïllustreerd Prospectus is bij elken Boekhandelaar gratis verkrijgbaar, terwijl proefafleveringen ter inzage zijn te bekomen.

OUD-NEDERLANDSCHE STEDEN IN HAAR ONTSTAAN, GROEI EN ONTWIKKELING.

door **Dr. H. BRUGMANS,** Hoogl. te Amsterdam en **C. H. PETERS,** Rijksbouwmeester te 's-Gravenhage. :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-: :-:

Wordt uitgegeven in 40 afleveringen elk van 3 à 4 vel, royaal formaat. **Prijs bij inteekening 50 Cents per aflevering. Gebonden in 3 halfleeren banden à f 8.25 per deel.** :-: :-: :-: :-: :-:

Verschenen zijn:

DEEL I. **De Nederlandsche Stedenbouw.** De Stad als Veste, Woon- en Handelsplaats.
Ruim 300 blz. met 150 afbeeldingen waarbij vele uitslaande platen.

DEEL II. **De Nederlandsche Stedenbouw.** De Stad met hare Kerken, Kloosters en Godshuizen, haar Raadhuis en verdere Openbare Gebouwen, haar Woon- en Bedrijfshuizen.
Ruim 500 blz. met meer dan 300 afbeeldingen, waaronder talrijke uitslaande platen

---

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.